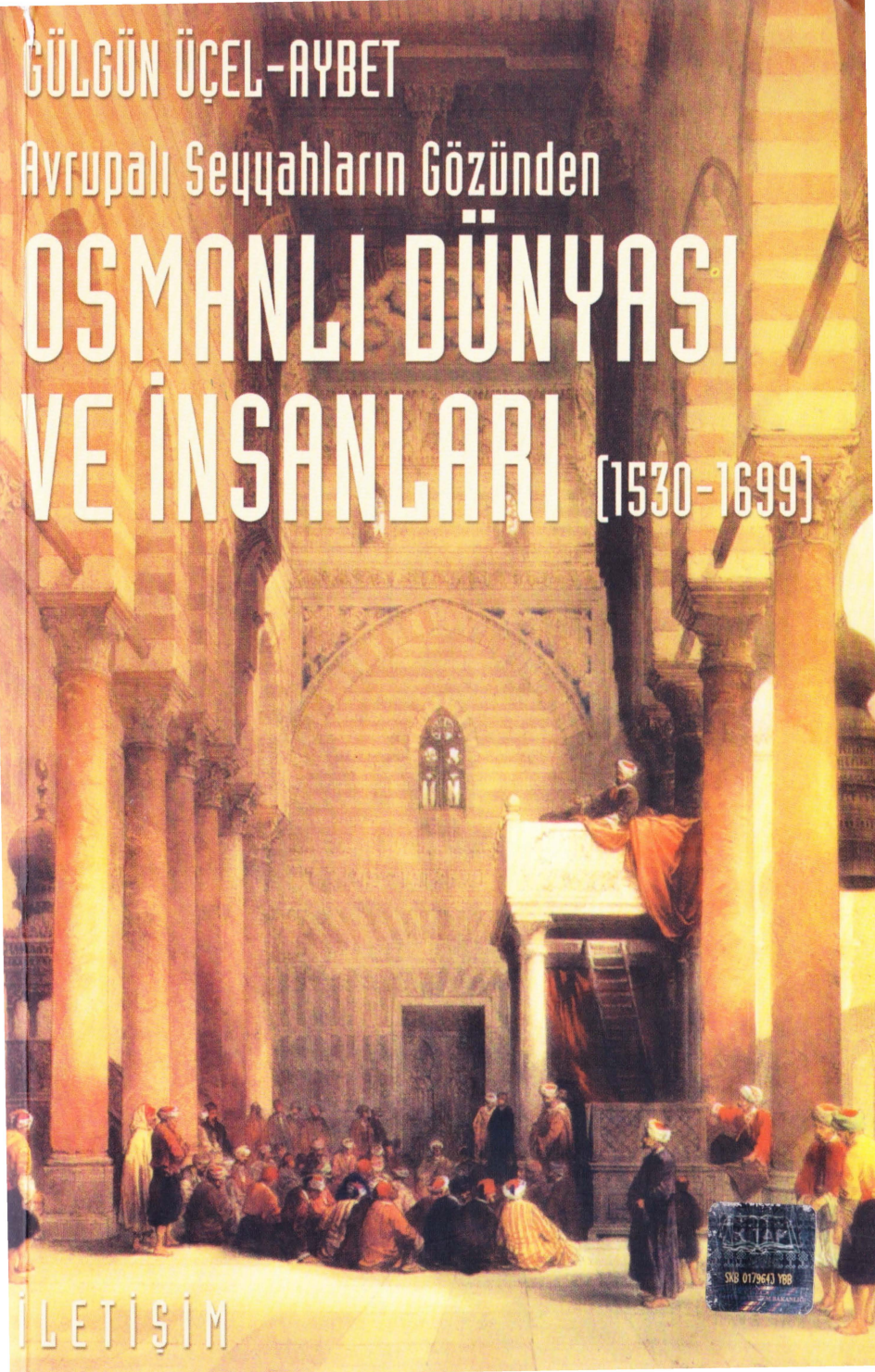
GÜLGÜN ÜÇEL-AYBET

Avrupalı Seyyahların Gözünden

OSMANLI DÜNYASI VE İNSANLARI (1530-1699)

SKB 017964 188

İLETİŞİM

İletişim Yayınları 919 • Tarih Dizisi 24
ISBN-13: 978-975-05-0147-0
© 2003 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-3. BASKI 2003-2007, İstanbul
4. BASKI 2010, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK RESMİ El-Muayyed Camii'nin içi
(Tablo: David Roberts, Kahire 1839).
UYGULAMA Suat Aysu
DÜZELTİ Serap Yeğen
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

GÜLGÜN ÜÇEL-AYBET

Avrupalı Seyyahların Gözünden

Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)

iletişim

GÜLGÜN ÜÇEL-AYBET 1943 yılında Kadıköy'de doğan Dr. Gülgün Üçel, İstanbul Üniversitesi'nden Tarih dalında lisans (B.A. Honours) ve doktora (Ph.D) diplomaları aldı. 1968-1974 yılları arasında Londra, Edinburgh ve Glasgow üniversitelerinde Tarih dalında ve Avrupa resim sanatı üzerine sanat tarihi dalında yüksek lisans kurlarına devam etti ve doktora tezi ön çalışmalarını tamamladı. İstanbul Robert College ve Ege Üniversitesi'nde öğretim üyeliği görevlerinde bulundu. Halen Mimar Sinan Üniversitesi'nde "Batı Uygarlığı Tarihi" derslerini vermektedir. "Osmanlı Sosyal Tarihi" üzerine yirmiden fazla makalesi ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi", "Uygarlık Tarihi" ve "Sanat Tarihi" alanlarında eserleri vardır. Davet edildiği konferanslara eserlerinden tebliğlerle katıldı: King's College, Cambridge Üniversitesi, 1983; California Üniversitesi (Berkeley) 1984; X. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986; Uluslararası V. ve VI. Türkoloji Kongreleri, İstanbul Üniversitesi, 1985 ve 1988; Asya ve Kuzey Afrika İncelemeleri Kongreleri (ICANAS): Toronto Üniversitesi, 1990, Hong-Kong Üniversitesi, 1993, Eötvös Lorand Üniversitesi Budapeşte, 1997; Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongreleri: Aix-en Provence Üniversitesi, 1992, Heidelberg Üniversitesi, 1995, Bursa Uludağ Üniversitesi, 1998; Osmanlı ve Osmanlı Öncesi İncelemeleri Sempozyumları (CIEPO): Cambridge Üniversitesi, 1984, Türk Tarih kurumu, 1992, Charles Üniversitesi, Prag, 1996, Viyana Üniversitesi, 1998, Ege Üniversitesi, 2000, London School of Economics, 2002; Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilim Uluslararası Kongresi (IRCICA,UNESCO) İstanbul, 1999; 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi (ISHM), İstanbul, 2002. Dr. Gülgün Üçel, Osmanlı ve Osmanlı Öncesi İncelemeleri Kurumu (CIEPO) ve Türkiye'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kurumu üyesidir.

İçindekiler

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupalı Seyyahlar

SEYAHATNAMELERİN OSMANLI SOSYAL TARİHİ İÇİN KAYNAK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ VE YORUMU **13**

16. YÜZYILDAN ÖNCE AVRUPA'DA TÜRKLERE AİT GENEL BİLGİLER VE ORTADOĞUDA İLK AVRUPALI SEYYAHLAR **31**

16. VE 17. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ AVRUPALI SEYYAHLARDAN BAZILARI VE KISA BİYOGRAFİLERİ **36**

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nun Toplumsal Yapısı

OSMANLI TOPLUMSAL YAPISININ OLUŞMASINDA SİYASİ, EKONOMİK VE KÜLTÜREL ETKENLER **99**

Türkler **114**

Azınlıklar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıkların Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumlarına Genel Bir Bakış **178**

Eyalet Halkı 211
Yabancılar 284
Dönmeler 313
Köleler 324

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sosyal Yaşam ve Gelenekler

Sosyal Yardımlaşma ve Hayırseverlik 343
Temizlik ve Sağlık ile İlgili Gelenekler 364
Toplumsal Gelenekler 374
Şenlikler ve Törenlerle İlgili Gelenekler 379

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Şehirleri

ŞEHİRLER VE ŞEHİRLERİN SOSYO-EKONOMİK YAPILARI 431

İdari Önemi Olan Şehirler 528
Anadolu'da Ticari Önemi Olan Şehirler 550
Avrupa Kıtasındaki Önemli Şehirler 559
Levant Ticaretinde Önemli Merkezler 566
Osmanlı Şehirlerinde Görülen Özellikler 613

SONUÇ 619

Önsöz

Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal yaşamın temel gerçeklerini tanıtmayı amaçlayan bu kitap, 1968-1980 yılları arasında Avrupa'da ve Türkiye'de 12 yıllık bir araştırmanın ürünüdür. 1981'de savunarak doktor olduğum teze dayanır. Kitabı bugüne kadar yayımlamamamın nedeniyse o sıralarda "uygarlık tarihi" ve "sanat tarihi" alanlarında yeni araştırma konularına yönelmiş olmamdı. Bununla beraber kitaptan bazı kısımları 1983'ten günümüze kadar uluslararası tarih kongrelerinde verdiğim bildiriler arasında yayımladım. Avrupa, Amerika, Kanada ve Türkiye'de bilimsel kongrelerde kitabın özgün konusu ve kaynakları ilgi çekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum yaşamı oldukça geniş kapsamlı bir konudur. Yalnız Osmanlı toplumunu değil aynı zamanda imparatorluğun eyaletlerindeki çeşitli milletleri, etnik ve sosyal grupları da içine alır.

Eserin dayandığı araştırma malzemesine göre burada Türkler, Macarlar, Bosnalılar, Sırplar, Bulgarlar, Araplar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, yabancılar, köleler ve dönmelerin sosyal ekonomik ve kültürel yaşamlarını ve Osmanlı yönetiminin bu halkın yaşam tarzı üzerindeki etkilerini inceledim.

Böyle bir çalışma seçim ve ayırım gerektirir. Eser dört bölüme ayrıldı. Birinci bölüm eserin temel kaynaklarından görgü tanıklarını tanıtır. İkinci bölüm Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum yapısını ve halkın sosyal, ekonomik, kültürel durumunu inceler. Üçüncü bölüm Osmanlı toplumundaki âdetleri, gelenekleri, törenleri, bayramları ve düğünleri Türk kültür tarihini aydınlatması bakımından tanımlar. Kitabın son bölümü sözkonusu halkın yaşadığı Osmanlı şehirlerinin sosyal, ekonomik ve fiziki yapısını tanıtır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum yaşamını incelerken imparatorluğun tarihinde belli bir devir seçilmelidir. Günlük ve sosyal yaşama ilişkin toplumsal âdetler tarihin her devrinde görüldüğü gibi devamlı olarak ve hızla değişime uğrar. Bu değişimi hazırlayan etkenler çoğu zaman siyasi ve ekonomik ortam ve şartlardır. Bir devir seçimi gerekli olduğundan çalışmamı 1530 ve 1699 yılları arasındaki zamanla sınırladım. Bunun iki nedeni var: 1530'dan başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun politik ve ekonomik gücü en yüksek seviyesine ulaşmıştı. Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) fetihleriyle imparatorluğa yeni ülkeler katılmıştı [Macaristan (1526, 1533), Tebriz ve Bağdat (1534), Tunus (1534), Kili ve Akkerman (1538), Aden ve Yemen (1538), Budin (1529, 1541)]. İmparatorluğa bağlı devletlerden alınan yıllık vergiler, Orta Avrupa'daki madenlerin işletilmesinden ve tarımdan elde edilen gelirler, Karadeniz, Akdeniz ve Kızıldeniz'deki önemli merkezlerin bütün zenginlikleri devlet hazinesine akıyordu. Sultan Süleyman'ın yönetim için yaptığı kanunlar saltanatından sonra da uzun yıllar uygulandı. Başvezir Sokollu Mehmed Paşa ve müftü Ebussuud Efendi bu parlak devri devam ettirdiler. 17. yüzyılda görülen siyasi ekonomik buhranlara rağmen. IV. Murad'ın saltanatında (1623-1640) sosyal ve ekonomik önlemler alınmasıyla ve yeni fetihlerle [Revan (1634) ve Bağdat (1638)] iç ve dış siyasette imparatorluğun otoritesi yeniden sağlandı. Başvezir Tarhuncu Ahmed Paşa'nın (1653) aldığı mali ve idari önlemler, başvezir Köprülü Mehmed Paşa'nın ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın siyasi başarılarıyla

(1656-1676) imparatorluğun askeri ve mali gücü II. Viyana kuşatmasına kadar (1683) sürdü.

Bu devir araştırmamın dayandığı kaynaklar bakımından çok zengindir. 1530-1699 yılları arasında yaşamış ünlü Osmanlı bilginleri, hukukçuları, tarihçileri, düşünürleri ve şairlerinin (Baki, Fuzuli, Hayalî, Lütfi Paşa, Peçevî, Emir Çelebi, Ataî, Mekke kadısı Ali Çelebi, Bağdat kadısı Nuri, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi ve Aziz Mahmud Efendi, vd.) eserlerinde Osmanlı toplum yaşamına dair önemli kayıtlar var. Devrin sosyal ve anıtsal mimarî yapıları da toplum yaşamının izlerini yansıtan birer delildir. İmparatorluğun Avrupa ve Ortadoğu eyaletlerindeki medreseler, hastaneler, mektepler, hanlar, kervansaraylar, yollar, çeşmeler ve köprülerin çoğu ünlü Osmanlı mimarı Sinan'ın ve ondan sonra gelen Davut Ağa, Mehmed Ağa, Mustafa Ağa ve diğerlerinin eserleridir.

Daha önemlisi, görgü tanıklarının gözlemlerinden renkli ve canlı tanımlamalara sahibiz: onların notlarını içeren edebî eserler (mektuplar, şiirler, seyahatnameler, anılar) bize Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün sosyal ve kültürel görüntüsünü verir. Osmanlı görgü tanıkları arasında Lâtifî, Evliya Çelebi kadar ülke gezmemiştir ama *Evsaf-ı Istanbul* adlı eserinde İstanbul'daki gözlemlerini gerçekçi olarak kaydetmeyi başarmıştır. Bu devrin ünlü şairlerinden Ataî ve Nabî'nin Osmanlı toplumunun sosyal yaşantısı üzerine İstanbul ve Edirne'deki gözlemleri Osmanlı sosyal tarihi için iyi birer kaynaktır.

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Imparatorluğu'nda bulunan görgü tanıklarının çoğu Avrupalı seyyahlardır. 1530 ve 1699 yılları arasında Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden Osmanlı şehirlerine pek çok seyyah geldi. Bunun nedeni devrin siyasi ve kültürel olaylarıyla yakından ilgilidir: 16. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Imparatorluğu'nun Avrupa ve Doğu Akdeniz'deki sınırları hızla genişlemekteydi. İmparatorluğun bu coğrafî bölgelerde uyguladığı genel siyaseti idari, sosyal ve ekonomik işlerin adaletle yürütülmesini amaçlayan ve gücünü sağlam ve sistemli kurumlarından alan bir egemenliğin kalıcılığını korumakta odaklanmıştı.

Bu siyaset dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa devletleri arasında ekonomik ve siyasi ilişkiler yoğun bir şekilde artmıştı. Buna bağlı olarak İstanbul'da Avrupa krallıklarının ilk daimî elçilikleri kuruldu. Daha sonra İzmir ve Ege adaları, Halep, Kahire ve Kuzey Afrika'daki diğer şehirlerde Avrupa devletlerinin konsoloslukları ve ticaret ataşelikleri açıldı. Bu nedenle bu devirde pek çok Avrupalı diplomat, tacir, tercüman, bilgin ve din adamı Osmanlı ülkelerine geldiler. Siyasi ve ticarî görevlerle gelenlerden başka Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ahaliyi ve şehirleri tanımak gayesiyle gelenler de vardı. Özellikle araştırmamda kaynak olarak başvurduğum seyyahlar, bu devir Avrupası'nda rönesans ve bunu takiben barok denilen, bilim ve güzel sanatlarda insan, doğa ve evrensellik düşüncesini esas alan kültürleri idrak etmiş kişilerdi. Bu seyyahlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gözlemlerini içeren çok zengin bir seyahatname literatürünü bize bırakmışlardır. Böylelikle araştırma malzemesinin çokluğu bu devri seçmemde en önemli etken oldu.

Bu çalışmada incelediğim seyahatnameler İngilizce, Fransızca, Almanca, Latince ve İtalyanca yazılmıştı. Kitapta Fransızca ve İngilizce metinlerin Türkçe tercümeleri bana aittir. Diğer metinler dil uzmanları meslektaşlarım tarafından Türkçe'ye çevrildi.

Bu eserin dayandığı diğer kaynaklar arasında Osmanlı kanunnameleri önemli bir yer tutar. Osmanlı kanunnamelerinde madenciler ve çiftçilerin çalışma kuralları, alım-satım vergileri, evlenme-boşanma, miras vb. gibi konularla ilgili hükümler Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal ve ekonomik yaşam üzerine en değerli arşiv malzemesidir. Bu kitapta bir amacım da Osmanlı yönetiminin halkın yaşam tarzı üzerindeki etkilerini göstermektir. Bunun için de en iyi kaynaklar Osmanlı kanunnameleridir.

Kanunları incelerken iki temel eser çalışmama ışık tuttu: Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'ın *"Kanunlar" -XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Mali Esasları* ve Dr. Robert Anhegger ve Prof. Dr. Halil İnalcık'ın hazır-

layarak yayımladıkları *Kanunname-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî*.

Anadolu kadınının sosyal ve ekonomik hakları üzerine R. C. Jennings'in *Women in Early 17th Century Ottoman Records;* Mısır eyaletinde yerli halkın yaşamı için Galal El-Nahal'in *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century;* Osmanlı şehirlerinde yabancıların durumuyla ilgili P. Masson'un *Histoire du Commerce Français dans le Levant* ve diğerleri başvurduğum eserler arasındadır.

Bu bilimsel incelemelerin yazarları arasında hocam Şehabettin Tekindağ'ı, Ömer Lütfi Barkan'ı, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'yı ve Tayyib Gökbilgin'i anmaktan onur duyuyorum.

Kitabın özgün konusuna dikkati çekerek yayımını ısrarla öneren sayın Prof. Dr. Halil İnalcık'a ve sayın Prof. Dr. Bernard Lewis'e teşekkürlerimi iletmek isterim.

Kitabı yazarken arşiv belgeleri için başvurduğum İstanbul Başvekâlet Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, seyahatnameleri ve diğer kaynak eserleri incelediğim İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Londra Üniversitesi SOAS Kütüphanesi, Edinburgh Üniversitesi Kütüphanesi, Glasgow Üniversitesi Kütüphanesi, National Library of Scotland, Public Record Office (Londra) ve Paris'te Bibliothéque National görevlileri, memurları ve müdürlerine teşekkür ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupalı Seyyahlar

SEYAHATNAMELERİN OSMANLI SOSYAL TARİHİ İÇİN KAYNAK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ VE YORUMU

Osmanlı sosyal tarihinin yeniden keşfedilen kaynakları arasında seyahatnamelerin değerlendirilmesi ve yorumu çok geniş kapsamlı bir meseledir.

Osmanlı sosyal tarihinin kaynaklarının yorumlanmasında en ciddi hatalar Osmanlı devleti ve Türkler hakkındaki asılsız önyargılardan kaynaklanmaktadır. Bu önyargılar kısmen politik nedenlerle bilinçli olarak geliştirilmiştir veya Osmanlı tarihini, Osmanlı devlet yapısı ve kurumlarını, kültür ve geleneklerini algılama ve araştırma yetersizliğinden ortaya çıkmıştır.

Belli önyargıların ürünü bu tür hataları Albert Hourani 1974'te yayımladığı "The Ottoman Background of the Modern Middle East" adlı makalesinde ustaca açıklar.[1] A. Hourani makalesinde bu önyargıların politik olarak Ortadoğu milliyetçiliğinden kaynaklandığını ve bu görüşün Arap yazarlar arasında

1 Albert Hourani, "The Ottoman Background of the Modern Middle East", *The Ottoman State and its Place in World History*, ed. Kemal H. Karpat, Leiden, 1974, s. 61-78.

olduğu gibi 19. yüzyıl Avrupalı yazarlar tarafından da benimsendiğini belirtir. Bu bölümde verdiğim örnekler ve yaptığım açıklamalardan anlaşılacağı gibi önyargılı düşünce ve görüşler özellikle 1980'den sonra günümüze kadar devam etmektedir.

Albert Hourani'nin makalesinde eleştirdiği temel önyargı şuydu: "Türkler eski İslâm uygarlığına son verdiler ve bu uygarlığın gelişmesini önlediler." Makalede J.J. Rousseau ve John Henry Newman'ın bu doğrultudaki görüşlerine değinen Hourani, Ortaçağ İslâm tarihi ve Osmanlı tarihinden verdiği örneklerle bu önyargıları çürütür.[2] Bunu yaparken Hourani, Osmanlı devlet teşkilatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik yapısı ve Osmanlı kurumları, devlet yönetimi ve kanunları ve bunların uygulanmasındaki ustalığı bütünüyle gözler önüne serer. Ayrıca, bu makaleyi yazdığı sıralarda 1970'ten sonra yeni yetişen tarihçilerin İstanbul'daki zengin devlet arşivlerini incelemelerine rağmen, kendilerinden öncekiler gibi bu önyargıların hâlâ etkisinde kaldıklarını vurgular. Hourani, bu makalesinde Osmanlı devletinin 1516-1517 yıllarında, Ortadoğu'da uyguladığı siyasetin bilimsel bir açıklamasını yaparak 19. yüzyıl Avrupalı yazarların benimsediği önyargıyı eleştirir.

Burada benim amacım Osmanlı sosyal tarihi üzerine yazılmış 16. ve 17. yüzyıllar Avrupa seyahatnamelerini tanıtmak ve yorumunu göstermektir. Öncelikle, Osmanlı sosyal tarihiyle ilgili 16. ve 17. yüzyıl Avrupa seyahatnamelerinin 1980'den önceki ilk değerlendirmelerini tanıtmak uygun olacaktır. Osmanlı sosyal tarihinin bilimsel incelemesinin ihmal edilmiş bir araştırma alanı olarak kalmasında en önemli nedenlerden biri, 1980'den önceki birkaç çalışma dışında temel kaynak niteliğindeki bu çok zengin araştırma literatürünün yeterince değerlendirilmemiş olmasıdır.

Seyahatnamelerden başka Osmanlı tarihinin diğer kaynakları arasında Osmanlı sosyal tarihiyle doğrudan ilgili olanlar sı-

2 J.J. Rousseau, *Du Contract Social*, IV. cilt, Bölüm 8; J.H. Newman, *Lectures on the History of the Turks*, Dublin, 1854, s. 105.

nırlıdır. Örneğin, Osmanlı kroniklerinde Osmanlı toplumuna ve toplumun sosyal ve kültürel yaşantısına dair bilgi bulmak güçtür. Sultan tarafından atanmış resmî görevli tarihçilerin yazdığı bu kroniklerde genellikle askeri seferler, savaşlar, siyasi ve diplomatik ilişkiler, devrin hükümdarının izlediği siyasete dair bilgi verilir. Bununla beraber çok zengin Osmanlı arşivlerinde devletin yönetim politikası, güvenlik ve adaletle ilgili belgelerde Osmanlı sosyal tarihini aydınlatacak kayıtlar vardır.

Osmanlı kanunnameleri ve kadı sicilleri evlenme, miras, alım-satım, vergiler, ücretler, ticaret gibi sosyal ve ekonomik yaşamla ilgili konularda önemli belgelerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal ve kültürel hayat üzerine gerekli ve ayrıntılı bilgi, görgü tanıklarının hatıratları, mektupları ve günlüklerinde bulunur. Gözlemlerini ve yaşadıkları olayları kaydeden görgü tanıkları çoğunlukla seyyahlardır. Seyyahlardan başka görgü tanığı şairlerin eserlerinde dolaylı olarak sosyal ve kültürel yaşama dair belli konularda bilgi vardır. Ayrıca, minyatürlerde ve gravürlerde sosyal yaşamdan bazı görüntülere rastlanır.

Osmanlı seyahatnamelerinin sayısı azdır. Bunlar arasında en iyi bilineni 17. yüzyıldaki Osmanlı gözlemci Evliya Çelebi'nin seyahatnamesidir. Diğer bir Osmanlı seyyahı Lâtifî'nin şiirsel günlüğü 17. yüzyıl İstanbul'unda sosyal ve kültürel yaşam için iyi bir kaynaktır. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili seyahatnamelerin çoğu Avrupalı seyyahlar tarafından yazılmıştır. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da yayımlanmış olan bu tür seyahatnameler Osmanlı toplumu, Osmanlı şehirleri, Ortadoğu ve doğu Avrupa'da Osmanlı yönetiminde sosyal ve ekonomik yapı için önemli kaynaklardır.

Bu seyahatnamelerin yazarları Avrupalı seyyahlar Osmanlı şehirlerinde sosyal ve kültürel yaşam üzerine gözlemlerini yazdılar. Onların arasında ressam olanlar Osmanlı şehirlerindeki anıtsal binaları, çeşitli sosyal gruplardan kişileri, sosyal ve resmî törenleri yaptıkları resimlerde görselleştirdiler. Bu resimlerle birlikte Osmanlı şehirlerini gösteren haritaları seyahatnameleri içinde yayımladılar.

Seyahatnamelerde taraſgir veya gerçekçi görüşler, Avrupa devletleriyle Osmanlı devleti arasındaki politik ve diplomatik ilişkilere göre kısmen değişebilir. Bu bakımdan seyahatnamelerin ancak taraſsız olanlarının bilimsel bir araştırmaya kaynak olabileceği gözönünde tutulmalıdır. 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıla ve 20. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı devleti ve onun kurumlarına karşı taraſgir görüşle kaleme alınmış yayınlarda bir artış görülür. Bunun nedeni 1789'da Fransız ihtilâlinden sonra Avrupa'da milliyetçi fikirlerin ortaya çıkması ve yayılmasıdır. Bununla beraber 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da politik, ekonomik ve kültürel gelişmelere bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili seyahatnamelerin çoğu doğru ve taraſsız yazılmıştır. Bunun nedeni 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı devletiyle Avrupa devletleri arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerin yoğun olmasıdır. Diğer nedeniyse bu devrin Avrupası'nda Rönesans ve Barok kültürlerin temeli olan evrensel ve hümanist anlayışın Avrupalı aydınlarca benimsenmesidir. Bu kültürlerin eğitimini almış Avrupalı aydınların Doğu kültürlerine merakı hümanist düşüncenin verdiği eğilimden doğmuş, gözlemlerini doğru ve taraſsız yazmaları da bilimsel düşünceden kaynaklanmıştır. Bu kültürlerin geleneğine göre yetişmiş pek çok Avrupalı Osmanlı toplumu ve kültürü üzerine gözlemlerini taraſsız ve doğru kaydetmeyi başarmışlardır.

Osmanlı Sosyal Tarihinin Kaynakları Olarak Seyahatnameler ve Onların 1980'den Önce İlk Keşifleri ve Değerlendirilmeleri

Eski çağlardan beri seyahatnameler tarihçiler taraſından sosyal tarih için en iyi kaynaklar olarak bilinir.

Geçmişte pek çok tarihçi eserlerinde seyahatnameleri değerlendirmişlerdir. 15. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Neşrî, kitabında İstanbul şehrinin Fatih Sultan Mehmed taraſından imar edildiğini anlatırken "Seyyahlar şehadet ederler" diyerek seyyahları tanık gösterir.

Eski çağlarda antik dünyanın tarihçileri arasında Herodotus,

kendi zamanının tarihini yazmak amacıyla M.Ö. 450-440 yılları arasında seyahat etmiş ve gözlemlerini yazmıştı. Onun seyahatleri Küçük Asya (Anadolu), Mısır, Ege adaları, Doğu Akdeniz ve Babil'e kadar çok geniş bir coğrafi alanı kaplar. Herodotus'un bugün kendi adıyla anılan tarihini yazmaktaki amacı, gezdiği coğrafi yerlerin etnografik bir araştırmasını yapmaktı.

20. yüzyılda Arnold Toynbee gibi modern tarihçiler "çağdaş tarih"i yazarken seyahat etmiş ve gözlemlerini kaydetmişlerdir. Toynbee, 1921'de Batı Anadolu'yu gezdi ve burada dokuz ay kaldı. Buradaki gözlemlerine göre yazdığı "The Western Question in Greece and Turkey" adlı makalesinde Batı Anadolu'da Yunan işgalini eleştirdi ve daha önce politik nedenlerle ileri sürülen asılsız iddiaların geçersizliğini tanık olduğu gerçekleri yazarak ortaya koydu.[3]

Ben burada 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazılmış seyahatnameleri tanıtacağım ve bunların değerlendirilmesini yapacağım.

16. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl sonlarına kadar pek çok Avrupalı seyyah Osmanlı şehirlerine geldiler, bir veya birkaç yıl bu şehirlerde kaldılar. Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu seyahatlerinin nedeni Osmanlı devletiyle Avrupa devletleri arasında gelişen siyasi ve ekonomik ilişkilere bağlıdır. Bu devirde Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları Avrupa, Ortadoğu, Akdeniz ve Kuzey Afrika'da gittikçe genişlemekteydi. Osmanlı devletinin bu coğrafi bölgelerde uyguladığı siyasetinin amacı sosyal ve ekonomik işlerin adaletle yürütülmesini ve sağlam bir idari sistem ve onun kurumlarıyla güçlü bir egemenliğin korunmasını hedef almıştı. Bu siyasetin bir sonucu olarak Osmanlı devletiyle Avrupa devletleri arasında siyasi ilişkiler arttı. Ayrıca bu devirde yeniden önem kazanan Akdeniz ticareti Avrupalılar ve Osmanlı devleti arasında ekonomik ilişkilerin gelişmesinde etkin oldu. Doğu Akdeniz'de Osmanlı egemenliği 1516-1517 yıllarında I. Sultan Selim'in saltanatın-

3 Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ*, Cilt II, s. 713, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1957; Richard Clogg, "Politics and the Academy: Arnold Toynbee and Koraes Chair," *Middle East Studies*, cilt 21, no. 4, Kasım 1985, s. 1-116.

da Suriye ve Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethinden sonra kuruldu. Daha önce 15. yüzyılda bu bölgede yaygın olan korsanlığın Osmanlılar tarafından önlenmesinden sonra Akdeniz'de ticaret için güvenlik sağlandı.[4] Osmanlı devleti ticareti teşvik için Doğu Akdeniz'de ve Ege'deki Osmanlı liman şehirlerinde Fransızlara, İngilizlere ve Hollandalılara ticaret izni verdi. 16. yüzyıl ortalarında İngilizler ve Fransızlar için Akdeniz ticareti ekonomilerinin temeliydi. Çünkü bu tarihlerde Amerika ve Uzakdoğu ticaretinde İspanyollar ve Portekizlilerle rekabet edemediler. Akdeniz ticareti diğer taraftan Osmanlı limanlarına ve şehirlerine refah ve zenginlik getirdi.

Ticari ilişkilerden ayrı olarak Osmanlı İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu arasındaki savaşlar her iki imparatorluk arasında devamlı diplomatik ilişkilere yol açtı.

16. yüzyıl ortalarından başlayarak Avrupa devletlerinin daimi büyükelçilikleri ve konsoloslukları İstanbul'da, Ege liman şehirleri ve adalarda, Suriye ve Kuzey Afrika'daki şehirlerde kuruldu. Bu devirde Avrupalı diplomatlar ve tüccarlar İstanbul'a ve diğer önemli Osmanlı şehirlerine geldiler. Bunların arasında antik kitaplar ve paralarla Osmanlı ülkelerinde yaşayan insanlar hakkında bilgi toplamak için kralları tarafından özel görevlerle gönderilmiş misyonerler, rahipler ve bilginler de vardı. Resmî ve özel görevlerle gelenlerden başka Doğu şehirlerindeki sosyal ve kültürel hayatı merak eden bazı Avrupalı aydınlar kendi olanaklarıyla seyahat ederek Osmanlı şehirlerini gezdiler.

Bu devirde Avrupalıların Osmanlı şehirleri ve toplumu üzerine gözlemlerini içeren çok sayıda seyahatname Avrupa'da yayımlandı. Bunun için şimdi elimizde araştırma malzemesi olarak bu tür seyahatnamelerden oluşan çok zengin bir literatür var.

Bu seyahatnamelerden bazıları 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Avrupa'daki önemli kütüphanelerde elyazmalarının keşfedilmesinden sonra yayımlandı. Elyazmaların çoğu Franz

4 Wilhelm von Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, der. E. Z. Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975, s. 352.

Babinger ve Charles Schefer tarafından keşfedildi. Geri kalanı da Leon Dorez, M.H. Hauser, A. Boppe, H. Pernot, William Foster ve diğerleri tarafından keşfedildi ve yayımlandı.[5] Diğer taraftan Osmanlı tarihi için çok değerli arşiv kaynaklarının önemli bir kısmıyla birlikte İtalyan görgü tanıklarına ait elyazmalar Maruno Sanuto ve Eugenio Alberi tarafından yayımlandı.[6]

Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazılmış elyazma seyahatnamelerin 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında keşfi Osmanlı araştırmalarında etkili oldu. Öncelikle yüzyıllarca uzun bir aradan sonra Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihine ilgi arttı. Elyazma metinlerin yayımlanması seyahatname literatürünün araştırılması ve tanıtımında etkili oldu. Bu elyazmaların baskılarında görülen ve Schefer, Dorez, Babinger, Foster ve diğerleri tarafından yazılmış giriş kısımları ve notlar bilimsel bir araştırmanın ürünüdür.

Bununla beraber geç keşfedilen elyazmalarının yayımlanmasına rağmen 16. ve 17. yüzyıllarda yayımlanmış orijinal metinler bu devirlerde tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılmadı. Çok sayıda olmasına rağmen seyahatnamelerin incelenmesi ve değerlendirilmesi uzun zaman ihmal edildi. Halbuki seyyahlar gözlemlerinin tarihçiler için kaynak olacağı bilincindeydiler. 1611 yılında İstanbul'da kalan İskoç seyyah Lithgow, eserinin tarihçiye düşünce ve bilgi verecek önemli bir kaynak olduğunu yazar.[7]

---

5 Franz Babinger, *Hans Dernschwam (1554-1555) Tagebucheiner Reise nach Konstantinepol und Kleinasien*, Münih-Leipzig, 1932; *Conrad Jacob Hildebrandt (1656-58)*, Leiden, 1937; Charles Schefer, *Le Voyage d'OutreMer*, Paris, 1892; *Journal d'Antoine Galland pendat son Sejour a Constantinople*, Paris, 1881; *Le Voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye, 1573*, (yay. haz. Ch. Schefer ve Henry Cordier, notlandıran M. H. Hauser, Ernest Leroux, Paris, 1897); Hubert Pernot, *Voyage en Turqui et en Grece 1665-1667*, Paris, 1925; A. Boppe, *Journal et Correspondance de Gedoyn (Le Turc)*, Paris, 1909; Leon Dorez, *Itineraire Jerôme Maurand d'Antibe à Constantinople*, Paris, 1901; William Foster, *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602*, Londra, 1931.

6 Eugenio Alberi, *Relazione degli Ambasciatori Veneti al Seneto Societa*, Firenze, 1846; Marino Sanuto, *I Diarii*, Venezia, 1886-1903.

7 William Lightgow, *The Total Discourse of the Rare Adventures and Painful Peregrinations of Long Years*, Londra, 1640.

1980 yılına kadar Osmanlı sosyal tarihinin kaynağı olarak seyahatnamelerin değerlendirilmesi oldukça ihmal edilmiş bir araştırma alanıydı. 1950'lerde İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı kurumları üzerine yazmış olduğu eserlerinde Osmanlı tarihyazıcılığında Osmanlı şehirlerinde yaşamış Avrupalı görgü tanıklarının seyahatnamelerinin incelenmesine ve Türkçe'ye çevrilmesine büyük bir gereksinme olduğunu belirtir. Kendisi bu alanda yapılan incelemeler az olduğundan sadece birkaç seyahatnameden faydalanabilmişti. 1960'larda Bernard Lewis ve Robert Mantran araştırmalarında bazı seyahatnameleri kaynak gösterdiler.[8] Türkiye'de Özdemir Nutku ve Metin And Osmanlı toplumunda günlük yaşamıyla ilgili çalışmalarında Avrupa seyahatnamelerinden alıntılar yaptılar.[9]

Ayrıca bazı bilimsel dergilerde bu devir seyahatnameleri ve seyyahlarından birkaçını tanıtan makaleler görüldü.[10]

Bütün bu yayınlardan farklı olarak İsmail Hami Danişmend Türk gelenekleri ve ahlakı üzerine yazdığı eserinde Avrupa seyahatnamelerini kaynak olarak değerlendirdi. Danişmend, eserinde Osmanlı toplumunun gözlemcileri olan Avrupalıları "eski Avrupalılar" diye tanımlar. Bu onun 16. ve 17. yüzyıl Avrupası'nda yetişmiş bu seyyahların tutum ve düşüncelerinde Rönesans veya Barok kültürlerinin etkilerini iyi bildiğini gösterir.[11]

Son yıllarda bu devir Avrupa seyahatnamelerinden gelişigüzel alıntılar içeren yayınlarda bu bilinç görülmez. Bu tür incele-

---

8 Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire*, Oklahoma, 1963; Robert Mantran, *Istanbul Dans la Seconde Moitiu du XVII Siecle*, Paris, 1962; *La Vie Quotienne a Constantinople a l'Epoque de Soliman Le Magnifique et de Ses Successeurs XVIe-XVIIe Siecles*, Paris, 1965.

9 Özdemir Nutku, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği*, Ankara, 1972; Metin And, "XVI. Yüzyılda Şehzadelerin Sünnet Düğünü", *Tarih Mecmuası*, Şubat 1969, s. 42-6, "Nahıllar", *Tarih Mecmuası*, Ocak 1969, s. 16-20.

10 O. Burian, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi", *Belleten*, c. XV, sayı 58, Ankara, 1951; S. Eyice, "İstanbul, Eski Eserler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, sayı 1214, s. 137-144.

11 İsmail Hami Danişmend, *Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı*, İstanbul, 1961.

melerde seyahatnamelerin değerlendirilmesi ve yorumu ciddi bir yetersizlikle sonuçlanır. Bu devir seyahatnamelerini değerlendirirken araştırmacı devrin Avrupa kültürlerini iyi bilmeli ve buna bağlı olarak Avrupalı görgü tanıklarının bu kültürlerin eğitimini alarak yetişmiş olduklarını gözönünde bulundurmalıdır. Aksi halde bu seyyahların yazılarının değerlendirilmesi dar ve tek yönlü bir bakış açısından yapılır ve sonuçta eksik ve hatalı bir değerlendirme olur. Bu, seyahatnamelerin değerlendirmesinde dikkat edilecek hususlardan sadece biridir.

1960-1980 yılları arasında Avrupa seyahatnameleri üzerine incelemeler sınırlıydı. Weber'in eserinden başka Avrupa seyyahları üzerine yazılmış bir bibliyografya yoktu. Ortadoğu'ya gelen bazı seyyahlar ve seyahatnamelerini tanıtan Weber'in eseri 1953 yılında Princeton'da yayımlandı.[12]

1980'den sonra ancak 1991'de bir bibliyografya Ankara'da Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlandıysa da bu sadece 15. yüzyıl ve 16. yüzyıl seyahatnamelerini içerir.[13] Bunların dışında Avrupa seyahatnamelerinin iki zengin koleksiyonu biri Washington'da Dumbarton Oaks Kütüphanesi'nde, diğeri de Atina'da Gennadios Kütüphanesi'ndedir.[14]

1980'den önce bu seyahatnamelerden yapılan tercümeler sayıca az olduğu gibi orijinal metne göre yetersizdi. Örneğin, Chevalier d'Arvieux'nün *Memoirs*'ının İngilizce tercümesi bütün eserin sadece küçük bir kısmını içerir, d'Arvieux'nün 1657 ve 1672 yılları arasında Araplar üzerine gözlemlerinden ibarettir. Bu aynı zamanda metnin tam çevirisi de değildir. Bu tür tercümelerden Jean Baptiste Tavernier'nin 1678'de Amsterdam'da yayımlanan *Nouvelle Relation de l'Interieur du Serrail du Grand Seigneur*'ün Türkçe çevirisi *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*

12 H. Weber, *Voyages and Travels in Greece, the Near East Adjacent Regions Made Previous to the 1801*, Princeton, 1953.

13 S. Yerasimos, *Le Voyageurs Dans l'Empire Ottoman XIVe-XVIe Siecle*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

14 Bu iki koleksiyondan Semavi Eyice ayrıca bir makalesinde daha bahseder. bkz. Semavi Eyice, These "Bertrandon de la Baroquiere ve Seyahatnamesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1974.

adıyla 1984'te İstanbul'da yayımlandı.[15] 1996'da İstanbul'da yayımlanan *Büyük Efendi'nin Sarayı* adlı çeviri, Robert Withers'ın yazdığı *Grand Signor's Seraglio*'dan yapıldı.

Seyahatnamelerin Osmanlı sosyal tarihi için kaynak olarak değerlendirilmesi birkaç sınırlı araştırma dışında 1980 yılına kadar ihmal edildi. Seyahatnamelerin incelenmesini geciktiren nedenlerden biri, 1945'te uygulanmaya başlayan yeni benimsenmiş bir programdan kaynaklanır. Bu program 1970'lere kadar uygulandı. Programın amacı Osmanlı araştırmalarında sadece Osmanlı Türkçesi ve Osmanlı kaynaklarının incelenmesiydi. Amerika, Avrupa ve Türkiye'deki üniversitelerde Osmanlı incelemeleri için açılan yeni bölümlerde çalışmalar sadece Osmanlı dili ve Osmanlı kaynakları üzerine odaklandı. Bu program Halil İnalcık, Andreas Tietzes, Kemal Karpat ve diğerleri gibi Türk ve Avrupalı araştırmacılar tarafından başlatıldı. Bu üniversitelerde yazılan doktora tezlerinde seyyahların gözlemleri dikkate alınmadı. Bununla beraber bazı tezlerde sadece birkaç seyahatnameden alıntılar yapıldı. Bu tezler genellikle Osmanlı tarihi üzerine yazılmış Osmanlı metinlerini inceler.

Bunlardan farklı olarak Ömer Lütfü Barkan ve Halil İnalcık, Osmanlı arşivleri ve kanunnamelerini araştırdılar ve eserlerinde Osmanlı arşivlerinin en iyi değerlendirmesini yaparak Osmanlı kurumlarına dair bilinmeyen noktaları açıkladılar.

1970'lerin sonlarına kadar Osmanlı incelemelerinde Batı kaynakları ve seyahatnamelerinin eksikliği büyük bir boşluk olarak ancak 1980'den sonra bazı Türkologların dikkatini çekti. Avusturyalı Türkolog Richard Kreutel'in bu konuda görüşleri bize Profesör Hans Erich Kasper tarafından iletildi: "Elimizde üzerinde çalışmamız gereken çok zengin bir kaynak literatürü var. İslâmî dillerden başka dillerde yazılmış bu değerli kaynakları kullanmalıyız. Tarihçinin görevi dilbilimle ilgili çözümlemelerin çok ötesine erişmektir. Bu görev konuya taraflsız, bilimsel ve geniş bir bakış açısıyla yaklaşmayı esas alır. Ta-

15 W. H. Lewis, *A Levantino Adventurer*, Londra, 1962; P. Üstündağ, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, İstanbul, 1984.

rih bilimi bir sentez yapabilmek için bu bilimin uzmanlaşmış her dalıyla işbirliği ister." Kreutel'e göre Osmanlı tarihinin Batı kaynakları sınıflandırılmalı, tercüme edilmeli ve tarihçilerin dikkatine sunulmalıdır.

Tarihçinin görevi bu kaynakların değerlendirmesini gerektirir. 1979'da uzun yıllar yaptığım araştırmalar sonunda yazdığım doktora tezimde bu konuda önemli hususları açıkladım.[16]

Araştırma Yöntemi

Kaynakların Sınıflandırılması

1968 ve 1974 yılları arasında Osmanlı sosyal tarihi üzerine Batı kaynaklarını ve seyahatnamelerini inceleyip ve sınıflandırdım. Seyahatnameler arasından Osmanlı tarih araştırmalarında kaynak olabilecek nitelikte olanları seçtim. Bu seçilmiş metinleri İngilizce ve Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme ettim. Latince, İtalyanca ve Almanca metinlerin Türkçe çevirileri bu dillerde uzmanlar tarafından yapıldı. Çalışmamın yöntemi seyahatnamelerin Osmanlı araştırmalarında kaynak olarak değerlendirilmesi üzerine kuruldu.

Araştırma konusunun kaynakları olarak seçtiğim seyahatnameler seyyahların sadece gözlemlerini içermez. Bu seyyahlar gerçeği yazabilmek için gözlem yapmakla yetinmemişler, deneysel ve bilimsel çalışmalar yapmışlardır. Örneğin, 1680 yılında İtalyan gözlemci Gio Battista Donado İstanbul'un çevre sınırını yazarken şehrin sınırını ölçtü ve bulduğu sonucu kaydetti. 1652 ve 1672 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde kalan Fransız diplomat Chevalier d'Arvieux, Halep şehrinin nüfusu hakkında doğru bilgi almak için zamanın Osmanlı resmî belgelerinden faydalandı.[17]

Bununla beraber seyyahların gözlemlerine bir kanıt olarak onların yazdıklarını devrin Osmanlı kanunnameleri ve belgeleriyle karşılaştırdım. Sonuçta seyyahların kayıtlarında Os-

16 Gülgün Üçel-Aybet, *XVI. ve XVII. Yüzyıl Batı Seyyahlarına Göre Osmanlı İmparatorluğu*, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1980.

17 Bu noktaya Andre Raymond'da dikkat çekmiştir.

manlı şehirleri ve toplumu hakkında yazılanların Osmanlı kanunnameleri ve resmî belgelerinde aynı şekilde kaydedilmiş olduğunu buldum. Bu seçtiğim seyahatnamelerin Osmanlı sosyal tarihi için değerli kaynaklar olduğunu kanıtlar.

Buna bir örnek olarak 17. yüzyıl ortalarında İngiliz seyyah Robert Withers'ın yazdığına göre, devşirme bir devlet görevlisi ölünce mülkünün 2/3'ü devlet hazinesine kalırdı. Bu bilgi aynı zamanda Ömer Lütfü Barkan'ın yayımladığı *Osmanlı Kanunnamesi*'nde yazılıdır.[18]

Avrupa Kültürlerini Anlayış

Osmanlı sosyal tarihinin kaynak literatürü olarak Avrupa seyahatnamelerini değerlendirirken araştırmacının Osmanlı kültürünü ve geleneklerininin yanısıra devrin Avrupa kültür ve geleneklerini de iyi bilmesi ve anlaması gerekir. Devrin Avrupa kültürlerini ve geleneklerini iyi bilmek ve anlamak Osmanlı toplumunun Avrupalı gözlemcilerini daha iyi tanıma fırsatını sağlar. Bu, araştırmacıyı Avrupalıların gözlemlerini yorumlarken tarafsız bir görüş kazanması için yönlendirir. Ayrıca, bu devirde Avrupa'da siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmelerin ortamı hakkında yeterli bilgi meseleyi aydınlatmakta yardımcı olur. Rönesans ve Barok devirlerinde kültürel gelişmelerin etkisinden dolayı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Avrupalı seyyahlar gözlemlerini doğruluk, bilimsellik ve evrensellik kavramıyla yazdılar.

Bu nedenle tarafsız bir görüş açısından gerçeği yazmayı başardılar. Onların Osmanlı İmparatorluğu'na seyahatlerinin esas nedeni bir Doğu imparatorluğu sınırları içindeki çeşitli kültürlerden ülkeleri ve insanları tanıma isteğinden kaynaklanır. Örneğin 1554-1555'te Alman İmparatoru'nun elçisi Busbecq ve seyyah Dernschwam İstanbul'a ve oradan da Amasya'ya birlikte seyahat ettiler. Yazılarından anlaşıldığı gibi her

18 Gülgün-Üçel Aybet, "An Analytical Study of the Administrative and Social Policy of the Ottoman State", *Proceedings of CIEPO*, 1-4 Temmuz 1984, Cambridge, ed. Jean-Louis Bacque-Grammont ve Emeri van Donzel, Paris, 1987, s. 159-170.

ikisi de merak ve içtenlikle gördüklerini en ince ayrıntıya kadar kaydettiler ve tarafsız bir görüşle yazdılar. Özellikle Anadolu'da seyahat ettikleri yıllarda Osmanlı ve Alman İmparatorlukları arasında savaşların devam ettiği düşünülürse, onların gözlemlerini yazarken tarafsız ve önyargısız kalabilmeleri önemlidir. Bu, onların seyahatnamelerinin Osmanlı sosyal tarihi için değerli kaynaklar olduğunu gösterir.

Araştırmamda eserlerini değerlendirdiğim diğer seyyahlar Busbecq ve Dernschwam gibi aynı yaklaşımla gözlemlerini yazdılar. Bu devrin gözlemcilerine özgü bu yaklaşım onların yetişirken aldıkları eğitim ve kültürün onların kişilikleri, düşünce ve davranışları üzerindeki etkisinden doğar. Ayrıca Rönesans ve Barok kültürlerin temel eğitiminé göre bu devir aydınları gibi bu seyyahların her biri bilimde ve güzel sanatlarda birçok eser vermiş uzmanlardı. Örneğin, Busbecq ve Tournefort botanist, Denschwam araştırmacı ve bilgin, Pietro Della Valle barok devrin en iyi teorisilerindendi. Nicolas de Nicolay coğrafyacı, Aaron Hill oyun yazarı ve şairdi.

Bununla beraber aynı devirde yukarıda adı geçen gözlemcilerden başka Osmanlı İmparatorluğu'na karşı farklı tutum ve yaklaşımda olan diğer Avrupalı yazarlar da vardı. Bu tür eserler genellikle siyasi nedenlerle kaleme alınmış ve siyasetle ilgili yazılardır. Bu gibi eserlerden biri Du Vignau'nun yazdığı *The New Account of Turkish Affairs*'dir (Londra, 1688; Du Vignau, 1687'de İstanbul'da Fransız elçisinin sekreteriydi).

Siyasi nedenlerle Vignau gibi tarafsız olamayan gözlemcilerden başka, yetişirken iyi bir eğitim alamadığı için dar görüşlü ve gerçekçi olamayan gözlemciler de vardı. Bu gibi gözlemciler arasında Thomas Dallam örnek gösterilebilir.[19] Dallam, org yapımında usta bir el sanatçısıydı, bu bakımdan bilimsel bir eğitim almamıştı. Onun günlüğüne ait metinde yazı ve imla hataları bunu gösterir. Dallam'ın 1599'da İstanbul'a geliş nedeni, yaptığı orgu Topkapı Sarayı'nda yerine kurmak-

19 Orhan Burian, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi", *Belleten*, cilt IV, sayı 58, Nisan, 1951, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1951.

tı. Org, kraliçe Elizabeth tarafından III. Mehmed'e gönderilmiş bir hediyeydi. Orgun bütün masrafları Levant şirketi tarafından ödendi. Amaç, İngiliz ticaret gemilerine Doğu Akdeniz'deki Osmanlı şehirlerinde ticari kazanç ve ayrıcalıklar sağlamaktı. Dallam, ağustos ve kasım arasında üç ay İstanbul'da kaldı. Gözlemlerini hikâye tarzında yazdı. Bazı gördüğü şeyleri kavramakta yanıldığı da oldu. Yazdığı metinde açıkladığı gibi sarayda gizlice bahçedeki cariyeleri gözetlerken önce onları genç erkekler sanmıştı. Dallam'ın günlüğü çeşitli olayları anlatan hikâyelerden oluşur, belgesel bir kaynak niteliğinde değildir.

Bu nedenle Vignau ve Dallam'ın yazıları gibi metinler Osmanlı sosyal tarihi için kaynak literatüre alınamaz.

Yorum

Araştırma yönteminin ikinci safhası kaynak literatür olarak seçilmiş seyahatnamelerin yorumudur.

Araştırmamda kaynakların en iyi yorumunu yapabilmek için bu seyahatnamelerde yazılı ayrıntıları inceledim. Doğruyu veya tarihî gerçeği yazabilmek için sadece iki önemli hususa göre sentez yapabilecektim. Öncelikle, bir seyahatnamede yazılı bilginin doğruluğunu araştırmak için bu tür seyahatnamelerden en az birkaçında aynı bilginin verilmiş olduğunu bulmak gerekir. Diğer bir deyimle, bir seyyahın tanık olduğu konu hakkında yazdıklarıyla diğer gözlemcilerin aynı konuda yazdıkları aynı bilgiyi vermelidir.

İkincisi, bir seyahatnamede yazılı bir belgesel bilginin Osmanlı kanunnameleri ve diğer resmî belgelerinde yazılı olduğu bulunmalıdır.

Bu seyahatnamelerin yorumu ancak bu iki hususun uygulanmasıyla yapılabilir. Aksi halde seyahatnamelerin Osmanlı sosyal tarihinin kaynağı olarak yorumu mümkün değildir.

1980'den sonra bu seyahatnamelerle ilgili pek çok yayın olmasına rağmen bu seyahatnamelerin ne değerlendirmesi ne de yorumu yapılabilmiştir. Ben bu akımı "seyahatnamelerin yeniden keşfi" diye adlandırıyorum. Ne yazık ki araştırmacılar bu

kaynakların seçimi veya sınıflandırılması ve yorumu hakkında hâlâ bilinçli değillerdir. Bundan dolayı doğru sonuçlara varamadıkları gibi doğru bir sentez de yapamamışlardır.

CIEPO'nun (Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes) 1996 yılında Prag'daki konferansında "Osmanlı Suriye'sinde Kırsal ve Şehirsel Yerleşmeler Üzerine Bazı Gözlemler" sunumum sırasında dinleyiciler arasından genç bir araştırmacı bu konuda yetersiz ve yüzeysel çalışmasından ileri gelen bir açıklamada bulundu: "Şimdi biz bu seyahatnameleri yeniden yayımlıyoruz, tıpkıbasımlar yapıyoruz, fakat bu kaynaklarda değerli bir bilgi bulamıyoruz, bunun için bunları değerlendiremiyor ve yorumlayamıyoruz."

Buna yanıt olarak son yıllardaki çalışmalarda seyahatnamelerin yanlış ve yetersiz değerlendirmelerini ve son yayınların genel durumunu açıklamak niyetindeyim.

Seyahatnamelerin yorumu önemli bir meseledir. Her şeyden önce iyi bir yorum yapabilmek için seyahatname ayrıntılarıyla incelenmeli, seyahatnamede konu olan coğrafi bölge, bu bölgeye özgü kültür ve toplum yapısı iyi bilinmelidir.

Osmanlı tarihi hakkında yanlış ve yetersiz bilgiden veya yazarların Osmanlılara karşı önyargılı düşüncelerinden dolayı 1980'den sonra Osmanlı sosyal tarihiyle ilgili yayınlarda eksikler ve yanlışlar ortaya çıktı.

Bu tür yayınlara en iyi örneklerden biri BRISMES'in (British Society for Middle Eastern Studies) 1984 yılı dergisinde çıkan bir makaledir.[20]

Bu makale 17. yüzyıl Fransız seyyahı Chevalier d'Arvieux'nün seyahatnamesinden kısa bir bölümün yorumu üzerinedir. Yazar, makalesinde Osmanlılara karşı taraflı tutumu ve konu aldığı coğrafi bölge ve insanları hakkında bilgisizliğiyle seyahatnamenin yanlış bir yorumunu verir. Ayrıca Fransız seyyahı ve onun bağlı olduğu kültürü anlayamadığı için, seyahatnamenin orijinal metnini bütünüyle incelemediği için ge-

20 Elisabeth Sirriyeh, "The Memoires of a French Gentleman in Syria: Chevalier Laurent d'Arvieux (1635-1702)", s. 126-139, *BRISMES Bulletin*, cilt II, no. 2, Edinburg, 1984.

rek seyyahı ve gerekse seyahatnameyi yanlış tanıtır ve seyahatnameyi doğru yorumlayamaz.

Yazar seyahatnamelerde verilen bilgileri kendi görüşü doğrultusunda yanlış aktarır. Yazara göre 17. yüzyılda Suriye'de kırsal bölgelerin harap ve bakımsız olmasından Türkler sorumluydu ve seyyahlar tarafından bunun böyle olduğu yazılmıştı. Gerçekteyse 17. yüzyıl Avrupa seyahatnamelerinde Suriye'deki kırsal alanların göçebe ve çölde yaşayan Araplar ve Lübnan'ın da dağlık bölgesinde yerleşmiş Dürzilerin devamlı saldırıları sonucu harap olduğu yazılıdır. Yazar bu konuda gerçeğe ters düşen kendi görüşünü savunmak için Chevalier d'Arvieux'nün seyahatnamesinden bazı alıntıları yaparsa da, seyahatnamede verilen doğru bilgiyle yazarın kendi görüşü arasında çelişki ortaya çıkar: "Dürzi saldırılarının durdurulmasından sonra 1660-1665 yılları arasında Sidon'da (Sayda) ticaret yeniden canlandı." Chevalier d'Arvieux'nün yazdıklarından anlaşıldığı gibi Dürziler devamlı saldırılarla Suriye'de liman kasabalarda ve kırsal alanlarda ticaret ve tarımı önlemiştir. 17. yüzyıl başlarında Simeon'un gözlemlerine göre Suriye'de Dürzi saldırılarının Şam civarındaki ipek üretimine verdiği zarardan sonra Şam'da ipek fiyatları artmıştı.[21] 1611'de İskoç seyyah William Lithgow bu bölgede çöl Araplarının eşkıyalıklarını önlemenin güçlüklerinden söz eder: "Öyle büyük bir devletin güvenlik gücü sadece timarların askeri kuvvetlerine dayanır. Timarlı sipahiler barış zamanı yönettikleri bölgede toprağın işletilmesinden sorumludurlar. Toprağın gelirinden askerlerinin ücretlerini ve kendi maaşlarını alırlar. Savaş zamanı vahşi Arapların saldırılarından bu bölgeyi korurlar. Araplar, Türkleri ve yabancıları usandırırlar ve onları düzenli ve sakin bir yaşam tarzına sokmak mümkün değildir, Türk eyaletlerinin yağmacı ve çapulcularıdırlar."[22]

Suriye'deki Dürzilerin ve çölde yaşayan Arapların saldırılarından dolayı bu bölgenin kültürel bakımdan gerilediği, eko-

21 H. Anderasyan (çev.), *Lwow'lu Simeon* (1608-1618), s. 152, İstanbul, 1964.

22 William Lithgow, *The Total Discourse of the Rare Adventures and Painful Peregrinations of Long Years*, s. 208-209, Londra, 1640.

nomik sorunların büyüdüğü ve fiziki çevrenin harap olduğu seyahatnamelerde yazılı olduğu gibi, aynı zamanda Osmanlı arşivlerinde de kayıtlıdır. Osmanlı devletinin buna karşı aldığı idari önlemlere dair gerçekleri Osmanlı arşivlerinde bulmak mümkündür. Belgelere göre Maanoğlu ailesinden Dürzi emirleri ve Turabey ailesinden Arap Bedevi emirleri genellikle Ajlun ve Safad sancaklarına "sancak beyi" olarak atanırlardı. Burada yerli ahali Osmanlı sancak beyi olan kendi emirleri yönetiminde yaşamına devam ederdi. Yerli ahali güvence altında oldukça bölgede üretimin artmasında olumlu sonuçlar alınırdı.[23] Uriel Heyd'in yayımladığı 2 Mart 1605 tarihli fermanda Safad sancak beyinin bulunduğu bölgede güvenliği sağlamakta ve halkın refah seviyesinin artmasında uyguladığı iyi yönetiminden dolayı övgüye layık görüldüğü yazılıdır. 11 Nisan 1593 tarihli diğer bir fermandaysa Osmanlı devleti tarafından Ajlun sancak beyi olarak atanan Bedevi bir Arap'ın bulunduğu bölgede güvenliği bozduğu ve kanunsuz ağır vergiler aldığı kanıtlanınca Arap bu görevinden atılmıştı. Bu ferman şöyle devam eder: "Sancakların bozguncu fellahlara (Arap köylüleri) verilmemesi emredildi. Kutsal toprağı isyancı fellahların baskısından temizleyeceksin..."[24]

Aynı makalede yazar Chevalier d'Arvieux'nün Turabey kabilesi üzerindeki gözlemlerini yanlış yorumlar. Burada yazar önyargılı görüşünden ayrılamadığından ve bölgenin coğrafyası ve insanları hakkında bilgisizliğinden dolayı incelediği metinden yanlış sonuçlar çıkarır, kayıtsızca şöyle yazar: "O, (d'Arvieux) Bedevileri yalnız soygunculuklarından tanıyan Avrupalı eleştiricilere karşı Bedevi Arapları savunmakta ısrarlıdır."

Yazar, d'Arvieux'nün *Memoirs*'ının İngilizce tercümesinden bazı alıntılar yapar ve yazara göre seyyahlar eleştiricilerdir. Gerçekte seyyahlar eleştirici değil gözlemcidirler. Burada d'Arvieux, yazarın sandığı gibi Arapları savunmaz, sadece Mount Karmel

23 Gülgün Üçel-Aybet, "An Analytical Study of the Administrative and Social Policy of the Ottoman State", *Proceedings of CIEPO*, 1-4 Temmuz 1984, Cambridge, ed. Jean-Louis Bacque-Grammond ve Emeri van Donzel, Paris, 1987, s. 170.

24 Uriel Heyd, *Ottoman Documents of Palestine*, Oxford, 1960, s. 49, 50, 53.

emiri Turabey'in uyrukları olan Araplar üzerindeki gözlemlerini yazar. Bu Araplar çiftçilikle uğraşırlardı ve bu topraklarda küçük köylerde yaşarlardı. Ayrıca bu Araplar Suriye'deki yakın liman şehirlerinde ticaret de yaparlardı. Bunlar, Sandys'in ve diğer Avrupalı seyyahların çölde ve çorak kırsal alanda seyahat ederken gördükleri Araplar değildir. Sandys ve diğerleri çöldeki göçebe Araplar üzerinde gözlemlerini yazdılar.

Yazar kendi önyargılarını desteklemek için bilinçli olarak d'Arvieux'nün gözlemlerini çöldeki göçebe Araplar hakkında yazılmış gibi değiştirir. Bununla beraber, d'Arvieux köylerde yerleşmiş ve Turabey'in uyrukları olan Arapların da bazı zamanlar kervanları soyduklarını ve soydukları kişileri öldürdüklerini yazar.[25]

Sonuç

Burada açıkladığım ve ortaya koyduğum araştırma yöntemine göre 16. ve 17. yüzyıl Avrupa seyahatnameleri Osmanlı sosyal tarihi için önemli kaynaklardır. Bu devir seyyahları zamanlarının tanınmış diplomatları, bilginleri, coğrafyacıları, şairleri ve ünlü ticaret şirketlerinin yöneticileridir. Osmanlı şehirlerine gelen ve buralarda bir aydan birkaç yıla kadar sürelerle kalan bu seyyahlar Osmanlı şehirlerinin ve toplumunun gözlemcisidirler. Onların çoğu Doğu dilleri üzerine uzmandılar; Arapça, Farsça ve Türkçe'yi mükemmel konuşur ve yazarlardı.

1980'lerden günümüze kadar Avrupalı seyyahlar ve Osmanlı toplumuyla ilgili yayınların çoğunda yukarıdaki makale örneğinde görülen benzer sorunlara rastlanır. Bu nedenle seyahatnamelerin Osmanlı araştırmalarında değerlendirilmesi ihmal edilmiş bir inceleme alanı olarak kaldı.

1980'lerden sonra görülen yayınlarda genellikle Osmanlı toplumunda günlük yaşam ve İstanbul üzerine konulara yer verildi. Fakat birkaç eser dışında[26] bunların çoğu bilimsel

25 Chevalier d'Arvieux, *Travels in Arabia the Desert*, Londra, 1718, s. 126.

26 Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul*; Robert Mantran, *La vie Quotienne a Cons-*

araştırmanın ürünü değildir ve bunlarda konu çok yüzeysel olarak ele alınımıştır. Bu nedenle bu tür yayınlarda metin başlıklarıyla yüzeysel içerikler arasında zıtlık ve uygunsuzluk görülür.[27] Bazı yayınlarda seyahatnameden aktarılan eksik alıntılar taraflgir görüşleri desteklemek için kullanılır.[28] Diğer yayınlarda seyahatnamelerden aktarılmış gelişigüzel alıntılar hiçbir yorum yapılmadan sıralanır. Bu tür yayınlar bilimsel araştırmaya dayanmayan yüzeysel çalışmalardan ibarettir.[29]

16. YÜZYILDAN ÖNCE AVRUPA'DA TÜRKLERE AİT GENEL BİLGİLER VE ORTADOĞU'DA İLK AVRUPALI SEYYAHLAR

Bu devirlerde Avrupa'da Türklere dair yazılmış eserlerin kaynakları, Haçlı seferlerine katılmış görgü tanıklarının notları veya Anadolu ve Asya'yı bağlayan ticaret yollarından geçmiş olan Frank ve Venedik tacirlerinin günlükleridir.

---

tantinople a l'Epoque de Soliman Le Magnifique et de Ses Successeurs XVIe XVIIe Siecles, Paris, 1965 (*Istanbul'da Gündelik Hayat*, (çev. M.A. Kılıçbay), Istanbul, 1991).

27 Helene Desmet-Gregoire, *Le Divan Magique, l'Orient Turch en France au XVIII. Siecle*, Paris, 1980, Ralph S. Hattox, *Coffee and Coffee Houses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, University of Washington 1988, (*Kahve ve Kahvehaneler*, (çev. N. Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Istanbul, 1996); Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (Ortaçağ'dan 20. Yüzyıla)*, (çev. E. Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997; Daniel Goffman, *Izmir and the Levanten World 1550-1650*, University of Washington, 1990; (*Izmir ve Levanten Dünya* (çev. A. Anadol-N. Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Istanbul, 1990).

28 Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (Osmanlı Devrinde Hac, 1517-1638)*, (çev. G. Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

29 Necati Güngör, *Seyyahların Kaleminden Şehr-i Şirin Istanbul*, Milliyet Yayınları, Istanbul, 1996; Nevin Kurtay, "Osmanlı Minyatür Sanatında Ziyafet Sahneleri", *Sanatsal Mozaik*, s. 110-112, Istanbul, Eylül 1995; K. Pamukçuyan, *Istanbul Tarihi*, Eren Yayıncılık, Istanbul, 1988 (bu kitap, 17. yüzyıl gözlemcilerinden Eremya Çelebi Kömürcüyan'ın eserinin Türkçe tercümesidir. Orijinal metin daha önce Hrand Andreasyan tarafından bilimsel notlarla Türkçe'ye tercüme edilmiş ve *XVII. Asırda Istanbul* adıyla 1952'de Istanbul'da yayımlanmıştır. En son yayımlanan kitaptaysa seyahatnamelerden gelişigüzel yapılmış alıntılar 250 sayfayı bulmuş ve daha önce tercümesi yapılmış olan ve sadece 59 sayfalık metne eklenmiştir).

Bir misyoner olan Rubrucklu Williams 1255 yılında Konya'da ticaret yapan Frankları görmüştü. Bu devir seyyahlarından Venedikli tacir Marco Polo'dan önce Uzakdoğu'ya seyahat eden misyonerlerin hatıratları 14. yüzyıl Avrupası'nda yayımlanan bazı eserlere kaynak olmuştur. İtalya'da Boccacio'nun ve İngiltere'de Causer'in eserlerinde Tatar devletinin başkenti "Saray"dan bahsedilmiştir.

Muhtemelen her iki yazar da 1253 yılında Türk-Moğol devletinin başkenti Saray'a seyahat eden Hollandalı rahip Rubruquis'nin hatıratından esinlenmiş olmalıdırlar.

14. yüzyıl İngiltere'sinde Türklere ve Doğu'ya ait bilgi veren diğer bir eser de *Sir John Mandeville'in Seyahatleri*'dir. Kitabın yazarı Liégeli Jean D'Outremeuse veya Burgogne'dir. Eser Liége'de Fransızca yayımlanmış ve daha sonra Latince ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

İngilizce'ye Fransızca'dan tercüme edilmiş diğer bir eser de *Mort d'Arthur*'dur. 1471 yılında İngilizce'ye çevrilen bu eserde Haçlı seferleri sırasında şövalyelerin Türklerle savaşları anlatılır.

Avrupa'da Haçlılar ve Türklerin savaşlarına dair ilk bilgiler Haçlı seferlerine katılmış görgü tanıklarının Fransızca ve Latince yazılan notlarında mevcuttur. *Histoire Anonyme de la Premiere Croisade* adıyla bilinen bir hatıratta Birinci Haçlı Seferi sırasında (1095-1099), 1097 yılında Anadolu'da Selçuk Türkleri ve Haçlılar arasındaki savaşlar anlatılır. Ayrıca bu devir Anadolu Türkleri hakkında bilgi verilir. Türklerin savaş tekniği, özellikle nişancılıktaki hünerlerinden övgüyle bahsedilir. Eser, L. Brehier tarafından 1924'te yayımlandı, James Bruce Ross tarafından İngilizce'ye tercüme edildi.

Tyre Başpiskoposu William'ın yazdığı *A History of Deeds Done Beyond the Sea* adlı hatıratta Anadolu'da İznik dolaylarında I. Kılıç Arslan'ın (1092-1106), Haçlı ordusuna karşı kazandığı zafer anlatılır.[30]

30 William, Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, (çev. E.A. Babcock, A.C. Krey), New York, 1943.

Ikinci kitaptaysa Godefroi de Bouillon'un kuvvetleriyle Moesia ve Philippopolis'ten geçişi dolayısıyla buralardaki iskân durumu ve doğal zenginliklerden bahsedilmektedir. Ayrıca Bizans ve Rumlara da diğer olayların anlatımı arasında yer verilmiştir.

1147-1149 yılları arasında II. Haçlı Seferi'ne ait gözlemlerini yazan Odo'nun (of Deuil) eseri *De Profectione Ludovici in Orientem* adıyla bilinir. Bu hatıratta Bizans İmparatoru Manuel Comnen'in Türklerle savaşı anlatılır. Ayrıca Haçlı orduları (Franklar) Balkanlar'dan geçerken Türk asıllı Peçenek ve Kumanların Haçlılarla savaşlarından söz edilir.[31]

13. yüzyıl Batı seyyahları genellikle Avrupa'da bu devirde denizaşırı ticaretin yaygınlaşması dolayısıyla Avrupa liman şehirlerinden Doğu'ya seyahat eden tacirlerdir. Diğer bir grupsa misyonerlik gayesiyle seyahat eden papazlardır. Bunlardan Carpini 1246'da, William de Rubruquis 1253'te Ruslar, Bulgarlar ve Tatarlara dair gözlemlerini yazdılar.[32]

Tacir Marco Polo, 1275'te Orta Asya'ya yaptığı seyahatte uzun seneler Kubilay Han'ın sarayında kalmış ve gözlemlerini tarafsız ve doğru olarak kaleme almıştır. Seyahatnamenin İngilizce tercümesi 1932'de John Masefield tarafından, 1938'de A. Moule P. Pelliot tarafından yayımlanmıştır.[33]

14. ve 15. yüzyıllarda Balkanlar'da Osmanlı fütuhatı dolayısıyla yapılan savaşlarda alınan Avrupalı esirler arasında gözlemlerini kaleme alanlar vardır. Münihli Schiltberger Nigbolu Savaşı'nda esir düşmüş, daha sonra esaretten kurtularak memleketine dönmüştür. Seyahatnamesinde 1396'dan 1411'e kadar tanık olduğu olaylar arasında Bayezıd'ın Sivas'ı alması, Timur'un Sivas'ı zaptetmesiyle Timur'un vefatı ve oğullarına dair

---

31 Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII. in Orientem*, (çev. ed Virginia Gingerick Berry), New York, 1948.

32 Plano Carpini'nin seyahat notları, Manuel Komroff tarafından, *Contemporaries of Marco Polo* adıyla 1928'de neşredildi. William de Rubruquis'nin seyahatnamesi W.W. Rochille tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

33 Seyahatnamenin İngilizce'ye ilk çevirilerinden biri 1570 yılında John Frampton tarafından yapılmıştır.

konulara da yer vermiştir. Seyahatname 1922'de Hakkı Muhlis tarafından Almanca'dan Türkçe'ye çevrildi.

Ortadoğu'ya seyahat edenlerden bazıları da Kudüs'ü ziyaret amacıyla gelenlerdi. Ignace de Smolensk 1389'da Kudüs'e giderken Anadolu'daki gözlemlerini yazmıştı. Moskova'dan yola çıkarak Sinop, Amasra, Ereğli, Sakarya ve Şile'den geçerek Constantinople'a varmıştı. Eser Fransızca'ya B. Khitrowo tarafından tercüme edilerek 1889'da Cenevre'de yayımlandı.

Sainte Vierge Manastırı başrahibi Grethenios, 1400 yıllarında Kudüs'e yaptığı hac yolculuğunu ayrıntılı olarak anlattığı gibi "Ramleh" ve Kudüs şehirlerine dair bilgi verir.[34] Seyahatname bu şehirlerdeki sosyal yaşam ve Kudüs'teki kutsal yapılar için bir kaynak olarak önem taşımaktadır. Kiev Arkeoloji Müzesi 329/1426 numaradaki elyazmadan M.me B. de Khitrowo tarafından Fransızca'ya tercüme edilerek neşredilmiştir.

1416'larda keşiş Epihane'ın Kudüs'e seyahati[35] Novgorod'dan başlayarak Louki, Polotsk, Minsk Sloutsk Malii, Veliki Sloutsk üzerinden Belgrat'a kadar ve Belgrat'tan sonra Constantinople üzerinden Kudüs'e kadar rahip Grethenios'un izlediği yol güzergâhına uygun olarak devam etmiştir.

Saint Serge Manastırı diyakosu keşiş Zosime[36] 1419-1421 yılları arasında hac yolculuğunda diğer Rus hacılarının takip ettiği Belgrat-Istanbul yolundan geçmiştir. Seyahatine Moskova'dan başlayan keşiş Zosime yanındaki tacirler ve önemli kimselerle Kiev'den ayrıldıktan sonra Boug (Buğ) Nehri yakınında Briaslav şehrinden ve Don Nehri'nin aktığı geniş vadide yaşayan Tatarların bulunduğu topraklardan geçtiklerini yazar.

Dinyester Nehri'nin diğer kıyısında Eflak sınırına girerken Ulahların onlardan geçiş vergisi aldıklarından bahseder.

Costantinople'da on hafta kalan Zosime, Aya Sofya'nın içini ve şehirdeki diğer kilise ve manastırları anlatır. Seyahatname daha önce Petersburg'ta imparatorluk kütüphanesindeki elyaz-

34 M.me B.de Khitrowo, *Russes en Orient*, s. 167-195.

35 *A.g.e.*, s. 195-199.

36 *A g.e.*, s. 199-225.

madan Fransızca'ya tercüme edilerek J.P. Sakharov tarafından 1849'da neşredilmiştir.

1465-1466'da tacir Basile[37] Kudüs'e hac yolculuğu sırasında Kuzey Anadolu ve Doğu Anadolu şehirlerinden geçerek Suriye'ye ulaşmıştır. 15. yüzyıl Anadolu şehirleri ve iskân durumu için eseri iyi bir kaynaktır. Bursa'dan Kudüs'e gitmek üzere yola çıkan seyyah, Bursa'ya kadar takip ettiği yoldan bahsetmeyerek, Bursa'dan sonra "Enischer" (Yenişehir), Mudurnu, Bolu üzerinden Tosya'ya vardığını yazar. Yoluna Osmancık, Merzifon, Havza ve Amasya'dan geçerek devam eden Basile, Tokat şehrine gelmiştir. Buradan Sivas'a ve Sivas'tan da Elbistan, Antep, Halep, Hama ve Humus'tan geçerek Kudüs'e varmıştır. Seyahatname Moskova'da St. Synode Kütüphanesi'nde 420 numarada kayıtlı olup Fransızca'ya M.me de B. de Khitrowo tarafından tercüme edilmiştir.

Bu devir seyahatnamelerinden Bertrandon de la Broquiére'in seyahatnamesi zamanının günlüklerine benzemez. Yazarın seyahat amacı, gözlemlerini akılcı ve tarafsız bir tutumla değerlendirmesi, kendisinden yaklaşık bir asır sonra Türkiye'ye gelecek olan seyyahlarınki gibidir. Bu bakımdan onun seyahatnamesi 16. yüzyıl seyahatnamelerine erken bir örnek olarak gösterilebilir.

Bertrandon de la Broquiére, Burgonya Dükası Philippe le Bon'un sofra zabiti ve müşaviriydi. Philippe le Bon'un emriyle denizaşırı seyahate hazırlandı. Denizyoluyla Suriye'ye gelen seyyah burada Filistin, Havran, Şam, Hama ve Halep'i görerek bu şehirlere dair ayrıntılı bilgi verir. Suriye'den Anadolu'ya geçti, Bursa şehrinde bulunduktan sonra Üsküdar'dan Pera'ya geldi. Pera'da bulunduğu tarih 1431 yılıdır.[38] Pera'da Milano Dükü tarafından II. Murat'a elçi olarak gönderilen Messire Benedic de Fourlino'yu tanıdı. Elçi Fourlino'nun görevi Macar kralı Sigismond'la Sultan Murat arasında bir barış sağlamaktı.

---

37 *A.g.e.*, s. 243-259.

38 B. de la Broquiére, *Le Voyage d'Outremer*, s. 142, Paris, 1892.

Bertrandon de la Broquiére Pera'dan sonra Büyükçekmece, Çorlu, Burgaz ve Edirne, Ipsala ve Sofya üzerinden Fransa'ya döndü. 1437'den sonra Fransa kralı VII. Charles'ın emrinde diplomat olarak görev aldı.[39] Eser Charles Schefer tarafından 1892'de Paris'te yayımlandı. Seyahatnamenin Türkçe bir tanıtımı Semavi Eyice tarafından yapılmıştır (*İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1974).

16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa ülkelerinden çeşitli görevlerle veya gezi amacıyla gelen seyyahların Osmanlı toplumu, sosyal yaşamı ve şehirleri üzerine gözlemlerini içeren seyahatnameler bu kitabın temel kaynakları olduğu için bu seyyahlardan bazılarının biyografileri ve seyahatnamelerinin tanıtılması uygun olacaktır.

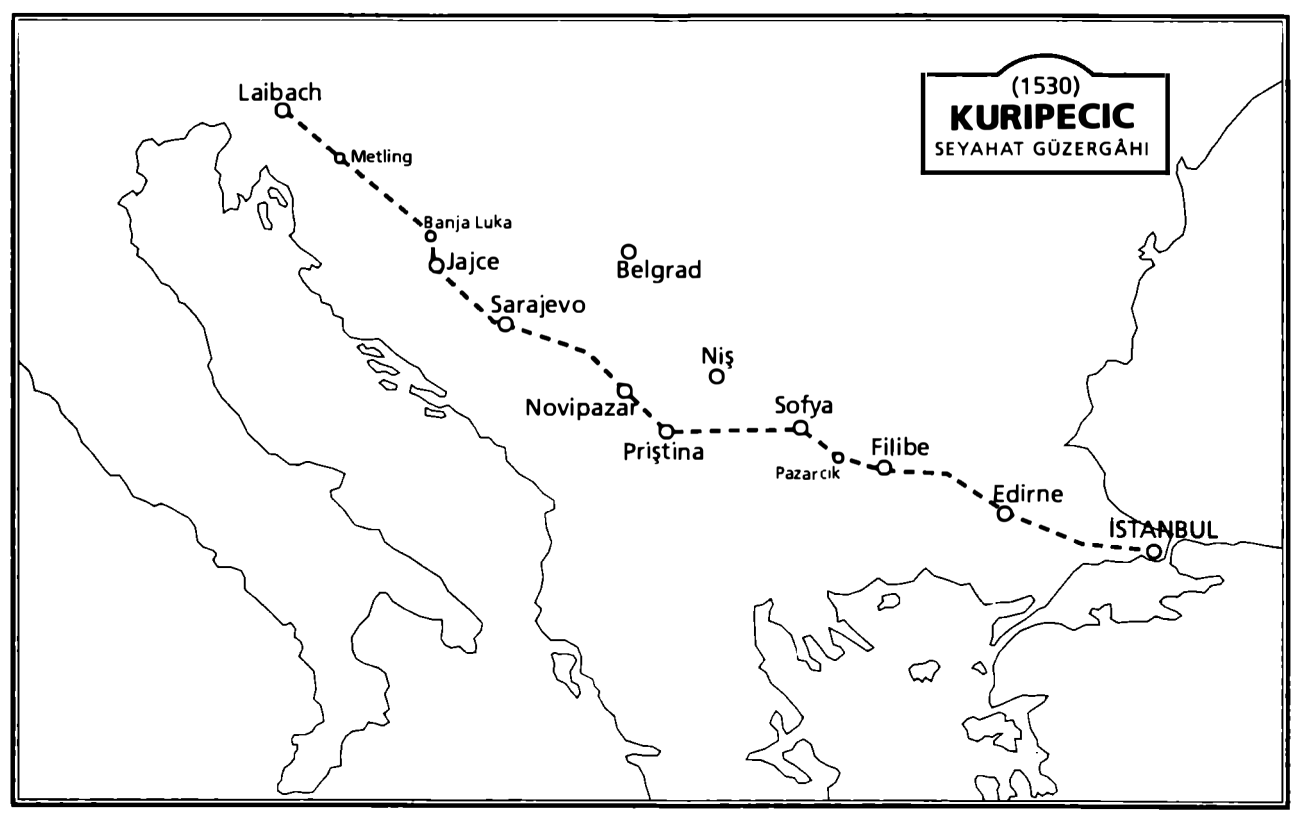
16. VE 17. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ AVRUPALI SEYYAHLARDAN BAZILARI VE KISA BİYOGRAFİLERİ

B. KURIPECIC (BENEDICT CURIPESCHITZ)

1530'da I. Ferdinand tarafından Kanuni Sultan Süleyman'a gönderilen elçi heyetinde Latince tercümanı olarak bulunuyordu. Obernburg'lu olan Kuripecic (Curipeschitz),[40] bu göreve elçiler Joseph von Lamberg ve Niclas Jurischitz tarafından Laybach'da seçilmişti. Laybach'dan başlayarak İstanbul'a kadar gördüklerini günü gününe yazan Kuripecic, elçi heyeti yola çıkmadan önce bu heyetin yol güzergâhı üzerinde nerelerden geçmesi ve nerelerde kalması gerektiğinin Bosna beylerbeyi Husrev Bey'den sorularak öğrenildiğini anlatır. Kuripecic, heyetle 22 Ağustos'ta Laybach'dan ayrılmıştır. Metling ve Novigrad üzerinden Crupa kalesine vardıklarında onları Camengrad'dan gönderilmiş beş Türk görevli karşılamıştı. Kuripecic Camengrad'daysa elli kişilik bir Türk süvari kuvveti tarafın-

39 *A.g.e.*, s. 170, 173 ve 203.

40 Semavi Eyice, "İstanbul (Tarihi Eserler)," *İslâm Ansiklopedisi*, s. 1214/137.

(1530)
KURIPECIC
SEYAHAT GÜZERGÂHI
Laibach
Metling
Banja Luka
Jajce
Belgrad
Sarajevo
Niş
Novipazar
Priştina
Sofya
Pazarcık
Filibe
Edirne
İSTANBUL

dan dostça karşılandıklarını, birlikte yemek yediklerini ve iyi vakit geçirdiklerini yazar.[41]

Elçi heyeti yoluna Golesch ve Gersova adındaki köylerde geceleyerek devam etmiş, Falkhenstein de denilen Ssokholl kalesi, Babindoll ve Verbossa Irmağı'nı geçerek Prussatz şehrinde konaklamıştır. Buradan yola devam ederek Knuschitza, Rackhovitza ve Blascheva köylerinden sonra Saray Bosna'ya yaklaştıklarında Kuripecic, yüz otuz Türk süvarisi tarafından nezaketle karşılandıklarını yazar.[42] Daha sonra Saray Bosna, Vişigrad, Kratovo, Yeni Pazar ve İbar Nehri'ni geçerek Mitroviça'ya vardılar. Buradan Priştine, Novowerda (Novobrodo) üzerinden Bressnickh ve oradan Sofya'ya geldiler. Sofya'dan sonra Pazarcık, Filibe, Uzunova, Havza, Lüleburgaz, Silivri, Büyük Çekmece ve Küçük Çekmece'den geçerek İstanbul'a vardılar. İstanbul'da Elçi Hanı diye bilinen handa kalan elçi heyeti daha sonra Sadrazam İbrahim Paşa tarafından kabul edilmiştir. Kuripecic, bunu takiben sarayda elçi kabulünü anlatır. Heyet ve seyyah 17 Ekim'de vardıkları İstanbul'dan 22 Aralık'ta ayrılarak geldikleri yol güzergâhına az farklı olmakla beraber bağlı kalarak 9 Şubat'ta Laybach'a döndüler.[43]

Kuripecic, yolda geçtikleri nehirler, dağlar ve vadilerle rastladığı antik kalıntılar, şatolar, kervansaraylar, köyler ve kasabalar, buralarda yaşayan halka dair gözlemlerini ayrıntılarla kaydetmiştir. Bazı duygusal cümleler kullanırsa da gördüklerini yazarken taraflsız ve gerçekçi olmayı başarmıştır.

Bu bakımdan önemli bir kaynak olan seyahatnamenin ilk baskısı *Itinerarium* adıyla 1531 yılı baskısıdır. Innsbruck 1910 baskısından Türkçe'ye Özdemir Nutku tarafından çevrilmiştir.[44]

---

41 Kuripecic, *Itinerarium* (*Yolculuk Günlüğü*, çev. Ö. Nutku), Ankara, 1977, s. 18-19.

42 *A.g.e.*, s. 23.

43 *A.g.e.*, s. 23-53.

44 1910 baskısının başlığı çeviri metinde gösterilmemiştir. Araştırmada çeviri metin kullanıldı. Bu metinde Mitroviça şehrinin Belgrad yakınında, Vişigrad şehrinin Macaristan'da olduğu yazılıdır. Coğrafi konumlarına ve seyyahın yol güzergâhına göre, Mitroviça şehri Kosova yakınında, Vişigrad şehri Drina Irmağı üzerinde Saray-Bosna'nın doğusundadır.

1531 baskısının başlığı *Islâm Ansiklopedisi*'nde *Itinerarium Wegraysz Postchaftgen Constantinopel zu den Turckischen Keiser Soleymann, anno, XXX* (1531) olarak gösterilmiştir. Eserin Türkçe çevirisindeyse bu başlık farklıdır: *Itinerarium Wegrayss Kün.May.pot=schafftgen Constantinopel/zodem Turkischen Keiser Soleyman. AnnoXXX.*

JEROME MAURAND

Jerome Maurand, 1544 yılında elçilik maiyet rahibi olarak Fransız elçisiyle İstanbul'a gelmiştir. 23 Mayıs'ta Toulon'dan İstanbul'a dönmekte olan Barbaros'un filosuyla birlikte Toulon'dan İstanbul'a gitmek üzere elçi Polin'in gemisine bindi. Bir deniz yüzbaşısı olan Polin, I. François tarafından Kanuni Sultan Süleyman'a elçilikle görevlendirilmişti. Jerome Maurand, yolculuğu sırasında birlikte seyahat ettikleri Barbaros'un filosu tarafından 1544 Haziran'ında Talamone ve Portercole şatolarının alınışına tanık olmuştur. Venedik körfezinden İstanbul'a giden denizyolu üzerinde bir süre Kefalonya Adası'nda ve Zante'de demir attılar. Jerome Maurand, Kefalonya Adası'nda Venedik Senyörlüğü'ne ait askeri bir kuvvet olduğunu ve Zante'de onları Venedik Senyörlüğü'nün valisinin karşıladığını yazar.

İstanbul'a vardıklarında Fransız elçisi maiyetiyle Pera'ya çekilerek padişahın dönüşünü beklemiştir. Kanuni Sultan Süleyman Macaristan seferinden İstanbul'a 23 Ağustos'ta dönmüş, 24 Ağustos'ta elçi saraya kabul edilmiştir.[45]

Jerome Maurand, Gabriel d'Aramon'la İstanbul'da Pera'daki Fransız elçiliğinde aynı zamanda beraber bulunmuştur. Monsieur D'Aramon, Barbaros'un filosu tarafından Portercole'ün alınışı sırasında Fransa kralı tarafından Roma'ya Papa VII. Clement'in yanına gönderilmiş bulunuyordu. O, daha sonra karayoluyla İstanbul'a 26 Ağustos'ta varmıştır. Polin 9 Eylül'de İs-

45 Jerome Maurand, *Itineraire de Jerome Maurand d'Antibes a Constantinople*, L. Dorez, Paris, 1901, s. 143, 205-207.

tanbul'dan ayrılmış ve M. d'Aramon elçi vekili olarak İstanbul'da bir süre daha kalmıştır. Daha sonra 1547'de Fransa kralı II. Henri'nin elçisi göreviyle tekrar İstanbul'a gelmiştir.

Jerome Maurand, tanık olduğu olaylarla yol boyunca geçtiği yerlerde ve İstanbul'da gördüklerini tarafsız ve doğru olarak yazmıştır. Seyahatname Leon Dorez tarafından 1901'de yayımlandı.

MONSİEUR d'ARAMON

Monsieur d'Aramon, 1547'de Fransa kralı tarafından Kanuni Sultan Süleyman'a elçi olarak gönderilmiştir. Elçi, Valabregues ve d'Aramon Baronları unvanıyla bilinen Luetz d'Aramon ailesinden gelir. 18 Mart 1539'da Saint Valier hâkimi Guillaume de Potiers, Aramon ve Valabregues topraklarına sahip oldu. Kralın bunu onaylaması üzerine haklarından mahrum edilen Monsieur d'Aramon bu bölgeden uzaklaşmak zorunda kalmıştır. 1541'de Venedik'te I. François'nın elçisi ve Raguelonne piskoposu Pellicier tarafından görevlendirildi.[46]

Monsieur d'Aramon 13 Mart 1547'de elçi olarak İstanbul'a gitmek üzere Ragusa'dan ayrılarak maiyetiyle yola çıktı. Venedik'ten Ragusa'ya kadar denizyoluyla, Ragusa'dan İstanbul'a kadar karayoluyla seyahat etti.[47] Ragusa'dan bir Herzegovin köyü olan Serniche'e ve Cochia şehrine vardılar. Herzegovin şehri olan Cochia bir Sancak Beyi tarafından yönetiliyordu ve burada yaşayan halkın çoğunluğu Türklerden oluşuyordu. Bu şehirden İtalya'ya gitmek için izinsiz ve belgesiz çıkılamazdı.[48] Cochia'dan sonra "Pleonie" (Taşlıca) denilen ve Hıristiyanların yaşadığı bir köye geldiler. Burada bütün evler ahşaptı. Daha sonra Prepouille köyü ve Mieles şatosunun bulunduğu Santa Sava'ya vardılar, burası Rumlarla iskân edilmişti. Buradan Novabazar, Niş üzerinden "Malessiche" adında büyük bir

46 M. d'Aramon'un biyografisine ait bilgi Charles Schefer'in yazısından alınmıştır.

47 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon*, Ch. Schefer, Paris, 1887, s. 8.

48 *A.g.e.*, s. 10.

köye vardılar. Bu köy Sofya yakınında verimli bir ovada kurulmuştu. Pazarcık ve Filibe'den sonra Meriç Nehri'ni geçerek 6 Nisan'da Edirne'ye geldiler.

Elçi ve maiyeti 6 Mayıs 1547'de İstanbul'dan ayrılarak, Kanuni Sultan Süleyman'ın Doğu seferi için yakınında ordugâh kurduğu Diyarbakır'a gitmek üzere yola çıktılar. Maltepe, Darıca ve Gebze'den geçerek Mayıs'ın 9'unda İzmit'e vardılar. İzmit'ten Sapanca'ya geldikten sonra Sakarya Nehri'ni geçerek Geyve'de kaldılar. Buradan Tavachy (Taraklı) üzerinden Boly'ya (Bolu) vardılar. Monsieur d'Aramon'un gözlemlerine göre bu şehrin iki millik çevresinde güzel hamamlar vardı ve Bolu Dağı'ndan buraya sıcak su geliyordu.[49] Buradan "Huvada" (Hendek) "Giagaiel" (Gerede) üzerinden "Caragiola" (Karagöl)'den geçerek "Camanly"ya (Hamamlı) geldiler. Hamamlı'dan Bozoğlu'na ve buradan da Tosya'ya vardılar. Muş, Malazgirt üzerinden güneye doğru yol alarak Bitlis'e geldiler. Seyyahın yazdığına göre burada eskiden İmparator Constantin tarafından yaptırılmış bir kale vardı ve 1547'de şehrin nüfusu 2000 haneydi. Bitlis'ten "Carahamit" (Amid, Kara Amid) denilen Diyarbakır şehrine Eylül'ün 15'inde geldiler. Büyükelçi ve maiyeti şehrin içinde Ermenilere ait evlerde misafir olarak kaldılar. Ordugâh şehre 1 veya 2 mil uzaklıktaydı.[50] Elçi, buradan Suriye ve İran'a kısa bir seyahatten sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür.

Seyahatname elçinin sekreterlerinden biri olan Jean Chesneau tarafından kaleme alınmıştır. 1887'de Paris'te Charles Schefer tarafından yayımlandı. Eseri ayrıca 1547 yılında M. d'Aramon'un diğer sekreteri Jacques Gassot da kaleme almış ve kitap ilk defa bu şekilde 1558'de Paris'te basılmıştır. Eserin ikinci baskısı 1606 Paris, üçüncü baskısı 1684'te Bourges'de yapıldı. Jean Chesneau'nun bu seyahatnameyi Jacques Gassot'nunkinden daha mükemmel olarak kaleme aldığı kabul edilir.

---

49 *A.g.e.*, s. 62.

50 *A.g.e.*, s. 91.

NICOLAS DE NICOLAY

Fransa kralının coğrafyacısı olan Nicolas de Nicolay, kral II. Henri ve ondan önce I. François tarafından Kanuni Sultan Süleyman'a Fransa büyükelçisi göreviyle gönderilen elçi d'Aramonte'un hizmetinde ve refakatinde 1551'de İstanbul'a gelmiştir.

1550 sonlarında elçi kralla görüşmek üzere İstanbul'dan Fransa'ya gitmiş, bu görüşmeden sonra tekrar İstanbul'a dönerken Nicolas de Nicolay kralın emriyle elçiye refakat etmekle görevlendirilmişti. Bu emre göre elçi denizyoluyla İstanbul'a dönecekti. Marsilya Limanı'nda bulunan ve çok mükemmel bir şekilde silahlandırılmış iki kalyon elçiye verildi. Ayrıca Şövalye Seura elçiye seyahati ve görevi boyunca refakat edecekti. 1551'in mayıs sonunda elçi krala veda ederek Blois'den heyetiyle yola çıktı. Buradan Lyon üzerinden Madame d'Aramont'un bulunduğu Avignone'a geldiler. Burada beş gün kaldıktan sonra Marsilya'ya vardılar. Elçinin Marsilya'da hastalanması üzerine ancak 1551'in 4 Temmuz'unda gemileriyle Marsilya'dan ayrıldılar. Iffe Adası'ndan geçerek bu adaya on iki mil uzaklıkta olan Carri Limanı'na doğru yol aldılar. Gemilerindeki adamları ve askerlerinden başka onlara yolda kendi gemileriyle refakat edenler de vardı. Bunlar Tenda Kontu'nun silahlı kuvvetlerinden Montenardo ve Şövalye Seura'ydı. Büyükelçinin gemisindeyse Baron Ludone ve Nicolas de Nicolay'ın yeğeni onlarla beraberdi. Creo burnundan geçerek Balear adalarına vardılar.[51] Buradan Cezayir önlerine ulaştılar. Fakat burada Cezayirlilerden kaçan bir Hıristiyan esirin elçinin gemisine sığınması üzerine elçi, 10 altın vererek esirin kefaletini ödeyince bunu gören diğer Hıristiyan esirler de elçiye ait gemilere sığındılar. Kaçan esirleri geri getirmek için Cezayir'deki Türkler ve diğer yerli Cezayirliler elçiye ait gemileri aradılar, durumun tehlikeli bir hal aldı-

51 Nicolas de Nicolay, bu adalara Mayorka ve Minorka denildiğini, Balear isminin Herkül'ün arkadaşı Baleo'dan geldiğini yazar. (Nicolo de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Venetia, 1580, s. 3.)

ğını gören elçi, Cezayir Beyi'yle görüşmek ve anlaşmaya varmak istediyse de bunu başaramadı. Elçiye ait gemiler sahile çekilmişti. Cezayir Beyi'nin emriyle halk ve askerler silahlanmış, karadaki ve gemilerdeki toplar elçinin gemilerine çevrilmişti, Cezayir Beyi esirleri istiyordu.

Anlaşmaya varılamayacağını gören elçi, gemilerine gece aniden yelken açılarak uzaklaşma emri verdi. Böylece Cezayir'den ayrıldılar ve İstanbul'a doğru yol aldılar. Radda'ya doğru giderken Mataſu (Cezayir'den 30 mil uzaklıkta) burnunda dinlendiler. Doğu Akdeniz'i geçerek Ege Denizi'ne girdiler. Lesbos, Midilli ve Tenedos'tan geçerek Gelibolu'ya vardılar. Gelibolu'dan sonra "Rosdosto" (Tekirdağ), "Silimbri" (Silivri), "Ponte Grande" (Büyük Çekmece), "Ponte Picciolo" (Küçük Çekmece) limanlarına uğrayarak 19 Eylül'de "Flora" (Florya) kasabasına vardıklarında elçi d'Aramonte, sekreteri Febo'ya gelişini bildirmek için karadan bir haberci gönderdi. Florya'dan St. Steſano (Ayasteſanos=Yeşilköy) Limanı'na geldiler. Nicolas de Nicolay burası için "Şehrin etraſını muhteşem görünüşlü antik bir sur çevreliyordu. Buradan ayrıldıktan sonra İstanbul şehrinin birinci köşesini gördük, bu yerde Yedikule vardır" der.[52] Yedikule önlerinde Pera'daki Fransız elçiliğinden gönderilen Fra Giovanni adında biri tekneyle elçiyi karşılamaya gelmişti. Elçiye ait gemilerse ancak ertesi gün Sarayburnu'ndan geçerek rüzgâr ve akıntı nedeniyle güçlükle İstanbul Limanı'na ulaşmıştır.

Nicolas de Nicolay, yolculuğu boyunca gördüğü yerlerin eski ve yeni isimleri, tarihçeleri, coğraſi durumları, doğal zenginlikleri ve buralarda yaşayan halkın meslek ve uğraşlarını kendi coğraſya bilgisi yanında gözlemlerine göre bilimsel olarak yazmıştır.

Seyahatnamesi 1568'de ilk deſa Lyon'da basılmıştır. Bu eserde Anvers 1576 ve Venedik 1580 baskıları kullanıldı.[53]

---

52 *A.g.e.*, s. 47.

53 Nicolas de Nicolay, *Les Navigations et Peregrinations*, Anvers, 1576.

OGIER GHISELIN DE BUSBECQ

1554-1562 yılları arasında İstanbul'da Alman İmparatoru Ferdinand'ın büyükelçisi olarak bulunmuştur.

Batı Flanders'da Lys Nehri'nin kıyısında Comines'de 1522 yılında doğan Busbecq eğitimine Louvain Üniversitesi'nde başlamış, Paris ve Venedik'te devam etmiştir. Venedik'te Erasmus'un arkadaşı Johannes Baptista Egnatius'un öğrencisi oldu. Burada kazanmış olduğu Eskiçağ tarihi bilgisi ve klasik diller onun Ortadoğu'ya yaptığı seyahatinde bu bölgedeki antik eserleri tanımasında temel oldu.

Busbecq'in ilk diplomatik görevi 1554'te İmparator Ferdinand tarafından İngiltere'ye kraliçe Mary ve İspanya kralı II.

Ogier Ghiselin de Busbecq.

Philip'in Winchester Katedrali'nde evlenme töreninde hazır bulunmak üzere gönderilmesiyle başlar. Flanders'e dönüşünden kısa bir süre sonra İstanbul'a İmparatorluk elçisi olarak atandı. Görevi, diplomasiyle Türklerin Macaristan'daki akınlarını izlemek bu suretle Alman İmparatoruna zaman ve güç kazandırmaktı. Fakat Busbecq kısa zamanda Türk karakterine sevgi ve yakınlık duymuştur.

Busbecq'in Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde seyahatleri Budin'den Amasya'ya kadar uzun bir yolculuğu içerir. 1554'te İstanbul'a varan Busbecq, bu sırada Amasya'da olan Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul valisine gönderdiği emirname üzerine İstanbul'dan Amasya'ya seyahat edebilmiştir.[54]

Busbecq, mektuplarında Budin'den Amasya'ya kadar olan yolculuğunu coğrafi, arkeolojik bilgiler ve notlarla beraber toplum, çevre ve ulaşım için gözlemleriyle değerlendirerek anlatır.

Buna göre Budin'de Budin beylerbeyiyle görüştükten sonra Tuna Nehri üzerindeki nehir gemilerinden biriyle Belgrad'a doğru yola çıkmıştı. Tolna şehri ve Valpovat kalesinden geçtikten sonra Belgrad'a gelmiş ve buradan karayoluyla Niş'e gitmek üzere seyahatine devam etmiştir. Bu bölgede Transilvanya Dağları'nı ve antik Trayan köprüsünün kalıntılarını uzaktan gördüğünü yazar. Morava Nehri yakınında Jogodina köyünü geçtikten sonra Niş'e vardı. Busbecq, Niş civarında Niskova Nehri kıyılarında antik bir Roma yolunun kalan izlerini ve bu yol üzerinde Latince yazılı bir mermer sütunu da görmüştü. Belgrad'dan Niş'e kadar yolculuğu boyunca bazen evlerde bazen de evlerin samanlıklarında maiyetiyle beraber geceleyen elçi, samanlıkta kalmaktan rahatsız olmadığını anlatır:

> "Bir evde yatacak yer bulamazsam bir samanlıkta kalırım. Yarısı ocak ve baca, yarısı da koyun ve sürü için ayrılmış büyük bir samanlığı tercih ederim. Bu sürü ve çoban için aynı çatı altında düzenlenmiş bir ev gibidir. Ocağın olduğu kısımda

54 *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, (çev. E.S. Forster), Oxford, 1968, s. 42.

çadırımın bezini manzarayı (sürünün görünümü) kapatmak için kullanırım, masamı ve yatağımı ocağın yanına kurarak adeta İran kralı gibi mutlu yaşarım. Maiyetim de bu samanlığın diğer tarafında temiz samanların bulunduğu kısımda geceler."[55]

Onun bu anlattıklarından bölgede güvenliğin iyi olduğu anlaşılmaktadır.

Busbecq, Niş'ten sonra Sofya üzerinden Filibe'ye geldi. Filibe yakınında Meriç Nehri'nin suladığı geniş ovada pirinç yetiştirildiğini yazar. Buradan Mustafa Paşa köprüsünü geçerek Edirne'ye vardı. Çorlu ve Silivri'den sonra İstanbul'a geldi. İstanbul'da kalmadı, Amasya'da bulunan padişah tarafından kabul edilmek üzere 9 Mart'ta İstanbul'dan tekrar yola çıktı. Üsküdar'dan Anadolu seyahatine başlayarak İzmit, İznik, Yenişehir, Pazarcık ve Bozüyük'den geçerek maiyetiyle Ankara'ya geldi.[56] Buradan Kızılırmak ve Çorum üzerinden 7 Nisan'da Amasya'ya vardı. Çorum ve Amasya arasında dervişlere ait büyük bir tekke görmüştü.

Busbecq, Amasya'da Kanuni Sultan Süleyman tarafından kabul edildikten sonra maiyeti ve meslektaşlarıyla 2 Haziran'da Amasya'dan ayrıldı.

1557'nin ağustosunda bu görevinde ona refakat eden diplomat meslektaşları İstanbul'dan ayrılarak memleketlerine dönmüşler, Busbecq'se bu tarihten sonra elçilik görevine yalnız olarak devam etmiştir. Aynı yıl kışı Edirne sarayında geçirmekte olan padişah tarafından kabul edilmek üzere Başvezirin gönderdiği on altı yeniçeri ve sipahi refakatinde İstanbul'dan Edirne'ye gitmiş, orada üç ay kaldıktan sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür.[57]

Busbecq, 1562 sonbaharında Türkiye'den ayrıldı. Bu tarihten sonra memleketinde diplomat olarak ün kazanmış ve Alman hanedanıyla Fransa ve İspanya hanedanları arasındaki

55 *A.g.e.*, s. 18.

56 *A.g.e.*, s. 43-47.

57 *The Turkish Letters*, s. 88-91.

evliliklerdeki diplomatik görevinden dolayı Alman İmparatoru Maximilien tarafından kendisine şövalyelik payesi verilmiştir.

Seyahatname, Busbecq'in İtalya'daki öğrencisi ve daha sonra Alman İmparatorunun Portekiz'de elçisi olan Nicholas Michault'a yazdığı dört mektuptan oluşur. Gerek Busbecq, gerekse öğrencisi bu mektupları yayımlamayı düşünmemişlerdir.[58] Eserin ilk baskısı 1633 Elzevir baskısıdır ve Latince'dir. Seymour Forster tarafından İngilizce'ye tercüme edildi ve 1927 yılında İngiltere'de yayımlandı. 1968'de bu İngilizce tercüme Oxford Üniversitesi yayınları arasında yeniden basıldı. Tercüme *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* adını taşır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldaki genel görünümünü veren mektuplara mütercim tarafından açıklayıcı notlar eklenmiştir. O.G. de Busbecq'in yaşamına dair bilgi Elzevir baskısının Latince metninden alınmıştır. Ayrıca, 1881 yılında Londra'da iki cilt olarak hazırlanan diğer bir eser *Ogier Ghiselin de Busbecq'in Hayatı ve Mektupları* adıyla C.T. Forster ve F.H.B. Daniell tarafından yayımlandı. *Türk Mektupları* adıyla Hüseyin Cahid Yalçın tarafından yapılmış Türkçe tercümesi de vardır.

HANS DERNSCHWAM

1554-1555'te Ogier Ghiselin de Busbecq'in başkanlığındaki elçi heyetiyle İstanbul'a ve oradan Amasya'ya seyahat eden Hans Dernschwam'a dair bilgi Franz Babinger'in araştırmaları sonucu ortaya çıkarılmıştır. 1494-1568 yılları arasında yaşayan Dernschwam'ın biyografisini Franz Babinger yayınladığı seyahatnamenin giriş kısmında verir.

Dernschwam'ın doğum yeri Avusturya'nın Almanya sınırı yakınında Brüx'dür. 1507'de Viyana Yüksek Okulu'nda, 1509'da Leipzig Üniversitesi'nde kayıtlı olduğu bilinir.

Üniversitede Roma ve Yunan klasikleri, tarih ve coğrafya öğrenimi görmüş, 1510 yılında Leipzig Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden bakalorya imtihanı vererek mezun olmuştur. Daha

58 Seymour Forster, *The Turkish Letters*, s. xiv.

sonra Macaristan'a seyahat ettikten sonra 1520 ve 1530 yılları arasında arkeolojik araştırmalar yapmıştır. Prag'da ve Viyana'da çalışırken Kraliyet finans ve maliye işlerini de öğrenmiştir. Bir süre Tirnau'da kendi çiftliğinde çalışırken bu sıralarda Türklerin Macaristan'a yapmakta oldukları devamlı akınları bu çiftliğinde yakından izlemiştir.

1553 yılında 60 yaşlarında olan Dernschwam, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi İstanbul'u görmek istemiş ve bu sırada Kanuni Sultan Süleyman'a gönderilen bir elçi heyetiyle birlikte seyahat etme olanağını bulmuştur. I. Ferdinand'ın yıllık vergisini Kanuni Sultan Süleyman'ın sarayına götürmek üzere görevlendirilen bu elçi heyetinin başkanlığını Ogier Ghiselin de Busbecq yapıyordu. Heyette diğer önemli kişiler arasında Başpiskopos Anton Wrancie ve onun maiyetinde Macaristan'ın büyük kumandanı Franz Zay vardı. 22 Haziran 1554'te bu heyet Viyana'dan çıkarken Hans Dernschwam da onların arasındaydı. Yanına yol için üç at, bir araba ve erzakla doldurulmuş çuvallar almıştı. 25 Ağustos'ta İstanbul'a vardıklarında padişah Amasya'daki ordugâhında bulunuyordu. Dernschwam, Anadolu'da Amasya'ya kadar seyahat etmiştir. Onlar Kastamonu üzerinden kısa yoldan gitmek yerine İzmit, İznik, Ankara ve Çorum üzerinden Amasya'ya vardılar. Elçi heyeti politik bir başarı elde edemeden Amasya'dan geri dönmüştür. Ogier Ghiselin de Busbecq, görevi dolayısıyla İstanbul'da kalmışsa da heyetle beraber Dernschwam İstanbul'dan ayrılarak 11 Ağustos 1555'te Viyana'ya varmıştır.

Dernschwam, Macaristan'a döndükten sonra yaşamının son yıllarını bir devlet memuru olarak Kremliz'de geçirdi. Onun biyografisine dair yapılan araştırmalar gayet zengin bir kütüphanesinin olduğunu ortaya koymuştur. Dernschwam'ın özel kitaplığı Yunan ve Roma klasikleriyle teolojiye ait konularda 2000'i aşkın el yazma eser ve zamanının baskı tekniğinde kitaplardan oluşuyordu. Ayrıca, 1547 yılında kral Mathias Corvinius'un kitaplarından çoğu Dernschwam'ın kütüphanesinde bulunuyordu. Onun kütüphanesi vârisleri tarafından Viyana Kütüphanesi'ne verilmiştir. Dernschwam bilimsel çalışmala-

rıyla da kendinden sonraki bilim adamlarını etkilemişti. 1554 yılında "Pera" hakkında yazmış olduğu bir çalışma nedeniyle "Juhannes Zonaras" ödülünü 184 ducats (altın) ile almıştır. 16. yüzyıl hümanistik düşünürleri Sebastian Münster, Jaochim, Camerarius Juannes Cuspinianus Dernschwam'ın bilgisi ve kitaplarından sözetmişlerdir. Sebastian Münster, 1551'de *Rudimenta Mathematica* adlı kitabında Dernschwam'dan bahseder ve kitabını ona ithaf eder.[59]

Seyahatnamenin iki kopyası zamanında ilgi görmüş olmakla beraber 16. yüzyıldan bugüne kalan en eski kopya Watfen Büttel Kütüphanesi'ndedir. Fugger ailesinin mirasında olan bu el yazma Dr. Friedrich Dobel tarafından 1888'de Babenbausan sarayında bulunmuştur. Seyahatnameden 1863 yılında Prusya Bilimler Akademisi'nde "Ön Asya'nın Topografyası" adlı konferansında Heinrich Kiepert ilk defa söz etmiş ve seyahatnamedeki haritayı da yayımlamıştır.[60]

Dernschwam'ın seyahatnamesinin önemi, gördüklerini en küçük ayrıntıya kadar yazmasından ve kendinden önceki seyyahların etkisinde kalmamasından ileri gelir. Franz Babinger'in kabul ettiği gibi seyahatname, ekonomi ve kültür tarihi için bugünkü bilimsel araştırmalara esas olan kaynaklardan biridir.

PHILIPPE DU FRESNE CANAYE

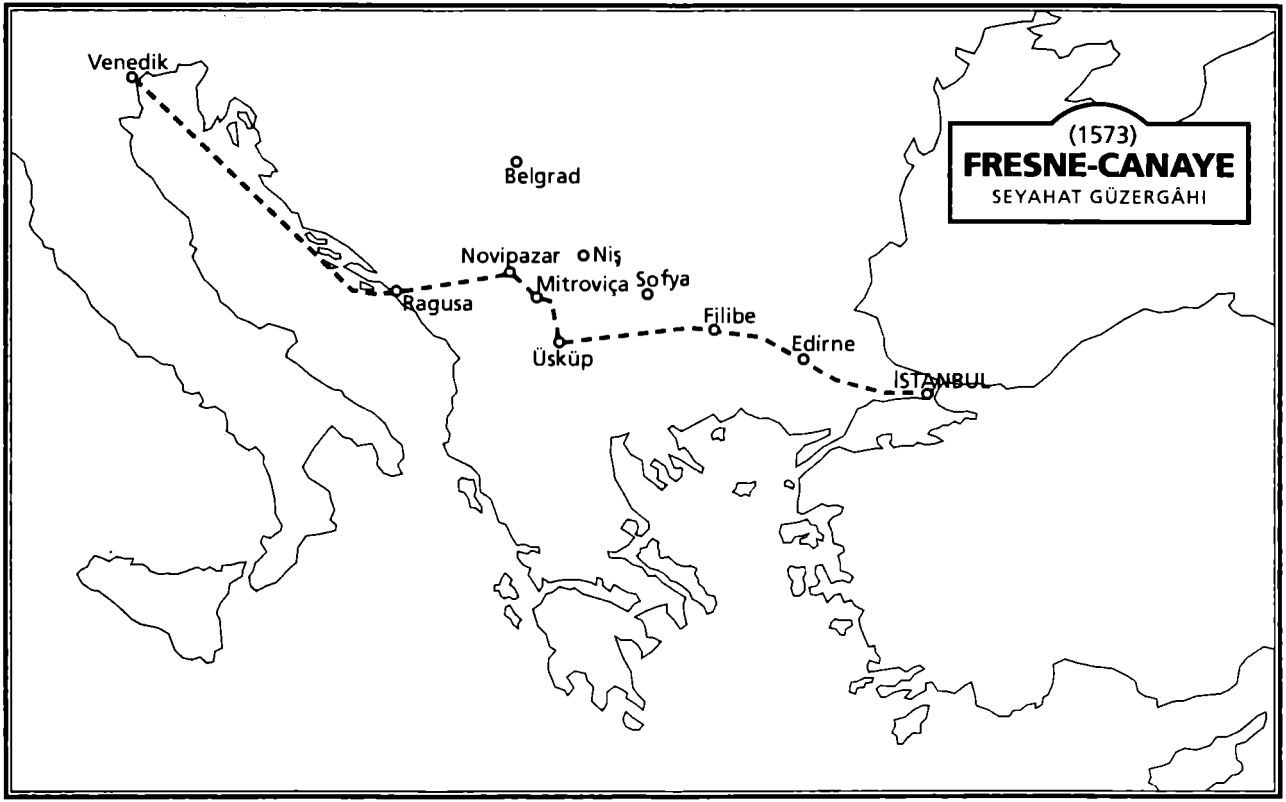
1551'de doğan seyyah, Fransa'da İtalyan asıllı zengin ve tüccar bir aileden gelir. 1572 yılına kadar Canaye adıyla bilinen bu aile Fransa'da kumaş yapımcılığını geliştirenlerin ilki olarak tanınırdı. Bir avukat olan seyyahın babası Jacques Canaye, kardeşi Jean'ın 1572'de kralın sekreteri olarak "Senyör du Fresne" unvanını almasından sonra bu adı da almıştır.

Philippe du Fresne Canaye, seyahatlerine Almanya'dan başladı. Oradan İtalya'ya gitti, Napoli, Padua, Mantua, Ferrare ve Trevise'de kaldıktan sonra 14 Mayıs 1572'de Roma'daydı

---

59 Franz Babbinger, *Tagebuchheiner Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, Münih-Leipzig, 1923, s. xxiv-xxx.

60 *A.g.e.*, s. xxxii.

(1573)
FRESNE-CANAYE
SEYAHAT GÜZERGÂHI
Venedik
Belgrad
Novipazar
Niş
Mitroviça
Sofya
Ragusa
Filibe
Üsküp
Edirne
İSTANBUL

Daha sonra Venedik'te görevle İstanbul'a gitmekte olan Fransa'nın İstanbul elçisi M.de Noailles'in sekreteri M. Massiot'la tanıştı. Seyyah, sekreter vasıtasıyla elçi François de Noailles'in maiyetine kabul edilmiş, ve bu elçi heyetiyle İstanbul'a gelmiştir. Heyet, 14 Ocak 1573'te Ragusa'dan karayoluyla yola çıktı. Ragusa yakınında Ragusa Cumhuriyeti ve daha sonra Türk gümrüklerinden geçtikten sonra Ternovitza, Vrataz, Prepolje ve Novibazar'dan sonra Niş'e ve oradan Sofya'ya vardılar. 23 Şubat'ta Babaeski, 24 Şubat'ta Lüleburgaz'a, 25 Şubat'ta Çorlu'ya geldiler. Buradan Büyük Çekmece ve Küçük Çekmece üzerinden 28 Şubat'ta İstanbul'a vardılar.[61] Philippe du Fresne Canaye, İstanbul'da 9 Haziran tarihine kadar kalmış bu tarihte elçinin maiyetinden ayrılarak Adalar, Yunanistan üzerinden Venedik'e geri dönmüştür. Hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra Paris'e giderek baroya girdi ve 1579'da Büyük Meclis'in müşavir dairesinde avukat oldu. 8 Ağustos 1589'da Fransa kralı tarafından diplomatik görevle İngiltere'ye daha sonra Almanya'ya gönderildi. 1593'te Toulouse Parlamentosu başkanı, 1600'de Büyük Meclis üyesi, 1601'de Venedik elçisi olarak görevlendirilen Philippe du Fresne Canaye'nin seyahatlerinden başka ilmi çalışmalarından bahseden bir eser de dostu Casaubon tarafından kaleme alınmıştır.

Seyahatnamede Akdenizle ilgili konulara geniş bir yer verildiğinden 16. yüzyıl coğrafya eserleri arasında hatırlanan bu seyahatname ayrıca arkeolojik araştırmalarla Doğu dilleri ve dinleri üzerine iyi bir kaynaktır. Seyahatnamede Anadolu kıyıları ve adalarda Venedik ve Marsilya'nın ticari menfaatleri, Osmanlı devletinin siyaseti, sarayda paşa ve vezirlerin görevleri bakımından durumları incelenmiştir. Philippe du Fesne Canaye'nin 22 yaşındayken İstanbul'a yaptığı seyahatinde gözlemlerini değerlendirmesindeki çok yönlülük ve beceri onun almış olduğu eğitimden kaynaklanır. Zamanının Avrupalı diğer aydınları gibi antikiteyi ve Grek dilini iyi bilirdi.

61 *Le Voyage du Levant de Philippe du Fresne Canaye*, ed. M.H. Hauser, E. Leroux, Paris, 1897, s. 44-50.

Seyahati boyunca Petrus Gillius (Pierre Gilles)'in bütün eserlerini yanında taşımış ve bunlardan temel kitaplar olarak yararlanmıştır.

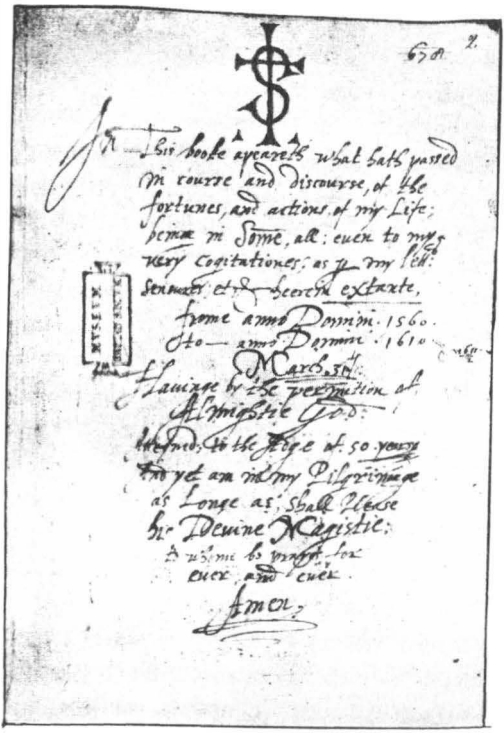
Ayrıca, daha önce yazılmış seyahatnamelerden Benedetto Ramberti'nin *Trois Livres sur les Choses de Turquie* adlı seyahatnamesini Balkanlar'dan geçerken el kitabı olarak kullanmıştı.

El yazması 239 sahife olan seyahatname M.H. Hauser tarafından notlar ve açıklamalarla 1897'de Paris'te yayımlandı.

JOHN SANDERSON

1560'ta Londra'da dünyaya gelen John Sanderson, Kuzey İngiltere'den Londra'ya göç etmiş iyi bir aileden geliyordu. Gönderildiği St. Paul okulunu on yedi yaşındayken terk eden Sanderson, kumaş yapımcısı ve tacir Martin Calthorpe'nin yanında çalışmaya başladı. Burada yedi yıl çıraklıktan sonra Türkiye'yle ticari işleri yürüten bir şirkete devredildi. Calthorpe, Sanderson'un bu sendikayla dört yıl çıraklık yapmasını şart koşmuştu. Sanderson bu süreyi tamamlamadan 1584 Ekim'inde denizyoluyla Akdeniz seyahatine çıktı ve martta İstanbul'a geldi. Burada İngiltere büyükelçisi Willam Harborne'un hizmetinde elçinin kâhyası veya vekilharcı olarak görevlendirildi. Altı ay sonra 1585 Ekim'inde İskenderiye'ye gitti. İskenderiye'deki görevi "Turkie Company" veya "Levant Company" adıyla bilinen çalıştığı şirketin adına bu sırada İskenderiye'de bulunan William Shales adındaki komisyoncuya yardım etmekti. Fakat burada İngiliz mallarına çok az talep olduğu için 1587 yılında Sanderson ve birlikte çalıştığı komisyoncular İskenderiye ve Mısır'ı terk ederek Suriye'ye gittiler. Sanderson Trablus-Şam'dan "Hercules" adlı bir gemiyle İngiltere'ye döndü. "Levant Company"den ayrılarak Mr. Calthorpe'un etkisiyle bir Hollanda şirketi olan "Merchant Adventurer's Company"nin merkezinde çalışmak üzere Middelburg'a gitti. Buradaki işinde bilgi ve tecrübe kazandı.

1588'de İngiltere için Akdeniz ticareti bir süre önemini kaybetti. Bunun önemli nedenleri Akdeniz'de İngiliz tüccarların

*John Sanderson'un Seyahatnamesi'nin el yazma kapak sahifesi (*The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602, *ed. Sir William Foster, London, 1931).*

ticaret haklarının sona ermesi, İngiltere ve İspanya arasında çıkan savaşla İngiliz ticaret gemilerinin güvenliğinin kalkmasıydı. Bunun üzerine Sanderson, Portekizlileri örnek alarak Ümit Burnu'ndan Doğu Hint Adaları'na gitmeyi planladı. Seyahat masrafları Sanderson ve kendisiyle bu seyahati yapanlar tarafından karşılandı.

1590'da "Samaritan" adlı gemiyle Dartmouth'tan denize açıldı. Bu yolculuk İspanya savaş gemilerinin saldırıları ve şiddetli fırtınalar nedeniyle tamamlanamadı ve gemi 1591 Şubat'ında İngiltere'ye döndü.

Akdeniz ticareti bu tarihte gelişmekteydi. 1592'de Levant Tacirleri Şirketi'ne (Levant Company) ve yöneticisine İngiliz Hükümeti tarafından Osmanlı limanları ve Doğu Hint Adaları'na kadar coğrafi bölgede ticaret yapma izni verildi. Aynı yıl Sanderson, Mr. Thomas Cordell için komisyon alarak satış yapmak üzere tekrar İstanbul'a gitti. Sanderson, burada şirketin diğer üyeleri için de alış satış yaptı. Bu sırada İstanbul'da Sir Edward Barton, İngiltere büyükelçisi Harborne'un sekreteriydi ve Harborne'nun ayrılması üzerine onun makamına elçi olarak atanmıştı. Sanderson, Edward Barton'un daveti üzerine İstanbul'da İngiliz elçilik binasında kalmıştır. Fakat burada Sanderson'un Barton'un kâhyasıyla münakaşalarından dolayı Barton mutsuz ve rahatsız olmuştu. Sanderson, İstanbul'a bu ikinci gelişinde bazı tarihi olaylara tanık oldu. Ocak 1595'te Sultan III. Murad ölmüş, yerine oğlu III. Mehmed geçmişti. Tahta geçerken kanunen âdet olduğu gibi on dokuz kardeşini boğdurmuştu. Sanderson, öldürülen şehzadelerin türbeye götürüldüklerini gördü. Aynı zamanda maaşların ödenmemesi nedeniyle çıkan yeniçeri ayaklanmasına tanık oldu.

Temmuzda padişah Macaristan seferine çıkarken Sir Edward Barton'un barış görüşmelerinde faydalı olabileceği düşüncesiyle kendisine refakat etmesini isteyince Edward Barton, İstanbul'da bulunamayacağı süre için Sanderson'u vekili ve yardımcısı olarak görevlendirdi. Bu şeref Sanderson'a Sir Robert Cecil ile yazışma olanağını verdi. Padişahın seferi altı ay sürmüş, Sanderson da bu görevde altı ay kalmıştır. 23 Eylül 1597'de Sanderson, İstanbul'dan ayrılarak Anadolu üzerinden Halep'e gitti. 6 Kasım'da vardığı Halep'ten buradaki hastalığı nedeniyle ancak 23 Şubat 1598'de ayrılmış ve İskenderun'dan gemiye binerek Kıbrıs'a oradan da Venedik'e varmıştır. Venedik'te bir ay kaldıktan sonra karayoluyla Innsbruck, Mainz, Cologne üzerinden haziranın sonunda İngiltere'ye döndü.

1599'da Sanderson, İstanbul'a üçüncü yolculuğuna çıktı. Bu seyahatinin nedeni "Levant Company"nin özel bir girişimiyle İngiltere kraliçesinden Osmanlı padişahına bir hediye gönderilmesiydi. "Levant Company", Sir Edward Barton'un ölümü

üzerine onun yerine atanan elçi Henry Lello'nun tecrübesizliğinden dolayı başarı beklentisinin yeterli olamayacağından padişahla daha iyi ilişkiler kurulması için kraliçe adına bir hediye gönderilmesine dair kararın çıkmasında etkili oldu. Bu hediye özel olarak yapılmış bir orgtu. Bir müzik aleti gibi çalınmakla beraber içine yerleştirilmiş mekanik bölümlerden dolayı müzik dört veya beş kısım çalındıktan sonra saatin çalmaya başlamasıyla beraber aynı anda çıngırakların sesi işitiliyor, kuşlar ötüyor ve kanatlarını çırpıyordu.

Orgla beraber orgun yapımcısı Thomas Dallam da İstanbul'a gönderildi. Sanderson aynı gemide seyahat ediyordu ve İstanbul'da elçinin memuru ve hazinedarı olarak görevlendirilmişti. Orgun maliyetiyle ilgili masraflar "Levant Company" tarafından karşılandığından şirketin mali durumu sarsılmıştı. Bunun için şirket Türk limanlarına varan İngiliz mallarından para alınmasına dair bir karar çıkarttı. Bu para borç olarak alınıyor, ihracaat yapan tacirlere Londra'da ödenmek üzere çek veriliyordu. Sanderson'un esas görevi bu paraların İngiliz tüccarlardan toplanmasıyla ilgiliydi. Aynı zamanda "Levant Company"nin bir üyesi olduğundan ticaret yapma hakkına da sahipti.

Sanderson, bu üçüncü yolculuğuna 11 Şubat 1599'da Hector adlı gemiyle Downes ve Dartmouth üzerinden yola çıkarak Mart 1599'da Plymouth'dan Akdeniz'e açılmış, gemi Cezayir ve Zante'den sonra Mayıs 1599'da İskenderun'a varmıştır. Buradan Kıbrıs'ın kuzey kıyıları boyunca yol alarak Samos ve Sakız üzerinden Çanakkale'ye gelince rüzgâr geminin ilerlemesine engel olduğundan Sanderson burada gemiyi terk ederek bir tekneyle Gelibolu'ya geçti ve oradan İstanbul'a gitti.[62]

Sanderson, 14 Mayıs 1601'de İngiltere'ye dönmek üzere Mermaid adlı gemiyle İstanbul'dan ayrıldı. Sidon'a vardıktan sonra karayoluyla Şam ve Kudüs'e gitti. 16 Şubat 1602'de

62 Sanderson, geminin İstanbul'a 5 Eylül'de vardığını yazarsa da Thomas Dallam, 28 Ağustos'ta selam toplarının atışıyla limana girdiğini belirtir. (*The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602*, Sir William Foster, Hakluyt Society, Londra, 1931, s. 84.)

Trablus'tan Edward Boneventure gemisiyle İskenderun'a vardı. Mayıs 1602'de İskenderun'dan tekrar yola çıkarak Kıbrıs'ta Limasol üzerinden Rodos, Karpatros, Mora'da Sapientia Burnu ve Strivali Adası'ndan geçerek 8 Temmuz'da Zante'ye vardı. Buradan Korfu, Otranto, "Rovina" (Rovigno), "Pirensa" (Parenzo) üzerinden Venedik'e geldi. Venedik'ten sonra karayoluyla Bulsano, Clusa Sterching, Matara, Ulme'dan geçerek Paris'e ve oradan 19 Ekim'de St. Denis, Maine, Rouen üzerinden Deepe'e vardı. Deepe'den The Vauntgard of the Queens gemisiyle 24 Ekim'de Dover'e, 25 Ekim'de Londra'ya geldi.[63]

John Sanderson, seyahatnamede İstanbul için bilgi verirken amacının gördüklerini gerçeğe uygun olarak anlatmak olduğunu bununla beraber zamanının kısıtlı olmasından dolayı Eyüp, Pera, Üsküdar ve Tophane hakkında ayrıntılı bilgi vermediğini yazar.

Ayrıca tarihi olaylara tanık olmakla kalmamış bu olaylar üzerine gerçeğe uygun bilgi verebilmek için bunu kanıtlayan belgeleri de toplamıştır. III. Murad'ın ölümü ve yerine III. Mehmed'in geçmesi olayıyla ilgili İtalyanca belgeyi Yahudi doktor Salomon Usche, elçi Edward Barton'a vermiş, John Sanderson bu belgeyi İngilizce'ye tercüme etmiştir.[64]

Seyahatname, John Sanderson'un 1584 ve 1602 yılları arasındaki seyahatlerine ait notları ve seçilmiş mektupları halinde Sir William Foster tarafından 1931'de Hakluyt Society için Londra'da yayımlandı. 1931 baskısında önemli belgeler, el yazmada hesaplar ve notlar vardır.

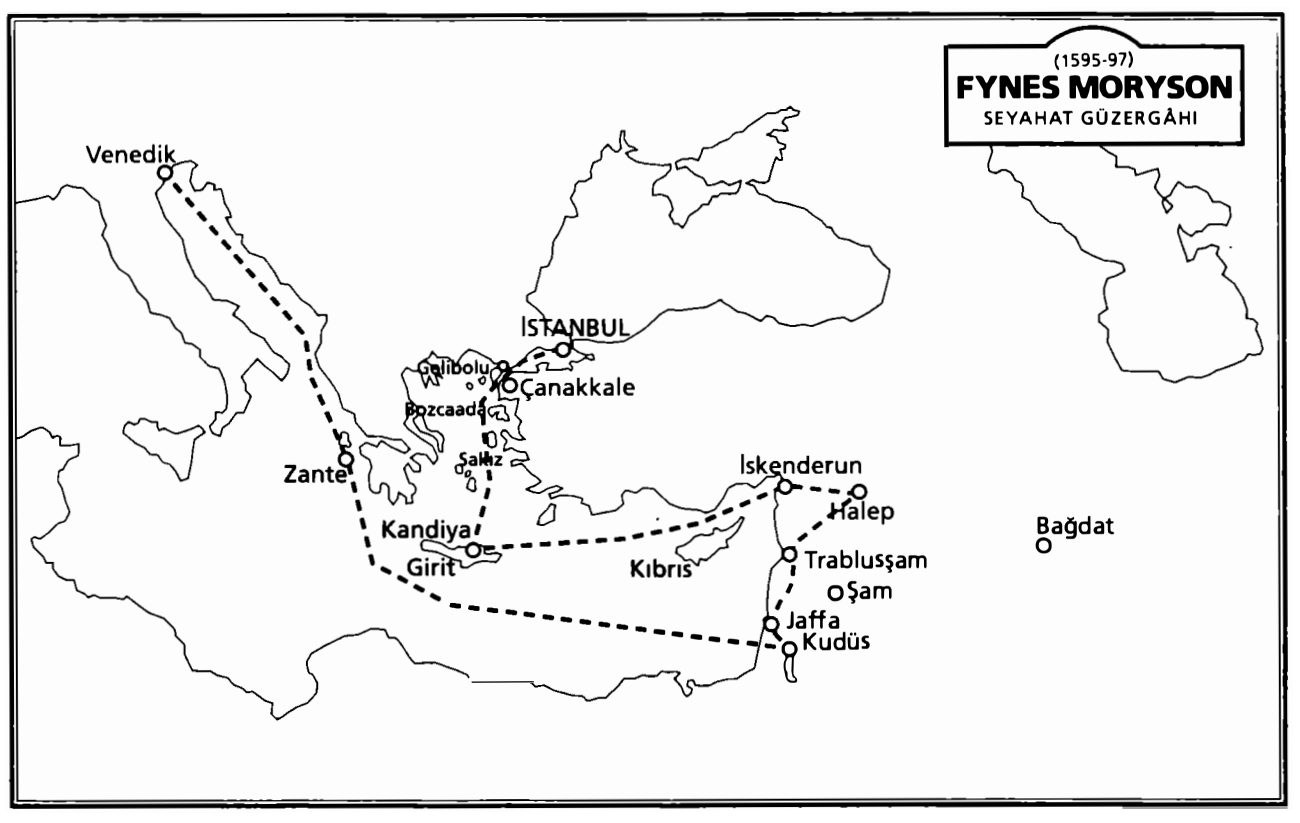
FYNES MORYSON

1566'da doğan Fynes Moryson, Cambridge Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Peter House Koleji'nin idare heyetine üye seçildi.[65] Bu görevinden dolayı seyahat etme olanağı bul-

63 Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 90-91.

64 *A.g.e.*, s. 82.

65 Orhan Burian, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi." *Belleten*, cilt XV, sayı 58, Nisan 1951, s. 240.

(1595-97)
FYNES MORYSON
SEYAHAT GÜZERGÂHI
Venedik
İSTANBUL
Gelibolu
Çanakkale
Bozcaada
Zante
Salmız
İskenderun
Halep
Kandiya
Girit
Kıbrıs
Trablusşam
Şam
Jaffa
Kudüs
Bağdat

muştur. Latince, Almanca, İtalyanca ve Fransızca biliyordu. Mayıs 1591'den 1595 yılına kadar ilk seyahatini Avrupa'ya yapmış, Almanya, Hollanda, Danimarka, İtalya ve Fransa'yı gezerek İngiltere'ye dönmüştür.

İkinci seyahatini kardeşiyle Venedik'ten Kudüs'e bir doğu seyahati olarak planlamışlardı.

Yol güzergâhını Venedik-Ragusa arası denizyolu ve Ragusa'dan İstanbul'a kadar karayolu üzerinden seçmişlerdi. Eğri seferi nedeniyle karayolunun güvensiz olduğunu öğrenince Venedik'ten Kıbrıs'a ve oradan İskenderun'a denizyoluyla gitmeye karar verdiler. Aralık 1595'te İngiltere'den yola çıktılar. 21 Nisan 1596'da Venedik'ten bindikleri gemiyle Kıbrıs'a vardılar. Buradan Kudüs'e gitmek üzere yol arkadaşlarıyla beraber yedi kişi olarak başka bir gemi kiraladılar ve "Ioppa"ya (Yafa) geldiler. Kaptanla anlaştıklarına göre bu gemi onları Yafa'da Kudüs'ü ziyaret ederek dönmelerine kadar on beş gün bekleyecek ve sonra Trablus'a götürecekti. Kudüs dönüşü bu gemiyle Yafa'dan başlayarak "Casaria", "Antipatris", "Cormel", "Aehon", Tir, Sidon, Beyrut ve Biblos'dan geçerek Trablus'a vardılar. Trablus'tan Halep'e gitmek üzere kervanla yola devam ettiler. Haçlı seferleri sırasında Fransızlar tarafından yaptırılmış bir kaleyle Hıristiyan keşişlere ait St. George Manastırı'ndan ve Şam'a giden yol üzerinde "Hemps" (Humus) şehrinden geçerek Hama'ya vardılar. Hama'dan Halep'e kadar Halep'e dönmekte olan ve tesadüfen Hama'da rastladıkları paşanın askerleri ve maiyetiyle birlikte seyahat ettiler. Daha sonra Fynes Moryson'un 14 Temmuz 1596'da İskenderun'a, 23 Ekim 1596'da Kandiya'ya geldiği biliniyor.[66] 20 Aralık 1596'da tekrar yola çıkarak Zanterini, Paros, Naksos, "Zio" (Sakız), Patmos, Metelenes, "Troy" (Truva), Tenedos, "Abidos" (Çanakkale), "Gallipolis" (Gelibolu), Marmara, "Aloni" ve "Heraklea"dan geçerek İstanbul'a vardı. Fynes Moryson, İstanbul'da İngiltere büyükelçisi Sir Edward Burton'un evinde kalmıştır. Elçi, Fynes Moryson'a şehri gezdiği zamanlar koru-

66 Fynes Moryson, *An Itinerary*, Londra, 1617, s. 255.

yucu ve rehber göreviyle elçilikten bir yeniçeriyi refakatçi olarak vermişti. Seyyah, 1597 Şubat'ında İstanbul'dan ayrıldı ve İngiltere'ye döndü.

Üç kısımdan oluşan seyahatnamenin üçüncü bölümü Türkiye'yle ilgilidir. Eserin 1617 baskısı "An Itinerary first in the Latin tangue and then translated by him into English, containing his ten years travels" adını taşımaktadır.

Glasgow 1907-1908 baskısındaysa "An Itinerary Containing His Ten Years Travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland and Ireland. Written by Fynes Moryson, Gent" başlığı görülür.[67]

SIR ANTHONY SHERLEY

Sir Anthony Sherley ve kardeşleri Sir Robert Sherley ile Sir Thomas Sherley'in seyahatleri hakkındaki bilgiler sonradan yapılan araştırmalar sonucu elde edilmiştir. Onların seyahatleri, aldıkları eğitim ve sahip oldukları asalet unvanlarına bağlı olarak kendilerine verilen görevlerde başlarından geçen olayları içerir. Bu nedenle onların seyahat notlarındaki bilgiler toplumu ve çevreyi ilgiyle izleyen diğer seyyahların notlarından farklıdır. Bununla beraber olaylar anlatılırken diğer seyyahların göremediği Yedikule'nin içi, Levant ticareti Avrupa devletleriyle İran, Rusya ve Fas krallıkları arasındaki siyasi ilişkiler hakkında gerçek bilgiler verilmiştir.

British Museum'da Sharley ailesine ait Latince bir yazıdan öğrenildiğine göre Sherleyler baba tarafından İngiliz Kraliyet ailesine akraba oldukları gibi aynı zamanda Saxon, Norman, Fransız, İskoç, Danimarka, Aragon, Leon, Castile ve diğer Hıristiyan hanedanlarına akrabalıkları olduğu bilinir. Bu üç kardeş Sussex'de Sir Wiston'un oğullarıdır. Anneleri Şövalye Sir Thomas Kemp'in kızı Anne'ydi.

Ailenin ikinci oğlu Sir Anthony Sherley 1565'te doğdu.

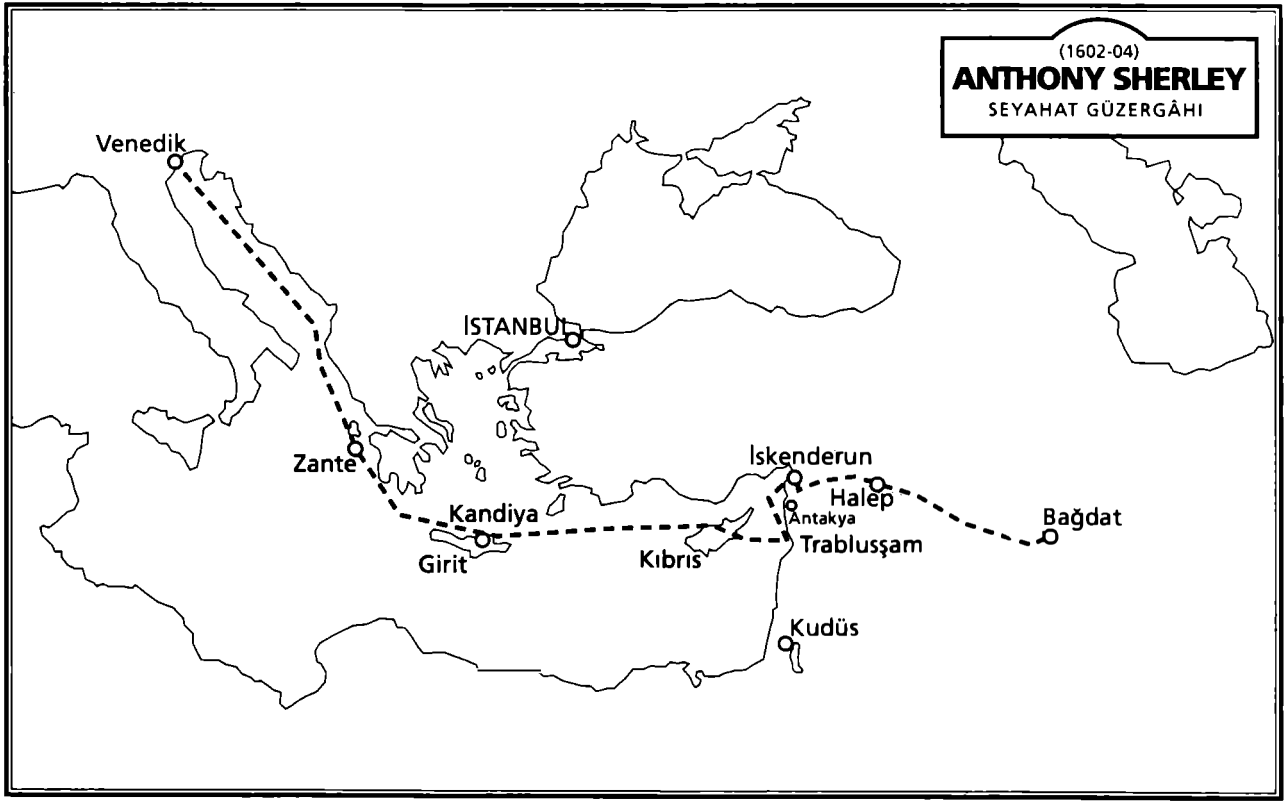
---

67 Bu kitapta Edinburgh Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki 1617 baskısı kullanıldı.

1581'de Oxford Üniversitesi'nde Hart Hall'da eğitimini tamamlayarak Bachelor of Arts aldı. 1586'da ilk defa deniz savaşına katıldı, Hollanda'da Zutphen savaşında kumanda etti. Daha sonra Essex kontunun refakatçisi olarak 3000 askerle Fransa'daki savaşta görevlendirildi. Bu savaşta İngiliz kuvvetleri Fransa'nın düşmanlarına karşı Fransız kuvvetleriyle birlikte savaştılar.

Sir Anthony'nin Akdeniz'de bir askeri görev almak istemesi aynı zamanda onun seyahatlerine bir başlangıç oldu. O, Papa Hükümeti'yle Ferrara Dükü arasındaki savaşta Ferrara Dükü'nün yanında bir kumandan olarak görev istemiş, fakat o görevine başlamadan bu savaş sona ermiştir. Daha sonra Sir Anthony, Venedik'te rastladığı bir İranlı tacirden İngiliz kumaşlarının İran'da çok arandığını ve İran Şahı'nın Avrupalı tacir veya gezginleri hediyelerle ödüllendirdiğini öğrenince İran'a gitmeye karar verdi. İran'a gitmek için Türkiye'den geçmesi gerekiyordu, Osmanlı padişahıyla İran Şahı arasındaki düşmanlık bu yolu seçerken onu endişelendirmişti. Bununla beraber seyahatnameyi kaleme alan refakatçisiyle birlikte İran'a gitmek üzere Venedik'ten yola çıktı. Bu şehirden beş mil uzaklıktaki Malamoco'da İskenderun'a giden bir gemiye bindiler. Bu gemiye Zanta'ya kadar yolculuk için çok para ödediler. Yirmi dört saat sonra Zanta'ya vardılar. Buraya gelinceye kadar yolda gemideki yolculardan biri İngiltere kraliçesi Elizabeth'e hakaret edici sözler söyleyince Sir Anthony ve yanındakiler bu adamı döverek cezalandırmışlardı. Bununla beraber gemide bu adamın tarafını tutanların sayısı 250'yi bulurken Sir Anthony ve taraftarları sadece 26 kişiydi. Üç Ermeni tacir araya girerek İtalyanlarla bu İngiliz grubu barıştırabilmişlerdi. Zanta'da gemiden inen Sir Anthony ve yanındakiler buradan başka bir gemiyle yola çıkarak Kandia üzerinden Kıbrıs'a vardılar. Burada kaldıkları iki saatlik bir süre içinde Kıbrıs Adası'nın "Türk valisi" gemilerine kadar gelerek onlara şarap ve meyvalar getirmiş ve dostça davranmıştı.[68] Kıbrıs'tan Trablusşam'a geldiler,

68 *The Three Brothers*, Londra, 1825, s. 30.

(1602-04)
ANTHONY SHERLEY
SEYAHAT GÜZERGÂHI
Venedik
İSTANBUL
Zante
İskenderun
Halep
Antakya
Bağdat
Kandiya
Trablusşam
Girit
Kıbrıs
Kudüs

fakat burada iyi karşılanmadılar. Bunun nedeni seyahatnamede şöyle anlatılır:

> "Limana girer girmez bize karşı bir durum olduğunu gördük. Anlaşıldığına göre, bizi gemisiyle Venedik'ten Zanta'ya getiren kaptan bizden önce Trablusşam'a gelerek bizim hakkımızda Türk valiye bizim denizlerde haydut olduğumuzu ve bizi asmasını söylemiş. Bir Rum, bizim İstanbul'a padişahın sarayına gitmek üzere yolculuk yapan İngilizler olduğumuzu valiye iletmesine rağmen bu bilgi valiye ulaşmamıştı. 'Tripoli' (Trablusşam) valisi, bir 'Frigate'yi[69] (firkate) kaptanı ve üç yeniçeriyle bizim bulunduğumuz gemiye gönderdi. Kaptan bizim gemiye çıktı. Üç yeniçeri firkatede bekliyorlardı. Kaptan, Sir Anthony ile bir saat konuştu. Bu sırada üç Ermeni tacir valiye giderek Sir Anthony ve bizim kefaletimizi ödemişler ve valiyi ikna etmişlerdi. İşte bu olaylardan sonra bir daha gemi kiralamadık."[70]

Trablusşam'dan bir balıkçı teknesiyle tekrar denize açılarak altı günde İskenderun'a vardılar. İskenderun'da Orontes Nehri'nin döküldüğü yerde karaya çıktılar. Burada rastladıkları bir sipahi ve yeniçeriler önce onlara iyi davranmışlarsa da sonra Sir Anthony'nin genç uşağını tutukladılar ve ancak on iki altın karşılığında serbest bıraktılar.[71]

Sir Anthony ve yanındakiler buradan eşyaları ve kendileri için kiraladıkları develer ve katırlarla Antakya'ya doğru yol aldılar ve iki gün sonra bu şehre vardılar. Antakya'dan gene develer ve katırlar kiralayarak Halep'e doğru yola çıktılar. Altı günde Halep'e geldiler, burada beş hafta kaldıktan sonra kiraladıkları develer ve katırlarla çölü geçerek altı günde Bersada'ya (Türkler buraya "Beere" derlerdi) vardılar. Buradan Fırat Nehri'nde teknelerle İran'a gitmek üzere yola devam ettiler. Seyahatnamede, Fırat Nehri üzerinde yol almaya başladıktan iki gün sonra nehre su içmeye gelen aslanlar gördükleri ve çöl

---

69 Çekdiri de denilen firkate ince donanmadandı. (İsmail Hakkı Uzunçarsılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, T.T.K., Ankara, 1965, s. 959.)

70 *The Three Brothers*, s. 30-31.

71 *A.g.e.*, s. 31.

Sir Anthony Sherley.

Araplarının nehir kıyısından onların teknelerine taşlar atarak saldırdıkları anlatılmaktadır.[72]

Sir Anthony, İran'da Şah Abbas'a hizmetlerinden sonra Şah Abbas'ın kuziniyle evlenerek İran'dan ayrıldı. 1604 yılında doğuyu iyi tanıdığı bilindiği için Alman imparatorunun elçisi olarak Fas kralına gönderildi.

Sir Anthony Sherley, İran'dan ayrıldıktan sonra kardeşi, Sir Robert Sherley İran'da kalarak Şah'ın hizmetine girdi. Sir Thomas Sherley'se 1602'de üç gemiyle bir Haçlı düşüncesine bağlı olarak denize açılmışsa da yolda kaptanı ve askerleri onu terk ettiler. Yalnız kalan Sir Thomas, Negropont'da kadıya teslim edilmiş, daha sonra bir hain olduğu anlaşılınca zin-

72 *A.g.e.*, s. 41.

dana atılmış ve buradan götürüldüğü Yedikule'de mahkûmiyeti 1605 yılına kadar sürmüştür. Sonra serbest bırakılmış ve İngiltere'ye dönmüştür.

Seyahatname, *The Three Brothers or The Travels and Adventures of Sir Anthony, Sir Robert, Sir Thomas Sherley in Persia, Russia, Turkey, Spain* adıyla Hurst Robinson tarafından Londra'da ve A. Constable tarafından Edinburg'da 1825 yılında basılmıştır.

POLONYALI SİMEON

Kefe'den Polonya'ya göç etmiş bir Ermeni aileden gelen Simeon, 1584'te Polonya'da Zamotza şehrinde doğmuştur.[73] Dindar olduğu kadar bilime ilgi duyan Simeon, 15 Şubat 1608'de yirmi dört yaşındayken Kudüs'e gitmek amacıyla seyahatlerine başlamıştır.

Simeon, Lemberg'den (Lvov) 15 Şubat 1608'de yola çıktı ve 10 Eylül 1608'de İstanbul'a vardı. Daha sonra 1611'de bir Ermeni katalikosu mümessiline refakat ederek Rumeli'den Venedik'e ve Roma'ya gitti. 1612'de İzmir'e döndü. 1613'te Anadolu'da Muş'a kadar seyahat etti. 1614'te buradan İstanbul'a döndü. 15 Ağustos 1615'te seyahatinin amacını gerçekleştirebildi, Mısır üzerinden Kudüs'e gitti. Simeon yazdığına göre Kudüs'e hacca gidebilmek için gerekli yol parasını İstanbul'da çalışarak kazanmıştı: "İstanbul'da yazıcılara çok kıymet verirler. Çünkü orada çok ruhani bulunduğu halde yazı yazabilen yoktur, zira okumak ve yazı yazmak ayrı ayrı sanatlardır. Gerek sivil ve gerek ruhani birçok kimse bana çok kitap kopya ettirdiler. Ben de yol masrafımı çıkarmak için geceyi gündüze katarak büyük gayretle çalıştım. Elimde bir şey kalmamıştı, fakat şimdi günde 50-60 akça kazanıyorum. Bir yıl içinde 80 kuruş biriktirebildim."[74] Simeon, 1616 yılında Suriye üzerinden Anadolu'ya gitti. Buradan 1618'de İstanbul'a geldikten sonra memleketi Polonya'ya döndü.

---

73 Simeon'un biyografisine dair bilgi seyahatnamenin Türkçe çevirisinin giriş kısmında Hrand Andreasyan tarafından verilmiştir.

74 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, H. Andreasyan, İstanbul, 1964, s. 102.

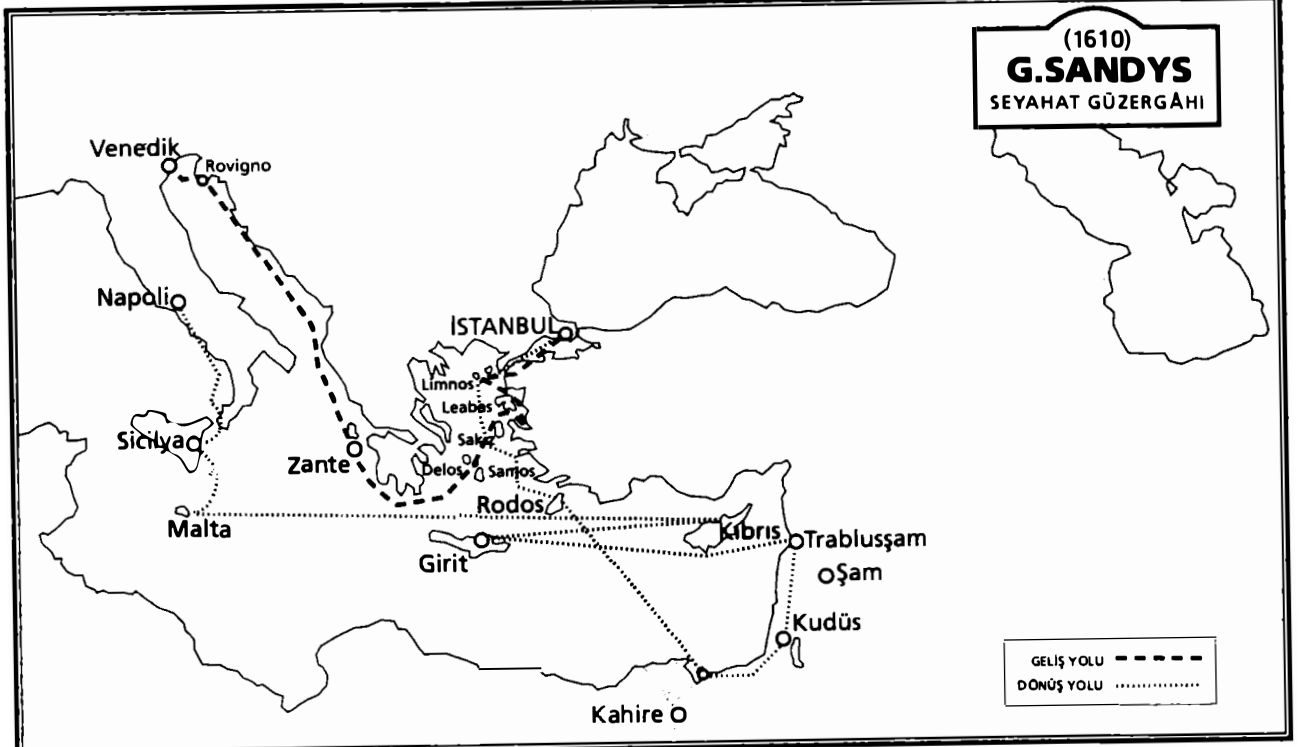
Seyyah, eserini 1619 yılında kaleme almış ve Ermenice yazmıştır. Seyahatname 1932 yılında filolog Nerses Akinian tarafından Lemberg Üniversitesi el yazma eserleri arasında bulunduktan sonra 1936'da Viyana Mekhitarist Manastırı matbaasında basılmıştır. Türkçe'ye Hrand D. Andreasyan tarafından tercüme edilmiş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları arasında İstanbul'da 1964'te basılmıştır.

Seyahatnamenin birinci bölümü Lvov'dan İstanbul'a kadar yol güzergâhındaki şehir ve kasabaları, ikinci bölümü İstanbul'u, üçüncü bölümü Ege ve Marmara kıyılarındaki şehir ve kasabaları, dördüncü bölüm İstanbul'dan Venedik'e giden yol üzerindeki şehir ve kasabaları, beşinci bölüm Venedik'i, altıncı bölüm Papalık Hükümetini, yedinci bölüm Roma'yı, sekizinci bölüm Muş'a kadar Anadolu şehir ve kasabalarını, dokuzuncu bölüm doğudaki diğer şehirleri, onuncu bölüm Kahire'yi, onbirinci bölüm Kahire'den Kudüs'e kadarki yolu, on ikinci bölüm Kudüs'ü, on üçüncü bölüm Suriye'yi, on dördüncü bölüm Suriye'den İstanbul'a kadar şehir ve kasabaları tanıtır.

Seyahatname, Simeon'un gözlemlerini tarafsız ve doğru olarak yazması bakımından araştırmacılar için önemli bir kaynaktır.

GEORGE SANDYS

Sandys, İngiltere'den Fransa'ya ve oradan İtalya'ya giderek doğu seyahatine Venedik'ten başladı. 20 Ağustos 1610'da bu şehirden "Little Defence of London" adında bir gemiyle denize açıldı. Gemi, Venedik'ten iki gün sonra Venedik yönetimindeki İstirya'nın Rovigno şehri ve İstirya'nın başkenti Justinopolis'den geçerek Adriatik Denizi, İllirya, Zacyntus, Delos, Sakız, İzmir, Lesbos, Lemnos, Çanakkale ve Gelibolu üzerinden 1610 yılının 27 Eylül'ünde İstanbul'a vardı. Sandys, İstanbul'da İngiltere elçisi Sir Thomas Glover'in evinde elçinin misafiri olarak dört ay kaldı. İstanbul'dan "The Trinity of London" adlı gemiyle ayrılan Sandys, Gelibolu, Samos, Patmos ve Rodos üzerinden Mısır'a gitmiş, Mısır'dan Kudüs'e gelerek

(1610)
G.SANDYS
SEYAHAT GÜZERGÂHI
Venedik
Rovigno
Napoli
İSTANBUL
Limnos
Leabas
Sakız
Sicilya
Zante
Delos
Samos
Rodos
Malta
Kıbrıs
Trablusşam
Girit
Şam
Kudüs
Kahire
GELİŞ YOLU
DÖNÜŞ YOLU

Trablusşam, Biblos, Sidon, Tir'i gördükten sonra Girit, Kıbrıs, Malta, Sicilya, Napoli'den geçerek İtalya'ya dönmüştür.

İyi bir gözlemci olan Sandys, yazılarında tarafsız olmayı başarmıştır. Kendinden önce doğuya seyahat etmiş olan seyyahlardan bazılarını da eleştirir. Pierre Belon'dan bahsederken onun kullandığı abartılı deyimlerin inandırıcı olamadığını belirtir. Sandys, gördüklerini doğru ve ayrıntılarla yazmakla Pierre Gilles ve Busbecq'in antikite, tarih ve coğrafyaya dair verdikleri bilgilere anlam kazandırmıştır. Sandys'in Doğu tarihinin üzerine bilgisinin eksiksiz olduğu söylenemez, bununla beraber onun bir tarihçi olmadığı ve gerçekleri yazan bir gözlemci olduğu bilindiğine göre bu onun eserine gölge düşürmez.

Seyahatname, dört kitapta toplanmıştır. İstanbul, Mısır ve Kudüs'le Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, hukuki, sosyal ve dinî yapısını tanıtır.

Seyahatnamenin 1652 Londra baskısı beşinci baskısıdır.[75]

WILLIAM LITHGOW

İskoç Seyyah William Lithgow, İskoçya'dan başlayarak Avrupa, Asya ve Afrika'da on dokuz yıl süren seyahatlerinde kırk iki krallık, yirmi bir cumhuriyet, on monarşi ve iki yüz adayı gezmiş, buralarda önemli şehirler, yerel âdetler ve sosyal yaşamı incelemiştir. Seyahatlerinde başından pek çok maceralar da geçmiş olan Lithgow, Malaga'da engizisyon kararıyla işkencelere maruz kalmış ve hatta ölüme mahkûm edilmiş, ancak buradan kurtulduktan sonra kuzey adalarından memleketine dönmüştür.

1611'de İstanbul'a gelen William Lithgow, İstanbul'da karaya çıktığında tekne sahibinin sözlerinden onun Hıristiyan olduğunu anlayan dört Fransız dönme tarafından feci şekilde dövülmeye başlandığını anlatırken "...teknelerinden atlayıp gelerek beni kurtaran Türk arkadaşlarım olmasaydı şüphesiz orada ölecektim" der.[76] O gece bir Rum'un evinde kalan Lith-

75 W. Lithgow, *The Total Discourse*, Londra, 1640, s. 130-131.

76 *A.g.e.*, s. 139.

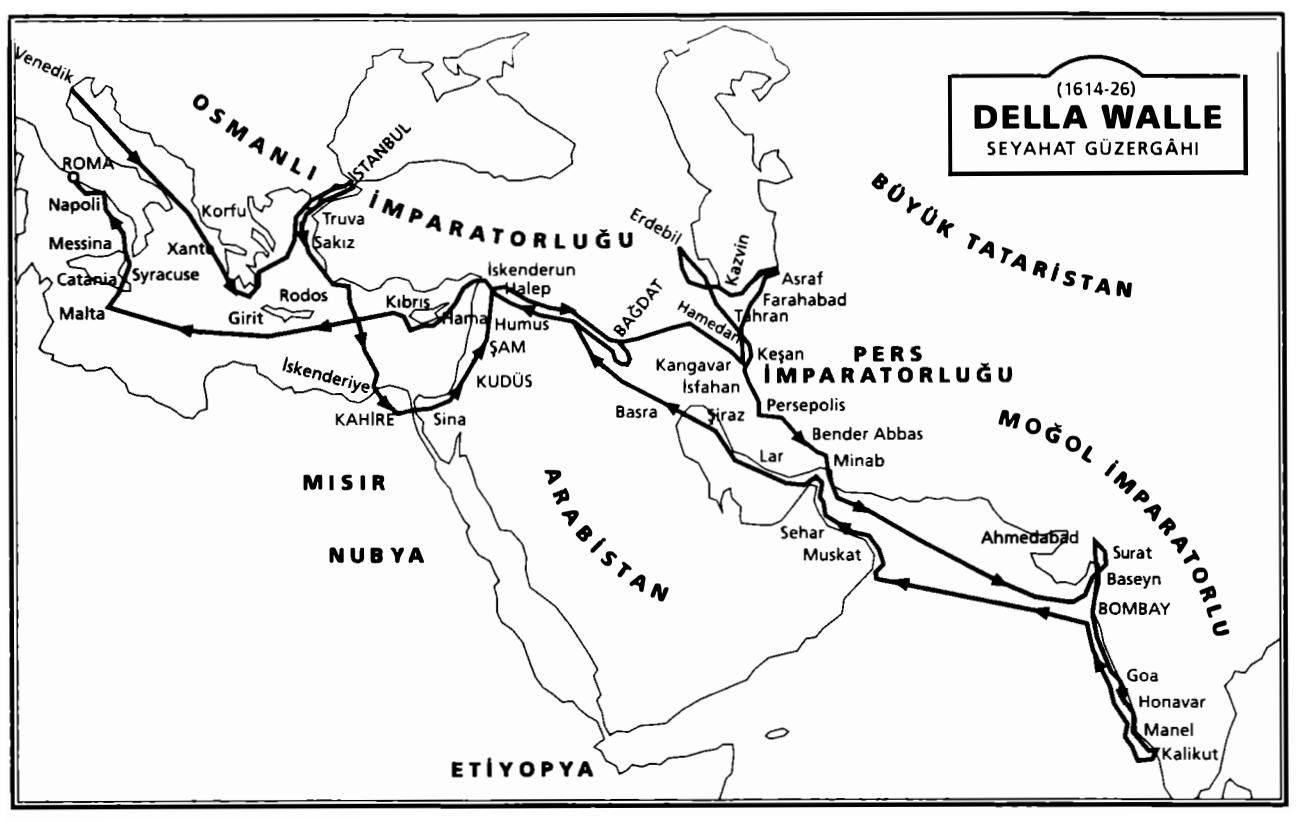
gow, ertesi günü İngiltere kralı I. James'in İstanbul'daki büyükelçisi Sir Thomas Glover'in ziyaretine gitmiş ve o günden sonra Sir Thomas Glover'in evinde İstanbul'da kaldığı üç ay sürede misafir edilmiştir. Bu süre içinde elçinin kendisine gösterdiği misafirperverlik ve yakın ilgiden dolayı ona minnettar olduğunu belirten Lithgow, seyahatleri içinde onun kadar nezaketli ve değerli bir kimseye rastlamadığını yazar. Büyükelçinin sekreteri için de şöyle der "Thomas Glover'in sekreteri benim memleketlim Mr. James Rollock İstanbul'dan ayrılmamdan Malta'ya dönüşüme kadar gördüğüm yegâne İskoçtu."

Lithgow'un "The Total Discourse of the rare Adventures and painful Peregrinations of Long years Travailes from Scotland to the most famous Kingdoms in Europe, Asia and Africa" başlığıyla 1640 yılında Londra'da basılan seyahatnamesinin giriş kısmında İngiltere kralı II. Charles'a ve okuyucuya yazdığı önsözünde belirttiği gibi seyahatname üç kitap halindedir ve on kısma ayrılmıştır. Dördüncü ve beşinci kısımlar seyyahın İstanbul, Galata, İzmir, adalar, Rodos ve Şam'a dair gözlemlerini içerir. Seyahatnamenin Londra 1640 basımından sonra 1682 basımıyla Edinburgh 1770, 1814 ve Glasgow 1906 basımları vardır. Bu araştırmada seyahatnamenin 1640 basımı kullanıldı. 1640'tan önce 1614 ve 1632 basımları da vardır.

Lithgow'un seyahatnamesi, seyyahın gördüğü yerlerin tarihçesi, coğrafi durumu ve topografyasına dair verdiği bilgilerle beraber gözlemlerini gerçeklere bağlı kalarak kaydetmesi bakımından bir kaynak olarak önem taşır. Lithgow, eseri için "derin tarihçiye bilgi, düşünce ve yönlenme verecek" derken seyahatnamesinin tarihçiler için iyi bir kaynak olduğunu kendi sözleriyle açıklar.

PIETRO DELLA VALLE

Pietro Della Valle, 1615 yılının 15 Ağustos cuma günü İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da bulunduğu sürede Fransız elçisinin ikametgâhında kalmıştır. Galata'daki bu elçilik binasından mi-

(1614-26)
DELLA WALLE
SEYAHAT GÜZERGÂHI
Venedik
ROMA
Napoli
Messina
Catania
Syracuse
Malta
Korfu
Xanti
Girit
Rodos
Truva
Sakız
İSTANBUL
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Kıbrıs
İskenderun
Halep
Hama
Humus
ŞAM
İskenderiye
KUDÜS
KAHİRE
Sina
MISIR
NUBYA
ETİYOPYA
ARABİSTAN
Erdebil
Kazvin
BAĞDAT
Hamedan
Asraf
Farahabad
Tahran
Keşan
Kangavar
İsfahan
Basra
Şiraz
Persepolis
Bender Abbas
Lar
Minab
Sehar
Muskat
PERS İMPARATORLUĞU
BÜYÜK TATARİSTAN
MOĞOL İMPARATORLU
Ahmedabad
Surat
Baseyn
BOMBAY
Goa
Honavar
Manel
Kalikut

Pietro Della Valle.

narelerin, servi ağaçlarının, padişahın sarayı ve saray bahçelerinin göründüğünü yazan Pietro Della Valle, Achille-Harlay de Sancy adındaki Fransız elçisinden "genç ve parlak bir Fransız" diye bahseder.

Pietro Della Valle, İstanbul'da bir yıl kalmıştır. 1616 yılının 1 Şubat günü bir İngiliz gemisiyle İstanbul'a gelen Venedik "Bailo"sunu 2 Şubat tarihinde Fransız elçisiyle birlikte sarayında ziyaret eden Pietro Della Valle, "Bailo"yla İtalyan olduğu için kısa zamanda dost olmuştu. "Bailo" İstanbul'a yeni atanmış bir Venedik elçisi olmak sıfatıyle âdet olduğu gibi İstanbul'da halk önünden geçeceği resmi geçite Pietro Della Valle'yi de davet etti. Böylelikle Pietro Della Valle, yabancıların oturmakta oldukları Pera ve Galata'nın kalabalık caddele-

rinde Avrupalı diplomatlar ve Türk görevliler arasında resmi geçite katıldı.

Pietro Della Valle, İstanbul'a denizyoluyla gelmiştir. Seyahat ettiği gemide yolcular Rum, Ermeni, Türk, İranlı, Yahudi, İtalya'nın çeşitli bölgelerinden İtalyanlar, Fransız, Portekiz, İspanyol, İngiliz, Alman ve Hollandalılardan oluşuyordu. Gemide ayrıca 150 de asker vardı. Askerler Venedik Cumhuriyeti'ne ait olan Korfu'da inince Pietro Della Valle gemide yer açıldığını ve çoğunluğu güvertede olan yolcularla yakından ilgilenebildiğini yazar. Gemi Korfu'dan sonra Zante'ye ve Peloponnes kıyılarından, Kiklad adalarından geçerek Sakız Adası'na varınca Pietro Della Valle bir süre burada kaldı. Sakız Adası'nın dünyanın en sakin ve hür yeri olduğunu ve ada halkının sabahlara kadar eğlendiklerini yazan seyyah, 3 Ağustos'ta buradan tekrar yola çıkmış, Tenedos ve Truva üzerinden İstanbul'a varmıştır.

İstanbul'dan ayrılmadan önce yol hazırlıkları yaparken geri kalan zamanını el yazma antika kitaplar ve madalyalar toplamakla geçirmişti.

Seyahatname, Pietro Della Valle'den arkadaşı Dr. Schipano'ya yazılmış mektuplardan oluşur. Eser, Roma'da 1662'de *Viaggi* başlığıyla basıldı. Kısaltılarak basılmış İngilizce tercümesi *Pietros Pilgrimage* adıyla Wilfrid Blunt tarafından 1953'te Londra'da yayımlandı. 1662-1664'te Fransızca'ya tercüme edildi. 1662-1665'te Hollanda diline, 1664'te Almanca'ya tercüme edildi. 1892'de Hakluyt Society *Viaggi*'nin sadece ikinci cildini tercüme ederek yayınladı. Bütün eserin tamamını İngilizce'ye tercüme ederek basmak on iki veya on üç cilt gerektiriyordu.

Pietro Della Valle'nin İstanbul'daki törenleri, binaları en ince ayrıntılarıyla yazması, iyi bir gözlemci oluşu, eserin değerini artırmaktadır.

Pietro Della Valle, kendisinden önce İstanbul için daha ayrıntılı bilgi veren Petrus Gyllius'un kitabını rehber olarak yanında taşımıştır. Pietro, Fynes Moryson kadar gerçekçi olabilmiştir.

LOUIS GEDOYN

Louis Gédoyn, 1624'te diplomatik görevle İstanbul'a gelmiştir. Daha önce 1622'de İstanbul'daki Fransız elçisi M.de Sancy'nin yerine gönderilecek olan maslahatgüzarlığa M.de Breves ve Valençay kumandanı tarafından Gédoyn namzet gösterilmiş olmasına rağmen bu göreve M.de Césy atanmıştı. 2 Kasım 1623'te Gédoyn M.de Puysieux'nün desteğiyle kral tarafından Halep konsolosu olarak görevlendirildi.[77] Gédoyn karayoluyla 12 Mart 1624'te İstanbul'a vardı. Önce Galata'da Cizvitleri ziyaret etti. Daha sonra M.de Césy tarafından kabul edildi. Bu sırada M.de Césy, para sıkıntısı içinde olan Halep'teki Fransız tüccarlarla ilgileniyordu. Diğer taraftan Marsilya, Suriye'deki Trablus paşası Emir Yusuf ve kuvvetleri tarafından saldırıya uğramıştı. Bu olay üzerine Gédoyn, henüz İstanbul'dayken Osmanlı sarayıyla müzakerelere girişmekle görevlendirildi. Bunun için Samson Napollon, Gédoyn'a gerekli talimatları iletmek üzere Paris'ten yola çıktı. Bu sırada İstanbul'daki Fransız elçisi M.de Césy, yaptığı bir toplantıda Gédoyn'a Halep konsolosu unvanını saklamasını ve Osmanlı sarayına kendisini bu olaylar üzerine olağanüstü gönderilmiş yüksek rütbeli bir görevli olarak tanıtmasını söyledi. M. de Césy, ayrıca en iyi memurlarını Gédoyn'un refakatine vermişti. Gédoyn, İstanbul'daki başarılı diplomatik görevine rağmen bir müddet sonra M.de Puysieux'nün Devlet Sekreterliği'ni bırakması üzerine Fransa sarayında M.de Puysieux'nün koruyuculuğunu kaybetti. Bu sırada Halep konsolosluğunu daha önce ellerinde bulunduranlar tekrar bir görev almak ve eski haklarına sahip olmak için harekete geçmişlerdi. Bu durumda Gédoyn, her geçen gün azledileceğini bekliyor, ayrıca İstanbul'da beklemenin ihtiyatlı bir tedbir olacağına inanıyordu. Gédoyn, bu süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentini tanımak, Lâpseki'ye kadar İstanbul'un çevresini görmek olanağını buldu. Bu arada İstanbul'da eline geçen el yazma

77 Gédoyn, *Journal Correspondence de Gédoyn "LeTurc"*, ed. A. Boppe, Paris, 1909, s. 24-25.

eserleri, paşaların bahçelerindeki güzel çiçekleri, zürafa gibi nadir hayvanları dostlarına yazdığı mektuplarda anlattı. Gédoyn, sekiz ay kaldığı İstanbul'da kendi deyimiyle "genç ve güzel bir Rum kızı" olan Teodora Cocona'yla evlendi. Ancak Avrupalı görgü tanıklarının kayıtlarından bilinen gerçeğe göre bu devirde Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyan tebaadan kızlar geçici bir süre için yabancılarla evlenebilirdi. Gédoyn'un bu evliliği de İstanbul'da kaldığı geçici bir süre içindi ve kadı önünde yazılı bir mukavele yaparak evlenmişti.

Gédoyn, Kasım 1624'te Halep'e gitmiş, 26 Mart 1625'te Halep'teki konsolosluk görevinden çekilerek Halep'i terk etmiştir. 1626 yılının ocak ayında Ragusa'daydı. Buradan kısa bir müddet sonra Paris'e dönmüştür. 1628'de Gédoyn'un tekrar İstanbul'a geldiği fakat bu sefer görevle değil kendi arzusuyla seyahat ettiği biliniyor.

Gédoyn'un 1623-1624'te İstanbul'a ilk yolculuğu hakkında bazı bilgiler gene kendi mektuplarından elde ediliyor: Turin'de Fransız elçisi A.M. Marin'e yazılmış, La Novalaie, 13 Ekim 1623 tarihli mektupta Gédoyn, İstanbul'a karayoluyla gittiğini, Rum kıyafetinde giyindiğini, çünkü Osmanlı topraklarında Avrupalılardan azınlıklardan alınan geçiş veya ayak bastı parasının iki mislinin alındığını yazar.[78] M.de Puysieux'ye hitaben yazdığı 15 Aralık 1623 tarihli mektupta Gédoyn'un Spalato Limanı'na vardığı ve Belgrad'a kadar "Türk, Yahudi ve Hıristiyanlardan karışık" bir kervanda yoluna devam ettiği biliniyor.[79] A.M.le President de Mesmes'ye yazdığı 26 Ocak 1624 tarihli mektubunda Belgrad'a vardığını yazan Gédoyn, buradan İstanbul'a yirmi gün sonra varacağını tahmin etmesine rağmen kendi deyimiyle "yüz seneden beri görülmemiş soğuklardan" dolayı İstanbul'a ancak Mart 1624'te varabilmişti.[80]

Gédoyn'un mektuplarında Levant ticareti, Osmanlı maliyesi, İstanbul'daki Fransız elçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun

78 Gédoyn, "Le Turc", s. 3.

79 *A.g.e.*, s. 28.

80 *A.g.e.*, s. 48.

genel durumu, iç isyanlar gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca Osmanlı devlet işlerinin yürütülmesinde görülen lüzumsuz formaliteler eleştirilmiştir.

HENRY BLUNT

Henry Blunt, 1634 yılında İstanbul ve Doğu Akdeniz'e yaptığı seyahatinin amacını kitabının giriş kısmında anlatır. Buna göre seyyah, entelektüel bir kişi olarak içinde yaşadığı dünyanın insanlarına ve onların yaşamlarına dair bilgi edinmek için büyük bir istek duymuştur. Bu niyetle daha önce gördüğü İtalya, Fransa ve İspanya'da Hıristiyan kurumlarının kendi memleketinde olduğundan pek farklı olmayışı onu değişik ve yeni bir Doğu imparatorluğunun toplumunu, kurumlarını incelemeye yöneltmiştir. Seyyah, Türkler hakkındaki görüşünü anlatırken seyahatinin amacını da açıklar: "dünyamızın güneydoğusunda Türklerin yönetimi altındaki bölgelerde insanların yaşamları farklıdır. Türkler (günümüzde) yegâne modern millettir. Yeni atılımlar ve işlerde büyüktürler, onların imparatorluğu birdenbire dünyayı istilâ etmiştir."[81] Onun bu sözlerinden 17. yüzyılda Avrupa'da Osmanlı Türkleri için nasıl bir düşünce oluştuğu anlaşılır.

Henry Blunt, 1634 yılının mayıs ayının yedisinde Venedik'ten bir Venedik gemisiyle denize açılarak Levant seyahatine başladı. Gemideki yolcuların tümü Yahudi olduğundan aralarında tek Hıristiyan kendisiydi. Onlarla seyahat etmenin onların bulunduğu şehirlerde uzun zaman kalmaktan daha çok onları yakından tanıma olanağı verdiğini yazar. Gemi Venedik'ten yüz mil uzaklıkta bulunan ve İstirya'da bir Venedik şehri olan Ra Vinio üzerinden yoluna devam etti. Spalato'dan sonra diğer seyyahların yaptığı gibi Henry Blunt'ın karayolunu seçtiği anlaşılıyor. Birlikte seyahat ettiği kervan Niş'ten geçtikten on iki gün sonra Sofya'ya vardı. Seyyahın Sofya'dan ayrıldıktan sonra yoluna bir yeniçerinin koruyuculuğunda

81 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, Londra, 1638, s. 2.

devam ettiğini biliyoruz. Sofya'dan arabayla üç günde Pazarcık'a geldi. Seyyah, bu bölgenin güneyinde Sofya'dan on altı veya on sekiz mil uzaklıkta olduğunu söylediği Rodop tepesinin üzerindeki geçitin antik devirde Orpheus'un Euridice için matem tuttuğu yer olarak iyi bilindiğini fakat kendi zamanında burada ancak soygunlar yapıldığını yazar.[82] Onun gözlemlerine göre yolu üzerinde daha sonra geçtiği "Termopylae" (Termopil) geçidinin doğusundaki bir ova boyunca Brutus ve Cassius'un anıtları vardı. Ayrıca savaşlarda katledilenlere ait olduğunu tahmin ettiği büyüklü, küçüklü ve birbirine yakın pek çok höyük sekiz veya dokuz mil boyunca uzanıyordu. Pazarcık'tan iki gün sonra Filibe'ye vardı. Filibe'den beş gün sonra geldiği Edirne için şöyle yazar: "...dört gün boyunca Trakya'nın pek çok güzel şehirleri arasından geçerek beşinci gün buradaki en önemli şehre geldik, bu şehir bütün Türkiye'de (diğer) önemli şehirlerden biridir, burası Edirne'dir."[83] Henry Blunt, Edirne'de on gün kaldıktan sonra Burgaz ve Çorlu'yla diğer küçük şehirlerden geçti. Bu şehirlerin pek güzel olduğunu ve her birinin mescit, medrese, hastaneler, hanlar ve köprülerle imar edilmiş olduğunu yazar. Birlikte seyahat ettiği koruyucusu yeniçeriyle Çorlu'dan altı gün sonra Silivri'ye vardılar. Silivri'de iki gün kaldıktan sonra üç günde İstanbul'a geldiler. Henry Blunt'ın Spalato'dan İstanbul'a kadar yolculuğu elli iki gün sürmüştü. Sofya'ya kadar beraber seyahat ettiği kervanın kısa yol yerine uzun yolu seçmesi yüzünden yolculuğunun süresi uzamıştı.

Seyyah, İstanbul'da Mehmed Paşa Hanı'nda Türklerle beraber iki gün kaldıktan sonra bir Hıristiyan olarak yetiştirilmiş olduğundan kendi isteğiyle kendisine daha uygun gelen Galata'ya gitti. Burada daha önceden tavsiye edildiği bir İngiliz'in evinde misafir edildi. İngiltere kralının büyükelçisi Sir Peter Weych tarafından kabul edildikten sonra görev alarak Mısır'a gitmek üzere o sırada İskenderiye'ye gidecek olan Karadeniz

82 *A.g.e.*, s. 18.

83 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 21.

donanmasında bir Fransız ve bir Hollandalı arkadaşıyla Kaptan Paşa gemisinde topçular odasını kiralayarak yola çıktı. Gemide mürettebat ve yolcu toplam seksen altı kişiydi. Henry Blunt ve arkadaşları İskenderiye'den Rosetta'ya giderken 40 mil boyunca uzanan çölü geçtiler. Bir buçuk günde at üzerinde çölü geçerek Rosetta'ya vardılar. Henry Blunt, bu çölde yolcular için yolu göstermek amacıyla dikilmiş tuğladan sütunları şöyle anlatır: "...çölün düzlüğünde rüzgâr kumları kat, kat yığar, bizde karın yaptığı gibi. Bir hayvan veya insan ayak izi on beş dakikadan fazla durmaz. Bu yüzden yolcular için yolu gösteren tuğladan yuvarlak sütunlar vardır. Bu sütunların yüksekliği 5-6 yarda (4, 5 veya 5, 5 m.) yüksekliğindedir. Bu bana tarihte İsraillilerin sütunların rehberliğinde Mısır kalesine nasıl vardıklarını hatırlattı..."[84]

Blunt ve arkadaşları Rosetta'dan Nil Nehri boyunca yol alarak Kahire'ye ulaştılar.

Seyahatname, 1638 yılında Londra'da basıldı. *A Voyage into the Levant* başlığını taşıyan kitabın kapak sayfasında şunlar okunur "A brief Relation of a Journey, Lately performed by Master Henry Blunt, Gentlemen, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhodes and Egypt, unto Grand Cairo".

Seyyah, kitabında Türklerin âdet, gelenek ve yaşamlarıyla Osmanlı devleti idaresi altında yaşayan Rum, Ermeni, Yahudi azınlıkların; Balkanlar, Rumeli, Trakya ve Ortadoğu'da Hıristiyan ve Müslüman tebaanın ekonomik ve sosyal durumları ve bu bölgelerdeki önemli şehirleri gözlemlerine göre geniş bilgi vererek anlatmaktadır.

JEAN BAPTISTE TAVERNIER

D'Aubonne baronu şövalye Jean Baptiste Tavernier eserinin önsözünde kırk yıl süren seyahatlerinin nedenini "Dünyaya seyahat etmek arzusuyla gelmişim" diyerek açıklar. Yirmi iki

84 *A.g.e.*, s. 36.

yaşındayken Avrupa'da İngiltere'den başlayarak Fransa, Hollanda, Almanya, İsveç, Polonya ve Macaristan'ı görmüştü. Eseri onun çeşitli yollardan Fransa'dan İran'a yaptığı altı seyahati içerir. Halep, Moskova, Varşova, Kandiya, Ege adaları, İzmir, Isfahan, Kandahar'la İranlılar, Ermeniler, Gürcüler, Tatarlar hakkında ayrıntılı bilgi verir. Seyahatnamenin birinci cildi Türkiye ve İran'a; ikinci ve üçüncü ciltler İskenderiye, Halep, Ninova'ya; dördüncü ve beşinci ciltler İran ve İranlılara aittir. Tavernier, 1652'de Hindistan'a da bir seyahat yapmıştır.

Seyahatleri, İstanbul'dan Isfahan'a, İzmir'den Isfahan'a, Marsilya'dan İskenderiye'ye ve buradan Halep üzerinden tekrar Isfahan'a, Varşova'dan Isfahan'a olmak üzere genellikle farklı yollardan İran'a yaptığı yolculuklardan ibarettir.

Seyahatname, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier* adını taşır. Paris'te 1682 yılında basılmıştır.

CHEVALIER D'ARVIEUX

Chevalier d'Arvieux'nün aile ismi 1310 yılında Lombardia'da yaşamış Cesar Arveo adında bir asile dayanmaktadır. Asıl adı Louis Laurent d'Arvieux olan Chevalier d'Arvieux 1635 yılında doğmuştur. 1650'de Marsilya dışında bir malikânenin sahibi olan babası ölünce annesiyle geçinemeyerek malikânenin yönetimini ve idareciliğini reddetti ve Levant ticaretine katılmaya karar verdi. Chevalier d'Arvieux'nün kuzenleri Bertandieler Marsilya ve İzmir'de büyük ticaret kurmuşlardı. 1650'de kuzenleri Bertandielerin Marsilya'daki ofislerine girdi. Orada iş hayatı ve ticareti öğrendi. 6 Ekim 1653'te on sekiz yaşındayken Marsilya'dan İzmir'e mal götüren Postillon adlı bir gemiye bindi. Mürettebatla beraber 180 yolcusu olan bu gemi 54 toplu bir savaş gemisiydi ve ticaret gemisi olarak kullanılıyordu.[85]

---

85 1653'lerde Mazarin, Fransız savaş gemilerini donanma hizmetinde kullanılmadığı zamanlarda Akdeniz ticaretinde görevlendiriyordu. Seyahat masrafları 14. Louis tarafından ödenmekle beraber ticaretten elde edilen gelirin büyük bir kısmı Mazarin'e gidiyordu.

Chevalier d'Arvieux bu gemiyle ilk defa geldiği İzmir'de 1657 yılına kadar kalmıştır. Bu tarihlerden başlayarak önemli görevlerde bulunmuştur. Batı dilleri kadar Doğu dillerini de iyi bilen d'Arvieux, mükemmel Türkçe konuşurdu. Hollandalı seyyah Cornelius de Bruyn, Chevalier d'Arvieux'nün kişiliği hakkında bilgi verir: "Laurent d'Arvieux çok medeni ve nazikti. Latince, İtalyanca, İspanyolca ve İbranice konuşur ve yazardı. Çok hoş bir konuşması ve neşeli bir karakteri vardı. Resim ve müzikten de anlardı, her çeşit müzik aleti çalardı. Memleketine has uzun bir sakalı vardı. Hıristiyanların olduğu kadar Türklerin ve Arapların da sevgisini kazanmıştı."[86] Diplomatik kabiliyeti olduğundan kendisine bu çeşit görevler verilmiştir. Halep konsolosu olarak atandığında Halep'te Fransız ticaret üssünü kurmuştur. Onun 1672'deki seyahati de diplomatik göreviyle ilgilidir: Bu seyahatinde kapitülasyonların yeniden gözden geçirilmesi veya İstanbul'daki Fransız elçisi Nointel'in geri alınması hakkında Colbert'in kaleme aldığı XIV. Louis'nin mektubunu Sadrazama götürmek üzere 7 Ekim'de Toulon'dan denize açıldı. 29 Ekim'de Malta'da gemi değiştirdi. 19 Şubat 1672'de İstanbul'a vardı.

Chevalier d'Arvieux, bir seyahatname yazarı olarak iyi bir gözlemcidir. Seyahatnamenin 1735 Paris basımı İstanbul, Suriye, Filistin ve Mısır'a yaptığı seyahatleri içerir. Önemli şehirler ve eyaletlerde toplumun din, ahlâk ve gelenekleriyle ticaret ve yönetim gibi konular ele alınmıştır. Seyahatnamenin son bölümünde Chevalier d'Arvieux, "gözlemlerin sonuçları" ve "orijinal hatıralardan alınan fikirler" gibi başlıklarla sonuç ve düşüncelerini yazar.

Eserin W.H. Lewis tarafından İngilizce'ye kısaltılarak yapılmış tercümesinde, tercümenin içeriği esas metinden farklı olarak ele alınmıştır. Fransızca esas metinde Türklerin yabancılara karşı gösterdikleri ilgi ve dostluk, Osmanlı İmparatorluğu'nda adalet ve hukuk kurumlarının çok ciddi ve mükemmel oluşu, Osmanlı ordusunun disiplin ve gücünü anlatan konula-

86 C.de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 333.

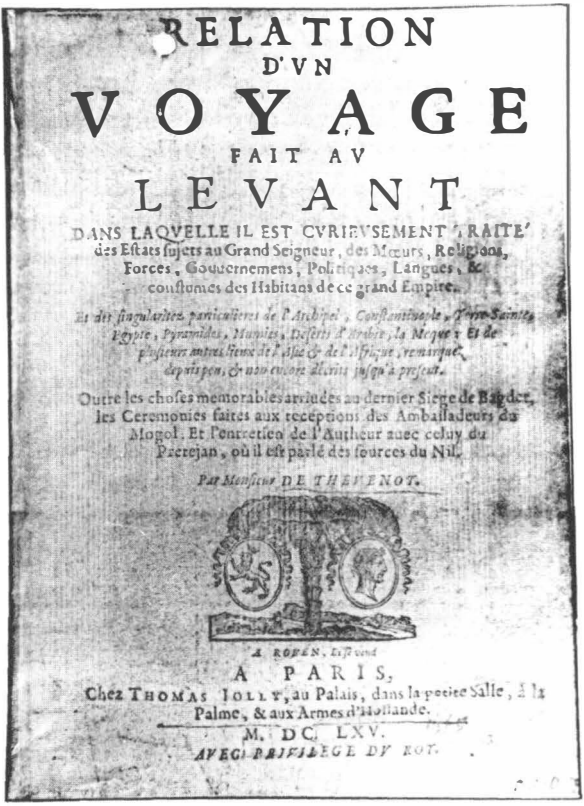
ra İngilizce tercümede yer verilmemiş, sadece Chevalier d'Arvieux'nün ticari görevleri ve Arap aşiretleri ele alınmıştır.

Araştırmada seyahatnamenin altı ciltlik Paris, 1735 basımıyla W.H. Lewis tarafından İngilizceye tercüme edilen New York, 1963 basımı kullanıldı. Fransızca metnin kapak sayfasında şunlar okunur:

> "MEMOIRES DU CHEVALIER D'ARVIEUX, ENVOYE EXTRAORDINAIRE DU ROY à la Porte, Consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli, & autres Echelles du Levant. CONTENANT Ses Voyages à Constantinople, dans l'Asie, la Syrie, la Palestine, l'Egypt, & la Barbarie, la description de ces Pais, les Religions, les moeurs, les Coutumes, le Negoce de ces peuples, & leurs Gouvernemens, l'Histoire naturelle & les evenemens les plus considerables, recueilles de ces Memoires originaux, & mis en l'Ordre des Freres Prêcheurs. TOME PREMIER A PARIS Chez Charles JEAN BABTISTE DELESPINE le Fils, Libraire, rue S. Jacques, vis-à-vis la rue des Noyers, à la Victoire M.DCC. XXXV. Avec Approbation Privilège du Roy."

MONSIEUR DE THÉVENOT

Thévenot, 1656'da Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi İstanbul'la diğer eyaletlerini gezerek buralarda yaşayan halkın âdetlerini, dinlerini ve dillerini incelemiş ve eserinde Ege, İstanbul, Kudüs, Mısır, Arabistan ve Bağdat'daki gözlemlerini buralarda tanık olduğu olaylar hakkında bilgi vererek yazmıştır. Thévenot, ilgi duyduğu konularda sağlam bilgiler elde etmek amacıyla araştırmalar yapmış ve yetkili kişilerle görüşmüştür. İstanbul'da bulunduğu süre içinde yakın ilgi duyduğu devlet işleri ve saraya dair gerçek bilgilere sahip olabilmek için devlet işlerinde ve sarayda önemli görevleri olan kişilerle ilişki kurmuştur. Örneğin Fransız elçisiyle müftü Hocazade Efendi'yi ziyaret etmiş, müftünün Yunanistan eyaleti ve Hıristiyan tebaa hakkındaki görüşlerini öğrenmiştir. Sarayda padişahın günlük yaşamını ancak haremağaları, akağalar ve bazı içoğlanlar göre-

RELATION
D'VN
VOYAGE
FAIT AV
LEVANT
DANS LAQVELLE IL EST CVRIEVSEMENT TRAITE'
des Eſtats ſujets au Grand Seigneur, des Mœurs, Religion,
Forces, Gouvernemens, Politiques, Langues, &
couſtumes des Habitans de ce grand Empire.
Et des ſingularitez particulieres de l'Archipel, Conſtantinople, Terre Sainte,
Egypte, Pyramides, Momies, Deſerts d'Arabie, la Mecque: Et de
pluſieurs autres lieux de l'Aſie & de l'Afrique, remarquez
depuis peu, & non encore decrits juſqu'à preſent.
Outre les choſes memorables arrivées au dernier Siege de Bagdet,
les Ceremonies faites aux receptions des Ambaſſadeurs du
Mogol. Et l'entretien de l'Autheur auec celuy du
Prerejan, où il eſt parlé des ſources du Nil.
Par Monſieur DE THEVENOT.
A ROVEN, Et ſe vend
A PARIS,
Chez THOMAS IOLLY, au Palais, dans la petite Salle, à la
Palme, & aux Armes d'Hollande.
M. DC. LXV.
AVEC PRIVILEGE DV ROY.

Monsieur Thevenot'nun Seyahatnamesi'nin 1665 Paris baskısının kapak sahifesi (Relation d'un Voyage fait au Levant, *Paris, 1680).*

bildiğinden bu konuda bilgi vermenin güç olduğunu yazan Thévenot, eserinde padişahın günlük yaşamına dair bilgi vermeyeceğini sadece saraydan yeni çıkmış bir içoğlanından saray için öğrendiklerini nakledeceğini söyler.[87]

Thévenot, kendinden önceki seyyahların gözlemlerinden de yararlanmıştır. Azınlıklar hakkında Busbecq, Thévenot'ya kaynak olmuştur.

87 M.de Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, Paris, 1665, s. 116.

Seyahatname, 1665 yılında Fransa kralının izniyle Paris'te basılmıştır. Seyahatnamenin İngilizce tercümesi *The Travels of Monsieur de Thévenot into the Levant* başlığıyla 1687'de Londra'da yayımlanmıştır. Bu araştırmada eserin 1665 Paris baskısı kullanılmıştır. 1665 baskısının başlığı *Relation d'un Voyage fait au Levant*'dır. Kitabın kapak sayfasında kitabın adıyla ilgili bir açıklama vardır:

> "DANS LA QUELLE IL EST CURIEUSEMENT TRAITE des Estats Sujets au Grand Seigneur, des Moeurs, Religions, Forces, Gouvernemens, Politiques, Langues, & coutumes des Habitans de ce grand Empire.
>
> Et des singularitez particulières de l'Archipel, Constantinople, Terre Sainte, Egypt, Pyramides, Mumies, Desert d'Arabie, la Meque; Et de plusieurs autres lieux de l'Asie & de l'Afrique, remarquez depuis peu, & non encore decrits jusqu'à present." "A ROUEN, et se vend A PARIS, Chez THOMAS LOLLY, au Palais, dans la petite Salle, à la Palme, aux Armes d'Hollande."

CONRAD JACOB HILTEBRANDT

Conrad Jacob Hiltebrandt, bir senato memuru olan büyük babasının Stuttgart yakınındaki Schwoben de Waltsee'de yerleşmiş bulunmasından dolayı çocukluğunu Stuttgart'da geçirmiş ve daha sonra Pommer kontunun saray eczacısı olan babasının Almanya'nın kuzeyinde Stettin'de yerleşmesinden sonra Stettin'deki Kraliyet okuluna gitmiştir.[88] Frankfurt Üniversitesi'nde okumuş olmasına rağmen esas üniversite tahsiline Leipzig'de başladı. Burada teoloji dersleri dinlemiş, eski Luther inancında olanların tartışma ve söyleşilerine katılmıştır. Öğrenimini tamamladıktan sonra doğduğu yere dönen Hiltebrandt, yaşamını sade bir köy papazı olarak geçirmiştir. Ancak 1656-1658 yılları arasında üç defa İsveç elçilik heyetinin seyahatine

88 Hiltebrandt'ın yaşamına dair bilgi onun günlüğünü yayınlayan Franz Babinger'in araştırmalarına dayanır.

katılmıştır. Hiltebrandt, elçilik heyetinin rahibi olarak seyahat etmiştir. Babinger'e göre, Hiltebrandt'ın Ukrayna'ya seyahatini kanıtlayacak bir belge olmamakla beraber, onun 1657-1658 yılında İstanbul'daki gözlemlerini ve günlüğünü doğrulayan diğer bir eser elçi Claus Ralamb ve hizmetkârı Olaf'ın anılarıdır. Hiltebrandt'ın kendi günlüğünde belirttiği gibi elçi Ralamb ve maiyetinden oluşan elçilik heyetiyle birlikte 1 Şubat 1658'de İstanbul'dan ayrılarak 10 Mart 1658'de Edirne'den Avrupa'ya dönmesiyle seyahati sona ermiştir.[89]

Hiltebrandt'ın el yazma olarak bıraktığı ve oğlu tarafından değerlendirilen günlüğü Stuttgart Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Babinger'e göre bu elyazma eserin diğer bir kopyası Prusya devlet arşivinde Rep. 38 f.la... 119 sayıyla kayıtlıdır. Bu ikinci kopyanın 1666 tarihinden sonra ortaya çıktığı biliniyor. Babinger'e göre Hiltebrandt, seyahati sırasında bir günlük tutmuş ve sonra memleketine döndükten sonra bu günlüğünü bilimsel eserlere de başvurarak genişletmiştir.

Hiltebrandt, seyahati boyunca rahiplik göreviyle bulunduğu elçi heyetindeki diplomatların ve diğer elçilerin siyasi görüşmelerinden ve siyasetle ilgili pek çok şeyden uzak kalarak kendi gözlemlerini kaleme almıştır. Hiltebrandt, coğrafi yerler ve olaylardan çok insanları, dolayısıyla toplumu incelemiş, gözlemlerini yazarken ayrıntılara geniş yer vermiştir.

MONSIEUR DES HAYES

M. des Hayes'in Danimarka krallığının Tolle d'Elseneur denilen Funen Adası'nda yaşadığı biliniyor. Seyahatnamesinin önsözünde onun hayat hikâyesine dair bundan başka bilgi verilmemiştir. Kitapta, M.des Hayes'in kendi notlarından Ragusa'da ve İstanbul'daki görevleriyle özel hayatı hakkında bazı bilgiler elde edilebildi: M.des Hayes, Venedik'teki Danimarka elçisi Monsieur Duplessis de Besançon'un bir mektubunu Ra-

89 Hiltebrandt, C.J., *Dreifache Schvedische Gesandschaftreise nach Siebenburgen, der Ukraine und Constantinopel 1656-1658*, ed. Franz Babinger. Leiden, E.J. Brill, 1937, s. 152 ve 156.

gusa'daki Fransız konsolosuna getirmişti.[90] M.des Hayes'in ailesiyle birlikte seyahat ettiği anlaşılıyor. Çünkü, Ragusa'da Ragusa Cumhuriyeti senatörleriyle görüşmüş ve senatörlerden kendisi ve ailesi için İstanbul'a geçiş izni almıştır.[91] 25 Mart 1658'de ailesiyle beraber Bosna Saray'a geldi. Bosna eyaleti valisi "Seid Ahhmet Pacha" (Sait Ahmed Paşa) tarafından saraya davet edildi, Bosna eyaletinin Gümrük emini "Mehemet Effendi" (Mehmed Efendi) seyyahı Paşanın sarayına götürdü. M.des Hayes, sarayda Paşanın kendisini büyük bir nezaket ve iltifatla kabul ettiğini ve Paşaya yakın gösteren güzel bir mercek hediye ettiğini yazar.[92] Paşa, M.des Hayes'i sarayında misafir etmiş, ayrıca ona sarayda ve şehirde Fransız kıyafeti giyerek dolaşabileceğini söylemiştir. M.des Hayes'in notlarından çok iyi Türkçe konuştuğu anlaşılıyor. Bosna Saray'da kaldığı sürede halkın arasına karışmış, onlarla ilgilenmiştir. Ayrıca bir diplomat olarak geldiği İstanbul'da sarayda Divan ve Arz Odasını ve buradaki teşrifatı ayrıntılarla anlatır.

M.des Hayes'in İstanbul'a kadar izlediği yol güzergâhı Venedik-Ragusa arası denizyolu, Ragusa-Bosna-Belgrad-İstanbul arası karayolu üzerindedir.

1657 yılının aralık ayının 23. günü St. Pierre Limanı'nda Venedik'ten ailesiyle gemiye bindi. M.des Hayes, "bu Venedik'e beşinci ve son gelişimiz oluyor" der. Bindikleri gemi St. Pierre Limanı'ndan denize açıldıktan sonra Mesina Boğazı'nın girişinde Rovigno'da bir gün kaldı. Osero körfezine 30 mil uzaklıktaki S. Martin Limanı'nda Promontores köyünde gene bir gün yola ara verildi. Gemi buradan Levant yoluna çıkarak dört saatte Coarade Körfezi'ni geçtikten sonra St. Pietro Limanı'na vardı. M.des Hayes, buradaki küçük bir şato ve bahçelerinden bahseder. Limanın sağını Olmo, solunuysa Selvi kasabaları çevreliyordu. Bu her iki kasabada Venedik, Dalmaçya ve Slav paraları geçmekteydi. Bu kasabaları gördükten sonra Puatra

90 M.des Hayes, *Les Voyages de Constantinople*, Paris, 1664, s. 35.

91 *A.g.e.*, s. 36.

92 *A.g.e.*, s. 71.

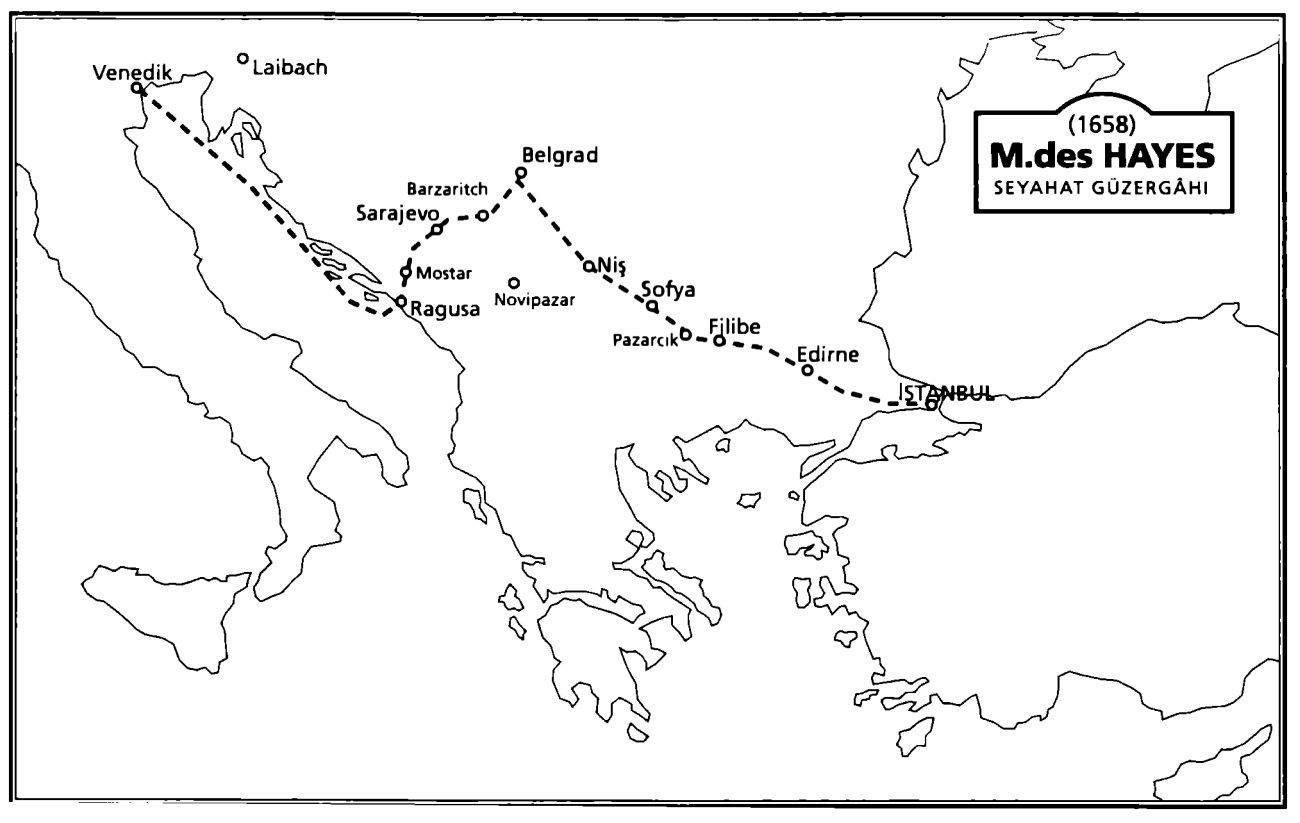
Dura Limanı'nda gecelediler. Ertesi gün yola devam edildi. Kıyılar kayalık olduğu için Venediklilerin kuvvetli bir üssü olan Zara'ya uğramadılar. Seyyah, buradan 6 deniz mili uzaklıktaki S. Michel şatosunun önünden 1657 yılının aralık ayının son günü sabaha karşı saat 5'te geçtiklerini yazar.[93]

1658 yılının ilk günü (1 Ocak) Verania ve Nadin'den geçtiler. Burası bir tepe üzerinde ve Türkler tarafından terk edilmiş bir kaleydi. Aynı gün öğleden sonra saat 5'te Mortero köyü görünmüştü. M.des Hayes, bu köyden biraz uzakta bir adada Zara komutanı Venedikli kaptan Gelfe'nin kumanda ettiği üç kadırgaya ve daha sonra bir gümrük karakol kayığına rastladıklarını yazar. Gümrük karakol memuru onlara Spalato'dan Istanbul'a denizyoluyla beş günde, karayoluyla kırk günde gidildiğini söylemiş, bu yüzden denizyoluyla gitmelerini tavsiye etmişti.[94] Mortero'dan birkaç mil sonra Sebenico kalelerinin önünden geçtiler. M.des Hayes bu kalelerin Türklerin yönetimine nasıl geçtiğine dair bilgi verir: "(burası) Türkler tarafından 52 gün kuşatılmış ve bir defada alınmıştı." Aynı gün 1 Ocak pazartesi akşamı Cazzuola Limanı'na vardılar. Akdeniz ve Sirocco rüzgârlarının şiddetli etkisinden dolayı bu limanda bir hafta beklediler. 8 Ocak pazartesi akşamı Cazzuola Limanı'ndan Traw'a gitmek üzere ayrıldılar.[95] Traw'a varmadan önce bir adada tepe üzerine kurulmuş seksen hanelik Drueviza (Zirona veya Slavca Droviza) köyünden geçtiler. Daha sonra Traw'a vardılar. M.des Hayes, yerli Slavların Traw'a "Troghir" dediklerini yazar. Burası küçük bir şehirdi. Üç mil uzunluğunda bir limanı vardı. Buradan ayrıldıktan sonra Curzola adası ve Pelissa şehrinden ve daha sonra da Rabatha köyü ve Meledo Adası'ndan geçerek 24 Ocak 1658'de Ragusa şehrine geldiler. Buradan başlayarak yollarına karadan devam ettiler. M.des Hayes, Ragusa Limanı'na girince kurallara göre silahlarını bıraktıktan sonra

93 M.des Hayes, *Les Voyages*.., s. 52.

94 *A.g.e.*, s. 8.

95 *A.g.e.*, s. 11 ve 17.

(1658)
M.des HAYES
SEYAHAT GÜZERGÂHI
Venedik
Laibach
Belgrad
Barzaritch
Sarajevo
Mostar
Ragusa
Novipazar
Niş
Sofya
Pazarcık
Filibe
Edirne
İSTANBUL

Ragusa senatörlerinden kendisi ve ailesi için İstanbul'a geçiş izni aldığını ve Osmanlı gümrük eminiyle geçiş güvenliği için konuştuğunu yazar. Ragusa'dan 1658 yılı mart ayında Bosna'ya doğru yola çıktılar. İki saat sonra Peletha köyüne vardılar. Bu köy Bosna eyaletiyle Ragusa Cumhuriyeti arasında sınırda üç hanelik bir köydü. Buradan bir mil (yaklaşık 1,5 km.) sonra Bagnaloup'a, buradan sekiz saat sonra da Slav kasabasına geldiler. M.des Hayes, burada Castel Novo veya Yenikale kumandanı Mustafa Ağa'nın kendilerine ziyafet verdiğini yazar.[96] Yenikale'den sonra Yultha Capavitha ve büyük bir köy olan Glioubin'den geçtiler. Dobra köyünden sonra karda geçilmesi güç olan bir dağı aşarak Nevisin kasabasına geldiler. Buradan Prwcovith köyüne vardılar. Bu köyden Narenta Irmağı'na kadar bozuk bir yolda ilerlediler. Buradan Gylayatitha kasabasına geldiler. M.des Hayes'in verdiği bilgiye göre Glioubin, Nevisin ve Gylayatitha'da birer cami vardı. Glylayatitha kasabasından sonra Mostar yoluna devam ederek Conitha'ya geldiler. M.des Hayes'in kendi deyimiyle burada "üç güzel cami ve bir han" vardı.[97] 25 Mart 1658'de Conitha'dan yola çıkarak Bazaritch'e geldiler. Buradaki kervansarayda konaklayarak iki saat sonra Bosna Saray'a vardılar. Bundan sonra 31 Mayıs 1658'de Belgrad'a geldikleri biliniyor. Buradan Edirne, Babaeski, Burgaz, Çayırlık ve Silivri üzerinden İstanbul'a vardılar.

M. des Hayes, iyi bir gözlemci olduğu gibi gezdiği ve geçtiği yerlerin tarihini, coğrafyasını da iyi bilmekteydi. Gördüğü şehirlerin coğrafi konumunu belirtirken enlem ve paralel dereceleriyle beraber iklimine, nehir ve dağlarına ait bilgi verir. Ayrıca geçtiği yerlerin tarihi önemini de açıklar. M.des Hayes'in gördüklerini tam bir doğruluk ve gerçeğe uygun olarak yazmasından dolayı seyahatname üstün bir değer taşır. Seyahatnamenin editörü yazar tarafından esas metinde yapılmış izahların kısaltılmadığını ve sayfa kenarına konulduğunu belirtir.

96 *A.g.e.*, s. 52.

97 *A.g.e.*, s. 60.

Eserin ilk yayın izni kralın mührü ve Jystel imzalı bir mektupla 1663 yılı 30 Ekim günü Paris'te yayıncı Jean Prome'a verildi. Buna göre Jean Prome kralın emrine uygun olarak eseri yayımlayacak ve her yerde satabilecekti. Bu izin belgesi uzun süre geçerli olduğundan Paris'teki yayıncılar birliğinden diğer yayıncılar arasında François Clousier, Pierre Bienfait ve Pierre Prome'a da bu hak verilmişti. Böylelikle eser ilk defa Ekim 1664'te Paris'te basıldı.

Şimdiye kadar seyahatnamenin kaynak olarak kullanıldığı araştırmalarda kitabın editörü seyyahın kendisi sanıldığından M.des Hayes'in ismi hiç bilinmemekteydi. Eseri incelediğimde seyahatnamenin yazarının seyyah M.des Hayes olduğunu ve editörünün de M.de Quiclet olduğunu anladım. Eserin Ekim 1664 basımının başlığı "Voyages de Constantinople"dır. Bu araştırmamda Ekim 1664 basımını kullandım. Kralın mührüyle eserin ilk yayın iznini bildiren mektupta kitabın adı *Les Voyages de M.des Hayes en Dennemarc*'dı.

GUILLAUME JOSEPH GRELOT

İki yıl İstanbul'da kalan Fransız seyyah Grelot, seyahatnamesinde şehrin genel görünümü, saray binaları ve bahçeleri, İstanbul'da toplum yapısı ve günlük yaşam hakkında ayrıntılı bilgi verir. Ayrıca yaptığı gravürlerde İstanbul'un binaları, meydanları ve şehir halkından bazı kişilerin giysilerini görselleştirmiştir. Daha önce Nicolas de Nicolay da seyahatnamesinde kişilerin tipleri ve giysilerini çizdiği gravürlerde görüntülemişti.

Grelot, seyahatnamesini krala hitaben kaleme almıştır. Genellikle İstanbul'da 1672'deki gözlemlerini anlatırken kendi görüşlerini bahsettiğinde ve seyahatnameyi bitirirken krala "muzaffer ve iyi-Hıristiyan, kâinatın en güçlü monarkı ve her şeyin efendisi" gibi sözcüklerle hitabeder. Seyahatnamede İstanbul'daki binalar ve şehrin genel mimarisi için düşüncelerini şöyle açıklar: "Mısır, İran ve Hindistan'daki eski doğu şehirleri gibi İstanbul'da da güzel sanatlar, resim

ve heykeller görülmez. Burada mimarinin amacı kullanışlı olmasıdır. Her şey insanın ve toplumun gereksinmeleri için inşa edilmiştir."

Grelot, seyahatnamesinde sosyal alışkanlıklar, din ve ibadet, önemli devlet memurlukları hakkında bilgi verir. Seyahatnamesi Osmanlı sosyal tarihi için iyi bir kaynaktır.

İyi bir ressam olan Grelot, İstanbul'a vatandaşı diğer bir Fransız seyyah Chardin'le birlikte gelmiştir. Chardin'in amacı İstanbul'dan İran'a gitmekti. Grelot, Chardin'e İran seyahatinde refakat edeceğine dair söz vermişse de bunun yerine Lübnan dağına bir seyahat yapmıştır. Bu seyahatinde yanında Carme tarikatından bir rahip vardı.[98] 1672'de Fransız seyyahlardan Grelot ve Chardin'den başka l'abbé Pécoil, Chevalier d'Arvieux, M.de la Croi ve Antoine Galland İstanbul'da bulunuyorlardı. M.de la Croi, Fransız elçisi M. de Nointel'in sekreteriydi. IV. Mehmed devrine ait Türkiye'yle ilgili eserleri vardır. Doğu dilleri uzmanı olan Antoine Galland'sa yeni atanan elçi M.de Nointel'le birlikte İstanbul'a gelmişti. Elçi, Antoine Galland'ı İstanbul'daki Rum kiliselerinin durumunu araştırmakla görevlendirmişti. Ayrıca bu tarihte İstanbul'da olan seyyah Cornelio Magni'nin de İstanbul ve M.de Nointel'in seyahatine dair mektupları vardır.

Seyahatname, krala takdim edilmiş ve 1677 yılının 27 Şubatında kral XIV. Louis tarafından Guillaume Grelot'ya kitabın basılma ve satılma izni verilmiştir. Kitap, 8 Nisan 1680'de Paris Yayıncılar ve Kütüphaneciler Birliği defterine üye ve idare memuru Charles Angot imzasıyla kaydedilmiştir.

Eser, ilk defa 1 Temmuz 1680'de Paris'te yayımlandı. Bu araştırmamda 1680 baskısını kullandım.

Eserin kapak sayfasında başlık ve açıklamalar okunur:

> Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople. Enrichie de Plans levez par auteur sur les lieux, & des Figures de tout

98 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, ed. Charles Schefer, Paris, 1881 yayınından (çev. Nahid Sırrı Örik), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949, I, s. 149.

ce qu'il y a de plus remarquable dans cette Ville. Presente'e au Roy. A Paris, En la Boutique de Pierre Rocolet. Chez la veuve de Damien Foucault, Impr. & Libr.ordin. du Roy & de la Ville, au Palais en la Gallerie des Prisonniers, aux armes du Roy & de la Ville. M.DC. LXXX. Avec Privilege du Roy.

ANTOINE GALLAND

1672 ve 1673 yılları arasında İstanbul'da iki yıl kalan Antoine Galland'ın günlük anılarını yayımlayan Charles Schefer kitabın önsözünde bu eserin araştırmacılar için önemli bir belge niteliğinde olduğunu yazar.

Antoine Galland, Picardie'nin Rollo adında küçük bir kasabasında 1646 yılında doğmuştur.[99] İlk öğrenimini Noyon Koleji'nde alan Galland, ondört yaşına kadar bu kolejde Latince, Yunanca ve İbranice öğrenmişti. Daha sonra gittiği Paris'te Plessis Koleji'nde kısa bir süre okuduktan sonra Sorbonne Üniversitesi'nde Dr. Petitpied'nin öğrencisi oldu. Burada Sorbonne Üniversitesi Kütüphanesi'nde doğu yazmaları katalogunu hazırlarken daha önce öğrendiği doğu dillerini ve İbranicesini geliştirdi. Galland, buradan Mazarin Koleji'nde Latince hocalığına atandığı bir sırada İstanbul büyükelçiliğine atanan M.de Nointel tarafından görevlendirilerek elçiyle birlikte İstanbul'a geldi. Görevi dolayısıyla İstanbul'daki Rum kiliselerinden bilgi toplayan Galland, patrikler ve metropolitlerle görüşmüş, böylelikle halk Rumcasını da öğrenmişti. Daha sonra elçi M.de Nointelle Yakındoğu seyahatine çıkan Galland, Doğu Akdeniz liman şehirlerini gördükten sonra Kudüs'e gelmiş ve bu bölgedeki önemli yerleri gezmişti. Buralardaki kitabelerin resimlerini çizmiş, bir kısmını da beraberinde götürmüştür. Gezinin sonunda 1675 yılında elçi M. de Nointel İstanbul'a dönerken Antoine Galland da Paris'e dönmüş-

99 Galland'ın biyografisine dair bilgi Ch. Schefer'in yayımladığı M.de Boze'ın methiyesinde verilmiştir. (Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, Ankara, 1949, s. 13-18.)

tür. 1676 yılında Antoine Galland, tekrar Paris'ten Yakındoğu seyahatine çıktı. Bu seyahatten dönüşünde getirdiği kabartmalar kralın koleksiyonuna alındı.

1679'da üçüncü defa çıktığı Yakındoğu seyahatinde Galland, Arapça, Farsça ve Türkçe'yi çok iyi öğrendi ve çeşitli konular üzerinde gözlemler yaptı. Bu seyahatin sonunda İzmir'den gemiye binmeden az önce olan şiddetli bir depremden sonra ancak ertesi günü kurtarılmıştı. Buradan Paris'e dönen Galland, Kral Kütüphanesi'nin muhafızı M.de Thévenot'nun yanında görev almış ve Thévenot'nun ölümüne kadar bu görevde kalmıştır. Galland, bundan sonra bazı eserleri yayına hazırladı. Yayımladığı eserler arasında Sultan Mustafa'nın cülûsunu anlatan Türkçe bir eser de vardır. Caen'de "Binbir gece Masalları"nın tercümesine başlamış ve bir kısmını 1704'te yayımlamıştır. Paris'te 1709 yılında Krallık Koleji'ne Arapça dili profesörü olarak atandı. Yakındoğu tarihi ve antikiteye ait yirmi altısı yayımlanmış ve diğerleri el yazma olan eserleri arasında seyyah Jacop Spon'un *Le Voyage de Grec* adlı seyahatnamesinin bir tenkidine dair üç mektubu da vardır.

Bibliothéque Nationale'da bulunan Antoine Galland'ın günlüğü Charles Schefer tarafından incelenmiş ve açıklamalar ve eklerle yayımlanmıştır. Charles Schefer'e göre seyahatname kaynak olarak özel bir değer taşır. 1881'de Paris'te Ernest Leroux Kitapevi tarafından basılan nüshadan Türkçe'ye Nahid Sırrı Örik çevirmiştir. Türkçe çeviri 1949'da Türk Tarih Kurumu tarafından *Antoine Galland, İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar, (1672-1673)* adıyla yayımladı.

GEORGE WHELER

Wheler, seyahatini 1675-1676 yılında Lyon'lu Dr. Jacop Spon'un refakatinde yapmıştır. Seyyah, Venedik'ten yola çıktıklarını, Atina'da veba salgını ve sıcaktan çok kalamadıklarını ve İstanbul'a geldiklerini yazar. Atina'daki veba salgını onların İstanbul'a gitmelerine neden olmuştur. Çünkü bu seyahate çıkarken Atina'dan daha doğuya gitmek niyetinde değil-

lerdi.[100] İstanbul'da da veba olmasına rağmen İngiltere elçisi Sir John Finch'i görebilmek için o sırada Edirne'de padişaha itimatnamesini sunmaya gitmiş olan elçinin Edirne'den dönüşüne kadar İstanbul'da kaldılar. Sir John Finch'in Edirne'den dönüşünde Trakya ve Edirne'de veba salgınının korkunç derecede yaygın olduğunu söylemesi üzerine Atina'ya dönmekten vazgeçtiler, İstanbul'a gelen İzmir'deki İngiliz tacirler ve İngiliz elçiliğinde rahiplik görevinde bulunan Dr. Covelle İzmir'e kadar seyahat ettiler.

George Wheler ve Dr. Spon, İzmir'de bir süre kalarak İzmir'in civarındaki antik şehirleri gezdiler. Daha sonra güneyde Bodrum-Milas arasındaki yolu aşarak Milas'a kadar gittiler.

George Wheler'in kendi notlarında belirttiği gibi amacı okuyucuya kendinden önceki seyyahların verdikleri bilgilerden farklılarını kendi gözlemlerine göre aktarmaktı.

Ayrıca uzman olmadığı konularda kendi gözlemlerinin yanısıra o konularda uzmanlaşmış kimselerin bilgilerine de başvurmuştur. İstanbul'un topografyası hakkında Mr. Smith'den faydalanmıştır. Mr. Smith, Oxford Üniversitesi Magdelan Koleji'nin üyelerindendi.

Seyahatname İngilizce olarak 1682 yılında Londra'da basıldı. Altı kitaptan oluşan seyahatnamenin 1., 2. ve 3. kitapları Venedik'ten İstanbul'a yolculuk, İstanbul ve çevresiyle Anadolu'ya seyahat; 4., 5. ve 6. kitapları Atina ve Yunanistan'ın diğer bölgeleri hakkındadır.

Eserin İngilizce başlığı "A Journey into Greece by George Wheler Esq; -in Company of Dr. Spon of Lyons"dır. Bu araştırmada 1682 baskısını kullandım.

Seyahatnamenin Fransızcası 1724'te La Haye'de yayınlanmıştır. Fransızca metnin kapak sayfasında kitabın başlığı şöyle okunmaktadır: "Voyage d'Italie de Dalmatie de Greece, et du Levant fait aux années 1675-1676, par Jacob Spon et George Wheler Tome premier A la Haye chez Rutgert Alberts, 1724."

---

100 G. Wheler, *A journey into Greece*, Londra, 1682, s. 201.

CORNELIUS DE BRUYN

Seyyahın ismi seyahatnamede ve onunla ilgili kitaplarda imla bakımından değişik şekillerde yazılmıştır. Seyahatnamenin kapak sayfasında "Corneille Le Brun" olarak geçmektedir. Fakat seyyahın İzmir'deki eski Hollanda konsolosu J.van Dam'a yazdığı mektubunda ismini Cornelius de Bruyn olarak imzaladığı görülür. Şüphesiz kendi imzasında kullandığı imla şekli en doğrusu olmalıdır. Seyyah aynı zamanda iyi bir ressamdır. Seyahatnamesindeki resimler kendi elinden çıkmıştır; şehirler, kasabalar insan tipleri ve giysileri konu alan bu resimlerin mükemmel ve gerçeğe uygun oldukları dikkat çeker.

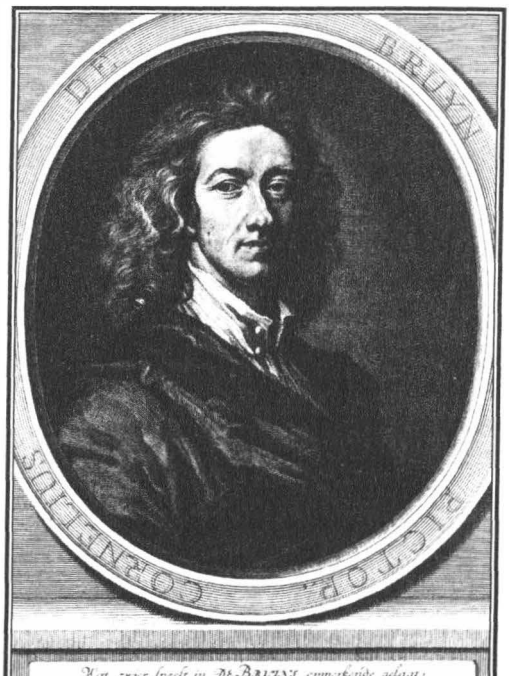
Cornelius de Bruyn 1678'de İzmir'e gelmiş, burada ekim, kasım ve aralık aylarını geçirmiştir. Burada Hollanda konsolosu Van Dam'ın evinde kalmıştı. İzmir'e gelmeden önce Kudüs'ü ziyaret etmiş olan seyyah, aynı yıl 1678 aralık ayında İzmir'den İstanbul'a gitmiştir. 1682-1683 yılında seyyahın Halep'te olduğu biliniyor. Bu süre içinde Cornelius de Bruyn, Halep'te bir dostunun tanıdığı olan M. Jean van Robert'in evinde misafir olarak istediği kadar kalabilmiş olduğunu yazar.[101]

1714 yılında Paris'te basılan seyahatnamenin adı "Voyage au Levant"dır. Seyahatnamede Anadolu, Mısır ve Suriye'de; Kıbrıs, Rodos ve Sakız gibi adalarda şehirler, kasabalarla buralardaki toplumsal yaşam ve âdetlere dair seyyahın gözlemlerinden ilginç notlar ve bu konularla ilgili iki yüz resim vardır. Resimler "gravür" olarak oyma kalıpla basılmıştır.

Kitabın giriş kısmında Cornelius de Bruyn'un seyahatnamesinin gerçekleri kaydederek kaleme alındığını kanıtlayan mektuplar vardır. Bu mektuplar Cornelius de Bruyn'un seyahatlerinde birlikte bulunduğu kimseler tarafından Bruyn'a yazılmıştır, mektuplarda seyahatname hakkında görüşlerini bildirmişlerdir.

29 Ocak 1700 tarihli birinci mektup Utrecht'den yazılmıştır, Hollanda'nın eski İzmir konsolosu J.van Dam'a aittir. 5 Ocak 1700 tarihli ikinci mektup Amsterdam'dan yazılmıştır, de

101 C.de Bruyn, *Voyage au Levant*, Paris, 1714, s. 332.

Cornelius de Bruyn (Voyage au Levant, Paris, 1714).

Bruyn'la İzmir'de birlikte bulunmuş olan tüccar Giacomo de Bucquoy'a aittir. 13 Şubat 1700 tarihli üçüncü mektup İzmir'den Efes'e kadar de Bruyn'la seyahat etmiş olan Monsieur Guillielmo Slaers tarafından Amsterdam'dan yazılmıştır. 16 Şubat 1700 tarihli dördüncü mektup Amsterdam'dan yazılan Henrico Lub'un mektubudur. Aynı mektuptan öğrenildiğine göre Henrico Lub, Suriye ve Filistin'de yirmi beş yıl kalmıştı ve Roma'dayken de Bruyn'la beraberdi. Beşinci mektup 9 Şubat 1700, Amsterdam, tarihli Giovanni van Robert'in mektubudur. Bu mektupta van Robert, de Bruyn'un çizdiği Halep şehri ve kalesinin çok doğru olduğunu onaylar, ayrıca kendisi-

nin yirmi yıl kaldığı Halep'te de Bruyn'u şehirde bulunduğu süre boyunca evinde misafir etmekten sevinç duyduğunu belirtir, de Bruyn'un Halep için yazdıklarının ne eksik ne de fazla olduğunu ve seyahatnamenin bu bakımdan mükemmel olduğunu vurgular. Altıncı mektup 9 Şubat 1700, Amsterdam, tarihli Roger van Cleef'in mektubudur. Roger van Cleef, de Bruyn'la beraber İzmir'de Hollanda konsolosu J.van Dam'ın evinde kalmıştı.

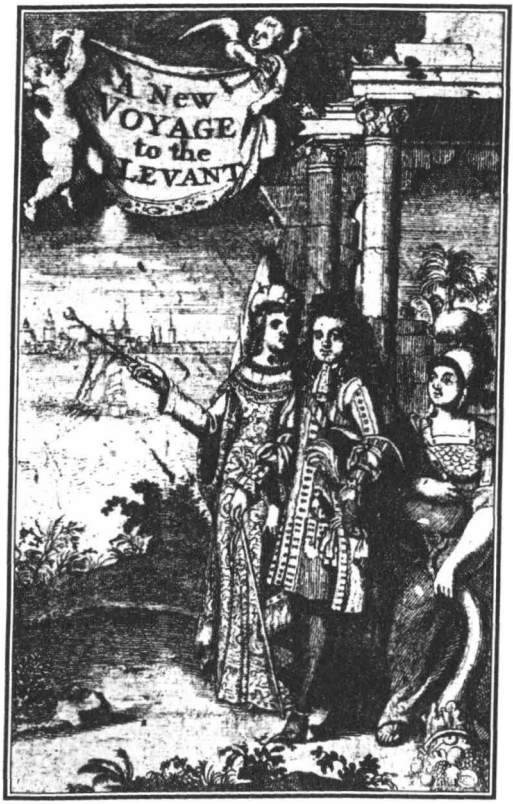
Bu mektuplardan seyahatnamenin tamamen gerçeklere uygun olarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Seyahatnamenin Paris, 1714 basımının kapak sayfasında şunlar okunur: "Voyage au Levant dans les Principaux Endroits de L'Asie Mineure par Corneille Le Brun chez Guillaume Cavalier, Paris, 1714."

JEAN DU MONT

Seyyahın 1690 yılı temmuz ve ağustos aylarında İstanbul'da 1691 yılı Şubat'ı Kahire'de 1691 yılı nisan ve ağustos ayları arasında İzmir'de kaldığı seyahatnamesindeki mektupların tarihlerinden anlaşılmaktadır.

Seyahatnamenin önsözünde seyyah, gözlemlerini mektuplar halinde günü gününe yazmış olduğunu ve kendinden önceki seyyahların tanık olduğu aynı coğrafi yerlerdeki şehirler ve insanlara dair özelliklerden daha farklı olanlarını incelediğini açıklar.

Seyahatname, daha çok sosyal yaşayış üzerindeki gözlemlere dayanmaktadır. Toplumsal âdetler ve gelenekler seyahatnamenin temel konusudur. Bununla beraber bazı konularda seyyah kişisel görüşlerini yazarken tarafsız olamamıştır. Özellikle adaletten bahsederken haksız eleştiriler yapmaktadır. Bu eleştirilerin ne kadar haksız olduğu da incelemeye değer. 17. yüzyıl sonlarında başta hukuk olmak üzere Osmanlı devletinin bazı kurumlarının bozulmaya başladığı gözönünde bulundurulmalıdır. Seyyahın kendi görüşleri, kaynakların ortaya koyduğu gerçeklerle karşılaştırıldı ve bu araştırmada gerçeğe uymayan kişisel görüşler kullanılmadı.

Jean du Mont'un Seyahatnamesi'nin resimli kapak sahifeleri.

Seyahatname, İngilizce'ye çevrildikten sonra orijinal metindeki resimlerle birlikte *A New Voyage to the Levant* adıyla Londra'da 1696 yılında basılmıştır. Kapak sayfasında başlığın altında açıklama vardır:

> A New Voyage to the Levant. An account of the most remarkable curiosities in Germany, France, Italy, Malta and Turkey, with Historical Observations to the present and ancient state of those Countries, by Sieur du Mont, London, 1696.

HENRY MAUNDREL

1695'te "Levant Şirketi" (Levant Company) tarafından Halep'e gönderildiği zaman Henry Maundrel otuz yaşındaydı. Bu görevi almadan önce iyi bir eğitim görmüş olan Maundrel, 1685'te Oxford Üniversitesi'nde Exeter Kolej'den mezun olduktan sonra aynı kolejde tayin edildiği memuriyette kalmıştır.

Maundrel'in akrabaları gerek devlet hizmetinde ve gerekse "Levant Company"de önemli mevkilerdeydiler. Maundrel'in amcası Sir Charles Hedges, amirallik mahkemesinde ticaret hukukçusuyken daha sonra kraliçenin Devlet Sekreteri olmuştur. Maundrel'in diğer yakın akrabası Sir William Hedges Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) ve İngiltere Bankası (Bank of England) direktörü ve bir zaman için Levant Şirketi'nin İstanbul'daki ticaret hanının başkanıydı. Sir William Hedges'in aracılığıyla Maundrel, 20 Aralık 1695'te Levant Tüccarları toplantısında Levant Şirketi'nin Halep'teki ticaret hanına vaiz olarak seçildi. Yıllık tutarı yüz pound (sterlin) olan maaşına ek olmak üzere kalacağı pansiyonun kirası ve buradaki imalathanenin bazı ürünleri için ücret ödemeyecekti. Bu tarihten bir ay sonra Maundrel görevi kabul ederek yola çıkmıştır.

Seyahatnamede Halep ve çevresiyle Halep'teki İngiliz tacirler ve iş adamlarının görevleri, sosyal ilişkileri ve yaşamlarına dair ayrıntılı bilgi verildiği gibi Maundrel'in mimariye olan merakı dolayısıyla mimarlık üzerine yazdığı notları Oxford Üniversitesi'nde ilgi görmüştür.

Seyahatnamenin kapak sayfasında başlığı ve basımı hakkında bilgi vardır:

> A Journey from Aleppo to Jerusalem, with new introduction by David Howell, published by Dean Aldrich of Christchurch, Oxford, 1697.

AARON HILL

İngiltere'de tiyatro yazarı ve şair olarak bilinen Aaron Hill, Londra'da Strand'de 10 Şubat 1685'te doğdu. Devon'da Barnstaple'deki eğitiminden sonra Westminster'de klasik eğitim almıştır. Üniversiteye devam etmedi. 14 yaşındayken akrabası İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Lord Paget'i ziyaret etmek istedi. Seyahat masrafları büyükannesi tarafından karşılanan Hill, 2 Mart 1700'de Portekiz ve İtalya üzerinden İstanbul' gitmek üzere gemiye bindi. İstanbul'da Lord Paget'in refakatçi olarak verdiği bilgili bir rahibin rehberliğinde Hill, Yunanistan'ı, Mısır ve Filistin'i gezebildi. İstanbul'da 1702 yılında onyedi yaşındayken kendisini korumak için bir Müslüman fanatiği öldürdü. Seyahatleri sırasında bir seferinde Arap eşkıyaların saldırısından Türk askerleri tarafından kurtarıldı. İstanbul'da bulunduğu sürede Lord Paget'in evinde kalan Hill, 1702 yazının başında elçi Lord Paget'in elçilik heyetiyle İngiltere'ye dönmek üzere yola çıktı. Bulgaristan, Romanya, Avusturya, Almanya ve Hollanda üzerinden Nisan 1703'te İngiltere'ye vardılar.

İngiltere'ye döndükten sonra Aaron Hill, Londra'nın ünlü tiyatrolarında eserler sahneye koyarken bu tiyatroların idareciliğini de yapmıştır. Şiirleri, tiyatro eserleri arasında tıp ve iş hayatı üzerine araştırmaları yayımlanmıştır. 9 Şubat 1750'de ölen Aaron Hill'in seyahatnamesi *Full Account of the Present State of the Ottoman Empire* adıyla Londra'da 1709 yılında yayımlandı.

Seyyah, çok genç olmasına rağmen doğu seyahatinde kendinden önceki seyyahların gözünden kaçan ilginç konuları incelemiş, büyük bir merakla yaptığı gözlemlerini değerlendirirken incelediği konuların nedenlerini araştırmış ve bu konularda çoğu doğru olan düşüncelerini yazmıştır. Seyahatnamesinde Osmanlı devletinin kurumları, Yunanistan, Mısır, Filistin ve İstanbul'da toplumsal yaşam, gelenekler, sosyal, kültürel, ekonomik ve idari durumu ayrıntılarla anlatmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nun Toplumsal Yapısı

OSMANLI TOPLUMSAL YAPISININ OLUŞMASINDA SİYASİ, EKONOMİK VE KÜLTÜREL ETKENLER

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun toplum yapısı Anadolu'da birkaç yüzyıl süren sosyal ve ekonomik bir gelişime bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Daha 11. yüzyılda Anadolu'da Selçuk Devleti'nin kuruluş ve bunu izleyen yükseliş devirlerinde sosyal ve ekonomik kurumların oluşması; ve 13. yüzyılda Osmanlı devletinin kuruluş devrinden 16. yüzyıla kadar bu kurumların yönlendirilmesi ve sistemleştirilmesiyle sosyal ve ekonomik gelişmeler zamanla daha geniş boyutlara ulaşmıştır. 16. yüzyılda Osmanlı toplumu buna bağlı olarak şekil almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısının oluşmasına temel olan ilk siyasi etken 11. yüzyılda Büyük Selçuk Devleti kumandanlarının Anadolu'yu fethetmesiyle Anadolu'ya Türk-İslâm kültürünün tanıtılması ve izlenen sosyal ve idari bir politikayla bu kültürün benimsetilerek yerleştirilmesidir. 11. yüzyılda Malazgirt zaferinden sonra Alp Arslan ve diğer kumandanların yaptıkları akınlar sonucu bu kumandanlar tarafından Anadolu'da ilk Türkmen beylikleri kuruldu ve Hora-

san'dan ve İran'dan gelen Türkmenler buralarda yerleşmeye başladılar. 12. yüzyılda Anadolu'da Selçuk Devleti hükümdarı Kılıç Arslan, 1176'da Bizans ordularına karşı kazandığı Miryakefalon zaferinden sonra Anadolu'da yerleşen Türkmen aşiretlerini ve beyliklerini birleştirmeyi sosyal ve idari politikasının bir amacı olarak gerçekleştirdi. Anadolu'da yerli Rum köylerinin yanında Türkmenler tarafından kurulmuş yeni yerleşim merkezleri kısa zamanda camiler, medreseler ve diğer sosyal anıtsal yapılar ve sosyal ve ekomik kurumlarla oluşan yeni şehirlere dönüştüler. Kılıç Arslan'la başlayan Anadolu'yu Türkleştirme politikasıyla tarihte M.Ö. 4. yüzyılda Yunan kültürünü doğuya götürmek amacıyla Ortadoğu'yu fetheden Büyük İskender'in Anadolu'yu Helenleştirme politikası arasında benzerlik vardır. Büyük İskender Yunan kültürüne hayranlığından dolayı Anadolu'da bu kültürün yerleşmesine neden olmuş, ondan sonra kurulan Helenizm krallıkları devrinde Yunanistan'dan buraya getirilen nüfusla Anadolu'da Yunan kültürü ve gelenekleri kesin olarak yerleştirilmişti.

Kılıç Arslan, Türk-İslâm kültürünü antik devrin yüksek uygarlıkları üzerine kurarken sosyal ve kültürel alanda Anadolu için yeni bir devir açmıştır. Daha önemli olarak Suriye ve Mezopotamya'daki İslâm devletleri yanında Anadolu'da güçlü bir devlet için ortam hazırlamıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti devrinde Anadolu'da ekonomik ve sosyal yaşam 16. yüzyıldaki Osmanlı toplumuna temel olacak bazı özellikler göstermekteydi. 12. yüzyılda görgü tanıklarına göre Anadolu'da buraya yeni gelip yerleşen, hayvancılık ve tarımla uğraşan Türklerle Rum köylüleri iyi sosyal ilişkiler içindeydiler ve ticaret de gelişmekteydi.[1] Bizans'ın dokuma endüstrisi için gerekli hammaddeyi sağlayan Anadolu'daki Türk nüfus aynı zamanda yünden dokudukları kumaşı Fransa ve İngiltere'ye ihraç ediyordu. Sivas ve Aksaray'da halıcılık gelişmişti. 13. yüzyılda Anadolu, buradan geçen ticaret yolları ve kervanlar, buraya gelen yabancı tacirlerle uluslararası bir tica-

1 C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, J.J. Williams, Londra, 1968, s. 157.

ret merkezi olmuştu. 1207'de Anadolu Selçuklu hükümdarı Keyhüsrev zamanında Antalya'nın alınması üzerine Venedik Cumhuriyeti'yle yapılan ticaret anlaşmasıyla Akdeniz ticareti Selçuklu Devletine açıldı. Daha sonra Anadolu Selçuklu hükümdarı İzzeddin Keykavus zamanında Sinop'un alınmasından sonra Kırım'daki Kıpçak ve Rus beyleriyle kurulan dostane ilişkiler ve burada önemli bir ticaret limanı olan Suğdak'ta Türk tacirlerin aracılığıyla Karadeniz ticareti Anadolu ekonomisinde etkinlik kazandı.

Ticareti kolaylaştırmak ve tüccarlara güven ve rahatlık sağlamak amacıyla II. Kılıç Arslan zamanında ilk kervansaraylar inşa ettirildi. Bunu Konya-Kayseri yolu üzerinde diğerleri izledi. Bu devirde Sivas şehri, Suriye'den, Mezopotamya'dan gelen tüccarlarla Rus ve Kıpçak tüccarlarının ticaret yaptığı bir merkezdi. Kaynaklara göre 13. yüzyılda Anadolu'da 100 Selçuk şehri vardı. Şehirlerde Rum, Yahudi ve Türk ahali kendi geleneksel meslek ve uğraşılarında çalışırlar, kendi mahallelerinde otururlar ve uyum içinde yaşarlardı. Şehir yönetimi burada ikamet eden vali ve ona bağlı askeri birlikler, adaleti uygulayan kadı ve şehrin ticaret düzeninden sorumlu muhtesip tarafından yürütülürdü.

Bu devirde Anadolu'da sosyal sınıflar arasında ayırım yoktu. Mesleklere ve uğraşılara göre bir derecelendirme vardı. Anadolu Selçuklularında ekonomik hayatı canlı ve güçlü tutan meslek birlikleri ve kurumları oluşmuştu. Bunlar kolektif ve özel kurumlardı. Kendi liderlerini seçerler ve kurallarını koyarlar, üyelerinin yaşayışında etkili ve yardımcı olurlardı. Ahi birlikleri diye bilinen bu kurumlar Konya'da ve Antalya'da kurulmuştu.

Anadolu'da 12. ve 13. yüzyıllarda Türk-İslâm kültürünün yerleşmesi siyasi ve kültürel gelişmelere bağlı olarak gerçekleşmiştir.

Bu devirde öncelikle idari alanda geleneksel Bizans sistemi elenerek kaldırılmıştır. Bunun mümkün olabilmesi güçlü bir kültürün zayıflamış bir kültüre egemen olması şeklinde izah edilebilir. Bizans 8. yüzyıldan sonra vârisi olduğu Batı Roma

geleneklerini tamamen terk etmiş ve Ortaçağ Avrupası'nın kiliseye bağlı skolastik kurallarını benimsemişti. Aynı yüzyılda İslâm dünyasındaysa Abbasi halifesi Memun'un ilk defa eski Yunan ve Fars eserlerini Arapça'ya tercüme ettirmesiyle Rönesans Doğu'da başlamıştır denilebilir. Abbasi devlet adamlarının, ordu mensuplarıyla kumandanlarının Türk olması burada Abbasi sarayında başlatılan Rönesans hareketlerinin yönetici tabakayı oluşturan Türkler arasında benimsenmesine yol açmış olabilir. 10. yüzyıl İslâm filozoflarından Farabi bir Türktür.

Doğu'da İslâm devletçiliği fikirleri de bu devirlerde ortaya çıkar. İslâm devletçiliği geleneği Abbasilerde ve daha sonra Büyük Selçuklularda geliştirilmiş olarak Osmanlılara geçmiştir. Osmanlılar bu geleneği toplumun sosyal ve kültürel yapısına uygun kanunlar koyarak, devlet teşkilâtını yeni ve etkin kurumlarla güçlendirerek sistemleştirmişlerdir.

Geleneksel İslâm devletçiliğinin temeli adalettir. Buna göre adalet Kuran'da gösterilmiş İslâm hukukuna bağlı olarak düşünülür. Osmanlı devlet sistemi, kuruluş devrinde Türk-İslâm devletlerinde devletçiliğe temel olan iki esasa dayanıyordu. Bu iki esastan biri adalet, diğeri İslâmiyeti yaymak ve korumak için yapılması gereken kutsal savaşlar veya "gaza"dır. Bu iki esası devlet adına uygulayan iki sınıf vardır. Adaleti din ve hukuk adamı olan kadılar, gazayı askeri kumandanlar olan geziler yerine getirir. Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu coğrafi yer gaza için uygundu, Osmanlı gazileri Bizans'ın başkentine yakın olmakla gaza için bir hedef bulmuşlardı. Diğer taraftan bu beyliğin topraklarından Orta Anadolu'yu Bizans'a bağlayan yollar geçiyordu. 1242'de Moğollarla yapılan Kösedağ savaşından sonra askeri ve siyasi gücünü kaybeden Anadolu Selçuklu Devletinin yöneticileri olan ulemayla (kadılar ve medrese hocalarıyla) birlikte el sanatçılarının Osmanlı Beyliği topraklarına gelerek yerleşmelerini Orta Anadolu'yu batıya bağlayan yollar kolaylaştırmıştır. Orta Anadolu'dan gelen ulema yeni kurulan Osmanlı devletine Anadolu Selçuk devletinin devlet sistemi ve kurallarını getirdiler. Osmanlı şehirlerine yerleşen Anadolu'nun Ahi birlikleri üyeleri bu şehirlerde ticaret ve üre-

timin gelişmesini sağlamış, kalabalık bir Müslüman toplumu oluşturmuşlardır.[2]

Osmanlı şehirlerinde Hıristiyan ve Müslüman tebaa arasında ayırım yapılmaksızın adaletin uygulanması daha beyliğin kurucusu Osman Bey zamanında görülür. Osmanlı devleti, idari ve toplumsal bakımdan güçlendikten sonra gazayı başlatmıştır. Bunun için Orhan Bey, aylıklı bir ordu kurmuştur. Bu ordu, on, yüz ve bin kişilik birliklerden oluşan bir yaya ordusuydu. Osmanlı devleti daha önceleri bir uç beyliği durumundayken askeri gücü akıncı denilen Türkmen süvarilerine dayanıyordu. İlk düzenli yaya ordusunun çıkan karışıklıkları körüklemesi üzerine Orhan Bey, kısa zamanda yeni bir yaya ordusu daha kurdu. Başlangıçta bu ordu için gerekli asker savaş esirlerinden sağlanıyordu. Bu devirdeki askeri düzen buna olanak hazırlamıştır. Çünkü dini kurallara göre savaşta ganimetin beşte biri hükümdara ait olduğundan gaziler aldıkları savaş esirlerinin beşte birini hükümdara getirirlerdi. Çandarlı Halil, bu savaş esirlerinin Türkmenlerin yanına verilmesi ve böylelikle Türkçe öğrendikten ve Müslüman olduktan sonra orduya asker olarak alınması fikrindeydi.

Buna uyularak kurulan yaya ordusunun askerine yeni asker anlamına gelen "Yeniçeri" denildi. Böylece kurulan bu yaya ordusu daha sonraları savaş esirlerinin yeterli olmaması nedeniyle Hıristiyan çocuklarının seçilerek alınması ve Müslüman yapılarak yetiştirilmesine dayanan "devşirme" sistemine temel olmuştur.[3]

Orhan Bey'in kardeşi Alâeddin, orduda ikinci bir düzen ortaya koydu: Buna göre aylık alan düzenli piyade askerine para yerine toprak verildi. Doğuştan Türk olan yaya askere düşen bu topraklar sonradan emekli yeniçeri subaylarının aylıklarına ayrılmıştır. Bu devirde ayrıca süvari alayları kurulmuştur. Bunlar sipahi, silâhdar, ulufeci ve gureba denilen dört alaydan olu-

2 Paul Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına," *Belleten*, içinde, cilt 1, USA, 1965; (çev. H. İnalcık, *Belleten*, 27, Ankara, 1943. s. 697).

3 B. Lewis, *Istanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire*, Oklahoma Press, 1963, s. 59.

şuyordu ve Halife Ömer zamanında Alem-i Şerif'in (kutsal sancak) korunması için meydana getirilmiş süvari alayları geleneğine uygun düzenlenmişti. Diğer taraftan ayrı bir süvari sınıfına toprağın korunması ve işlenmesi amacıyla toprak verilmiştir. Sancak Beyleri ve Subaşılar bunlara kumanda ederlerdi. Timar ve Zeamet sahibi süvari sınıfı böylelikle oluşmuştur.

Yeni kanunların çıkarılmasından ve düzenli ordunun kurulmasından sonra İznik'in 1330'da amanla (savaş yapmadan şehrin teslim olması) alınmasıyla Bizans'ın çevresindeki şehirlerin Osmanlılar tarafından Türkleştirilmesi ve buralarda Türk-İslâm kültürünün yerleştirilmesi olayı başlar. İznik'in alınmasından sonra 1331'de burada ilk medrese yaptırılmıştır.[4] Daha önce fethedilen Bursa'da medrese, cami, tekke ve türbeler inşa ettirilmiş, ayrıca Karesi Beyliği topraklarının fethinden sonra bu bölge Osmanlılar tarafından yaptırılan cami, medrese, imaret ve kervansaraylarla imar edilmiştir.

Gelibolu'nun fethiyle Osmanlıların Rumeli dedikleri[5] Balkan fütühatı başlamıştır. Daha önce 1263'te Selçuklular zamanında on iki bin Türkmen Karadeniz'in batısında Dobruca'ya yerleşmişse de Balkanlar'a Türk-İslâm etkileri Gelibolu'nun fethinden sonra Osmanlılarla girmiştir. Gelibolu yarımadasında yerleşen Osmanlılar, bölgede İslâmiyetin yayılmasını sağladılar. Kendi arzularıyla Müslümanlığı kabul eden yerli ahaliden bir kısmı Slav, bir kısmı Türk asıllı bulgarlardan oluşan Trakya ve Rodop ahalisiydi. Gelibolu'nun fethinden sonra Çorlu, Edirne, Gümülcine, Vardar ve Filibe alınmış ve buralarda cami, kervansaray ve köprüler inşa edilmişti. Bu bölgede Osmanlı devletinin sağladığı ticaret ve ulaşım kolaylıklarıyla beraber Türk-İslâm kültürü yerleşirken daha sonra Balkan devletleriyle yapılan savaşlarda Osmanlıların kazandığı zaferler sonucu Balkanlar'da bazı memleketlerin Osmanlı egemenliğine geçtiği görülür. Bu şekilde fethedilmiş olan memleketlerde yerli ahali dinini değiştirmemiş, tama-

4 A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1943, 2000, s. 12, 15.

5 P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına," *Belleten*, s. 697.

men Hıristiyan kalmıştır. Bu memleketlerde sayıca az olan Müslüman Türkler Osmanlı devletini temsil eden yönetici bir sınıf oluşturuyorlardı.

Bununla beraber Sırbistan'ın bazı bölgelerinde ve Bosna'daki bazı Slavlar, Pindus'taki Rumlar ve Arnavutluk'taki yerli ahali kendi isteğiyle Müslümanlığı kabul etmişlerdi, fakat dilleri ve geleneklerinde serbest bırakılmışlardı. Balkanlar'da Bulgaristan'ın kuzeydoğusu Osmanlılar bu bölgeye gelmeden önce Türkleşmiş olduğundan Müslüman Türklerin çoğunlukta olduğu yegâne bölgeydi.

Balkanlar'ın yerli Hıristiyan ahalisiyse Osmanlıların bu bölgelerde yerleşmelerinden çok önce Latinlerin ekonomik ve dini baskısı altında bulunuyordu. Yerli Slav prensleri ve hükümdarları Ortaçağ Avrupası'nın feodal idari sistemini benimsemişler ve tebaalarından kopacak kadar Latinleşmişlerdi. Bu hükümdarlar arasında Kosova savaşından sonra Türklerle ilişki kuran Sırp prensleri Macar sarayıyla da yakın bir ilişki içindeydiler. Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezıd'ın bir Sırp prensesiyle evlenmesinden sonra Sırp aristokrasisi eliyle Latin âdetleri Osmanlı hükümdarını da etkilemişti. Bu ortam, Türklerin Balkanlar'da yerleşmelerinden sonra Osmanlı askeri ve sosyal sistemine giren en büyük değişikliklerden biri olarak üstün bir askeri sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Balkanlar'da yeni fethedilen topraklardan bir kısmı Orhan Bey zamanında konulmuş tımar sistemine uygun olarak Osmanlı gazilerine verildi. Böylelikle Balkanlar'da yerleşen aziler buradaki feodal sistemin etkisinde kalarak aileleri ve çocuklarıyla birlikte üstün ve asil bir sınıf oluşturdular. Bulundukları coğrafi yer bakımından bu gaziler, Anadolu'dan uzak bir bölgede yerleşmelerinden dolayı içinde yaşadıkları Hıristiyan toplumuyla bir yakınlaşma sonucu bağlı oldukları İslâmî esasları korumakla beraber bu Hıristiyan toplumun geleneklerini de benimsemişlerdi. Bunlardan ayrı olarak sınır boylarındaki diğer gaziler çevreden etkilenmemişlerdi ve bulundukları sınır bölgelerinden akınlar yaparak "gaza" görevlerine sadık kalmışlardı.

Bu devirde aristokrasi ve batılılaşma hareketleri Osmanlı devletinin idari ve hukuki temsilcisi olan ulema sınıfında da görülür. Ulemadan vezir Çandarlı Hayreddin, vezirlik makamını kendinden sonra oğluna ve ailesine geçirmeyi bir kural olarak kabul ettirdikten sonra hükümdar ailesinin yanında tek aristokrat aileyi kurmuş oluyordu. Çandarlı ailesi, diğer taraftan Bizanslılar ve Latin hükümdarlarıyla Osmanlı devleti arasında ticarî ve siyasi ilişkileri başlatmışlardır.[6]

Bayezıd'ın büyük şehzadesi Emir Süleyman 1402'de Ankara savaşından sonra Edirne'yi merkez yaparak Rumeli'de egemen olduğu sıralarda Balkan aristokratları dolayısıyla Latin etkileri Osmanlı sarayına girmişti.[7] Bu batılılaşma hareketleri Ortodoks Hıristiyan ve Müslüman köylülerden oluşan tebaanın Emir Süleyman'a ve ulemadan aristokrat yöneticilere bağlılığının kopmasına neden olmuştur.

Böylelikle Rumeli'de yeni bir görüşün esas olduğu toplumsal bir değişme ortaya çıktı:

Musa Çelebi, Rumeli'de Hıristiyan ve Müslüman tebaaya dayanarak Emir Süleyman'ı bertaraf ettikten sonra yüksek devlet memurlarından arisrokratlara karşı şiddet hareketlerine girişti. Musa Çelebi ve Kadıaskeri Şeyh Bedreddin'in görüşüne göre Hıristiyanlık ve Müslümanlık aynı din olarak kabul ediliyordu, bu görüş Hıristiyan ve Müslüman tebaayı birleştiriyordu. Bu fikirlerden etkilenen edilen ahali Aydın'da bir isyan çıkarmıştı.[8]

Bu devirde gerek aristokrasi ve gerekse tebaanın yeni bir mezhep etrafında birleşmesi Osmanlı devlet yapısını sarsacak birer tehlike olabilirdi. Çelebi Mehmed, Musa Çelebi'nin şiddet ve baskısından kaçarak kendisine sığınan Türk aristokratlarının isteği ve Balkan aristokratlarının yardımıyla Musa Çe-

---

6 P. Wittek, *a.g.e.*, s. 701; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül Vukuat*, Istanbul, 1238 (1822), s. 61.

7 Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, varak 137 a-F.R. Unat, M.A. Köymen, Ankara, 1957, T.T.K., s. 463.

8 J.v. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, (çev. M. Ata, der. A. Karahan), Istanbul, 1966, 1, s. 60.

lebi'yi bertaraf ettikten sonra Osmanlı devletini yeniden kurduğu zaman ilk ele aldığı konu Osmanlı hanedanının Türk geleneklerine eskisi gibi bağlı olması meselesidir. Kendisi ve oğlu II. Murad, Türkmen hükümdarlarının kızlarıyla evlenmişlerdir. Türkçe *Oğuzname*'yle Türkçe şiirler ilk defa II. Murad devrinde yazılmıştır.[9] Bu, Türklerin Balkanlar'da yerleşmesinden sonra Yıldırım Bayezıd ve Emir Süleyman zamanlarında Türkler arasında görülen batılılaşmaya karşı alınmış bir önlemdi.

II. Murad devrinde Osmanlı devletinin askeri ve daha sonra idari kurumlarında esas olarak düzenlenen "devşirme" sistemi Osmanlı devletine askeri, sosyal, idari bir güç kaynağı olmuştur. Buna göre her beş yılda bir devlet adına görevli memurlar tarafından Rumeli ve daha sonraları Anadolu'da Hıristiyan ailelerin zeki ve sıhhatli erkek çocukları seçilerek alınırdı. Bu çocuklar İslâm dinine sokulduktan sonra Türkçe öğrenmek üzere Anadolu'da ve Rumeli'de Türk ailelerin yanına gönderilirdi. Bunlar sonra yeniçeri ocağına alınır, iyi ve disiplinli birer asker olarak yetiştirilirdi. Bu sistem Osmanlı ordusuna devamlı disiplinli askeri bir güç sağlamıştır. Sosyal bakımdansa Balkanlar'da eyaletlerin Hıristiyan ahalisi doğrudan askere alınmadığından burada nüfus artışı bir dengede tutulmuş, diğer taraftan savaşçı gençlerin devşirilerek alınmış olmasıyla bu nüfus Osmanlı devleti için ilerde tehdit edici bir tehlike olmaktan çıkmıştır.

Devşirme sistemi, Fatih (II. Murad'ın oğlu II. Mehmed) devrinde Topkapı Sarayı'nda kurulan "enderun"da yetiştirilen güçlü devlet adamlarını Osmanlı devletine kazandırmıştır. Fatih, enderunu açmakla Hıristiyan asıllı çocukları burada devlet adamı olarak yetiştirerek devletin idari makamlarında Türk aristokrasisinin oluşmasını önlemiştir. Esasen Fatih'in yönetim politikasında aristokrasiye yer verilmemişti. Eski bir görüşe göre, Fatih İstanbul'u aldıktan sonra Doğu Roma'ya sahip olması nedeniyle Batı Roma'nın vârisi olduğunu kabul ederek

9 P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına," *Belleten*, 1-2, s. 707.

Balkanlar'da ve Mora'da yeni fetihleri başlatmıştı. Fatih, bu düşünceyle Osmanlı devleti için devlet şekli olarak "merkezî imparatorluk" şeklini benimsemiştir.

Bu imparatorluğun devamlılığını ve gücünü koruyabilmek için saltanat ve yönetim kurallarını kanunlaştırmıştır.[10] Fatih, enderunda Türk-Islâm kültürüyle yetiştirilen fakat doğuştan Türk olmayan devşirmeleri vezirlik ve beylerbeyliği görevlerine atadı. Bu husus Roma Imparatorluğu'nda Roma vatandaşı olarak eğitilmiş Yunan kölelerin senatörlüğe kadar yükseltilerek devlet adamı yapılmalarına benzer.

Fatih devrine kadar ulema (medrese hocaları ve kadılar), vezirlik ve valilik gibi yüksek devlet memurluklarına getirilirdi. Bundan sonra ulema sadece şeyhülislam, kadıasker ve kadı olarak devlet işlerinde doğrudan doğruya değil fakat devletin temel ilkesi olan adalet ve hukuk alanında görevlendirilmiştir.

Devşirme devlet adamları ve ulemanın görevle bulundukları eyaletlerde merkezi devletin otoritesine gölge düşürecek kadar nüfuz kazanmasını önlemek amacıyla belli süreler içinde farklı coğrafi bölgelere atanmalar ve bunun gibi önlemler alınmıştır. Örneğin, eyaletlerdeki kadıların her üç yılda bir atanmayla bulundukları bölgede üç yıldan fazla kalmalarına olanak verilmemiştir. Eyaletlerde tımar veya zeamet yöneticileri sipahiler bu toprak birimlerini tarımla işletmek ve güvenliğini sağlamaktan sorumlu süvari sınıfından görevlilerdi ve toprağın sahibi değillerdi. Bundan dolayı sipahi sınıfı, Avrupa'da olduğu gibi bir feodal sınıf oluşturmamıştır.

Devşirme eyalet valileri (beylerbeyi) ve vezirlerin bulundukları eyaletlerde güçlenmelerini önlemek amacıyla atamalar ve azillerle yerleri değiştirilmiştir. Ayrıca kanuna göre, gerek merkezde gerek eyaletlerde yüksek mevkilerde bulunan ve büyük servet ve mülk sahibi olan bu devşirmelerin öldükten

10 Osmanlı hanedanında devletin kalıcılığını sağlamak ve taht için veraset iddialarını önlemek amacıyla tek erkek vârisin yaşamasını öngören kanun 1383'ten beri bilinen bir Osmanlı âdetiydi. (Paul Wittek, "Ankara Bozgunundan...", *Belleten*, s. 705 ve 712).

sonra mal ve mülklerinin 2/3'ü devlet hazinesine kalırdı. Diğer 1/3'ü elden çıkarılmak üzere padişah tarafından dağıtılırdı. Veraset hukukuna göre yegâne servet ve mülk sahibi devletti.[11]

Böylelikle kişisel servet ve mülkün veraset yoluyla bazı ailelerde toplanmasına, dolayısıyla aristokrasinin bu bakımdan da ortaya çıkmasına olanak verilmemiştir.

Osmanlı toplumunda Hıristiyan ve Müslüman köylülerden oluşan "reaya"nın devlet içinde taşıdığı önem büyüktü. 1671-1703 yılları arasında sarayda maliye dairesinde görevli Defterdar Bakkalzade Sarı Mehmed Paşa, eserinde reayanın durumunu açıklar: "Saltanat anlarla ve anlardan tahsil olunan hazineyle olur. Reayanınsa perişan olmayub ziyade olması daima himaye olunmağladır." Bununla beraber Sarı Mehmed Paşa, reayaya "lüzumundan fazla yüz verilmemesi"ni ve sipahiler gibi süslü giysiler giymesine izin verilmemesini önerir. Adalet sahibi Osmanlı padişahlarına göre reaya velinimettir. Sarı Mehmed Paşa'nın yazdığına göre Kanuni Sultan Süleyman sarayındaki toplantılarından birinde orada bulunanlara "veli el nam-ı âlem kimdir?" (dünyada hayır sahibi kimdir?) diye sorduğunda "Sultan-ı âfâk hazretleridir" cevabını alınca bunu kabul etmemiş ve "Veli-i nimet fi el hakika reayadır ki anlar ziraat ve heraset emrinde huzur-u ârâmı kendülere haram ve iktisab itdikleri nimâtla bizi itâm iderler" (Gerçekte hayır sahibi reayadır. Tarım yapar, çalışır dururlar, elde ettikleri ürünlerle bizi beslerler) diyerek görüşünü açıklamıştır.[12]

Kanuna göre Hıristiyan ve Müslüman köylüler arasında tarım işçiliği bakımından ödedikleri vergilerde ayırım yapılmazdı. "Ortakçı" köylüler ektiklerinden elde ettikleri mahsulün yarısını devlete verirler, yarısını da kendilerine ayırır-

---

11 R. Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, Londra, 1650, s. 140-141; Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, s. 846; G. Üçel-Aybet, "Administrative and Social Policy of the Ottoman State," *Varia Turcica*, Paris, 1987, s. 159-170.

12 S. Mehmed Paşa, *Nasa'ih ül vüzera ve'l ümera*, (*The Ottoman Statecraft*, (çev. W.L. Wright), Princeton, 1935, 1971, s. 72-73.

lardı. Tüccardan da aynı şekilde ayırım yapılmaksızın eşit vergi alınırdı.[13]

Reayanın güvenliğini ve haksızlıklardan korunmasını sağlamak için devlet eyalet valilerini (beylerbeyleri) merkezden gönderilen görevlilerle denetlerdi. 20 Ramazan 1591 (H. 1000) yılında Diyarbakır'dan gelen ihbar mektuplarında fazla vergi alındığı bildirilince saraydan "kapıcılar kethüdası" durumun araştırılması için Diyarbakır'a gönderilmişti.[14]

Kethüda, burada beylerbeyi İbrahim Paşa ve diğer beyleri teftiş edecek, soruşturmaları yapacaktı.

Arşiv belgeleri arasında yüzlerce fermandan bir örneğe göre 1528 yılında Malatya'daki sipahilerin fazla vergi aldığına dair İstanbul'daki Divan'a ulaştırılan şikâyet üzerine sipahilerin bu vergileri toplaması yasaklanmıştı.[15]

Osmanlı devletçiliğinde merkezin eyaletleri denetimi yalnız gelen haberler ve yapılan teftişlerle yürütülmezdi. İmparatorluğun çeşitli ülkeler ve halklarını sınırları içine alan uzak eyaletlerinde (Orta Avrupa ve Ortadoğu'da) ve merkezî eyaletlerinde (Rumeli ve Anadolu'da) Osmanlı devletinin kurduğu hukuki ve idari sistem bütün eyaletlerde devlet yönetimini ve genel denetimi sağlardı.

Hukuki ve idari sistem ve devletin eyaletlerde uyguladığı sosyal politikası Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısının şekil almasında en önemli etken olmuştur.

İmparatorluğun sınırları içindeki ülkeler ve milletlerinin sosyal ve ekonomik durumları bu ülkelerde Osmanlı devletinin uyguladığı hukuki ve idari sisteme bağlı olarak gelişmiştir. 1530-1699 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları batıda Adriya Denizi ve Avusturya; doğuda Gürcistan ve İran; güneyde Kızıldeniz'de Aden Körfezi, Afrika'da Habeşistan, Sudan ve Fas; kuzeyde Buğ ve Dnieper nehirleri ve Kırımla çevri-

13 "Müslümandan ve haraçgüzardan yüz akçada dört akça gümrük alına", *Kanunname-i Sultani ber Mucebi Örf-i Osmani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), Ankara, 1956, T.T.K., s. 72.

14 Mustafa Selâniki, *Tarih*, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg, 1970, s. 320 ve 337.

15 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, İstanbul, 1943, s. 114.

liydi. İmparatorluğun Avrupa, Asya ve Afrika'daki toprakları "beylerbeyilik" veya "eyalet"[16] denilen idari bölgelere ayrılmıştı. İmparatorluğun eyalet ahalisi çeşitli milletlerden oluşuyordu.

İmparatorluğun başkenti İstanbul, Rumeli ve Anadolu eyaletlerinin ortasındaydı. Bundan dolayı bu eyaletler imparatorluğun merkezî bölgeleri olarak bilinirdi. Bu her iki eyaletin ahalisi içinde sosyal ve etnik gruplar çoğunluktaydı. Bu gruplar arasında Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, yabancılar (Avrupalı tacirler, diplomatlar), dönmeler, köleler meslek ve uğraşılarıyla imparatorluğun sosyal ve ekonomik yapısında etkinliği olanlardı.

Bu devirde Müslüman ve Hıristiyan köylüler toplumun önemli bir kısmını oluşturuyordu. Şehirlerde tüccarlar ve el sanatçıları şehir nüfusunun çoğunluğuydu.

Osmanlı toplumunda Hıristiyanlar ve Yahudiler din ve inançlarında, sosyal ve kültürel geleneklerini uygulamada tamamen serbesttiler.

Hıristiyan köylüler, tarım, bağcılık, şarapçılık ve hayvancılıkla uğraşırlardı. Rumların bir kısmı gemicilik yaparlardı ve Ege Denizi'ndeki ulaşım ve ticarete büyük katkıları vardı. Ermeni tüccarlar Anadolu ve İran arasındaki doğu ticaretini düzenlerdi, el sanatlarıyla da Akdeniz ticaretine katılırdı.

Hıristiyan ve Yahudi nüfus "haraç" veya "cizye" denilen bir vergi öderdi.

Bütün bunlar Osmanlı devletinin sosyal siyasetine bağlı olarak oluşmuştu. Bu siyasete göre tebaanın geleneksel meslek ve uğraşılarında çalışması öngörülmüştür. Böylelikle tebaa hüner kazandığı meslek ve uğraşılarında üretici olmaya devam edebilmiştir.

Osmanlı devleti yalnız merkeze yakın eyaletlerde yaşayan Hıristiyan ve Yahudi azınlıklar için değil, aynı zamanda Balkanlar'da, Doğu Avrupa'da ve Ortadoğu'daki eyaletlerde aynı sosyal siyaseti uygulamıştır. Bu eyaletlerde her milletin din ve

16 1587 yılına kadar vilâyet denilirdi. M. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul, 1978, s. 28.

inanç özgürlüğü, sosyal ve kültürel gelenekleri, geleneksel meslek ve uğraşıları korunmuştur.

Bunun için Osmanlı devletinin sosyal siyasetini uygulamakta iki temel amacı olmuştur: birincisi tebaa için barış ve güven içinde bir ortam sağlanması, diğeri de bir hukuk devleti olarak adaletin en iyi şekilde yerine getirilmesidir. Osmanlı devletinin uyguladığı sosyal siyasetin temeli devletin ekonomisinde önemli rol oynayan "reaya" için güvenlik ve adaletin devletçe sağlanmasıdır. Böylelikle reaya çalışmasında ve uğraşısında daha verimli olacaktır. Diğer taraftan düzen ve adaleti koruyan devlete "reaya"nın güveni ve bağlılığı artacaktır. Bundan dolayı devletin koyduğu kanunlara ve kurallara "reaya" saygı ve itaatle uyacaktır. Bütün bunlar mükemmel bir güvenlik için doğru ortamı hazırlar.

Osmanlı devletinin adaletle yönetim siyasetinin amacı imparatorluğun sınırları içinde yaşayan herkesi dil, din ve uğraşı farkı gözetilmeksizin haksızlıklardan korumakla adaleti uygulamak, toplumun yaşam standardını iyi bir düzeyde tutmak ve yolcuların güvenliğini, şehirlerde ve kırsal bölgelerde asayişi sağlamaktı.[17]

En yüksek mahkeme olarak bilinen İstanbul'da Topkapı sarayındaki Divan'da görülen davalar kısa zamanda karara bağlanırdı. Görgü tanıklarının gözlemlerine göre yanlış veya adaletsiz bir karar alınması hemen hemen imkânsızdı. Divan üyeleri kararlarında son derece tedbirliydiler, herhangi bir yanlışlık hayatlarına mal olabilirdi.[18]

Topkapı Sarayı'ndaki Divan herkese açıktı. Her dinden ve mezhepten zengin veya fakir her kimse adaletsizlikten şikâyetçiyse Divan'a dilekçe verebilirdi. Bunlar arasında doğrudan padişaha dilekçe verenler de olurdu, bu ancak padişahın şehir içinde bayram veya cuma namazı için önemli bir camiye törenle gidişi veya camiden saraya dönüşünde yapılabilirdi.[19]

---

17 Sarı Mehmed Paşa, *Nasa'ih...*, (*Ottoman Statecraft*, çev. W.L. Wright), s. 117.

18 Thévenot (1656), *Relation d'un Voyage fait au Levant*, Paris, 1665, s. 124.

19 Antoine Galland (1672-73), *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, (çev. N.S. Örik), Ankara, 1973, I, s. 98.

Bununla beraber padişahın şehirde gezintiye çıktığı zamanlarda da padişaha dilekçe verenlere rastlanırdı.

İmparatorluğun bütün eyaletlerinde her dinden ve her mezhepten herkese hukuki ayrıcalık ve özgürlük tanınmıştı. Örneğin, 16. yüzyılda Şam'ın bazı mahallelerinde nüfusun çoğunluğu "Hanbelî" ve "Şafiî" mezhebinde olduklarından bu bölgelerdeki Osmanlı mahkemelerinde "Hanefî" Osmanlı kadısının muavinleri olarak atanan "Hanbelî" ve "Şafiî" kadılar davalara bakarlardı.[20]

Eyaletlerde adlî sistem doğrudan İstanbul'daki merkezî hükümete bağlıydı. Bütün eyaletlerde kadılar İstanbul'dan, devlet tarafından atanırdı. Nüfusu Müslüman olan eyaletler için de bu böyleydi. Bununla beraber eyaletlerde "nahiye" denilen daha küçük idari ve adlî bölgelere o eyaletin ahalisi arasından "naib"ler atanırdı. Naibler, kadı tarafından eğitilir ve görevlerine kadı tarafından atanırdı. Naib, kadının başkanlığında, bulunduğu nahiyede merkezî hükümetin esaslarına uygun olarak adaleti ve düzeni sağlardı.

Şehirlerde güvenliğin korunması, kanunların uygulanması ve vergilerin toplanması kadı, subaşı ve sancakbeyinin sorumluluğundaydı.

Eyaletlerde uygulanan devletin sosyal ve idari siyaseti bu eyaletlerin coğrafî konumuna ve nüfusunun sosyal ve ekonomik durumuna göre farklılık gösterirdi. Genellikle batı eyaletlerinde yerel nüfusun özel mülkü ve toprağı olduğu gibi bırakıldığı halde, bu bölgelerdeki asillerin toprakları onların bölgedeki etkinliğini kırmak amacıyla istimlak edilir, kamulaştırılırdı. Doğuda Suriye ve Arabistan'daysa Osmanlılar tarafından fethedilmiş bölgelerde yerli "emir"lerin aşiretlerini ve topraklarını yönetmelerine izin verilmiştir. Ancak bazı şartlara uymaları istenmiştir. Buna göre "emir"ler bulundukları eyaletin beylerbeyine bağlı olurlar, savaş zamanı askerleriyle beylerbeyinin kumandasında savaşa katılırlardı ve yıllık vergilerini öderlerdi.

---

20 Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the 16th Century*, Beyrut, 1982, s. 120.

Eyaletlerde Osmanlı Türkleri imparatorluğun idari, hukuki ve ilmî kurumlarında resmi görevleriyle yönetici tabakayı oluştururlardı. Ayrıca tarım, el sanatları ve ticaretle uğraşan Türk nüfusun çoğunluğu imparatorluğun merkezî bölgelerinde yaşamaktaydı.

TÜRKLER

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler şehirlerde ve eyaletlerde nüfusça azınlıktaydılar ve genellikle yönetim, adalet, eğitim ve öğretim alanlarında üst derecede maaşlı ve resmî görevler alırlar ve bulundukları görevde devleti temsil ederlerdi.

Ayrıca askeri sınıftan sipahiler de doğuştan Türk olanlardan atanırdı. Kendilerine verilen tımar ve zeametin askeri ve idari yöneticisi olarak sipahilerin görevlerini devletin ilkelerine bağlı kalarak nasıl yerine getirdiklerini 1538 yılında eserini Alman İmparatoru Charles Quint'e sunmuş olan Paulo Giovio gözlemlerine göre anlatır: "Emir geldiği zaman bunlar birer atlı vererek 6000 süvari çıkarırlar... (barış zamanıysa) malların (tımar veya zeametteki mal, mülk) sahiplerini tespit eder, kontrol ederler, son derece adaletli davranırlar".

Paulo Giovio'nun bahsettiği sipahilerin görevlerinde yerine getirdikleri devletin adalet ilkesini Defterdar Sarı Mehmed Paşa eserinde açıklar. Buna göre adalet, halkın adaletsizlik ve haksızlıklardan korunmuş olmasını, halkın yaşam seviyesinin refah ve bolluk içinde olmasını ve yolcuların ve seyyahların can ve mallarının korunmasını sağlamaktır. Sipahiler eyaletlerde tımar ve zeametlerde, subaşılar (zeamet sahibi sipahi) şehirlerde asayiş ve güvenliği sağlayarak devletin bu ilkesini yerine getirirlerdi.[21]

Devletçe sipahi sınıfının idari ve askeri kalitesinin bozulmaması amacıyla tımarların sipahi oğullarına verilmesi tercih edi-

21 Sarı Mehmed Paşa, *Nasa'ih...*, (*Ottoman Statecraft*, çev. W.L. Wright), s. 78 ve 117; P. Giovio (1538), *Commenta, Rio de la Cose de Turchi*, s. 16.

lirdi. Sipahi oğulları babalarının tımarlarında askeri ve idari eğitim görerek yetişirlerdi. Mustafa Nuri Paşa, eserinde sipahilerin ailelerinden gelen askeri ve idari yönetim becerileriyle gurur duyduklarını ve görevlerini dürüstçe yaptıklarını yazarken tımar halkının da bundan dolayı saygı ve güvenle sipahiye bağlı kaldığını belirtir.[22]

Bununla beraber daha 15. yüzyılda bazı olağanüstü durumlarda sipahi sınıfından olmayanlara tımar verilmiştir. Ö.L. Barkan'ın Bursa ve Edremit sicillerindeki incelemelerinde bununla ilgili örnekler vardır. 1484 tarihli Bursa sicilindeki kayda göre II. Bayezıd, Kili ve Akkerman seferi için halktan asker toplamıştı. Bu hizmete karşı askere alınanlara tımar verilecekti.

Edremit sicilindeki kayıtlara göre 1515'te Yavuz Selim devrinde Kütahya ve Karahisar yaylaklarının yörüklerinden askere alınanlara hizmetleri karşılığı tımar verileceği bildirilmişti. 16. yüzyıldan başlayarak çok sayıda tımar ve zeametin askerlikle ilgisi olmayan kimselere verildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Bu kimseler arasında azat edilmiş köleler ve köylüler vardı. Tımar ve zeametlerin yeni sahipleri askeri ve idari beceri gösteremediğinden tımarın önemi ve etkinliği azalmaya başladı, dolayısıyla eyaletlerde asayiş ve güvenlik sağlanamadı. Buna karşı bir tedbir olarak devlet bu gibi atamaları durdurmuştur. 1543 (950) tarihli fermanda reayaya, azat edilmiş köleye, kadı ve müderris oğullarına tımar verilmemesi emredilmişti.[23]

Tımarların sipahilere verilmesinde devlet kadar tımar halkının da duyarlı olduğunu Osmanlı kaynakları yazar. Örneğin III. Sultan Murad devrinde İran seferinde Osman Paşa, kendi adamlarına tımar ve zeamet vermişti. Buna tepki gösteren halkın şikâyeti üzerine bölgedeki tımar ve zeametlerin sadece 1/3'ü Osman Paşa'nın adamlarına, 2/3'ü sipahilere verilmişti.[24]

---

22 Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül Vukuat*, İstanbul (H. 1237), 1821, s. 135.

23 Ö.L. Barkan, "Tımar," *İslâm Ansiklopedisi*, XII/1, cüz. 123-124, s. 286-333.

24 Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül Vukuat*, s. 135.

Sipahi sınıfının kalitesinin 17. yüzyılda da korunmakta olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Edirne askeri kapsamına ait "Tereke Defterleri"nden (1545-1659) Ö.L. Barkan'ın vardığı sonuca göre bu askeri sınıftan (yeniçeri, sipahi) sadece yüzde 24.6'sı devşirme veya kölelikten gelmeydi.[25]

Türk sipahilerinin hukuk ve adaleti uygulamadaki becerileri Avrupalı gözlemcilerin de güvenini kazanmıştı. 17. yüzyıl sonlarında Anadolu'da seyahat eden bir Fransız misyonerinin Türklerin karakterine dair kaleme aldığı notları bu gerçeği aydınlatması bakımından ilginçtir:

> "Türkler barbar ve insaniyetsiz değillerdir. Onlar adaleti yalnız kendi aralarında değil düşmanları için de olsa ayırım yapmadan yerine getirirler. Onlar gerçekten yiğit, gururlu ve azametlidirler. Doğuda ve batıda yaptıkları fevkalâde fetihler onların imparatorluğunu Afrika, Asya ve Avrupa'da genişletti. İstanbul'daki Hıristiyan hükümdarların elçilerinin ve Akdeniz limanlarındaki Avrupalı tacirlerin dinleri mükemmel İslâm dini tarafından yüksek saygı gördü. Gerçekten Türkler, diğer milletlerden ve onların cemaat ve tarikatlarından daha derin olarak dinlerinin verdiği ilhamla hareket ederler. Bu yücelikten dolayı onlar tatlı, sadık ve güvenilirdirler. Bizim misyonerlerimizin edindiği tecrübeye göre bir Türk ağasının koruyuculuğu bir Hıristiyan Rum veya Ermeni dönmeye tercih edilir. Eğer Türkler arasında insaniyetsiz ve barbar olanlar varsa böyleleri ancak dönmelerdir."[26]

Sipahilerden başka orduda akıncılar ve Osmanlı toplumunda ulema sınıfı, elsanatçıları, tacirler ve Müslüman reayanın bir kısmı Türk'tü.

Osmanlı toplumunda mesleklere göre kesin bir sınıf ayırımı yoktu. Müslüman köylülere timarlı sipahi veya ulema sınıfına geçme hakkı tanınmıştı. Bu hak sadece kişi için geçerliydi, kişinin akraba ve ailesi için değildi. Defterdar Sarı Mehmed Paşaya göre bir köylü padişahın ihsanıyla bir timar sahibi olursa onun akrabaları ve babası reayaya konulmuş vergilerden muaf

25 Ö. L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, s. 15.

26 Missionaire (1694), *Voyages de Missionaire*, Nancy, 1729, s. 58-59.

olmamalı; ve eğer bir köylü okur da "danişmend" (medrese mezunu, ulema sınıfı üyesi) olursa reaya sınıfından kurtulmakla beraber onun ailesi reaya olarak kalmalıydı.[27]

Osmanlı toplumunda ulema ve sipahiler üstün ve yönetici bir sınıf oluştururlardı. Bu devir Avrupası'ndaki asiller sınıfı gibi bir aristokrat sınıf Osmanlı toplumunda olmadığı için böyle bir sınıfın üyesi değildiler. Osmanlı toplum yapısında sadece padişah ve onun devam ettirdiği hanedan asildi. Merkezî imparatorluğun bölünmezliğini ve devamını sağlamak için hanedanın da devlet yönetiminde hakları sınırlanmıştı. Kanuna göre babadan sonra hanedanın tek erkek vârisinin yaşaması öngörülmekle vârisler arasında olabilecek bir taht mücadelesi sonunda devletin bölünebilme olasılığına yer verilmemiştir.[28]

Ayrıca padişahın kızkardeşlerinin ve kızlarının erkek evlâtları genellikle devlet işlerinde görevlendirilmezler, önemli mevkilere getirilmezlerdi. Böylelikle onların güçlenmesine ve tahtta hak iddia etmelerine olanak bırakılmamıştı.[29]

16. ve 17. yüzyıllarda Türkiye'ye gelmiş seyyahlar yabancı gözüyle Türklerin günlük ve sosyal yaşamları, karakterleri üzerine gerçek olduğu kadar ilginç görüşlerini belirtirler. 1634'te Osmanlı şehirlerinde bulunmuş olan İngiliz seyyah Henry Blunt, Türkleri yenilik ve girişgenlik, çaba göstermede üstün bulur. 1690'da İstanbul'da kalan Fransız seyyah, Jean du Mont, Türklerin karakterlerine bağlı yaşam şekillerine hayran olduğunu söyler:

> "Onlar hemen hemen her şeyde bizim tam tersimizdir. Biz yeni bir usul, yeni bir moda bulunca eski âdetlerimizi hemen terk ederiz. Güzellik, yenilik olmaksızın hiçbir şey bizi hoşlandırmaz. Türkler bundan dolayı Fransızları dönek, kararsız olarak sıfatlandırırlar.

27 San Mehmed Paşa, *Nasa'ih...*, (*Ottoman Statecraft*, çev. W.L. Wright), s. 118-119.

28 "Fatih Mehmed Kanunnâmesi," *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* (M. Arif, nrş.), İstanbul, 1930, Ek, s. 27.

29 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, Londra, 1650, s. 159.

> Itiraf etmeliyim ki onların huyuyla bizimkini incelediğim zaman önce bu farklılıktan çok şaşırdım. Fakat önyargılardan kendimi mümkün olduğu kadar arıttığım ve düşündüğüm zaman bu milletin dehasına ciddi olarak saygı duydum. Onların söylediği gibi anladım ki, onlarda (davranışlarında) esas olan şunlardır: aklı selim, değişmezlik, metanet ve temelde sadece ve sadece duygusuzluk. Onlar için zayıflıksa akıllı bir yaratıkta hiç affedilmeyecek bir şeydir."[30]

Türklerin sade ve hareketsiz bir yaşamları olduğu, önemli bir sebebi olmadıkça seyahat etmemeleri, dünyadaki ve kendi toplumlarındaki olaylara karşı ilgi ve merak duymamaları yabancıların dikkatini çeken en belirgin özellikleriydi. Du Mont, Osmanlı toplumunda gazete basılmayışını, posta servisinin hemen hemen yok denecek bir durumda oluşunu toplumun bunlara ihtiyaç duymamasına bağlar.[31]

Bununla beraber askerliğe ve dinî kurallara bağlılık Türklerin yaşamlarında açıkça görülüyordu. 1611'de Türkiye'ye gelen İskoç seyyah William Lithgow, gözlemlerine göre bu gerçeği şöyle anlatır: "Türkler inanırlar ki herkesin kaderi önceden alnına yazılmıştır. Bu yüzden en kaçınılmaz tehlikelerde öncülük ederler. ... Padişah ordusuyla savaşa gitmişse bütün halk evlerinde padişah ve askerleri için dua eder, oruç tutarlar. Onlar atalarının kahramanlık hikâyelerini dahiyâne bir şekilde ilâhiler ve şarkılar söyleyerek anarlar."[32]

Görgü tanıklarına göre şehirlerde ve eyaletlerde Türk aileler refah ve bolluk içinde yaşarlardı. Eyaletlerde kırsal bölgelerdekiler yazları yaylaya çıkarlardı. Köylüler, kışın bulundukları yerlerde kalırlar ve ancak yazları çalışırlardı.[33]

William Lithgow, yolculuğu sırasında tanıdığı Rumeli'de ve

---

30 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, Londra, 1638, s. 1-2; J.du Mont (1691), *A New Voyage to the Levant*, Londra, 1696, s. 261.

31 *A.g.e.*, s. 308-309.

32 W. Lithgow, *The Total Discourse of the rare adventures..*, Imp. I. Okes, Londra, 1640, s. 163.

33 T. Spandouyn Cantacasin (1502), *Petit Traicté de l'origine des Turcqz*, Paris, 1896, s. 190.

"Küçük Asya'da" (Anadolu) yaşayan Türkleri tanımlar:

> "Bunlar genelllikle iyi karakterlidirler, ne avâre, ne de gereksiz derecede çalışkandırlar. Padişaha köle gibi bağlıdırlar. Erkeklerin başları daima traşlıdır.
>
> Yalnız tepede bir tutam saç bırakırlar. Sakalları uzundur, bu ciddiyet ifadesi olarak bırakılır...
>
> Kadınlar alçak boylu ve topludurlar, dışardayken örtünürler, korkarlar, utanırlar. Halbuki evde çok güzeldirler. Simsiyah kaşlı, geniş ağızlı ve iri gözlüdürler."[34]

Osmanlı Türklerinde Aile Yapısı

Evlenme

Görgü tanıklarının gözlemlerine göre 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Türkleri için evlilik şerefli ve yüce bir anlam taşırdı. Evlilik aynı zamanda medenî ve hukuki bir antlaşmaydı ve her iki taraf bunu belli nedenlerden dolayı bozabilirlerdi.

Damat adayı evlenmeden önce müstakbel eşini göremezdi. Bunun için ailesine veya evli erkek arkadaşlarına evlenmek istediğini anlatır ve onların tavsiyesine göre kiminle evleneceğini kararlaştırırdı. Evlenme, erkeğin adına kendi ailesindeki kadınlar tarafından hazırlanırdı. Genellikle onlar müstakbel gelinin anne ve babasını ziyaret ederler ve erkeğin evlenme isteğini bildirirlerdi. Bundan sonra anne ve baba damat adayını uygun görürlerse kızlarına durumu açarlar ve rızasını sorarlardı.

Kız, müstakbel kocasını görmek isterse onun görebileceği bir yere damat adayı kızın ailesi tarafından çağırtılırdı. Fakat damat adayı kızı göremezdi. Bununla beraber, 1587'de Alman görgü tanığı Lubeneau'nun yazdığına göre damat adayının da şansı varsa dostlarının yardımıyla evleneceği kızı bahçeden veya pencereden görebilirdi.[35]

Kız tarafı rıza gösterince, erkek evlilik için kızın anne ve ba-

---

34 W. Lithgow, *The Total Discourse..*, s. 161.

35 Lubeneau (1587), *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubeneau*, Könisberg, 1912, s. 276.

bası veya en yakın akrabasıyla anlaşırdı. Bu çeyiz ve nafaka üzerine bir antlaşmaydı. Kadı ve iki şahit önünde her iki tarafın birbirlerine verdikleri evlilik sözüyle beraber kadına kocası onu boşadığında veya kocasının ölümünde verilecek para miktarı veya mülk yazılırdı. "Mehr" denilen para miktarı 16. yüzyılda iki bin akçayla on iki bin akça arasında veya bin altın veya "beş bin Flori" kadardı.[36]

Kanuna göre yapılan bu yazılı antlaşma sırasında evlenecek kızdan "resm-i arusane" denilen evlenme vergisi alınırdı. Bu vergi evlenecek kızın veya kadının maddi durumuna uygun olarak belirlenmişti.[37]

Kadı önünde yapılan bu medenî antlaşma için tanıklık edecek kişilerin özel hayatlarında iyi bilinen kimseler olmaları gerekirdi.

Düğünden önce damat adayı gelinin babasına altın süs eşyaları ve para verirdi. Bu para gelinin çeyizi için harcanırdı. Ayrıca gelinin babası da kızının çeyizi için bu kadar para harcardı. 1587'de Lubeneau, damadın çeyiz için gelinin babasına büyük miktar para ödediğini yazar. Osmanlı kadı sicillerini inceleyen Amerikalı Türkolog Jennings' e göre damadın gelinin babasına verdiği bu çeyiz parasından bahsedilirken Kayseri'de halk arasında "almak", "satmak", "vermek" gibi deyimler kullanılmaktaydı.[38]

Osmanlı toplumunda diğer bir çeşit evlenme daha ortaya çıkmıştı. Bu belli bir zaman süresi için bir kadınla evlenmekti. Hollandalı seyyah Cornelius de Bruyn notlarında "kayban" veya "kebin" denilen bu evlenme hakkında bilgi verir. C. de Bruyn, 1678'de İzmir ve İstanbul'da dört ay kalmış, 1683'te Halep'te bulunmuştu. Bu çeşit evlenme hakkında diğer bir bilgi 1694 tarihli isimsiz bir seyahatnamede vardır. 1581-

36 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, İstanbul, 1983, s. 41-43. "mehr-i muaccel", "mehr-i musemma".

37 1584 tarihli kanuna göre "bakire kızdan altmış akça, evsat'ül hal olandan kırk akça ve fakir-ü halden yirmi akçadır" (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 553).

38 Lubeneau, s. 277; R.C. Jennings, "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records," *Journal of the Economic and Social History of Orient*, 18, 1975, s. 53-114.

1583 yılları arasında İstanbul ve İskenderiye'de bulunan Fransız seyyah Jean Palerne de bu evlilikten bahseder.[39] Bununla beraber Ebussud Efendi fetvalarında "şartlı evlenme"ye dair hükümler varsa da "kayban" veya "kebin" deyimlerine rastlanmaz. Fakat şartlı evlenmeyle ilgili fetvaların bir kısmında buna benzer hükümler görülür. Bu fetvaların bir kısmı da "belli bir zaman süresi içinde boşanma"ya dairdir. Bu ancak kocanın belli bir süre için uzağa gitmesi halinde geçerliydi ve gitmeden önce karısına bir yıl veya altı ay gibi bir zaman süresi içinde dönmediği takdirde boşayacağını söylemiş olması gerekirdi.[40]

Kayban veya kebin denilen bir zaman için geçici olarak bir kadınla evlenmek uzun zaman memleketinden ve evinden ayrı kalan erkekler için geçerliydi. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde devamlı ikamet etmeyen fakat birkaç yıl kalan Avrupalı diplomatlar ve tüccarların yerli Rum kızlarıyla böyle bir çeşit evlenme yaptıkları olmuştu.[41]

Böyle bir evlenme için iki taraf anlaştıktan sonra kadı önünde evlenme akdi yazılı olarak yapılırdı. Buna göre ayrılma zamanı geldiğinde veya evlilik süresi dolduğunda kadına verilmesi gereken paranın miktarı yazılırdı. Bu evlilikte koca, kadının ve çocuklarının bakımıyla yükümlü olurdu ve bu çeşit evlilikten doğan çocuklar babanın sorumluluğu altındaydı. Bunlar meşru çocuklar olarak kabul edilir ve diğer çocukları gibi babanın vârisi olurlardı.[42]

Görgü tanıklarının gözlemlerine ve belgelere göre Osmanlı toplumunda başka bir evlilik daha vardı. Bu azat edilmiş kö-

---

39 Gülgün Üçel-Aybet, "Batı Seyyahlarına Göre Osmanlı İmparatorluğu" (PhD. tezi), İstanbul Üniversitesi, 1980, 1, s. 120; *Acta Viennensia Ottomanica*, Viyana, 1999, s. 363-371; Jean Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul* (nrş. Y. Bernard), Paris, 1991, s. 110.

40 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 40 ve 44; R.C. Jennings, "Women in Ottoman Judicial Records," s. 95.

41 G. Üçel-Aybet, "The Legal and Social Positions of Women in the Ottoman Society in 16th and 17th Centuries," *Acta Viennensia Ottomanica*, Viyana, 1999, s. 363-371.

42 C.de Bruyn (1678-1683), *Voyage au Levant*, Paris, 1714, s. 125.

leyle evlenmeydi. Türk erkekleri azat ettikleri köleleriyle evlendikleri gibi Osmanlı kadınları da azat ettikleri köleleriyle evlenebilirlerdi. Bu evlenme dinen sevap olduğuna inanıldığından diğer evlenmelerden üstün kabul edilirdi. Türkiye üzerine yazılmış iyi bir kaynak olan eseri 1625'te Paris'te yayımlanan Fransız gözlemci Michel Baudier, İstanbul'da zengin ve saygıdeğer hanımların hizmetkârlarıyla evlendiklerini ve bu şekilde sevap kazanmış olduklarına inandıklarını yazar. Bu hizmetkârlar, Hıristiyanken Müslüman dinini kabul etmiş ve azat edilmiş kölelerdi. Ebussuud Efendi fetvalarına göre bir kadın kölesini azat etmeden onunla evlenemezdi.[43]

Görgü tanıklarına göre bu meşru evlenmelerden başka cariye veya halayık denilen satın alınmış köle kadınlar hür erkeklerle evlendirilirdi. Fakat cariye olarak evlenen kadın köle muamelesi görürdü. Bununla beraber cariyeden doğan çocuk diğer evliliklerden doğan çocuklar gibi meşru kabul edilir ve babaya vâris olurdu.[44] Ö.L. Barkan'ın incelediği belgelerden ortaya koyduğu bilgilerde buna benzer bir durumu gözönünde bulundurmakta fayda var. Buna göre tarım işçisinin (ortakçı kul) kızı "cariye satılması" anlamında evlendirilirdi. Ortakçı kulların kızları evlendirilirken "satış bedeli" olarak "ağırlık" denilen bir para ödenirdi. Bu kızlar kendi sınıfları içinde evlendirilmez cariye olarak verilirlerdi. Kanuna göre koca, "ağırlığı" köle kızın efendisine verir ve daha önceden kızın efendisinden bu kızla evlenmek için izin alırdı. Hür bir adam böyle bir kadınla evlenir ve o köyde yerleşirse kul kadının hizmetine karşılık "bedel-i hizmet-i cariye" denilen bir vergi öderdi.[45]

Osmanlı toplumunda erkekler, kanunen birden fazla kadınla evlenmeye izin verilmiş olmalarına rağmen genellikle bir kadınla evlenirler veya en fazla iki zevce alırlardı. Görgü tanıklarının aktardıkları bu bilgi Osmanlı belgelerinde de görü-

---

43 M. Baudier, *Histoire Generale de la Religion des Turcs*, Paris, 1625, s. 134; E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 122.

44 Anonim (1694), *Voyages d'un Missionaire*, s. 63; O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 29.

45 Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, s. 722.

lür. Ö.L. Barkan'ın yayımladığı 1545-1659 tarihli Edirne askeri kapsamına ait "Tereke Defterleri"ndeki bilgilere göre 1680 erkekten 1407'si bir kadınla evli, 103'ü ikişer kadınla, bunlardan üçünün de üçer kadınla evli olduğu anlaşılmıştır.[46] Ayrıca Ebussuud Efendiye göre birden fazla karısı olan erkek eğer karıları aynı evde oturmayı kabul etmezlerse her karısı için ayrı bir ev temin etmeliydi.[47]

Bununla beraber zengin ve mevki sahibi erkekler arasında dört zevcesi olanlar da vardı.[48]

Boşanma

Osmanlı toplumunda koca mahkemeye başvurmadan karısını boşamak hakkına sahipti. Böyle olmakla beraber genellikle kadın ve erkek arasında anlaşmazlık ve geçimsizlik varsa kadı önünde boşanmanın sebepleri söylenir ve kaydedilirdi. Kocanın boşanma için geçerli bir sebebi yoksa karısına çeyizini geri verirdi. Ayrıca dulluk ve nafaka vermekle yükümlüydü.[49] Eğer koca, boşamak için gerekli sebepler gösterebiliyorsa veya kadın kocasının beraberliğinden yorgun ve usanmışsa çeyizini geri alamaz, nafaka da isteyemezdi.

Kadının bu durumda boşanması ancak kocasının rızasıyla mümkün olabilirdi. Koca rıza göstermezse kadın boşanmış sayılmazdı. Böyle bir boşanmada kadın "mehr-i muaccel"den vazgeçerdi. Sadece "bedel-i hul" denilen bir miktar para veya mülk kocası tarafından kadına verilirdi.[50]

Boşanan kadın üç ay sonra yeniden evlenebilirdi. Bu süre

---

46 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio* (1650), s. 159; C. de Bruyn (1678-1683), *Voyage au Levant*, s. 124; Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 15.

47 *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 57.

48 J.du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 274.

49 C.de Bruyn, *Voyage au levant*, s. 124; Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 161; Michel Baudier, *Histoire Generale de la Religion des Turcs*, s. 133; E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 42.

50 R. Withers, s. 161; E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 47; R.C. Jennings, "Women in Ottoman Judicial Records," s. 84-85; Halid Ongan, *Ankara'nın İlki Numaralı Şer'iye Sicili*, Türk Tarih Kurumu, ankara, 1974, s. 69.

içinde kadının hamile olup olmadığı anlaşılırdı, eğer kadın hamileyse ancak doğumdan sonra yeniden evlenebilirdi. Bu üç ay bekleme süresince koca karısına nafaka öderdi. Doğan çocuk genellikle babaya verilirdi. Boşanmada çocuklar annede kalıyorsa koca çocukları için de nafaka öderdi. Nafakanın miktarı mahkemede tayin edilirdi. Belgelere göre tayin edilen nafaka günlük iki akçayla yirmi akça arasındaydı.[51]

Koca, karısını boşadıktan sonra onunla yeniden evlenebilirdi. Kanuna göre ilk evlenmede olduğu gibi nikâh vergisini ödemekle yükümlüydü.[52] Eğer kadın, kocası tarafından üçüncü defa boşanmışsa kocasına dönebilmesi için önce başka bir erkekle evlenmesi şarttı. Bu dinen emredilmiş olduğundan mutlaka yerine getirilirdi.[53]

Genellikle boşanma mahkeme dışında yer alırsa da eğer önemli sebepler varsa kadın boşanmak için "kadı"ya başvurabilirdi. Bu sebepler, Jennings'in incelediği Kayseri kadı sicillerinde ve Ebussuud Efendi fetvalarında örnekleri olan durumlardı: özellikle koca karısı ve çocuklarına bakamıyorsa, karısını oturdukları şehirden karısının rızası olmadan başka bir şehre götürmek isterse veya karısının rızası olmadan başka bir kadınla evlenirse kadının boşama hakkı vardı.[54]

Görgü tanıklarına göre boşanmanın başka sebepleri de vardı. Kocanın karısına temin etmekle yükümlü olduğu şeyler arasında en önemlileri kahve, pirinç, ekmek, âdet üzere haftada iki defa gittiği hamam parası ve giysilerdi. Koca bunların bir veya birkaçını yerine getiremiyorsa kadın boşanmaya hak kazanırdı.[55]

---

51 R.C. Jennings, s. 95; bu süreye "iddet" denilirdi (*Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 48); Ebussuud Efendi'ye göre nafaka 20 akçaya kadar verilebilirdi. Ankara mahkeme kayıtlarından birinde fakir bir kadına 1 akça, nafaka tayin edildiği yazar (H. Ongan, s. 74) Kayseri'deki kayıtların birinde 15 akça nafaka kaydı vardır. (Jennings, s. 62).

52 *Kanunnâme-i Sultanî* (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), s. 64; Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 4.

53 Georges Sandys (1610), *Travailes*, Londra, 1652, s. 52; *Ebussuud Efendi Ftv.*, s. 51.

54 R.C. Jennings, s. 86-88; *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 53.

55 C. de Bruyn, 125; G. Sandys, s. 52; G. Üçel-Aybet, "16. ve 17. yüzyıl Batı Seyyahlarına Göre Osmanlı İmparatorluğu (Toplumsal yapı ve Şehirler)" Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1980, I., s. 123.

Bütün bunlardan başka kocası tarafından terk edilmiş kadın boşanmış sayılırdı. Fransız görgü tanığı Michel Baudier'nin gözlemlerine göre eğer koca karısına haber vermeden altı ay evden uzak kalırsa ve geçinmek için kadına ve evine hiçbir şey bırakmamışsa kadın başkasıyla evlenebilirdi. Ebussuud Efendi fetvalarında bu sürenin üç ayla bir yıl arasında olduğuna dair kayıtlar vardır. Kayseri kadı sicillerinden Jennings de benzer örnekler göstermiştir.[56]

Ailede kadınlar ve çocuklar

Kadınlar

Bu devir görgü tanıklarına göre ailede kadınlardan ev işleri ve ev idaresi beklenmezdi. 1610 yılında İstanbul'da kalan İngiliz seyyah George Sandys, Osmanlı kadınlarının sorumluluklarının sadece çocuklarını beslemek ve aile yaşamının mutlu ve huzurlu olmasını sağlamaktan ibaret olduğunu yazar.

Kaynaklardan ve belgelerden elde edilen bilgilere göre bu devir Osmanlı ailesinin yaşam seviyesi yüksekti. Genellikle ev işleri satın alınmış kölelere yaptırılırdı. Ebussuud Efendi fetvalarında buna dair hükümler vardır.[57]

Ailede kadınlar kocalarına saygı gösterirler ve günlük yaşamlarında buna göre hareket ederlerdi. Pek seyrek sokağa çıkmakla beraber birkaç günlüğüne akraba ve ailelerini ziyarete gidebilirlerdi. Ancak perşembe gecesine kadar evlerine dönmeleri âdetti. Osmanlı toplumunda hafta sonu tatili perşembe gecesinden cuma gecesine kadar sürdüğünden kadın hafta sonu evinde olmalıydı.[58]

Ebussuud Efendi fetvalarına göre kadın ailesinin ziyaretine gidemediği zaman kadının anne ve babası cuma günü kızlarını görmeye gelirlerdi. Damat istemese de anne ve babanın her cuma kızlarını görmeye hakları vardı.

---

56 Michel Baudier, s. 133; *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 44; R.C. Jennings, s. 94.

57 G. Sandys, *Travailes*, s. 52; T. S. Cantacasin (1502), s. 124; *Ebussuud Efendi Fetvaları*. s. 53.

58 W. Lithgow, *The Total Discourse*, s. 155.

Evli kadınlar aile ziyaretinden başka yakın köy ve kasabalara veya bir mahalleye gezintiye gidebilirlerdi. Hac için kadına kocası refakat edemiyorsa kadın ailesinden veya yakın akrabasından bir erkeğin refakatinde hacca gidebilirdi.[59]

Kadınlar sokağa çıktıkları zaman uzun ve kapalı giysiler giyerler ve yüzlerini siyah veya beyaz bir peçeyle göz hizasına kadar örterlerdi.[60] Kadınlara kocalarından ve babalarından ve aile içindeki erkeklerden başkasına güzelliklerini kapamaları dinen emredilmiş olduğundan on iki yaşından yukarı genç kızlar da aynı şekilde örtünürler, babalarından ve erkek kardeşlerinden başka bir erkeğe görünmezlerdi.

1573'te İstanbul'a gelen Fransız diplomat Philippe du Fresne Canaye, Osmanlı kadınlarının bu konuda çok titiz olduklarını, bir erkek tarafından gizlice görülmüş olmanın affedilmez bir hakaret ve cüret olarak kabul ettiklerini yazar ve tanık olduğu bir olayı anlatır: "14 Mayıs'ta ikinci vezir 'Piali' (Piyale) Paşa, 'Grand Seigneur'ün (Padişah) Şahinci Başı'sının kızlarından biriyle evlendi. 'Sultana'nın (Sultan) çok güzel bir genç kız olduğu söylentileri duyulmuştu. (Düğünden önce) Paşa, bir gün gizlice kadınefendinin sarayına gitti ve orada beklerken bir odadan diğerine geçen (müstakbel karısını) Sultan'ı gördü. (Bunu fark eden) anne ve kız çok kızdılar. Onları öfkelendirecek bundan büyük yara olamazdı. Onlar utanç duydukları bu duruma sebebiyet verdiğini iddia ederek zavallı babayı suçladılar. Bu büyük hanımefendiler kocalarından başka hiçbir erkeğe asla görünmezler. Bana göre bu Türk âdeti acımasızdır. Bizim kadınlarımız ve hatta vahşi hayvanlar bile hür yaşarken bu zarif ve güzel kızların kapalı tutulmasını anlayamıyorum. Düğünlerde yapılan şenliklerde, ziyafetlerde, oyunlarda genç kızların hiçbirini asla göremem."[61]

Bununla beraber halk arasında bazı ailelerde kadınlar eve ge-

---

59 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, 55-56.

60 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 105; M.des Hayes, *Voyages de Constantinople*, s. 74.

61 Ph. du Fresne Canaye (1573), *Le Voyage du Levant de Philippe du Fresne Canaye* (M.H. Hauser), Paris, 1897, s. 119.

Bir Türk kadını ve çocukları (Nicola di Nicolai, s. 66).

len erkek misafire görünebiliyordu. 1658'de Danimarkalı diplomat M.des Hayes, Bosna Saray'da misafir olarak gittikleri bir evde ailedeki kadınların onları ev sahibesi olarak karşıladıklarını yazar: "Erkekleri'yle evlerine gittiğimiz zaman (evdeki) kadınlar bizi görürler. Bizi görmek için çıkarlar. Onlar bizim Fransız ve Danimarka tarzı giyinişimize hayran oldular."[62]

Osmanlı toplumunda kadınların genellikle kapalı ve kurallarla sınırlı günlük yaşamları onları dış ortamdan tamamen ayırmış değildi. Kadınların evleri dışında da faaliyetleri olduğu gibi özellikle İstanbul'da bayram eğlencelerinde salıncaklarda onları eğlenirken, bedestende (kapalı çarşı) alışveriş yaparken görmek mümkündü. 1615 yılında İstanbul'da kalan İtalyan seyyah Pietro della Valle, bedestende gördüğü bazı kadınların davranışlarını anlatır: "Sabahları kadınların bedestene gitmeleri biraz da kendilerini göstermek içindi. Gözleri her zaman örtülü değildir. İsterlerse kendilerini tanıtabilirler. Çok dik yürürler, kendilerini dimdik tutarlar. Ellerini belli gizli cepler içinde saklarlar, sokak elbiselerinin önünde kollarını kavuştururlar. Biz yabancılardan biriyle tanıştıkları zaman dotsça muamele ederler. Kalabalıktan itilmiş olarak dirsekleriyle onu iterler. Eğer onlar güzelse biz de aynı şeyi yaparız. Karşılıklı tebessümler bir veye iki kelime veya kadınlara karşı gösterilen nezaketle derece derece arkadaşlık yapılır."[63]

Genellikle bu devirde kadınların toplum içinde çalışması hemen hemen imkânsızdı. 1610'da İstanbul'a gelen İngiliz seyyah Sandys'in gözlemlerine göre esnafların karıları kocalarıyla beraber aynı dükkânda çalışamazdı. Bununla beraber 1584-1602 yılları arasında İstanbul'da bulunan İngiliz tacir John Sanderson'un gözlemlerine göreyse Aksaray'ın güneyinde Silivri Kapı tarafında avret Pazarı denilen meydan kadınlara ait bir çarşıydı. Burada kadınlar yaptıkları el işlerini gene kadınlara satarlardı.[64]

---

62 M.des Hayes, *Voyages de Constantinople*, Paris, 1664, s. 74.

63 P.della Valle (1615), *Pietro's Pilgrimage* (W. Blunt), Londra, 1953, s. 18-19.

64 G. Sandys (1610), *Travailes*, Londra, 1652, s. 27; J. Sanderson (1584-1602), *The Travels of John Sanderson in the Levant* (W. Forster), Londra, 1931, s. 77.

Osmanlı belgelerinde ve görgü tanıklarının yazılarında bu devirde Anadolu'nun kırsal kesimlerinde ve şehirlerinde çalışarak bölgenin ekonomisine katkıda bulunan kadınların olduğuna dair bilgiler vardır. Örneğin, Ankara civarında tiftik yününün elde edilmesi ve eğrilmesinde kadınların çalıştıklarını 1554 yılında Alman İmparatoru'nun elçisi Busbecq görmüştü. Diğer taraftan 1530 tarihli Aydın kanunnamesinde bildirildiğine göre bu bölgede toprak sahibi kadınlar arazilerini ektirerek tarım yaptırabileceklerdi.[65]

Haim Gerber'in incelediği Bursa kadı sicillerine göre kadınlar bu şehirde dükkân kiralar ve bunları işletirdi.[66]

Osmanlı toplumunda az sayıda da olsa ekonomik özgürlüğü için çalışan kadınlardan başka devlet büyüklerinin ailelerinde onlara savaş ve barışta yardımcı olan cesur ve zeki kadınlar da vardı. Başvezir Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın annesi Fatma Sultan böyle bir kadındı. 1669'da Fransız seyyah Guillatiére, Mora'dan Kandiya'ya giderken seyahat ettiği gemide Fatma Sultan'ın harem ağasından büyük saygı gördüğünü ve bu haremağasından Fatma Sultan hakkında öğrendiklerini yazar: "Siyah harem ağası Fatma Sultan'a aittir. Fatıma Kadun Büyük vezirin annesidir. Fatıma Kadun Kandia'da bir erkek gibi oğluna yardımcı olmakta, yaşının ve kadınlığının üstünde bir faaliyet göstermektedir."[67]

Osmanlı Ailesinde Çocuklar

Osmanlı ailesinde çocukların çok temiz ve iyi bakımlı olmaları 1610 yılında İngiliz seyyah George Sandys'in ilgisini çekmişti. Seyyah Türk çocukları için şöyle der: "Onlar, çoğunlukla gördüğüm en tatlı çocuklara sahiptir. Çocuklar devamlı yıkanmaları ve temizlikleri dolayısıyla çok tatlıdır. Biz çocuklarımızı kolumuzda taşırız, onlar omuzlarında."[68]

---

65 O.G. Busbecq (1554), *Turkish Letters*, s. 46-47; Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 7.

66 H. Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City Bursa," *International Journal of Middle East Studies*, 2, 1980, s. 231-244.

67 Guillatiére (1669), *Voyage to Athens*, Londra, 1676, s. 326.

68 G. Sandys (1610), *Sandys' travailes*, s. 54.

1653-1672 yılları arasında ticarî ve diplomatik görevle Osmanlı şehirlerinde bulunan Fransız gözlemci Chevalier d'Arvieux, Müslüman çocukların Avrupalı çocuklardan daha sıhhatli ve mutlu olduklarını, on iki aylıkken yürümeye başladıklarını bunda ailenin gösterdiği şefkat ve bakımın etkili olduğunu yazar.[69]

Eseri iyi bir kaynak olan Thedore Spandouyn Cantacasin, 1502'de Osmanlı toplumunda Türk ailelerin genellikle çok çocuklu ve iyi gelirli olduklarını görmüştü.[70]

17. yüzyıldaki belgelere ve görgü tanıklarına göre Osmanlı toplumunda aileler çocuklarının bakımına olduğu kadar eğitimine de özen gösterirdi. Vakıf binalar içinde camilere bağlı çocuk (sıbyan) mektepleri (yuva ve ilk okul seviyesinde) vardı. Evliya Çelebi, İstanbul'da 1080 haneli Anadolu Hisarı kasabasında 7 çocuk mektebi, ahalisi çoğunlukla esnaf olan Kasımpaşa'da 7 sıbyan mektebi, ahalisi oduncu ve bahçıvan olan 800 hanelik Beykoz'da 4 çocuk mektebi olduğunu yazar.[71]

Osmanlı toplumunda çocukların yetişmesi ve terbiyesi önem verilen bir konuydu. Bunun için gerekli önlemler toplumsal âdetlere ve hukuka göre düzenlenmişti. Örneğin, anne ve babanın sorumluluklarını yerine getiremeyecekleri hallerde (ölüm veya bir başkasıyla evlenme) çocuğun terbiye ve yetişmesi için bütün sorumluluğu anneanne veya babanın erkek kardeşi (amca) üstlenirdi. Eğer çocukların annesi ölmüşse kanuna göre çocukları anneanne alırdı, ve çocukların bakımı için mahkemeden babanın ödeyeceği nafakayı takdir ettirir, bunu da alırdı.[72] Jennings'in incelediği Kayseri kadı sicillerinden çıkan sonuçlara göre genelde çocuğun "vasi"liğini veya "velâyet"ini mahkeme çocuğun annesine veya annesinin ailesine verirdi. Annenin kızkardeşi veya teyzesi de çocuğa vasi

69 Ch. d'Arvieux(1653-72) *A Levantino Adventurer* (çev. W.H. Lewis), Londra, 1962, III. S. 309.

70 T.S. Cantacasin (1502), *Petit Tracte de l'Origine des Turcqz* (Ch. Scheler), Paris, 1896, s. 190.

71 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1928, s. 291, 311, 321, 334.

72 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 33-34.

olabilirdi. Eğer çocukların babası ölmüşse çocukların velâyeti anneye verilirdi. Dul anne yeniden evlendiği takdirde velâyet anneanneye verilirdi. Bu mahkeme kayıtlarından birinde böyle bir öksüz çocuk için günde yirmi dört akça nafaka tayin edildiği yazılıdır.[73]

Ailede Anne ve Babaya Saygı

Osmanlı ailesinde dinen de emredilmiş olduğundan anne ve babaya büyük saygı duyulurdu. Ayrıca toplumda yaşlılarla gençler arasında da karşılıklı bir sevgi ve saygı vardı. 1610 yılındaki gözlemlerine göre İngiliz seyyah George Sandys bunu şöyle açıklar: "Türkler anne ve babalarına büyük saygı duyarlar, aşağı olanın efendisine saygı duyduğu gibi. (Toplumda) genç yaşlıya, yaşlı olan da gence lâyık olduğu üstünlüğü, değeri verir."[74]

Ailede Veraset

Kadın, eğer kocası ölürse evlenirken kocasının evine getirdiği çeyizini geri alırdı. Eğer kadın önce ölürse çeyizi çocuklarına kalırdı. Çocuklar babalarından annelerinin evlenme çeyizini isteyebilirler, fakat baba reddederse çeyizi vermez elinde tutardı.[75]

Osmanlı toplumunda kadının evlilikte veraset hakkı Osmanlı kanunları ve Islâm hukukuyla korunmuştu. Kanuna göre koca öldüğü zaman kadın çeyiziyle birlikte "mehr"ini geri alırdı. Ebussuud Efendi'ye göre, eğer koca nikâhtan hemen sonra ve düğünden önce ölürse kadın gene "mehr"ini alırdı.[76] Bununla beraber, mahkeme kararıyla bütün mülk ve arazilerinin verasetini yetişkin erkek evlâtları olmasına rağmen karısına veren kocalar da vardı. Bu hal ancak karısının mülk ve arazileri yönetecek yetenekte olduğunun koca tarafından iyi bi-

---

73 R.C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18 (1975) s. 53-114.

74 G. Sandys (1610), *Sandys' Travailes*, s. 51.

75 C.de Bruyn (1678-1683), *Voyage au Levant*, s. 124.

76 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 42.

linmesiyle mümkün olurdu. Jennings bununla ilgili örnekleri Kayseri kadı sicillerinden göstermiştir.[77]

Ailede çocukların babadan veraset hakları Osmanlı kanunlarında belirlenmişti. Kanuna göre kız çocukların babadan veraset hakları sınırlıydı veya yoktu.

Örneğin, 1528 tarihli Aydın livası kanunnamesinde ve 1569 tarihli Silistre kanunnamesinde kız çocuk babanın tek vârisi de olsa babanın arazisine vâris olamazdı.[78] Bunlar sipahi kızlarıydı. Bunun nedeni timar arazisinin idare edilebilmesi için timarın askeri ve idari yeteneği olan kişilere verilmesi devletçe ön görülmüş olmalıdır.

Özel mülk sahiplerinin kızlarının veraset hakları sınırlıydı. Aynı devirde Bosna kanunnamesine göre kız çocuğun baba arazisine vâris olabilmesi için babanın sağlığında bu arazide tarım yapması şarttı.[79] Bu kanunun uygulandığı eyaletlerde arazi sahiplerinin tarıma teşvik edilmesi için böyle bir şart konulmuş olabilir.

Fatih kanunnamesinde kadınların babalarından veraset hakkı ancak bu arazilerin vergisini ödeyecek durumda olmaları halinde tanınmıştı. Diğer taraftan İslâm hukukuna göre, kadınların babalarından veya akrabalarından şartsız veraset hakları vardı.[80] Osmanlı kanunnamelerindeyse kadınların babalarından veraset hakkı ancak Tanzimat'tan (1839) sonra 1876'da (I. Meşrutiyet) kabul edilmiştir.[81]

Bununla beraber 17. yüzyılda Kayseri ve Mısır mahkeme kayıtlarında ailede kadınların da erkekler gibi veraset hakları olduğunu ve bunun uygulandığını gösteren örnekler vardır.[82]

---

77 R.C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Records:The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *JESHO*, 18(1975) s. 70-71.

78 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 8-9.

79 Bruce Mc Govan, *Economic Life in Ottoman Europe, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981, s. 55.

80 *Kuran*: Nisa suresi, ayet, 7.

81 Ö.L. Barkan. *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 324.

82 Jennings, s. 69; G.H. El-Nahal, "The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century," *Bibliotheca Islamica*, Chicago, 1979, s. 47.

Günlük ve Sosyal Yaşam

Giyim

Kadınların ve erkeklerin uzun ve sade giysileri genellikle birbirine benzerdi. Fakat bu giysilerin renkleri ve süslerinden toplumdaki sosyal gruplar ve rütbeler hemen ayırt edilirdi. Yüksek mevki sahiplerinin giysilerindeki süsler, özellikle sarıklarının büyüklüğü veya şekli farklı olurdu. 18. yüzyıl başlarında Türkiye'ye gelen İngiliz seyyah Aaron Hill, bir yabancı gözüyle bu giysiler için görüşünü şöyle açıklar: "(Türklerin) Hıristiyan ülkelerindeki milletlerin herhangi birinden daha düzenli, daha makul ve akıllıca mantıkî giyindiklerini gördüm. ... Doğu milletlerinin eski geleneklerine göre, böyle milletler uzun ve sade giysi giymeyi severlerdi, Türkler de bugün aynı şekilde giyinirler."

1656'da Fransız seyyah Thévenot, bu uzun ve sade giysilerin Türklerin güzel endamlarını daha mükemmel bir şekilde ortaya koyduğunu yazar.[83]

Erkeklerin Giyimi

Erkeklerin krep, muslin veya çok ince pamukludan yapılan gömlekleri yakasızdı. Ayak bileklerine kadar uzun olan donun üzerine düşerdi. Gene ayak bileklerine kadar uzun kırmızı veya menekşe rengi kumaştan çakşır denilen bir pantolon ve iç gömleğinin üzerine topuklara kadar uzun bir elbise giyilirdi. Bu elbisenin kolları dardı ve kol ağızları elin üzerini örtecek şekilde yarım oval biçimde olurdu.[84] Elbisenin kolları bilekte düğmeyle iliklenir, yakası üst üste katlanır ve sol tarafta düğmeyle iliklenirdi. Ayrıca bazen bu elbisenin altına ve gömleğin üzerine, ince ipek astarlı kolsuz, kalçaya kadar uzun, bir yanı diğer yanın üzerine katlanarak soldan iliklenen bir yelek de giyilirdi.

Elbiseler, genellikle altın ve gümüş dokunmuş kumaşlar

---

83 A. Hill, *The Present State...*, s. 92; Thévenot, *Relation d'un Voyage*.. s. 55; Sandys, s. 49.

84 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, Paris, 1665, s. 55.

Yeniçeri Ağası (Nicola di Nicolai, s. 85).

Bir Türk Aşçı (Nicola di Nicolai, s. 98).

(brokad), kadife ve satenden yapılırdı. 1661 ve 1670 yılları arasında İstanbul'da İngiltere büyükelçiliğinde ve daha sonra da İngiltere'nin İzmir konsolosu olarak İzmir'de on bir yıl kalan Sir Paul Ricaut'un yazdığına göre "dolama" denilen Selânik kumaşı kaftan veya cüppe denilen elbisenin yapılmasında kullanılırdı.[85] Kışın çoğunlukla pamuk astarlı kapitone yapılmış saten elbise giyilirdi.

Ankara'nın tiftik (Ankara keçisi) yününden dokunmuş kumaşlar ancak mevki sahibi kimseler için uygundu.[86]

Pantolonun bel kısmı üzerine altın ve gümüş işlemeli ipek

85 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, Londra, 1652, s. 50; P. Ricaut, *Histoire de l'Etat Present de l'Empire Ottoman*, Amsterdam, 1672, s. 133.

86 Kanunî Süleyman kışları yalnız bu kumaşı tercih ederdi (O.G. Busbecq, s. 61)

bir kumaş sarılırdı. Kuşağın her iki yanında birer mendille bir tütün kesesi sallanırdı. Kuşağın iç kısmına da para ve lüzumlu şeyler konulurdu. Kuşakta genellikle iki hançer taşınırdı. Cüppe denilen elbisenin kol ağızlarıyla hançerlerin kınları altın, gümüş ve bazen de kıymetli taşlarla süslüydü. 1610'da İngiliz seyyah George Sandys, bu hançerlerin değeri hakkında bilgi verir: "Onlar (Türkler), şehirde dolaşırken silâh taşımazlar, sadece kuşaklarının altında eğri büyük bıçaklar taşırlar. Metalden ve kıymetli taşlarla süslü olanları içinde bazılarının değeri 500 sultanî'yi geçer." 1656'da Fransız seyyah Thévenot, hançerlerin bazılarının çok kıymetli olan balık dişiyle süslü olduğunu yazar.[87]

Cübbe denilen elbisenin üzerine ferace giyilirdi. Bunun kolları çok geniş ve uzundu. Sokağa çıkılırken giyilen bu giysinin içi yazın taftayla kışın samur ve diğer çeşitli kürklerle astarlanırdı. Siyah renkte makbul bir kürk olan samurun tüyleri çok ince ve çok uzundu. Bunlar pahalıydılar. Ermin, mavi sansar, Moskova tilkisiyle astarlanmış olanlar da giyilirdi. Geliri az olanların feracelerini koyun kürküyle astarladıkları olurdu.[88]

Çoğunlukla giyilen renk mor menekşe rengiydi. 1610 yılında İngiliz seyyah George Sandys Osmanlı toplumunda ancak Peygamber soyundan geldiği bilinen kimselerin yeşil renkte giysiler giydiklerini, hele bir Hıristiyanın yeşil renkte bir giysiyle dolaşmasının katiyen affedilmediğini şöyle anlatır: "Eğer bir Hıristiyan bilmeden yeşil renkte bir giysi giyerse onlar onun elbisesini sırtından yırtarlar ve muhtemelen böyle bir Hıristiyan dövülürdü de."[89]

Altın ve gümüş işlemeli kumaştan cüppe ve feraceler ancak önemli günlerde, düğünlerde ve resmî törenlerde giyilirdi. Devletin ileri gelenleri dahi önemli günler dışında sade ku-

87 Sandys, s. 50; Kuşağın iç kısmı cep gibiydi (Thévenot, s. 56); J.du Mont, s. 265.

88 J. Du Mont, *A New Voyage fait au Levant*, s. 266; Evliya Çelebi, İstanbul'da esnaftan kimselerin süslü elbiseler giydiğini yazar (Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 309).

89 G. Sandys, *Travailes*, s. 50.

maşlardan dikilmiş elbiseler giyerlerdi. Bunun nedeni Ebussuud Efendi fetvalarında yazdığına göre altın ve gümüş işlemeli kumaşlar ve ipeğin erkeklere dinen yasak olmasıydı.[90]

Diğer bir çeşit sokak giysisi daha vardı, bunu aşağı tabakadan olanlar giyerlerdi. Bu dizlerin biraz altına kadar uzundu, kollukları vardı ve önü açıktı.

Ayrıca kışın evde kalın kuşaklı elbisenin üzerine dize kadar uzun bol ve sade bir giysi giyilirdi. İpek veya kürk astarlı olan bu giysinin bazıları bol kollu, bazıları kolsuzdu. Bu, bunu giyen kimselerin mevki ve rütbelerine göre değişirdi.[91]

Erkeklerin saçları çok kısaydı. Alnın üstünde, tepede bir tutam saç bırakılırdı. Sakallarıysa tam uzunluktaydı. Bu hür ve saygıdeğer olmanın bir nişânesiydi. Çünkü Osmanlı toplumunda ancak köleler sakal bırakamazlardı.[92]

Başa beyaz bir sarık giyilirdi. Sarık, içi pamuklu kırmızı kadifeden veya çuhadan kenarsız bir takke üzerine beyaz muslinden veya tülbentten uzun bir ince kumaş birçok katlar halinde ve çeşitli şekillerde sarılarak yapılırdı. Sarık, toplum içindeyken evde veya dışarda asla çıkarılmazdı. Bazıları sakallarının ve sarığının içini amberle kokulandırırlardı. Sarığın üzerine sarıldığı takkenin yeşil renkte olanını ancak Peygamber soyundan gelenlerle toplumda üstünlük ve saygınlığı olan kimseler giyerlerdi.[93] Sarığın büyüklüğünden, katlama tarzından meslek ve sosyal seviye anlaşılırdı. Rütbenin derecesine göre sarığın büyüklüğü değişirdi. Yalnız şeyhülislâmın (müftü) sarığı padişahınkinden de büyüktü.

Bu sarıkların veya kavukların ayrı isimleri vardı. Sadrazam ve yeniçeri ağası selimî kavuk, İstanbul kadısı örf denilen büyük ve ulema sınıfına ait bir kavuk, subaşı ve ihtisab ağası perişanî kavuk giyerlerdi. Evliya Çelebi'nin yazdığına göre İs-

90 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 186.

91 Aaron Hill, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire*, s. 94.

92 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 49-50.

93 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 129.

tanbul ağası ocağındaki oda başıları başlarına "destarî" sarık sararlardı.[94]

Sarık sarmak maharet isteyen bir işti. Bundan dolayı bunu meslek haline getirmiş kimseler vardı.[95]

Ayakkabı, sarı veya kırmızı renkte ince deriden mes üzerine giyilirdi. Genellikle sarı renkte olan ayakkabı veya papuçlar sarı sahtiyan denilen bir deriden yaptırılırdı, pençeleri (taban) kalın, uçları (burunları) sivri, düz ve topuksuzdu. 1657-58 yılında Alman seyyah Hiltebrandt'ın gözlemlerine göre ayakkabının ökçesine düz bir demir çakılıydı. Bunun için demirciler ve ayakkabıcılar yanyana olurdu, birisi ayakkabı alınca demirciye giderek topuk kısmına demir çaktırırdı.

Çizmeyi genellikle ata binerken önemli ve mevki sahibi kişiler giyerdi. Geniş ve dize kadar uzun olan çizmenin nasıl giyildiğini Hiltebrandt şöyle anlatır: "(Beyin) hizmetkârı papucu bir beze sarılı olarak kucağında taşırdı. Bey, istediği yere gelince ve attan inerken ayağını hizmetkârına uzatırdı, o da geniş çizmeyi zorluksuz onun ayağından çekerek papuçları uzatırdı. Bu şekilde bey konağa girerdi. Hizmetkârı atın yanına döner, oradaki hizmetkârlarla beraber efendisini beklerdi."[96]

Attan inince âdete göre papuç giyilirdi ve çizmeyle dolaşılmazdı. Evlerin içine de papuçla girilmezdi. İngiliz görgü tanığı Aaron Hill, papuçların kapı önünde bırakılmasının kullanışlı olmadığını yazar. Bununla ilgili deneyimlerini anlatır:

> "Onların ziyaretleri, ziyafetleri veya törenlerinde bulunduğum zaman kapı önünde bıraktığım sokak ayakkabılarımı bulamadım, bulduğumdaysa ayakkabılarım ezilmiş, büzülmüştü. Böyle davetten sonra çoğu zaman 'mes'lerimle veya

94 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 49; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, T.T.K. Ankara, 1965, s. 142; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 301.

95 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 56.

96 C.J. Hiltebrandt, *Schwedische Gesandschaftreise nach Siebenbürgen der Ukraine und Constantinople 1656-1658*, (haz. F. Babinger, Leiden, E.J. Brill), 1937, s. 149. Yumuşak deriden olan çizmenin içine çakşırın (pantolon) paçaları sokulurdu (A. Hill, s. 93).

çıplak ayakla kaldım. Daha kötüsü eve gitmek için araba da yoktur. (Çünkü onlar) arabaya binmeyi kadınsı bir davranış sayarlar."[97]

Osmanlı Kadınlarının Giyimi

Osmanlı toplumunda kadınların giyimi erkeklerinkinden pek farklı olmamakla beraber daha zengindi. Gömlekleri genellikle çok ince ipekten ve çizgili olurdu. Çakşırları da pahalı bir kumaştandı.

Kaftan veya elbiseleri çoğunlukla altın veya gümüş işlemeli brokardan yapılırdı. Kaftan önde iri inci veya elmas düğmeyle iliklenirdi. Omuzları tamamen örten bu giysi göğüste derin kesimliydi. Vücuda çok sıkı oturan çizgili veya çiçekli ince gömlek kaftanın açık bıraktığı göğüsü örter, böylelikle kaftanın yaka çevresinde gömlek kısmen görünürdü. Belde çoğunlukla deriden yapılmış, kıymetli taşlarla veya altın ve gümüş işlemeli bir kemer vardı. Sokağa çıktıkları zaman siyah, mor veya kırmızı bir ferace giyerlerdi.

Deve tüyü, kadife veya benzer bir kumaştan yapılmış bu giysinin kolları bileklere kadar uzun ve dardı. Kışın ermin veya samurla astarlanmıştı. 1678 yılının aralık ayında İstanbul'da bulunan Hollandalı seyyah Cornelius de Bruyn Osmanlı kadınlarının kürk astarlı feraceleri hakkında gördüklerini anlatır: "Saygıdeğer hanımlar bu mantoyu kıymetli bir kürk olan kuzey samuruyla astarlatırlar, 300 veya 400 ecus (altın) değerindedir. Bu mantonun diğer bir özelliği çok hoş olmasıdır."[98] Evliya Çelebi, İstanbul'da kadınların uzun ferace giydiklerini, başlarına tülbentle "Selamiye diba" denilen bir başlık giydiklerini yazar.[99]

Sokaktayken kadınlar baş ve yüzlerini örterler, yüzlerine çok ince kumaştan sadece gözleri açık bırakan bir peçe takarlardı. 1656 yılında Fransız seyyah Thévenot'nun İstanbul'daki

97 A. Hill, *The Present State of the Ottoman Empire*, Londra, 1710, s. 93.

98 C.de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 135.

99 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 309.

Şehire giden Türk kadını (Nicola di Nicolai, s. 65).

Hamama giden Türk kadınları (Nicola di Nicolai, s. 63).

gözlemlerine göre Peygamber soyundan gelen kadınlar peçelerine iliştirdikleri yeşil bir kumaşla tanınırdı.[100]

Görgü tanıklarına göre kadınlar sokakta ayakkabı olarak ayaklarına (burnu ve ökçesi) iyi demirlenmiş mavi, sarı veya kırmızı renklerde potin giyerlerdi.[101]

Kadınların evde başlarına giydikleri süslü hotoz veya ensede toplanan başörtüleri veya türbanlar giyimlerinin en muhteşem yanıydı. 1690-1691 yılında Fransız seyyah Jean du Mont bu hotozlardan bahseder: "Evde saygıdeğer hanımlar, paşaların karıları, uzun sekiz parçalı uçları yuvarlak kesimli kadife veya

100 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 56.

101 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 76; Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 54.

brokardan başı saran bir örtü giyerler. Örtünün ucu genişleyerek tepeye doğru toplanmıştır, arkada omuzlara kadar düşer. Bunun tepede çok yüksek olması istenmiyorsa kumaş itinayla katlanır, inci dizileri, elmas ve yakutlarla süslenir. Bu başlık daha yukarda tutulmak istenirse bir alınbağıyla başa bağlanır. Bu alınbağı iki parmak genişliğindedir ve üzeri tamamen altın veya kıymetli taşlarla kaplıdır. Bu alınbağının etrafındaki küçük altın zincirlerin her birinden elmas, zümrüt ve diğer kıymetli taşlar sarkar. Bunlar alnı ve yüzün iki yanını örter."[102]

Jean du Mont, Osmanlı toplumunda her kadının kendi imkânlarına göre giyimine ve süsüne verdiği önemi anlatır: "Sizi temin ederim, her kadın imkânına göre kendini süsler. Kadının babası tarafından verilen çeyiz ve para gelinin süsleri için harcanır. Fakat kadının hissesi pek çok mücevherler satın almaya yeterli değilse sadece altın ve gümüş işlemeli bir alın bağı takar. Bu kadar da masraf edemeyenler başlıklarına işlemeli mendiller bağlamakla yetinirler, bu fakir şekilde giyimdir. Ayakkabı tamircisinin karısı bile bunsuz görünmez."[103]

İstanbul hanımlarının giyiniş tarzları zarifti ve diğer şehirlerdeki hanımların giyimini şıklık ve zarafette geçerdi. 1678'de Cornelius de Bruyn'un gözlemlerine göre İstanbullu hanımlar ensede topladıkları başörtüsünün üzerine çeşitli renklerde altın ve gümüşle dokunmuş ve kıymetli taşlar serpiştirilmiş ve iğne oyasıyla yapılmış küçük çiçeklerle süslü mendiller iliştirirlerdi. Şekil verilmiş bu başörtüsü bozulmaksızın pek çok günler kullanılır, sonra yeniden şekil verilirdi.[104]

İzmir'de kadınlar sarı, yeşil çizgili altın işlemeli kumaşlardan yaptıkları başlığa renkli birkaç mendil veya sadece gümüş işlemeli beyaz bir mendil bağlardı. Küpe, kolye ve bilezikleri altın ve incidendi. Sokağa çıktıkları zaman bütün vücutlarını ayaklarına kadar örten bir giysi giyerlerdi. Bu İzmir'in iklimine uygun olarak beyaz kumaştandı. İzmir'deki Rum ve Yahudi

102 J. Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 271-272.

103 J.du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 272.

104 C.de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 56.

İstanbul'da Türk kadınının baş süsleri (C. de Bruyn, 1678, s. 57).

İzmir Türk kadınının ev dışında ve ev içindeki baş süsleri (C. de Bruyn, s. 30).

Saraylı kadınefendi (Nicola di Nicolai, s. 96).

kadınlar da böyle giyinirdi. Türk kadınlar yüzlerine siyah tül veya krepten peçe takarlardı, bunu indirebilir veya gözlerine kadar çekebilirlerdi.

Osmanlı kadınlarının saç şekilleri giyimlerini tamamlayan bir unsurdu. Genellikle saçlar ortadan ayırılır ve arkada, ensede toplanırdı. Görgü tanıklarına göre kadınlar eğer saçları çok uzun değilse saç uçlarını başlarına giydikleri hotozun altına sıkıştırır, saklarlardı. Bazen de saçlarının arasına takma saç karıştırırlar ve bunu topuklarına kadar sallandırırlardı. Alında ve yüzün iki tarafında sarkıttıkları lüleleri pek itinayla yapılıydı.[105]

Bu devirde Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı toplumunda Türk kadınları da makyaj yaparlardı Görgü tanıklarına göre onların siyah ve iri gözleri güzelliklerinin en beğenilen yanıydı. Gözlerinin daha da güzel görünmesi için kirpikleriyle gözleri arasına siyah tozdan sürme sürerlerdi. Sürme Fas krallığından getirilen bir mineralden yapılırdı. Kaşlarını da şekil verdikten sonra boyarlardı. 1691'de Fransız seyyah Jean du Mont, kaşlara nasıl şekil verildiğini anlatır: "Onların kaşları harikulâde güzeldir. Kaşlarına şekil verdikten sonra alınması gereken kısmın üzerine Pilo denilen bir macun sürerler, (bunu sildikten sonra) alınması gereken kısım alınmıştır ve cilt pürüzsüzdür."[106]

Osmanlı kadınlarının dudaklarına ve yanaklarına sürdüğü kırmızı boya, krem tartarla kırmızının karışımının uzun zaman kaynamasından bu karışımın 1/10'u kaldıktan sonra elde edilirdi. Jean du Mont'a göre kadınlar, kendilerine yaraşan ve doğal görünen bu rengi beğenerek kullanırlardı. 1573 yılında İstanbul'da dört ay kalan Fransız diplomat Philippe du Fresne Canaye, bazı kadınlarla buluştuğunu yazar bu nedenle kadınların saçları ve makyajlarını iyi bildiğinden bu konuda bilgi de verir, ona göre İstanbullu kadınlar yüzlerine beyaz yağlı bir krem, elleri ve ayaklarına kına sürerlerdi. 1610'da İngiliz gör-

105 *A.g.e.*, s. 35; Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 54; Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage au Levant*, s. 78; J. Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 272.

106 J. Du Mont, *A New voyage to the Levant*, s. 272.

gü tanığı Sandys'e göre kadınlar kol ve ayak bileklerine mücevherlerle süslü bilezikler takarlardı.[107]

Osmanlı kadınlarının giyimleri, makyajları kadar temizlik ve güzellikleri de Avrupalı seyyahların hayranlığını kazanmıştır. Sandys, Türk kadınları için görüşünü şöyle açıklar: "Türk kadınları zarif ve güzeldir. Onların cildi temiz, pürüzsüz, cilâlanmış fildişi gibidir. Çünkü (seyrek sokağa çıktıklarından), havadan buruşmaz ve onlar her gün yıkanırlar."[108]

Jean du Mont'un görüşü de bundan farklı değildir: "Türk kadınları dünyada en çekici yaratıklardır. Onların çok fazla temizliği çekici olmalarının nedenlerinden biridir. Mutlaka haftada bir yıkanırlar, fakat daha güzel olmak için haftada iki defa yıkanırlar."[109]

Evliya Çelebi, Kasımpaşa'daki kadınların hemen hepsinin çok güzel olduklarını, şehrin havası ve suyunun bunda etkili olduğunu yazar.[110]

Osmanlı Evinde Yaşam

Bu devir Osmanlı evlerinin iç ve dış mimarî yapısı çok sadeydi. Bu sadelik ev içindeki yaşam biçimine de yansımıştı. Oturma odası bu çeşit bir yaşam için kullanışlıydı. Odanın bir tarafı diğer kısmından biraz yüksekçe olurdu. Sofa denilen bu oda günün farklı zamanlarında oturma, yemek ve yatak odası olarak kullanılırdı. Yemek zamanı burada sofra kurulur ve kaldırılır, yatma zamanı da yataklar yere serilir, hazırlanır ve sabah tekrar kaldırılırdı. Yemek ve yatma zamanları dışında geniş yastıklar üzerinde bağdaş kurarak oturulur, tütün ve kahve içilir, sohbet edilirdi.

Odaların duvarları düz beyaz renkte olurdu. Ancak bazı konakların ve sarayların özel odalarında duvarlar çini ve oyma işçiliğiyle süslenirdi. Bununla beraber tavanlar her evde ahşap

---

107 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 76; Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 53-54.

108 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 52.

109 J.du Mont, *A new Voyage to the Levant*, s. 273.

110 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 294.

oyma işçiliğiyle altın ve çok pahalı olan mavi azure taşıyla süslüydü. Yer tamamen halılarla kaplıydı. Ev içinde halıların üzerinde katiyen papuçla yürünmezdi. Camiye girerken olduğu gibi eve girerken de papuçlar çıkarılırdı.

Genelllikle odaların pencereleri büyüktü. Pencerelerin kenarları boyunca odayı çevreleyen divanda yastıklar üzerine bağdaş kurularak oturulurdu.[111]

Gece yatma zamanı gelince bir çeşit gömme dolap olan duvardaki "yük"ün içinden çıkarılan şilteler gün boyunca oturulan sofada yere serilirdi.[112] Evde herkes kendi şiltesi üzerinde uyurdu. Evin büyükleri veya efendileri divan üzerine konan şiltelerinde uyurlardı. Bu âdete göre yazın pamuktan kışın da yünden yapılmış bir veya iki şilte sofadaki divan üzerine serilirdi ve yatağın başucuna yastık konurdu. Şiltenin üzerine çarşaf ve onun üzerine de yorgan serilirdi. Yorganın yüzü pamuklu bir kumaş veya satenden olurdu. 1610 yılında İstanbul'da kalan İngiliz seyyah George Sandys, gördüğü saten yorganlar için notları arasında bilgi vermek gereğini duymuştu. 1656'da Monsieur de Thévenot, çok kullanışlı bulduğu yorgan için şunları yazmıştı: "Başka bir örtünün üzerine dikilmiş olan pamuklu örtü bana bizimkilerden daha kullanışlı geldi." Sabah olunca şilteler, yorgan ve yastıklar itinayla katlanır, tekrar duvardaki "yüklük"te yerlerine konurdu. Bu konuda Thévenot'nun izlenimi ve görüşü ilginçtir. Thévenot'ya göre "Türkler yemeklerine büyük bir özen göstermedikleri halde yatakları için büyük zahmete girerler".[113]

Sofra, Yemekler ve İçecekler ve Bununla İlgili Âdetler

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı toplumunda miktar ve çeşit olarak pek az yenirdi. Ziyafetler de bu nedenle sadeydi. Bunun

111 George Wheler, *A Journey into Grecce*, Londra, 1682, s. 215; Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 51.

112 Jean du Mont, s. 263.

113 G. Sandys, s. 51; M.de Thévenot, s. 64; Thévenot'nun yorgan için bu beğenisine Robert Mantran değinmişti. (*La vie Quatienne a Constantinople a l'Epoque de Soliman Le Magnifique et de Ses Successeurs XVIe XVIIe Siecles*, Paris, 1965).

sağlık ve güzellik için yararlı olduğu bilinirdi. Seyyahlar bu çeşit beslenme âdetini kendi ülkelerindeki beslenme alışkanlıklarından çok üstün olduğunu kabul ederler.

1672'de Fransız seyyah Grelot, Avrupa'da ancak sağlık alanında bilimsel kuruluşların üyelerinin böyle az yediklerini yazarken Cornelius de Bruyn, bu konuda şöyle demektedir: "Hıristiyanlar ifrat derecede yeme ve içmeleriyle sıhhatlerini harap ederken Türkler alışkanlıklarında (yaşam tarzlarında) muhteşem olmalarına rağmen yeme ve içmelerinde böyle değildirler".[114]

1610 yılında İngiliz görgü tanığı George Sandys, Türklerin yeme ve içme alışkanlıklarını Londra'daki İngilizlerinkiyle karşılaştırır: "Zannederim biri bu şehirde (İstanbul) yirmi günde yiyeceğini Londra'da bir günde yer. Burada balık yenildiği gibi, aynı zamanda halkın çoğu sebze, meyva, soğan, sarımsak, sıkıştırılmamış peynir, un, süt ve baldan yapılmış yiyecekler yer. Böylece onlar her şeyin bol olduğunu bilerek ve güzelliklerini düşünerek pek az veya hiçbir şey yemeden yaşarlar." 1554'te Alman imparatorunun elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq de kendi ülkesine göre Osmanlı Türklerinin az yediklerini yazar: "Öyle ki, bizim memleketimizde bir adam bir günlük yiyeceği için bir Türk'ün on iki günlük yiyeceğinden daha fazla harcar".[115]

Osmanlı toplumunda görgü tanıklarına göre evde veya yolculukta belli yemekler tercih edilirdi. Genellikle yolculukta sıcak yemek yenilmezdi. Böyle zamanlarda yoğurtla ekmek, peynir ve ekmek veya erik, armut, şeftali, üzüm gibi meyvaların hoşafıyla ekmek yenirdi.

Günlük yaşamda pilav en çok sevilen başlıca yemekti. Pirinç, et suyu veya tavuk suyuyla olduğu gibi tereyağ ve suyla da pişirilirdi. Pilav üzerine çoğunlukla yoğurt konur renk vermesi için de safran ilave edilirdi. Bazen pekmez de konduğu

---

114 Avrupa'da Hipokrat konseyine bağlı Salerne ekolü sağlık üzerine en ünlü kuruluştu. Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, Paris, 1680, s. 214; C.de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 132.

115 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 51; O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 53.

olurdu. Pilava tat vermesi için karabiber ekilir üstüne iyice pişmiş tavuk eti veya birkaç küçük parça koyun eti konurdu.

Pirinç, Osmanlı ailesinin mutfağında önemli bir yiyecekti. 1690'da Fransız seyyah Jean du Mont'a göre "Şeker, pirinç ve tavuk yıllık kazancı 20.000 livres olan bir adamın sofrasında en iyi yemektir."[116]

Türk mutfağının başlıca yemeği pilav 18. yüzyılda Avrupa'da da tercih edilen yemeklerdendi. İngiliz seyyah Aaron Hill, 18. yüzyılın ilk yarısında Türk mutfağından alınan pilavın İngiltere'de aynı isimle en çok sevilen yemekler arasında olduğunu yazar.[117]

Osmanlı toplumunda 17. yüzyılda çok sık yenen bir et yemeği şişte yapılmış kebaptı. Görgü tanıklarına göre şişe geçirilen küçük parça etlerin aralarına soğan konur ve genellikle karaman koyunu etinden yapılırdı. Diğer yemekler dolma, börek ve çorbaydı.[118]

1675-1676 yılında İngiliz seyyah George Wheler, Susurluk'ta bir Türk evinde misafir kaldıklarında kendilerine akşam yemeğinde börek ve dolma ikram edildiğini yazar: "Bu iki kat hamur içinde ince kıyılmış et, ilik, şeker ve ekmek ufağıydı. Diğer yemek 'dulma' (dolma) kabak içine sosis gibi konulmuş et, soğan ve baharattan ibaretti, üzerine sirkeyle servis yapıldı. Her iki yemek de pek iyiydi."[119]

Osmanlı mutfağında yemek pişirilirken soğan ve zeytiyağı çok kullanılırdı. Ekmek gayet ince elenmiş undan yapılırdı. Üzerine susam veya çöreotu ekilirdi. 1657-1658 yılında İstanbul'da kalan Hiltebrandt ekmeğin nasıl yapıldığını görmüştü: "Bir seferinde yanından geçerken bir değirmene rastladım Birçok adam yedi saat boyunca unu elekten geçiriyorlardı. Çok güzel ekmekleri vardır."[120] Ayrıca 1678'de Hollandalı seyyah

116 J. du Mont, *A new Voyage fait au Levant*, s. 262.

117 A. Hill, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire*, s. 118; C.de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 133; G. Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 303.

119 G. Wheler, *A Journey into Greece*, Londra, 1682, s. 226; C.de Bruyn, s. 133.

120 C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache.*, s. 149.

Cornelius de Bruyn'un gözlemlerine göre ramazan ayında pide yapılırdı. Alışıldığı gibi ekmek fırından yeni çıktığı zaman sıcak yenirdi.[121]

Süt ürünlerinden tereyağı pek bilinmediği gibi taze süt de az içilirdi. Çoğunlukla yoğurt yenir ve ayran içilirdi. Kaymak, çok yenilmekle beraber fakir halk için oldukça pahalıydı.

Baharatlanmış ve kurutulmuş dana veya sığır etinden yapılan pastırma (basturma) İstanbul'da çok tüketilen yiyeceklerdendi. Görgü tanıklarına göre her aile reisi kışa girmeden önce kışlık pastırmasını hazırlatırdı. Bu taze etten daha pahalıydı, dolayısıyla idareli kullanılırdı. Pastırma yumuşak ve lezzetli etten yapılması gerektiğinden dana etinden yapılırdı, sığır etinden yapıldığında daha ucuza mal olurdu.[122]

17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı mutfağının sadeliğinin yanısıra yeni yemek çeşitleri de benimsenmişti. Bunun nedeni imparatorluğun eyaletlerinde diğer milletlerin kültürlerine ait yemek çeşitlerinin Osmanlı mutfağına girmesidir. Arap mutfağından alınan köfte ve baklava bu çeşit yemekler arasında en çok tercih edilendi.

Sofra

Osmanlı evinde yemek zamanı "sofa"da zeytinağacı veya ceviz ağacından yapılmış, yerden bir ayak yüksekliğinde yuvarlak veya oval bir masa üzerinde sofra kurulurdu. Masanın üst düzeyi çoğunlukla fildişiyle kaplanmış olurdu. Bunun üzerine yuvarlak, siyaha çalar koyu renkli ince deriden bir örtü örtülürdü. Buna sofra denirdi. Peçete yerine sofranın çevresi boyunca uzun bir bez vardı ve genellikle mavi renkte olurdu.[123]

Masanın etrafında herkes bağdaş kurarak otururdu. Görgü tanıklarına göre yemeğe başlamadan önce "Bismillahirrahmanirrahim" denilir ve yemek sofraya getirilirdi. Birkaç çeşit ye-

---

121 C.de Bruyn, pidenin üzerine et de konulduğunu yazar (C.de Bruyn s. 133), Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 118.

122 R. Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 130-131.

123 Jean.du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 262; C.de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 132; Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 61.

Sofrada Türkler (Aaron Hill, s. 118).

mek varsa pilav en sonra getirilirdi. Yemek tahta kaşıkla yenirdi. Etli yemekler için de bu böyleydi, çünkü kebap ve diğer et yemekleri hazırlanırken et önceden küçük parçalara kesilir ve sonra pişirilirdi. Ancak tandırda bütün olarak pişirilmiş tavuk sofraya pilav üzerinde getirildiği zaman parmakların yardımıyla tavuk eti parçalara ayrılırdı.[124]

Yemekte sadece su içilirdi, su sofraya toprak bir testi içinde getirilirdi. Ancak önemli kişilerin sofralarında porselen sürahi

124 C.de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 132.

kullanılırdı. Sofranın üzerine ince kenarlı geniş bir sini konur, yemekler birbiri ardından porselen tabaklarda sini üzerine taşınırdı. Halk arasında çoğunlukla kalaylı bakır kaplardan yemek yenirdi. 1690'da Fransız seyyah Jean du Mont gözlemlerine göre bunun nedenini açıklar: "Atlarının koşum takımlarını gümüşle süslemelerine rağmen gümüş tabaklardan yemenin büyük günah olacağını farzederler"

1610 yılında George Sandys bir sofrada sahanların üst üste konmuş olmasını kullanışlı ve ilginç bulmuştu: "Tabakların ayakları vardır. ... Ve tabaklar birbiri üzerine oturtulur. Böylece her birinden hiçbir tabağı kaldırmadan yiyebilirsiniz."[125]

Sofraya en son getirilen tabaklarla birlikte sini de kaldırılır, bundan sonra tatlı ve meyvalar sofra üzerine konurdu. Yemek gayet ağır yenirdi. Bu yüzden sofrada uzun zaman oturulurdu. Yemek sona erince "Elhamdülillâh" diyerek şükredilir ve eller yıkanırdı.[126]

Sofra kaldırıldıktan sonra hizmetkârlar fincanla şerbet getirirdi. Daha sonra kahve ve tütün içilirdi. Şerbet genellikle limonsuyu şeker veya balla yapılır içine gülsuyu ve amber ilave edilirdi. Sandys'in yazdığına göre özellikle Sakız Adası'nın balı şerbet yapmakta çok kullanılırdı.[127] Şerbet kadar çok içilen bir içecek de bozaydı. Arpa ve darıdan yapılan bu içkiyi genellikle çok genç olanlar içerdi.[128] Bu devirde bozahanelerde tatlı ve acı boza yapılır ve satılırdı. Bazen tatlı bozanın içine alkollü içki katıldığı olurdu. Genellikle boza bozahaneden alınır ve evde içilirdi. Bununla beraber bozahanelerde gençlerin toplanarak satranç ve tavla oynadıkları veya kebap yedikleri biliniyor. Ancak böyle yerlerde gizlice afyon içenlere rastlandığından padişah emriyle bazı bozahaneler kapatılmıştı. Bu emre rağmen buna göz yuman ve yasağı uygulamayan "kadı"lar azledilirdi.[129]

---

125 J.du Mont, *A New Voyage fait au Levant*, s. 263; G. Sandys, *Travailes*, s. 51.

126 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 132; J.du Mont, s. 263.

127 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 51; C de Bruyn, s. 133.

128 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 62; *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 148.

129 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 147-148.

Müselles üzüm suyundan yapılmış biraz daha pahalı bir içkiydi, üzüm suyu kaynatılarak üçte ikisi buharlaştıktan sonra elde edilirdi. 1554-1562 yılları arasında Ogier Ghiselin de Busbecq gözlemlerine göre müsellesin nasıl yapıldığını anlatır:

> "Anlatmadan geçemeyeceğim bir içki vardır. Üzümleri alırlar, iyice ezerler ve tahtadan bir kaba koyarlar. Üzerine sıcak su dökerler ve karıştırırlar. Sonra bu kabın üzerini iyice örterler, iki gün mayalanması için bırakırlar. Eğer mayalanma olayı uzun sürerse biraz şarap ilave ederler. Böylece üç veya dört gün için, bilhassa bol karla soğutulursa pek lezzetli bir içki olur. Bu içki İstanbul'da bol miktarda bulunur, buna 'Arap şerbeti' derler."

Müselles yapıldıktan üç veya dört gün sonra içilmezdi. Çünkü bekletildiğinde dinen yasak olan şarap kadar etkili ve alkollü olurdu. Ebussuud Efendiye göre şarap gibi içilmesi haram sayılmıştı.[130]

Kahve ve Kahvehaneler

17. yüzyılda kahve İstanbul'da günün her saatinde içilirdi. Görgü tanıklarına göre "ibrik" denilen kulplu güğümlerde kaynayan suya bir kaşık kahve ilave edilir, pişince hemen ateşten çekilir, porselen fincanlara konur ve tahta bir tepside ikram edilirdi. Bazen kahveye karanfil ve kakule de karıştırılırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün eyaletlerinde genellikle bu baharatlı kahve içilirdi. Thévenot'a göre bu karışımın tadı çok güzeldi.[131]

Evlerde ve kahvehanelerde çok içilen kahve bir evin mutfağında en lüzumlu erzaklardan biri sayılırdı ve bir kocanın karısına temin etmekle görevli olduğu şeyler arasındaydı.[132]

---

130 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 53; E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 189. Ebussuud Efendi fetvalarında "Arab şerbeti" diye geçer, fakat bilgi verilmez.

131 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, Paris, 1665, s. 62-63; G. El-Nahal, s. 58.

132 *A.g.e.*, s. 63; Gülgün Üçel-Aybet, "Batı Seyyahlarına Göre Osmanlı İmparatorluğu," Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1980, 1, s. 156.

İstanbul'da bu devirde kahvehanelerin sayısı çoktu. Buralarda kahve büyük kazanlarda pişirilir ve gene porselen fincanlarda içilirdi. Kahvehaneler meslek, uğraşı ve din ayırımı yapılmaksızın herkese açıktı. Çoğunlukla kahvehanelerde günün belli saatlerinde herkesi buralara çeken şarkıcı ve sazendeler vardı, kahveciden bunun için aylık bir ücret alırlardı. 1656'da Thévenot'nun kahvehanede gördüğü şarkıcı ve sazendeler hakkında 16. yüzyıl Ebussuud Efendi fetvalarında bir kayıt yoktur. Sadece kahvehanelerde satranç ve tavla oyunlarının oynandığı yazılıdır.[133] 1610'da Sandys'in gözlemlerine göre kahvehanede oğlan çocuklar müşterilere hizmet ederdi.[134]

Kahvehanede biri bir tanıdığına rastlarsa, kahveciye ondan para almamasını söylerdi ve böylece arkadaşı veya tanıdığına kahve ikram etmiş olurdu. Bunun için kahve getirildiği zaman kahveciye sadece "caba" demesi yeterdi. Bu bir nezaket kuralıydı.[135] Böylelikle sosyal yaşamda önemli bir yeri olan kahvenin çok içilmesi sadece sevilen bir alışkanlık olmasından değil aynı zamanda hazım ve mide için faydalarının bilinmesinden de ileri geliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan yabancılar o devirde Avrupa'da pek bilinmeyen kahvenin kendileri için bazı faydaları olduğunu Avrupa'daki yakınlarına yazdıkları mektuplarda anlatırlardı: "Kahve, içkinin yaptığı baş dönmesini önlediği gibi uyuklamaya da engel olur. Bizim Fransız tacirler mektuplarında bir veya iki fincan kahve içmek bütün gece çalışmak için yeterlidir diye yazarlar."[136]

Tütün

Osmanlı toplumunda 17. yüzyılda kahveyle beraber tütün de çok içilirdi. Bunun için mutlaka çubuk kullanılırdı. Tütün çu-

133 Thévenot, s. 63, E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 148-149.

134 G. Sandys, *Travailes*, s. 52.

135 Gülgün Üçel-Aybet, "Batı Seyyahlarına Göre Osmanlı İmparatorluğu," Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1980, I., s. 156.

136 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 62.

bukları bir el uzunluğundaydı ve dört parçadan oluşurdu. Görgü tanıklarına göre rengârenk boyanmış parlak cilâlı çubuklar üzerinde Türkçe yazılar yazılıydı. Çubuğun başı veya lülesi tahta, pişmiş kil veya su mermerindendi. Çubukların deri kaplama olanlarını çoğunlukla tiryakiler kullanırlardı.

Bazen büyük yapraklar halinde satılan tütün çubuğun lülelerinin de olduğu bir kese içinde taşınır ve tütünü ateşlemek için gerekli olan çelik taş ve ağaç süngeri de her zaman hazır bulundurulurdu. İçileceği zaman önce çubuğun lülesi tütünle doldurulur, ateşlemek için de çelik taşa sürtülür ve üzerindeki ağaç süngeri alev alırdı. Alev almış bu kav veya ağaç süngeri çubuğun lülesinin içine tutulurdu. Her içişten sonra ağaç süngeri temiz suyla yıkanır ve kurutulur, bir sonraki içime hazır tutulurdu. At üzerindeyken dahi tütün içmek bir alışkanlık haline gelmişti. Tütün İngiliz tacirler vasıtasıyla getirilmiş olmasına rağmen İngilizler tütüne pek ilgi duymadıklarından İngiltere'de alıcı bulamaz ve satılmazdı. Bundan dolayı onlar en iyi tütünleri İstanbul'a getirirlerdi.[137]

Yasak İçkiler: Afyon, Şarap

Osmanlı toplumunda bazı erkeklerin bu devirde gizlice afyon ve şarap içtikleri bir gerçektir. Küçük Asya da denilen Anadolu'da afyonun bol olduğu bilinmekle beraber İstanbul'da buna alışkın olanların yanlarında devamlı afyon taşıdıklarını 1610 yılında İngiliz gözlemci George Sandys görmüştü.[138] 17. yüzyıl Osmanlı görgü tanıklarından Lâtifî, çoğunlukla Tahtakale'de toplanarak afyon içenlerin sağlıklarının ne derece bozulmuş olduğunu şöyle anlatır:

> "...kesret-i tenâvül-i afyon ve bersden vücudları bers-i mahz olup ve yedikleri bersin rengi beşerelerine urup reng-i ruyundan za'feran ezimlü ve zaaf-ı nahafetlerinde cism-i zerd-i ni-

137 C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache.* (F. Babinger), s. 150; G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 52.

138 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 52.

zarların mumya düzümlü olmuşlar ... ve canlarını ceblerine koyub yanlarında götürürler.."[139]

1675-1676 yılında İstanbul'a gelen İngiliz seyyah George Wheler, İngiliz asıllı dönme bir cerrahın İstanbul'da At Meydanı'ndaki özel muayenehanesinde hazırladığı diğer ilaçlar arasında ayrıca afyon içenlere de gizlice afyon sattığını görmüştü:

"Biz burada afyon almaya gelen Türkleri gördük. Türkler bunu herhangi bir muameleden geçirmeden içiyorlardı. Bu sadece güneşte kurutulmuş siyah afyondu. ...Onun kullanılması bizim için zehir onlar için likördür... fazla kullanılması halinde sinirlerini kasar ve onlar çarpık ve eğri olurlar. Böylelerini çok gördük. Bize onların fazla afyon kullandıkları için bu hale geldiklerini söylediler."[140]

16. yüzyılın ünlü şeyhülislâmı Ebussuud Efendi fetvalarında "afyon tiryakileri"ne dair hükümlerden anlaşıldığına göre 16. yüzyılda da Osmanlı toplumunda afyon içenler vardı.[141]

Osmanlı toplumunda şarap dinen yasak olduğu için gizlice içilirdi. Kanunen de yasaklanmıştı. Müslümanların şehirde şarap satması veya alması yasaktı, cezası ölümdü. Kanuna göre meyhane işleten Hıristiyanlar da meyhanelerinden başka yerde şarap satamazdı.[142]

Türkler ancak Hıristiyan arkadaşlarının sofralarında misafir oldukları zaman şarap içerdi. 1554 yılında Alman İmparatorunun elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq, Budin'de sofrasına davet ettiği Türklere şarap ikram ettiğini yazar:

"...onları geç vakitlere kadar kalmak üzere soframa davet ettim. Ben yatmaya çekilince, onlar da ayrılırlardı. Fakat kabul etmek lâzımdır ki alışık olmadıkları için şaraba dayanık-

139 Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul* (haz. Nermin Suner Pekin), İstanbul, 1977, s. 52.

140 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 203.

141 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 144-145.

142 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 151; *Kanunnâme-i Sultanî* (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 45-46.

Sarhoşlar: Acemioğlan, Levanten ve Azap (Nicola di Nicolai, s. 95) "Türkler gizli ve çok şarap içerler, fakat bunlar köleler, asker ve yeniçerilerdir." H. Derschwam, s. 36).

lı değillerdir ve güçlükle yürürler... Şarap içmek Türklerce çok ciddi bir suç olarak kabul edilir, bilhassa yaşlılar için. Gençlerin bu suçu tövbe edeceği ve affedileceği ümidiyle daha hoş görülür.."[143]

1610 yılında İngiliz seyyah George Sandys, İstanbul'da yabancı elçilerin verdiği ziyafetlerde davetliler arasında bazı Türklerin şarap içtiğini görmüştü. Bir Türk görgü tanığı Lâtifî, 17. yüzyılın ikinci yarısında Galata'da Rumların işlettikleri meyhanelerde pek çok Türk'e rastlandığını yazar.[144]

1657-1658 yılında Alman seyyah Hiltebrandt, böyle bir meyhanede gördüklerini anlatır:

> "Ben bir seferinde bir tavernaya gittim, orada hem şarap hem de yemek vardı. Tavernada pek çok Türk yemek yemekteydiler. (Önlerinde) basık bir iskemlenin (tabure) üzerinde yuvarlak tahta bir kabın (tepsi) içinde ekmek ve bir testi şarap vardı. Meyhaneci, onlara ufak parçalara kesilmiş ve kızartılmış koyun etini servis yapıyordu. Böyle bir zevkin kuru kalmaması için biraz sonra bir sazende çalmaya başladı... önce bağırmaya başlamıştı, öyle bağırdı ki bu benim acaibime gitti, fakat onun bu şarkısı kendi hoşuna gidiyordu. Onu dinlerken Türkler çok içtiler ve ona ekmekle birçok para verdiler. Biraz önce bana yanımdakilerin söyledikleri gibi (içeriye) genç oğlanlarla çingeneler geldi. Bu genç oğlanların bukleli saçları vardı ve etek sarmışlardı, bu etekleri dans ederken çözüyorlar, sanki genç kızlarmış gibi bize doğru oynuyorlardı. Ellerinde kastanyetleri vardı, bunu şakırdatarak dans ediyorlardı. Onlara da şarap ve 'asper'ler (akça) verdik."

Meyhanede şarabın yanında yemek olarak koyun etinden üzerine kekik serpilmiş şiş kebapla senenin belli zamanlarında çıkan kalkan balığı gene kebap gibi servis yapılırdı. Buralarda rakseden genç oğlanlar Hıristiyan gençlerdi. Meyhanelerin dışında içki âlemlerinde rakı da gizlice çok içilirdi. Ayrıca, şarap

143 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 10.

144 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 51; Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, s. 57-58.

yasak olduğundan ve müselles de pahalı olduğu için İngiliz biraları bütün içkilere tercih edilirdi.[145]

Görgü tanıklarına göre meyhanelerde içen Müslümanların çoğu doğuştan Türk olmayan dönmelerdi. 1554'te İstanbul'dan Amasya'ya kadar seyahat eden Alman seyyah Hans Derschwam, meyhanede rastladığı bu kimseleri açıklar: "Türkler gizli ve çok şarap içerler fakat bunlar köleler, askerler ve yeniçerilerdir". Derschwam'ın yazdıklarını 1551'de İstanbul'a gelen Fransız coğrafyacı Nicolas de Nicolay'ın çizdiği gravürler görsel olarak doğrular. Gravürlerde resmedilen sarhoşlar meyhaneden çıkmış ve özel giysileriyle fark edilen "acemi oğlan", "levanten", ve "azap" gibi asker ve yeniçeri devşirmelerdir.[146]

Zaman ve Renk Kavramları ve Buna Bağlı Alışkanlıklar

Bu devir Avrupalı görgü tanıklarına göre Osmanlı toplumunda zaman birimi olarak saat kavramı, namaz vakitleri okunan ezanla ve buna bağlı olarak bilinirdi. Ezanı okuyan müezzinler su saatlerinden zamanı belirleyerek görevlerini yaparlardı.[147] İbadet vakitlerine göre gün beş zaman dilimine ayrılmıştı. Ezanla dua vaktiyle birlikte doğru zaman da duyurulmuş oluyordu. 1621 yılında bir Fransız seyyah Ortaçağda Avrupa'da buna benzer dua vakitlerine göre zamanın bilindiğini yazar. Buna göre, "Prime" ilk, "Tierce" üçüncü, "Sexte" öğle ve "None" ikindi duaları anlamlarına gelirdi, bu ibadet zamanları doğru saati de bildiriyordu.[148]

16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da zamanı kesin olarak bildiren saatler şehirlerin meydanlarını süslediği gibi herkes saat kullandığından yabancı seyyahlar Osmanlı İmparatorluğu ülkelerindeki şehirlerde meydan saati olmayışını ve saat kullan-

145 C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache*, s. 150-151; R. Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 165; Evlerde üzüm şırası ve şarap içen Müslümanlara dair fetvalarda bazı hükümler vardır. (*Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 146); Sandys, *Travailes*, s. 51.

146 Gülgün Üçel-Aybet, "İstanbul'da Bayramlar," *İstanbul*, sayı: 16, 1993, s. 29-33.

147 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*. s. 20.

148 Anonim, *Voyage de Levant*, Paris, 1632, s. 262.

ma alışkanlığının benimsenmemesini ilginç bulmuşlardır.[149]

1554'te Ogier Ghiselin de Busbecq, bu konuda yolda başından geçen olayı anlatır:

> "Türk rehberlerimiz söylediğim gibi ay ışığının parlaklığından aldanarak bize güneş doğmadan çok önce yola çıkmamız için haber verirler. Biz de bir anlaşmazlık çıkmasın diye eşyalarımızı toplarız, yatağım ve çadırlar arabaya taşınır. Atlarımız koşumlanır ve hareket etmek için bekleriz. Bu sırada Türkler yanlışlarını fark ederler, yataklarına, şiltelerine dönerler. ... Onlara saat kullandığımızı ve hiçbir zaman yanıltmadığını izah ettim ve bana uyandırmak için güvenebileceklerini söyledim. Bunu kabul ettikleri halde gene de faydalanamadılar. Sabah erkenden geldiler ve uşağımı uyandırarak bana 'benim zaman parçamın parmaklarının' (saat) ne söylediğini sormasını rica ettiler. ... Bir veya iki defa saatin şaşmaz doğruluğunu denedikten sonra saatlerimizin güvencesine hayran olduklarını söylediler. Böylece bütün yol boyunca uykumuzda rahatsız edilmeden rahatça uyuyabildik."[150]

Bu devirde Osmanlı toplumunda pek saat kullanılmamakla beraber 17. yüzyılın ikinci yarısında saat yapmakla tanınmış ünlü kişiler de vardı. 1672 yılında Fransız görgü tanığı Antoine Galland, vezir Mehmed Paşa'nın çok güzel saat yaptığı için "Saatçi" Mehmed Paşa olarak bilindiğini yazar.[151]

Daha sonraki yıllarda, ancak 18. yüzyıl başlarında İngiltere'den ithal edilen duvar saatlerinin Osmanlı evlerinde, köşklerde kullanıldığı görgü tanıklarının yazılarından anlaşılıyor.

Osmanlı toplumunda renklerin çeşitli anlamları olduğuna inanılır ve günlük yaşamda ona göre kullanılırdı. Siyah talihsizlik anlamına yorulur, siyah giyen birinin şanssız ve işlerinin bozuk olduğu düşünülürdü. Bu nedenle halk arasında siyah pek giyilmezdi. Beyaz, sarı, mavi, menekşe ve kahverengi şanslı renkler olarak kabul edilirdi.[152]

---

149 *A.g.e.*, s. 261; O.G. Busbecq, s. 19.

150 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 19-20.

151 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. Nahid Sırrı Örik), I., s. 228.

152 A. Hill, s. 86, O.G. Busbecq, s. 51.

Sosyal İlişkiler

Osmanlı Türkleri Arasında Sosyal İlişkiler

16. ve 17. yüzyıllarda görgü tanıklarına göre Osmanlı toplumunda sosyal ilişkiler dostluk ve barışıklık ilkelerine bağlı bir toplum düzeni içinde gelişmişti. 1610 yılında George Sandys, "Türk toplumunda herkes bir kardeşlik içinde yaşamaktadır" derken bu barışçı toplum düzeni için duyduğu hayranlığı belirtir. Avrupalı seyyahların açıkladığı gibi Osmanlı toplumunun barış ve iyi ilişkiler içinde bulunması dinî kuralların toplumca benimsenmiş olmasından kaynaklanıyordu. 1672'de İstanbul'a gelen Fransız seyyah Grelot'nun yazdığına göre dinen düşmanların affedilmesi emredildiğinden dargınlar barışırdı ve Türkler Cuma günleri düşmanlarının affedilmesi için dua ederdi. Din ve devlet düşmanlarına karşı da (bu konuda) birbirlerine olduğu gibi aynı duyguyla davranırlardı.[153]

Türkler arasındaki bu barışçı ilişkilere dair gözlemlerini Sandys şöyle yazmıştı: "Onlar kendi aralarında öyle örnek bir uygunluk, ahenk içinde yaşarlar ki aralarında kaldığım sürede (bir yılın üç çeyreği bir zamandan fazla olarak) bir Müslümanın diğer bir Müslümana ne şiddet gösterdiğini ne de kötü bir söz söylediğini hiç görmedim." Belgelere göre pek ender de olsa birbirine kötü söz söyleyen iki kişi görüldüğünde barışmaları gerekirdi, aksi halde ceza verilirdi. Bununla ilgili hükümler mahkeme kayıtlarında ve Ebussuud Efendi fetvalarında vardır.[154]

Osmanlı toplumunda böyle bir uyum içindeki ortamda sosyal ilişkiler saygı, nezaket ve görgü ve geleneklere dayanıyordu.

---

153 *Kuran:* Ra'd suresi, âyet: 21 ve 22; G. Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 219-220.

154 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 45; Halid Ongan, *Ankara'nın Iki Numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara, 1974, s. 70; E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 142-143.

Sosyal Ziyaretler

17. yüzyıl görgü tanıklarına göre Osmanlı toplumunda ev ziyaretleri pek az yapılırdı. Genellikle düğünler, sünnet düğünleri gibi özel davetlerde, bayramlarda, ramazanda iftar sofralarında ve mesirelerde görüşülürdü.

Bununla beraber eve gelen misafire ikramlar yapılır, iyi bir kabul gösterilirdi. Genellikle şekerleme, kahve, şerbet ve güzel koku ikram edilirdi. Bu ikramlar büyük bir nezaketle ve incelikle yapılırdı. Şerbet ve koku her misafire verilmezdi, bunlar ancak hatırlı dostlara sunulurdu. Genelde misafire kahve ve şeker ikram edilirdi. Resmi ziyaretlerde de böyle yapılırdı. Thévenot, Fransız elçisi Monsieur de la Haye'ın sadrazamı ziyareti sırasında bu ikramı yazar: "Müftü ve sadrazamın nezdinde Monsieur de la Haye'a bu üç ikramdan iki veya birinin verildiğini gördüm. Büyükelçiye hiçbir zaman koku ikram etmediler."[155]

Yüksek rütbeli biri meslektaşını evinde ziyarete gittiği zaman giriş kapısında, merdivenlerin alt basamağında karşılanır, iki sıra dizilmiş hizmetkârın arasından ev sahibinin huzuruna doğru refakatle götürülürdü. Ev sahibi bulunduğu kabul odasından çıkarak misafirini karşılardı. Her ikisi de elleri göğüslerinde bedenlerini hafifçe öne doğru eğerek, iltifatlar söyleyerek birbirlerini selamlarlardı. Sonra çeşitli odalardan geçerek birlikte kabul odasına doğru ilerlerken ev sahibi misafirini sol tarafına alırdı. Sol taraf âdete göre şereflı sayıldığından bu bir nezaket kuralı olarak yapılırdı. Konuşulacak odaya gelince döşemeden yüksek olan sofaya geçilirdi. Burada işlemeli kumaşlarla kaplanmış yastıklar üzerine bağdaş kurarak ve elleri dizleri üzerinde olarak karşı karşıya otururlardı. Sohbete başlanırdı, bu arada ikram yapılırdı. İyi giyinmiş birkaç uşak ipek veya muslinden işlemeli güzel bir mendili (peşkir) misafirin kucağına sererken diğer bir uşak da bir tepsi içinde küçük kaşıklarla çeşitli şekerlemeler getirirdi. Misafir şekerlemelerin bazılarını yedikten hemen sonra

155 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 64.

Osmanlı şehrinde gündelik yaşam; haremlik, selamlık.

üçüncü uşak bir fincan kahve getirirdi. Misafir kahveyi içince mendil kucağından alınır ve uşaklar çekilirlerdi. Uşaklar bir süre sonra bir peşkirle tekrar gelir ve önceki gibi misafirin dizlerine sererlerdi. Bir uşak gümüş bir şişeden misafirin yüzüne tatlı su serperken diğeri bir buhur kabını misafirin sakalının altına doğru uzatır, üçüncü uşak da buhur kabından çıkan güzel kokulu dumanın üzerine örtü tutardı. Uşaklar tekrar çekilirlerdi. Bu iki ikram ev sahibi söylemeden belli bir süre içinde yapılırdı. Üçüncü ikram ev sahibinin isteği üzerine getirilen geniş bir fincanda şerbetti. Eski bir Türk âdetine göre şerbet ikramı sohbetin sona erdiği anlamına gelirdi. Bundan dolayı misafir şerbeti içer içmez müsaade ister ve giderdi. Misafir giderken evin giriş kapısına, merdivenlerin alt basamağına kadar geçirilirdi.[156]

Selam

Sosyal yaşamda selam ciddi bir önem taşırdı. Selamlaşıldığı zaman el göğüs üzerine konur ve beden hafifçe öne doğru eğilirdi. Selam veren "Selamün aleyküm selam ... ve rahmetullah" derdi. Bu selam için Thévenot kendi görüşünü şöyle açıklar: "Selam çok ciddidir. Gerçekten (Hıristiyan) azizlerin yazılarında görüldüğü gibi bu eski usul bir selamdır." Selam verilirken kavuk veya sarık başa ne giyilirse giyilsin katiyen çıkarılmazdı. Önemli bir kişiye veya yüksek rütbeli birine selam verilirken daha derin bir saygı gösterilerek el göğüs üzerinde olduğu halde hemen hemen yere kadar eğilerek selam verilen kişinin elbisesinin eteği öpülürdü ve sonra ayakta durulurdu. Selam verilirken genelde el göğüs üzerinde tutulmakla beraber bazen iki el göğüs üzerinde tutulurdu. Yaşça büyük veya yüksek rütbeli olanın önce selam vermesi âdetti.[157]

---

156 Aaron Hill, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire*, s. 117; J. Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 174; G. Üçel-Aybet, "Osmanlı Toplumunda Sosyal İlişkiler", 8. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Haziran, 1998, Bursa.

157 Thévenot, s. 57; J.du Mont s. 278; G. Sandys, s. 50; O.G. Busbecq, s. 93.

Kadın-erkek ilişkileri

Osmanlı toplumunda kadın ve erkek arasında sosyal ilişkilere yer verilmemişti. Evlerde kadınlar evin ayrı bir bölümünde yaşarlardı. Buraya harem denirdi. 1610'da George Sandys'in gözlemlerine göre sokakta on iki yaşından yukarı genç kızlara ve kadınlara hiçbir erkek refakat edemezdi. Onlar ancak dadıları ve haremağalarının beraberliğinde sokağa yalnız çıkabilirler, evlerinin kapılarının önünde dahi pek nadir görülürlerdi. Sokakta kadının rastladığı akrabasından bir erkekle konuşması da pek enderdi. Evdeki erkek hizmetkârlar senelerce evin hanımının yüzünü görmeyebilirlerdi.

Evli kadınlardan kocaları büyük ciddiyet ve dürüstlük beklerlerdi, bir erkekle konuşmalarını katiyen affetmezlerdi. Bu cariyeler veya odalıklar için de hoş karşılanmayan bir davranıştı. 1690-1691 yılında İstanbul'da kalan Fransız seyyah Jean du Mont, bir odalığın bir elçilik memuruyla konuşmasının ne derece kötü karşılandığını şöyle anlatır:

> Bir ağanın Fransız elçiliğinden Monsieur Chateauneuf'ün sekreterine söylediği sözü hiçbir zaman unutamam: "Bu centilmen (sekreter) ağaya IV. Mehmed'in odalıklarından biriyle konuştuğunu anlatıyordu (Bu odalık hükümdarın talihsiz kaderinden sonra saraydan çıkarılmıştı). Ağa bunu dinlerken sabırsızlanıyor ve o odalığın çok aşağı bir kadın olduğunu, daha önceki saygınlığının kıymeti olmadığını söylüyordu. Ancak sekreter ağayı şöyle ikna ediyordu: O kadının hiçbir kötü niyeti yoktu. Sadece Fransızların yaşayış tarzlarını, kadınlarını, âdetlerini merak etmiş, öğrenmek istemişti. Bu kadın dünyanın en faziletli kadınıydı. Fakat ağa sabrını kaybetti ve şöyle dedi: "Efendi söylediklerinizin hiçbiri bir şey ifade etmez. Eğer o kadın dürüst olsaydı sizin onu görmenize engel olurdu. Eğer bir adam ellerini sizin cebinize koyarsa onu merakından yapmış olduğu için affedecek miydiniz?"[158]

---

158 J. Du Mont, *A new Voyage to the Levant*, s. 270; Kadının sokakta akrabasından bir erkekle konuştuğu olurdu (W. Lithgow, *The Total Discourse*, s. 164; Sandys s. 52).

Bununla beraber kadınların pek ender de olsa sokağa çıktıklarında beğendikleri erkeğe bazı imalı şeylerle duygularını açıkladıkları olurdu. Bunlar küçük bir kâğıt parçasına sarılı safran, kül veya kırmızı bir kumaş parçasıydı.

Osmanlı ve Avrupalı görgü tanıkları İstanbul'daTürk ailelerinin mesirelerde kadınlı, erkekli eğlendiklerini yazarlar. İstanbul'un bu devirde en güzel mesirelerinden biri olan Kâğıthane'de kadın ve erkekler bahçelerdeki sümbül ve lâleleri toplayarak sohbet eder, eğlenirlerdi. 1615 yılında İtalyan seyyah Pietro Della Valle İstanbul'da bayramda bayram yerlerinde ailelerin kadınlı, erkekli eğlendiklerini görmüştü.[159]

Türklerin Yabancılar ve Azınlıklarla Sosyal İlişkileri

Avrupalı seyyahlar ve diplomatlar Türklerin dostluğu ve misafirperverliği üzerine yazılarında gördüklerinden ve yaşadıkları olaylardan örnekler verirler. Buna göre yabancıların çoğu Türk evlerinde misafir edilmişler, yakın ilgi görmüşlerdi. 1672'de Fransız seyyah Guillaume Grelot, başından geçen olaylardan bu konuda aydınlatıcı bilgi verir:

> "Tacirler ve din adamlarına benzeyen dervişler çok insancıl kimselerdir. Bütün yabancılara karşı çok naziktirler. Dinleri ve memleketleri ne olursa olsun onlara şefkat ve sevgi gösterirler. Ben buna dair birkaç örnek anlatacağım: Bursa şehrinde bulunduğum bir gün Monsieur Vaillant'la Monsieur Bellocier (de Saint Saveur) ve birkaç Fransız seyyahla beraberdim. Şehirde bir Türk tacirinin kölesi bizim yabancı olduğumuzu fark edince bizi efendisinin evine davet etti. Köle (Fransızdı), bizim memleketimizdendi, efendisinin iyi bir insan olduğunu ve kölesinin memleketinden olan bizleri görürse çok memnun olacağını söyledi. Biz de Müslümanın evinde bir kölenin durumunu görmek için bu daveti kabul ettik. Kölenin söylediği gibi efendisinin ona gösterdiği sevgi ve şefkati sezdik, çünkü köle taşıdığı sıfat altında asla mutsuz değildi.

159 P. Della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, s. 30; Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul* (N. Suner), İstanbul, 1977, s. 61; J. Du Mont, s. 268.

Bizimle beraber efendisinin evine gelince ona bizim kendi memleketinden olduğumuzu söyledi. Ev sahibi bizi neşe ve sevinç içinde kabul etti, kölesine ertesi gün de bizi getirmesini emretti. Ertesi gün bizim için (özel) yemek hazırlattı. Köle Fransız mutfağına ait hiçbir şey unutmamıştı. Sofrasında bulunduğumuz tacir, biz yabancılara güler yüzle, zevkle, nezaketle muamele etti. Diğer milletlerin barbar dedikleri bu milletten böyle muamele gördük. Her dinde dürüst, cömert, insaniyet sahibi farklı iyi kimseler vardır. Bu Türk Müslümanlar içinde gördüğüm yegâne iyi kişi değildir. Kervanla seyahat ettiğim zamanlar bana kervanda bulunan diğer Türkler sık, sık meyva, şerbet ve bazen bir fincan kahve ikram ederlerdi. Halep'ten Diyarbakır'a giden ve on beş gün süren yolda kervanda yalnız tek Avrupalı bendim. Neşeli ve genç beş, altı Türk taciriyle bu yolculukta arkadaşlık ettim. Yol boyunca hiç sıkılmadım."[160]

1658'de Danimarka asıllı diplomat M.des Hayes, Bosna Saray'daki Türkler için şöyle der: "Bu şehirde Türklerin iyiliklerini, yakın alâkalarını ve nezaketlerini gördüm, bu bütün Türkiye için de böyledir."[161]

1659'da Chevalier d'Arvieux, Türk dostları arasında Suriye'de Sayda kadısı Kadı Mahmud Efendi'yle olan dostluğunu anlatır: "Kadı Mahmud Efendi'nin en yakın en candan dostlarındandım. O, bana çok büyük iyilikler yaptı. Sık, sık beraber akşam yemeği yerdik. Herkes çekildikten sonra gece yemek yer, birkaç şişe şarap içerken tıp, astroloji, felsefe, coğrafya hattâ din konularında sohbet ederdik."[162]

Devletin ileri gelenleri arasında yüksek rütbeli memurların yabancı elçiliklerde, özellikle Fransız büyükelçiliğinde elçinin misafiri olarak yemeğe davet edildikleri olurdu. Bu çeşit davetlerde yemekten sonra âdet olduğu gibi likör içilir soh-

160 G. Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, Paris, 1680, s. 223-225.

161 M.de Hayes, *Voyages de Constantinople*, s. 73.

162 Ch. D'Arvieux, *Memoires*, I., 444.

bet edilirdi. Ayrıca elçiliklerin önemli günleri ve şenliklerinde de Türklerin misafir olarak bulunduğu görülürdü. Fransa kralının veliahdı Bretanya dükünün doğumu münasebetiyle İstanbul'daki Fransız elçiliğinde Fransa elçisi Monsieur de Ferriol'ün verdiği ziyafet ve şenliklere İstanbul'daki Venedik elçisiyle beraber kalabalık bir grup halinde Türk misafirler de katılmıştı.[163]

1678'de İstanbul'da bulunan Hollandalı seyyah Cornelius de Bruyn, Hollanda konsolosu ve Hollandalı tacirlerin evlerinde davetliler arasında Türklerle sohbet ettiklerini ve iyi vakit geçirdiklerini yazar.

> "Sık, sık konsolosun ve bazı Hollandalı tacirlerin evlerinde sohbet eder, toplanırdık. Benim köpeğim cins bir köpekti, Türkler bizi ziyarete geldikleri zaman köpeğimin zekâ inceliklerini onlara gösterirdim: Onlar sofada çubukla tütün içerken iki mendilimden birini vererek onlara elbiselerinin altında bu mendili saklamalarını söylüyordum. Köpek mendilin kimde olduğunu aramaya gidiyor ve kimde olduğunu hissedince onlar köpeğin yaklaşmasına mani olmak için (temizlik nedeniyle köpeği pis sayarlar) hemen mendili çıkarıp uzağa fırlatıyorlardı. Ve köpeğin mendili bulmasına şaşıyorlardı, hep birlikte gülüyorduk"[164]

Yabancılarla olduğu gibi Türklerin azınlıklarla da sosyal ilişkileri nezaket ve dostluk içinde gelişmişti. İstanbul'da dinî bayramlarda Türkler Hıristiyan komşularına çiçek buketleri hediye ederlerdi. Ebussuud Efendi fetvalarında yazdığına göre Rumlar da kendi dinî bayramlarında Türk komşularına paskalya çöreği verirlerdi. Evliya Çelebi, Galata'nın Rum, Ermeni esnafıyla her zaman sohbet ettiğini, sofralarına misafir olduğunu yazar.[165]

---

163 Paul Lucas, *Voyages du Sieur Paul Lucas*, Paris, 1712, s. 26.

164 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 113.

165 Ph. du Fresne Canaye (1573) *Le Voyage du Levant* (M.H. Hauser-E. Leroux), Paris, 1897, s. 116; E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 93; Evliya Çelebi, s. 301.

İstanbul dışında Türklerin Rumlarla nezaket ve dostluk içinde yaşadığını Fransız seyyah Guillaume Grelot anlatır: "İstanbul'dan uzaktaki yerlerde yaşayan Türkler, Hıristiyan Rumlarla daha sık temas halindedirler... Türkler onlara karşı daima şefkat, sevgi ve övgü ifade eden iyi bir lisanla konuşurlar".[166] Ancak bazı küçük çocukların Hıristiyanlar için iyi dil kullanmadıkları olurdu. Grelot'nun tanık olduğuna göre Türkler kendi aralarında "janım" (canım), "iki gusum" (iki gözüm), "cardache" (kardeş) diye birbirlerine hitap ederlerken ancak küçük çocuklardan bazılarının Hıristiyanlara "giaour" (gâvur), "kupec" (köpek), "dinsis" (dinsiz) dedikleri olurdu.

Türkler azınlıklarla özellikle Rumlarla dostluk ve beraberlik içinde yaşadıkları gibi onların inançlarına ve geleneklerine saygı duyarlardı ve bunların bir kısmını benimserlerdi. 1554'te Ogier Ghiselin de Busbecq'in tanık olduğuna göre ilkbaharda Rum denizciler dinî inançlarından dolayı sular (deniz) takdis edilmeden denize açılmazlardı. Türkler de denizyoluyla seyahate çıkmadan önce Rumlara suların takdis edilip edilmediğini sorarlar ve eğer takdis edilmemişse denize açılmazlardı.[167]

1547'de Fransız diplomat M. d'Aramon, İstanbul'a seyahati sırasında geçtiği Rumeli eyaletinde Türklerin Hıristiyanların dinî inancına derin bir saygı gösterdiklerini görmüştü: "Santa Sava'ya geldik. Burada Rumlar, geçenlere Santa Sava'yı gösterirler, Türkler saygıyla eğilir ve sadaka verirler."[168]

Osmanlı Toplumunda Boş Zamanlardaki Uğraşılar

Görgü tanıklarına göre Osmanlı Türkleri boş zamanlarda genellikle satranç oynar, saz çalar, kahve ve tütün içerek sohbet ederlerdi. Oda içinde bir alışkanlık olarak katiyen gezinmez-

166 G. Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 222.

167 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 135.

168 M. d'Aramon, *Le Voyage de M. d'Aramon* (Ch. Schefer), Paris, 1887, s. 10.

lerdi. Thévenot, bu alışkanlığı Avrupalılarınkinden farklı bulur: "Türkler bizim yaptığımız gibi bir odada veya herhangi bir yerde gezinmezler. Böyle gezen Fransızlara da gülerler."[169]

Oyun ve Eğlenceler

Bu devir Osmanlı toplumunda para üzerine oynanan şans oyunları katiyen oynanmazdı, bu gibi oyunların dürüst olmayan yanları bilindiğinden bundan kaçınılırdı. 1610 yılında İngiliz seyyah George Sandys, bu oyunları bilmeyen Türklerin ne kadar mutlu olduklarını söyleyerek kendi görüşünü açıklar.[170]

Şans oyunları yerine satranç, dama ve tavla gibi oyunları Osmanlılar genellikle dostlarıyla başbaşa oldukları zaman oynarlardı. Mancala da sevilen bir oyundu. Bu iki ayak uzunluğunda bir ayak genişliğinde bir kutuydu, kutunun içinde her köşede altı çukur vardı. ... bir dama tahtası gibi açılırdı. Otuz altı deniz kabuğuyla oynanırdı. Oyuna başlarken her çukura altı deniz kabuğu konurdu. Satranç takımlarında oyun, tahta yerine muşambaya çizilmiş olurdu.[171] Bu oyunlar ağır başlılık ve sessizlik içinde oynanırdı. Thévenot bu konuda gördüklerini yazar:

> "Bu oyunları ne zengin ne de fakir kimse parayla oynamaz, nedeniyse aralarında tartışma çıkmaması içindir. Bununla baraber hiç neşelenmezler, oyundan büyük zevk almaya kendilerini bırakmazlar. Bir kelime söylemeksizin başbaşa öğleden sonrayı tamamen böyle oyunla geçirirler. Biri kaybedince hiç konuşmadan soğukça oyuna yeniden başlarlar".[172]

1672 yılında Antoine Galland'ın verdiği bilgiye göre bilmece oyunlarından biri üzerinde kuş isimleri yazılı bir cetvel ve al-

---

169 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 65.

170 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 50.

171 Thévenot, s. 65; J.du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 263; A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (1672-73), (çev. N.S. Örik), Ankara, 1949, s. 34; *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 137.

172 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 65.

ındaki rakamlardan ibaretti. Bu cetvelin insan ve meyva isimleri yazılı olan çeşitleri de vardı.[173]

Okumuş kimseler kitap okuyarak ve yazarak gününü geçirirken bazıları günü tambur çalarak ve şarkı söyleyerek geçirirlerdi. Jean du Mont, bir yabancı gözüyle bu müziği armonisiz bulur ve yadırgar, bu müzikle yumuşak fakat şiddetli bir ihtirasın anlatıldığını söyler.[174]

Bu devirde önemli kişilerin saray ve konaklarında erkek dans hocaları erkeklere, kadın dans hocaları da kadınlara dans etmeyi öğretirlerdi. Tek olarak dans eden kişi seyredilirdi. Seyredenler beğenilerini alkışlayarak belirtirlerdi. Kadınlar yalnız kadın arkadaşlarının evlerine davet edildiklerinde akraba ve arkadaş düğünlerinde dans ederlerdi. 1691'de Jean du Mont'a göre bu dansın hareketleri oldukça ağırdı, el ve kol hareketleri pek çoktu. Dansın güzel olan kısmı da buydu. Çünkü bacak hareketlerinin güzelliği çakşırların bütün bacağı örtmesinden dolayı pek iyi görünmezdi.

Köylüler arasında dans veya folk dansı en alışılmış şeydi. Köylüler bunu ince bir eğitim görmeksizin düzensizce yaparlardı, fakat hareketleri zor ve karmaşıktı. Jean du Mont bir dans hocasının dahi bunu taklit edemeyeceğini söyler ve görmüş olduğu bir folk dansını anlatır: "Zaman zaman ara vererek bağırırlar... onlar genellikle ellerinde büyük bir sopa tûtarlar, duvarlara ve yerlere şiddetle vururlar. Ayakları, elleri ve başlarıyla şiddetli hızlı hareketler yaparlar, yoruluncaya kadar dans ederler."[175]

Ayrıca düğünlerde ve böyle eğlencelerde aileler tarafından çağırılan ve para karşılığında dans eden kadınlar vardı. Bu rakkaseler genellikle Çingenelerdi.

Kukla, en sevilen eğlencelerden biriydi. Ramazan geceleri kahvehanelerde oynatıldığı gibi evlerde de seyredilirdi. Kuklayı daha çok Yahudiler oynatırdı. Görgü tanıklarına göre odanın bir köşesine kuklayı oynayacak kimselerin görünmemeleri

173 A. Galland, *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik), s. 35.

174 J. Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s: 275.

175 *A.g.e.*, s. 277.

için bir halı gerilirdi. Halının üstünde yaklaşık iki ayak uzunluğunda beyaz bir bezle örtülmüş kare bir pencere olurdu. Kuklacılar çok sayıda mum yakarlar, aydınlatırlar ve ellerinin gölgeleriyle çok sayıda hayvan şekillerini bu bez üzerinde gösterirlerdi. Thévenot, kukla için kendi görüşünü yazarken bir evin selamlık kısmında oynatılan kuklayı evin hanımının da görünmeden nasıl seyrettiğini anlatır:

> "Bana göre bu (oyun) bizimkilerden çok daha iyidir. Kuklayı oynatırken aynı zamanda Türkçe-Farsça güzel şarkılar söylerler.. Türkler bu oyunu seyretmekten büyük zevk alırlar. ... akşam yemeğinde ziyafette kaldığım bir efendinin evinde efendinin karısı kuklanın bir kısmını görmek istedi. Bizim bulunduğumuz odanın karşısında onun dairesinin önüne halı gerildi ve kukla oynatıldı. Kukla bitinceye kadar hanım yerinden ayrılmadı. Kukla genellikle üç saat sürer, bu hanım bir saatlik kısmını seyretti."[176]

Karagöz, seyir oyunları arasında diğer kuklalar içinde birinci şahsiyet olarak en sevilen ve en çok oynanan oyundu.

Osmanlı toplumunda ayrıca ip cambazlarını, hokkabazların oyunlarını seyretmek, "kıssahan" denilen hikâye anlatanlardan hikâyeler dinlemek çok sevilirdi.[177]

Sporlar

Görgü tanıklarının gözlemlerine göre Osmanlı toplumunda genellikle yemekten hemen sonra sıhhat için faydalı olduğuna inanıldığından bir alışkanlık olarak spor yapılırdı. En sevilen spor ciritti. Yaya veya at üzerinde cirit atmada büyük hüner sahibi olanlar çoktu. Ancak bu gibi sporlar çoğunlukla askerlerin ve gençlerin boş zamanlarındaki uğraşılarındandı. Cirit oyununda çok şık giyinilirdi. Cirit, üç ayak uzunluğunda palmiye dalından yapılmış bir bastondu. Baş parmağın dört misli kalınlığında olurdu. Büyük bir meydanda veya kır-

176 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 67.

177 A. Hill, *A Full and Just Account of the Present...*, s. 121; E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 201.

Güreş (Nicola di Nicolai, s. 93).

da oynanan bu oyunda atlılar bir elde mızrak veya cirit tutarak at koştururlardı. Atların kayışının solunda tepesi eğri belli bir değnek vardı. Bu çengele veya kancaya benzememekle beraber yere düşen mızrağı almaya yarardı. Bu değneğin yardımı olmaksızın da at üzerinden eğilerek yerden mızrağı alanlar olurdu. Bu oyunun esası at koşturarak düzgün cirit atmaktı. Oyunda atlar çok hızlı koşturulur, cirit atan kimse atı hızla koşarken bütün kuvvetiyle mızrağı atar, mızrak uçar gibi giderken mızrağın seyrini izler, atını mahmuzlar ve mızrak

düşerken yakalardı. Bu yirmi veya otuz defa tekrarlanırdı. Oyunda iki grup arasında görevlendirilmiş hakemler vardı. Ancak at koşturanlar arasında mesafe kısaysa izleyen oyuncu yaklaşınca ciridiyle öndeki oyuncunun sırtına çevik bir atılımla kuvvetli bir darbe vururdu.[178]

İngiliz görgü tanığı Aaron Hill, cirit oyununda Türklerin ne derece üstün ve maharetli olduklarını anlatır: "Bu spor onların hayranlık uyandıracak süvariliklerini izlemek bakımından da ilginçtir. Belli bir seyirci, görevlendirilmiş hakemler oyuna rekabet ve ümit ilham ederler. Hayranlık ve hayret vericidir ki bu adamlar (cirit oynayanlar) bir yandan diğer yana devamlı havada uçan çok sayıda mızrakın ıslık çalan sesi içinde dönerek atı zıplatarak, oynatarak, geri giderek, şaha kaldırarak çok serbest ve korunmasızca hareket ederler. Sanki iki grup, iki farklı takım değilmiş gibi görünür."[179]

Binicilik için bu spora önem verildiği kadar atlar, atların bakımı, koşum takımları için de özen gösterilirdi. Görgü tanıklarına göre atlar âdet olduğu gibi arpayla beslendiğinden hafif ve çevikti. Özel bakımlarından dolayı tüyleri temiz ve parlaktı. Eyerler yekpâre ve derin yapılmıştı. Arkada hafifçe yüksekti. Bu çeşit eyerler ata binmeye alışık olmayanlar için çok tehlikeliydi.[180] Genellikle pirinç veya gümüş başlı eyer kayışı taşınırdı. Üst kayış eyerin etrafına bağlanır, bunun altındaki üç tokaya iliştirilmiş hemen hemen yere kadar sarkan ipek veya kıymetli kumaşlardan örtünün üzeri altın ve gümüş tellerle çoğu zaman da kıymetli taşlarla işlenmiş olurdu. Parlatılmış çelikten olan gemler hafifçe dokunulduğu zaman atı incitmeyecek şekilde yapılırdı. Mevki sahibi kimseler tarafından kullanılan dizginler iki buçuk santim genişliğindeydi, bir çeşit bükülmüş ipekten yapılırdı. Çoğunlukla yeşil, mavi, kırmızı ve beyaz renklerde olurdu. Eyerlerin atın başına yakın kısmıyla göğüslük zırhları ağır ve büyük pirinç veya gü-

178 A. Hill, *A Full and Just Account*, s. 119 ve 66; Thévenot, s. 66.

179 A. Hill, *a.g.e.*, s. 120.

180 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 50; J du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 264.

müş zırh levhalarından oluşurdu ve yaldızla süslenirdi. Pek geniş olan üzengi dört sivri köşeliydi. Süvariler çizmelerinde mahmuz giymezlerdi. Çünkü ata bindikleri zaman atı mahmuzlamazlar, oturunca bükülmüş dizleriyle atı hızlandırırlar, üzengileri üzerinde yükselerek, dizleriyle verdikleri her vuruşu vücutlarıyla uzatırlardı. Aaron Hill, İngiliz ordusunun "hussar"larının bu Doğu usulüne göre eğitildiklerini yazarken Türk süvarileri için şöyle der: "Onların zarif ve cesur yapıları ve atlarının sürati onları kâinatın en emin ve en nazik süvarileri kılar".[181]

Nişancılık, orduda olduğu kadar halk arasında da pek yaygın bir spordu. İstanbul'da caddelerde ve ara yollarda ok atma talimlerinin yapıldığı özel yerler çoktu. Buralarda yalnız gençler değil, orta yaşlı ve hatta yaşlılar dahi talim yaparlardı.

Ayrıca devlet adamları ve önemli kişiler ve zenginler evlerinde kölelerine de ok atma talimleri yaptırırlardı. Görgü tanıklarına göre usta nişancılar arasında en büyük yarışmalar İstanbul'da Ok Meydanı denilen Pera'nın üstündeki büyük meydanda yapılırdı. Özellikle bayramlarda yapılan bu yarışmalar seyircilerin büyük kalabalıklığına rağmen tamamen sessiz ve düzenli şekilde başlar ve devam ederdi. Yarışmacılar meydanda uzun bir sıra oluştururlar ve bağdaş kurarak otururlardı. Yarışmaya başlanırken her işe başlandığında âdet olduğu gibi dua edilirdi ve bundan sonra en uzağa nişan almayı denerlerdi. Yarışmada kullanılan yaylar pek kısa olmakla beraber bükülmesi güçtü. Ancak pek iyi eğitilmiş kimseler bunu bükebilirlerdi. Yarışmayı kazanana armağan olarak işlemeli bir havlu verilirdi. Fakat, bunu kazanmış olmanın şerefi, herhangi bir armağandan üstün tutulurdu.[182] Her yıl en uzağa nişan alanın okunun eriştiği nokta bir taşla işaretlenirdi. Usta bir nişancı olabilmek ancak uzun yıllar devamlı talim sonunda ve iyi bir eğitimle mümkündü. Böyle yetiştirilecek olanlar genellikle yedi veya sekiz yaşlarında başlayarak on veya on iki yıl devamlı

181 A. Hill, *a.g.e.*, s. 120.

182 O.G. de Busbecq, *a.g.e.*, s. 135.

Güreşçi tipleri (Nicola di Nicolai, s. 94).

talim ederdi. Sonunda kolları normalden kuvvetli olur ve nişancılıkta büyük bir tecrübe kazanırlardı.

Yaylar genellikle kısaydı ve tutulması kolaydı. Şekilde olduğu kadar yapı bakımından da tek parça ahşaptan olan Avrupalıların yaylarından farklıydı. Bu yaylar tutkal ve ketenle sıkıca birbirine bağlanmış kiriş veya öküz boynuzundan yapılmıştı.[183]

183 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 50; A. Hill, *a.g.e.*, s. 121.

Kolay eğrilmediği için alışık olmayan biri ne kadar kuvvetli olursa olsun bu yayı geremezdi. Busbecq, bunun için şöyle der: "Bir Türk uzun talimlerden sonra en sağlam yayı dahi kulağının hizasına kadar rahatça gerebilir." Talim yapılırken genellikle hedeften otuz ayak uzaklıkta durulur ve nişan alınırdı. Talim yapanlar sağ ellerinin baş parmağına kemikten halkalar takarlardı. Çünkü ok sol baş parmağın eklem yeri tarafından kontrol altında tutulurken yayın kirişi yayı çektikleri zaman bu halkalar üzerine dayanırdı. Bu Avrupalılarınkinden pek farklı bir usuldü.[184]

Nişan, bir toprak yığını üzerinde yerden yaklaşık dört ayak yüksekliğinde işaretlenmiş hedefe alınırdı. Üzerinde bulunduğu yığın kumlu topraktan ibaretti, hedef yeri bozulmaması için tahtalarla korunurdu. Hedefin konulması ve her gün toprak yığınının sulanmasından sorumlu bir görevli vardı. Toprağın sulanması oklar kuru toprağa saplanmayacağından toprağın nemli tutulması için gerekliydi. Talim yerlerinde sadece kör ve keskin olmayan oklar kullanılırdı. Hedeften sorumlu olan görevli daima hazır bekler ve toprağa saplanan okları çıkarır, onları temizledikten sonra okçulara geri fırlatırdı. Bu görevine karşılık onun her okçudan belli bir ücreti vardı. Bununla geçinirdi.[185]

Hedefin önü küçük bir kapıya benzediğinden "kapıya nişan almak" deyimi kullanılırdı. Usta nişancılar arasında tarihte en ünlüsü Tozkoparan, yay germekte ve okçulukta rakipsizdi. 17. yüzyıl Osmanlı hükümdarları arasında IV. Murad, cirit oyununda olduğu gibi nişancılıkta da çok ustaydı, aralarında 1500 kulaç uzaklık olan iki mermer sütun üzerinden nişan alır, ok atardı.[186]

Şahinle keklik avı bir spor olarak at üzerinde veya yaya yapılır, diğer av eğlencelerine tercih edilirdi. Bunun için şahinin boynuna bağlanılan bir bağ, yumruk içinde tutulur, şahin sağ

184 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 135.

185 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 50; O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 135.

186 Demetrius Cantimir, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1743, II., s. 37.

el üzerinde taşınırdı. At üzerinde yapıldığı zaman atın eyerine asılı küçük bir davulun gürültüsüyle ansızın atı şaha kaldırarak bir çaya veya bir ırmağa doğru hızla giderken şahini keklik üzerine salıverirlerdi.[187]

Yaya olarak avlanıldığı zaman av köpekleri bulundurulurdu. Her ikisinde de esas olan şahinin keklik üzerine salıverilmesidir. Normal bir şahinin büyüklüğüne göre oldukça küçük yapılı bir şahin türü çok cesur olup avını bırakmadığı için çok değerliydi. Bu av için yetiştirilen şahinler kafese pek ender konulur ve sert haşlanmış yumurtayla beslenirdi.

Cornelius de Bruyn, Halep'te Türklerle beraber gittiği avda şahinin kekliği yakalayışı hakkında gördüklerini anlatır:

> "Iri kuşlar grubu bizim çok yükseğimizden geçti. Derhal şahini saldılar, bir an sonra şahin iri kuşlardan biriyle yere kondu. Avını yere devirdi, uzun zaman onunla mücadele etti. Fakat biz bir tepe üzerinde olduğumuzdan şahinin yakaladığı kuşu almak için atlarımızı hızla koşturamadık. Biz bunu üzülerek seyrettik, çünkü şahin o kuşu iriliğinden dolayı uzun zaman muhafaza edemedi ve avı salıverdi. Fakat bu kuş düşmanından kolayca kurtulamadı, şahin de onu arkasından takip etti. Ve öyle yüksekten uçtular ki biz gözümüzle izleyemez olduk. Yarım saat bekledik, belki şahin kuşla geri gelir diye, fakat daha fazla beklemedik."[188]

Aynı şekilde ırmak kıyısında ördek de avlanırdı. Salıverilen şahin ördeğin sudan çıkmasına fırsat vermez, avını yorardı.

Osmanlı hükümdarları ava meraklıydılar. Merkezde Topkapı Sarayı'ndaki doğancılar gibi eyaletlerdeki saraylarda görev başında hazır bulundurulan (maaşlı) doğancılar vardı. Doğancıbaşı, sarayda dördüncü odada eğitimini tamamlayan içoğlanlar arasından Silâhdar Ağa başta olmak üzere seçilen ve padişahın hizmetindeki ağalardan biriydi.[189]

---

187 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 59.

188 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 334.

189 C. de Bruyn, *a.g.e.*, s. 333; *Kanunnâme-i Sultanî* (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 25; R. Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 83.

Şahin avından başka av köpekleriyle kurt, geyik, ayı ve leopard avına çıkılırdı. 1610'da İngiliz seyyah George Sandys, Türkiye'deki av köpeklerinin sık tüylü ve çok güzel olduğunu ve Irlanda av köpeklerine benzediğini yazar.[190]

Sporlar arasında cirit kadar önemli diğer bir spor da "matrak oyunu"ydu. Matrak oyunu karşılıklı gruplar halinde özel sopalarla düello yapılır gibi oynanırdı. Bu oyun ilk defa oyunun mucidi Nasuh ve matrakçıları tarafından 1529 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın oğulları Mehmed, Selim ve Mustafa'nın sünnet düğünleri dolayısıyla yapılan şenliklerde oynanmıştır.[191] Evliya Çelebi'nin kaydına göre matrak bu oyunda kullanılan şimşir ağacından yapılmış ve cilâlanmış sopaların adıdır. Özel bir hüner isteyen matrak oyunu 160 çeşit bend veya oyundan oluşurdu.[192]

Güreş, herkes tarafından yapılan bir spor değildi. Bunu meslek haline getirmiş güreşçiler vardı.[193] Bunlar da hünerli ip cambazları gibi halka hoş vakit geçirtirlerdi. Genellikle bu güreşçilere pehlivan denirdi. 1551'de İstanbul'a gelen Fransız coğrafyacı Nicolas de Nicolay, sarayda devrin padişahı Kanunî Sultan Süleyman'ın en sevdiği gösterilerden birinin güreş olduğunu ve sarayda çoğunluğu Faslı, Hintli ve Tatar olan sayıları otuzu bulan bu güreşçilere padişahın günde 10-12 aspres (akça) harçlık verdiğini yazar. Seyyahın bu güreşçilere dair gözlemlerine göre güreşçiler önce dizlerine kadar yağlanırlar, güreşe başlarken helalleşirlerdi. Güreş yenilgi veya zaferle sona erince güreşçiler terlerini kurular ve bundan sonra üstlerine açık mavi renkte pamuk çuhadan bir elbise giyerdi, bu onların forması gibiydi. Bunu giyinmiş olarak dinlenir ve güreş sahasından ayrılarak dışarı çıkarken geniş ipek kemerli bir cüppe (uzun elbise) ve başlarına da siyah kadifeden bir başlık giyerlerdi. Kolları çok kuvvetli olan bu güreşçiler bazen ayılar

190 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 59.

191 Hüseyin Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh*, Ankara, 1963, s. 3.

192 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1314, I., 257.

193 Güreşçilerin meslek birlikleri Fatih devrinde Zeyrek'de kurulmuştu. (Evliya Çelebi, *Seyahatname* I., s. 583)

ve boğalarla da güreşirlerdi. Nicolas de Nicolay, güreşin Türkler tarafından antik oyunlardan alınmış tek spor olduğunu belirtir ve güreşçilerin yağlanmasını anlatırken "tıpkı antik Romalıların yaptığı şekilde" der.[194]

AZINLIKLAR: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AZINLIKLARIN SOSYAL, EKONOMİK VE HUKUKÎ DURUMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan ve Yahudi tebaası imparatorluğun şehirlerinde ve eyaletlerindeki köy ve kasabalarda inanç özgürlüğü içinde yaşar buna karşılık haraç denilen bir vergi öderdi.

Haraç Müslüman olmayan erkeklerden her yıl alınırdı. Hıristiyan ve Yahudi din adamlarıyla kadınlar ve çocuklar haraçtan muaf tutulurdu. Seyahat edenlerden vardıkları yerde haraç istenirdi. Eğer daha önce bulundukları yerde haracı ödemişlerse bu ödemelerine karşılık ellerine bir belge verilirdi. Bununla gittikleri yerde daha önce ödediklerini göstererek yolculuk boyunca her gidilen yerde haraç ödemekten muaf olurlardı.

Avrupa ülkelerinde yaşayan ve o ülkelerin tebaası olan Hıristiyanlar ve Yahudiler Türkiye'de bulundukları süre içinde haraç ödemezlerdi. Bunu ödemeye mecbur olmadıklarını göstermek için şapka giyerler ve ayrıca yanlarında bir konsolostan Avrupa'da ikamet ettiklerine dair bir belge bulundururlardı.[195]

Diğer küçük azınlıklar arasında Çingenelerden de haraç alınırdı.[196]

Haraç merkezden gönderilen "haraççu" denilen görevli tarafından alınırdı. Bu görevliler biri "emin" diğeri "kâtip" olarak

194 Nicolo de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Venetia, 1580, s. 92.

195 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 158-159.

196 *Kanunnâme-i Sultanî* (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 39-40.

kapı kulu süvarilerindendi. Daha sonra bu göreve ait işler iltizama verilmişti.[197] Eyaletlerde ve şehirlerde sancak beyleri, kadılar ve subaşılar bulundukları bölgede mevcut Hıristiyan ve Yahudileri toplayarak "haraççı"ya getirirler ve haracın alınmasına yardımcı olurlardı. Kadı, haraççının aldığı toplam akçaları defterine ayrıca kaydeder ve bu defterin bir suretini haraççıya verir ve merkeze gönderirdi.[198]

Ebussuud Efendi fetvalarına göre "cizye" de denilen haraç her Hıristiyan veya Musevî erkeğin mali durumuna veya gelirine uygun olarak alınırdı.

Buna göre 200 dirhem geliri olan biri fakir sayıldığından haraç olarak sadece 12 dirhem vergi öder; geliri 200 dirhem üzerinde ve 10.000 dirheme kadar olan kimse orta halli sayılır ve 24 dirhem haraç vergisi öderdi. Geliri 10.000 dirhemden fazla olanlardan 48 dirhem vergi alınırdı.

Mali Durum	Gelir	Ödemesi Gereken Cizye
Fakir	200 dirhem gümüş	12 dirhem gümüş
Orta halli	210 – 10.000 dirhem gümüş	24 dirhem gümüş
Zengin	10.000 dirhem gümüşten fazla	48 dirhem gümüş

Geliri 200 dirhemden az olandan haraç alınmazdı.[199]

10 dirhemin yaklaşık 42-45 akça değerinde olduğu devir Ebussuud Efendi'nin şeyhülislâmlık mevkiine tayini tarihi olan 1545 yılı ve sonrasına rastlar. Ebussuud Efendi 1574'te

197 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1965, s. 348-349.

198 *Kanunnâme-i Sultanî* (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 77-78.

199 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 97.

vefatına kadar bu makamda kaldı. Bu otuz yıl içinde paranın değeri ekonomik nedenlerle değiştiğinden dirhemin akça karşılığı da gittikçe artmıştır. Örneğin 1553-1560 yılları arasında bir dirhem gümüş beş akça değerindeydi. Bu hesapla 10 dirhem 50 akça olmuştu ve 12 dirhem 60 akçaydı. 1574'te Pozega'da cizye 75 akça olmuştu.[200]

10 dirhemin 42-45 akça değerinde olduğu devirde zengin 211-216 akça, orta halli yaklaşık 100 akça, fakir 42-45 akça haraç öderdi. 16. yüzyıl kanunnâmelerinde Çingenelerin ödediği haraç 42'şer akça olarak bildirilmiştir.[201] Fakir Hıristiyan ve Musevîden alınan haraçla aynı değerdedir.

17. yüzyılın ilk yarısında haraç vergisi enflasyona bağlı olarak artmıştı. Bruce McGowan'ın işaret ettiğine göre 1622'de Manastır'da cizye vergisi 222 akçayken 1640'ta Osmanlı devletinin Avrupa eyaletlerinde bu 333 akça olmuştu.

1665'te Fransız seyyah Thévenot, Osmanlı tebaası Hıristiyan ve Musevîlerin 4 piastres (kuruş) haraç ödediklerini yazar. Bu tarihlerde bir kuruş yaklaşık 80 akça değerinde olduğuna göre haraç vergisi 320 akçadır.

Haraç vergisi ödeyen Hıristiyanlar bazı coğrafî bölgelerde Müslüman tebaanın ödediği vergilerden muaf tutulurdu. Örneğin, Ö.L. Barkan'ın incelediği "Defter-i müfredat ve mahsulât-ı Vilâyet-i Erzincan" diye bilinen belgedeki kayıtlara göre tarım yapan çiftlik sahibi Müslümandan 50 akça "resm-i çift" alınırken aynı durumda olan Hıristiyan reayadan bu vergi alınmamıştır. Onun yerine haraç ödeyen her Hıristiyan erkekten 25 akça "ispenç" vergisi istenmiştir.[202]

Bununla beraber toprak sahibi olmayan Hıristiyan reaya vakıf topraklarda veya çiftlik sahiplerinin topraklarında tarım yapmalarına karşılık belli bir vergi öderdi. Bunlara "haraçgü-

200 İbrahim Artuk, *Kanuni Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler*, Ankara, 1972, s. xv; Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, New York, 1981, s. 109.

201 *Kanunnâme-i Sultanî* (haz. R. Anhagger-İ. Inalcık), s. 39.

202 Thévenot, *Relation d'un Voyage...*, s. 158; Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 561.

zar" denirdi. Ö.L. Barkan'ın yazdığına göre 1573'te ahalisinin çoğu bağcı olan Mihaliç'de bağcılık yapan haraçgüzarlar her evden 25 akça vergi öderlerdi. Ayrıca dinî bayramlarında her ev 4'er akça vergi verirdi.

Beğpazarı'ndaki Ermenilerden her erkek kadıya bir akça, subaşıya evli erkek yedi akça, bekâr erkek üç akça öderdi.[203] Bazı köylerde haraçgüzarlar haraç vermezler bunun yerine ispenç öderlerdi ve Müslümanların ödediği ayni vergileri verirlerdi. Örneğin, Gelibolu'nun köylerinde yaşayan bağcılık, tarım ve hayvancılık yapan Müslüman ve Hıristiyan reaya pamuk, kovan, şıra ve tarım ürünlerinden 25 kiloya 1 kilo vergiyle birlikte 1/5 öşür öderlerdi.[204]

Hıristiyan ve Yahudi tebaanın giyimi Türklerin giyimine benzemekle beraber Türklerin en çok giydiği renkler olan beyaz, sarı, kırmızı ve özellikle yeşil renkleri asla giyemezlerdi.

Giysilerindeki renklerin böyle bir şekilde kısıtlandırılmasına karşın fikrî faaliyetlerde tam anlamıyla özgürdüler. Örneğin, Rum, Ermeni ve Yahudilerin matbaaları vardı. Dinî kitaplarını ve diğer eserlerini basabilirlerdi. Yahudiler, 1494'te İstanbul'da ve daha sonra Selânik'te matbaa kurmuşlardı. Rumların patrik Dosithee tarafından Bükreş'te kurulmuş Rumca matbaaları 1681'de faaliyete geçmişti. Ermenilerin 1567'de bir matbaaları olduğu bilinmekle beraber Kumkapı'da patrikhane kilisesine bağlı matbaalarında 1698'den 1734'e kadar kitap yayımlamışlardı.[205] Hıristiyan ve Musevîlerin matbaalarında dinî eserler yanısıra roman ve hikâye türü eserler de yayımlanırdı. Örneğin, 1516 yılında İstanbul'da İbranice yayımlanan *Kadınların Hileleri Hakkında Sandebar'ın Hikâyeleri* adlı kitap 17. yüzyılda İstanbul'da çok okunan kitaplar arasındaydı. Türkler bu hikâyeleri kıssahanlardan dinlemeyi tercih ederlerdi.

Hıristiyan ve Yahudi tebaanın kilise, manastır ve sinagoglarında kendi dinlerinin ibadet ve âyinlerini yapmaları, kutsal

---

203 Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 646.

204 *A.g.e.*, s. 631, 650-652.

205 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik), I., 153, 149; Selim Nüzhet Gerçek, *Türkiye Matbaacılığı*, I., s. 28-29.

gün ve dinî bayramlarını kutlamaları özgürlük ve güvence içinde sağlanmıştı. Bununla ilgili olarak ayrıca devlet teşkilâtı içinde Hıristiyan tebaanın manastır ve kiliselerine ait işlere bakan "Piskopos Halifesi Kalemi" adını taşıyan resmî bir daire kurulmuştu.[206]

Osmanlı toplumunda devlet tarafından asayiş ve adaletin uygulanmasında Müslüman ve Hıristiyan tebaa arasında ayırım yapılmazdı. 1656'da Fransız seyyah Thévenot, padişahın tebdil-i kıyafet halkın arasında gezerken azınlıkların memnuniyet ve güvence duyduklarını yazar. Onun bu gözlemini en iyi açıklayan bir olayı Osmanlı kaynakları arasında Mustafa Selânikî'nin *Tarih*'inden burada nakletmekte sanırım yarar var. Buna göre, 1588 yılı 5 Mayıs günü şehirde gezintiye çıkan padişaha çoğunluğu Hıristiyan olan Galata ahalisinin Galata kadısını şikâyet etmeleri üzerine Galata kadısı Abdullah Efendi azledilerek yerine Semaniye müderrisi Muhieldin Efendi atanmıştı.[207]

Musevî ve Hıristiyan azınlıktan iki kişi arasında ortaya çıkan hukuki işlem için ikisinden birinin bağlı olduğu kadılığa başvurulurdu. Ebussuud Efendi fetvalarından birinde yazdığına göre bir Yahudi'yle bir Hıristiyan arasındaki hukuki mesele dolayısıyla Hıristiyanın bağlı olduğu Galata kadılığıyla Yahudinin bağlı olduğu İstanbul kadılığı arasında bu kişiler birlikte bir seçim yapma hakkına sahiptiler.[208]

Osmanlı mahkemelerinde Hıristiyan azınlıkların açtığı davalar ve bunların hak ve adaletle sonuçlandırılması ve değerlendirilmesine dair belgeler vardır.

Halid Ongan'ın incelediği Hicrî 997-98 tarihli "Ankara'nın 2. Numaralı Şer'iye Sicili"nde bazı örnekler ilginçtir. H. 998 tarihli bir "zabıt"ta Kurt mahallesindeki kilisenin mütevellisi Ankaralı Ohan, Z. Şirinoğlu Murad'dan bu kiliseye ait bin akça talep etmiş ve bu şahsı dava etmiştir.

---

206 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 321.

207 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 118; Selânikî, *Tarih*, s. 282.

208 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 99.

Veraset davalarında Müslüman ve Hıristiyan arasında bir ayırım yapılmadığı belgelerden anlaşılır: Ebussuud Efendiye göre bir Hıristiyan ölürse Müslüman bir maliye memuru onun terekesine el koyduktan sonra vârisi gelir ve dava açarsa, şahitleri de varsa davayı kazanırdı.[209] Ankara Şer'iye Sicili'nden diğer bir örnekte bir Ermeni ailesinde velâyetle ilgili bir meselenin nasıl değerlendirildiği görülür:

> "Makramacı mahallesinden ölü Ermeni Serkis kızı Efendibula'nın yetimleri üzerine nâzır olan Serkis oğlu Asvador'un fenalığı zahir olmakla azledilerek yerine Yakob oğlu Sinan'ın nâzır tayin edildiğine dair karar sureti, H. 998".

Ayrıca kilise mütevelli seçimleri Osmanlı mahkemesinde onaylanırdı. Buna dair bir belgede şöyle yazılıdır: "Ankara'nın Hıristiyanlarından bir hayli kişinin istekleri üzerine Z. Ohan'ın Kurt mahallesindeki kiliseye mütevelli nasbedildiğine dair hüccet, (Safer, 998)."

Buna benzer diğer bir belgede şunlar okunur: "Ankara keferesinin Kermir kilisesi mutemedi Yasof'un azli ve Karagöz'ü mütevellilikte ipka ettiklerine dair hüccet, (Rebiülevvel, 998)."

Bu belgeler arasında Yahudilerle ilgili belgede şöyle yazar: "Cendere ve damga emini Yahudi Mayer'in Seferihisar damgasını iltizam eden Amil-i pay H. Bali'yle hesaplaştığını ve alacağı kalmadığını söylediğine dair temessük." Asayişle ilgili durumlarda Hıristiyan azınlıkların kendi aralarında ortaya çıkan baskı, gasp gibi olaylardan dolayı yapılan şikâyetler merkezî devletin kadılara gönderdiği fermanlarla değerlendirilir ve bu gibi olaylar önlenirdi. Buna dair bir ferman örneğinde şunlar okunur:

> "Havassıma tâbi kadılar vasıtasıyla emirler getirterek bazı zımmîlerin diğerlerine zulûm yaptıkları haber alınmakla buna meydan verilmemesi hususunda Ankara mir-i livasıyla An-

209 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 99.

kara ve Murtazâbâd kadılarına yazılmış evahir-i Şaban 997 tarihli ferman."[210]

Azınlıklar arasında Yahudiler çoğunlukla şehirlerde yaşar ve ticaretle uğraşırlardı. İstanbul ve İzmir gibi yabancı tacir ve konsoloslukların bulunduğu şehirlerde tercümanlık da yaparlardı.

Rumlar ve Ermenilerin şehirlerde ikamet edenleri genellikle ticaret ve el sanatları, esnaflık yaparak geçinirler, eyaletlerde yaşayanlarıysa tarım ve bağcılık yaparlardı (Azınlıkların meslek ve uğraşıları daha ayrıntılı olarak bir sonraki kısımda incelenmiştir).

Eyaletlerde köy ve kasabalarda Rum nüfusun dağılımının ve ekonomik durumunun belli köy ve kasabalarda çok fazla farklılık göstermesi görgü tanıklarının dikkatini çekmişti.

1675-1676 yılında İngiliz seyyah George Wheler'in gözlemlerine göre Filâdelfiya'da (Alaşehir) Rumların kazancı ve gelirlerinin iyi olduğu buradaki kiliseyi paraca destekleyenlerin sayısının çok oluşundan anlaşılıyordu. Burada gelirler iyi olduğundan nüfus da diğer kasabalara göre kalabalıktı. Yaklaşık 200 hane Hıristiyan yaşamaktaydı. Burada Filâdelfiya Kilisesi'nden başka dört kilise daha vardı. Bunlar Panagia (Meryem Ana), St. George, St. Theodore ve St. Taxiarchus adlarına ithaf edilmişlerdi.[211] Filâdelfiya'daki Rumlar Yıldırım Bayezıd zamanına kadar bağımsızlıklarını korumuşlar ve bu tarihte teslim olmaya zorlandıklarında teslim olmayı kabul etmişlerdir. Böyle "aman"la alınmış şehir ve kasabaların ahalisi Osmanlı geleneğine göre uğraşı ve inançlarında tamamen hür bırakıldıklarından Filâdelfiya gibi yerlerde Rum ahalinin 17. yüzyılda yaşamlarını eskisi gibi sürdürdükleri anlaşılıyor.

Mudanya ve Bursa civarındaki Rum köylerindeyse 17. yüzyılda nüfusun az, gelirin de çok düşük olduğu görülmekteydi.

---

210 Halid Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, s. 59 ve 63; G. El-Nahal, s. 42.

211 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 265.

Görgü tanıklarının bu gözlemlerini Osmanlı belgeleriyle açıklamak mümkündür. Ömer Lütfü Barkan'ın yayımladığı belgelere göre bu bölgedeki Hıristiyan köylülerin çoğu vakıf veya özel mülk sahiplerine ait topraklarda çalışan tarım işçileri durumundaydılar. Bunlar toprağı işler, aldıkları mahsulü toprak sahibiyle üçte bir veya iki oranında paylaşırlardı. Mahsulün karşılığını para olarak da öderlerdi. Mihaliç'te 28 hane Hıristiyan bağcılık yaparlardı. Bursa köylerinde bağcılık yapan Rumların sayısı sadece 10 haneydi. Bursa "Hüdavendigâr" kanununa göre bu bölgede tarım yapan Hıristiyanlardan 33 akça "resm-i çift" vergisi alınırdı. Mahsul alınamadığında bu vergi 8 akçaya indirilmişti.[212]

Ermenilerin eyeletlerdeki durumuysa Rumların durumuna göre farklılık gösteriyordu. Özellikle 17. yüzyıl başlarında Suriye ve Doğu Anadolu'da eşkıya ve isyancıların saldırılarına uğrayan Ermeni nüfusun çok olduğu köy ve kasabalarda halkın güvence aramak gayesiyle buraları terk ederek en yakın şehirlerde yerleştikleri görülür.[213] Bu nedenle 17. yüzyılda eyaletlerdeki köy ve kasabalarda Ermeni nüfus azalırken şehirlerde Ermeni nüfus artmıştır.

Osmanlı şehirlerinde ve eyaletlerinde yaşayan Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki sosyal ilişkiler üzerine görgü tanıklarının farklı izlenimleri olmuştur. Bu coğrafî bölgelere ve yerli halka göre değişiyordu. Örneğin, Polonyalı Simeon'un 1608-1618 yılları arasındaki gözlemlerine göre Malatya civarında bir köyde Türklerle Ermeniler arasında iyi sosyal ilişkiler vardı. Simeon tanık olduğu bu konuda bilgi verir: "Bir kilise ve 30 hane Ermeni bulunan bir köyde (Notaddreasyan) gelecek kervanı beklemek üzere iki hafta kaldım. Buradaki Türkler çok iyi ve insan sever adamlar olup

212 Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 614, 615, 646; G. Wheler, *a.g e.*, s. 214-215.

213 1613 yılında Muş'a kadar seyahat eden Polonyalı Simeon'un gözlemlerine göre nüfusun çoğunlukta olduğu köy ve kasabalar eşkıya saldırısı nedeniyle terk edilmişti. Osmanlı tarihinde Celâli isyanları diye bilinen bu olaylarda eşkıyaların ele başıları Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli Hasan ve Canbolat bu bölgelerdeki köy ve kasabaları yağma ederlerdi (Simeon, *a.g.e.*, s. 87).

Ermenilere çok itibar ederler ve onlara 'gâvur' değil 'İsevî' derler."[214]

Fransız gözlemci Tavernier'se Mart 1655'te Isfahan'a seyahati sırasında Kars civarındaki bölgede Ermeni nüfusunun kalabalık olduğunu Müslümanlarınsa nüfusça az olduklarını ve aralarında hiç sosyal ilişki bulunmadığını görmüştü. Tavernier, bu konuda gözlemlerini anlatır:

> "Müslümanlar azdır ve bâtıl inançları da çoktur. Burada akan ve Hıristiyanların kullandıkları ırmakların sularını kullanmazlar. Müslümanların mahalleleri ayrıdır. Ben Zulfa'daki Ermeni kadınlarla konuştum, dediklerine göre Hıristiyanlar da Müslümanların yıkanmak için kullandığı ve İran'a akan 'Senderou' nehri sularını kullanmazlar, Müslümanların usulüne göre kesilmiş etten yemezler."[215]

Arap nüfusun çoğunlukta olduğu Mısır ve Suriye'de yaşayan Hıristiyanlara iyi davranılmazdı. Polonyalı Simeon Arapların bu çeşit tutumlarını anlatır:

> "Araplarda ne Türkiye'de ne de İran'da bulunan bir taassub vardır. Buna göre Hıristiyanların beygire, deveye, katıra binmesi yasaktır. Zavallı ben Mısır'da merkeple bir mahkemenin önünden geçerken yasakçılar üzerime gelerek başıma ve sırtıma indirdikleri sopalarla beni yere düşürdüler ve 'bir daha eşeğe binme, yaya yürü' dediler."[216]

İstanbul'da Hıristiyan azınlıkların Türklerle ilişkileri oldukça iyiydi. Müslümanların sokakta Hıristiyanlara selam vermeleri âdetti. Şeyhülislâm Ebussuud Efendi bunun dinen de uygun olduğuna dair fetva vermiştir. Bu devirde Müslümanlardan Hıristiyan ve Musevî esnafın dükkânları önünde

214 P. Simeon, *Polonyalı Simcon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), İstanbul, 1964, s. 89.

215 J.B. Tavernier, *Les Six Voyages*, Paris, 1682, s. 21.

216 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 133. Kahire'de Müslüman olmayanlar ata binemez ve fes giyemezlerdi. G. El-Nahal, *a.g.e.*, s. 56.

onlarla oturup sohbet edenler çoktu. Şehirdeki Hıristiyanlar dinî bayramlarında (Paskalya) Müslüman komşularına Paskalya çöreği hediye ederdi. Bu çöreğin ortasında kırmızı boyalı haşlanmış bir yumurta olurdu. Hediye edilen bu çöreği bir Müslümanın kabul etmesinde komşuluk hakkı dolayısıyla dinen hiçbir sakınca yoktur diye Ebussuud Efendi'nin bir fetvası vardır.

Ayrıca Müslüman erkekler Hıristiyan kadınlarla evlenebilirlerdi. Hıristiyan kadının ve çocukların böyle bir ailedeki durumu dinen ve hukuken belirlenmişti. Buna göre Müslüman olmayan kadının Müslüman kocası ölürse kadın tekrar Müslüman olmayan bir erkekle evlenebilirdi. Fakat bu durumda kadının Müslümanla evliliğinden olan çocuğuna Müslüman olmayan ikinci koca vâsi olamazdı.[217]

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Rum, Yahudi ve Ermeni azınlıkların sosyal ve ekonomik durumlarının genel bir tanımından sonra onların sosyal ve kültürel yaşamlarını görgü tanıklarının gözlemlerinden izleyebiliriz.

Rumlar

Rumlar, İstanbul'da Hıristiyan nüfus içinde çoğunluğu oluştururlardı. Bu, imparatorluğun diğer şehirlerinde ve kasabalarında da böyleydi. Tarihte Anadolu, Suriye, Mısır ve Makedonya'da kurulmuş Helen krallıklarının kalan nesilleri olarak bu bölgelerde yaşayan Rumlar 17. yüzyılda özellikle Marmara ve Ege kıyı şehir ve kasabalarıyla Ege adalarında nüfusça kalabalıktılar.

Rumlar Bizans İmparatorluğu tarihi boyunca dil ve geleneklerini korumuşlar ve Ortaçağ Hıristiyan âleminde Ortodoks kilisesinin kuruluşu ve güçlenmesinde temel olmuşlardır. Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaasıyken vicdan ve fikir özgürlüğü içinde varlıklarını sürdürmekteydiler.

217 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 92-94.

Dilleri

16. ve 17. yüzyıllarda görgü tanıklarına göre Rumların konuştuğu dil antik devirdeki ve Bizans İmparatorluğu devrindeki felsefî, edebî ve dinî eserlerde kullanılan eski Grekçe'den çok farklıydı. 1547-1550 yılları arasında Petrus Gyllius'un yazdığına göre İstanbul'daki Rumlar bu devirde eski Grekçe isimleri dahi ilgisizliklerinden unutmuşlardı.[218]

1610'da İngiliz seyyah George Sandys, Rumların çoğunun cahil olduklarını ve kullandıkları dilin de "Latin-Rumcası" olduğunu yazar. Bu dili Sandys, tuhaf ve ilkel bulduğunu belirtir. Rumca ayrıca halk arasında farklı diyalektlerle kullanılıyordu. Bununla beraber bazı yerlerde daha saf ve temiz olarak konuşulurdu. Peralı Rumların konuştuğu dil böyleydi.[219] Rumlar kendi kiliselerinde eski Grekçe yapılan dualardan pek bir şey anlamazlardı. Lakonyalılarsa ancak yüksek seviyeli Grekçe'yi anlarlardı.

Philippe du Fresne-Canaye, 1573 yılında İstanbul'daki Rum Patriği'nin eski Grekçe bilmediğini yazar.[220]

Dinleri

Rum Ortodoks kilisesinin önemli dört patrikliği vardı. Bunlar İstanbul, İskenderiye, Kudüs ve Antakya Patrikleri'ydi. Bu dört patriklik makamından İstanbul'daki patriklik Başvezir tarafından, diğerleri eyalet paşaları (beylerbeyi) tarafından Osmanlı hükümdarı adına onaylanırdı.[221]

İskenderiye Patriği, Mısır ve Arabistan; Kudüs Patriği, Filistin; Antakya Patriği, Ermenistan ve Kilikya Beritus'la Trablus Şam bölgelerindeki Rum kiliselerini veya "metropolit"liklerini yönetirlerdi. Antakya Patriği, Şam'da ikamet ederdi.[222]

---

218 Petrus Gillius, *The Antiquities of Constantinople* (John Ball), Londra, 1729, s. 282.

219 "Peralı gençler denizci Rumların barbarca diyalektlerini işitirlerse gülerler." G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 62.

220 Ph. du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant*, s. 80, 108-109.

221 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 156; *Kanunnâme-i Sultanî* (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 65.

222 P. Simeon (1608-1619), *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 154; G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 63.

İstanbul'da bulunan patrik, kendi idaresi altında Peloponnes, Yunanistan, Trakya, Dakya, Mezya, Makedonya, Epir, Arnavutluk, Dalmaçya, İllirya ve Rusya'yla Polonya'nın büyük bir kısmı, Adriyatik Denizi kıyıları, Ege Denizi'ndeki takım adalar ve Rodos'daki Ortodoks kiliselerini yönetirdi. İstanbul Patriği'nin diğer patrikler üzerinde idari bir otoritesi vardı. Örneğin, 1672'de İstanbul Patriği, Antakya Patriği'ni kiliseye ait mücevherleri zimmetine geçirdiği için azletmişti.[223]

Patrikler, Ortodoks Hıristiyanlar arasındaki kişisel meselelerde dinî ve hukuki hüküm verirlerdi.

Bizans İmparatorluğu devrinde Constantinople'da patriklik için yapılan seçimden sonra geleneğe göre patriklik makamına atanan her yeni Patriğe hükümdar tarafından 1000 "escu" (altın), bir gümüş asa, yünlü bir elbise ve beyaz bir at verilirdi. İstanbul'un fethinden sonra Fatih, yeni seçtirdiği patriğe aynı hediyeleri vermiştir.[224]

İstanbul Patriği Osmanlı hükümdarına her yıl belli bir vergi öderdi. 1573 yılında Philippe du Fresne Canaye'nin verdiği bilgiye göre patrik, her yıl padişaha 40.000 "ducat" (altın) öderdi. 1610 yılında George Sandys, İstanbul Patriğinin Türk eyaletleri içinde bulunan kendi sorumluluğu altındaki rahipler için padişaha 12.000 Sultanî (altın) ödediğini yazar.[225]

Patriğin yönetiminde olan kiliseler, kilise arazileri ve papazlar haraç ve diğer vergilerden muaf tutulurdu. Patrik ve metropolit seçiminde seçilmek isteyen ruhanî devlete para ödedikten sonra padişah tarafından görevine atanırdı. 17. yüzyılda kısa süreli atamalarla patriklerin makamlarından alınarak yerlerine yeni seçilenlerin atandığı görülür. Geleneğe göre İstanbul patrikleri kişilikleri ve bilgileriyle diğer piskoposlar ara-

---

223 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik), Ankara, 1973, c. I, s. 207.

224 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 122; Bu patrik, Gennadius adıyla bilinen Yorgi Hlolaryus'du. (Hammer, *Osmanlı Tarihi* (çev. M. Ata, kıs. A. Karahan), İstanbul, 1965, c. I, s. 60.

225 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 64; Ph. du Fresne-Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 109.

sında iyi bilinen ve altmış yaşından aşağı olmayanlardan seçilirdi. Patrikler, piskoposlar tarafından seçilmiş olmalarına rağmen atanmalarının sıklaşmasından sonra geleneksel kurallara uyulmadığı ve kırk yaşında olanların da patriklik makamına getirildiği biliniyor.[226]

Bu duruma rahiplerin gene kendileri sebep olmaktaydı. Makamında bulunan İstanbul Patriği'nin yerini almak isteyen diğer bir piskopos, padişaha para ödeyerek kendisinin bu makama atanmasını sağlardı ve bir önceki patrikse görevinden alınarak Rodos'a sürgün edilirdi. 17. yüzyılda patriklik makamına gelmek isteyen ruhanîlerin çokluğu ve sık başvurularıyla atamalar da sıklaşmıştır. 1675-1676 yılında George Wheler, Rum rahiplerin çok ihtiraslı olduklarını, patriklik makamına atanabilmek için fakir Rumlara baskı yaparak para topladıklarını yazar.[227] Rum metropolitlerin, patrik seçimi için çok sık başvuruları bu atamaları onaylayan Osmanlı devleti tarafından hoş karşılanmamıştır. 1672 yılında patrik Dionysius'un atanması sırasında görgü tanığı Maurocordato'ya göre, başvezir bu atamadan sonra patrik seçiminden bahsedenlerin kellesinin kesileceğini söyleyerek bir tehditte bulunmuştu.[228]

Patriklik makamına atanabilmek için ödenen paranın miktarı önceden belirlenmiş değildi. Kanunnâmede bu meblâğın ne kadar olduğu gösterilmemiştir. Bununla beraber 17. yüzyılın ikinci yarısında bu paranın büyük bir meblâğ olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, patrik Parthenius'un patriklik makamına gelebilmek için 500 "doller"lık 50 kese ödediğini ve bunun 6 bin İngiliz "pound"una eşit olduğunu George Wheler yazar.[229]

Bazı patriklerin verasetle aynı makama geldikleri de olmuştur. Antakya patriki Makarius ölünce yerine torunu geçmişti.[230]

---

226 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 64.

227 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 195; L. Ladrovics, *Le people Serbe*, s. 81.

228 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik), c. I, s. 63.

229 *Kanunnâme-i Sultanî* (haz. R. Anhegger-H. Inalcık) s. 65; G. Wheler, s. 195.

230 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik) c. I, s. 193.

İstanbul Patriği, genellikle mavi Şam ipeğinden büyük bir başlık (serpuş) giyerdi. Serpuşun ortasında siyah kadifeden büyük bir haç vardı. Elbisesi siyahtı, kenarında mavi Şam ipeğinden üç şerit vardı. Merasim günlerinde patrikler farklı ve zengin giysiler giyerdi. Antoine Galland, 1672 yılında İstanbul'daki Patrikhane'de Bursa, Ereğli ve Konya Metropolitleriyle İskenderiye Patriği'nin de katıldığı Noel ayininde patriklerin giysilerini anlatır:

> "Patriklerin elbiseleri altın ve gümüş işlemeli ipektendi. Atkılarının uçlarında mücevherler sallanıyordu ve İmparatorluk mensupları gibi her birinin rütbelerini bildiren serpuşları vardı. Bu serpuşlar altın ve gümüş sırmalı ipekle kaplıydı. Üzerlerinde birbirine geçme şeritler vardı. Bunların ucunda da mücevherli birer haç vardı."[231]

Rumların inanışına göre Katoliklerin Vatikan'ı kutsal bildikleri gibi Rumlar için de Makedonya'da Athos Dağı kutsaldır. Bu dağ, Lemnos'un batısında ve 1400 m. yüksekliktedir. 1610 yılında İngiliz seyyah George Sandys'in verdiği bilgiye göre burada "Caloieros" veya Kaloyer rahipleri denilen Rum keşişleri yaşamaktaydı. Sayıları 6000 olan bu rahipler çevredeki diğer Hıristiyanlarla ilişki kurmazlardı. Korsanlara ve soyguncular a karşı çok iyi korunmuş olan yirmi dört manastırda ikamet ederlerdi.[232]

Bu manastırların kütüphanelerindeki yazma eserlerin çok kıymetli olduğu bilindiği gibi görgü tanıklarına göre Atina'daki Mèdeli Manastırı, Sakız Adası'ndaki Neomoni Manastırı, Patmos ve Halki manastırlarının kütüphanelerindeki el yazmalar da çok değerliydi.[233]

Kaloyer rahipleri yumuşak bir kumaştan cüppe ve başlık giyerler, saçlarını tam uzunlukta bırakırlardı. Et yemezler ve ev-

---

231 *A.g.e.*, c. 1, s. 23; Ph. du Fresne-Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. S. 108.

232 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 64; Kaloyerler Aya Vasil kuruluşunun üyeleri Rum papaz ve rahipleridir. (İsmail Hami Danişmend, *Resimli Büyük Dil Klavuzu* (Fransızca-Türkçe), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 171.

233 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, 1., s. 149-154.

lenmezlerdi. Bu manastırlarda yaşayan Kaloyer rahipleri yaşamları için çalışmak zorundaydılar. Manastırlarını sabah erken terk ederler ve bütün gün çalışırlardı. Bağcılık, balıkçılık ve tekne yaparlardı. Bir kısmı da manastır binaları içinde yün eğirmek, dokuma, dikiş ve idari işlerle uğraşırlardı. İçlerinde ancak birkaçı okuryazardı. Dinî âyinleri ve duaları kulaktan öğrenirlerdi. Görgü tanıklarına göre buradaki Kaloyer rahipleri düzenli ve disiplinli yaşamlarından dolayı diğer yerlerdeki rahiplerden daha itibarlıydılar.[234]

Diğer Rum papazlar evlenebilirlerdi. Kiliselerde çoğunluğu fakir ve yaşlı dullardan oluşan rahibeler kilisenin temizlik ve bakımı, hastalara yardım gibi işlerle uğraşırlardı. İçleri azizlerin resimleriyle boyanmış olan Rum kiliselerinde devamlı kandiller yanardı. Rumların günlük âyinleri ve duaları St. Chrysostomes'ti. Festival günlerinde St. Basils âyini okurlardı. Senede dört perhiz süresinde et, balık katiyen yemezler, sadece Paskalya'dan önce balık yiyebilirlerdi. Çarşamba ve cuma günleriyle kutsal günlerden bir gün önce oruç tutarlar, ayrıca cumartesi günleri eğlenirlerdi. Çünkü, inançlarına göre kutsal kitapta "Cumartesi"nin eski kutsal gün olduğu yazılıydı.[235]

Latin kilisesine ve Papaya baş eğmezlerdi. Bununla beraber Latin kilisesinin İstanbul'daki yabancı elçilikler vasıtasıyla Rum kilisesine bazı yaklaşımlarda bulunduğu da bir gerçektir. Özellikle Fransa büyükelçileri maiyetleriyle İstanbul Patriğini ziyaret eder, Rum Ortodoks kilisesinin bazı âyinlerinde hazır bulunurlardı. Diğer patriklerle mektuplaşırlardı.[236]

Sosyal Yaşamları, Ahlâk ve Âdetleri

16. ve 17. yüzyıllarda Rumların dilleri gibi ahlak ve âdetleri de atalarınkinden çok farklıydı. Petrus Gyllius, Rumların bu durumunu şöyle anlatır: "Eski Bizanslıların geleneklerinden,

234 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 64; Ph. du Fresne-Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 80.

235 G. Sandys, *Sandys's Travailes*, s. 64.

236 A. Galland, *İstanbul' Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik), c. I., s. 23, 157 ve 162.

adetlerinden hiçbir şey bunlarda kalmamıştır. Şimdiki Rumlar değişiklik ve yenilik meraklısıdır."[237]

Sandys'e göre Rumlar öyle alçak ve adidirler ki gölgelerde dans ederek içip kolaylıktan zevk alarak yaşadıkları gibi kâr etmek için çalışmaz aynı zamanda Avrupalılar tarafından hıyanet olarak bilinirler ve kendi aralarında da birbirlerine güvenemezler. Hatta "Rum güvenliğiyle ticaret yapmak" diye bir de darbımesel vardır.[238]

Thévenot'sa Rumların cimri oldukları kadar çok kinci, kötü huylu ve haylaz olduklarını söyler. Gene Thévenot'ya göre Rumlar batıl itikatlarda aşırıdırlar ve Türklerle Katoliklere düşmanlık duyarlar.[239] Rumlar, günlük yaşamlarında âdetlerinde Türkleri taklit ederlerdi. Yemek yeme ve giyimleriyle evlerini döşeme âdetleri Türklerinkine çok yakındı. Eski geleneklerinden yalnız şarap içme âdetini sürdürüyorlardı. Eski geleneğe göre bir düzen içinde ve birbirinin şerefine içki içerlerdi, sırası dışında şarap isteyen medeniyetsiz sayılırdı. Fakat sarhoş olduktan sonra kuralları unuturlar, gürültülü bir şekilde yanındakileri yanaklarından ve alınlarından öperlerdi. Bu, diğer zamanlarda selamlama olarak ve aynı zamanda iyi niyet gösterme amacıyla da yapılırdı. Fakat kadınların yanaklarını öpmek kesinlikle iyi karşılanmazdı.[240]

Giyimleri

Rumların giysileri Türklerinkine benzemekle beraber kendi âdetlerince giyinirlerdi. Genellikle menekşe rengi kumaştan yarım kollu cüppe ve aynı kumaştan bir başlık giyerlerdi. Fakat Pera'daki Ceneviz asıllı Rumlar siyah renkte ve daha zengin kumaşlardan cüppeyle kadife başlık giyerlerdi. İstanbul'daki Rum kadınların ev kıyafetleri Türk tarzındaydı. Uzun bir elbise ve onun üzerine kaftandan ibaretti.

Kadınlar ipekli, altın ve gümüş işlemeli pahalı kumaşlardan

237 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, s. 282.

238 Sandys., *Travailes*, s. 61.

239 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 158-159.

240 Sandys (1610), *Sandys' Travailes*, s. 61-62.

Galata'da bir Rum kızı (Ph. du Fresne Canaye, 1573, s. 115).

giyinmeyi severlerdi. Şehirlerin dışında köylerde dahi bu fark edilirdi. Antoine Galland Edirne yakınında bir Rum köyünde paskalya yortusunda kadınların giyimini anlatır:

"... kadınların kürklü hırkaları, işlemeli başlıkları, gümüşlü kemerleri ve saten ceketleri vardı."[241]

İstanbul'da Rum kadınları sokağa çıktıklarında yüzlerini örtmezler, ancak genç kızların yüzleri örtülü olurdu.[242]

Genç kızlar pek nadir sokağa çıkarlar, fakat devamlı pencereden bakarak otururlardı.[243]

Evlenme ve Düğün

Thévenot, Rodoslu bir Rum kızıyla evlenmiş olduğundan Rumların evlenmeleri üzerine gerçek ve ayrıntılı bilgi verir:

> "Evlenecek kızları asla göstermezler... Rumlar evlenecekleri zaman papazın önüne giderler yüzüğü verirler, vaftiz anası ve vaftiz babası gelin ve güveyle beraber papazın önünde dururlar. Papaz bazı dualar okuduğu sırada vaftiz ana ve vaftiz baba altın gibi parlayan bir yaprakla birbirine geçmiş çaprazlanmış tacı gelin ve güveyin başı üzerinde tutarlar... Dua okuduktan sonra yeni evliler el ele ve arkalarında vaftiz ana ve vaftiz baba olarak birçok defa dolaşırlar. Bunu takiben bir kadeh şarap getirilir önce koca biraz içer ve karısına verir, karısı içtikten sonra ikinci defa sırayla yeniden içerler ve sonra kadeh papaza verilir, papaz geri kalan şarabı içer ve kadehi kırar."[244]

Pietro Della Valle, İstanbul'da kaldığı süre içinde Rum dostları tarafından isim babası olarak bir vaftiz törenine ve ayrıca bir düğüne davet edilmişti. Düğünü şöyle anlatır: "... düğün daha eğlenceliydi. Kabul gece başladı. Her kadın davetli bir sandık dolusu elbiseyle geliyordu. Her birkaç dakikada yeni elbise değişmek için usulca dışarı çıkıyorlardı.

---

241 Ph. du Fresne Canaye (1573), *Le Voyage du Levant*, s. 79; A Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 12 s. 108.

242 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 62.

243 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 79.

244 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, Paris 1665 s. 158.

Böylece sanki mankenler geçit yapıyordu. Hayatımda pek çok iyi şey gördüm ama itiraf etmeliyim ki öyle muhteşem elbiseler ve mücevherler giyinmiş kadınlar görmedim... (gelinin çeyiziyse) ancak bir kraliçeye uygundur.... Hepsi akşam yemeğine oturdular. Akşam yemeği saat sabahın ikisinde veriliyordu. Eğlendiriciler düğündekileri uyanık tutmaya çalışıyorlardı... Günün ilk ışığı görününce gelin yatağına, misafirler de evlerine gittiler."[245]

Meslek ve Uğraşıları

Rumlar arasında Pera'da çok zengin tacirler vardı. Bunlar tekneleriyle Marmara ve Karadeniz'de ticaret yaparlardı. Şehirlerde diğer Rumlar esnaf ve el sanatçılarıydılar. İstanbul'da Pera'da meyhane işletirlerdi.[246]

Eyaletlerde, tarım ve bağcılık, şarapçılık yaparlardı. Özellikle Rumeli'de tarımla uğraşırlardı. Elde ettikleri buğdayı Akdeniz limanlarına sevk ederlerdi.[247] Doğu Anadolu'da Tokat'ta Rumların hepsi demirciydiler. Gene Tokat'a yakın Çarklıkuyu denilen köyde şarapçılıkla beraber "Mavi maroken" yaparlardı.[248] Ö.L. Barkan'ın yayımladığı belgelere göre Bursa ve civarında yaşayan Rumlar gül yağcılığı, bağcılık, sığır ve koyun çobanlığı yaparlardı.[249]

Rumlara devlet memuriyetlerinde önemli görevler arasında gümrükçülük ve dellallık verilirdi. Kanunname-i Sultani'deki bir belgeye göre İstanbul, Galata, Mudanya, Çeşme ve Foça limanları gümrüğü ve İstanbul ve Galata'daki kumaş "dellallığı" Paloloz Kandroz, Lefteri bin Halkokondil ve Monul Pololoğoz'a üç yıl için mukataaya verilmiştir.[250]

---

245 Pietro Della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, s. 40.

246 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 61; Samsun ve Sinop limanlarında Rumlar kumaş ticareti yaparlardı. (*Kanunname-i Sultani*, s. 80); Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 51.

247 Sandys, *Travailes*, s. 61; Bruce Mc Govan, *Economic Life in Ottoman Europe*, 1981, s. 37-38.

248 Tavernier, *Les six Voyages*, s. 9 ve 11.

249 Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 616, 635-636.

250 *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 73-74.

Ayrıca Fenerli Rumların eski asil ailelerinden devlet tercümanı seçilirdi. 1699 Karlofça barışında devlet tercümanlığını yapmış olan İskerletzade Mavrokordato Panayot Efendi bunlardan biridir. İstanbul'da Fener Patrikhanesi'nde iyi eğitim görmüş Rumlardan da saraya tercüman olarak atananlar vardı.

Örneğin 1603'te İstanbul'da doğmuş olan Panioti bir Rum kürekçinin oğluydu. Patrikhane'de Arapça, Farsça, Türkçe öğrendikten sonra İtalya'ya gitmiş, Padova'da İtalyanca ve Latince öğrenmişti. İstanbul'a dönünce padişahın baştercümanlığı makamına atanmıştı.[251]

Ermeniler

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Ermeni nüfusu, Hıristiyan azınlıklar arasında Rumlardan sonra en kalabalık topluluğu oluşturuyordu. Ermeniler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu kadar batıda Balkanlar'da ve Rumeli'de de yaşamaktaydılar. 17. yüzyılda Doğudaki Celâli isyanları nedeniyle bu bölgedeki şehirler ve kasabalar ve köylerde nüfusun çoğunluğunu oluşturan Ermenilerin güvence arama gayesiyle yerlerini terk ederek, güneye ve batıya gittikleri ve buralardaki şehir ve kasabalarda yerleştikleri biliniyor.

Bu nedenle batıda Ermenilerin azınlıkta olduğu şehirlerde yeni gelenlerle Ermeni nüfusu artmıştır. Bu artış en çok İstanbul'da olmuştu. Burada yerli Ermenilerin nüfusu seksen haneyken, yeni gelen Ermenilerin İstanbul, Galata ve Üsküdar'da yerleşmelerinden sonra şehirdeki Ermeni nüfusu 40.000 haneyi geçmişti.[252]

---

251 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 72; A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik), c. 1, s. 25.

252 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 4; Ö.L. Barkan'ın yayınladığı 1654 tarihli bir belgede bunun ilgili bir örnek gösterilebilir: buna göre İstanbul'da Mirahur mahallesinde doğan Anye'nin babası Uran'ın daha önce Anadolu'da Amasya sancağına tabi Ladek kasabasına raiyyet olduğu şahitlerce ispat edilmişti. Ve Anye'nin yetişkin oğlu Uran'dan devlet "çift bozan" akçası talep etmemiştir. (Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 776).

Celâlilerden kaçan Ermenilerin büyük bir kısmı İstanbul'a sığınmıştı. Böylelikle doğudaki Ermeni yerleşmelerinde Ermeni nüfusunda büyük bir azalma olmuştur. Sivas'ta 2000 hane Ermeni yaşarken, Celâlilerden sonra bu 600 haneye düşmüş olduğu gibi, Tokat'ta da 1000 hane Ermeni nüfus 500 haneye düşmüştü.[253]

Maraş ve civarında nüfusça azalma daha çok belirgindi. Maraş şehrinde yirmi hane Ermeni kaldığı gibi Maraş'ın civarındaki Ermeni köylerinden biri olan Zeytun'da 800 hane Ermeni nüfusundan Celâlilerden sonra 30 hane Ermeni kalmıştı.[254] Bu köydeki altı kilise ve bir manastır da daha önce burada nüfusun kalabalık olduğunu gösteriyordu.

Doğudaki bu şehirlerden kaçarak batıya giden Ermeniler İstanbul'dan başka Sakarya Nehri dolaylarında Balıkesir ve civarında yerleşmişlerdi.[255] Batıda Edirne civarından Boğdan'a kadar şehir ve kasabalarda, köylerde ve çiftliklerde yeni gelen Ermeniler yerleşmekteydi. Boğdan'dan doğuya doğru gidildiğinde yerli ve sonradan gelen Ermenilerle birlikte Seçov veya Suçova şehrinde 300-400 hane, Edirne'de 200-300 hane Ermeni yaşamaktaydı.[256]

Doğudan güneye, Kahire'ye iltica eden Ermeniler de vardı. Polonyalı Simeon, Kahire'de Celâliler yüzünden gelip yerleşmiş 200 hane Ermeni olduğunu yazar.[257] Bununla beraber doğuda Ermenilerin, Celâlilerden zarar görmeyen şehirlerde nüfusça kalabalık olduğu bilinir. Diyarbakır'da 1000 hane, Kayseri'de 500 hane Ermeni yaşamaktaydı.[258]

---

253 P. Simeon, s. 86-87.

254 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 157-158.

255 Tavernier, *Les six Voyages*, s. 6; P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 18. Ankara'nın kuzey batısında Sakarya Nehri dolaylarında Beypazarı kasabasında 16 yüzyıl Sultan Süleyman tahrirlerine göre 4.463 Ermeni erkek nüfus vardı. (Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 680). Yeni gelenlerle bu sayı artmış olmalıdır.

256 P. Simeon, s. 1, 2 ve 24.

257 *A.g.e.*, s. 106.

258 Tavernier, *Les six Voyages*, s. 244; Diyarbakır'ın kuzeybatısında Ergani'de belgelere göre "14 kıt'a Ermeni kur'ası" bağcılık yapardı. Ö.L. Barkan, *Türki-*

Develi kasabası ve Kayseri civarındaki köyler Ermenilerle meskündu. Buralarda Ermenilerin kiliseleri ve papazları vardı.[259] Ermenilerin kalabalık olduğu yerlerden biri de Harput'tu. Harput civarında Ermeni köyleri vardı. Ancak bunlardan 1000 hane ve üç kilisesi olan Kesrik köyü doğudaki asilerden dolayı terk edilmişti.

Tavernier'nin kaydına göre, Kars'la Erivan arasında şehir, kasaba ve köylerde nüfusun çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu. Burada en önemli şehir tarihte bir Ermeni kralının ismini taşıyan Ani şehriydi.[260]

Suriye'de Ermenilerin yerleştiği büyük şehirlerde Ermeni nüfusunda meydana gelen artış veya azalmanın nedenleri farklıydı. Halep'te şehrin ticari öneminden dolayı buraya gelip yerleşmiş ve ticaretle uğraşan 300 hane Ermeni yaşamaktaydı.[261] Şam'da 500 hane Ermeni yaşarken, papazlarla kilise mütevellileri arasında çıkan anlaşmazlığın kısa zamanda halk arasında büyük bir kargaşalığa yol açması sonunda kilisenin zaptedilmesi ve suçluların cezalandırılmasıyla kargaşalık önlenmişse de buradaki Ermenilerin şehri terk etmelerinden sonra şehirde beş-altı hane Ermeni kalmıştı.[262]

Doğuda Celâlilerden dolayı terk edilmiş Ermeni köy ve kasabaların 18. yüzyılda yeniden iskân edildiği biliniyor. Bu devir görgü tanığı İnciciyan, Maraş'ın kuzeyinde Zeytun ahalisinin tamamen Ermeni olduğunu, civarındaki demir madenlerini işleterek geçindiklerini ve burada on bir kiliseyle iki manastır olduğunu yazar.[263] Doğudaki Ermeni nüfusunun 18. yüz-

ye'de Toprak Meselesi, s. 557; P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 158.

259 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 159 16. yüzyıl mufassal defterlerinden A. Erdoğru'nun incelediği 1584 tarihli mufassal defterlerine göre, 675 Ermeni evinde 3375 Ermeni Kayseri'de yaşamaktaydı. (Akif Erdoğru, "Urban Population of Karaman Province," Histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie, *Collection Turcica*, C. VIII., Peeters, Paris 1995, s. 345).

260 Tavernier, *Les Six Voyages*.. s. 20.

261 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 154.

262 *A.g.e.*, s. 150.

263 H. Andreasyan notu, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, s. 157-158.

yılda Celâlilerden dolayı ancak geçici olarak göç ettikleri ve iş ortamı bulunan eski yerleşme yerlerine, terk ettikleri kasaba ve köylere tekrar dönüp yerleştikleri anlaşılmaktadır. Ermenilere, diğer azınlıklar arasında, Osmanlı devleti tarafından, ayrıcalıklar tanınmıştı. Bunlardan biri de çocuklarını devşirme olarak vermekten muaf tutulmuş olmalarıydı. Bunun nedeni 1516 yılında Memluk kuvvetlerine karşı Suriye'de[264] Yavuz Selim'in ordusuna destek vermeleriydi.

Dilleri

Bazı yerlerde Ermenilerin dili diğer azınlıklar tarafından da konuşulurdu. Polonyalı Simeon, Harput şehri içinde Süryaniler ve Rumların Ermenilerle akrabalık kurduklarını ve hepsinin Ermenice konuştuklarını yazar.[265]

Tamamen Ermenilerle meskûn köylerde ve kasabalarda da Ermenice konuşulurdu. Bununla beraber iki şehirde Ermenilerin kendi dillerini unutmuş olarak yalnız Türkçe ve Arapça konuşmaları ilginçtir. Kayseri şehrinde Ermeniler Ermenice bilmediklerinden Türkçe konuşurlardı. Halep'teki Ermeni tacirlerse Ermenice ve Türkçe bilmezler yalnız Arapça okur, yazar ve konuşurlardı.[266]

Dinleri

17. yüzyılda Ermeni kilisesinin başkanları Seçov, İstanbul ve Kudüs patrikleriydi.[267] Seçov ve İstanbul patrikleri adı geçen şehirlerde, Kudüs patriğiyse Halep'te ikamet ederlerdi. Görgü tanıkların gore Kudüs Patriği Hovannes, Kudüs'te ve Suriye'deki Katolikler, Süryani ve Rum kiliseleriyle dostane ilişki-

---

264 A. Hill, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire*, Londra, 1710, s. 185; Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, New York, 1976, 1977, s. 114.

265 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 90.

266 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 158, 154.

267 *A.g.e.*, s. 1; 9-10 ve 131.

ler kurar, özellikle Kudüs'teki Katoliklerle karşılıklı ziyafetler vererek iyi bir anlaşma ortamı temin ederdi. Bu bölgede Ermeni kilisesi diğer azınlıkların da sevgi ve saygısını kazanmıştı. Polonyalı Simeon, Halep'te Katolik kilisesine bağlı Marunilerin Ermeni piskoposuna büyük saygı gösterdiklerini, kiliseden çıkınca piskoposun elini öptüklerini yazar.[268]

1672 yılında A. Galland'ın notlarına göre, İstanbul'daki Katoliklerin de Ermeni kilisesiyle iyi ilişkiler içinde olduğu anlaşılıyor. Örneğin 1672 yılı 16 Ocak Cumartesi günü, İstanbul'daki Fransa büyükelçisi, Galata'da Ermenilerin kilisesine gitmiş, ayinleri ve dualarında hazır bulunmuştu.[269]

Halep'te üç piskoposla iki Ermeni kilisesi olmasına rağmen Marunilerin ve Rumların birer kiliseleri vardı.

İstanbul'da üç piskopos ve yüzden fazla papaz vardı. Burada Ermenilere ait beş kiliseden üçü, Surp Nikogayos, Surp Asduadzin ve Surp Sarkis Langa'da; biri Balat'ta ve Surp Georg adını taşıyan diğer bir kilise de Sulumanastır'daydı. Eremya Çelebi Kumkapı'da bir Ermeni kilisesi daha olduğunu ve Surp Asvadzadzin adını taşıdığını yazar.[270]

Ermenilerin ikamet ettikleri diğer şehirlerde Amasya'da olduğu gibi bir Ermeni piskoposu, iki veya üç kilise, manastır

---

268 *A.g.e.*, s. 153, 131, 154.

269 A. Galland, I, s. 37; 1672 yılında bir mektupta verilen bilgiye göre, Ermenilerin Eçmiadzin, Sis, Canzar ve Isfahan'da birer katolikosları olduğu biliniyor (A. Galland, II, s. 2. Galland bunları "patrik" olarak yazmışsa da bu rütbeler "katalicos"dur). Eçmiadzin'deki (Kafkasya'da) katalikosluk makamı bunların içinde en eskisidir. 1461'de Fatih, o tarihte Ermenilerin en yüksek rütbeli memuru olan Bursa metropolitini İstanbul'ta Ermeni patriki olarak atadı. Fatih'le kurulmuş olan İstanbul'daki Ermeni patriklik makamı diğer Ermeni patrikleri ve katalikoslarının başkanlığı durumundaydı. (S. Shaw, s. 152-153) Sis (Kozan) Metropoliti ve Polonya'da Caminiec Metropolitinden Tournefort bahseder. Bkz. Tournefort, s. 259.

270 Eremya Çelebi, s. 3; *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 154 ve s. 4; Eremya Çelebi, Balat'taki kilisenin adının "Hireşdagebet" olduğunu yazar [Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul (1661-1689)*, (çev. H. Andreasyan), İstanbul, 1988, s. 19]. Galata'da Ermenilerin Lusaroviç adlı kilisesi 1436'da Galata'daki Ermeni tüccarlar tarafından inşa ettirilmişti. O tarihlerde Kefeli Ermenilerden bir kısmı İstanbul'da yerleşirlerken, bir kısmı da Lehistan'da yerleşiyorlardı [Eremya Çelebi, s. 36].

ve papazları vardı. Görgü tanıklarına göre Ermeniler genellikle evlerinde ibadet ederlerdi. Kiliselerde ancak tören için toplanırlardı.[271]

Ermeni köylerinin bulunduğu Fırat Nehri'ne kadar Harput şehri önünde uzanan Artuk Ovası'nda Surp Abdülmesih, Surp Georg ve Gormir adlarını taşıyan üç büyük manastır vardı. Bütün Ermeni kiliseleri kâgir ve kemerli yapılardı. Yalnız Kayseri'de Surp Asduadzadsin ve Surp Sarkis kiliseleri yer altındaydı ve bu kiliselere ahşap merdivenlerle inilirdi.[272]

Ermeni papazların tayinleri Osmanlı hükümdarları tarafından yapılırdı. Hukuk belgelerinde buna dair hükümler vardır. 1588 tarihli (8 Ramazan 997) "BERAT" suretinde Ankara'daki Ermeni papaz Kirkor'un yerine Dradur'un tayin edildiği yazılıdır. Ayrıca Ermeni partrikliğine ait mukataalar 3 yıl süreyle Ermeni papazlarına *berat*la verilirdi.[273]

Sosyal Yaşamları

1608-1618 yılları arasında Polonya'dan Kudüs'e seyahat eden Polonyalı Simeon'un gözlemlerine göre, Seçov'da olduğu gibi Diyarbakır'da veya Amid'de yaşayan Ermeniler dindar, okumuş, bilgili kimselerdi. Diyarbakır Ermenileri en misafirperver olanlarıydı. Polonyalı Simeon onların kişiliklerine dair ayrıntılı bilgi verir:

> "Halk çok nazik ve müseffeh insanlar olup yemek esnasında sarhoş olmak ve gevezelik etmek şöyle dursun, sakin usulu dairesinde dururlar. Zira hepsi de okuyan bilgin insanlar olup, gerek hasbihallerde ve gerek alışverişte zekâ ve nezaketle hareket eder ve edebi bir lisanla konuşurlar. Amidliler aynı zamanda güler yüzlü ve endamlı ve kuvvetli adamlar olduğundan insan onlara bakmakla ferahlık duyar... yemek husu-

271 A. Hill, s. 185; 16 Ocak 1672'de Galata'da bir Ermeni kilisesinde yapılan âyinde Fransız büyükelçisi de hazır bulunmuştur (A. Galland, I, s. 37).

272 P. Simeon, s. 90 ve 158; Aras Nehri'yle Erivan bölgesindeki Ecmiadzin katalikosunun 6.000 écus geliri vardı. 15 yaşına basan her Ermeniden 5 sal vergi alınırdı. Bkz. Tournefort, s. 259.

273 H. Ongan, *Ankara'nın 2. nolu Şer'iyc Sicili*, s. 56 ve 58.

sunda da cömert olan bu insanlar, Lehistan hariç, Istanbul ve Halep'te dahi görmediğim bir surette mükellef sofralar kurarlar ve çok lezzetli yemekler ikram ederler."[274] 1702'de Istanbul'a gelen Ingiliz aydın Aaron Hill, Simeon'un, Diyarbakır Ermenilerine dair gözlemlerine karşın, Istanbul'daki Ermenilerin pek cahil fakat dürüst olduklarına tanıktı.[275]

Sivas ve Harput'taki Ermeniler kalabalık büyük aileler halinde yaşamaktaydılar. Bu ailelerde bireyler arasında saygı ve sevgi olduğu gibi babaya ve ondan sonra da en büyük kardeşe itaat ediliyordu. Harput ve civarında nüfusun çoğunluğu Ermeni olmakla beraber bazı Rum köyleri ve Süryaniler de vardı. Ermeniler Süryanilerle ve Rumlarla evlenme yoluyla akrabalık kurmuşlardı. Onlar da Ermeni âdetleri ve dilini benimsemişlerdi.

Ermenilerle Müslümanların birlikte yaşadıkları Kars civarı ve Aras Nehri bölgesindeyse her iki toplum arasında hiçbir sosyal ilişki yoktu.

Mısır, Suriye ve Kayseri'deki Ermeni evleri kerpiçten, dar ve küçük kapılı içleri pek ışık almayan evlerdi. Buralarda yaşayan Ermenilerin gelirleri az olduğu gibi güvenceleri de yoktu. Kayseri'de az gelirli fakir Ermeniler arasında zengin tüccarlar varsa da şehirdeki binalar ve evler Celâlilerin yaptığı zararlardan sonra da bu zararların tekrarlanacağı korkusuyla onarılmıyordu.

Halep ve Diyarbakır'daki Ermeni evleri böyle değildi. Zengin tüccarların ikamet ettiği Halep'te Ermeni evleri Polonyalı Simeon'un gözlemlerine göre: "Yontulmuş taştan yapılmış ve her biri 10-15 bin kuruş değerinde yüksek binalar"dı. Diyarbakır'da Ermeni evleri de dışardan güzel görünmemekle beraber içleri, tavanları zarif işlemelerle süslüydü.[276]

---

274 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 99.

275 Aaron Hill, *A Full and Just Account Present State of the Ottoman Empire*, s. 185.

276 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 154 ve 99.

Meslek ve Uğraşları

Ermeniler genellikle ticaretle uğraşırlardı. Halep'teki büyük tüccarlar Hindistan, Bağdat ve Isfahan'a gider ve gelirlerdi. Ermeni tacirler İran'dan getirttikleri ipeği Ankara üzerinden İzmir'e sevk ederler ve İzmir'de mallarını çoğunlukla nakit para ödeyen Fransızlara satarlardı.[277]

Batıda Boğdanlı Ermeni tüccarlar Orta Avrupa ülkeleriyle Boğdan arasında ticaret yaparlardı.[278] Ermeniler kuyumculuk ve demircilik gibi elsanatlarında ustaydılar. Amasya'da ve Kayseri'de kuyumcular hep Ermeni'ydi. Maraş civarındaki demir madenlerini işleterek bu bölgede Ermenilerin hepsi demircilik yaparlardı.[279]

Ayrıca Diyarbakır'ın ünlü kırmızı marokenleri de Ermeni ustaların elinden çıkmaktaydı[280] Ermenilerin çoğunlukla gümrükçü olarak devlet hizmetinde görevlendirildikleri de olurdu.

Polonyalı Simeon yakından gördüğü böyle bir Ermeni gümrükçünün maiyeti ve durumu hakkında bilgi verir:

> "...Koca Bedik namlı ve nüfuzlu bir şahsiyet olduğundan maiyetinde 30-40 yasakçı olduğu halde şehirde dolaşır; bundan başka emri altında yeniçeri ve sipahiler dahi vardı... Katalikos içimizde olduğu için Koca Bedik de iki kardeşiyle beraber altın işlemeli ve mücevherlerle süslü, göz kamaştırıcı teçhizatlı arap atlarına binmiş oldukları halde karşılamaya geldi. Beraberinde birçok uşak ve yeniçeri, sipahiler bulunup bir paşa saltanatıyla gelen Bedik... Katalikos'un ayaklarına kapandı ve selamlaştı."[281]

---

277 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 72; Bruce Mc Govan, *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 179.

278 "1608 yılının 15 Şubat Pazartesi günü Lamberg'den Boğdanlı Ermeni tüccarlarla yola çıktım..." (P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 1).

279 *A.g.e.*, s. 86; 158.

280 *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), s. 80.

281 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 153 ve 155; *Kanunname-i Sultani*'de Samsun ve Sinop iskeleleri (limanları) gümrüğünün "Ermeni Yakub ve Kostandin adlı zımmiye" verildiği yazılıdır [*Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), s. 56].

Az gelirli Ermeniler genellikle terzilik ve kaftancılıkla uğraşırlardı. İçlerinde çok az grup da hamallık yapardı. Polonyalı Simeon Midilli Adası'nda üç hane Ermeni olduğunu ve bunların hamallık yaparak geçimlerini sağladıklarını yazar.[282]

Yahudiler

16 ve 17. yüzyıllarda Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Orta Avrupa, Balkanlar ve Ortadoğu'daki şehir ve kasabalarda imparatorluğun her tarafına yerleşmişlerdi.

Hıristiyan tebaa gibi Yahudiler de haraç öderlerdi. Yahudilerden "Çadır akçası" adı altında diğer bir vergi de alınmaktaydı. Antoine Galland, bu verginin konulmasına dair bir hikâyeyi nakleder:

> "Bir Türk'le bir Yahudi bir gün dinleri hakkında tartışmaya giriştikleri sırada, Yahudi ancak Yahudilerin cennette bulunacaklarını söyleyince, Türklerin ne olacaklarını Türk sorar, buna karşı da Yahudi Türklerin atları beklemek üzere dışarda çadırlarda kalacaklarını söyler. Bu tartışmadan haberdar olan padişah, öbür dünyada para bulunmadığına göre Yahudilerin çadır bedelini peşin vermeleri icap ettiğini büyük bir zarafetle söyler ve aynı zamanda her yıl çadır akçası namı altında ödemeye mecbur olacakları bir vergi koyar ki, bunu Yahudiler çok ağır olan diğer vergilerle birlikte ödemektedirler."[283]

Yahudilerin giysileri Türklerinkine benzemekle beraber asla yeşil, beyaz ve kırmızı renkleri giyinemezlerdi. Çoğunlukla menekşe rengi giysi ve başlık giyerlerdi.[284] Yahudi kadınları da Türk kadınları gibi giyinmekle beraber saç şekilleri süsleri farklıydı. Saçlarına platin veya kalaydan bir parça iliştirirlerdi. Saçlarının üzerine altın veya gümüş dokumalı saten örtü örterler ve bu örtüye de işlemeli mendil iliştirirlerdi.

---

282 Polonyalı Simeon s. 158 ve 19.

283 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 49.

284 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 158-159.

Ensede renkli ipek kumaştan bir kese içinde saçlarını topuz şeklinde toplarlar, boyunlarına da sıra sıra çok sayıda inci kolye takarlardı.[285]

Yahudiler, Hıristiyan tebaa gibi din ve inançlarında özgür bırakılmışlardı. Şehirlerde Hıristiyan tebaanın kiliseleri yanında Yahudilerin de sinagogları vardı. Ayrıca bazı evlerin sinagog olarak kullanıldığı olurdu. Bubbecq, İstanbul'da bir evin üst katının İspanyol Yahudilerine ait sinagog olarak kullanıldığından ve burada kendisine İspanyolca hitap eden bir Yahudi kadından bahseder.[286] Yahudiler fikir özgürlüğü bakımından matbaalarında istedikleri kitapları basabilirlerdi. İstanbul, Selanik, Edirne ve Şam'da birer matbaaları olduğu gibi 1646'da İzmir'de bir yenisi faaliyete geçmiştir. İzmir'deki matbaayı Livorno'dan gelmiş bir Yahudi kurmuştu. İbrani dilinde bastığı çok sayıda kitabı az bir para karşılığında satmaktaydı.[287]

Eyaletlerde yaşayan Yahudiler genellikle bağcılık yaparlardı.[288] Şehirlerde iyi kaliteli şarap Yahudiler tarafından satılırdı. Antoine Galland, Çorlu'daki Yahudilerin sattıkları beyaz şarabın gayet güzel olduğunu yazar.[289]

Şehirlerde yaşayan Yahudiler yabancılara tercümanlık, rehberlik yaparlar ve ticaretle uğraşırlardı.

Gemelli Careri, 1693 yılında İzmir'de pek az bir ücret karşılığında bir Yahudi'yi rehber ve tercüman olarak kullandığını yazar.[290] Aynı şekilde Yahudi tercüman ve rehber refakatinde şehirleri gezdiklerini notlarında belirten pek çok seyyah vardır. George Wheler Yahudilerin ticari işleriyle uğraştıklarını ve bu gibi işleri Türklerden daha iyi yapabildiklerini söyler:

---

285 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 35.

286 Busbecq, *The Turkish Letters...*, s. 145; Amasya ve Tokat'taki Yahudilerin dini ayinlerini serbestçe yapmaları için Kanuni Süleyman'ın bir fermanı vardır. (Abraham Galante, *Turks et Juifs*, Ist. 1932, s. 17).

287 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 153.

288 *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 45; 64 ve 75.

289 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, s. 86.

290 Gemelli Careri (1693), *A Voyage round the World*, Londra, 1732, s. 50.

"Biz İstanbul'da kaldığımız süre içinde Abram Finch isimli dürüst bir Yahudi'nin evinde Galata'da kaldık. Abram Finch İngiliz milletine iş hayatında, ticari işlerinde; bize de rehber ve tercüman olarak hizmet ediyordu ve bu işleri Türklerden daha iyi yapıyordu."[291]

1594'te İstanbul'da bulunan görgü tanıklarına göre yabancı elçilere tercümanlık yapmakla ün kazanmış Salomone Usche-Hebrea adında bir Yahudi, yabancıların İstanbul'daki ticari kazanç ve ilişkilerine hizmet ederken aynı zamanda elçilere, saray ve İstanbul'daki gizli olaylara dair bilgileri ve diğer taraftan saraya da elçilere ait bilgileri satıyordu. Salomone Usche-Hebrea, Şubat 1595 tarihli mektubunda "Değerli patranum" diye hitap ettiği İngiltere elçisi Sir Edward Barton'a bilgi vererek hizmet ettiği gibi onu başarısız düşürecek bazı işlere girmeye teşebbüs etmişse de Osmanlı sarayında İngiltere elçisinin iyi bir tesir uyandırdığını görünce bu siyasetini değiştirmiştir.[292]

Yahudiler arasında tercümanlık kadar yaygın olan diğer bir uğraşı da ticaretti. Çoğunlukla ticaret kervanlarının sahipleri büyük tüccarlardı. Henry Blunt Sofyalı Yahudi tacirlere ait bir kervanla Spalato'dan Sofya'ya yolculuk ettiğini yazar: "Kervanın patronları olan işadamı Yahudilerin rehberliğinde bu uzun yolu takip ettik."[293]

Yahudilerin bir kısmı da diğer azınlıklar gibi küçük esnaf arasında yer almaktaydı. Çoğunlukla terzilik ve kunduracılık yaparlardı. Ordu sefere giderken ordunun gereksinmelerini karşılamak üzere İstanbul'da çoğunluğu Rum ve Ermeni olan esnaf arasında Yahudiler de orduyla beraber Ordugâh'a kadar giderlerdi. Antoine Galland, IV. Mehmed'in Lehistan seferine İstanbul'dan karargâha orduyla birlikte aralarında Yahudilerin de bulunduğu üç bin esnafın gidişini anlatır.[294] Ayrıca, Sela-

291 George Wheler, Jacop Spon, *A Journey into Greece*, Londra, 1682, s. 201.

292 Rosedale, Rev. H. G., *Queen Elizabeth and the Levant Company*, Oxford University Press, 1904, s. 19 ve 68.

293 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 24.

294 Demetrius Cantimir, *Histoire de l' Empire Ottoman*, s. 68. A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, c. I, s. 111-112.

Yahudi kadınların ev içinde ve Türk kadınları ve diğer azınlıklarla aynı olan ev dışındaki giyimleri (C. de Bruyn, 1678, s. 30).

nik'teki Yahudilerin yeniçeri abası (çuha) dokuyan "Çulha" Yahudiler olarak bilindiğini Ö.L. Barkan yazar.[295] Bunlar meslekleri dolayısıyla şehri terk edemezlerdi.

Antoine Galland, ayrıca bazı dar gelirli Yahudilerin de İstanbul'da Hıristiyan düğünlerinde tef çalarak ve raks ederek geçindiklerini yazar.[296]

Yahudilerin bu genel meslekleri ve uğraşıları dışında sarayda görev alanları da vardı. Saray doktorlarından pek çoğu Yahudi hekimlerdir. Kanuni Sultan Süleyman'ın hekimi Yahudi Hamon, bunlar arasında en ünlüsüydü.[297]

Yahudiler arasında gümrük memurluğu, damga eminliği,

295 O. L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 740.

296 A. Galland, c. II, s. 42-43.

297 Busbecq, *The Turkish Letters*...., s. 243; Abraham Galante, *Turks et Juifs*, İstanbul, 1932, s. 16.

vergi memurluğu gibi görevler yapanlar da vardı. Belgelerde örneğin Ankara mahkeme kayıtlarında damga emini Yahudi Mayer'e ait bir kayıt vardır. Ayrıca Polonyalı Simeon Mısır'da darphane ve gümrük işlerini elinde bulunduran Yahudilerin 10-12 yasakçı maiyetiyle gezdiklerine tanık olmuştur.[298]

İstanbul'da bazı Yahudi kadınlar sarayın haremindeki sultanlara onların istediklerini getirip satarlar, bu şekilde gelip gittikçe haremdeki sultanların yakınlığını kazanır, ayrıca aldıkları mücevher, para gibi hediyeler karşılığında da sultanlar hesabına diğer harem kadınlarının gözden düşmesi için entrikalar çevirirlerdi. Saraya gelen bu Yahudi kadınları hediyelerin yanısıra ucuza aldıkları şeyleri, sultanlara çok pahalıya sattıklarından kısa zamanda büyük servet sahibi olurlardı. Fakat bu uzun sürmez, onların hile ve entrikayla kazandıkları servetleri kısa zamanda keşfedilir ve tespit edildikten sonra hayatlarını ve mallarını kaybederler, devlet tarafından servetlerine el konurdu.[299]

1599'da üçüncü kez İstanbul'a gelen İngiliz tacir John Sanderson, İstanbul'da böyle bir Yahudi kadının öldürüldüğünü ve servetine el konduğunu görmüştür.

Bu Yahudi kadın, İngiltere elçisi Henry Lelloy'la Master Paul Pinder'i evinde kabul etmiş ve İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'e takdim edilmek üzere elçi ve P. Pindere Safiye Sultandan[300] bir yakut taçla kendisinden de bir elmas taç vermişti.[301] Bu da Yahudi kadının haremdeki sultanlar kadar servet ve nüfuz sahibi olduğunu gösterir.

Bu kadın fahişe olduğu bahanesiyle İstanbul'daki evinden çıkarılmış vezirlerin ve padişahın önünde öldürüldükten son-

---

298 H. Ongan, *Ankara'nın 2. Nolu Şer'iye Sicili*, s. 74; P. Simeon, s. 108; İstanbul, ve Edirne'de darphane işleri Yahudilerin elindeydi. [Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the 15th & 16th centuries*, Freiburg, 1980, s. 138.

299 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Sereglio*, s. 57-58; Grelot, Yahudi kadınların sık sık saraya gelerek sultanlara mücevherler sattıklarını yazar. (Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 93).

300 III. Mehmed'in annesi Venedikli "Baffa" (Safiye Sultan).

301 S. Purchas notu (W. Foster, *The Travels of John Sanderson*) s. 86.

ra, At Meydanı'nda Dikilitaş'la Yılanlı sütun arasına köpeklerin yemesi için yere uzatılmış ve daha sonra Yahudilere ve diğerlerine gösterilmek üzere şehirde dolaştırılmıştı.[302] Yahudi kadının büyük oğlu da ertesi günü aynı şekilde öldürülmüş, ikinci oğlu Müslüman olarak hayatını kurtarmış, üçüncü oğlunun da yaşamasına izin verilmiştir.

Devlet üzerinde zararlı etkileri olan Valide Sultan bu Yahudi kadın vasıtasıyla bütün rüşvetlerini alırdı. Kadının oğulları da İstanbul'daki kazanç dolu bütün işi ellerine geçirmişlerdi. Kaynaklarda Yahudi kadın ve oğlunun sipahilerin ayaklanması sonucu öldürülmüş olduğu da kaydedilir.[303]

Ayrıca 29 Mart 1600 tarihli elçi Lello'nun mektubunda bu olay hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

17. yüzyılda peygamberlik iddia ederek ortaya çıkan Sabatay Sevi adında bir Yahudi Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ve dışında yaşayan Yahudileri ve Osmanlı devletini meşgul eden olaylara neden olmuştur. İzmirli bir Yahudi olan Sabatay Sevi peygamberlik iddiasını açıkladıktan sonra gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olan Yahudiler, gerekse Avrupa'daki ve İran'daki Yahudiler arasında kendisine inanan pek çok taraftar edinmişti. Fakat bu başarısıyla da İstanbul ve Edirne'deki Yahudilerin düşmanlığını kazanmakla beraber diğer bölgelerde gün geçtikçe onun etkisinde kalanların sayısı artmaya devam ettiğinden Sabatay Sevi, devlet için bir mesele olmuş ve bunun üzerine Çanakkale yakınındaki Kum Kale'ye sürgün ve hapsedilmiştir. Daha sonra Edirne'de divanda muhakeme edilerek idam edilmek veya Müslümanlığı kabul etmek arasında bir seçim yapmasına karar verildi. Sabatay Sevi idamdan kurtulmak için Müslümanlığı kabul etmiş ve Aziz Mehmed Efendi adını almıştır. Müslüman olduktan sonra İstanbul'a dönmüş fakat İstanbul'da Sabatay Sevi, Aziz Mehmed Efendi adıyla Türklerin pek çoğunu etkilemiş ve onlardan bazılarını Müslümanlığı terk ederek Yahudiliğe girmeye ikna et-

302 J. Sanderson, *Travels of John Sanderson*, s. 85-86.

303 Sanderson da bunun sipahilerin işi olduğunu yazar. (*A.g.e.*, s. 85-86).

mişti. Onlarla beraber sinagogda dua etmesinin haber alınması üzerine Sabatay Sevi, Yeniçeri Ağası tarafından yakalatılarak tekrar Edirne'ye gönderilmiştir.[304] Edirne'de şahitlerin dinlenilmesiyle tekrar mahkeme edildikten sonra Mora'ya sürgün edilmiş ve 1676'da sürgündeyken ölmüştür.

EYALET HALKI

1530-1699 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya, Afrika ve Avrupa'daki toprakları merkezi yönetimin temsil edildiği eyalet veya beylerbeylik denilen idari bölgelere ayrılmıştı. Bu devirde eyaletlerin sayısı hakkında belgeler ve kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Buna göre bu sayı 32 ile 40 arasında değişir.[305] Aynı değişikliği her eyaletin sınırı içinde "sancak" denilen bağlı idari bölgeler içinde izlemek mümkündür.

Eyalet ve sancakların sayılarının belgelerde ve kaynaklarda farklı gösterilmiş olmasının nedeni belli tarihlerde yeni sancakların eklenmesi bazı sancakların da kaldırılması veya yeni beylerbeyliklerinin kurulmasıdır.

Örneğin, Suriye'de Trablusşam 1521'de sancak olarak kuruldu. 1585'teki belgelerdeyse beş sancaklı bir beylerbeylik olduğu yazar. Uriel Heyd'in yayımladığı 1614 tarihli bir fermanda 16. yüzyılda her biri ayrı birer sancak olan Sidon, Beyrut ve Safad'ın 1614 tarihinden başlayarak ayrı birer beylerbeylik oldukları bildirilmiştir.[306]

Genelde eyaletlerin toprakları işletilmek, tarım yapılmak

304 A. Galland, I, s. 171-183.

305 Donald F. Pitcher, *A Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden, 1972, s. 124-129; Celalzade Mustafa, *Tabakat-ül Memalik*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, N. 5997, v. 10 a ve b; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, Paris, 1632, s. 190.

306 Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine*, Oxford, 1960, s. 48; Tamisvar eyaletinde sancakların 6'dan 11'e çıkarılması, Eğri ve Kanije sancaklarının ayrı eyalet haline gelmesiyle bu eyaletlerdeki timar sayısı da değişmiştir. (Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 812-813).

üzere "tımar" denilen askeri ve idari küçük bölgelere ayrılmıştı. Her tımar, arazisinden elde edilen geliriyle devlet hazinesine katkıda bulunurken aynı zamanda çıkardığı asker sayısınca imparatorluk ordusuna askeri kuvvet sağlıyordu.

Tımarı timarlı sipahi, sancağı sancak beyi yönetirdi. Bazı belgelerde "vilayet" veya "liva" olarak adı geçen eyaletin yönetiminden merkezden atanan beylerbeyi sorumluydu.

Beylerbeyi bulunduğu eyaletin valisi durumundaydı. 1621 tarihli isimsiz bir seyahatnamede beylerbeyinin genel vali anlamında bir görevi olduğu belirtilmiştir.

Halil İnalcık ve Metin Kunt'un incelediği Feridun Bey'in *Münşeat üs Selatin*'indeki bir beratta beylerbeylerinin 'vali' olarak bilineceği buyrulmuştu.[307]

Beylerbeyinin görevleri bulunduğu eyalette merkezi hükümeti temsil ederek eyaletin güvenliğini sağlamak, Beylerbeyi Divanı'nda hukuki meselelere nezaret etmek, tımarlı sipahi atamalarında ve tımar verilmesinde gerekli işlemleri uygulamaktı.

Beylerbeyi aynı zamanda düzenli ordusuyla bulunduğu eyaletin baş kumandanıydı. Anadolu ve Rumeli beylerbeylerinin orduları diğerlerine kıyasla daha büyüktü ve savaşta imparatorluk ordusunun (Osmanlı hükümdarlarının kumanda ettiği merkezi ordu) yanında yer alırlardı.

Bu devirde beylerbeylikleri ve bağlı sancaklarının coğrafi konumları ve genel durumlarını kısaca gözden geçirmek eyaletlerin tanımı için yararlı olacaktır:

İmparatorluğun Doğu Avrupa'daki eyaletlerinden Rumeli Beylerbeyliği'nin sınırları doğuda Karadeniz, güneyde Ege Denizi, kuzeyde Hamus Dağı, batıda Makedonya ve Mezya'yla sınırlıydı. Trakya, Bulgaristan ve Yunanistan'ı kapsayan bu eyaletin 17. yüzyılda önemli şehirleri arasında anfiteatriyle meşhur "Nikopolis", "Hadrianapolis", "Trajanopolis", "Perintus", ve "Apollonia" gibi antik şehirler vardı.

---

307 H. Inalcık, "Eyalet", *Encyclopedia of Islam*; M. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978, s. 27; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, Paris, 1632, s. 190.

1610'da İngiliz seyyah Sandys'e göre bu eyalet uzunluğuna yirmi günlük, genişliğine yedi günlük seyahatle aşılırdı.[308]

1634'te İngiliz seyyah Henry Blunt'in gözlemlerine göre bu eyalette mısır yetiştirilir ve şarapçılık yapılırdı. Denizden uzaklaşıldıkça toprağın verimliliği azalır, iç bölgeler vahşi ovalar ve soğuk iklimle çoraktır. Rumeli beylerbeyinin ikametgâhı Sofya'daydı.[309]

Rumeli beylerbeyliğinin sancaklarının sayısı 1547'de M. d'Aramon'un kaydına göre 44, 1578-88 yıllarına ait arşiv belgesinde 43'tür. 1621 tarihli seyahatnamede 20 sancak olarak gösterilmiştir. Kâtip Çelebi'nin kaynağı Nişancı Celalzade Mustafa'nın "*Tabakat'ül Memalik*'inde sancak sayısı 20'dir."[310]

Rumeli eyaletinin Yunanistan ve Trakya topraklarında Rumlar, Filibe'den Niş'e kadar uzanan bölgesinde Bulgarlar yaşamaktaydı.

Bosna Beylerbeyliği sınırları içinde Niş'ten Tuna kıyılarında Semendire'ye kadar Sırplar, Semendire'den Drava Nehri'ne kadar Rasklar yaşardı. Bosna Beylerbeyliği güneyde Adriya Denizi kıyılarında Dalmaçya, kuzeyde Drava Nehri'yle sınırlıydı. Eyaletin kuzey bölgesinde Hırvatistan Avusturya'yla sınırlanmıştı. Burası Avusturya'dan gelen akınlara açık bir bölgeydi.[311] Bu eyalete bağlı sekiz sancak vardı. Macaristan'da 17. yüzyılda Buda, Kanije ve Eğri Beylerbeyliklerine bağlı on yedi sancak olduğu bilinir. 16. yüzyılda M. d'Aramon'un kaydına göre bu sancaklardan "altı veya yedi"si Budin Beylerbeyliğine bağlıydı.[312] Budin Beylerbeyliğinde Buda'yla Avrupa sınırı arasında bulunan Gran sancağı en önemlisiydi. Gran sancağı Buda'nın kuzeyinde Tuna Nehri üzerinde Türk eyaletleri-

---

308 G. Sandys, *Travailes...*, Londra, 1652, s. 33.

309 H. Blunt, *A. Voyage into the Levant*, Londra, 1638, s. 17.

310 M. d'Aramon (1547), *Le Voyage de M. d'Aromon*, Ch. Scheler, Paris, 1887, s. 45; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, Paris 1632, s. 190; Celalzade Mustafa, *Tabakat'ül Memalik*, v. 10a-10b.

311 Busbecq (1554-1562) *The Turkish Letters*, s. 70 ve 121; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 191 ve 185.

312 *A.g.e.*, s. 191; Celalzade Mustafa, *Tabakat'ül Memalik*, s. 11 / b; M. d'Aramon (1547), *Le Voyage de M. d'Aramon*, s. 45.

nin Avrupa sınırındaki kalesi Gran'ın adını taşımaktaydı. Eğri Beylerbeyliğinin güneydoğusunda bağlı eyaletlerden Moldavya, Transilvanya ve Eflak prensleri Osmanlı hükümdarları tarafından seçilir ve atanırdı. Transilvanya Osmanlı devletine 40.000, Eflak 26.000, Moldovya 180.000 Livre vergi öderlerdi. Transilvanyalılar Calvenist, Moldavya ve Eflak Rum kilisesine bağlıydılar.[313]

Sırbistan, Macaristan ve Transilvanya arasında Tamışvar Beylerbeyliği'nin 17. yüzyılda dört sancağı vardı.[314]

1584 yılına kadar sancak, bu tarihten sonra eyalet olduğu bilinen Kefe, Azak Denizi ve Kırım Hanlığı'yla sınırlıydı. Kırım hanları Eflak, Moldovya, Transilvanya prensleri gibi Osmanlı hükümdarı tarafından tayin veya azledilirlerdi. Bu bağlı eyaletlerin prensleri yıllık vergilerini öderdi. Kırım hanları Osmanlı İmparatorluğu ordusu sefere çıktığında 40.000 süvariyle orduya katılırdı. (H. Blunt, s. 68; Silahdar, s. 110)

Kefe[315] imparatorluğun Karadeniz'in kuzeyinde Azak Denizi kıyılarındaki topraklarını kapsıyordu.

Asya ve Afrika'daki eyaletlerin nüfusunun büyük bir kısmı Müslümandı. Asya'daki beylerbeylikleri arasında en önemlisi Rumeli eyaletinden sonra gelen Anadolu Beylerbeyliği'ydi. 16. yüzyılda M. d'Aramon'un yazdığına göre Anadolu Beylerbeyliği'nin yirmi dört sancağı vardı.[316] 1621 tarihli seyahatnamede Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı on bir sancak olduğu

313 Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 4-5 ve 73; Estergon (Celalzade Mustafa, *Tabakat'ül Memalik*, s. 11 / b); M. Selaniki, *Tarih*, s. 301; Anonim s. 185.

314 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 191; Tamişvar ve diğerleriyle 6 sancak. (Celalzade Mustafa, *Tabakat'ül Memalik*, s. 11 / b).

315 1621 tarihli seyahatnamede Kefe, diğer Beylerbeylikler arasında gösterilmiştir. Selaniki *Tarih*i'nde ve Hoca Sadettin Efendi'nin *Tac'üt Tevarih*i'nde Kefe, sancak olarak geçmektedir. (Anonim, (1621), *Voiage de Levant*, s. 191; Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 230; Hoca Saadettin Efendi, *Tac'üt Tevarih*, II., s. 135). Ayrıca Celalzade Mustafa'nın *Selimname*'sine göre Kefe sancaktır. Metin Kunt'un yayınladığı KK 262 sayılı defterde Kefe'nin 1584 (992) yılında eyalet olduğu yazılıdır. (M. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, Ist. 1978 s. 176).

316 M. d'Aramon, *Le Voyage de M. d'Aramon*, s. 45.

kaydı vardır. Celalzade Mustafa'nın kaydına göre bu sancakların sayısı 17'dir.[317]

Karaman Beylerbeyliği'nin yedi sancağı; Trabzon Beylerbeyliği'nin beş sancağı olduğu bilinir.[318] Erzurum beylerbeyi diğerlerinden farklı olarak çoğunlukla doğudaki Celâli isyanlarının bastırılmasıyla görevlendirilirdi.

17. yüzyılda Van Beylerbeyliği'nde on üç sancak ve vergiye bağlı bir emirlik vardı.[319]

Kars beylerbeyinin 1632 yılına kadar yedi sancağı, bu tarihten sonra dört sancağı olduğu bilinir. Çıldır beylerbeyinin dokuz sancağı vardı. 1621 tarihli seyahatname ve Silahdar tarihine göre Maraş ve Sivas beylerbeyliklerinin sancakları yoktu. 1632 yılı ve sonrasına ait arşiv belgelerinde Sivas'ın altı, Maraş'ın üç sancağı olduğu yazılıdır.[320]

Gence ve Aras beylerbeylikleri doğu sınırı bölgesindeydiler. Gence Beylerbeyliği'ne bağlı aynı adı taşıyan bir hanlık vardı.[321]

1621 tarihli isimsiz seyahatnameye ve arşiv belgelerine göre Urfa Beylerbeyliği'nin yedi sancağı ve Musul Beylerbeyliği'nin altı sancağı olduğu bilinmektedir.[322]

Diyarbakır Beylerbeyliği on sekiz sancakla vergiye bağlı yedi emirliği sınırları içine alıyordu.[323]

---

317 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 191; 17 sancak (Celalzade Mustafa, *Tabakat'ül Memalik*, s. 12 / a); Arşiv belgelerindeki kayıtlarda bu sancakların sayısı 11'le 17 arasında değişmektedir. Bu belgeler 1568-1588 yıllarına aittir. [M. Kunt, s. 133 ve 155].

318 *A.g.e.*, s. 191-192; Karaman vilayeti 6 sancak (Celalzade Mustafa, *Tabakat'ül ve Memalik*, s. 12 / a). Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 259.

319 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 192; M. Kunt'un yayınladığı Defterde 1632-1641 yıllarında 12 sancak, 4 emirlik vardı. (M. Kunt, s. 194) 1578'de 31 sancak, s. 172).

320 Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 333. Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 192; Silahdar, *Silahdar Tarihi* s. 11; M. Kunt, s. 188.

321 "Kızılbaş Zeyyad oğlu Gence Hanı Asitane-i Devlete gelüp iltifat olunmayub habs olunduğudur" (Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 259).

322 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 191; M Kunt'un yayınladığı 1632 yılına ait belgede Musul eyaletinin altı sancağı vardı, bu belgede Urfa Beylerbeyliğine dair bir kayıt yoktur. (M. Kunt, s. 182).

323 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s 191; 1632 yılına ait arşiv belgelerine göre 20 sancak ve 6 emirlik vardı. [M. Kunt, s. 191].

Şehruzul Beylerbeyliği'nde yirmi sancak, Bağdad Beylerbeyliği'nde on sekiz sancak ve bir vergiye bağlı emirlik vardı.[324]

Ayrıca Fırat Nehri'nin İran Körfezi'ne doğru denize döküldüğü yerde Balzara da denilen Basra Beylerbeyliği vardı.[325] Mustafa Selaniki, Revan ve Nahçuvan beylerbeylerinin değiştirilmesi dolayısıyla bu Beylerbeyliklerinden de bahseder.[326]

1621 tarihli seyahatnameye ve *Kavanin-i Al-i Osman*'a göre Suriye'de Şam Beylerbeyliğine bağlı on sancak vardı. Bu eyaletler Kudüs'te olduğu gibi verasetle yerli emirlerin yönetimindeydi.[327] Halep Beylerbeyliği'nin yedi sancağı ve Trablus Şam Beylerbeyliğinin beş sancağıyla Kıbrıs Beylerbeyliği'nin yedi sancağı vardı.[328]

Arabistan'da Yemen Beylerbeyliği'ne bağlı beş sancak ve üç emirlik vardı. Bu emirliklerden biri de Mekkeydi.

1538'de kurulan Yemen eyaletinin Kızıldeniz kıyısında Zabid'le Mukha arasında Mukha sancağı vardı.[329]

Afrika'da beş beylerbeylik vardı. En önemlisi Mısır Beylerbeyliği'ydi. 16. yüzyılda 1547'de M. d'Aramon'un, kaydına göre yirmi sancak, 17. yüzyılda 1621 tarihli seyahatnamedeki kayda göre on altı sancaktan oluşuyordu. Mısır beylerbeyi savaşa gitmezdi ve yönetimden sorumluydu.[330]

---

324 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 192; Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 317: 1568 yılı arşiv belgesine göre Şehruzul eyaletinde 20 sancak gösterilmiştir. Bu defterlere göre Bağdat eyaletinde 1568'de 29 sancak bir emirlik, 1578'de 24 sancak, 1632'de 11 sancak vardı. (M. Kunt, s. 144, 165, 195).

325 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 191-192; 1632 yılı defterinde iki sancaklı kaydı var. (M. Kunt, s. 196).

326 Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 317.

327 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 191; Ayn-ı Ali, *Kavanin-i Al-i Osman* (1609) [Abdul Rahim Ebu Husayn, *Provicial Leadership in Syria*, Beyrut, 1985, s. 9].

328 Anonim (1621), s. 191; Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 288 ve 333.

329 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, s. 782; Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 288; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 191; C.G. Brouver, *Ottoman Letters Adressed to the Dutch in Yemen*, s. 193-225. M. d 'Aramon, *Le Voyage de Aramon*, s. 46.

330 M. d'Aramon, *Le Voyage de M. D'Aramon*, s. 46; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 192; 1578-88 yıllarına ait belgede 6 sancak ve 21 isimsiz sancak gösterilmiştir. (M. Kunt, s. 159-160).

Diğer dört beylerbeylik, Kızıldenizin batı kıyılarında Habeş, Kuzey Afrika'da Trablusgarb, Tunus ve Cezayir'di. Tunus ve Cezayir beylerbeyleri diğerlerinden farklı olarak merkezin mutlak temsilcisi değildiler. Bu eyaletler devletin ayrı bir memleketi gibiydi. Tunus ve Cezayir beylerbeyleri müstakil birer Divan'a başkanlık ederdi ve her iki beylerbeyliğin çok güçlü askeri kuvveti vardı.[331]

Deniz eyaleti veya Kaptan Paşa eyaletindeki sancak beyleri bir veya daha çok kadırgayı, donatım ve askeri imparatorluk donanmasına sağlamakla görevliydiler.[332]

Önceleri Yalnız Gelibolu sancak beyi Kaptan Paşa görevine atanırken daha sonraları Vezir-i Azam, vezirler ve beylerbeyleri Kaptan Paşalığa getirilmişlerdir. Deniz eyaletindeki sancakların Sığla, Midilli, Kocaeli, Biga, İnebahtı, Ağrıboz, Anapoli, Gerniye, Menteşe, Sakız olduğu biliniyor. Ayrıca bu eyalette otuz üç küçük ada Kaptan Paşa tarafından voyvodolara iltizama verilirdi.[333]

17. yüzyılda Rodos Beyi'nin donanma için çıkardığı üç kadırganın bakımı Rodos Adası'nın giderleri arasındaydı. Kıbrıs Beyi'nin kaptanlık gemisi kumandasında Fomagusta, Baf, limasol, Girne, reislik gemileri donanmaya katılmak üzere hazır bulundurulurdu. Mora'da Mezistre, Lepanto birer reislik kadırga bulundururdu.[334]

Mısır'da İskenderiye ve Dimyat birer kaptanlık veya kumandanlık kadırgası çıkarırlardı. Ege bölgesinde Midilli, Limni, Kavala, Naksos ve Paros beyleri de Kaptan Paşa emrine birer kadırga hazır bulundurdu.

Deniz eyaletinin bütün kadırgalarına, Kaptan Paşa İstanbul'da olduğu zamanlarda Rodos Beyi kumanda ederdi.[335]

---

331 Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 219; Celalzade Mustafa, *Tabakat'ül Memalik*, s. 11 / a. Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 192.

332 Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 225; Anonim (1621), s. 190.

333 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 433 ve 417.

334 Rodos sancağı.. (Celalzade Mustafa, *Tabakat-ül Memalik*, s. 10 / b) XVI. asırda Kıbrıs eyaleti Kaptan Paşa kalemine bağlıydı. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 421).

335 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 214-216; Lithgow (1640), *The Total Discourse...*, s. 177.

Mora'daki on bir kadırganın beşinin bakımı eyalet gelirinden ayrılan sekiz bin "escu"yla karşılanırdı. Diğer altı beylik kadırgasının her birinin bakımı için padişah Sakız'daki kadırgalara olduğu gibi her bir gemi için sekiz bin "escu" verirdi.[336]

Eyaletlerin İdari ve Toplumsal Düzeni ve Osmanlı Devletinin Yönetim Politikası

Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün eyaletlerini merkeze bağlı olarak itaat altında tutmasındaki esas 17. yüzyılda bir seyyahın kendi görüşüyle ifade ettiği gibi Osmanlı devletinin bu eyaletlerde ortaya koyduğu düzende görülmektedir.[337]

Osmanlı yönetim politikasına göre fethedilen memleketin toprakları bu düzene göre yönetilirdi. Öncelikle o memleketin yerli halkı yaşayışında ve dini inançlarında serbest bırakılır, sahip oldukları özel mülkleri gene onlara verilirdi.[338] Böylelikle eyaletin yerli halkı Osmanlı yönetiminden memnun edilir ve Osmanlı hükümdarına bağlılığı sağlanır, bu onların kendi asillerine olan bağlılığını azaltır ve dolayısıyla yerli asillerin nüfuzu da kırılırdı.[339]

Özel mülkünün sahibi olarak bırakılan ahalinin köylere ve büyük çiftliklere sahip olmalarına imkân verilmezdi. Eğer biri kendi çiftliğine yakın bir yerde köy kurmak isterse, ona müsaade edilir, ancak yeni kurduğu köyde yerleştirmek için köleler

336 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 215.

337 Seyyah "Osmanlıların bu eyaletleri itaat altına almalarının miyarı gene Osmanlıların sahip oldukları düzende görülür" der [Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 193].

338 "Öyle ki bugün böyle nüfusun çoğunluğu evlerine ve çiftliklerine sahiptir" (Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 193); Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 129.

339 W. Lithgow, *The Total Discourse*, s. 169; Fethedilen memleketin ahalisinin mülk ve topraklarının sahibi olarak bırakılması, İslâm hükümdarları tarafından barışla alınan memleketlerde uygulanan eski bir usuldü. Toprak sahiplerinden harac-ı muvazzaf denilen çift ve tasma akçasıyla mahsulün 1/10 i veya 1/5 i vergi olarak alınırdı. Buna da harac-ı mukaseme denildiği gibi bu usulün uygulandığı topraklara da haraci arazi denirdi. Ahalisi Müslüman olan öşri arazide aynı şartlar ve vergiler uygulanırdı. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 328-329).

satın alması ve bu yeni köyün nüfusunu böyle temin etmesi şart koşulurdu. O padişahın tebaası olan bölge halkını kendi hizmetinde kullanamazdı. Böylelikle toprak sahibinin reaya üzerinde baskı veya nüfuzu önlenirdi.[340]

Gereken farklı durumlarda bir eyaletin ahalisi başka bir bölgeye nakledilirdi.

IV. Mehmed'in Lehistan seferi sırasında Kameniçe kal'asının Osmanlıların elinde bulunması bu bölgedeki yaşayan halkın tamamen Hıristiyan olmasından dolayı, kale için güven vermekten uzaktı. Bu yüzden, padişah bu havalideki Podolya ahalisinin göç etmesini emretmişti. Bu ahali Tuna boylarına ve Kırkkilise'de Hoemus Dağı'na yerleştirilmiş ve onlara yeni yerleştikleri bölgede toprak verilmişti. Bender, Akkirman ve Kili çevresinden iki bin sipahi de Podolya'ya yerleştirilmiş ve Podolya çevresindeki topraklar bu sipahilere tımar olarak bölüştürülmüştü.[341]

Genellikle fethedilen eyaletin halkı tarım yapılmaya elverişli boş arazilere sevk edilir ve buralarda yerleştirilirdi. Hıristiyan ahalinin Türklerin çoğunlukta olduğu şehirlere de sevk edildiği olurdu. Cantacasin'in yazdığına göre Bosna'da, Raskiya'da, Arnavutluk ve Sırbistan'da yerli ahali Türklerin çoğunlukta olduğu şehirlere yerleştirilmişlerdi.[342]

Eyaletlerde yerli asillerin tebaasının desteğini kaybetmeleri yanında verasetle sahip olduğu mülküyle nüfuz kazanmasına da izin verilmezdi.[343]

---

340 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 193; Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 721; Gülgün Üçel-Aybet, "An Analytical Study of the Administrative and Social Policy of the Ottoman State," Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes VIth Symposium, Cambridge, 1-4 July 1984, *Varia Turcica IV*, Paris 1987, s. 159-170.

341 Demetrius Cantimir, *Historie de L'Empire Ottoman*, s. 71.

342 Sarı Mehmed Paşa, *Nasa' ihi ül vüzera ve'l-ümera*, s. 8. Bosna, Raskiya, Arnavutluk ve Sırbistan'da ahali Türklerin çoğunlukta olduğu şehirlere sevk edilmiştir. (T. Spandouyn Cantacasin, *Petit Traicte de L'Origine des Turcqz*, s. 27).

343 Henry Blunt, Fethedilen eyaletin asillerinin mahvedilldiğini, sadece eyaletin yerli halkına dokunulmadığını yazar. (H. Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 76).

Guillatiere, yakından tanıdığı Modon'lu bir asilin korsanlık yapan Maynalılar vasıtasıyla kaçırtıldığını ve bir gemiye forsa olarak satıldıktan sonra malikânesine el konduğunu yazar.[344]

Busbecq, Rumeli eyaletinde, Cantacuzen ve Paleolog hanedanlarından gelen asillerin pek mütevazı bir durumda yaşadıklarını görmüştü. Bu durumun bütün Osmanlı eyaletlerinde böyle olduğunu ve hatta Türkler arasında kişisel yetenek ve kabiliyetlere değer verildiğini ve doğuştan üstünlük taşıyan yegâne ailenin Osmanlı hanedanı olduğunu kaydeder.[345]

Eyaletlerin bütün toprakları, çiftlik, mezra, timar, zeamet ve hasların hepsi arazi tahrir defterlerine kayıtlı olurdu. Yeni fethedilmiş bir memleketin tahririnin yapılmasında yeni tebaayı tedirgin etmemek için acele edilmezdi.[346] Tahrir defterlerine kayıtlı arazi de sancak beyleri ve kadılara gönderilen hükümler üzerine gene sancak beyleri ve kadılar tarafından kendi vilayetlerinde teftiş edilir, defterde kaydı olmayan veya beratsız bulunan mezra, çiftlik ve timarlar kimin elindeyse alınırdı.[347]

Arazi tahrirlerinin yenilenmesi kıyılarda nehir ağızları ve denizin doldurduğu yeni mezraların tespiti dolayısıyla tarıma elverişli yeni köy ve çiftliklerin kazanılması bakımından toprağın değerlendirilmesi için faydalı olduğu gibi bazı yolsuzlukların ortaya çıkarılması bakımından eyalet topraklarının kesin bir kontrolden geçmesini sağlardı.[348]

1592 yılında Ferhad Paşa'nın sadrazamlığı devrinde ancak gerekirse kaydıyla otuz yılda bir tahrir yapılması ferman buyurulmuştur.[349]

Yeni tahrir defterlerinin birer nüshası beylerbeylere gönderilir ve beylerbeyleri buna göre dirlik tezkereleri verirdi.[350]

---

344 Guillatiere (1669), *A Voyage to Athens*, s. 33.

345 Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 23.

346 Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 108.

347 *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 25-26.

348 Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 104.

349 "...zaruri lazım gelüb icab ederse otuz yılda bir ferman oluna deyu buyurulup rüus-u divana kayd olumuş idi" (Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 333).

350 Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 104.

Eyalet topraklarının büyük bir kısmı tımarlara ayrılmıştı. Basra, Diyarbekir, Şam, Erzurum, Halep, Bağdad ve Şehrizul eyaletleri tımarlarının gelirleri bakımından Rumeli eyaletlerine eşitti. Bütün bu eyaletlerde gelirleri 6000 akçayla 3000 akça olan iki çeşit tımar vardı. Geliri 5999 akçaya kadar olan boş tımara beylerbeyi kendi mührüyle berat vererek tayin yapardı. Ancak boş tımarın geliri 6000 akçaysa beylerbeyi kendi beratıyla tayin yapamaz bunun yerine müracaatçıya tezkere vererek berat alınması için onu merkeze gönderirdi.

Anadolu, Cezayir, Ege Adaları, Girit ve Kıbrıs eyaletlerindeki tımarların geliriyse 5000 akçayla 2000 akçaydı. Bu eyaletlerin beylerbeyleri de ancak 4999 akçaya kadar geliri olan tımarların kendi beratlarıyla tayinlerini yapar 5000 akça geliri olanların tayinini aynı usulle merkeze havale ederdi. Karaman, Maraş ve Sivas Beylerbeyleri de ancak 2999 akçaya kadar geliri olan tımarlara kendi beratlarıyla tayin yapabilirlerdi. Geliri 3000 akça olan tımarların tayini için tezkere vererek merkeze gönderirlerdi.[351]

Zeametlerin senelik geliri de genellikle 20.000 akçayla 99.999 akça arasında olurdu.[352]

Tımarların gelirlerinden, askerin iaşe, bakımı ve aylıkları temin edildikten sonra biriken fazlalık her üç ayda bir eyalet defterdarı tarafından merkeze gönderilirdi.[353]

Eyaletlerde bir kısım topraklar da vakıf çiftlikleri olarak camilerin ve memur maaşlarının gideri için ayrılmıştı.[354]

17. yüzyılda bir seyyahın kendi görüşüne göre, tımar sistemi büyük bir kuruluştu. Seyyahın deyimiyle bir çeşit kumandanlık olan tımarda belli sayıda askerin bakımı ve iaşesi sağlanır, askerlik mesleği buradaki bakım ve itinayla tımar askerlerine daha çok sevdirilirdi. Tımar askerlerinin yetiştirilmesin-

---

351 Sarı Mehmed Paşa, *Nasa'ih...*, (*Ottoman Statecraft*, çev. W.L. Wright), s. 154.

352 Guillatiere (1669), *Guillatiere's Voyage to Athens*, s. 330. Sarı Mehmed Paşa, *Nasa'ih...*, (*Ottoman Statecraft*, çev. W.L. Wright), s. 154.

353 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 194; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 328-329.

354 *A.g.e.*, s. 193; *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 25.

deki bu özelliği Mustafa Nuri Paşa eserinde açıklar.[355] Ayrıca bu önemli kuruluş eyaletlerde devletin askeri gücünü oluşturur, dolayısıyla asayişi sağlardı.

Tımar askerleri bulundukları bölgenin sakinlerini de eşkıyaların saldırısına karşı korurdu. Gerektiğinde, bölge halkı eşkıyalara karşı tımar askerlerinin yanında yer alır askerle birlikte mücadeleye katılırdı. Selaniki, 1588'de Kefe sancağındaki alayda sancak beyi, sipahi ve reayanın birlikte eşkıyaya karşı çarpıştıklarını kaydeder.[356]

Tımar sahipleri Avrupa'da olduğu gibi kendi topraklarının efendisi olamazdı.

Kanuna göre bir kimseye ait bir tımar alınarak bir başkasına verilebilirdi.[357]

Ayrıca kanunlarla tımar sahibi sipahilerin tımar içinde görevleri ve reayaya karşı yetkileri de belirlenmiş ve sınırlandırılmıştı. Sipahinin görevlerinden biri kendi bölgesinde kayıtlı reayanın devlete ödemekle yükümlü olduğu vergileri almaktı. Bu vergiler belirli olup bunun dışında kanunda yeri olmayan bir vergi alamazdı. 1528'lerde Malatya livasında sipahilerin, reayadan resmi çiftten başka "yol akçası" ve "çubuk akçası" adıyla fazla vergi aldıkları merkeze duyurulunca bunların alınması kanunla yasaklanmıştı.[358] Sipahi, reayadan birini evinden

---

355 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 194; Mustafa Nuri Paşa; *Netayic-ül Vukuat*, T.T.K. Ankara, 1979, s. 118.

356 Henry Blunt; tımarlardaki hazır askeri kuvvetlerin bulundukları bölgelerdeki eyalet halkı üzerinde otoriter bir etki bıraktığını bu şekilde eyalet halkının itaat ve düzen içinde çiftçilik yaparak çalışmasını sürdürülmesinin de mümkün olabileceğini söyler (H. Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 76); Timarlardan 140.000 atlı asker Imparatorluk ordusuna katılırdı (Mustafa Nuri Paşa s. 118). Kanuna göre suçluyu Kadıya teslim etmek veya kadı huzurunda muhakeme edilmekten kaçan suçluyu tutuklayarak mahkemeye getirmek sancak beyi ve subaşının göreviydi (Ö. Barkan, *Kanunlar*, s. 5-6, madde 30). Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 258; "haramiye ve uğruya ve kanluya ve sayir hırsuzlara bi haseb-il meratib siyaset eylemek medar-ı nizam-ı memleket ve menat-ı emn-i vilayet olan atlu sancağı beğinindir." (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 5, madde 29).

357 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 194. *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 25.

358 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 114, madde 15.

veya çiftliğinden zorla uzaklaştırabilirdi. Fakat uzaklaştırılan kimse döndüğünde sipahinin ondan resmi tapu alması yasaklanmıştı. Ancak kendi arzusuyla evini veya çiftliğini terk edenin mülkü sipahinin olur ve sipahi bunu dilediğine tapuyla verebilirdi.[359] Bununla da devletin "reayayı kendi toprağında tutmalı" ilkesine bağlı olarak reaya kendi toprağında kalmaya mecbur veya teşvik edilmiştir. Yörüklerse kayıtlı oldukları yerden başka bir yerde ikamet etmeye uğraşı ve yaşam tarzlarından dolayı kanunen müsaade edilmişlerdi. Bunlar yeni yerleştikleri sancaklara kaydedilmişler, kayıtlı oldukları sancağın tımarlı sipahileri her yıl onların yerleştikleri sancaklara giderek reayalarından (yörüklerinden) vergilerini almışlar ve onların hangi sancakta ve nerede oldukları da yeni deftere kaydolunmuştur.[360]

Ayrıca toprak sahibi sipahi, reayayı dilediği gibi emrinde çalıştıramazdı. Sipahilerin, sancak beyi ve subaşıların ot veya çeltik biçtirmek, çeltik ayıklatmak gibi işlerde reayadan bazı kişileri çalıştırmaları kanunen yasaklanmıştı. Kanuna göre bu gibi işlerde sancak beyleri ve subaşıların ücretle ırgat çalıştırmaları emrolunmuştu.[361]

Tımarın geliri öngörülerek ziraate elverişli olup üç yıl ekilmeyen arazinin sahibinden alınarak başka bir kimseye tapuyla verilmesi kanunla tımar sahibine verilmiş bir yetki olmakla beraber kanunda arazinin dağlık ve kırlık olması veya raiyetin ziraate elverişli yeri mera edinmesi halinde bu yetkinin kullanılmaması kesinlikle belirtilmişti.[362]

Mısır eyaletinde bütün topraklar devlete ait kiralık çiftliklere ayrılmıştı. Mısır, Memlukların yönetiminde Sultan Selim'e karşı şiddetle müdafaa edildikten sonra fethedilmiş ol-

---

359 Iç-İl livası kanunu (1584). Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 49 madde 7.

360 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 52, madde 19.

361 Malatya livası kanunu (1528), Ö.L. Barkan, *Kanunlar*; s. 113, madde 9; "Suhre ve otluk taşırlarmış bu dahi reayaya külli zulüm olmağın ref olundu. (Ö.L. Barkan, "Basra-Katif kanunnamesi," *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 734).

362 Hüdavendigar livası, Kanunnamesi (1487). Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 3, madde 15.

duğundan fetihten sonra yerli halkın toprak sahibi olmalarına izin verilmemiştir. Geleneğe göre ancak 'aman'la alınmış eyaletlerin yerli halkı özel mülk ve çiftliklerine sahip olmakta serbest bırakılırdı. Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı devlete ait çiftliklere ayırdı.

Arz-ı Mıri veya arz-ı memleket denilen bu devlete ait topraklarda uygulanan usule göre zaptedilen memleket bütünüyle beyt ül malın yani devlet hazinesinin addedilir ve o memleketin toprakları icar yoluyla ve tapuyla kiraya verilirdi. Hıristiyan veya Müslüman müstecir denilen kiracı toprağı işletir, tapu bedeli olarak harac-ı mukaseme denilen 1/10 veya 1/5 vergisini ve muvazzaf haracını hazineye veya hükümetin uygun gördüğü yere verirdi.[363]

17. yüzyılda Suriye'de de topraklar devlete ait kiralık çiftliklerden oluşuyordu. Chevalier d'Arvieux, Suriye için "bütün eyaletler fiyatları belirlenmiş kiralık çiftliklerdir der ve bu yöntemi devlete daha çok kazanç sağladığı için mahir bulur."[364] Kiranın devlete peşin olarak ödenmesi toprağı kiralayanın ödediği kirayı ve kendi masraflarını çıkarmak için toprağı iyi işlemesi ve iyi ürün almasını gerektirir. d'Arvieux'nün görüşü bu gerçeğe dayanır.

17. yüzyılda Mısır'da her çiftlik kendi büyüklüğüne göre en az bir olmak üzere iki veya üç kese ödemekteydi.[365] İngiliz görgü tanığı Henry Blunt'a göre 1634'te her kese 800 "eight"

---

363 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 320.

364 Suriye'deki topraklar önceleri tamamen haraci araziyken daha sonra vârisi olmayan arazi alınarak miri'ye dönüştürülmüştür. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 328-329); Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*. s. 187-188; Ch. d'Arvieux, *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, 1, s. 455; "Ö.L. Barkan'a göre, Osmanlı devleti bu eyaletlerde İslâm tarihinde Dört Halife devrinde uygulanmış olan toprak ve vergi sistemini aynen korumuştur. İslâm tarihinde fethedilen Mısır, Suriye, Mezopotamya'daki Roma eyaletlerinde topraklar devlete aitti, ve bunlar kiraya verilirdi. Bu devirlerde Mısır ve Suriye'de çok sayıda topraksız köylü vardı. Toprak kirası anlamında haraç Hıristiyanlardan ve Müslümanlardan alınırdı. (Ö.L. Barkan *Türkiye'de Toprak Meselesi*. s. 138).

365 1660 tarihinde bir kesenin 40.000 akça, 80 akçanın de 1 kuruş değerinde olduğu biliniyor. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 324).

değerinde olup çiftliklerden alınan kiranın senelik toplamı 1.800.000 "Zeccheenes" veya Venedik altınıydı. Bu yıllık gelir üç eşit parçaya taksim edilirdi. Biri Mekke'ye hac masraflarına, ikincisi ordu giderleri, maaşlar ve eyaletin halk hizmetlerine ayrılır, üçüncüsü devlet hazinesine giderdi.[366]

Bütün Mısır halkı devlete ait bu çiftliklerde çiftçilikle görevlendirilmişti. Mısır'ın verimli toprakları burada askerlikten çok tarıma önem verilmesine olanak hazırlamıştır. Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun zahire ambarı olduğu gibi, güneyinin çöllerle, kuzey, batı ve doğusunun da Osmanlı Eyaletleriyle çevrilmiş olmasıyla İmparatorluğun doğu ve batı eyaletlerinde olduğu gibi sınır güvenliği için bu eyalet topraklarının askeri bir sisteme göre düzenlenmesine gerek yoktu. Ancak Kahire, çevredeki göçebe Araplardan gelebilecek yağma ve saldırılara karşı ve ayrıca şehir içindeki asayişi sağlamak için askeri bir kuvvetle devamlı olarak korunurdu.

Mısır halkının çiftliklerde görevlendirilmesi eyaletin gelirini artırdığı gibi, halkın baskı yapılmaksızın silahsızlandırılmasını da sağlamıştır. Ayrıca Mısır beylerbeyi, çiftçileri her yıl bulunduğu çiftliklerden farklı çiftliklere yerleştirirdi.[367] Böylece Mısırlı yerlilerden oluşan bu çiftçiler bulunduğu çiftlikte uzun zaman kalamadığı için toprağı benimsevemez ve kendi toprağıymış gibi düşünemez ve böylece üzerinde tarım yaptığı toprağın devlete ait olduğunu daima hatırlamış olurdu, bu da onun devlete itaatini sağlardı.

Suriye, Arabistan ve Irak'ta uygulanan düzense farklıydı. Çöller ve dağlarla çevrili bu toprakların kontrolü diğer eyalet-

---

366 Henry Blunt (1634), *A Voyage into the Levant*, s. 54. 16. yüzyılda toplanan Mısır'ın yıllık gelirinin büyük bir kısmı devlet hazinesine giderdi. 17. yüzyılda bu gelirin hazineye ayrılan miktarının gittikçe düştüğü bilinir. Stanford Shaw'a göre bu Osmanlı gümüş parasının gittikçe değerinin düşmesinden ileri geliyordu. Örneğin 16. yüzyılda Osmanlı gümüş parası 1, 28 gr. %100 gümüş ağırlıktan 1698'de 0, 689 gr. %70 ağırlığa düşmüştü.[Stanford Show, "Land Holding and Land - tax Revenues in Ottoman Egypt" *Political and Social Change in Modern Egypt*, içinde s. 91-103, ed P.M. Holt, Oxford University Press, Londra, 1968].

367 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 54.

lerdekine göre güçtü. Buralarda, Osmanlı egemenliğine girmiş birkaç yerli ailenin yönetimi sürdürülmekteydi. Bu ailelerin bazı şartlarla yönetici kalmalarına izin verilmişti. Buna göre bu aileler o havalideki beylerbeyini tanıyacaklar bu beylerbeylerinin emri altında savaş zamanı savaşa katılacaklar ve her yıl muntazam vergilerini ödeyeceklerdi. Bu şartlar altında bu aileler kendi bölgelerinde birer emirlik olarak kalabilmişlerdi. Bir seyyahın görüşüne göre bu "prenslikleri" devam ettirmenin sebebi o eyaletin halkını daha kolay itaat altında tutmaktır. Onlar görünürde kendi "prensi" veya şeyhine bağlı olduklarını bilerek Osmanlı idaresine tepki göstermeyi akıllarından geçiremezlerdi.[368]

Chevalier d'Arvieux Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı müstakil emirliklerden biri olan Karmel Dağı emiri Turabey'in askeri gücü, tebaası ve Osmanlı hükümdarına emirliğine karşılık yerine getirmesi gereken şartları ayrıntılı olarak anlatır:

> "Turabey, Türklere karşı kendisinin ve halkının müstakil olarak nasıl kalabileceğini iyice anlamış olduğundan diplomasiyi de iyi biliyordu. Padişah, bu tehlikeli ve korkunç adamı (Turabey, birkaç saatte dört bin atlıyı harekete geçirebilirdi) tebaası yapmaktan çok dostu yapmayı daha akıllıca bulmuştu ve Turabey'den ne vergi ne de katkı istedi. Turabey de padişaha olan dostluğunu bazen 'Yerel Paşa'nın (Beylerbeyi) yanında bir isyanın bastırılmasına yardım ederek, bazen de zaman zaman İstanbul'a padişaha çok güzel bir at göndererek gösteriyordu. Sultan bunu 'vergi' olarak kabul ederken, Turabey de arkadaşça bir hediye verdiğini söylüyordu. Emir'in kendi tebaası sadece Araplardan ibaret değildi. Arap ve Hıristiyan halk beraber ve iyi şartlar altında barış içinde yaşıyorlardı. Bu tebaa hasatlarının 1/10 ini vergi olarak emire veriyorlardı. Turabey askerlerine maaş vermiyordu."[369]

368 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 194.

369 Ch. d'Arvieux, *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, III, s. 154-159; Turabey Osmanlı devleti tarafından Suriye'de Ajlun Sancakbeyi olarak görevlendirilmiştir. Turabey aşireti reisleri bazen Hac kervanının korunması için Şam eyaleti-

Tunus'un idari düzeni müstakil emirliklerden de farklıydı. Tunus, Osmanlı İmparatorluğu'nun ismen bir eyaleti olup burayı padişah tarafından tayin edilen bir paşa yönetirdi. Fakat gerçekte askeri bir cumhuriyetti. Tunus'ta idari güç orduya dayanıyordu. Bu ordu Osmanlı eyaletlerinden kaçmış adamlar, Hıristiyan dönmeler, aranılan suçlulardan oluşuyordu. Kim olursa olsun yalnız Müslüman olmak şartıyla herkes alınmıştı. Bir Tunuslu askerin geçmişini sormak en büyük saygısızlıktı.[370] Bu askerlerin arasından herhangi bir adam ağa veya ordu kumandanı olmak isteyebilirdi. Ağa, divanın resmi başkanıydı. Ağanın bir üstünde yüksek makam sahibi olarak ordu kumandanı gelirdi. Her iki makama da Divan'da askerlerin oyuyla seçilerek gelinirdi. Fakat, güvenli bir seçim olması için bazı ehliyet ve şartlar gerekliydi. Ordu kumandanı seçilebilmek için Türk doğmuş olmak şart olup hacı olması da arzu edilirdi.

Divanın aldığı bütün kararlarda Tunus Paşası'nın imzası olurdu. Paşanın valilik görevi padişaha yıllık belirli vergiyi göndermek ve haftada bir gün divan üyeleri refakatinde camiye gitmesi ve oradan resmi ikametgâhına dönmesinden ibaretti. Paşa ordu kumandanının izni olmadan resmi ikametgâhını terk edemezdi.[371]

Eyalet Halkının Sosyal ve Ekonomik Durumu

İmparatorluğun batıdaki eyaletlerinde eyalet halkı Dalmaçyalılar, Macarlar, Sırplar, Bulgarlar ve Rumlardan oluşmaktaydı. 16. ve 17. yüzyılda Avrupa'dan İstanbul'a veya İmparatorluğun diğer şehirlerine gelen Avrupalı seyyahlar geçtikleri köy ve kasabalarda halkın sosyal ve ekonomik durumunu göz-

---

nin diğer sancaklarıyla birlikte kervanın korunmasına katılırdı. Bununla beraber, 1590'da Hama civarında bedevilerin köyleri yakıp harap etmesini teşvik etmiştir. (U. Heyd, *Ottoman Documents*, s. 78; J.R. Walsh, "Müverrih Ali'nin bir istidanamesi," *Türkiyat Mecmuası*, XIII. Eki İst, 1958, s. 138.

370 Ch. d'Arvieux, *Memoires du Ch. d'Arvieux*, IV, s. 51-52.

371 *A.g.e.*, s. 49-53.

lemlerine göre tespit etmeyi başarmışlardır. Sınır eyaletlerden başlayarak merkeze doğru bu köy ve kasabalarda büyük bir farklılık göstermeyen iskân durumu ve ahalinin yaşamı ayrıntılı olarak seyyahların günlüklerinden açıklığa kavuşur. Bu bilgiler Osmanlı belgeleriyle karşılaştırılınca eyaletlerde sosyal ve ekonomik durumun temel yapısı örneklerle ortaya konulabilmektedir.

Dalmaçya Kıyıları ve Bosna

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları güneybatıda Dalmaçya ve Adriya Denizi'yle sınırlıydı. Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında kalan Dalmaçya kıyıları İstarya'dan Arnavutluk'a kadar uzanır. Bu devrin Avrupalı seyyahlarına göre bu kıyıların uzunluğu 400 mildi.[372]

Kastel-Nuova Dalmaçya'nın önemli müstahkem mevkiiydi. 1539'da Türkler tarafından fethedilmişti.[373] Dalmaçya'da yaşayan ahali İngiliz görgü tanığı George Sandys'in verdiği bilgiye göre tamamen işçiydi.

Kıyıdaki iskân bölgelerinden ve adalardan üç bin atlı Venedik ordusuna kayıtlıydı. Dalmaçya'da kadınlar 24, erkekler 30 yaşına kadar evlenmezdi. Erkekler dirseğe kadar yarım kollu menekşe rengi kaftan ve bere giyerdi.[374] Kadınlar siyah rengi tercih ederdi.

Venedik Cumhuriyetine bağlı Dalmaçya kıyılarında Ragusa ayrı bir bağımsız cumhuriyetti. Önemli bir ticaret merkezi olan Ragusa şehri sakinleri çoğunlukla tacirdi. 1430'da Ragusa Cumhuriyeti Osmanlı devletine bağlılığını bildirmişti. Buna göre Osmanlı devletine yıllık vergi verir, karşılığında bağımsızlık ve güvenliğini korur ve Osmanlı şehirlerinde serbestçe ticaret yapardı Ayrıca Osmanlı sınırları içinde gümrük vergilerinden muaf olma hakkını da kazanmıştı. Ragusa (Dubrovnik)

372 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 184; Ragusa'nın kıyısal yüzölçümü 400 milkareydi. (J.R. Lampe & M.R. Jackson, *Balkan Economic History*, 1982 s. 53).

373 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 11, s. 379.

374 G. Sandys, *Travailes*, s. 2-3.

Türkiye'den ipek ve yün alır, Türkiye'de kumaş satardı. Ragusa Cumhuriyeti'nin 17. yüzyılda Osmanlı devletine ödediği yıllık vergi 14.000 "Zecchiné" Venedik altınıydı. 1621'de bir Fransız seyyah bu verginin 50.000 Fransız "Livre" (Frank) değerinde olduğunu yazar. Ragusa ayrıca bu vergiyle birlikte Osmanlı kalyonlarında kullanılır bir madde olan bir gemi yük dolusu zift gönderirdi.[375] Nicolas Hendrik Biegman'ın incelediği ve yayımladığı II. Murad (1575-1595) devri fermanlarına göre Dubrovnik (Ragusa) Osmanlı devletine yılda 12.500 "hard Ducats" altın vergi ödüyordu. Bu vergi Ragusa'nın Bursa ve Edirne'de sattığı malların satış fiyatları üzerinden alınan bir çeşit satış vergisiydi. Nüfusu 40.000 olan Dubrovnik de Ragusa Cumhuriyetine her aile bir altın vergi öderdi.

1580'de Dalmaçya'da kıyı şehirleri Venedik Cumhuriyeti'ne bırakılmış, bunun gerisindeki topraklar bir Türk sancağı teşkil etmişti. Bu sancak eski bir kale olan Klis'ten yönetilirdi.

Dubrovnik'in (Ragusa) güneybatısındaki Konavlı nahiyesi genellikle Dubrovnik beyleri tarafından yönetilirdi. Bir fermana göre 1590-93 yılları arasında bu bölge vârisi olmadığından Osmanlı devletine geçmişti. Hersek sancak beyliğine bağlıydı. İne Han adında bir Türk Çavuş'a 1590 yılında üç yıllığına 11 milyon akça karşılığında iltizama verilmişti.

1593 tarihinde bir Türk görevlinin Konavlı nahiyesinde soyulması üzerine Hotin'in hemen güneyindeki Çernika (Çernoviç) kadısı ve sancak beyine suçluların yakalanması için emir verilmişti.[376] Çernik veya Çernoviç Bosna Beylerbeyliğine bağlıydı.

Bu bölgede Türk tâbiyetinde olan bir Dalmaçya köyü hakkında ayrıntılı bilgiyi 1658 yılında M. des Hayes verir. Sözkonusu köy, denizyoluyla Venedik'ten Ragusa'ya giderken, Cazzuola Limanı'nın yanında ROGOVİEZA köyüdür. Köyün sosyal ve ekonomik bakımdan genel görünümünü M. des Hayes

375 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 184.

376 N.H. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship*, Paris, 1967, s. 45, 54 ve 61; G. Sandys, *Travailes*, s. 2-3.

şöyle tanımlar: "Bu köyde 40-50 ev terk edilmişti, köylüler sefildi. Türklerin tebaasıydılar. Türkler buraya gelmiş ve onları kendi topraklarında köle yapmışlardır."[377]

Fakat, seyyahın bu köyden aldıkları yiyeceklerin fiyatlarını vermesinden kendisinin de kabul ettiği gibi köyde yiyecek boldur. "Fakat, bu köyde biz şarap ve keklik olarak erzakımızı düzdük: Ekmek 5 sou (Dalmaçya), şarap 12 sou, keklik 12-15 sou. Burada bir Venedik sequin'i (altın) 21 livre 10 sou'ya tekabül ediyor." Burada et de bol satılmaktaydı. Fakat köy ve liman terk edilmiş olduğundan pazarlaması yapılamıyordu. Siyah ekmek pek ender bulunmakla beraber burada beyaz ekmek ve beyaz bisküvi satılmaktaydı. Yiyeceklerin bolluğu ve kalitesi köy halkının iaşe ve üretim bakımından iyi bir durumda olduğunu gösterir ve burada tarımdan çok hayvancılık yapıldığı da anlaşılmaktadır. Fakat köy halkının üretici olduğu da söylenemez. "Rogovieza köyü ve diğerlerindeki gençler barbarlık yaparlar ve pek medeni değildirler. İtalyanca hiç bilmezler. Onun için burada gece ve gündüz kendi gemimizde saklandık."[378] Köy, fikir ve vicdan hürriyeti bakımından serbest bırakılmıştır. M. des Hayes'in verdiği fiyatlar arasında gazete fiyatı da geçmektedir. Bu köyde 2 sou'ya gazete satılmaktaydı. Köy, Türk tâbiyetinde olmasına rağmen burada köylülerin alışık olduğu yerli Dalmaçya parası geçmekteydi.

M. des Hayes burada 6 Ocak 1653'te köy kilisesinde yapılan "Feste des Roys" ayinine şahit olmuştur. Köy papazının bazı ilahileri Slavca, bazı duaları Latince okuduğunu ve köylülerin her yıl bu gibi ayinleri kutladığını yazar:

> "...Rogovieza köyü Türk tâbiyetindedir. 'Feste des Roys'ta 6 Ocak günü bu köyde kilisedeki ayinde bulunduk: ... bütün

377 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 11; G.E. Rotenberg, *Christian Insurrection in Turkish Dalmatia*, Londra, 1961-62, s. 137; M. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 155.

378 Livre = 1.35 Fransız frangı kıymetinde bir para, Sou = 5 cm.'lik eski mangır. M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 12-13; Sandys, Dalmaçyalıların dillerinin kuzey memleketlerinde Tataristan'a kadar konuşulduğunu ve anlaşıldığını yazar. (Sandys, *Travailes*, s. 2-3); M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 16.

Esklavonya'nın her yerinde bir adet vardır: Her köylü bir testi dolusu su taşıyıp, getirirler, bütün memlekette su, tatlı ve iyidir. Bu suyu her köylü köy papazının önünde bir leğene koydu. Ayin sırasında her biri dolu çanağını eve taşıdı. Sonunda köy papazı tarafından söylenen ilahileri işittik. İlahileri Slavca söylüyordu. Fakat 'Gloria in excelsis' ve 'Le Credo' gibi duaları Latince söylüyordu. Esklavonya'da bu festival her sene yapılır."

Rogovieza köyünden sonra Raguza Cumhuriyeti'yle Bosna eyaleti sınırında iki veya üç hanelik küçük köyler vardı. Bu köylerden Ragusa'dan iki saat uzakta olan Peletha köyü Raguza Cumhuriyeti'ne aitti. Bu köyden sonra Yenikale'nin (Castel Nova) bulunduğu Slav kasabası ve Termoviza köyü Bosna eyaleti sınırları içindeydi.[379] 1547 yılında Ragusa'dan İstanbul'a karayoluyla seyahat eden Fransız görgü tanığı M. d'Aramon'un gözlemlerine göre Ragusa Cumhuriyeti'yle sınırlanan Hersek bölgesinde ilk vardıkları "Cochia" şehri bir sancak beyi tarafından yönetiliyordu ve burada yaşayan halkın çoğu Türklerden oluşuyordu. Bu şehirden İtalya'ya gitmek için izinsiz ve pasaportsuz çıkılmazdı. Cochia şehrinden sonra vardıkları "Pleonie" (Taşlıca) köyünde ahali Hıristiyandı, evler de ahşap yapılıydı.[380]

Termoviza'dan Saray Bosna şehrine doğru geçilen Yultha Capahith, Glioubin, Zonado ve Belgrad köylerinden sonra görülen ilk kasaba Nevisin (Nevesinje)'di. M.dos Hayes bu kasaba yolları üzerindeki ilk camiye rastladıklarını ve Nevisin'le Mostar arasında Gylayatitha kasabasında küçük bir camiyle Bosna Saray'dan bir buçuk gün uzaklıkta olan Conitha'da üç güzel camiyle bir han gördüklerini yazar.[381]

1530 yılında Benedict Kuripecic'in gözlemlerine göre aşağı Bosna'da üç çeşit halk yaşamaktaydı. Bunlardan Bosna eyaletinin yerli ahalisi olan eski Bosnalılar Roma İmparatorluk devrinden beri bu bölgede yaşamaktaydılar. Sırplar bu bölgeye da-

379 M. des Hayes, *Voyages des Constantinople* (ed. Quiclet), s. 14 ve s. 51-52.

380 M. d'Aramon (1547), *Le Voyage de M. d'Aramon*, Ch. Schefer, Paris 1887, s. 8-10.

381 M. des Hayes, *Voyages des Constantinople* (ed. Quiclet), s. 55 ve 60.

ha sonra Semendire ve Belgrad'dan gelmiş ve yerleşmişlerdir.[382] Üçüncü grup ahalisiyse nüfusça az olup askeri ve idari yöneticiler olan Türklerdi. Kuripecic buradaki Türkler için "bunlar savaşma ve yönetme yeteneği olan gerçek Türklerdir" demekle Türklerin askeri ve idari yöneticiliklerinin sadece buralara hâkim olmalarından ileri gelmediğini aynı zamanda bunu devam ettire bilmeleri bakımından onlarda olan bu yeteneklere dayandığını ifade eder. Ayrıca "gerçek Türk" deyimini de doğuştan Türk olan bu Türklerin, sonradan Müslüman olarak Türkler arasına katılan dönmelerden farklı olduklarını belirtmek için kullanmış olmalıdır.

Kuripecic bu bölgede Bosnasaray şehri dışında sadece Višigrad'ın kuzeydoğusunda ve Drina Irmağı yakınında Zelenipazar veya Rogatica denilen bir Türk kasabası olduğunu yazar. Bu da Aşağı Bosna'da Türklerin sayıca az olduğunu kanıtlar. El sanatları ve ticaretle uğraşan Türk nüfusu 1600 yılında Bosnasaray şehrinde 50.000'e varmıştı.[383]

Bosna eyaletinin yerli ahalisi olan eski Bosnalılar Katolik mezhebindeydiler. Görgü tanıklarına göre Türkler onları dinlerinde tamamen serbest bırakmıştı. Bununla beraber 15. yüzyıl sonlarından başlayarak Bosnalıların çoğu kendi istekleriyle Müslüman olmuşlardır.[384] Kuripecic Bosnalıların yetenekli ve yakışıklı olduklarını bunun için de bazılarının küçük yaşta saraya alınarak yetiştirildiklerini diğer devşirmeler arasında en çok yükselenlerin sevilen ve en güvenilir olanların bunlar olduğunu kaydeder. Örneğin Kanuni devrinin sadrazamlarından Rüstem Paşa Bosnalıydı.[385]

---

382 B. Kuripecic, Sırpların kendilerine Ulah dediklerini, Avrupalılarınsa Sırplara Zistt veya Martalos dediklerini yazar. (B. Kuripecic) Curipeschitz (1530), *Yolculuk Günlüğü*; (çev. Ö. Nutku), s. 24.

383 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1536, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), Ankara, 1977, s. 27; J.R. Lampe - M.R. Jackson, *Balkan Economic History*, Indiana - Bloominaton, 1982, s. 27.

384 Kuripecic, s. 27; T.Okiç, "XVI. Asırda Tuzla ve havalisi hakkında Mühim bir Eser," *Review of the Institute of Islamic Studies*, İst. Üniversitesi. VI. 1976, s. 292.

385 Kuripecic, *A.g.e.*, s. 27; 1517'de Mısır'ın fethinden sonra İbrim ve Aswan'da Bosnalılardan garnizonlar yerleştirilmiştir. (D.E. Pitcher, s. 141-142).

Burada yaşayan Sırplar Ortodoks mezhebindeydiler. Katolik Bosnalılar gibi dinlerinde serbest bırakılmışlardı. Ancak Hıristiyanların kiliselerinin onarılmasına ve yeni bir kilisenin yapılmasına izin verilmemekteydi. Kuripecic Hıristiyan halkın dinini değiştirmesi, Müslümanlığa teşviki için bunun böyle olduğu görüşündedir.[386]

Bununla beraber yolu üzerinde gördüğü manastırlar arasında Vişigrad'la Novi Pazar arasında iki küçük Sırp manastırı gördüğünü kaydeder.[387]

Novi Pazar'dan sonra Mitroviça'ya[388] giden yol üzerindeki büyük manastır, tutsak Hıristiyanlar buraya saklandıkları için yıktırılmıştı. Mitroviça'yla Priştina arasındaki yol üzerinde de Sırp ve Rum rahiplerin yaşadığı manastırlar vardı.[389] Daha çok Sırpça konuşulan bu eyalette Kosova vadisinden Arnavutluk sınırına kadar uzanan verimli vadi üzerindeki büyük, kalabalık ve imar edilmiş köylerin her birinde bir kilise ve bir papaz vardı. Bu kiliselerde Ortodoks mezhebine göre dini ayinler ve törenler yapılıyordu. 1573'te Philippe du Fresne-Canaye'nin gözlemlerine göre Sitnitza Nehri üzerinde Vulcitrin şehrinde pek çok cami vardı. Aynı bölgede Breba köyü halkı tamamen Hıristiyandı.[390]

Dağlık olan bu bölgede, dağ yamaçlarında çok bağlar vardı. Halk, bağcılık, tarım ve madencilik yapmaktaydı. Priştina'nın güneyindeki vadilerde sürülmüş tarlalar uzanıyordu. Zengin gümüş madenlerinin bulunduğu bu bölgede Kuripecic, Novi Pazar yakınındaki vadide altın yıkama tezgâhları ve gümüşçüler gördüğünü yazar.[391] Bu bölgedeki madenlerin işletilmesiyle ilgili kanunlar Osmanlı arşivlerinde kayıtlıdır.

---

386 Kuripecic, *A.g.e.*, s. 26; 17. yüzyılda P. Simeon, bütün eyalet halkının kendi arzusuyla Müslüman olmuş olduğunu yazar (P. Simeon, s. 25).

387 *A.g.e.*, s. 27.

388 Bu İbar suyu üzerinde, Kosova vadisinin yanında ve Novi Pazar'ın güneyindeki Mitroviça şehridir. Aynı adı taşıyan diğer bir şehir de Belgrad civarındadır.

389 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 31.

390 *A.g.e.*, s. 38; Ph. du Fresne-Canaye, *Le Voyage du Levant*, Paris, 1897, s. 32.

391 Nevabirde (Novo Brdo), Zaplanina, Planina Kratova gümüş madenleri. *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), s. 8, 13, 15). B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 30.

Maden işletmeciliği devletin elinde olup, madenlerin işletilmesinden ve kontrolünden sorumlu olan ve merkezden tayin edilmiş görevliler vardı. 1580 tarihli yayımlanmamış bir arşiv belgesine göre bu bölgedeki gümüş madenlerinin idaresi Üsküp Kadısına verilmişti.[392] Ancak madencilikle ilgili bütün işlerde eyaletin yerli Hıristiyan halkı görevlendirilmişti.

Kuyucular, tasfiyehaneciler, ocakları ölçmekle görevli maden memurları, maden davalarına bakan hakemlerin hepsi eyalet halkındandılar.[393] Madenlerin işletilmesini yürüten hissedarlar ve madenlerde çalışan ırgatlar da bunlar arasındaydı.[394]

Kanuna göre madenciler devlet tarafından gönderilmiş olan görevliyi yasakçı bilerek, işlerinde düzenli çalışmakla yükümlüydüler.[395] Madenlerden elde edilen hasılatın büyük bir kısmı devlete, bu hasılatın bir kısmı da çalışanlara ayrılırdı.[396]

---

392 (*Mühimme Defteri*, n. 39; Gülgün Üçel-Aybet, "Social and Economic Life in 16th Century Bosnia Under Ottoman Rule", *Histoire Economique et Sociale de l' Empire Ottoman et de la Turquie*, Paris, 1995, s. 529-538).

393 "Ve buyurdum ki, varub ma'denlerümi ve mecmû' mahsûlâtın görüb gözede ve çarhları ve kuyuları işlede, emrüm mücebince amel etmeyüb avare yüriyüb işlemeyen kuyucıları ve çarhçı kafirleri işlede, işlemeyenleri sekidüb haklarından gele; Ve ma'denleri ve yamaklarının papasları ve kuyucıları ve kinezleri ve Urubarları ulusı..." (*Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 7). Kanunnamede adı geçen çarh kelimesi tasfiyehane anlamında kullanılmıştır. (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 7. R. Anhegger'e göre kinez maden davalarına bakan bir nevi hakem, Urubar, ocakları ölçmek gibi sorumlu işlerle görevlendirilmiş maden memurudur. (*A.g.e.*, s. 7).

394 *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 6; R. Anhegger'e göre Kanunnamede geçen varuklar kelimesi bir maden işletmesinin hissedarları anlamına gelmektedir. (*A.g.e.*, s. 6).

395 Nevabir'de olan Ma'denlerin Yasağı "Suret"inde ve Karatova Ma'deni Ve Gümiş Yasağı Hükmi Sureti'nde yazılı olduğuna göre: "Haftada Iki gün avare olup izbor etmeyeler" buyurulmuştu. *Kanunname-i Sultani* (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 7 ve 15. R. Anhegger, Sırpça zbor kelimesinden gelen izbor kelimesinin Cumartesi günleri madenlerde çalışanların toplantılarına denildiğini kaydeder. (*A.g.e.*, s. 7). Madencilerin geleneğe göre cumartesi günleri toplantı yaptıkları fakat daha sonra bunu haftada iki güne çıkardıkları anlaşılıyor. Kanunnamede iş ve zaman kaybı göz önüne alınarak iki gün toplantı yapılmasına izin verilmemiştir.

396 "...yahud meblağ-ı mezkurun dört yılda beş yüz elli bin akçasın bunlardan alam. Baki elli bin akçasın bağışlayanı, paylar yine beğlik ola "... (*Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 10).

Karatova kanunnamesine göre gümüşten alınan vergi on ikide bir, bağlar ve ekinlerden alınan vergi onda birdi. Madende çalışsın veya çalışmasın herkes toprağından elde ettiği gelirin onda birini verecek ve diğer vergilerden muaf olacaktı.

> "... On iki dirhem gümüşden bir dirhem alalar ve yüz yirmi dirhem gümüşten on dirhem alalar ve bin iki yüz dirhem gümüşten yüz dirhem gümüş alalar; ve şeherlüsi bağlarından ve ekinlerinden onda vereler, gerekse kuyu ve çarh ve gümiş işlesünler, gerek işlemesünler, fi'l cümle yerden bitenün her ne olursa ondasını vereler, salarlığın vermeyeler, fi'l cümle haraçtan ve ispenceden ve salarlıkdan ve fuçı resminden gayrı re'ayaya müteallik ne kulluk varsa vereler, özgür ve behane etmeyeler, bu kanundan tecavüz ederlerse suçlu olurlar."[397]

Madenciler, gümüşlerini darphaneden başka bir yere satamazlardı.[398]

Aşağı Bosna'da madenciliğin yanısıra çiftçilik, hayvancılık yapılırdı. Özellikle bu bölge atlarıyla ünlüydü, bu nedenle kanuna göre seferdeyken Osmanlı ordusuna takviye olarak herkesin ahırında sekiz, on veya on iki at beslemesi gerekiyordu. Bu hizmete karşılık devlet çiftçiye belli bir ücret verirdi.[399]

Ayrıca padişaha bağlı olup, yararlı bir hizmette bulunanlara da bazı köyler veriliyordu. Bu bölgede 1573'te Fransız görgü tanığı Philippe du Fresne-Canaye'nin gözlemlerine göre toprak çok verimliydi. Arpa, buğday, mısır, meyve ve sebze yetiştirilirdi. Bu bölgede tarımı teşvik için Osmanlı devletinin yerli halka köy verdiği anlaşılıyor.[400]

---

397 *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 66-67. Karatova kanunnamesi Selanik doğusundaki madencilere ve tarım yapanlara da uygulanmıştı.

398 *A.g.e.*, s. 67.

399 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 33. "Üç yüz bin akçasın Novaberinün sipahi kafirlere verülmiş idi." (*Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 10).

400 B. Kuripecic (Curipeschitz), 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 33; P.F. Canaye (1573), s. 31; Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 711; Bu nedenle 18. yüzyılda yerli halktan köy sahibi çiftçilerin sayısı oldukça yüksekti. (B. Mc Govan, *Economic Life in Ottoman Europe*, New York 1981, s. 55).

16. yüzyılda Macaristan ve Krobatya'nın fethinden sonra yeni fethedilen verimli topraklara çiftçileri çekebilmek için Bosna'da kalmak isteyen köy sahiplerine, Bosna'daki diğer çiftçilerin ödediği savaş tazminatı ve haraç vermeleri şart koşulmuştu. Böylece ücret karşılığı kendilerine köy verilmiş olan görevliler ve memurlar bu haklarını kaybetmemek veya çiftçilerin ödediği vergilerden gene eskisi gibi muaf olabilmek için yeni fethedilen topraklarda görev almak istiyorlardı.[401]

Çiftçilerin ödediği vergiler tarım yapılan bahçe, bağ ve tarladan toprağın her dönümünden olduğu gibi hayvan başına belli bir miktar para ve hane başına belli bir paraydı.[402]

Kosova vadisinden Priştina'ya kadar olan bölgede madenler işletiliyor, verimli vadilerde tarım yapılıyordu ve dolayısıyla köyler de nüfusça kalabalıktı. Fakat çevresindeki köy ve kasabalarda imal edilen Türk kilitleriyle ünlü olan Novi Pazar'dan kuzeyde Saray Bosna'ya kadar uzanan bölgede sürülü tarlalar az olduğu gibi, nüfus da azdı.[403] Kuripecic'in Vişigrad'dan Novi Pazar'a giderken yolu üzerinde geçerken kaldığı Crotove köyü, onun köye varışından kısa bir süre önce seksen hanelik bir köyken o, köye vardığı zaman orada ancak yedi-sekiz ev vardı.

Bu bölgedeki nüfus azlığının nedeni gene Kuripecic'in notlarındaki kayıtlardan ortaya çıkmaktadır. Kuripecic bu köye giderken yol kesen eşkıyadan korunmak için kendilerine refakat eden Türklerin yanlarına otuz kadar adam daha aldıklarını yazar.[404]

---

401 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 33 431) *A.g.e.*, s. 33.

402 Hane başına alınan paranın miktarı 1 akçaydı. *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 78. Daha sonra bu hane başına iki akçaya çıkarılmıştı. *A.g.e.*, s. 77.

403 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 32; P. Simeon (1608-1619), s. 25.

404 B. Kuripecic (Curipeschitz), 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 30. Bu eşkıyaların Sırp, Macar (Sarı Mehmed Paşa, *Nasa'ih...*, (*Ottoman Statecraft*, çev. W.L. Wright), s. 146) ve Arnavud oldukları bilinir (G. Wheler - J. Spon, s. 193. (1675-1676), *A Journey into Greece*, Londra, 1682). 17. yüzyılda eşkıyaların saldırıları Üsküp'e kadar uzamıştı: "... bölük halinde oralarda dolaşan haramiler köy ve kasabaları yakıyorlar ve soltaların Anadolu'da yaptıkları gibi bazı köyleri haraca bağlıyorlardı" (Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 22).

Sırp, Arnavut ve Macar eşkıyalar 16. ve 17. yüzyıllarda bu bölgedeki ana yollar üzerindeki köyleri haraca keserlerdi. Bu nedenle yol kenarındaki köyler en yoksul durumda olan köylerdi. Ancak bölgenin iç kısımlarında birçok yerde altın yıkama tezgâhları ve gümüşhaneler vardı.[405] Burada halkın tarımdan çok madencilikle uğraştığı anlaşılıyor. Bu bölgede bazı Sırpların Hıristiyanların vermesi gereken vergiyi vermemek için başka bölgelere gidip yerleşmek üzere kaçtıkları da oluyordu. Bu durum diğer bölgelerde ve eyaletlerde de sık sık olmaktaydı. Kanuna göre, bulunduğu bölgeden kaçan Hıristiyanlar yakalatılır ve Anadolu'ya sürülür, oğlanları da yeniçeri olarak yetiştirilmek üzere alınırdı.[406]

Aşağı Bosna'nın, Saray-Bosna'dan kuzeyde Yayçe'ye kadar olan bölgesi ormanlarla kaplı dağlık bir bölgeydi. Bu bölgedeki vadilerde her iki tarafta sırayla altın yıkama tezgâhları vardı.[407] Burada yerleşme yerleri küçük köylerden oluşuyordu. Bu köyler arasında Blascheva, vaktiyle oldukça büyük bir şehirken burada ancak on, on iki ev kalmış böylece küçük bir köye dönüşmüştü. Buradaki nüfus azlığının nedeni de bazı yerlerin Krobatyalılar ve diğerleri tarafından sık sık yağma edilmesiydi.[408]

Kuripecic'in gözlemlerine göre ancak Yayçe'nin Türkler tarafından alınmasından sonra eşkıyalar tarafından yağma edilmiş bölgeler yeniden imar edilmişti.[409]

Bosna Saray ve çevresindeki Bosna beylerbeyine ait olan saraylar ünlü olduğu gibi köprüler, yollar ve kervansaraylar da yaptırılmıştı. Kuripecic Visigrad'daki kervansarayın çok güzel duvarları olduğunu söyler.[410] Aynı kasabada Vezir-i Azam Mehmed Paşa köprüsü ve Hersek'teki Sofu Mustafa Paşa Ca-

405 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 33.
406 *A.g.e.*, s. 32; *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), s. 76.
407 *A.g.e.*, s. 22.
408 *A.g.e.*, s. 23-24.
409 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 24.
410 *A.g.e.*, s. 28.

mii Mimar Sinan'ın eseridir.[411] Ghiselin de Busbecq, Niş'te kaldığı kervansarayın diğerleri gibi büyük bir yapı olduğunu kaydeder.[412]

Aşağı Bosna'da Bosnalılar ve Sırpların giyimleri genellikle Türklerinkine benzemekle beraber, farklı olarak bunların saçları uzundu.[413] M. d'Aramon, Niş civarındaki Sırpların saçlarının çoğunlukla kısa olduğunu uzun saçlılarınsa az olduğunu yazar.[414]

Niş'te ve Yukarı Sırbistan'da Sırpların giyimleri farklıydı. Busbecq'in kalabalık ve küçük bir şehir diye tanımladığı Niş'te[415] başlarına bezden şekilsiz bir şapka giyerler, süs olarak birkaç gümüş ve kulaklarında halka küpelerle yetinirlerdi.[416] Âdetlerine göre evlendikleri veya ebeveyinlerini kaybettikleri zaman saçlarını yolar ve kulağa çok acaip gelecek şekilde feryat eder, haykırırlardı.[417]

Busbecq, Morova Nehri yanında Jagodina köyünde Sırpların bu âdetlerine şahit olmuştu. Âdete göre evlenirlerken, damad, gelini zorla almalıydı.[418]

Yaradılışları itibariyle savaşçı olan Sırplar, eyalet içinde yaşayan Türklere dostça davranmazlardı. Onların aralarında Türkler gizlice ve sık sık öldürüldükleri için Türklerin de onların arasına karışmadıkları görülüyordu.[419]

Yukarı Bosna'da Tuna Nehri üzerindeki Semendire'den Dra-

---

411 Rısale-i Tezkiretül-ebniye'deki kayıdda aynen şöyle yazılıdır: "Bosna'da Višigrad nam kasabada merhum Vezir-i Azam Mehmed Paşa köprüsü" R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Dair Metinler*; s. 112 ve 26.

412 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 17.

413 B. Kuripecır (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 27.

414 M. d'Aramon, *Le voyage de Monsieur d'Aramon Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 11.

415 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 16.

416 M d'Aramon (1547), *Le Voyage de Monsieur d'Aramon Ambassadeur Pour Le Roy en Levant*, Paris, 1887, s. 11.

417 *A.g.e.*, s. 11.

418 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 16.

419 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 34; N.H. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship*, s. 61.

va Nehri'ne kadar uzanan bölgede yaşayan Rasklar[420] için Busbecq, ayyaş olduklarını ve genellikle hilekâr, hain olarak bilindiklerini söyler. Bununla beraber onların kendisine ve maiyetindekilere iyi niyet gösterdiklerini de kaydeder.[421]

Yaklaşık olarak Busbecq'den bir asır sonra 1658 yılında bu bölgeden geçen Hiltebrandt, Belgrad'la Mitroviça arasında bulunan Gollobinsky köyündeki evleri anlatır. Yeri bakımından bu Raskların ikamet ettiği bir köy olmalıdır. Bu köy için Hiltebrandt şöyle der: "Belgrad'dan sonra Gollobinsky denilen bir köye vardık. Burada insanlar toprak altında yaşıyorlardı. Toprak altındaki evlerinde birçok koridorlar, mekânlar olup, içlerinde kötü bir koku vardı. Bey elçiler çadırda kaldılar..."[422]

Bu bölgede Belgrad'dan başlayarak Hoseck' e doğru Sava Nehri'nin aktığı verimli Panonya ovaları uzanıyordu. Bu ovalarda her türlü ürün elde ediliyordu. Özellikle bütün Panonya'da arpa, yulaf ve buğday boldu. Busbecq, toprağın verimliliğinin en açık delili olarak Macaristan'a giderken otların araba boyu kadar uzun olduğunu söyler.[423] Burada Hoseck şehrine kadar "Rask"ların ikamet ettikleri[424] köy ve kasabaların bazıları Gellince, Metrowiza (Mitrovica), Erdwicka, Sotina Bugdaswar'dı. Hiltebrandt, Erdwiçka-Sotina-Bugdaswar arasında onar saatlik bir yol olduğunu kaydeder. Ayrıca Mitroviça' da bir de han vardı.[425]

---

420 "Rascian" lar hakkında yegane bilgiyi veren Busbecq, onların nereden geldiklerini ve niçin bu ismi taşıdıklarını keşfetmeye muktedir olamadığını yazar. (O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*..., s. 71) Raskiyalılar veya Rasklar, eskiden Drina ve Morava nehirleri arasındaki "Rascia" denilen vadide ikamet eden halk olmalıdır. "Rascia" önemli bir Ortaçağ krallığıydı. (*The Encyclopedia Americana*, The International Reference Work, C. 23, s. 219, U.S.A, 1829, 1963). Busbecq'in zamanında Raskiyalıların Drava Nehri kıyılarına kadar uzanan bölgede yerleştikleri anlaşılıyor.

421 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 71.

422 C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache*, s. 165.

423 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 70.

424 Busbecq, yolu üzerindeki Raskların ilginç olmayan bazı köy ve kasabalarından geçtiklerini yazar, isimlerini vermez. (Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 71).

425 C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache*..., s. 165.

Yukarı Bosna'da Zvornic (İzvornik) sancağı ve dolayları tuz madenleriyle ünlüydü. Bu şehrin sakinleri genellikle terzi, kasap, esnaf, ayakkabıcı, kuyumcu, kürk ve tuz taciriydiler. Bunların hepsi Ortodoks veya Katolik Hıristiyandı. Bunlardan sadece birkaçı kendi isteğiyle Müslüman olmuştu.[426] Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre 16. yüzyılda bu şehirdeki ve Saraybosna'daki Katolik Bosnalılar 1514 ve 1599 yıllarında Ortodoks kilisesinin saldırı ve baskılarına karşı Osmanlı devletinin korumacılığı altındaydılar.[427] 16. ve 17. yüzyıllarda bu eyalette Osmanlı kültürü oldukça etkindi. Özellikle İzvornik sancağında bu alanda eser vermiş şairler yetişmiştir. 1590 yılında Arapça-Türkçe lügatini yayımlayan İzvornik'li şair Cihadi, Türkçe-Boşnakça manzum lügat yazmış olan Tuzlalı Mustafa İbn Ali, 11. Osman'ı konu alan "Osman" adlı manzum bir eserin yazarı "Ağa Dede" diye bilinen şair bunlar arasındadır. Ayrıca sufilerden Saraybosnalı Hasan Kaimi'nin Türkçe lügati ve Kandiye savaşına dair manzum eserleri iyi bilinir. Kaimi 1692'de İzvornik'te vefat etti. Bu devirde eyalettedeki Türk-İslâm eserlerinin bulunduğu kütüphaneler görgü tanıklarının ilgisini çekmişti. Bosnasaray'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi son derece zengin bir kütüphaneydi. Mostar'daki kütüphanelerin bir kısmı da Müslüman olmuş Bosnalıların özel kütüphaneleriydi.

Macaristan

1658 yılında Alman görgü tanığı Hiltebrandt'ın gözlemlerine göre seyyahın Bosna eyaletindeki Mitroviça şehrinden iki gün sonra vardığı Bugdaswar'dan on saatlik uzaklıkta olan Hoseck, her sokağında kanallar olan küçük bir şehirdi. Bu şehirden başlayarak kuzeye Budin'e kadar olan bölgede Macarlar yaşamak-

426 Tayyip Okiç, "XVI. Asırda Tuzla ve Havalisi Hakkında Mühim Bir Eser," *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. VI. 3-4, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 238-245; "Anali Gazi Husrev-Begova Biblioteke", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1975, C. VI, 1-2, s. 184-197.

427 L. Hadrovics, *Le People Serbe et Son Eglise Sous la Domination Turque*, Paris, 1947, s. 100-101.

taydı.[428] Sava Nehri'nin aktığı verimli ovaların devamı olan burada her çeşit ürünün elde edildiğini yazan Busbecq, özellikle kavun, armut, erik gibi çeşitli meyvaların bolluğunun yanısıra buradaki ekmek ve şarabın en iyi kalitede olduğunu görmüştü.[429] Bu verimli topraklarda yaşayan halkın uğraşısı bağcılık ve tarımdı.[430] Mohaç'tan sonra kuzeyde Tolna, güzel bir Macar şehriydi. Bu şehir, beyaz şarabının mükemmelliği ve sakinlerinin nezaketiyle tanınmıştı. Tolna'dan Budin'e kadar yerleşme alanları küçük köy ve kasabalardan oluşuyordu. Bunlar, Secksar, Pocksa, Fudwar (Feldwar), Benzelle ve Ertin (Erd)'di.[431] 17. yüzyılda Erd, küçük bir şehir olarak biliniyor. Burada ve diğer köy ve kasabalarda evlerin etrafı sazlardan örülmüş ve çamurlu harçla sıvanmış yüksekçe bir duvarla çevrilmişti.

Budapeşte, Vaç, Tolna, Segedin'e birkaç yüz Türk ailesi de 1541'de yerleştirilmişti. Vac'da 36 ev Macar hazinesinin 50 ev de papazlarındı. Buraya yerleşen Türkler bu evlerden satın alabilirdi. Tek odalı evlerde Müslümanlar, 3 veya 5-6 odalı evlerde Hıristiyan yerli ahali otururdu.[432] Budin'e varmadan Tuna Nehri üzerinde geçilen ve Cophin adını taşıyan adada "Raskiyalar" yaşamaktaydı.[433]

Bu devir görgü tanıklarına göre Macarlar, dinleri, dilleri ve mülklerinde tamamen hür bırakılmışlardı. Ayrıca şehirler ve kasabaların dışında köylerde de kiliseleri ve papazları vardı. Katolik olan Macarlar dinlerinin gerektirdiği törenleri serbestçe icra ederlerdi. Muhtarları ve papazları "cizye"den muaftı.[434]

---

428 Hiltebrandt, s. 165; Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 71.

429 G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 71.

430 Kanuna göre geliri 300 akça olandan 50 akça haraç alınmaktaydı. (Kanunname-i Reaya-i Budun ve liva-i Estergon ve liva-i Hatvan ve liva-i Novigrad (1546). Gyula Kaldy-Nagy, *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri*, s. 1).

431 C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache*, s. 165.

432 J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache*, s. 165; M. Aktepe, "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından İskanına Dair," *Türkiyat Mecmuası* C. X, 1953, s. 299-312; Gyula Kaldy-Nagy, *Macaristan'da 16. yüzyılda Türk Yönetimi*, Budapeşte, 1974, s. 23 ve 30.

433 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*. s. 72.

434 Budin Kanunnamesi (1546), Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 300-303.

Hiltebrandt, Feldvar köyünde bir Macar rahibin evinde misafir olarak kaldıklarını yazar. Macarlar istedikleri dili konuştukları ve mülk sahibi oldukları gibi Türklerin yönetimini de benimsemişlerdi. 17. yüzyılda Avrupalılara karşı ilgisizlikleri bunu gösteriyordu. Budin'de Hiltebrandt'ın elçilik heyetiyle evinde kaldıkları Macar için söyledikleri bu konuda en güzel kanıtlardan biridir: "Bizim ev sahibimiz Macar'dı. Hıristiyandı ve Latince konuşuyordu. Fakat çok tembeldi, hep karısıyla ocak önünde uzanıyorlardı, bize hizmet etmek istemiyordu, bize kapıyı açarken isteksizdi."[435]

Buda şehrinde yaşayan Macarlar arasında ismini ve dinini değiştirmeden "Buda Hâkimi" "Buda Kâtibi" görevleriyle Türklerin hizmetinde bulunanlara tımarlar verilmişti. Bu şehirde askerin %75'i sonradan Müslüman olan Boşnak, Hırvat ve Sırplardı. Buralarda Türkler Hırvatça da konuşurdu. Müslümanlar bağcılık ve bostancılıkla uğraşırdı.[436]

Budin'de askeri ve idari görevlerde olan Türklerden başka dervişler de ikamet etmekteydi. Budin'deki Tekke'de kalan bu dervişlerin sarıkları farklıydı.

Avusturya sınırında Gran şehri, yüksek bir dağın üzerinde kurulmuştu. Görgü tanıklarına göre verimli toprakları ve çevresindeki bağlarıyla güzel bir yerdi. Diğer kasaba ve köylerde olduğu gibi burada da tarım ve bağcılık yapılıyordu. 1658'de Hiltebrandt, Gran ve buradaki Türkler için ayrıntılı bilgi verir: "Gran hem bir şehir, hem de bir kaledir. Tuna'nın kıyısındadır. Biz şehirde kaldık. Tuna kıyısındaki Türkler birçok Hıristiyanın kafasını kazıklara takmışlardı. Kale duvarları insanın uzaktan görebildiği kadarıyla kamıştan örülmüştü. Çamurla

435 C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache....*, s. 165 ve 167.

436 "Bunların özel sarıkları vardı. Ben bu sarıklara İstanbul'da rastlamamıştım. Bunların başkanlarının sarığı diğerlerinkinden iki misli büyüktü" (C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache...*, s. 166-167); Gyula Kaldy-Nagy, *Macaristan'da 16. yüzyılda Türk Yönetimi*, Budapeşte, 1974 (Studio Turco-Hungarica, s. 27-28; Budin Kanunnamesine göre, Budin halkı "sefer harcı" denilen ve hane başına 50 akça olan vergiden muaf tutulmuşlardı. (Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 735).

doldurulup sıvanmıştı. İçleri de toprak doluydu."[437]

Mohaç'tan Budin'e kadar olan köy ve kasabalarda da evlerin etrafını çeviren çamurdan duvarlar üzerindeki kazıklarda Hıristiyanların kafaları olduğu görülmüştür.

Bu Türklerin akıncı oldukları ve zaman zaman sınır dışına yaptıkları akınlarda öldürdükleri Hıristiyanların kafalarını beraberlerinde dönerken getirdikleri ve bu kazıklara koydukları anlaşılıyor. Belgelere göre Macaristan'da Türk yönetimindeki köy ve kasabalara sayıları çoğu zaman 10.000'e varan Habsburg kuvvetleri sürekli saldırır ve sivil halka zarar verirlerdi. Bu saldırılara karşı Türklerin akınlar yaptığı biliniyor. 1591'de Habsburg askerleri Tolna, Hatvan, Koppan, Feirvar, Nadashy, Estergon'u defalarca yakmışlar, yağmalamışlar ve sivil halkı öldürmüşler veya tutsak almışlardır.[438]

Gran şehrinden beş saat uzaklıkta Comorra (Komorn veya Komarom-Komarno) köyü 17. yüzyılda Türk hâkimiyetindeydi. Hiltebrandt, Bu köyde bol yiyeceklerle misafir edildiğini yazar.[439] Bu köyden sonra bir orman geçildikten ve diğer bir köye varıldıktan sonra Budin Beylerbeyliği sınırı son bulmakta ve Alman kraliyet sınırı başlamaktaydı. Burada sınırı geçer geçmez Alman tebaası olan Macarların ikamet ettiği bir köy ve bir kale vardı.

Türk topraklarından çıkar çıkmaz atların çalınması ilk dikkati çeken şey oluyordu. 1658'de Hiltebrandt'ın gördükleri bunun ne kadar yaygın olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir: "Tuna'nın öbür tarafında Alman tebaası vardı. Duvarlarla çevrili yerin ortasında bir kilise ve bir ahır ve herkesin atı-

---

137 C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache*, s. 168.

138 C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache*, s. 165; G. Bayerle, s. 74, 86, 102, 156.

139 *A.g.e.*, s. 168; Komarom ve civarında tarım yapıldığı köylülerin vergilerini muntazaman ödedikleri biliniyor. 16. yüzyıl sonlarında Komarom Kalesi kumandanının diplomatik görevi de vardı. 11 Ağustos 1590 tarihli Budin beylerbeyi Ferhad Paşa'nın Avusturya arşidükü Ernest'e yazdığı bir mektupta, her iki ülke arasında barışın korunmasına ilişkin padişah fermanını getiren Mustafa Çavuş'u Komarom kumandanının karşılayacağı ve fermanı bizzat alacağı yazılıydı (G. Bayerle, s. 30).

nın yanında bir odası vardı. Atlarının yanında olmalarının nedeni atlarının çalınmaması içindi."[440]

Hiltebrandt'ın yaşadığı devirde 17. yüzyılda Macaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresindeki bölgelerinde soygun ve bunun gibi asayişi bozan olaylara rastlanmazdı. Ancak 16. yüzyılın ortalarında bu bölgelerde bazı Hıristiyan soyguncular olduğu biliniyor. Bunlar, daha çok eşkıyalık yapan çobanlardı. Macarlar, bu eşkıyalara "Heydon"lar derlerdi. Heydonlar Belgrad'dan, Budin'e kadar bütün bölgede eşkıyalık yaparlardı. Onlardan başka diğer Hıristiyan eşkıyalar olmakla beraber en tehlikelileri Heydonlardı. Yolculara pusu kurar, sonra da onları soyar veya öldürürlerdi. Budin Paşası tarafından cezalandırılanları çoktu.[441] Pusu kurmuş bu eşkıyaların saldırısından tesadüfen kurtulan Busbecq Macarların genellikle öfkeli ve şiddetli olduklarına değinir. Budin'den Gran'a giderken yolda Busbecq'in koruyuculuğunu yapan Türklerle Macarlar arasında çıkan kavga sonunda Macarlar bir at almışlar ve Türklerden birinin burnunu kesmişlerdi.

Belgelere göre Habsburg ordusundan bazı subayların da buna benzer davranışları saptanmıştır. 1590'da bu Habsburg subayları saldırdıkları köy ve kasabalardan tutsak aldıkları köylülerin kulak ve burunlarını keserlerdi.[442] Ancak zamanla eyalette Türk hâkimiyeti yerleştikten sonra bu gibi olayların görülmediği anlaşılmaktadır. Bu eyalette Türk mimari erserlerinin çoğu 16. yüzyılda inşa edilmiştir. Bunlardan Budin'de Maktul Mustafa Paşa Camii ve türbesi Mimar Sinan'ın eseriydi. Szegetvar'daki Kuran okulu (17. yüzyıl), Ali Paşa Camii (16. yüzyıl), Budin'de Rac Ilıca, Ruda Ilıca, Horoz Kapısı Kaplıcası, Peç'de Yakovalı Hasan Paşa Camii, Gazi Hasan Paşa Ca-

---

440 C.J. Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache*, s. 168: 1565 yılında Habsburg ordusundan bir yüzbaşı Debreçin'de bir Macar dükkân ve depolarını soymuştu. Bunun üzerine Türk iş ortaklarının gayretiyle 100 bin altın florint değerindeki mallar, Avusturya hükümdarından talep edilmişti. 1591 yılında üç Hıristiyan tüccar Buda'da Yahudi ve Müslümanlardan 100.000 florin alarak Habsburg toraklarına kaçmışlardı (G. Kaldy-Nagy, s. 37; G. Bayerle, s. 44).

441 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 12.

442 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 73; G. Bayerle, s. 74.

mii restore edilmiştir. Eğer'de (Eğri) Valide Sultan Hamamı Erol'de Hamza Bey minaresi bu devirden kalmadır.[443]

Rumeli Eyaleti

Rumeli eyaletinde Bulgarların yaşadığı bölge, Aşağı Bosna'da Kosova vadisinin devamı olarak, Sofya ovasının verimli toprakları ve zengin gümüş madenlerini kapsıyordu. Kuripecic, burada nüfusun yoğun olduğunu ve bu insanların özgürlük, güven, zenginlik ve bolluk içinde yaşadığını görmüştü.[444]

Bulgarlar, madencilik, tarım ve hayvancılık yapardı. Sofya'nın güneyinde ahalisi demirci olan Samakov'da Lenger demirleri, çivi, nal ve mıh imal edilirdi. Kuripecic, bu bölgede her tarafta sürülmüş tarlalar görüldüğü gibi Sofya'nın batısında Pressnickh (Breznik) şehrinde çok sayıda gümüşçü yaşadığını yazar.[445] Ayrıca çoğunun da davar besleyerek, güvencesizlikten ve asayiş bozukluğundan endişe etmeksizin bölgenin çeşitli yerlerinde gezginci olarak yaşadıklarından söz eder. Osmanlı imparatorluk ordusu sefere çıktığı zaman ordu için Bulgar şehirlerinden koyun alınırdı. 1565 tarihli belgede Samakov, Tikveş, İştip, Üsküp vd. Kadılara yazılan hükümlerde 19 bin ila 25 bin koyun sahipleriyle Belgrad'a gönderilmesi emrolunmuştu.[446] Busbecq. bu bölgede her çeşit yiyeceğin ucuz ol-

---

443 J. Molnar, *Macaristan'daki Türk Anıtları*, T.T.K. Ankara, 1973; R.M. Meriç, *Mimar Sinan*, T.T.K. Ankara 1965 s. 27.

444 B. (Kuripecic (Curipeschtiz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 40.

445 A. Refik, *Türk Idaresinde Bulgaristan*, 17 ve 10; Sofya imar edilmiş güzel bir şehirdi. Henry Blunt (1634) "bu şehrin ortasında büyük bir cami, güneyinde diğer bir camiyle medrese, ayrıca hanlar ve kervansaraylar ve hamamlar" olduğunu yazar (Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 17). Bu şehirde Bosnalı merhum Mehmed Paşa Camii Mimar Sinan'ın eseridir (R.M. Meriç *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, T.T.K, Ankara, 1965, s. 84). 1605'te, gümüş arayıcılarına Sofya'da rastlanırdı (A. Refik, *Türk Idaresinde Bulgaristan*, s. 28-29).

446 I. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 39-40; Sefer-i hümayun için alınan koyun sayısı toplam 174.290'dı. (A. Refik, s. 8 ve 11); 1623 tarihli belgede Sofya'nın güneyinde Samakov köyünde yaşayan Hıristiyanların kömürcü ve demirci oldukları yazar. (A. Refik, *Türk Idaresinde Bulgaristan*, s 33 ve 19.

Rumeli Trakya, Yunanistan (Fresne-Canaye).

duğunu yazar. Burada bir koyun 35 aspres (50 aspres-1 crown) bir horoz veya tavuk bir aspreydi.[447]

Sofya'nın güneydoğusunda Türklerin ikamet ettiği İtiman (İhtiman) kasabasıyla Pazarcık şehri gibi Türk yerleşmeleri dışında diğer köy, kasaba ve şehirlerde nüfusun çoğunluğu Bulgarlardan oluşuyordu.[448]

Ortodoks mezhebinde olan Bulgarlar diğer eyaletlerdeki Hıristiyanlar gibi dinlerinde tamamen özgürdüler. Kuripecic, Bulgarların papazları ve kiliselerinin olduğunu Sırpların şivesinden farklı bir Sloven şivesiyle konuştuklarını kaydeder.[449] Görgü tanıklarına göre onların zenginlik ve bolluk içinde oldukları giyimlerinden de anlaşılmaktaydı. Erkekler, kadınlar ve çocuklar yakaları kalkık gömlekler, yaşlılar ipekten yelekler giyerlerdi. Kadınlar boyunlarına çoğunlukla gümüş kolyeler takardı.[450]

Busbecq, Bulgar kadınlarının giyimini ayrıntılı olarak anlatır:

> "Kadınlar genellikle tek bir giysi giyerler, bu bizim çuval bezi kadar kabaca dokunmuş ketenden bir gömlektir ve üzeri gülünç işlemelerle acemice süslenmiştir. Ve bundan dolayı kendileri bunları çok beğenirler. Bizim çok ince dokunmuş gömleklerimizi gördükleri zaman böyle son derece sade, renk ve süslemeden yoksun giysiler giymekteki gösterişsiz zevkimize hayretlerini ifade ettiler. Giyim kuşamlarının en değişik göze çarpan özelliği kule gibi başlık giysileridir. Bunlar oldukça farklı biçimdedir. Bu başlıklar ipliklerle sazdan dokunmuştur ve biçim olarak bizim köylü kadınların

447 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 21.

448 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530 *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 40.

449 O.G. de Busbecq, Bulgarların bu bölgeye Volga Nehri kıyılarından geldiklerini ve bu nehirden dolayı aslında Volgarlar olduklarını, Sırplar ve Rasklar gibi Illirya dili konuştuklarını yazar. (O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 23); B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 40; 1689 ve 1690 tarihli belgelerden anlaşıldığına göre Akça Kızanlık ve Tatar Pazarı'ndaki kadılara yazılan hükümlerde eskiliğinden dolayı terk edilmiş olan buralardaki kiliselerin onarımı emredilmiştir. (Ahmet Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan*, s. 36-37).

450 B. Kuripecic s. 40.

giydikleri yukardan aşağı genişleyerek omuzlarına inen ve bir pramit biçiminde olan başlıklarının tam tersidir. Bulgaristan'da bunlar en dipte en dardır ve başın üzerinde bir eğri yaparak genişler ve yaklaşık 9 inç[451] yüksekliktedir. Yukarda gökyüzüne dönük olan kısımda ve açıktır, sanki yağmur ve güneşi almak için düzenlenmiş gibi gözükür. Halbuki bizim şapkalarımız bunlardan korunmak içindir. Yukardan aşağı üzerleri küçük paralarla, süslemelerle ve farklı renklerde cam parçalarıyla kaplanmıştır, bu başlıkların üzerinde değersiz de olsa parıldayan ne varsa süs olarak asılır. Kadınların ve kızların çoğunun saç örgüleri yere kadar uzundu ve bu örgüleri renkli taşlarla süslüydü."[452]

Burada diğer eyaletlerde olduğu gibi yerli asillerin nüfuz ve üstünlüklerini kaybettikleri fark ediliyordu. Eskiden tebaaları olan halkın arasına karıştıkları ve onlarla evlenerek akraba oldukları biliniyordu. Bununla ilgili olarak gördükleri Busbecq'in ilgisini çekmiş ve sorduğunda gerçeği öğrenmişti:

"Son derece iyi yetişmiş görünüşlü bazı genç kızlar gördüğüm zaman bunların tanınmış büyük ailelerin kızları olup olmadıklarını sordum. Bana bunların ülkenin en büyük yöneticilerine kadar geçmişlerini belirleyebildikleri ve hatta bir kısmının kraliyet ailesinden olduklarını, fakat şimdi çiftçilerle ve çobanlarla evlenmiş olduklarını söylediler. Türkiye'de asalet böyle aşağı bir durumdadır."[453]

Bulgarların sosyal yaşamları ve sosyal ilişkilerinde temel iki özellik hemen fark ediliyordu. Kuripecic'in gözlemlerine göre onlar dindar oldukları için kötülük yapmaktan ve suç işlemekten çok sakınıyorlardı. Ayrıca kendi aralarında olduğu gibi yabancılara da kendi yaradılışlarına özgü büyük bir dostluk, konukseverlik gösteriyorlardı.[454]

---

451 1 inch= 2.54 cm.

452 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*.., s. 21-22.

453 O.G. Busbecq, *The Turkish, Letters*, s. 22.

454 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 40.

Âdetlerine göre burada ekmeğin pişirilmesi ve satılması da farklıydı. Un, mayasız olarak suyla karıştırılır ve sıcak külde fırınlanırdı. Bu ekmeğe yerliler "fugacia" derlerdi. Vadideki köyler ve kasabalarda fırınlar olmadığı için ekmeği kadınlar ve kızlar pişirir ve satardı.[455] Aba denilen sert bir yün kumaşın dokunduğu Filibe'den başlayarak kısmen Trakya ve özellikle güneyde Yunanistan'daki bütün şehir, köy ve kasabalarda Rumlar yaşamaktaydı. 1634 yılında İngiliz seyyah Henry Blunt, Bulgaristan'dan gelirken ilk defa Filibe'de bir Rum şapeline rastladığını yazar.[456]

Rumların yaşadığı bu bölgelerde çoğunlukla pirinç yetiştirilirdi. Filibe (Plovdiv), Gümülcine, Siroz, Selanik, Kösteriye (Kastoria) ve Tırhala pirinç yetiştirilen başlıca merkezlerdi. Kanuna göre çeltiğin zamanında ekilmesi, uygun biçimde yetiştirilmesi ve gene zamanında biçilerek, işlemden geçirildikten sonra pazarlara sevk edilmesi gerekli olup merkezden gönderilen bir yasakçının nezaretinde ve kontrolünde sağlanırdı. Bu görevliye çeltik ekimi yapılan bölgelerin sancak beyleri, kadıları, subaşıları ve naibleri yardımcı olmakla mükelleftiler. İlk mahsul alıncaya kadar geçen sekiz aylık süreden önce pirinç satılması ve alınması yasaktı.[457]

Güney Bulgaristan ve Selanik, Serez ve Filibe'de tahıl, pamuk ve tütünün en iyisi yetişirdi. Osmanlı yönetiminde bu bölgedeki verimli topraklardan iyi kalite ürün alınırdı.[458]

---

455 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 21.

456 Edirne-İstanbul arasındaki bazı kasabalarda nüfus Türkler ve Rumlardan oluşurdu; Henry Blunt (1634), *A Voyage into the Levant*, s. 20 Burada Sultan Murat Han Camii vardı. Belgelere göre, Filibe'de 1630 tarihli belgeye göre hanlar, nalbant dükkânları, meyhaneler ve balık pazarı vardı. Esnafın çoğu bakkal, attar ve sabunculardı. (A. Refik, s. 19 ve 31-32).

457 Busbecq, Filibe'de pirinç yetiştirildiğini görmüştü. (O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 24) *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), s. 68-69.

458 J.R. Lampe & M.R. Jackson, "The Economic Legacy of Ottoman Domination," *Balkan Economic History, 1550-1950* (içinde), Indiana university Press, Bloomington, 1982, s. 34; Bu bölgede toprağı kiralıyan köylünün çiftlikleri 16. yüzyılda geniş alanlıyken 19. yüzyılda bu 25 veya 50 dönüme kadar düşmüştür. (Bruce Mc Govan, *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 72).

Voynuk (Nicola di Nicolai, 1551, s. 102).

Buradaki Rumların çoğu çeltik tarlalarında çalışırlardı. Bir kısmı hayvancılık yapar, koyun beslerdi.[459] Gene bu bölgede Trakya ve Yunanistan'ın kuzeyinde yaşayan Rum köylüleri, ordu sefere çıktığı zaman bu bölgelere yakın karargâh kurulan yerlerde orduya ait atları beslemekle görevli olurlardı. Bu görevlerine karşı haraç vergisi ödemekten muaf tutulurlardı. Bunlara Voynuk denirdi. Şeflerine de Voynuk beyi denirdi. Voynuklar diğer Rum köylüleri gibi koyun besler, hayvancılık yapardı. Görevlerinden dolayı, diğer Rum köylerine uygulandığı gibi koyunları sayılmaz ve teftişe tâbi tutulmazdı.[460] Trakya ve Yunanistan'da yaşayan bu Rumlar dindar olup, kiliselerine, papazlarına, dini bayramlarına ve geleneklerine çok bağlıydılar.[461]

Ancak bu dindarlıklarının bazı kilise mensupları tarafından sömürüldüğü de anlaşılmaktadır:

> "Metropolitin Pasque yortusu için Edirne'den söylendiği gibi gelmiş olup olmadığını kendisinden sordum. Gelmeyeceğini ve bu münasebetle hakkı bulunan yirmi bin yumurtayla dört yüz kuzuyu almak üzere buraya baş diyakozunu gönderdiğini söyledi."[462]

Rum köylülerin giyimleri Türklerinkinden pek farklı değildi. Onlar da Türkler gibi kuşak sarardı. Türklerden farklı oldukları sadece saçlarının uzunluğundan anlaşılırdı.[463]

---

459 *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 69.

460 A. Galland (1672), *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar*; s. 108; A. Refik; *Türk Idaresinde Bulgaristan*, s. 9; *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 38.

461 B. Kuripecic (Curipeschitz), 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 43; A. Galland Trakya'daki Rumların dindarlığına tanık olmuştu: "Iki erkekle birçok kadının pek sofu bir edayla kurulan ayini icra ettiklerini gördüm" (A. Galland, (1672), *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar*; I. s. 88).

462 *A.g.e.*, s. 99; 1605 tarihli bir belgeye göre Sofya, Şehirköy ve Preznik kadılarına yazılmış bir hükümde Istanbul patriki için bu şehirlerdeki papazlar ve Hıristiyan ahaliden fazla para toplandığına dair şikâyetler olduğu ve fazla para alanların cezalandırılması emrolunmuştur. Daha önceleri papazlardan 60 akça toplanırken bu defa 400 akça toplanmıştı (Ahmet Refik, *Türk Idaresinde Bulgaristan*, s. 28).

463 B. Kuripecic (Curipeschitz) 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 43.

Müslüman ve Hıristiyan köylüler elde ettikleri ürünleri kasaba veya yakın şehirlerde kurulan pazarlarda sergilerdi. 1672'de Antoine Galland, Burgas'da (Lüleburgaz) iki gün devam edecek olan pazardan dolayı Burgas'daki caminin yanında bulunan hanın çok kalabalık olduğunu kaydeder. Bu kasabadaki kervansarayda haftada bir gün bütün köylülere yemek verilirdi.[464]

İstanbul'a kadar diğer kasabalarda da Müslüman ve Hıristiyan âdetlerine uygun olarak hareketli ve ahenkli bir yaşam olduğu bilinir. 1658'de Hiltebrand'ın Küçük Çekmece'de gördükleri bunun en güzel örneğidir:

> "Buraya Ponte Piccole denir, çok neşeli bir yerdir. Ufacık bir camisi vardır. Deniz kıyısındadır. Burada fakirlere ve yolculara ballı pilav pişirilir, ekmekle dağıtılırdı, fakat burada Rum tavernalarında da balık, et, ekmek ve şarap vardı."[465]

Antoine Galland, Edirne civarında bir Rum köyünde Paskalya şenliğini anlatırken, kadınların böyle günlerde asma salıncaklarda sallanarak eğlendiklerini yazar.[466]

16. yüzyılda Trakya'dan, İstanbul'a kadar üç yüze yakın köy ve kasaba olduğu bilinir. Bu kasabalar arasında Lüleburgaz nüfusu az ve tamamen ağaçsız bir yerken Sokullu Mehmed Paşa tarafından yeniden imar edilmiş ve ancak bundan sonra nüfusu da artmıştır. 1670'li yıllarda görgü tanıklarına göre Burgaz (Lüleburgaz) batısında Babaeski'de 400 Rum aile

---

464 A. Galland (1672), *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, s. 86; cami ve han 1569 yılında II. Selim zamanında Sokullu Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. (A. Galland, (1672), *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 47; Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 48); M.des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 155; Buradaki kervansaray, cami ve imaret, Mimar Sinan'ın eseriydi. R.M. Meriç, *Mimar Sinan*, s. 37, 84, 116).

465 Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache...*, s. 152 Bu bölgede Büyük Çekmece'de köprü, mescid ve kervansaray, Silivri Köprüsü, Haramidere Köprüsü, Babaeski'de Vezir-i Azam Ali Paşa medresesi ve camisi, Çatalca'da cami, Çorlu'da Sultan Süleyman Han medresesi Mimar Sinan'ın eserleridir. (R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına Eserlerine Dair Metinler*, T.T.K. Ankara, 1965, s. 94, 99 ve 26).

466 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I. s. 108.

yaşardı. Bunlar diğer Rumlardan daha çalışkandılar ve yaş seviyeleri de yüksekti. Silivri'ye kadar verimli ovalarda tarım yapılırdı. Çoğunlukla Türklerin yaşadığı Çorlu şehrinde Ermeni, Rum ve Yahudi nüfus da vardı. Burası büyük bir ticaret merkeziydi.[467]

Ege Denizi'ndeki adalarda ve Yunanistan kıyılarında yaşayan Rumlarsa çoğunlukla cahil olup üretici değillerdi. İskoç seyyah Lithgow, 1640 yılında Semendrek Adası'nda nüfusun az olduğunu burada yaşamın cehalet ve kölelik esasına dayandığını yazar.[468] Bu bölgedeki Rumların bir kısmı da korsanlık yaparlardı. Tenedos'lu (Bozcaada) Rumların korsan oldukları bilindiği gibi[469] Chevalier d'Arvieux, Yunanistan'ın güneyindeki Magniotte şehrinde yaşayan Rumların korsanlıklarını anlatır: "Mora Yarımadası'nın yanına sınır olan dağlarda yaşarlar. Bunlar küçük sandallarla saldırırlar. Kayadan kayaya atlayarak gemiye çarçabuk fırtına gibi vahşetle girerler, gemiyi yağmalar ve gemideki yolcuları alırlardı". Gemiden aldıkları yolcular eğer Hıristiyansa bunları Türklere satarlar, eğer aldıkları kazazedeler Türk'se bunları da Hıristiyanlara satarlardı. Onların bütün ticareti buydu. 1672 yılında bu korsanların faaliyetini önlemek amacıyla Osmanlı devleti Mora kıyılarında Mainia'da bir kale inşa ettirmiş ve Magniotte şehri vergiye bağlanmıştı. 1672 yılına kadar Magniotte şehrinin vergiye tâbi tutulmadığı bilinir.[470]

Rumeli eyaletinde Macaristan'da olduğu gibi bazı bölgelerde buraların eski kanunlarına göre halkın ödemeye alışık olduğu bazı vergiler değiştirilmemiştir. Niğbolu vilayetinde ve Silistre

---

467 Ph. du Fresne Canaye (1573), *Le Voyage du Levant*, s. 48; Dr. John Covel (1670-79), *Early Voyages in the Levant*, edit. J. Theodore Bent, Londra 1843, s. 181 ve 185.

468 Lithgow, *The Total Discourse...*, s. 174.

469 Demetrius Cantimir, *Histoire de L' Empire Ottoman*, s. 48; 1670 lerde Dr. Covel, Tenedos'daki Rumların kilisesi olmadığını ve dini ayinlerin birkaç papazla bir binanın holünde icra edildiğini görmüştü. (*Early Voyages and Travels in the Levant*, edit Theodere Bent, Londra, 1843, s. 156).

470 Ch. d'Arvieux, *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, s. 33; A. Galland, *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 122 ve 96-97; *A.g.e.*, s. 7.

sancağında yerli ahalinin harman mevsiminde bir tavuk ve bir "boğça" verme âdetine bağlı kalınarak her bölgenin reayasının kendi bulunduğu bölgenin sipahisine bu zamanlarda bir tavuk ve boğça vermesi; tavuğu olmayanın da bir akça vermesi fakat bu zaman dışında bunların reayadan talep edilmemesi kanunda belirtilmiştir.[471] Gene burada Macaristan'da olduğundan farklı olarak da kendi ihtiyacı için evinin önünde sebze yetiştirenler, satıp kâr etmemiş olsalar da ikişer akça öşrü bostan ödemekle yükümlüydüler.[472]

Rumeli'de tarım yapanlardan Müslümanlar ve yörükler gelirlerinden her yüz kilede üç kile ayrıca her kile için de sülüsü salariye verirdi. Sülüsü salariye her on beş kilede iki kileye tekabül etmekteydi. Hıristiyanlarsa alınan mahsul üzerinden ikişer kile "hınta" ve ikişer kile şa'ir verirdi.[473]

Bağcılık yapan Müslümanlar bağlarından her dönüm için 4 akça öderdi. Hıristiyanların da şıralarından kanuna göre yüz medreden 10 medre öşür ve üç medre salariye alınırdı. Ayrıca senede iki ay on gün Hıristiyanların küp ve fıçıları mühürlenir, şarap satmaları yasaklanır ve bu süre içinde Subaşının şıralarının satılması emrolunurdu. Arabacılık, balıkçılık veya ırgatlık ederek ziraat yapmayanlardan Müslümanlar ellişer akça, Hıristiyanlar 60 akça bedel-i öşür öderdi.[474] Anadolu'dan Silistre livasına gelip yerleşenler sürgün akrabasındansalar sürgün sayılırlar ve sürgünler de yerleştikleri tımarda tımar sahibine vergilerini öderlerdi.[475] Silistre livası kanununa (1569) göre Anadolu'da olduğundan farklı olarak verasette ölen reayanın oğulları kalmazsa tarlaları yakın akrabasına tapuyla verilir ve tapu resmi alınırdı. Ancak akrabası da yoksa sipahi bu yerleri tapuyla dilediğine verirdi.[476]

---

471 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 270, madde 19 e s. 275, madde 15.

472 *A.g.e.*, s. 270 madde 18.

473 Sofya Kanunu, 1525. (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 215, madde 2 ve 251, madde 3).

474 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 270, madde 27 ve s. 271, madde 28.

475 *A.g.e.*, s. 274 madde 8 ve s. 274 madde 5.

476 *A.g.e.*, s. 280 madde 51.

Adalardan, Rodos ve İstanköy'de (Kos) Müslümanlar Hıristiyanlardan bağ satın alamazlardı. Almış olursa Hıristiyanın arazisi için ödediği haracı vermekle yükümlüydü. Sakız Adası'nda atlas ve diğer kumaşlardan kuşaklar yapılır ve satılırdı.[477] Buralarda balıkçılık yapanlar sattıkları üzerinden yüzde dört akça amile verirdi.[478] Rumeli'deki Müslüman Çingenelerden her hane yirmi ikişer akça resim verirdi. Müslüman olmayan Çingeneler de hane başına yirmibeşer akça ispenç verirdi. Kendi bölgesinden kaçan Çingenelerin bulunup yerlerine getirilmesi kanun emriydi.[479]

Voynuklardan tarım yapanlar öşür ve salariye verirdi. Ayrıca Rumeli'de çeltikçiler ve tuzcular defterde kayıtlı olup onlar da avarızdan muaf tutulurdu.[480]

Hisarda vesair hizmetlerde ellerinde "müsellem" diye hükm-i humayunları olan Çingeneler harac-i padişahı öderler, avarız-ı divaniyye ispenç ve diğer vergilerden muaf olurlardı.[481]

Rumeli eyaletindeki kasaba ve şehirlerde el sanatçılarının Lonca veya esnaf birlikleri, üretilen malların kalitesi ve fiyatlarının tespiti imparatorluğun diğer şehirlerinde olduğu gibi merkezi devlet otoritesinin kanunlarla, fermanlarla ortaya koyduğu düzene bağlıydı ve devletin kontrolü altındaydı. Özellikle Sofya şehrinde kalabalık bir elsanatçıları grubu vardı. Bunlar debbağlar, kürkçüler, demirciler, çömlekçiler, sabuncular, mumcular, terlikçiler, ayakkabıcılar vd.'ydı. Buraya eşya almaya Boğdanlı tüccarlar gelirdi. Ayrıca şehirdeki berberler, kasaplar, bozacılar da aynı düzen içinde çalışırlardı.[482]

---

477 *A.g.e.*, s. 339 madde 2; Polonyalı Simeon, s. 84.

478 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 340 madde 8.

479 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 250 madde 1 ve 4.

480 *A.g.e.*, s. 262 madde 1 ve s. 275 madde 17.

481 *A.g.e.*, s. 250 madde 8; Çirmen'de müsellem çingenelerin çiftlikleri 1567'de bir fermanla yeniden tahrir edilmişti. Çünkü çingeneler, sipahiye ait çiftlikleri de gaspetmiş bulunuyorlardı. (A. Refik, s. 14) Bruce Mc Govan, s. 61.

482 Todorov, "The Socio - Economic life of Sofia in the 17th and 18th Centuries," s. 1-15; Ahmet Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan*, s. 28, 25.

16. ve 17. yüzyıllarda Anadolu'da el sanatları ve ticaretin geliştiği büyük şehirlerin dışında köy ve kasabalarda nüfusun az olduğu bilinir. Özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da siyasi, ekonomik etkenler yanında salgın hastalıklar ve asayiş bozukluğu kırsal alanlardaki nüfusun gittikçe azalarak şehirlere kaymasına yol açmıştır. Ö.L. Barkan'ın incelediği Kanuni Süleyman devri tahrirlerine göre bütün Anadolu eyaletinde 21 kasaba, 1966 köy vardı. Vergi ödeyen erkek nüfus 550.130'du.[483]

Doğuda İran, siyasi saldırıları yanında bazı Celâli isyanlarının da temelini oluşturmuş ve her iki yoldan doğudaki iskân bölgelerinin tahrip olmasında başlıca neden olmuştur. Peçevi, 1551'de Adilcevaz Kalesi'yle Muş ve Ahlat ovalarında yaşayan ahalinin Şah Tahmasp tarafından katledildiğini kaydeder.[484] Bu olaydan bir asır sonrasına kadar devam eden süre içinde doğuda yeni köyler kurulmuş ve iskân edilmiş olmasına rağmen İran saldırıları bu köyleri de tahrip etmiştir.

Tavernier, Kars çevresindeki iskân teşebbüslerinin neticesiz kalışını anlatır: "Padişah buraya diğer yerlerden ahali getirmiş ve köyler kurulmasını emretmiştir. Fakat İran hükümdarı bu köyleri tahrip etmiş, hepsini harap etmiştir."[485]

1588 yılında İran'dan gönderilmiş bir grubun eşkıyalık yaparak Kefe sancağı sınırları içindeki köyleri basarak halkın erzak ve eşyasını yağmalaması üzerine doğudaki diğer eşkıyaların da "şah oğlu" geldi diyerek ayaklanmasından sonra verilen emir üzerine Erzurum beylerbeyi Hızır Paşa tarafından Celâlilerin isyanı bastırılmıştı.[486]

---

483 Ö.L. Barkan *Toprak Meselesi*, s. 679.

484 Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, 1, s. 274; Ahlat'ın teslim olmasından sonra buradaki kadınlar ve çocuklar da öldürülmüştü. (Hammer, *Osmanlı Tarihi*, (çev. M. Ata, kıs. A. Karahan), Ist, 1966, II. s. 14).

485 Tavernier, *Les six Voyages*, s. 19-20.

486 ".... Şah oğlu geldi deyu memleket hırsızları bir yere gelüb ve Erzurum'da Ferhad Paşa'ya haber olup Celâli zuhur ediyor tedarik görün Sancak beyi düşdü harami basmağa varub serhoş at salup helak olmağın nam bir dürlü dahi olmağla Erzurum beylerbeyisi Hızır Paşa'ya amira ve zema ve sipahisiyle Celâli Şah oğlu üzerine varmak buyrulub ve kışlada bulunan kapu halkın-

II. Beyazıd zamanından beri Anadolu bu gibi olaylara sahne olmuştur. 1511 yılında Şah Kulu ve taraftarları Antalya'yı yakıp yıkmışlar on bin kişilik bir kuvvetle Anadolu beylerbeyi Karagöz Paşa'yı mağlup etmişler ve kazığa vurarak katletmişlerdi. Kütahyayı yakıp yıktıktan sonra Aydın ili tarafına gitmişlerdi. Kızılkaya'ya çekilen asiler burada kuşatılmışlar, reisleri Hasan Halife öldürülünce dağılarak Tebriz'e doğru kaçarlarken bir kervanı yağmalamışlar sonradan bu kervanın reisleri Şah İsmail'e ait olduğunu öğrenince Şah İsmail'den af dilemişler ve "Şah yoluna gaza edüp yezidleri kırdık hakkından geldik" diyerek kendilerine verilen vazifeyi yaptıklarını belirterek suçlarının bağışlanacağını beklemişlerdi. Fakat cezalandırılmışlardır.[487]

Bu tarihlerde Nur Halife adında bir Şii reisi de yirmi bin kişilik kuvvetle Karahisar ve Niksar'ı yağmalamıştır.[488]

17. yüzyıl başlarında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan şakiler gittikçe çoğalmış ve zararlı bir hale gelmişlerdi. Eseri iyi bir kaynak olan Demetrius Cantimir'e göre bunun nedeni III. Mehmed'in dokuz yıl süren saltanatı süresince doğuda hiç sefere çıkmamış olması askerin atalet içinde kalmasına neden olmuş ve bu da eşkıyalara fırsat vermiştir.[489]

Bu devirde Anadolu'da yalnız seyahat eden yolcular değil aynı zamanda bütün şehirler, köyler, eyaletler yağmalanıyordu. Durumu düzeltmek için kumandanlar gönderilmiş fakat bu durumun daha da kötüye gitmesine neden olmuştu. Uzun zaman savaşmamış olan askerler yağma ve ganimete sahip ola-

---

dan hazır olan sipahi ve yeniçeri ve cebeci ve topçu ve top arabacısı zerbozan uydurub üzerine varıldıkda boyuna tüli bir derbend içinde göz açturmayub etraf ve cevanibi ihata alunub vezir müşürleri olan çerkin ve terabı tutulub Erzurum'a serdar katına gelüb söyledüb hakkından gelindi" (Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 208-209) *Des Chronik des Selaniki*, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg, 1970).

487 Rüstem Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, s. 151; Celalzade Mustafa, *Selimname*, varak 49 Muhiy Çelebi, *Tevarih-i Al-i Osman*, s. 88-89; Gülgün Üçel-Aybet, "Şehzade Ahmed," 1966, Yüksek Lisans Tezi, İst. Üniversitesi.

488 Hoca Saadeddin, *Tac'üt-Tevarih*, s. 193.

489 Demetrius Cantımır, M. de Joncquieres Tome II. Paris 1743 *Histoire de L' Empire Ottoman*, s. 25.

bilmek için şakilerin yaptıklarına göz yummuşlar, böylece bütün Anadolu yakılıp yıkılmıştı.[490] Bu eşkıyalar arasında en zararlıları ve elebaşıları Kalenderoğlu ve Tavil'diler. I. Ahmed'in saltanatında Sadrazam Koca Murad Paşa önce Halep'e gönderilmiş ve kışı Halep'te geçiren Sadrazamın ilkbaharda Anadolu'ya geçerek buradaki askeri kuvvetlerle isyanın elebaşılarını takip etmesi sonunda Kalenderoğlu Maraş yakınlarında Köykesen dağlarında yapılan çarpışmada ölmüş, Tavil'de İran'a kaçmıştır. Ancak bu Anadolu isyanları ve eşkıyaların sonu olmamıştır. IV. Murad'ın saltanatına kadar Erzurum'da Abaza Paşa Anadolu eyaletlerini baskı altında tutmuş, halktan devamlı para toplamıştı.

Abaza'nın affedilmesi onun yerine Erzurum Beylerbeyliğine getirilen İlyas Paşa'ya cesaret vermiş ve o da isyan etmişse de öldürülmüştür. Beylerbeylerinin isyanları bölgelerindeki köy ve kasaba ve şehirlerdeki ahalinin ezilmesine neden olduğu gibi Anadolu'nun diğer bölgelerindeki eşkıyalara da ortam hazırlamıştır.

17. yüzyılın sonlarında Paul Lucas, Ankara civarında dehşet saçan eşkıyaların işlediği cinayetler ve suçların Akdeniz'de bilinmediğini ve Orta Anadolu'daki bu Türkmen eşkıyaların çok zalim olduklarını yazar.[491]

Eşkıyaların ve zorbaların verdiği zararlardan kaçan halk, köy ve kasabaları terk ederek büyük şehirlere göç etmiştir. 1608-1619 yılları arasında Polonyalı Simeon yeniçeri zorbalığından bin hanelik bir köyün nüfusunun üç haneye indiğini kaydeder. Ve yeniçerilerin zorbalıklarını anlatır:

---

490 Demetrius Cantımır, *Histoire de l' Empire Ottoman*, s. 25; Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 307. 17. yüzyıl başlarında Polonyalı Simeon Bursa'nın Celâliler tarafından tahrib edilmiş durumunu görmüştü. (P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 17); (İst. 1964) Bunlar arasında Karayazıcı Macaristan ordusundan kaçmış Sekban Bölükbaşı'ydı. 1599'da Urfa'yı ele geçirdi. Sivas'ı yağma etti. 1598'de Karaman bölgesini yağmaladı. Kardeşi Deli Hasan diğer eşkıyalarla Tokat'ı yağmaladı. Haçova meydan savaşından kaçan askerlerin şehir ve kasabaları yağmalamaları 30 yıl sürdü. Karayazıcı ve kardeşi sonunda yenilerek öldürüldüler (Hammer, s. 133 ve 150).

491 P. Lucas, *Voyage du Sieur.. dans la Grece*, s. 150-156.

"Harput'a geldik... Yeniçeriler şehre hâkim olmuş, her biri bir bey kesilmiş ve kendileri için saray gibi büyük evler yaptırmışlardı. Bunlar o kadar zalim kimselerdi ki kimse ağzını açamazdı. Bundan dolayıdır ki şehirde Ermeni nüfusu azalmış bulunuyordu."[492]

17. yüzyılın başlarında Anadolu isyanlarının yaygın olduğu devirde eyalet halkına yapılan baskı ve zorbalıklar Tokat ve Sivas şehirlerine kadar uzanıyordu. 1613 yılında Polonyalı Simeon eşkıyaların yağmalarının yanısıra, şehirlerde halka çeşitli baskılar yapıldığını ve usulsüz vergiler[493] alındığını kaydeder: "Sivaslının evinde merkeb bile görülmeyip herkes öküz kullanır. Öküze hem tuz ve diğer eşya yüklenir hem de binilir. Bundan dolayı ben de geçtiğim her yerde büyük zararlara düçar oluyor, beygirim için para cezası ödüyor, hayvanı gizli yerlerde sipahilerin yanında saklıyor ve gasb edilmemesi için daima para veriyordum... Gerçi büyük kervanlarla seyahat ediyordum fakat her yer haramilerle dolu olduğundan yağma ve zulüm eksik olmuyordu... Tokat'ta bulunduğum sene (1613) kilise ve manastırlarda mum yakılmaması yalnız yağ kandili yakılması emredilmişti. Aksine hareket edenler tutulunca ağır cezalar verilirdi. Böyle tazyik ve ıstırablar yüzünden Anadolu halkı çok fakir düşmüştür...

On çocuk babası olan kimseden on çocuğu için de "haraç" kesilir, çocuk uzaklaşmış olsa da vergiyi gene talep ederler.. Birisi nizama karşı olarak akrabasıyla evlenmek isterse ruhanilere müracaat etmeyip bir yeniçeriye giderek rüşvet verir o

492 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 89; 16. yüzyıl sonlarında Celâli isyanlarından zarar gören köylü gruplar halinde toprağını terk etmişti. Köylünün terk ettiği arazileri eşkıya ve zorba gasbetmiştir (B. Mc Govan, *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 61).

493 Sivas beylerbeyi Hadım Osman Paşa'nın aldığı vergileri veremiyen reaya ayaklanarak Paşayı iç kaleye kapatmışlardı. Bu olay üzerine beylerbeyi değiştirilmiştir. (Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 320 ve 333); 1590-1609 yılları arasında Anadolu'da sohtaların (öğrenci) baskısı da halkı ezmişti. Bu devirde medreselere alınan köylü öğrencilerin sayısı çoktu. Bunlar halktan para toplayarak geçinirlerdi. Bunun için resmi makamlardan izinnameleri de vardı. Ancak bununla da kalmamışlar çapulculuk ve yağmacılıkta yapmışlardır (M.A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, s. 40-41).

da papaza onların nikâhını cebren kıydırırdı. Şayet papaz dinlemezse yeniçeri başına büyük dert açar, kilise ve manastırları ağır cezalarla büyük zarara sokardı. Hıristiyanlara yapılan zulmü en çok Harput'ta gördüm. İstanbul Hıristiyanları nispeten çok bahtiyar olup, mutantan kiliselere maliktirler".[494]

Bu nedenlerle İstanbul ve Kahire gibi şehirlere Anadolu'dan Ermenilerin göçettiği bilindiği gibi bu göçlere bağlı olarak civar köy ve kasabalardan gelenlerle Anadolu'nun bazı şehirlerinde de nüfus artışı olmuştu. Bir Fransız görgü tanığına göre 17. yüzyılın sonlarında Trabzon'da Polathane Limanı işlek olmadığı halde şehrin nüfusunun 25.000 olduğu ve kalabalık bir iskân bölgesi olarak tanındığı bilinir.[495]

Buna karşılık, çevresinde tahıllar ve her çeşit meyvenin yetiştirildiği verimli topraklar bulunan Kars çok büyük bir şehir olmasına rağmen nüfusu azdı. Kars'la Erzurum arasında ormanlarla örtülü dağlık bölgede hiçbir köye tesadüf edilmiyordu. Bununla beraber Doğu Anadolu'dan batıya doğru gidildikçe yerleşme alanlarının bakımlı ve kalabalık olduğu görülüyordu. Ticaret kervanlarının "uğrak yeri olan Tokat için 1655'te Fransız seyyah Tavernier Türkiye'nin en güzel şehridir" der.[496] Bu şehirde nüfus oldukça kalabalıktı. Rumlar, Er-

---

494 P. Simeon, *Polonyalı Simcon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 91.

495 Missionaire (1694), *Voyage d'un Missionaire*, Nancy, 1729, s. 26; J. P. de Tournefort, *Voyage d'un Botaniste*, Paris 1982, s. 151. Nisan 1701'de Trabzon'da kısa bir süre kalan Fransız seyyah Joseph P. de Tournefort şehirde iyi inşa edilmiş evlerin çok olduğunu ayrıca St. Sofie adında eski bir Rum kilisesini gördüğünü yazar (Tournefort, s. 151).

496 Tavernier, *Les Six Voyages...*, s. 19-20 ve 9, 12; Erivan ticaret yolunun geçtiği Erzurum'dan şehirler bölümünde ayrıca bahsedilecektir. Tokat şehrindeki Türklerin çoğu ümera ve sipahilerdi. Tımar ve malikanelerini yönetirlerdi. (Başvekalet Arşivleri, İstanbul Fatih Devri, N. 15) Her zaman bu özelliğini koruyan şehirde 17. yüzyıl başında Celâlilerin verdiği zararlardan sonra Ermeni nüfus azalmış, Ermenilerin çoğu bu şehri terk etmişti. Şehirde Ermenilere ait Surp Andon adını taşıyan manastırla Surp Anardzart diye anılan diğer bir manastır vardı. Bu ikincisi harap bir hale gelmişken tamir edilmişti. (P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 86-87). Tokat şehrinin 17. yüzyıldaki tanımı "Osmanlı Şehirleri" üzerine yapılan araştırmada incelenmiştir (Gülgün Üçel-Aybet, "Batı Seyyahlarına Göre Osmanlı İmparatorluğu," Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1980, c. II., 536-810).

meniler ve Yahudiler ve Tavernier'nin deyimiyle onların efendisi olan Türkler şehir halkını oluşturuyordu. Burada Hıristiyanların on iki kilisesi vardı. Hıristiyan nüfusun çoğunluğu Rum'du. Tokat'tan Amasya'ya giden yol üzerinde Turhal'da bir kervansaray vardı.[497]

Amasya, şarapları ve meyvalarıyla meşhurdu. Amasya'yla Tosya arasındaki köy ve kasabaların sayısı çok olduğu gibi her birinde cami ve kervansaraylar vardı. Tavernier bunların isimleri ve özelliklerini kaydeder:

> "Delekiras bir kervansaraylı bir köydür. Aziler, iki kervansaraylı bir kasabadır. Ozeman[498] bir kalenin eteğinde küçük bir şehirdir. Nehir üzerinden[499] on beş kemerli bir köprüden geçilir. Biraz ilerde altı değirmen vardır. Agisensalou'da bir kervansaray bir cami vardır. Turcia (Tosya) büyük bir şehirdir. Burada iki kervansaray vardır. 17. yıl başlarında Polonyalı Simeon Amasya'yla Tosya arasında gümüş köyünde ince ve parlak çok iyi kalitede çul denilen kumaş dokunduğunu ve bu kumaş için Polonya'dan tüccarların buraya geldiklerini yazar."[500]

Adapazarı'yla Tosya arasındaki bölgede çok sayıda köy ve kasabadan oluşan yerleşme alanları vardı. Tavernier bunların isimlerini ve kervansarayların sayılarını verir:

> "Sabanca Sabanca Gölü kıyısındadır. Burada iki kervansaray vardır. Sabanca'dan Sakarya Nehri kıyısına varılır sonra Ada[501] diye anılan bir şehre gelinir... buradan çok güzel şaraplar ve yolculuk için diğer yiyecek ve içecekler aldık.
>
> 'Tuskebasar'dan sonra iki kervansaraylı bir köye geldik. Buradan 'Carqueslar' adını taşıyan bir köye geldik, bir kervansa-

---

497 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 9. Bu bölgede bağcılık yapılırdı. Ayrıca sakinleri arasında yörükler de vardı (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 36, madde 8 ve 10).

498 Osmancık olmalıdır.

499 Kızılırmak.

500 Tavernier, *Les Six Voyages*: s. 7-8 ve 9; P. Simeon, s. 88. Tosya'daki "moher" yünü için Polonya'dan ve diğer ülkelerden tacirler bu şehre gelirlerdi (*A.g.e.*, s. 85).

501 Adapazarı olabilir.

rayı vardı... '(Bolu) Bendoulour'a[502] geldik bu dağlarda bir köydür, kervansarayı vardır. 'Gerrador'[503] gene dağlardadır. İki kervansarayı vardır. 'Cargeslar'[504] iki kervansarayı vardır. 'Karagolar' iki kervansaraylı bir kasabadır."

Adapazarı'nın güneybatısında Bursa civarındaki köylerde çiftçilik ve hayvancılık yapılırdı. Bu köylerde Bulgaristan ve Rumeli'den getirilmiş Hıristiyan köylüler çalışır 8 akça resm-i çift öderlerdi. Daha sonra getirilen Hıristiyan köylülerden teşvik için resm-i çift vergisi alınmamış sadece cizye ve öşür alınmıştır. Cosizar[505] bir kervansaraylı köydü.[506]

1554'te Busbecq, İznik'ten Ankara'ya gidilirken Yenişehir, Akbıyık, Pazarcık'tan sonra Bozüyük'te bir handa kaldığını yazar.[507] Bozüyük'ten hemen sonra vardıkları ovada ünlü tiftik yününün elde edildiği Ankara keçilerini görmüşlerdi. Bu ovada bölgenin ince ve kuru otlarıyla beslenen bu keçilerin tüyleri güzelliklerini bu beslenme usulünden alıyordu. Başka bir bölgeye götürüldüklerinde aynı besini alamayan keçilerin tüylerinin de değiştiği fark edilirdi. Bu nedenle bölgenin kadınları tarafından yünden eğrilen iplik Ankara'ya sevk edilir, Ankara'da dokunur ve boyanırdı. Keçilerin özel bir itinayla beslenmesi gerektiğinden bu bölgedeki çobanların yaşamını da etkilerdi.

Çobanlar, gece gündüz çayırlarda dolaşırlar; karılarını ve çocuklarını onlara ev olacak üstü kapalı arabalarda yanlarına alırlar, bazen de küçük çadırlar kurarlardı. Böylece mevsimlere göre keçilerin beslenmesine elverişli yaylalar, vadiler ve ovalar

---

502 Bolu; P. Simeon, 17. yüzyıl başlarında burada boyacılık ve kaftancılıkla geçimini sağlayan 15 ev yaşadığını yazar (P. Simeon, s. 85).

503 Gerede.

504 Çerkeş. M. d'Aramon, büyük bir ovada kurulmuş Çerkeş köyünde 300 ev, 40 ila 50 dükkân ve bir cami olduğnu kaydeder (M. d'Aramon, *Le Voyage de M. d'Aramon*, s. 63).

505 Ilgaz olabilir.

506 Tavernier, *Les Six Voyages...*, s. 6, 7, 8; Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 135, 629, 615, 634, 35.

507 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 45.

arayarak dolaşırlardı.[508] Bu şekilde beslenen tiftik keçilerinden elde edilen yün çok değerli olup Ankara'da bu yünden dokunmuş kumaşın fiyatı birkaç altından aşağı değildi.[509]

1701'de Fransız seyyah Tournefort'un naklettiğine göre şehrin nüfusu 40.000 Türk, 4-5 bin Ermeni ve 600 Rum'dan oluşuyordu. Şehirde Ermenilerin 9 kilisesi ve bir manastırı, Rumların 2 kilisesi vardı. Ankara ve civarında çift resmi olarak otuz yedi akça ödenmekteydi. Burada halkın ayrıca Ankara subaşısına sabun ve tavuk teslim etmeleri âdet olmuştu. Ancak bunu vermeyen reayaya iyi muamele edilmediği merkeze iletilince resmi çiftin tımar sahipleriyle sancak beyine ödenme şekli yeni bir kanunla değiştirilmişti.[510]

Ankara çevresindeki tarlalarda aynı zamanda pirinç de yetiştirilirdi. Bağcılık da yapılan bu bölgede Ankara şarapları, Bulduk ve Ergani şarapları kadar ünlüydü.[511]

Orta Anadolu'daki köylerde genellikle tarım ve hayvancılık yapılırdı. Buradaki yerleşmelere göre Hıristiyanların yaşadığı köyler esas yollardan uzakta; Türklerin ikamet ettiği köylerde daha verimli topraklarda ve yol üzerinde kurulmuştu. Busbecq, bunun nedenini gözlemlerine göre açıklar:

> "Hıristiyanlar çoğunlukla esas yollardan geride daha çok girişi olmayan kısımlarda, daha az verimli toprağı olması fakat daha emin olması nedeniyle yerleşmişlerdir ve daha iyi toprakları efendilerine (Türklere) terk etmişlerdir."

Batı Anadolu'da Susurluk'tan güneye doğru çoğunlukla Türklerle iskân edilmiş bölgede bağlara rastlanmazdı. Burada İzmir'e giden kervanların geçtiği yol üzerinde hanlar vardı. İzmir'in doğusunda Alaşehir'de Hıristiyan nüfus daha çoktu,

508 O.G. de Busbecq (1554-1562), *The Turkish Letters*, s. 40-47.

509 *A.g.e.*, s. 50; 1701'de Fransız botanist Joseph Pitton de Tournefort'da burada gördüğü tiftik keçileri için şöyle der "Dünyanın en güzel keçileri Ankara ovasında beslenir." J.P. Tournefort, *Voyage d'un Botaniste*, Paris, 1982, s. 292.

510 J.P. Tournefort, s. 293 Ankara livası Kanunu 1522, (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 34).

511 *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), s. 81, P. Simeon, s. 99.

dört kilisenin olduğu bu şehirde 200 ev Hıristiyan yaşardı. Daha güneyde Bodrum ve civarı iskân edilmemişti. Buralarda sadece antik harabeler görülürdü. Soyguncuların icraatta bulunduğu Avgustus Sezar adına yaptırılmış bir tapınak harabesinin 1675-76 yılında İngiliz seyyah George Wheler görmüştü. Kanuna göre Aydın livasında öşür ve salariye vergilerinde yirmi kilede iki buçuk kile alınırdı.[512] Bu bölgede meyve, keten ve pamuk yetiştirilirdi. Burada resm-i çift vergisi ödeyen çiftçilerin arazisi iki çift kadardı (Çift, bir öküz tarafından sürülen arazidir. Bu, arazinin tamamının yarısıdır).[513]

Güneyde keten ve pamuk yetiştirilen İçel bölgesinde Hüdevendigâr (Bursa) livasında olduğu gibi halkın bir kısmı "yörük"tü. Yarı göçebe olarak hayvancılık yaparlardı. Mut kazasında çeltik (pirinç) ekilirdi. Çeltik ekimini devam ettirmek için ölen çeltikçinin yerine oğlu veya akrabası kadıdan tohum alarak bu göreve devam ederdi. Yörükler de ancak yaylak ve kışlaklarda ziraat yaparlardı.[514] Büyük şehirlerin civarında dervişlerin tekkelerine de rastlanırdı. O.G. De Busbecq, dervişlerin meşhur tekkelerinden birinin Çorum'da olduğunu ve dervişlerle konuştuklarını yazar.[515]

Doğuda kırsal alanlarda yaşayanlar çoğunlukla hayvancılık yapardı. Bu bölgelerde Ermeni azınlıklar ve Kürtler yaşarlardı. Palu çevresinde bağcılık yapılırdı.[516] Polonyalı Simeon, Palu'da Ermenilere ait sekiz kilise ve Kürtlere ait damı otla örtülü ve çift duvarlı bir mescid olduğunu kaydeder. Palu'nun batısında Harput'ta Aslaniye medresesinin tevliyeti 1582 yılında Harput Kadısı Mahmud tarafından Seyyid İsmail'e verilmişti."[517] Bu bölgede Kürtlerle Ermeniler arasındaki sosyal ilişkiler o denli

512 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 19; Spon - G. Wheler, *A Journey Into Greece*, Londra, 1682, s. 227-275; Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 321.

513 M.A. Cook, *Population, Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Londra, 1972, s. 13 ve 68.

514 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 3, 54.

515 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 54.

516 P. Simeon, Palu'da bağlar ve bol şarab olduğunu görmüştü (P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 92).

517 *A.g.e.*, s. 92; Başvekalet Arşivleri, No. 16.

iyiydi ki Muş'taki Kürtler, Ermeni dili ve dinini benimsemişlerdi. Polonyalı Simeon, bu konuda gördüklerini anlatır:

> "...Çapakçur'da birkaç hanelik Kasım köylü Ermeniler vardı. Geceyi burada geçirdikten sonra, sabah erken yola çıktım ve öğle vakti, yüksek bir tepede olan Manuşkut kal'asına vardık Tepenin eteğinde Ermeni köyleri onarılıyordu.
>
> Bana anlatıldığına göre Celâliler köyleri tahrib etmişler ve Ermeni sakinlerini dağıtmışlar: fakat buranın Kürt Beyi Ermenileri sevdiği için onları toplamış ve herkesin kendi yerine avdet etmesini kimseden korkmamalarını ve köyleri imar etmelerini söylemiştir. Esasen bütün Muş Ovası ve eyaletin Kürt sakinleri hep Ermenice konuşur ve Surb Karabet üzerine yemin ederler."[518]

Arşiv belgelerine göre bu bölgede Kiğı'da madencilik yapılırdı. 1680 yılında Kiğı madeni mukataası emini Ovannes adlı bir Ermeni idi.[519]

Seyyahların gözlemlerine göre, 16. yüzyılda Bitlis bu bölgenin en önemli şehriydi. 1547 yılında nüfusu iki bin hane kadardı. Şehir içinde çok sayıda Ermeni evi vardı. Aynı yıl Fransız diplomat M. d'Aramon, bu şehirde Ermeni evlerinde misafir kaldıklarını anlatır: "Biz buraya Eylül'ün 15'inde geldik, şehre 1 veya 2 mil mesafede karargâh vardı. Büyükelçi ve bütün maiyeti şehrin içinde çok sayıda Ermenilere ait evlerden büyük bir istekle misafir olma teklifi aldılar ve pek rahat bir şekilde bu evlerde kaldılar."[520] Bitlis'in çevresi 4 veya 5 mil kadar olup çok geniş bir şehirdi. Çevresi surlarla çevriliydi ve taştan yapılmış güzel bir kalesi vardı.[521]

---

518 *A.g.e.*, s. 92 ve 94.

519 Bu bölgede elde edilen ham demir Bağdat Kal'asının mühimmatı olarak gönderilirdi (Başvekalet Arşivleri, No. 75-71).

520 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon*, s. 91.

521 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon*, s. 91; Tavernier, kalenin içinde iki büyük avludan geçildikten sonra üçüncü avluda Bitlis Bey'inin ikametgâhına varıldığını yazar (Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 248). M. d'Aramon bu kalenin Imparator Constantin tarafından yaptırılmış olduğunu kaydeder (M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon*, s. 91).

Bitlis'in batısında Toros Dağları aşıldıktan sonra Maden Dağı yakınındaki küçük gölde bir ada Türklerle meskundu.[522]

Malatya kalesi ve çevresinde ve köylerde nüfus Ermeni ve Türklerden oluşurdu. P. Simeon'un gözlemlerine göre bu bölgede 30 hane ev ve bir kilise olan bir köyde Ermenilere buradaki Türkler dostça ve saygıyla davranırlardı. (P. Simeon, s. 89) Malatya'da kale ve çevresinde pirinç, arpa ve buğday yetiştirilir, bağcılık yapılırdı. Malatya kanununa göre sancak beyleri ve subaşıların çeltik biçtitirilmesi ve ayıklattırılması işlerinde reayayı çalıştırmamaları ("reayayı incitmeyeler") bunun yerine parayla (işçi) "ırgat" tutup çalıştırmaları emrolunmuştu. Bu bölgede ve Karaman vilayetinde köylerin bir toprak sahibi (malikâne) diğeri sipahi (divanî) olarak iki sahibi vardı. Köylü 1/10 toprak sahibine, 1/10 sipahiye olmak üzere iki tür vergi öderdi. Urfa ve Mardin'de bu şehirler Suriye-Anadolu ticaret yolları üzerinde olduğundan "Bac" ve "Tamga" denilen gümrük vergileri de ödenirdi.[523]

Suriye

Suriye'de şehir, köy ve kasabalarda nüfusun çoğunluğu Araplar, Hıristiyanlar ve Yahudilerden oluşuyordu. Ancak Şam civarında Türkmen köyleri de vardı. Ayrıca Assaf Türkmenleri Lübnan'da, Sayfa Türkleri Tripoli'de yerleşmişlerdi.[524] Halep'le Adana arasındaki bölgede 1634 ev Özer Türkmenleri meskûndu.

Bu bölgede Hıristiyanlar ve Yahudiler kuzeyde İskenderun'dan güneyde Maan'a kadar genellikle kıyı bölgesinde yerleşmişlerdi. İngiliz seyyah Moryson Fynes, 1596 yılında fakir

522 *A.g.e.*, s. 91.

523 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 111, madde 1, s. 228 ve *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 155 ve 757, 546-547.

524 Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 226, madde 34; AbdulRahim Abu Husayn, *Provincial Leadership in Syria, 1575-1650*, Beyrut, 1985, s. 12-13; Ph. K. Hitti, *Lebanon in History*, New York, 1967. A. Abu Husayn'a göre Sayfa Türkmenleri Dulgadıroğullarındandı ve Anadolu 1526'da gelmişlerdi. Ph. K. Hitti'ye göre 1306'da gelmişlerdir. Assaflar 1570-71'de Lübnan'da güçlendiler. Maronitleri korudular, Katolik Avrupa'yla da siyasi ilişkilerde bulundular.

bir köy olarak tanımladığı İskenderun'da Hıristiyan komisyoncuların evlerinin ahşap ve kilden olduğunu yazar. Daha güneydeyse Trablus'la Şam arasında Trablus-Şam çevresindeki Hıristiyanların eski ve yeni yerleşmelerine ait bilgi verir:

> "22 Haziran Cumartesi 1596'da biz Tripoli'nin kuzey kapısından çıktık, öğleden sonra 15'te biz Castle Huff'a doğru gittik ve oradan geçtik. Huff kalesi Kudüs krallığına sahip oldukları zaman Fransızlar tarafından yaptırılmıştır ve burada Fransızlar ikamet etmiştir. Aynı zamanda biz (burada) bir Saint George Manastırı'ndan geçtik. Hıristiyan keşişler bu manastırın sahibiydiler. Ve manastır hoş bir vadide inşa edilmişti. Çevresi zeytin ve incir ağaçlarıyla doluydu. Ayrıca Şam yolu üzerinde Humus şehrinin sakinlerinin çoğu Hıristiyandı. Bu şehirde Türkler tarafından yaptırılmış bir de cami vardı. Trablusşam'ın güneyinde Batran ve Bisarri arasındaki bölgede Hıristiyan Maronitler yaşardı. Bunlar I. Selim devrinden beri kendi liderlerinin yönetiminde ve barış içinde varlıklarını sürdürüyorlardı."[525]

Dürziler

Beyrut'un gerisinde Lübnan dağları ve bu dağların eteklerinde yaşayan Dürziler'in 12. yüzyılda bu bölgede yerleşen Haçlı askerlerin soyundan geldiği bilinir. Haçlı askerlerinden memleketlerine geri dönemeyenler, burada dağlık bölgeye çekilerek, yerleşmişlerdi ve soyları burada devam etmişti. İsmaili mezhebinde olan Dürzilerin bir kolu olan Canbolat ailesi Yavuz Selim devrinden beri Halep'te Kilis sancağını yönetirdi.[526] Dürzi-

525 Fynes Moryson (1590-1597), *An Itinerary*..., s. 245 ve 243; Edgar Pitcher, s. 141-142.

526 En son araştırmalar Canbolat ailesinin kökeninin Dürzi olduğunu doğrular. (Abdul-Rahim Abu Husayn, "The Junblats and the Janbulads: A Case of Mistaken Identity", *Acta Viennensia Ottomanica*, Viyana, 1999, s. 1-7; E. Pitcher, s. 142; Hammer, c. I. s. 150; H. Maundrell (1697), *A Journey from Aleppo to Jerusalem*, s. 51-52; Eski bir rivayete göre XII. Asırda Suriye'de kalarak memleketlerine dönemeyen Haçlılar Comte de Dreux'nün kumandası altında dağlara çekilmişler ve yerlilerle evlenerek yerleşmişlerdi. (Şehabeddin Tekindağ, "Dürziler", *İslâm Ansiklopedisi*, 28. cüz. İstanbul 1946, s. 665-666.

lerin dördüncü emiri olarak bilinen Maanoğlu Fahreddin'in merkezi Beyrut'taydı.[527]

Bundan dolayı Lübnan emiri olarak da bilinirdi. Emir Fahreddin'in nüfuzu Dürzilerin vaktiyle yerleşmiş oldukları dağlık bölgeyi aşmış, egemenliği aşağıdaki ovada kıyı boyunca kuzeyde Hama'yla Halep arasında Kefarnahum veya Safed'e kadar genişlemişti. 1634 yılına kadar otuz yıldan fazla bir süre içinde isyan halinde bulunan Emir Fahreddin, İran savaşlarından faydalanarak Dürzilerin yerleşme bölgesi olan Lübnan dağlarında ve Ba'albek Ovası'nda güçlenmiş, üzerine gönderilen Şam ordusunu yenmiş, askerlerin çoğunu kılıçtan geçirmişti.

Bundan sonra gönderilen askeri kuvvetlerin bütün eşya ve teçhizatını yağmaladıktan sonra Şam'a kadar ilerlemiş ve Şam'ın çevresini, tahrip etmişti. Daha sonra Floransa'ya giderek İtalya'da Papa'nın desteğini almış ve kendisine yardım olarak beş kadırga verilmişti. Maanoğlu, döndükten sonra Trablus'la diğer liman ve iskeleleri zaptetmişti.[528]

Beyrut'u (Beritus) da bu sırada kendisine merkez edinmiştir. Belgrad'dan yazılmış 26 Ocak 1624 tarihli mektupta Gedoyn, Maanoğlu'nun 30 bin adamı silahlandırarak Erzurum'da isyan eden Abaza Paşaya yardıma gönderdiğini ve Emir Fahreddin'in, Sırbistan ve Bosna'da ayaklanmalar çıkarmayı planlayan Papa, Alman İmparatoru, İspanya kralı, Polonyalılar ve M. de Nevers'den oluşan bir Hıristiyan konfederasyonuyla gizlice anlaşmış olduğunu yazar.[529]

---

527 H. Maundrell (1697), *A Journey from Aleppo to Jerusalem*, s. 51-52 Henry Maundrell, 1697'de Emir Fahreddin'in Beyrut'taki sarayının kalıntılarını görmüştü. P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 152; Belgelere göre Safed 16. yüzyıl başlarından beri Şam eyaletinin sancağıydı. 1613 yılına kadar Safed, Sidon ve Beyrut sancakları Dürzi Emir Fahreddin II ve ailesi tarafından yönetilmiştir. Bu tarihte Fahreddin'in İtalya'ya gitmesinden sonra 1614 yılında bu sancaklar yeni kurulan Sidon eyaletine bağlanmıştır (U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine*, Oxford, 1960, s. 45-49).

528 Maanoğlu'nun Papanın yanında Hıristiyanlığı kabul ettiği söylenir. (P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 152); 1607'de Canbolat'ın isyanına kuvvetleriyle katılmışsa da Sadrazam Murad Paşa'nın ordusu tarafından asiler yenilmiştir (U. Heyd, s. 54).

529 Gedoyn (1624), *Journal et Correspondance de Gedoyn*, s. 44-47.

Ancak 1634 yılında Emir Fahreddin tarafından Suriye'de kışı geçirmek üzere gönderilen Sipahilerin düşmanca öldürülmesi üzerine Dürzilerin cezalandırılması için Şam valisi Küçük Ahmed Paşa ve kırk gemiden oluşan donanmayla Kaptan Paşa görevlendirildi. Onbin kişilik asi kuvveti yenildikten sonra Trablusşam asilerin elinden alınmış, Emir Fahreddin'le iki oğlunun hayatı bağışlanmış ve iki oğlu İstanbul'a götürülmüştü. Bu olayla emirlerin nüfuzları kırılmıştır. Bununla beraber Dürziler 1659 yılına kadar Suriye kıyılarında Akdeniz ticaretini engellemeye devam etmişlerdir.[530]

1659 yılında Sayda'da bulunan Chevalier d'Arvieux, son Dürzi emirlerinin aynı yıl Sayda Valisi olan Mehmed Paşa tarafından ortadan kaldırılışına şahit olmuştur. Bu olayı ayrıntılı olarak anlatır:

> "Mehmed Paşa Büyük vezire emirlerin veya emirlerin adamlarının başlarını göndermek için verdiği sözü düşünerek Sayda'ya gelir gelmez hemen yerleşip oturmadı. O, emirleri ve emirlerin adamlarını gürültüsüzce aradı, fakat hepsi dağa çekilmişlerdi, katiyen inmiyorlardı. Memleketin huzurunu bozacak bir şeye teşebbüs etmiyorlardı. Paşa, onlara yumuşak bir siyaset takip ederek, hediyeler ve iyi niyetlerini ve iltifatlarını gönderdi. Böylece ehemmiyetsiz geçmişi onlara unutturdu. Onların ve tebaalarının memnuniyetini kazandı. Onlar da Paşaya itimat ederek bağlandılar. Emirler içlerinden Ebu Negem'i elçi olarak Paşa'nın dürüstlüğüne teşekkür etmek için hediyelerle Paşa'ya yolladılar. Emirlerin Paşa'ya böylece itimat edip, bağlanmasıyla ticaret tekrar açıldı. 16. yüzyılda Şam eyaletinin, Beyrut ve Sayda iskeleleri işlek birer ticaret limanıydı. Buralarda Fransız kadifeleri, ipek, tahıllar, bakır, bal ve zeytin ticareti yapılırdı.[531] Dürziler Sayda'ya geldiler ve gene serbestçe gittiler. Altı ay kolayca ticaret yaptılar, mallar revaç

530 Suriye limanlarında Fransız tacirlere büyük zarar vermişlerdir (W.H. Lewis *The Travels and Mission of the Chevalier d'Arvieux*, II, s. 424).

531 (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 224 Beyrut ve Sayola 17. yüzyıl ortalarına kadar Şam eyaletinin sancaklarıydı).

buldu. Paşa da onlara engel olacak bir şey söylemedi. Paşa onlara çekiniyormuş gibi görünerek davrandı. Böylece emirler, Paşa'nın onlar için niyetini fark edemedi. Abu Negem Paşa'yla müzakere yaparken rahattı. Emirler kendilerini tamamen emniyette sandı. Daha sonra Emirler Paşa'nın kendilerine teklif ettiği yemek davetini kabul etti. Fakat birkaçı anlaşmanın son kısmını tamamlamak için Sayda'ya gelmekten çekindi. Onlar Paşa'dan bir adam göndermesini rica etti. Bu adam onlarla neticeye varacaktı. Onlar şehre çok yakın dağların eteğindeki köyün civarına beş yüz Dürzi'nin refakatinde iki emiri akşama doğru gönderecekti. Geceleyin anlaşma yapmak için kararlaştırılan yerde Paşanın göndereceği adamı beklediler. Paşa sonunda emirlerin tuzağa düştüğünü görerek idam kararını infaz için Arnavud Hasan Ağa'yı görevlendirdi. Hasan Ağa, Paşanın evvelce gümrükçüsü, şimdi de kâhyasıydı. Paşa Arnavud Hasan Ağa'nın yanına yirmi kadar cesur adam verdi. Bu yirmi adama kâhyanın kolayca kılıç çekebilmesi için emirleri gözaltında tutmaları söylenildi. Diğer emirler, beşyüz Dürzi'yle iki emiri bırakarak gitti. Hasan Ağa, bu iki emire katılarak onlarla berabermiş gibi davrandı. Emirler onun niyetinden asla şüphelenmedi. Hasan Ağa'nın yanında az sayıda genç olması onların güvenini sağlamıştı. Anlaşmayı bitirmeden önce birlikte sakin bir yemek yediler. Emirler yemek esnasında adamlarına yemek yemek için gitme izni verdi. Yanlarında kâhyanın adamlarıyla eşit sayıda adam bıraktı. Dürziler anlaşmanın sona ermesinden duydukları neşeyle yemek yerlerken kâhya, yanındaki adamlarına atlara doğru ilerlemelerini söyledi. Kendi de emirlere veda etmek için ayağa kalktı. Kâhya palasını çekerek Emir Corquaz'ın (Korkmaz'ın) başını ayırdı, ikinci darbeyi de kardeşine indirdi. Aynı anda kâhyanın yanındaki yirmi genç de hemen kılıç çekti, böylece emirlere refakat edenleri kılıçtan geçirdiler. Kaçmaya muvaffak olan ikisinden başka hepsi öldürüldü. Kâhya ve adamları atlarına bindiler takip edilemeyecek kadar süratle dörtnala uzaklaştılar. Zira bu idam Dürzileri o kadar şaşırttı ki düşünemedikleri gibi, karar da veremez oldular. Dürzilerin hali pu-

suya düşmüş bir haldi. Dürziler Emir Korkmaz'ın vücuduyla yaralı Emir Ahmed'i taşıdılar. Ertesi günü Korkmaz'ın kalesinde vücudu teşhir edildi. Dürziler kadın, erkek ve çocuklar büyük bir kalabalık olarak öyle ağladılar ki çok uzaktan işitilircesine haykırdılar, feryat ettiler. Merasimden sonra Korkmaz'ın vücudu halkın bilmediği bir yere gömüldü. Emir Ahmed'in burada olduğu katiyen bilinmiyordu. Dağlarda daha ileriye götürüldü..."[532]

Sayda Valisi Mehmed Paşa, Beyrut ve Safet'teki askeri kuvvetleri getirtmiş, kendi bölgesindeki köylüleri silahlandırmış ve Maanoğullarının düşmanı olan Suriye'deki Şiilerin de katılmasıyla yedi-sekiz bin kişilik bir kuvvetle dağlarda emirlerin kalesinin bulunduğu Dayrel Kamer köyüne gitmiş ve Emir Korkmaz'ın başının saklı olduğu yerden kendisine teslimini sağladıktan sonra Dürzilerin pek çoğunu katlettirmiştir. Daha sonra Dürzi köylerinde Emir Ahmed'i aratmış, yakalanan Emirlerle Dürzilerin diğer ileri gelenlerini öldürtmüştü. Bu olaydan sonra Sayda'da Dürzi emirlerin gücü tamamen kırılmıştır.

1659 yılında tarım yapan Dürzilerin, yaşadıkları dağlık bölgede devlete ait çiftliklerin kirasını ödeyemeyecek kadar fakir oldukları biliniyordu.[533] Bu çiftliklerin kira bedeli mahsul alınmadan peşin ödenirdi. Chevalier d'Arvieux'ye göre bu, toprağı işleyenin ödediği kirayı çıkarmak için toprağın daha iyi işlenmesini ve daha iyi mahsul alınmasını sağladığı gibi devlete de daha çok kazanç getirirdi. Fakat Sayda eyaleti 1659 yılında yarı haraptı. Buna rağmen bu eyaletten Sayda Valisi Mehmed Paşa her yıl 200.000 bin "piastre" (kuruş) iltizam alma hakkına sahipti. Chevalier d'Arvieux, Sayda ve diğer eyaletlerin fiyatları belirlenmiş kiralık çiftlikler olduğunu söyler. Buna göre Sayda eyaleti için devlet tarafından konulmuş kira bedeli 200.000

532 Ch. d'Arvieux, *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, 1. s. 419-423.

533 Ch. d'Arvieux, *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, 1, s. 427; 16. yüzyılda Suriye'de yerli emirlere kiraya verilen çiftliklerin kirası 40.000 altın civarında olurdu (Abdul-Rahim Abu Husayn, *Provincial Leadership in Syria 1575-1650*, Beyrut, 1985, s. 14).

kuruş oluyordu. Çünkü bu para doğrudan doğruya padişaha, yani devlete gönderiliyordu.

Sayda valisi askerleri ve maiyetinin maaş ve giderleri için 200.000 bin kuruş hesap çıkarmış (görgü tanığı d'Arvieux'ye göre paşanın bin atlı Arnavut sipahi ve 500 muhafız kuvveti vardı) ve bu 600.000 bin kuruşu Beyrut ve Safet'ten, Gümrüklerden, Arab aşiretlerinden, Dürzilerden ve diğer ahaliden sertlik ve baskıyla toplattırmıştır.[534] Ticaret limanları ve tarım alanlarının bulunduğu bu eyaletin harap, ahalisinin de fakir oluşunun pek çok nedeni vardı. Bu bölgede öncelikle 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca devam eden Dürzi isyanları ve bu isyanların bastırılması için gönderilen ordularla asi kuvvetlerin devamlı çarpışmaları eyalet topraklarının işlenememesi ve bu yüzden gittikçe verimin azalmasına sebep olmuştur. Dürzi isyanları sırasında ticaret limanlarının asilerce zaptedilmesi ve devlet güçleri tarafından geri alınmasında ticaret durmuş ve engellenmiştir. Ayrıca bütün Suriye eyaletlerinde Arap aşiretlerinin doğudan gelen ticaret kervanlarını soymaları da ticareti engelleyen diğer bir etken olmuştur.

Bu bakımdan 1659 yılında Sayda valisinin aldığı vergi olarak 600.000 bin kuruş eyaletin eskiden sahip olduğu doğal verilerine göre büyük bir meblağ olarak kabul edilmeyebilirdi. 17. yüzyılda Dürziler, yalnız Sayda eyaleti için değil aynı zamanda Şam eyaleti sınırları içinde ekonomik zararlara neden olmuşlardı.

Polonyalı Simeon, Maanoğlu'nun Şam çevresinde ipek üretimine verdiği zararı anlatır: "...ikinci defa asker sevk edildiyse

534 Ch. d'Arvieux, *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, I, s. 455-456; 16. yüzyılda Halep ve Şam eyaletlerindeki tımarların geliri yüksekti. Fakat 17. yüzyılda yüksek rütbeli idari görevler rüşvetle satılır olmuştu. Örneğin Beyrut sancak beyi olarak Köprülü Mehmed Paşa bu görevi sultana 500 altın değerinde bir kese ödemek şartıyla alabilmişti. Bu devirde geliri düşük olan bu eyalette ödemeyi vaad ettiği parayı biriktirememişti. Ayrıca beylerbeylerinin memurları ve askeri kuvvetlerinin gideri için eyaletlerin gelirinin bir kısmı beylerbeyi hazinesine ayrılırdı. (Guillatiere, s. 333, Lâtifî, s. 17-18; M. Kunt, *The Sultan's Servants*, New York, 1983, s. 20); 16. yüzyılda Şam eyaletine ait bir Tımar'ın geliri 26.000 akça kadardı (A. Rafeq, *Province of Damascus*, Beyrut, 1966, s. 193).

de Maanoğlu onları da imha ederek bütün teçhizat ve eşyalarını yağmaladıktan sonra daha çok kuvvetlenerek Şam'a kadar yürümüş fakat şehre girmeye muvaffak olamamıştı. Bundan dolayı Şam'ın etrafında bulunan bütün mamur yerleri tahrip etmişti. Hiçbir dut ağacı ve böcek bırakmadığı için ipek çok pahalılaşmıştı."[535]

16. ve 17. yüzyıllarda Suriye kıyılarına Akdeniz korsanları da zarar vermekteydi. 16. yüzyılda burada yaşayan ahali Rodos Şövalyeleri'nin saldırılarına uğruyor ve korsanlar buradan çok sayıda esir alıyordu. Şövalyeler, Malta korsanları adıyla 17. yüzyılda bu kıyılarda faaliyetlerini sürdürmüştü.[536]

Burada 17. yüzyılda Kefernahum'un (Safed) tamamen Yahudilerle meskun olduğu bilinir. Suriye'deki Gaza, Kudüs, Hebron, Nablus kasabalarında yaşayan diğer Yahudiler gibi bunlar da yoksuldu.

1615'te Polonyalı Simeon, Kefernahum'da haham ve diğer din adamlarıyla kilise ve cami olmadığını yazar.[537]

Suriye'de kırsal bölgelerde yaşayan Araplar yağma ve soygunlar yaparak geçinirlerdi. 1640 yılında İskoç seyyah William Lithgow Şam çevresinde görmüş olduğu Arapları anlatır:

> "...Bu vahşi Araplar Türkleri ve aynı zamanda yabancıları rahatsız ederler. Ve bunları sükunet içinde tutmak imkân-

---

535 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 152.

536 O. G. De Busbecq (1554-1562), *The Turkish Letters...*, s. 198; 1576 tarihli belgeye göre Rodos Beyi ve diğer Hıristiyan korsanların saldırılarına karşı Safed beyine kıyıları koruması için emir verilmişti. (U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1614*, s; 1659'da Kudüs'te doğmuş bir Türk kızı Malta korsanlarına esir düşmüştü (Ch. d'Arvieux, I, 429).

537 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 152; Belgelere göre, 16. yüzyılda Safed'de yerli Yahudilerin yanısıra İspanya'dan ve Portekiz'den gelmiş Yahudiler, bir mahalle Müslüman Arap, bir mahalle de Kürt ahali yaşamaktaydı. 80'le 34 evlik bu mahallelerdeki evlerin bir kısmı haraptı, bir kısmı da Yahudiler tarafından satın alınmıştı. (U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine*, s. 122; Belgelere göre Safed'in iaşesi bölgedeki diğer şehirlerden sağlanıyordu. Safed'e koyun Şam'dan getirilirdi. Tahıl denizyoluyla Safed'e sevk edilirdi. Safed'deki eski cami ancak 1671-72 yılında yeniden inşa edilmiştir. Daha önce inşa edilmiş hamam da bu devirde haraptı (U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine*, s. 132-134; A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine*, Princeton, 1978, s. 68, 155).

sızdır. Türklerin eyaletlerinin bu kısımları iyi bir yaşam seviyesine sahip olmakla beraber devamlı yağmalara, saldırılara maruz kalmaktadır. Bu her geçen gün kaybolacağına artmaktadır. Bu Araplar savaşçı Türkleri örnek almışlar buna kendi kötü yaradılışları ve şeytansı, tehlikeli davranışlarını eklemişlerdir. Ve kalabalık bir sürü halinde yalnız yağma ve soygun yaparak geçinirler.

Hatta Kızıldeniz'den, Mezopotamya'ya kadarki bölgede de yağma ve soygun yaparak yaşarlar. Vahşi Arapların bu saldırıları Kuzey Afrika'ya da uzanır. İşte bu nedenle Kahire'de 30 bin tımarlı askerle teçhiz edilmiştir".

17. yüzyılda Şam şehrini ve eyaletini Arapların saldırılarından korumak ve isyanları önlemek için Şam Beylerbeyliğine bağlı yirmi iki sancak, Şam şehrindeki 2000 yeniçeriye ilave olmak üzere 3 veya 4 bin tımarlı sipahi çıkarırdı. 1614 tarihli belgeye göre Hac kervanını Arapların saldırılarından korumak üzere Kudüs sancağına bağlı 40 zeamet ve tımarın süvari kuvveti görevlendirilmişti.[538]

Polonyalı Simeon, Şam'dan Hama'ya giderken Arapların soygunlarına dair başından geçen olayı anlatır:

"Yolda şafak vaktinde kervan yürüdüğü sırada Araplar arkamızdan hücum ederek bazı kimseleri yaraladılar. Bazılarının da eşeğini, heybesini ve başka eşyasını yağma ettiler. Büyük bir çığlık koptu ve öndekiler haberdar olunca refakatimizde bulunan Yeniçeri ve sipahiler kılıç ve tüfekleriyle ileri atıldı-

538 W. Lithgow, *The Total Discourse...*, s. 208-209; U. Heyd, *Ottoman Documents...*, s. 76-77, 80-81; Bu bölgelerde çöl Araplarının bir düzen altında tutulması çok güçtü. Saldırılarına karşı önlem alınacağını haber alınca bulundukları köylerden çöle saklanırlardı. Osmanlı devleti bunlara karşı idari tedbirler almıştır. Buna göre, bedevilerin silahlanmasına olanak verilmemiş, elebaşılar yakalanmış ve rehin alınmıştır. Diğer taraftan yolların güvenliğinden bazı bedevi reisleri sorumlu tutulmuş görevine karşı sancak beyliği verilerek mükafatlandırılmıştır. Bedevi köylülerin yeni kurulan köylerde yerleşmesi için bunlar teşvik olarak vergilerden muaf tutulmuşlardır. Köylerin yakınlarında yeni kaleler inşa edilmiş, buradaki Osmanlı kuvvetleri bedevileri kontrol altında tutmuştur (U. Heyd, *Ottoman Documents...*, s. 90-91).

lar. Araplar kaçtılarsa da kervan büyük zayiata uğramıştı."[539]

Suriye'de hırsızların saldırılarından korunmak için kervanla veya kalabalık grupla seyahat edilirdi. 1596 yılında Fynes Moryson bunun zorunlu olduğunu belirtir: "Biz kervanla Trablus Şam'dan Halep'e doğru yol alıyoruz. Tacirleri, yolcuları ve yüklü develerin sürücülerini bir arada tutarak hırsızlara karşı korumak için Türkler kervanla seyahat ederler." Hama'dan Halep'e giderken de yalnız seyahat etmekten çekinmişlerdi: "...Böylece Paşa'yla bundan sonraki yolun kısmını geçtiğimizden onun beraberliği bizi yolumuzun geri kalan kısmında hırsızların tehlikesinden kurtardı." Yolda Paşa'nın yanındaki yeniçeriler yarım "piastre" karşılığında onları her türlü tehlikeye karşı koruyacaklarına söz vermişlerdi.[540]

Aynı senelerde İran'a giden Anthony Sherley ve refakatçisi Antakya'dan Halep'e giderken yolda 200 haydutun olduğunu haber almışlar. Fırat Nehri üzerinden Bağdat'a giderken de nehir kıyısında Arapların yolculara taşlarla saldırdığını görmüşlerdi. Buradaki Arapları Anthony Sherley'in refakatçisi anlatır:

> "...Vahşi Araplar gün boyunca, sayıları bazen yüz, bazen ikiyüzü bularak, sapanlarla nehir kıyısına yakın tepeler üzerinden bizi takip ediyorlar, sapanla taşlar atıyorlardı." Fırat Nehri kıyıları Bağdat'a kadar Araplarla meskundu: "nehir boyunca geçerek Ana denilen bir şehre geldik, burası Türkler tarafından yönetiliyordu, fakat Araplarla iskân edilmişti."[541]

Suriye'de Arap soyguncuların devamlı saldırılarıyla isyanlar kırsal alanlarda iskân ve tarıma yer vermemiştir. Osmanlı kaynaklarına göre bedevilerin köylere saldırıları sonucunda köyler harap edilmiştir. Fynes Moryson Hama'dan Halep'e giderken geçtikleri ovada tek bir ağaç olmadığını ancak yolda

539 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 152.

540 Fynes Moryson, *An Itinerary...*, s. 241 ve 245.

541 Anthony Sherley, *The Travels and Adventures of Sir Anthony, Sir Robert and Sir Thomas Sherley*, I, s. 41; 1570'ten beri Ana sancaktı. (D.E. Pitcher, s. 131) 1578-88 tarihlerinde Ana (Anne) livası Bağdat eyaletinde veya Rakka Beylerbeyliğindeydi (M. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 165).

bazı harabelere rastladıklarını yazar. Bununla beraber Osmanlı devleti Mekke, Medine, Kudüs ve Hebron'un bakımı için Suriye'de vakıf topraklar ayırmış ve bu topraklarda çalışan köylüler görevlerine karşılık vergiden muaf tutulmuşlardır. Kudüs'teki vakıf topraklarda elde edilen tahılın fazlası Raguzalılara satılırdı.

Pirinçse Kudüs'e Mısır'dan getirtilirdi. Nüfusu Türkmen olan Ramle'de dışarıdan getirilen pamuk ticareti vardı. Burada sabun imal edilirdi.[542]

Büyük şehirlerin dışında nüfus çok azdı. Başka bir deyimle Suriye'nin nüfusu büyük şehirlerde toplanmıştı. Anthony Sherley'in refakatçisi "Seyahat eden bir kimse üç veya dört gün gitse ne bir ev, ne de bir kasaba görebilir, üstelik toprak fevkalade verimsizdir" der. Ancak Şam, Halep ve Trablus Şam gibi büyük şehirlerde gelişmiş bir ticaret olduğu gibi bu şehirlerin çevrelerinde ipek elde edilen geniş verimli topraklar uzanıyordu. Şehirlerdeki kalabalık nüfusla yüksek seviyedeki yaşam tarzı tarım ve ticaret yapılması ancak bu şehirlerin askeri kuvvetlerle korunmasıyla sağlanmıştı. 1583 tarihli bir belgeye göre, kırsal alanda nüfusun az olmasının diğer bir nedeni yerli Arap naiplerin (kadı yardımcısı) bulundukları köylerde yaptıkları adaletsizlik ve baskı neticesi köylerin harap ve terk edilmiş bulunmasıdır.

Trablusşam Suriye'de elde edilen ipeğin ihraç edildiği önemli bir liman şehri olarak Fynes Moryson'un söylediği gibi çevresindeki "çok güzel sayısız bahçelerde" büyük miktarda ham ipek depo edilir, saklanırdı. Bu ham ipek İtalyanlara satılır, İtalyanlardan da karşılığında dokunmuş kumaş alınır-

542 Fynes Moryson, *An Itinerary...*, s. 245; J.R. Walsh, "Müverrih Ali'nin İstidanamesi," *Türkiyat Mec.* C. XIII. ek; s. 138. Anthony Sherley (1599-1604), *The Travels and Adventures...*, A. Cohen & B. Lewis, *Population & Revenue...*, s. 16, 55; U. Heyd, *Documents...*, s. 137. Kudüs civarında sadece koyun beslenir ve balcılık yapılırdı (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 218, madde 6, 7 ve 8). Bununla beraber bölgeden uzaklaşıldıkça Kuzeydoğu'da Dekuk'da az da olsa ziraat yapıldığı bilinir. (*A.g.e.*, s. 194, madde 3, 4); 15 Ekim 1583 tarihli belgede yerli Arap naiplerin köylüden keyfi para topladıkları ve bunu da "hüccet" (hukuki belge) yazarak meşru gösterdiklerinden yaptıkları baskı ve adaletsizliğin sonu gelmediği ve köylerin bölgeyi terk etmesine yol açtığı yazılıdır (U. Heyd, *Ottoman Documents...*, s. 54).

dı.[543] Trablusşam'da dört sabunhanede sabun imal edilir ve ticareti yapılırdı. Burada Yahudi ve Hıristiyan nüfusla birlikte İsmaililerin bir kolu olan Nusayriler yaşardı.[544] Şehrin batısında güney köşesine doğru Haçlı Seferleri sırasında Fransızlar tarafından inşa edilmiş eski kalede, Trablusşam beylerbeyinin emri altında olan askeri bir birlik tarafından şehir korunuyordu.[545] 1579 tarihli belgeye göre güneyde kıyıda Gazze'de kumaş ticareti yapan dükkân sahiplerinin isteği üzerine Osmanlı devleti burada bir kapalı çarşı (Bezzestan) inşa ettirmişti. Şehirde yiyecek alışverişini kolaylaştırmak üzere bir de kervansaray inşa edilmişti.[546] 5 köy ve 1 mezra olan Gazze sancağında 16. yüzyılda 5 Arap aşireti vardı. Bunların bir kısmı tarımla uğraşırdı. Osmanlı devletine ödedikleri vergi 7.000-15.000.000 akça arasındaydı.

1547'de M. d'Aramon, Suriye'nin ticaret ve ipek merkezi olan Halep'in bir ağanın emri altında 200 yeniçeri tarafından korunduğunu kaydeder. 1672 yılında Tavernier'se şehrin bir kumandanın emri altında 200 tüfekçi tarafından korunduğunu, şehrin on kapısının anahtarlarının da maiyetinde 750 yeniçeri bulunan bir ağanın elinde olduğunu; ayrıca kaledeki topların sayısının sekizi büyük olmak üzere yirmi veya otuzu bulduğunu yazar.[547]

Chevalier d'Arvieux'nün gözlemlerine göre şehrin kalesi 17. yüzyılda bakımsız olmakla beraber,[548] Tavernier'nin kaydından, kaledeki yeniçerilerin sayılarının artırıldığı anlaşılmaktadır.

---

543 Fynes Moryson, *An Itinerary...*, s. 241; Venedik ve Fransa'dan atlas ve kadife gemilerle Trablusşam iskelesine getirilirdi. Burada 100 cubit (zira) atlasdan 6 akça, kadifeden 8 akça gümrük alınırdı. Avrupa'da satılan ipeğin her kantarı için 110 akça gümrük alınırdı. Ayrıca pembe, sof ve Hama'dan gelen ham bez satılırdı (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 211-212).

544 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 212 ve 216.

545 Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 270. Fynes Moryson, *An Itinerary...*, s. 241.

546 U. Heyd, *Ottoman Documents*, s. 135. Abdul-Kerim Rafeq, *Province of Damascus*, Beyrut, 1966, s. 192-193.

547 M. d'Aramon, *le Voyage de Monsieur d'Aramon*, (haz. Jean Chesneau), s. 251; Tavernier, *Les Six voyages...*, s. 123-127.

548 Ch. d'Arvieux (1659), *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, VI, s. 422.

Şam'ın Suriye'deki diğer sancak/beylikleri arasında askeri önemi nedeniyle burada bulunan yeniçerilerin sayıları diğer şehirlerinkine göre daha çok olup, bu askerler yalnız şehrin korunmasıyla değil aynı zamanda çevredeki isyanların bastırılmasında görevli olurlardı. 16. yüzyılda Şam eyaletinde 128 zeamet ve 868 tımar vardı. Bunların toplam askeri gücü 2600 atlı asker kadardı.

Suriye'de, Mısır ve Arabistan'da Arapların çoğu Müslüman olmakla beraber orduya alınmazlardı. Ancak su taşıyıcı (saka) olarak hizmete alındıkları olurdu. Bu bölgelere genellikle Rumeli'den asker sevk edilir ve görevlendirilirdi. Chevalier d'Arvieux, Sayda beylerbeyi Mehmed Paşa'nın emrinde iki alay Arnavutluk sipahisi olduğunu yazar.[549]

Mısır

1634'te zengin bir Mısırlı'nın evinde misafir edilen Henry Blunt, Arapça bilen bir tercüman vasıtasıyla evin sahibiyle konuştuktan sonra Mısırlılar için görüşünü belirtir: "Konuşurken dikkatimi çekti, Mısırlılar daha çok tacir ve Yahudi eğilimli olup onlarda katiyen asker ruhu yoktu. Ve Türkler gibi açık sözlü ve asker ruhlu değildiler."[550] Kahire'de yerli halkın yaşam seviyesinin oldukça yüksek bir düzeyde bulunduğu gene Henry Blunt'ın böyle bir zengin evini tasvirinden anlaşılmaktadır: "...Bağdaş kurmuş diğerlerinin arasında sarayın sahibini gördüm. Bana gelmemi söyledi. Herkesin yaptığı gibi önce ayakkabılarımı çıkardım, sonra elim göğsümde sık, sık eğilerek ev sahibinin daha yakınına geldim, o bana oturmamı söyledi. Odada on, on-iki kadar yakışıklı genç hizmetkâr zengin ve gösterişli kırmızı giysiler giymiş olarak hazır bekliyordu."[551] Bu devirde, Kahire'de yerli Memlük ve Boşnak gruplar-

549 Chevalier d'Arvieux (1659), *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, s. 417; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül vukuat*, B.L. 1445.6.d, c. 1, s. 137; Abdul Karım Rafeq, *Province of Damascus*, Beyrut, 1966, s. 25.

550 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 42.

551 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 42; P.M. Holt, *Studies in the History of the Near East*, Londra, 1973, s. 234.

la kırsal bölgede yaşayan yerli Memlûk emirler Osmanlı yönetiminde zengin ve güçlü olarak yaşamlarını sürdürüyorlardı.

Mısır'da tarım yapılan bütün topraklar devlete aitti. Mahsullerinden vergi alınan çiftliklere ayrılmıştı (iltizam). Mukataa da denilen bu çiftlikleri işletenler, nüfuzlu Memlûk aile reisleri, Osmanlı emekli subayları ve memurları, Bedevî reisleri, Kahire'deki tüccarlar, kâtipler ve din adamlarındandı. 16. yüzyılda tarım yapılan her mukataa Osmanlı kadastro kayıtlarına geçirilmişti. Ekili her "feddan"dan (4.30 dönüm) 4-5 para vergi alınırdı. Bu vergi doğrudan devlet hazinesine giderdi. 16. yüzyılda toplanan verginin büyük bir kısmı devlet hazinesine gönderilirdi. 17. yüzyılda çiftlikleri işletenlerin (mültezim) kârları tespit edilemediğinden, mültezimlerin bunu istismar etmesi sonucu, paranın devlet hazinesine giden miktarı azalırken, para Memlûk mültezimlerin elinde toplanmaya başlamıştı. 16. yüzyılda Mısır'da Osmanlı yönetimi güçlüyken küçük toprak sahibi köylünün hakları korunmuştu. Köylü vergisini öder ve hür olarak çalışırdı. Bulunduğu toprağı mirasçılarına bırakabilirdi. 17. yüzyılda mültezimler köylüye baskı yapmış ve toprağını elinden almıştır.[552]

Mısır'ın tarım gelirinden devlet hazinesine gidecek verginin nasıl alındığını 1634'te H. Blunt anlatır:

> "Şimdi Mısır'ı yöneten paşayı İstanbul'dan buraya getiren gemi, paşa Mısır'a vardığında madenî para kutusuyla doluydu. Paşa zengin kişileri bir listede tespit etti. Devlete bağlı işlerde çalışanlar hariç az veya çok her şahsın gücüne göre herkese bir para kutusu gönderdi ve her birinden verebileceği en yüksek parayı istedi."[553]

Mısır'da yerli halk genellikle çiftçilik yapardı. Mısır'da 17. yüzyılda tarım yapılan topraklar devlete ait olup çiftçiler kira öderdi.

---

552 S. Shaw, "Land Holding and Land tax Revenues in Ottoman Egypt", *Political and Social Change in Modern Egypt*, Londra, 1968, s. 98-99.

553 Henry Blunt, s. 53.

Mısırlılar askerliğe olduğu gibi devlet ve hukuk işlerine de ilgisizdi. Henry Blunt, onların bu işler için "çok kabiliyetsiz" olduklarını kaydeder. Bu yüzden kendi aralarından buraya bir kadı tayin edilemiyordu:

> "Padişahın gayesi Mısır'ın kadılarını gene kendi yerli halkından tayin etmekti. Fakat iklime göre bu eyaletin halkı 'Türk işlerine' ilgi duymadığı gibi çok kabiliyetsizdi. Bu nedenle padişah Mısır halkının durumunu şimdi iyice bildiği için onlara karşı herhangi bir saygısı yoktur. Öyle ki onların hiçbiri bir kadı olmaya muktedir değildir. Burada kadılar Türk olarak doğmuş olanlardır. Bu nedenle adalet mükemmelen uygulanır."[554]

Mısır'da Araplara uygulanan cezalar diğer eyaletlerinkinden sertti. Henry Blunt bunun nedenini şöyle açıklar: "Araplar, insanî, yumuşak medenî bir tarzda yönetilemeyecek kadar vahşi ve medeniyetsizdir. Bu nedenle burada Türkiye'nin diğer yerlerinden daha çok idam yapılır". 17. yüzyıl başlarında Osmanlı askeri güçleri Mısır'da güvenliği ve asayişi sağlayamayınca, bedeviler köylere ve çiftliklere saldırırdı. 16. yüzyılda Fellahdan (köylü) asi olan ve güvenliği bozanların kanunen öldürülmesi ve mallarının vârislerine verilmesi fermanlarda yazılıdır.

Kahire'de ve Mısır'daki bir ticaret ve zahire şehri olan Reşid şehrinde asayiş askeri kuvvetlerle ve uygulanan sert cezalarla sağlanabiliyordu. Chevalier d'Arvieux, bu konuda gördüklerini kaydeder: "Şehir, maiyetinde bir yeniçeri bölüğü olan subaşının koruyuculuğu altındadır. Gece, gündüz kol gezen muhafızlar suçüstü tuttukları Arapları sorgu sual etmeden yerinde öldürmeye yetkilidirler."[555]

---

554 Minkarizade Yahya Efendi önce Kahire kadısı, sonra İstanbul kadısı ve Rumeli kazaskeri olmuş ve şeyhülislamlık makamına da 1663'te erişmiştir. (Ch. Schefer, A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*; II. S. 27; Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 54; Galal II. El-Nahal, 17. yüzyılda Mısır'daki Türk kadıların bir listesini kitabında yayınlamıştır. (Galal H. El-Nahal, *Judicial Administration of Ottoman Egypt in the 17th Century*, Chicago, 1979, s. 78).

555 Ch. d'Arvieux, *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, s. 215; H. Blunt, s. 52; Ö.L. Barkan, *Kanunlar*; s. 362; S. Shaw, "Land Holding and Land Tax...," s. 99.

Kahire'nin yerli ahalisi çoğunlukla Kıptiler (Kopt) ve Fellahlardan oluşuyordu. Polonyalı Simeon burada gördüğü Kıptiler için ayrıntılı bilgi verir:

> "Yahudilerin merkezi Selânik olduğu gibi Kıptilerin de mekânı burası olup şehrin bütün kuyudatını ellerinde bulundururlar. Kâgir evleri vardır, ipekli giyerler ve cedlerinden intikal eden 'divan kâtipliği' kendilerinde olduğundan Paşa divanında otururlar. İçlerinde 100.000 kuruş sahibi insanlar vardır. Bununla beraber kiliseleri karanlık, isli ve tozlu olup, tavandan kandil yerine örümcek ağları sarkar...
>
> Patrikleri İskenderiye'de oturur ... çocuklarını 10-12 yaşına gelince sünnet ve Arios'un mezhebine göre vaftiz ederler. 'Mass' ve diğer ayinleri esnasında baş ve yüzlerini tülle örterler ve Keriye Eleyson gibi Rumca ilâhiler okurlar, kadınlarsa gerek kilisede gerek düğünlerde dudaklarına parmaklarıyla vurarak bir türlü şarkı söylerler. Papazları evlidir ve keşişleri siyah çul giyer. Asla et yemezler, perhiz günlerinde ne zeytinyağı ne de şarap içerler. Ruhanileri ve sivilleri, Lehistan Yahudileri gibi başlarına siyah keçeden büyük kavuklar giyerler. Dua, fazilet ve hatır işlerine az ehemmiyet verirler ve yalnız perhiz ve oruca dikkar ederler. Ben bu adamlarda zeka namına bir şey görmedim. ... Fakir Kıptiler Araplar gibi başaçık ve yalınayak sefil bir haldedir. Arkalıkları olmayıp kalın ve geniş kollu gömlek giyerler
>
> Ekmekleri, Kürtlerin gılgıl denilen ekmeğinden daha fena olup kepek veya bakla unuyla pişirilir. Kurtlanmış ve kokmuş küflü tulum peynirini şeker gibi yerler."[556]

Fakir Kıptilerin kötü yaşamlarını gördükten sonra Polonyalı Simeon buradaki Fellahların çok fakir olduklarını anlatır:

> "Memleket bu kadar bereketli ve bolluk içinde olduğu halde sakinleri aç, yoksul, çıplak ve bir lokma ekmeğe muhtaç haldedir. Yedikleri kepek ekmeğidir. ... Rivayete göre Fellahlar Firavun soyundan 'çingane' ve melun bir millet oldukları için

556 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 107.

çalışır fakat semeresini iktifa edemezler, ekerler fakat hasadı başkaları kaldırır. Kendileri hamal ve yabancı milletlere köledir. Böylelikle vaktiyle İsrailoğullarına yaptıklarını şimdi kendileri Araplardan görmektedir. ... Evleri de olmayıp bir kısmı kamıştan ve çitten yapılmış üstü açık, zemini kum ağıllarda, bir kısmı da kaya oyuklarında veya açıkta kumun üzerinde yatar. Bunun içindir ki bu insanlar hırsızlık ve haramilikten asla geri kalmaz."[557]

Şehir içinde Fellahların hırsızlıkları yanısıra, Mısır'dan Arabistan'a ve Suriye'ye giden yollar Arap soyguncularından dolayı emniyetli değildi.

Arabistan

Arabistan'da yerleşme bölgeleri pek seyrekti. 17. yüzyılda bir seyyah Mekke yakınlarındaki geniş sahada ancak üç köy bulunduğunu, Mekke ve çevresindeki iskân bölgelerinin deniz kıyısı boyunca ve birkaç vadi yanında olduğunu kaydeder. Riyad'ın 15 km. kuzeybatısında Hanifa vadisindeki Dariyya küçük bir vaha kasabasıydı. Bu bölgede en eski yerleşimdi, 15. yüzyılda kurulduğu bilinir.[558] Kırsal bölgelerde seyrek yerleşme alanları kabilelerce iskân edilmişti. Arabistan'daki Araplar içinde çok eski ve asil aileler vardı. Onlardan bazıları padişahın hizmetindeydiler. Kendilerine dirlik ihsan edilerek gene eyalette bir göreve tayin edilirlerdi. Mekke Şerifleri'yse 1517'den beri Osmanlı devleti adına Mekke, Medine, Cidde ve Hicaz bölgesini yönetiyordu. 1683 tarihli yayınlanmamış arşiv belgesinden anlaşıldığı gibi Mekke Şerifi "saliyane"sini almak için İstanbul'a gelerdi ve kendisine özel bir saygı ve ilgi

557 *A.g.e.*, s. 115 ve 117; Mısır köylüsü "fellâhların" 17. yüzyılda fakir olmasının bir nedeni, Mısır'da 16. yüzyıl sonlarından başlayarak nüfusun artmasıyla yerli Mültezimler ücret ödemeden Fellahları çiftliklerinde zorla çalıştırmışlar, kolay işçi bulunduğundan küçük topraklı köylü hakkını arayamamış, mültezimlerin baskısıyla toprağı da elinden çıkmıştır (S. Shaw, "Land Holding...," s. 100).

558 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 267; D.E. Pitcher, s. 157; "Medine-i Münevvere'yle bender Yanbuga iskelesi beyninde sakin Harb Kabilesi" (Silahdar, *Silahdar Tarihi*, s. 782); Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 219.

gösterilirdi. "Mekke Emini Şerif Ahmed Hazretlerinin ihtisab ağası Murad Ağa'dan üç yük saliyanesini aldığına dair..."[559] Cidde ve Savak'ın sancakları 1517'de kurulmuştu. Doğuda El-Hassa (Lahsa) Bağdat Beylerbeyliğine bağlıydı. Katif 1550'den beri sancaktı.[560]

Mısır'da olduğu gibi Arabistan'da da kadılar Türk. Selaniki, Üsküdar Kadısı Dukakinzade Osman Efendi'nin Kabe-i Mükerreme Kadısı olarak tayin edildiğini kaydeder.[561]

16. ve 17. yüzyıllarda diğer kutsal yerler gibi Mekke ve Medine avarız-ı divanniye ve tekâlif-i örfiye denilen vergilerden muaf tutulmuştu. Ayrıca 15. yüzyıldan beri Mekke ve Medine'ye Osmanlı devleti bağış yapardı. II. Murad yılda 3.500 Flori gönderirdi. Ankara köylerinin geliri, Mekke'de fakirlere vakfedilmişti. 16. ve 17. yüzyıllarda Sultanların bağışlarıyla birlikte belli zamanlarda Mısır Beylerbeyliği'nden Mekke ve Medine'deki fakirlere para gönderilirdi.[562] 1503 yılında Mekke'de bulunan Ludovico Bartema burada Avrupadakiler gibi iyi bina edilmiş 6000 ev olduğunu yazar. 1585'te Alman Johann Wild, Mekke'deki bütün yiyeceklerin Kahire'den getirildiğini ve Kahire'dekinden ucuz olduğunu anlatır. 16. ve 17. yüzyıllarda Cidde önemli bir ticaret merkeziydi. Hindistan'dan buraya gemilerle getirilen mallar büyük kârla satılırdı. 1580'de seyyah Linschoten Arabistan'da vahalarda yaşayan çöl Araplarının çok fakir olduklarını yalnız soygunla geçindiklerini görmüştü.[563]

---

559 Başvekalet arşivi, No. 7874, Kostantiniyye Kadısı Abdülhalim imzalı hüccet.

560 "Şerif-i Kabe-i Mükerreme evladı Asitane-i Devlete geldiğidür." "... istihkakları üzre tevciye olunmak ricasıyla inayet amidinde olmaları arz olundukda diyar-ı Mısr'dan Mısriye dirlik tayin olunub amire-i muhafaza misalinde olalar ve Mısır'da riayet olunub ol canibe irsal ve iysal olunmak ferman olundu" (Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 288-289; D.E. Pitcher, s. 118 ve 131).

561 Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, s. 286.

562 "Mısır beylerbeyi ve kadısına ve defterdarına hüküm: Mekke ve Medine fukaralarına 300 flori verilmek ve bundan başka 600'er de yonca dahi tayin edilmiş..." Başvekalet Arşivi, yayınlanmamış belge, No. 12, 1579. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 230, madde 15; Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, Ankara, 1957, (F.R. Unat, M.A. Köymen, s. 679).

563 Augustus Ralli, *Christians at Mecca*, Londra, 1909, s. 25, 31; A.C. Burnella P.A. Tiele, *The Voyage of John Huyghen Von Linschoten*, Londra, 1885, s. 314.

Görevleri

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlığı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan yabancılar tebaası oldukları Avrupa ülkelerinden çoğunlukla resmi görevlerle imparatorluğun çeşitli bölgelerine geçici bir süre için gönderilmişlerdir. Görevlerine göre yabancılar farklı grupları oluşturmuşlardı: Bunlar diplomatlar. Büyükelçiler, konsoloslar, ticaret ataşeleri, tacirler, rahipler ve misyonerlerdi. Seyyahlar, bilginler ve tacirlerden bazıları kendi arzularıyla gelmişler ve imkânlarına göre kalmışlardır.

Diplomatlar arasında Venedik, İngiltere, Fransa ve Hollanda elçileri ve konsoloslarının görevleri Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan tebaalarının güvenliğini sağlamak ve memleketlerinin ticari menfaatlerini en iyi şekilde geliştirmekti. Alman elçileriyse Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda Avusturya sınırlarına kadar genişleyen fetihleri nedeniyle daha çok, ateşkes veya vergi ödeme şartlarını kapsayan barışı sağlamak gayesiyle veya barış için zaman kazanmak amacıyla gönderilirlerdi. 17. yüzyılda Alman elçilerinin görevi genellikle siyasi ilişkilerin bir dengede tutulmasını sağlamaktı.

1554'te İstanbul'a Alman imparatorunun elçisi olarak gönderilen Ogier Ghiselin G. Busbecq'in görevi Türklerin Macaristan'a akınlarını diplomasi yoluyla izlemek ve Alman İmparatorluğu için zaman kazanılmasını sağlamaktı. 1562 yılına kadar bu görevini sürdüren Busbecq, sabır ve şahsi cesaretiyle Türklerin karakterine duyduğu takdir ve sevgiyi birleştirmiş olarak bu görevini fazlasıyla başarmıştı. Busbecq, elçilikle gönderildiği zaman sınırda Gran sancak beyinin maiyeti tarafından karşılanmıştı. Subayların nezaketiyle askerlerin giyimi bir yabancı olarak onu etkilemiştir:

> "Türkler benim yaklaştığımı görünce, atlarını sürdüler ve arabamın yanında durdular ve beni selamladılar. Biz, birlik-

te konuşarak, belli bir mesafe ilerledik; çünkü yanımda tercümanlık yapan bir oğlan çocuğu vardı. Bundan başka muhafız takımı beklemiyordum. Oldukça alçak bir araziye indiğimizde birdenbire kendimi yüz elli kadar atlı tarafından çevrelenmiş buldum. Onlar, parlak bir şekilde boyanmış kalkanları ve mızrakları, mücevherli hançerleri, rengârenk sorguçları, bembeyaz türbanları, çoğu mor veya mavimsi yeşil giysileri, şahane atları ve güzel süslü koşum takımlarıyla böyle şeyler görmeye pek alışkın olmayan gözlerime çok çekici göründüler. Onların subayları atlarını ileri sürdüler ve beni nezaketle karşıladılar ve emniyetle varışımdan dolayı kutladılar."[564]

Elçi, Gran'da kendisiyle tanışmak ve görevinin amacını sormak isteyen Gran sancak beyi tarafından çağırtılmış ve görüşmeden sonra Buda'ya giderken sancak beyi onu maiyeti ve kumandasındaki süvarileriyle geçirmişti. Buda'da Budin Paşasının rahatsızlığı nedeniyle görüşme olanağı beklerken bir süre kalan Busbecq, bir Macar'ın evinde misafir edilmiş, burada ziyaretine gelen Türkler olduğu gibi, yeniçeriler de ona ilgi ve yakınlık göstermişti. Busbecq, bir yabancı gözüyle yeniçeriler için edindiği ilginç intibaını anlatır:

"Bu yeniçeriler genellikle beni ikişer kişi olarak ziyaret ettiler ve yemek odama kadar kabul edildiklerinde saygıyla selamladılar, sonra bana doğru aceleyle, koşarcasına ilerlediler ve elbisemi veya elimi öpmek istermiş gibi tuttular, bana bir demet sümbül veya zerrin sundular. Sonra onlar aceleyle ve hemen hemen aynı hızla, sırtlarını bana dönmemeye dikkat ederek (çünkü bu onların fikrince uygun değildir) tekrar kapıya dönerlerdi. Kapıda elleri göğüslerinde çapraz, gözleri yere bakarak sessiz ve saygılı duruşlarını alırlardı.

Onların askerden daha çok derviş olduklarını düşünürdünüz. Gerçekten onların bana yeniçeriler oldukları söylenilmeseydi, ben onların Türk din adamları veya kutsal bir cemiye-

564 O. G. De Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 5.

tin üyeleri olduğuna inanırdım; halbuki bunlar gittikleri yere dehşet götüren meşhur yeniçerilerdi."[565]

Busbecq, Amasya'da ordugâhta Kanuni Sultan Süleyman'ın huzuruna ikinci defa kabul edilişinde ancak altı aylık bir ateşkes anlaşmasına olanak hazırlayabilmiştir. Ordugâhta, padişahın huzuruna çıkarılışını anlatır:

> "Sultan, yerden bir ayak fazla yüksek olmayan kıymetli örtüler ve incelikle işlenmiş yastıklarla kaplı oldukça alçak bir sofa üzerinde oturuyordu. Yakınında oku ve yayı vardı. Onun ifadesi, söylediğim gibi yalnız tebessümdür ve onda hüzünlü olmasına rağmen hükümdarlık dolu bir sertlik vardır. Vardığımızda, biz onun huzuruna bizi kollarımızdan tutan teşrifatçıları tarafından takdim edildik. Bu usul, Sultan Murad'ın bir Hırvat tarafından Sırp Despot'u Marcus'un intikamı için öldürülmesinden beri uygulanır, onun elini öpmek faslından sonra yüzümüz ona doğru dönük gerileyerek duvara götürüldük, böyle sırtımızı veya sırtımızın herhangi bir yanını ona dönmemiş olarak, sonra o benim mesajımın okunmasını dinledi."[566]

Busbecq, padişahın mühürlenmiş ve altın işlemeli bir kumaşa sarılmış mektubunu alarak, veda etmek üzere ikinci defa huzura çıkarıldığında kendisine topuklarına kadar işlemeli elbiseler, maiyetindekilere de çeşitli renklerde ipek elbiseler giydirildiğini kaydeder.[567]

Busbecq, Amasya'dan İstanbul'a ve buradan Viyana'ya dönmüş, tekrar İstanbul'a gelerek ateşkes anlaşmasının yeniden görüşme konusu olmasını sağlamış ancak 1562'de barış kesinleştikten sonra memleketine dönmüştür.

Busbecq'den önce 1530 senesinde Ferdinand'ın elçisi olarak

---

565 O. G. De Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 9.

566 O. G. De Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 58-59.

567 Thévenot, sarayda Arz odasında huzura çıkacak elçilere brokar bir elbise giydirildiğini ve bu elbisenin kaftana benzediğini kaydeder. (Thévenot, *Relation, d'un Voyage fait au Levant*, s. 163; Busbecq'in, ordugâhda padişahın otağında huzura kabulünde saraydaki bu usulun aynen uygulanmakta olduğu görülmektedir (O. G. De Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 64).

Joseph von Lamberg'le Niclas Jurischitz elçilik heyetiyle beraber barış ve ateşkes anlaşmasının teklifini getirmek göreviyle Kanuni Sultan Süleyman'a gönderilmişler, fakat hiçbir sonuç alamadan memleketlerine geri dönmüşlerdir. Bu elçilik heyeti Avrupa'daki Türk topraklarında akıncılar tarafından dostça karşılanmışlar ve yol boyunca Türk refakatçiler onları konaklayacakları yerlere götürmüştür.[568] İstanbul'da Başvezir İbrahim Paşa'nın sarayında kabul edilmiş, daha sonra da sarayda padişahın huzuruna çıkarılmışlardı. Sarayda kabulden önce elçiler, İbrahim, Ayas, ve Hadım Paşalarla bir salona alınmışlar ve orada bir saat kaldıktan sonra huzura takdim edilmişlerdi. Ertesi gün başvezirin sarayına giden elçilere, daha sonra padişah tarafından gönderilen hediyeleri elçi heyetinin Latince tercümanı B. Kuripecic anlatır:

> "Şövalyelerin her birine 10.000 akça, ikişer altın eşya, çeşitli gümüş eşya, şallar ve mumlar hediye edildiği gibi Caspar Walderstain'a, von Puechaim'a, von Prag'a üstleri çeşitli renkte çiçeklerle süslü bir kadife elbise, Latince çevirmenine 2000 akça, bir kırmızı Şam ipeklisinden elbise ve elçilik kurulundaki öteki kişilere de çeşitli Şam ipeklisinden kumaş gönderildi."[569]

Venedik Cumhuriyeti, İstanbul'da daimi bulundurduğu Venedik Balyozu yanında Senato kararıyla elçiler de gönderirdi. Bu elçilerin ve Balyoz'un görevi, Osmanlı İmparatorluğu'yla Venedik Cumhuriyeti arasında diplomatik ilişkileri en iyi şekilde geliştirerek barışı korumak, Venedikli tüccarların ve ticaret yollarının güvenliğinin sağlanmasını padişahtan istemekti. Ayrıca Venedik Senatosu Osmanlı hükümdarları doğu ve batı seferlerinden döndükten sonra onların başarılarını kutlamak için bir elçi gönderirdi. Bu çeşitli görevlerle gönderilen elçilere çoğunlukla ayda 200 dukalık maaş bağlanırdı.[570] Bu diploma-

568 B. Kuripecic (Curipeschitz), 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), T.T.K. Ankara, 1977, s. 18 ve 46.

569 B. Kuripecic (Curipeschitz), 1530, *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 46-47.

570 Alberi, *Relazione degli Ambasciatori Veneti al Seneto*, Frenze, 1846, s. 210-211.

tik ilişkilerin geliştirilmesinde senato temsilcisinin de görevlendirildiği olurdu. Venedik Cumhuriyeti Senatosu'nda söz alan Alvise Gradenigo'nun konuşması bu ilişkilerin temel gayesini açıklar: "Türklerle iyi geçinmemizin ne olduğunu kim bilmiyor, Devletimiz onlarla sınır komşusu. İstanbul, Suriye ve İskenderiye'deki centilmenlerimizin ve vatandaşlarımızın işleri onların elinde ve Türklerin para, halk, süvari, top ve savaş gücü çok büyük işte bu yüzden padişaha bir elçi göndermenin tam zamanı." 1573 senesinde Venedik Senatosu barış tasdiki için İstanbul'a bir elçiyle Barbaro'nun yerine yeni bir Balyoz gönderme kararı almıştı. 28 Ağustos'ta elçi Andrea Badoaro'yla yeni Balyoz Antonio Tiepolo İstanbul'a vardılar. Birçok zorluktan sonra barış ancak 18 Şubat 1574'te padişah tarafından tasdik edildi.[571]

Venedik Balyozları, İstanbul'da Venedik tüccarları vasıtasıyla Avrupa'daki siyasi olayları yakından takip ederler bu konuda lüzumlu gördükleri bazı bilgileri İstanbul'daki diğer elçilere de iletirlerdi.[572]

İngiltere'nin İstanbul'a gönderdiği elçilerin görevleri Osmanlı devletinin bahşettiği ticari imtiyazları geliştirmekti. 16. yüzyılda İngiltere'nin Osmanlı devletiyle diplomatik ilşkileri Akdeniz'de ticaret yapan İngiliz tüccarlarının girişimleriyle başlatılmıştır. Daha önce İngiliz tüccarlar Osmanlı devletine başvurarak Akdeniz'deki Osmanlı limanlarında serbestçe ticaret yapmak için izin alabilmişlerdi. İlk olarak 1553 yılında Anthony Jenkinson adlı bir İngiliz tüccar Halep'te Kanuni Sultan Süleyman'dan bir "Ticaret Müsaadenamesi" almayı başarmıştı. Buna göre kendisine ve adamlarına Osmanlı memleketlerindeki limanlarda "gümrük resmi" ödemek suretiyle serbestçe ticaret yapma hakkı tanınmıştı.

1583'te İstanbul'da İngiltere elçisi Sir William Harborn İngiliz tacirlerinin Doğu Akdeniz'deki Osmanlı limanlarında ticaret yapma hakkını yeniden elde etti. Harborn, 1586'da Singor

571 *A.g.e.*, s. 211 ve 372; Ph. du Fresne Canaye, *Le voyage du Levant*, s. 118.

572 A. Galland (1672), *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, s. 167.

Paulo Mariani'yi İstanbul'da Fransız elçisinin suçlamalarına karşı korumuş ve onun İstanbul'da değil, ancak Kahire'de Kadıleşker tarafından muhakeme edilmesini sağlamıştı. Signor Paulo Mariani de İskenderiye'deki Fransız konsolosu Christofero Vento'nun yardımcısıyken onun yerine getirilmediği için Fransızların hizmetinden çıkarak, İngilizlerin hizmetine girmiştir. Willam Harborne bunun üzerine Signor Paulo Mariani'yi Kahire'ye İngiltere konsolosu tayin etmiştir.[573]

Ocak 1595'te Sultan III. Murad'ın ölümüyle William Harborne tarafından 1583'te elde edilmiş kapitülasyonlar da doğal olarak sona ermiştir. III. Murad'ın yerine oğlu III. Mehmed'in saltanata geçtiğinde İstanbul'daki İngiltere elçisi Barton'un görevi İngiltere'yle Osmanlı İmparatorluğu arasında dostça ilişkileri geliştirmek, diğer taraftansa İstanbul'da bulunduğu süre içinde kendi makamını ve İngiliz tacirlerini Fransız ve Venedik elçilerinin entrikalarına karşı korumaktı. Bununla beraber yetkileri de kısıtlıydı. Görevini İngiltere'deki Devlet Bakanı'nın ve İngiltere kraliçesinin adına yapmasına rağmen bütün geliri İngiliz tacirlerin kurduğu Levant şirketi tarafından sağlanıyordu. Ve o bu kumpanyanın temsilciliğini yapmaktaydı. Sir Edward Barton, kraliçeye iletilmek üzere Sir Thomas Heneage'e yazdığı mektuplarda Türkiye'yle dostluğun İspanya'ya karşı bir birlik oluşturması bakımından önemini belirtmiş, ayrıca yeni padişahla dostça ilişkiler kurulabilmesi için İngiltere kraliçesi tarafından Osmanlı hükümdarına bir hediye gönderilmesini ve bu hediyeyi de kendisine elçi olduğunu bildiren resmi belgenin gönderilmesinden sonra takdim edileceğini anlatmıştı.

Sir Edward Barton'un bu mektuplarından başka Levant Kumpanyası'nın tacirleri de kraliçeyi, III. Mehmed'e tebrik mektubu yazmaya teşvik etmesi için Hazinedar Lord Burleugh'a mektup yazmışlar, aksi halde Osmanlı limanlarındaki mallarının yok olabileceği ve oralarda yaşayan İngilizlerin de tutuklanabileceğini belirtmişlerdir.[574]

---

573 30 Mayıs 1586 tarihli mektup (J. Sanderson, *The Travels of John Sanderson 1584-1602*, ed, W. Foster, Londra, 1931, s. 129).

574 Rosadale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, s. 47-65 ve s. 54-55.

Türkçe'yi çok iyi konuşan Sir Edward Barton, İstanbul'da kısa sürede padişahın itimadını kazanmıştı. 1596 yılında III. Mehmed'in Macaristan seferine Sir Edward padişahın refakatçisi olarak katıldı.

İçki ve eğlenceye düşkün olan Barton 1597'de İstanbul'da öldü. 1599 yılının sonbaharında İngiltere kraliçesi Elizabeth'in III. Mehmed'e gönderdiği hediyeler Hector adında bir İngiliz gemisiyle İstanbul'a varmıştır. Bu hediye usta Thomas Dallam tarafından yapılmış mekanik bir orgtu. Orgu padişaha takdim etmek ve çalınışını göstermek üzere Thomas Dallam da bu gemiyle gelmişti. Bu hediyeden başka ayrıca altın yaldızlı bir araba da gönderilmişti.[575] Aynı gemiyle ulaşan mektuplarla Edward Barton'un yerine atanan Lello'nun elçilik görevi tasdik ediliyordu. Lello'nun görevi İngiliz ticaretine konulmuş yüksek vergilerin azaltılması ve Hollandalı tacirlerin de İngilizlere tanınan haklardan yararlandırılmasını sağlamaktı. Elçi Lello bu görevini başarmış, İngiliz istekleri Divan'da kabul edilerek, padişaha sunulmuş ve padişah tarafından imzalanmıştı. Bu tarihlerde İngiliz tacirler Halep'te elde edilen imtiyazlarla Fransız ve Venedik tacirlerinden daha zengin olmuşlardı.[576] Bu da Levant Kumpanyası'nı güçlendirmiştir. Ayrıca Akdeniz ticareti tekrar eski önemini kazanmaya başlamıştı. Hindistan yolunun bulunmasından önce Halep ve Kahire'deki eski ticaretten çok yararlananlar Venedik ve İtalyanlardı.

13. yüzyılda, Toskanalılar, Pizalılar ve Floransalıların Akkâ'da ticarethaneleri vardı. Ayrıca Avrupa'da şubeleri olan İtalyan banka şirketleri Akkâ'da şubeler açmışlardı. Gene burada İtalyan kolonilerinden sonra en önemlisi Marsilya ve Montpellier'den gelenlerin oluşturduğu bir Fransız ticaret kolonisiydi.

Akkâ'da bir de İngiliz ticaret kolonisi vardı. Bu İngilizler, Arslan Yürekli Richard'ın kumanda ettiği haçlı ordusunu izle-

---

575 Rosadale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, s. 77; Orhan Burian, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi," *Belleten*, cilt. XV. sayı 58, T.T.K., Ankara, 1951, s. 230-231; Gülgün Üçel Aybet, "Batı Seyyahlarına Göre Osmanlı İmparatorluğu," Doktora tezi, İstanbul, 1980, s. 323-24.

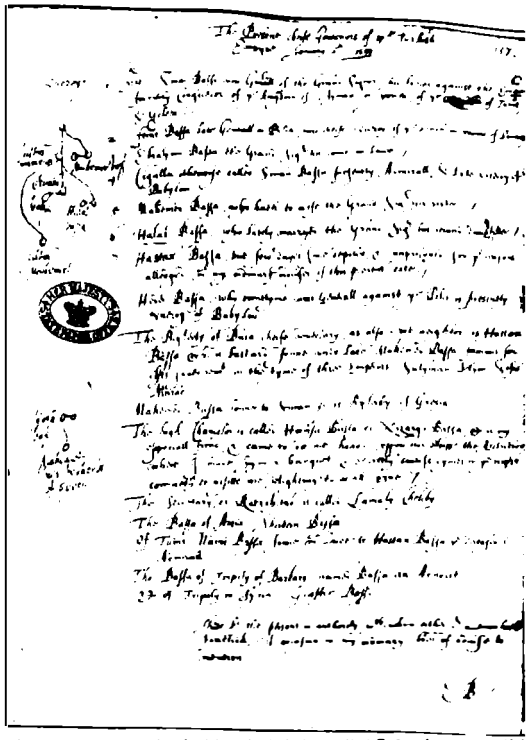
576 Fynes Moryson, *An Itinerary...*, s. 245.

Levant Company'nin arması ve Sir Robert Cecil, First Lord Salisbury (H.G. Rosedale, Queen Elizabeth and the Levant Company).

Edward Barton'un Paşalar hakkında bilgi verdiği 5 Ocak 1593 taihli el yazısı (H.G. Rosedale, Queen Elizabeth and the Levant Company).

yerek gelmişler ve İngiliz köyü adıyla Mont Musart'da bir koloni oluşturmuşlardı.[577] Fakat Portekizlilerin Doğu Hindistan yolunu bulmalarından sonra burada büyük ticareti ellerinde tutan Venedik ve İtalyanlara bu ticaret kapanmış ve Doğu'dan getirdikleri malları Avrupa'da istedikleri fiyattan sadece Portekizliler satabilmişti. 15. yüzyılda Akdeniz korsanlar tarafından devamlı yağma ve baskınlar içinde bulunuyordu. Korsanları Aragon kralı ve Napoli krallığının büyük feodallerinden olan Prens Tarente destekliyordu. Mısır Sultanı Baybars Katalan

577 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. Enver Ziya Karal), s. 352.

korsanlarının saldırısı üzerine memleketindeki bütün Fransızların sınır dışı edilmesini emretmişti. Mısır ve Suriye'deki Hıristiyanların durumu sarsılmıştı.[578]

1517'de Mısır ve Doğu Akdeniz'in Osmanlı egemenliğine girmesiyle bu bölgede ticaret güvenliğinin sağlanmasından sonra Osmanlı devletinin 16. yüzyılda Fransa ve İngiltere'ye verdiği ticari imtiyazlarla Doğu Akdeniz'de ticaret teşvik edildi. Bu Avrupa limanlarıyla Osmanlı limanları arasında işlek bir ticaretin başlamasına yol açmıştır. Halep ve Kahire'deki Avrupalı tacirler Doğu piyasasını Mekke ve Kızıldeniz'e haberciler ve kervanlarla kurdukları bağlantı dolayısıyla devamlı izlerler, Avrupa limanlarından gelen yapılmış eşyalarla Doğu'dan gelen hammaddelere olan gereksinmeleri incelerler, hangi malların daha çok satıldığını tespit ederler, aldıkları va sattıkları malları buna göre düzenlerlerdi.[579]

17. yüzyılda İstanbul'daki İngiltere büyükelçilerinin diğer elçilerden farklı olarak İngiliz tüccarlar adına resmi görüşme yaptığı ve her gemi için %2 aldığı bilinir.[580] İstanbul'daki İngiltere büyükelçiliğine bağlı Sakız ve İskenderiye'de iki ve Halep'te bağımsız bir konsolos olarak üç İngiliz konsolosluğu vardı. 1610'da İskenderiye'deki İngiliz konsolosluğunda bir Fransız görevliydi. İstanbul'daki İngiliz elçisine bağlıydı.[581]

Hollandalı tüccarların korunması meselesinde bu Fransız'la İstanbul'daki İngiliz elçisi arasında bir anlaşmazlık olmuşsa da daha sonra bu işlerin yürütülmesinde bir engel teşkil etmemiştir. Halep'teki İngiliz konsolosu İstanbul'daki büyükelçiye bağlı değildi. Fakat sorumlulukları çoktu. Onun görevleri Halep'teki İngilizlerin haklarını ve ticari malları korumak, parasal açıkları kapamaktı. Buradaki İngiliz konsolosları genellikle çok iyi Arapça bilirler ve yerli halkı yakından tanır-

578 Ch. Schefer, B. *Broquiere-Le Voyage d'Outremer, XLV ve XLIV.*

579 Doğu Akdeniz ticaretinde böyle sistemli çalışanlar İngiliz tacirlerdi (John Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 133).

580 Sandys, *Sandys' Travailes...*, s. 66.

581 Trablusgarb'ta da bir İngiliz konsolosluğu vardı. (A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik), II, s. 20); G. Sandys, *Travailes*, s. 166.

lardı.[582] konsolos tayinleri İngiltere hükümetince yapılırsa da Halep'teki İngiliz tacirlerin üstünde olan Levant Kumpanyası da tayin hakkına sahipti. Richard Colthurst 1597 yılında Levant Kumpanyası tarafından Halep'e tayin edilmişti, görevinde çok başarılı olan bu konsolos, Sir Anthony Sherley'i Halep'te karşılamış ve İngiliz tüccarlarının evlerinde maiyetiyle kalmasını sağlamıştı.[583]

Fransa büyükelçilerinin görev ve sorumlulukları Osmanlı İmparatorluğu tarafından Fransa'ya verilen imtiyazların genişletilmesinden sonra artmıştır. 17. yüzyılda İstanbul'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret merkezi olan büyük şehirlerde yabancı nüfusun çoğunluğunu Fransızlar oluşturuyordu.

Fransız elçiliğinin yetkileri için elde edilmiş haklar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Fransız tacirler ve diğer mesleklere mensup Fransızlarla Cenevizlilerin ve Katolik kilise ve kuruluşlarının himayesini kaplıyordu. Fransız elçiliğinin bu geniş yetkilere sahip oluşu 1530'lardan önce I. François'le Kanuni Sultan Süleyman arasındaki yazışmaların 1536 Şubat'ında elçi Jean de la Forest vasıtasıyla yapılan anlaşmayla sonuçlanmasından sonra başlamıştır. Fransa'ya ticari ve hukuki haklar veren ve askeri hükümleri gizli tutulan bu ilk antlaşma Fransa'ya tanınan hakların genişletilmesini sağlayacak olan sonraki antlaşmalara esas olmuştur. II. Henri'nin Kanuni Sultan Süleyman'a gönderdiği elçi Sieur d'Huyson'la kralın mektubunda belirtildiği şekilde Fransa'nın yeni ricaları padişaha iletilmişti.[584] 1572'de Saint Barthelemy olayı Fransa'nın Doğu siyasetini olumsuz etkilediği zaman Fransa'nın Türkiye'yle dost olduğunu kanıtlamanın gerekliliğine inanan Fransa kral ve kraliçesi, İstanbul'daki Fransız büyükelçisi M. de Noailles'i bu iş için görevlendirmişlerdi.[585]

---

582 Sandys, *Travailes...*, s. 66.

583 A. Sherley, *The travels and Adventure*, s. 34.

584 II. Henry'nin Sultan Süleyman'a mektubu, (Ch. Schefer neşri, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon* eki, s. 218).

585 M. H. Hauser, *Le Voyage du Levant, de Philippe du Fresne Canaye*, s. XII.

Fransa elçilerinin görevlerinden biri İstanbul'daki diğer krallıkların elçilikleriyle diplomatik ilişkileri dostane bir şekilde yürütmekti. 1615'lerde elçi, M. de Sancy, Saraya itimatnamesini sunmaya gelen Hollanda elçisini karşı davranışlarıyla kızdırmış olduğundan kapitülasyonların bazı maddeleri Fransa zararına değiştirilmişti. M. de Sancy'nin yerine tayin edilen yeni elçi M. de Césy, Halep'te uzun seneler görevlerini ihmal etmiş olan Fransız konsoloslarının neden oldukları ticari zararları önlemek ve bunlara yeni çareler aramakla meşgul olmuştur. Ayrıca Trablus Paşası Emir Yusuf'un Fransa kralının tebaalarını mahkeme edilmeden idam ettirmesine engel olmak ve fazla gümrük vergilerini kaldırtmakla görevlendirilmişti.[586] 1648 ve 1664 yılları arasında İstanbul'daki Fransız elçisi M.de Haye'ın diplamatik gayretleri Fransa ticaretinin Levant'daki kötü durumunu düzeltememişti. Fransa'nın izlediği siyaset Levant'da ticari zararlarına temel olmuştur. 1648'den başlayarak devam eden Candia kuşatmasında Osmanlılara karşı Venediklilere yardım eden Fransa, 1664'te de Osmanlı-Avusturya savaşında St. Gottard da desteğiyle Avusturya'nın galibiyetini sağlamıştı. Buna karşılık Osmanlı devleti tarafından Levant'da Fransız ticaretini ezecek yüksek vergiler konulmuştu. 1665'te M. de Haye'ın oğlu La Haye yeni Fransa elçisi olarak İstanbul'a gönderilmişti.

Görevi, Kızıldeniz-Mısır yoluyla ticaret yapmak hakkını elde etmekti. Fakat, başvezir Köprülü tarafından soğuk karşılanmış, daha sonra da Fransa kralı XIV. Louis'ye Süleyman Ağa tarafından iletilen IV. Mehmed'in mektubunda Fransa kralına Osmanlı hükümetinin bu elçiden memnun olmadığı belirtilerek, kralın diplomasideki niyeti sorulmuştu. İstanbul'a Le Haye'in yerine gönderilen M. de Nointel de kapitülasyonların yenilenmesini temin edememiştir. Ancak, Halep konsolosu Chevalier d'Arvieux, kendi kişisel kabiliyetiyle 1673 yılında kapitülasyonların yenilenmesini başardı. Ayrıca Chevalier

586 16 Aralık 1623 tarihli mektup (Gedoyn, *Journal et Correspondance de Gedoyn*, s. 60).

d'Arvieux, Halep'te bir ticaret hanı da kurmuştur. Bu tarihlerde Halep'te Venediklilerin olduğu gibi Hollandalıların da iki ticaret hanı vardı.[587]

17. yüzyılda İzmir Levant'da en önemli ticaret merkezlerinden biri olduğundan buradaki Avrupalı konsoloslar, İstanbul'daki elçilerden sonra en önemli kişilerdi. Onların yetkileri Anadolu ve Ege Denizi'ndeki diğer adalara kadar geçerliydi.[588] Buralardaki konsolos vekilleri onların otoriteleri altında bulundukları bölgeleri yönetirlerdi.

Bu konsolosların görevleri çok şerefli olup, büyük saygı görürlerdi. 1690-91 yılında Fransız seyyah Jean du Mont bununla ilgili gözlemlerini anlatır:

> "Türkler bu konsoloslara büyükelçilere yapılan protokolü uygularlar, öyle ki, onlar caddelerden geçerken bir paşaya yaptıkları gibi çekilirler, yol açarlar. Konsoloslar iki tercüman ve çok sayıda yeniçeriyle geçerler, yeniçeriler konsolosun önünde yürür ve muhafızlık görevi yapar. Konsoloslara iki üç tüccar da refakat eder, onları da özel üniformaları içinde konsolosların hizmetkârları takip eder. Resmi kabullerde maiyetlerinin görünümü daha kalabalık ve daha güzeldir. Altı tercüman ve başlarında serpuşlarıyla daha çok yeniçeri, kendi milletlerinin önemli hatırı sayılır kişileri, bazen bunların sayısı kırkı bulur."[589]

Konsolosların görevleri şerefli olduğu kadar sorumluluk ve yetkileri de büyüktü. Konsolos, ticari işlerde tacirlerin toplantısında başkanlık yapardı. İdari ve adli işlerde kralın şahsını temsil ederdi ve gereken hukuki hükümleri verirdi. Avrupalılar Osmanlı şehirlerine varınca konsoloslarına kendilerini bildirmek mecburiyetindeydiler. Konsoloslardan belge almamış bir yabancı derhal yakalanır ve memleketine

---

587 de Bruyun, *Voyage au Levant*, s. 333.

588 İzmir'deki Fransız konsolosu Ege bölgesinde Fransızların ticaret yaptığı bütün iskele ve limanların konsolosluğunu yapıyordu (Ch. d'Arvieux, *Memoires...*, s. 35).

589 du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 228.

geri gönderilirdi. Bir yabancı kendi konsolosu yerine başka bir milletin konsolosuna da başvurabilirdi. Du Mont, İzmir'de Hollanda konsolosunun koruyuculuğu altına girmeyi tercih ettiğini yazar.

Gemelli Careri de İstanbul'a gitmek için Fransız konsolosundan geçiş belgesi almıştır.[590] Konsolosların yanında görevi bakımından onlardan sonra gelen önemli bir devlet memuru vardı. Chansellor denilen bu devlet memuru, noter, sekreter ve aynı zamanda hazinedardı.

1691 yılında Jean du Mont, İzmir'deki Fransız konsolosunun gelirinin büyüklüğünü, bu görevin konsolosa çok büyük kâr sağladığını belirtirken konsolosun gelirinin hiçbir zaman 18.000 Fransız Livre'den aşağı olmadığını yazar.[591] 1693 yılında Gemelli Careri'nin verdiği bilgiyse konsolosun bu büyük gelirinin kaynağını açıklar. Gemelli Careri, İzmir'deki Fransız konsolosunun üç Raguza gemisinden İzmir Limanı'na mallarını boşaltabilmeleri için her birinden 1000 piastre istediğini ve Raguza gemilerinin de bunu İstanbul'daki Fransız elçisine şikâyet ettiklerini yazar.[592]

Sakız Adası'nda da bir Fransız konsolosu vardı.[593] Fakat yetkileri İzmir'deki kadar geniş değildi.

Hükümdarları tarafından gönderilen yabancılar arasında diplomatlardan başka arkeolojik ve bilimsel araştırmalar yapmak için gelenler de vardı. 1547'lerde Kardinal d'Armagnac'ın koruyucusu olarak M. d'Aramon'a refakat eden Pierre Gylles'in seyahatinin esas nedeni İstanbul ve Yunanistan'daki antik eserleri incelemek ve bunları bir rapor halinde bildirmekti.[594] Bu görev ona Fransa kralı tarafından verilmişti. 1672-1673 yıllarında Rum kiliselerinden bilgi toplamakla görevlendirilmiş olan Fransız gözlemci Antoine Galland da

590 du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 229. Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 50.

591 du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 229.

592 Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 51.

593 P. della Valle, *Pietro's Pilgrimage...*, s. 11.

594 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, s. 283.

1679'da üçüncü seyahatinde arkeolojik araştırmalar yapmak üzere görevlendirilmiştir. 1681 yılında İstanbul'daki Venedik Balyozu Gio Battista, Padua'da lektör ve meteoroloji uzmanı olan Signor Dottere Geminiano Montanari'yi İstanbul'a davet ederek meteorolojik inceleme ve gözlemler yaptırdı. Dr. Geminiano Montanari Gio Battista'yla birlikte Belgrad, Filibe, Edirne ve İstanbul'da astronomik ölçmeler ve gözlemler yaparak önemli sonuçlar almıştır.[595]

Paul Lucas, Fransa Sarayı tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bütün eyaletlerde antik dünyadan kalan abideleri araştırmakla görevlendirilmişti. Bunun nedeniyse Fransa kralının odasındaki bir ornemanın tamamlanması için bir örnek bulmaktı.[596]

Paul Lucas bu göreviyle ilgili olarak 1705 yılında İstanbul'dan başlayarak, Anadolu'daki eyaletlerde araştırmalar yaparken şehirler, sosyal yapı, âdetleri de incelemiş ve gözlemlerini seyahatnamesinde değerlendirmiştir. Anadolu'da bilimsel araştırma yapmak isteyen yabancılara elçilerin verdikleri pasaportlardan başka yüksek bir adli ve idari makamdan yazılmış tavsiye mektubu, gidilen yerlerdeki kadılara ve idari memurlara gösterilmek üzere gerekliydi.

Paul Lucas, böyle bir tavsiye mektubu almak için Peder Besnier'le beraber Anadolu Kadıleşker'ine müracaat ettiğini yazar. Kadıleşker, Paul Lucas'a mesleğini ve seyahatinin nedenini sorduğunda Paul Lucas, doktor olduğunu ve tıp ilmine yararlı bitkiler araştırmak için Fransa kralı tarafından gönderildiğini söylemiş, Kadıleşker, ikna olarak tıp ilmini çok takdir ettiğini belirtmiş ve istenilen tavsiye mektubunu vereceğine söz vermişti. Paul Lucas, Kadıleşker'e ilk ziyaretinde yakın gösteren bir mercek hediye etmiş, tavsiye mektubunu almak üzere gittiği ikinci ziyaretinde de bir Anadolu haritası hediye etmişti. Bundan sonra Kadıleşker kâhyasını çağırarak Paul Lucas'ın

595 1 Ağustos 1681 tarihli İstanbul'dan yazılmış mektup (Gio Battista, *Viaggi a Constantinopoli*, s. 30-31).

596 Paul Lucas, *Voyages du Sieur Paul Lucas*, s. 16.

söylediği şekilde bir tavsiye mektubu yazmasını emretmiş ve mührünü de basmıştır.[597]

Bu tavsiye mektubunun Fransızca çevirisi Paul Lucas'ın seyahatnamesinde görülmektedir:

> "Asya ve Anadolu'da ikamet eden adli ve idari memurlara ve kadılara, efendilere, çok meziyetli ve saygıdeğer kadıefendiler ve memurlar size selamlar ve en samimi temenniler. Biliniz ki, Fransa'dan gelen Doktor Paul Lucas'ın hatırına, sizin kanuni idarenizde olan bölgelerde ve dağlarda bitkiler üzerine araştırma yapması ve tıp için lüzumlu numuneler alması için bu mektup yazılmıştır. onun niyeti sizin yönetiminizde olan bazı yerlerde bu bitkileri toplamaktır. Bunları toplamasına ve tıp ilmi için numuneler almasına engel olmayınız ve selam. Anadolu Orduları Kadıleşkeri EBUBEKIR tarafından."

Avrupalılardan dini görevle gelerek faaliyette bulunanlar bazı kuruluşları desteklemişdir. Fransa'dan gönderilen misyonerlerin bir kısmı Anadolu'ya, Ermenistan'a, İran'a ve daha doğuda Çin'e gitmekle görevlendirilirdi. Anadolu'da misyonerlerin itibarı olmadığı gibi iyi tanınmazlardı. Bununla beraber onlara herhangi bir güçlük de çıkarılmazdı. 1694'te Erzurum'a dokuzuncu seyahatini yapan bir misyoner, Karadeniz'de Trabzon'a giderken Ünye şehrine onları götüren bir gemiye bindiklerinde gümrük muayenesinden geçirilmedikleri gibi kendilerine soru sorulmadığını yazar.[598] Ayrıca yolda bir yeniçerinin yardımını aldıklarını, çıkan bir anlaşmazlığın da adaletle ortadan kaldırıldığını anlatır:

> "Üçü cizvit olan biz misyonerler 'Hunia' (Ünye) Limanı'nda hiç gemi bulamadık. Bu sırada bir yeniçeri geldi ve bize sandalını vermeyi teklif etti, Kayığı aldık, yeniçeriye kayığını Trabzon'dan üç gün içinde göndereceğimize söz verdik. Kıyıdan gitmemize rağmen deniz dalgalı olduğundan kaza olabilirdi. Ayrıca dört Türk daha binmişti, kayık çok yüklüydü,

---

597 Paul Lucas, *Voyages du Sieur Paul Lucas*, s. 52-53.

598 Missionaire, *Voyage d'un Missionaire*, s. 280 ve 282-285.

dalgalarla kıyıdan gidemez oldu ve karadan uzaklaştı. ... Sonunda bir anda yönünü düzeltti ve dalgalar da kayığı Giresun Limanı'na eriştirdiler. Sıra kayığı yeniçeriye iade etmeye gelmişti, fakat kayığın Trabzon'a gidecek durumu kalmamıştı. Yeniçeri ölkeyle bizi adli makama ve gümrüğe şikâyet edeceğini söyledi, tehdit etti. ... Nitekim tam yemeklerimizi yerken 'Signeur Turc' yeniçeriyle geldi ve bize 'Aziz Pederler benimle limana geliniz. Siz bu adama Trabzon'da iade edeceğinizi söylediğiniz kayık için bir kayık seçiniz' dedi. Sonunda böylece anlaşmaya varıldı."

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Katolik kilisesine bağlı yabancılar arasında diğer meslek sahipleri ve çeşitli görevlerde bulunanlardan başka Fransa'dan gönderilmiş Cizvit tarikatı rahipleri ve misyonerlerinin sayıları çoktu. Fransa krallığı, gönderdiği Cizvit rahipler ve misyonerler vasıtasıyla İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Cizvit cemaatlerinin kurulmasını ve desteklenmesini gerçekleştirmiştir. Rahiplerin ve misyonerlerin görevleri, Hıristiyan halkı Katolik mezhebine yaklaştırmak ve onları Osmanlı toplumundan koparacak dini toplulukları oluşturmaktı.

Anadolu'da 17. yüzyılın sonunda gerçekleştirilen bu faaliyetler, 17. yüzyılın başlarında Balkanlar'da başlatılmıştır. Sırbistan ve Bosna'da yerli ahaliyi vaazlar vererek gelecekte bir ayaklanmaya hazırlayan Cizvit rahiplerinin etkili olduğu bilinir. 1624 yılında Gedoyn, bu rahiplerin kıyafet değiştirmiş olarak nasıl çalıştıklarını görmüştü: "Bu memleketlerde kendilerine candan bağlı olan halka vaazlar veren onları rahatlatan tebdili kiyafet etmiş çok sayıda keşişler var. Benim kaldığım evde böyle kıyafet değiştirmiş bir Cizvit rahibi var, bu adam nazik olmakla beraber çok entrikacıdır buraya geldiği altı ay oluyor." Gédoyn, rahiplerin görevlerini ondan sakladıklarını fakat buna rağmen onların niyetlerini anladığını ve bunların düzensiz, gizli bir orduya benzettiği büyük bir örgütün üyeleri olduklarını yazar.

İstanbul, Erzurum ve Trabzon'daki Cizvit cemaatlerinin du-

rumu Fransa'dan gönderilen misyonerler tarafından kontrol edilirdi. Misyonerler, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulundukları zamanlarda İstanbul'daki Fransa büyükelçisinden emir alırlardı. 17. yüzyıl sonlarında misyonerlerin ve Cizvit cemaatlerinin faaliyetlerinin bir sonucu olarak İstanbul'da 60.000'den fazla Ermeni'nin Erzurum'daki Cizvit cemaatine yardım ettikleri ve bu cemaat için çalıştıkları biliniyor. Diğer taraftan Fransa bu Cizvit cemaatlerine yardımını açıkça ve resmi kanallardan da yapmaktaydı. 1694 yılında Fransa büyükelçisi Monsieur Chateauneuf, misyonerlerden biri olan, Peder Chaumelle Erzurum'daki Mission'un eksiklerini tamamlamak ve yeniden düzenlemek için Erzurum'a seyahate çıkmıştı. Ancak bu tarihlerde Müslüman olan bir Fransız gencinin misyonerlerin amaçlarını kanıtlar göstererek Erzurum müftüsüne açıklamasından sonra Anadolu'da esnafın misyonerler ve Cizvitlere mal satması yasak edilmiş ve bu İstanbul'da da uygulanmıştı. Ayrıca misyonelerle ilişkisi olan Hıristiyanlar göz altına alınıyordu. Bu olay üzerine misyonerler Anadolu'yu terk ederek İran'a gitmeye mecbur olduklarından Erivan'a gitmeye karar almışlar ve bunun için Türk makamlarından bir emirname de çıkarılmıştır.[599]

Şüpheli görülen yabancılar tutuklanırdı. 1559'larda Venedik'ten Kudüs'e gitmek üzere bir gemiyle denize açılan Alman ve Hollandalı asillerden on üç kişilik bir grup Suriye kıyılarına vardıklarında o sırada Malta korsanlarının saldırısına uğramış olan Suriyeliler tarafından korsanlarla işbirliği yapmakla suçlanmışlar ve yanlarında Venedik devletinden almış oldukları pasaportlarını göstermelerine rağmen zincire vurularak İstanbul'a götürülmüşlerdi. Bu asillerin genç oluşu, onların Kudüs'e hac için gitmiş oldukları inancını vermiyordu, çünkü genellikle Müslümanların yaşlıları hacca giderdi. Bu nedenle Alman İmparatorunun elçisi Busbecq ve bu asillerin Kudüs yolculuğunda onların koruyuculuğunu üstlenmiş olan Venedik

599 Gédoyn, *Journal et Correspondance...*, s. 47; Missionaire, *Voyage d'un Missionaire*, s. 278-279 ve 299.

devletinin Istanbul'daki Balyozu bunların serbest bırakılacaklarından ümitlerini kesmişlerdi. Ancak Fransız elçisi Lavigne, memleketine dönmek üzere Istanbul'dan ayrılmadan önce padişahın huzuruna kabul edildiğinde, âdet olduğu gibi Kanuni Sultan Süleyman'ın elini öperken, bu asillerin talihsizliklerinden tutuklandıklarını ve serbest bırakılmalarını rica eden küçük bir notu padişaha iletebilmişti. Padişah da onların serbest bırakılmasını emretmişti.[600] Konsolosluktan belgesi olmayan yabancılar da tutuklanırdı:

Gemelli Careri, Istanbul'dan Trabzon'a gitmek üzere bir tekne kiralamıştı, tekne denize açılıncaya kadar Istanbul'da iki gün bekletildiği sırada yakalanarak hapsedilmişti. Serbest bırakılması için kefalet teklif ettiyse de bir sonuç alamamış ancak Fransız elçiliğinden Grumanla Fobri'nin tercüman Brunetti'ye ricaları üzerine, bu tercüman tarafından Gemelli Careri'nin Venedikli olmadığı ve iyi bir Fransız olarak tanındığı söylendikten sonra Gemelli Careri'nin zinciri açılarak özgürlüğüne kavuşturulmuştur.[601]

Yabancıların Sosyal Yaşamları

1431'lerde bir Ceneviz senyörlüğü olan Pera'da Cenovalı tacirler çoğunluktaydı. Sakız Adası'nın da en eski ahalisi olarak bilinen Cenevizlilerin 16. yüzyıl boyunca da bu adada varlıklarını sürdürdükleri bilinir. 17. yüzyılda Istanbul'da Cenevizliler ticaret alanındaki yerlerini Fransızlara bırakmışlardı ve hepsi saat yapımcılığıyla uğraşırlardı.[602]

Fransız tacirler, İzmir, Istanbul ve Halep'te yabancılar arasında çoğunluğu oluştururlardı. Halep'te, Fransız tüccarlar arasında rekabetten doğan bölünmeler vardı. Bu geçimsizlik, onlardan bir grubun karşı gruptan vatandaşlarının Fransa'ya geri gönderilmesini, kendi gruplarının Kahire'ye yerleşmesini

600 O. Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 198-199.

601 Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, II, s. 87.

602 Bertrandon Broquiere, *Le Voyage d'Outremer*, s. 140; O. G. De Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 175.

Türk makamlarından isteyecek kadar ileri bir durumdaydı.

Karnaval eğlencelerini özgürlük içinde kutlarlardı ve bu eğlenceleri Türklerle paylaşacak kadar Türklerle iyi ilişkiler içindeydiler. 1653-1657 yılları arasında İzmir'de kalan Fransız tacir ve diplomat Chevalier d'Arvieux Türklerle, İzmir'deki Fransızların sosyal ilişkilerini anlatır:

> "Festivaller ancak gece yarısı yapılırdı. Tamamen hür ve rahat bir ortamda neşe içinde geçerdi. Bizim karnavallarımız sırasında Paşa, bizim gençlerimize maskeyle gelmelerine müsaade eder ve onun önünde komediler, maskaralıklar, tulûat takdim etmemizi isterdi. Bu komedilerden sonra büyük gece kahvaltıları olurdu. Paşa'nın kardeşi Mustafa Bey bizimle içmeye gelirdi. Umumiyetle günler böyle geçerdi."[603]

Halep'teki İngiliz tacirler 1596 yılında akademik bir okul gibi düzenlenen üç ayrı evde yaşamaktaydılar. Bu tarihte İngiliz konsolos George Dorington da İngiliz tacirlerle beraber bu evlerden birinde kalmaktaydı.[604]

17. yüzyılda Halep'te konsolosluk mensupları ve tacirlerden oluşan küçük bir İngiliz azınlığı vardı. Bunların sayıları kırkı geçmiyordu. Çoğunluğu genç bekârlardı. 1697de Halep'teki İngiliz şirketinde vaiz olarak görevlendirilen Henry Maundrel Oxford'daki bir meslektaşına yazdığı mektubunda günlük yaşamlarını anlatır:

> "...Bizim yaşayış tarzımız akademiktir. Her akşam ayrı kapalı yerlerde yaşarız. Biz güne, sizin yaptığınız gibi alışılagelmiş olarak duayla başlarız. Kışın haftada iki kere çok hoş bir av partisi tertipleyerek avlanırız. Yazın çadırlarımızın altında 'bouling' oynarız veya diğer spor egzersizlerini yaparız."[605]

XVI. asrın sonlarından başlayarak Halep'e gönderilen vaizler burada kendi sahalarında bilimsel araştırma fırsatı bulmuşlar-

---

603 Ch. d'Arvieux, *Memoires...*, s. 160, 419 ve 430.

604 Fynes Moryson (1596), *An Itinerary...*, s. 245.

605 Henry Maundrell (1697), *A Journey from Aleppo to Jerusalem*, s. 198.

dı. Charles Robson ve Robert Huntington Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesi'nde bulunan Arapça el yazmalarının değerli koleksiyonunu hazırlamışlardı. Maundrell'den önce Halep'te vaiz olan William Halifax Palmyra'da değerli bir araştırma yapmıştı.[606]

İstanbul'daki İngilizler günlük çalışmalarının dışında kendi âdetlerince tenis oynarlar ve bunun gibi sporlar yaparlardı.[607]

İzmir'de İngiliz tacirlerinin dürüstlüğü o derece iyi bilinirdi ki rıhtımda karanlık bastıktan sonra gümrük kaçakçılığı her zaman olmasına rağmen gümrük memurları İngiliz tacirlerden şüphe etmez ve mallarını incelemezlerdi. İngiliz tacirlerden konuşulurken, "İngiliz şereflidir ve böyle şeylere ihtiyacı yoktur" denilirdi.[608] İzmir'deki yabancı tüccarların Selçuk'ta yazlık evleri vardı. 1675-1676 yılında İzmir'de İngiliz şirketinin hekimi Dr. Pichering'le İstanbul'dan İzmir'e diğer tacirlerle beraber gelen George Wheler ve Jacop Spon burada İngiliz tacirlerin ava çıkmalarını, günlük yaşamlarını yakından görmüş ve yazmışlardır.

> "Burası (Avrupalı) tüccarların yazlık evlerinden oluşan bir köydür. Bu evler, bahçeler ve meyva ağaçlarıyla süslenmiştir. Tacirler buraya temiz hava almaya gelirler. Tazıları ve av köpekleriyle ava çıkarlar ve daima iyi bir çıkınla dönerler. Biz burada Dr. Pichering'in evinde çok hoş vakit geçirdik ve aynı akşam İzmir'e döndük."[609]

Fransızlar, İzmir'deki yabancı tacirler arasında çoğunluğu oluştururlardı. Bu aynı zamanda Levant'daki diğer Fransız ticari yerleşmelerindeki Fransız topluluklarından çok daha genişti. Burada Fransızlar kendi aralarında olduğu gibi İzmir'deki Türkler, Ermeniler ve Yahudilerle iyi ilişkiler içinde

---

606 Henry Maundrell'in *A Journey from Aleppo to Jerusalem* adlı eserinin giriş kısmını yazan David Howell, C. Pearson'un *English Chaplains of the Levant Company*, Londra, 1887 eserini bu konuyla ilgili kaynak göstermektedir.

607 J. Sanderson, *The Travels...*, s. 25.

608 Ch. d'Arvieux, *Memoires...*, s. 18.

609 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 261.

bulunuyorlardı. Chevalier d'Arvieux, "İzmir'de Türk idaresi Fransızlara alışılmamış, görülmemiş derecede toleranslıdır" der ve Karnaval zamanı Fransızların diledikleri gibi eğlendiklerini anlatır:

> "...Fransızlar sokaklarda maskeli Faslılar gibi siyah boyalı ve çıplak olarak koşarlar, Rumların evine girerler, içerler, dans ederler, keman çalarlar. Bu kadar serbestlik Fransa'da yasaktır. Türkler, Fransızların senenin bu zamanı çılgınlaştığına inanır. Fakat, Fransızların sokağında dekorlu akşam yemekleri de olur. Rıhtıma bakan verandalarda, yemekten sonra eğlence yapılır. Bu verandalardan avuç dolusu para denize atılır, ayak takımı da bunları toplamak için denize dalar."[610]

İstanbul'da Fransız büyükelçiliğinde verilen davetler, kutlanan şenlikler onlara tanınmış imtiyazların ayrıcalığını kanıtlarcasına parlak olurdu. Elçilikteki şenliklere İstanbul'daki Fransızların ileri gelenleri, yabancı elçilik mensupları, Türkler ve Rumlardan yüksek mevki sahibi olanlar davet edilirlerdi.

Ancak büyükelçilikte kutlanan şenlikler için önceden padişahın ve Vezir-i Azam'ın izni alınırdı. Böyle bir iznin çıkmasında Vezir-i Azam'ın kişiliği ve Fransızlara karşı tutumu önemliydi. 1705 yılında Fransa kralının veliahtı Bretanya dükünün doğumu münasebetiyle Fransız büyükelçisi Monsieur de Ferriol Pera'da Fransız Sarayı denilen elçilik binasında büyük ve şahane bir şenlik hazırlatmıştı.

Beş gün sürecek bu şenlik için önce Şehireminine müracaat edilmişti. Onun vasıtasıyla padişahın izni alındıktan sonra başlatılmıştı. Paul Lucas hazırlıkları ve şenliğin başlayışını ayrıntılı anlatır:

> "Elçi, bu doğum haberine o kadar sevinmişti ki neşenin bütün memlekette duyulmasını ve hatta halkın da buna şahit olmasını istedi... Bu şenlik beş gün sürdü. Masalar bolluk ve israfla cömertçe akla hayale gelmeyecek bir incelikle donatıldı, adeta çeşme gibi akan şaraplarla herkes serinletildi. Her çeşit

610 Chevalier d'Arvieux, *Memoires*..., s. 8.

müzik aleti çalındı, tiyatro sahneye konuldu, çeşitli piyesler oynandı, her yer ışıklarla donatıldı. Davetli olan Saint-François tarikatına ait manastırın rahipleri, Venedik elçisi, İstanbul'daki bütün Fransızlar geldiler."[611]

Fakat şenliğin başlamasından bir gün sonra Vezir-i Azam Hasan Paşa'nın azledildiği, yerine de Kandiya Kumandanının birkaç saat sonra geçirildiği öğrenildi.

"Şenliklerin devamı için yeni Başvezirin izni alınması gerekirdi.[612] Onun için M. de Ferriol sefaret tercümanı olan Monsieur Fontonu yeni Vezir-i Azam Ahmed Paşa'ya iltifatçı olarak gönderdi ve Fransa prensinin doğumu nedeniyle şenlik verildiğini, şenliklerin çok sakin geçtiğini, şaşırtıcı hiçbir şeye şahit olunmadığını söyletti. Vezir-i Azam bunun üzerine padişahın izninin olup olmadığını sordu. Monsieur Fonton da aynı şehremini vasıtasıyla böyle bir izne sahip olduklarını ilave etti. Tabii olarak yeni Başvezir, çok kibirli, azametli ve vakurdu. Verdiği cevapta da Fransız elçisine haddini bildirmek gibi bir tavır takındı."[613]

Fransız elçisi, yeni vezirin bu şenliklere engel olacağı düşüncesiyle havai fişek sandıklarını kaldırtmış ve sonra tekrar M. Fonton'u Başvezire göndermiş ve sonunda güçlükle şenliklerin devamı için yeniden izin çıkmıştı. Bunun üzerine şenlik, önce verilen ziyafetle başlamıştı: "Üç masa bulunan geniş bir odada servis başladı. Elçilerin olduğu birinci masada yirmi dört yemek takımı, diğer ikisinde otuz iki takım vardı."

Dördüncü masa himaye edilenlere ayrılmış masaydı, bu masada Capucin rahiplerinin ellisi vardı. Ayrı bir masa üzerinde de sayısız müzik aleti duruyordu. Ancak yemek sırasında saraydan gönderilen devlet Sekreteri[614] M. Maurocordato, Vezir-i

611 Paul Lucas, *Voyages du Sieur Paul Lucas*..., s. 23.

612 Başvezirin yokluğunda, elçilik tercümanı izin için kaymakama gönderildi (Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, s. 154).

613 Paul Lucas, *Voyages du Sieur Paul Lucas*..., s. 24.

614 Paul Lucas'ın devlet sekreteri olarak tanıdığı M. Maurocordato, Fransız bü-

Azam'ın elçi tarafından gönderilen iltifatlara teşekkür ettiğini fakat padişahın ve sultanların uyumaya hazırlandıklarından havai fişeklerin atılmamasını rica ettiğini bildirdi. Daha sonra başvezir, Bostancıbaşı ve üç yüz adamını elçiliğe göndererek elçilik bahçesi ve çevresindeki bütün ışıkların söndürülmesini istedi. Fakat vezirin selam ağasının anlayış göstermesiyle elçilik fazla olan ışıkları söndürmüş ve Bostancıbaşı'yla adamları geri dönmeye ikna edilmişlerdir. Paul Lucas, ışıksız ve fişeksiz olmasına rağmen Türk davetlilerin de katılmış olduğu şenliklerin eğlenceli geçtiğini yazar: "Elçilikte akşam yemeğinden sonra çok sayıda Türk'ün ve Venedik elçisi, Saint François (Capucin) rahiplerinin de bulunduğu toplantıda Batı müziği icra edildiği gibi Türk Komedisi de oynandı."[615]

Yabancıların evlenmeleri ve düğün şenlikleri kendi âdetlerince yapılırdı. 1673'te Antoine Galland, İstanbul'da Alman İmparatorluk tercümanı Marc Antonio'yla Venedik Baştercümanı Tersia'nın kızının düğün şenliğinde hazır bulunmuştu. Düğün için Beyoğlu, Galata ve İstanbul'da yüz doksan eve davetiye gönderilmişti: "Patrik vekili Calemine Piskopusu tarafından evlenme töreni yapıldıktan sonra davetliler hediyelerini sundular. İlk hediyeyi veren Monalaki adında pek zengin bir Rum'du." Davetlilerin hediyeleri yüksek sesle ilan edilerek, bütün hediyeler verildikten sonra toprak tabaklarda yemek yenmiş, bundan sonra Yahudiler tefler çalarak raksetmişlerdi.[616]

İstanbul'daki yabancı elçilikler arasında Fransız elçiliği kültürel, sosyal ilişkiler ve faaliyetlerde öncülük etmekteydi. Elçilik binasında diğer milletlerin elçilerine, elçilik mensuplarına ve yüksek mevki sahibi Türklere pek çok davetler verildiği gibi Fransız tiyatrosunun çağdaş eserleri İstanbul'daki bütün yabancı tacirlere, Rumlara ve elçiğin misafirlerine gösterilirdi.

---

yükelçisi Nointel'in hekimi ve daha sonra Köprülü Ahmed Paşa tarafından Divan-ı Hümayun baştercümanı tayin edilmiş olan ve 1709'da ölen Alexandre Maurocordato'dur (Ch. Schefer, A Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, s. 62).

615 Paul Lucas, *Voyages du Sieur Paul Lucas...*, s. 26 ve 28.

616 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 39-43.

Antoine Galland, büyükelçi Nointel'in, Venedik Balyozu Quirini'ye verdiği böyle bir davette Moliere'in eserlerinin gösterildiğini anlatır:

> "Oyunlar, masrafı son Ekselansça verilmiş pek güzel bir sahne üstünde oynandı. Oyuncuların ikisi de Moliere'in piyesleri olan 'Défrit Amoureuse'le[617] Cocu Imaginaire'i[618] seçmişlerdi.
>
> Artistlerin elbiselerindeki düzgünlük ve zenginlikten, ihtişamdan başka bu iki piyes de o kadar mükemmel oynandı ki, kahkalarla gülerek Bay Balyoz duyduğu hazzı alenen göstermekle kalmadı aynı zamanda düşmanlarımız Flamanlara kadar bütün milletlerin tüccarlarından, Beyoğlu ve Galata'nın başlıca Rumlarından ve bir amfiteatra yerleştirilmiş olan hayli kalabalık bir kadın cemaatinden oluşan bütün seyirciler fevkalede memnun kaldı."[619]

İstanbul'daki bu Fransız tiyatrosu elçilik binası içindeydi. Ayrıca bu binada elçi Nointel'e ait bir de müze bulunuyordu.[620]

Avrupalı tacirler ve diğer meslek sahipleri Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulundukları sürede çoğunlukla Rum kızlarıyla geçici olarak evlenirlerdi. Kadının kayıtlarındaki anlaşmaya göre ayrılırken evlendikleri kadına bir miktar para verirlerdi.

1610 yılında, İngiliz seyyah Sandys, Ege Denizi'ndeki adaların bu tür evliliği tercih eden Rum kızlarıyla dolu olduğunu, Onların âdetlerince kendi yurttaşlarından bir yerli Rumla evlendirildiklerinde yarısı edecekken Avrupalı tacirlere babaları tarafından iki misline satıldıklarını yazar.[621]

Gedoyn 1624 yılında İstanbul'da bulunduğu süre içinde kadı önünde bir mukavele yaparak "genç ve güzel bir Rum kızı"yla

---

617 İnfial-i Aşk (Ch. Schefer, A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 4).

618 Muhayyel Boynuzlu (Ch. Schefer, A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II., s. 4).

619 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 4-11.

620 Chevalier d'Arvieux, *Memoires...*, s. 142.

621 Sandys (1610), *Travailes*, s. 67.

geçici olarak evlenmişti. Bu gelinin adı Thedora Coconaydı.[622] Ayrıca, Avrupalı tacirler, Hıristiyan olmak şartıyla cariye de satın alabilirlerdi. Fakat Hıristiyanlar Müslüman kadınlarla ilişki kuramazlardı. Cezası ölümdü. Ancak bazı Türkler Hıristiyan tacirleri şüphe altına getirir onların iftiradan kurtulmaları için bedel ödettirerek ceplerini doldururlardı.[623]

Chevalier d'Arvieux, Sayda eyaletinde bir tertip sonucu François Vignier, François Titan ve Lazare Piquer adlarında üç Fransız'ın o sırada evde olmayan subaşının evinde Müslüman kadınlarla şarap içerken tutuklandıklarını yazar. Bu tertibin nedeni daha önce François Vignier'in Sayda'da bir para meselesi yüzünden, o zaman İstanbul'da olan Sayda paşasını bin "ecu" kadar bir zarara sokmasıydı. Bu olaydan bir yıl sonra Sayda'ya tayin edilen paşa, Vignier'den intikam almak niyetiyle Subaşı'ya böyle bir tertip hazırlamasını emretmişti. Tutuklanan Fransızlar ancak beş bin ecu öderlerse serbest bırakılacaklardı. Sonunda bu para ödenmiş fakat serbest bırakılan Fransızlar da işlerini ve itibarlarını kaybetmişlerdi.[624]

Yabancılar arasında bazılarının Türk idarecilerinin ve padişahın itimadını ve ilgisini kazandıkları bilinir. M. des Hayes, Bosna beylerbeyinin kendisine kurye görevi verdiğini anlatır:

> "Bosna Eyaleti Valisi Seyyid Ahmed Paşa bana harikulade bir izin vererek Doğancılık (paşanın mührünü muhafaza eden görevli) görevini lütfetti. Yazdığı bir mektubu Belgrad Beyi veya Mollasına götürmemi istedi. Bu iş için Paşa bana altı at gönderdi ve bütün yol masraflarımdan da beni muaf tuttu ...1658 yılının 20 Mayıs'ında padişahın Kapıcıbaşısı Mehmed Ağa'yla Belgrad'a doğru yola çıktık."[625]

1705 yılında Peder Besnier adında bir Fransız Papazı, padişahın ilgisini kazanmayı başarmıştı. Bir gün padişah (III. Ah-

622 A. Boppe, Gédoyn-"Le Turc", s. 18.

623 Sandys (1610), *Travailes*, s. 67.

624 Chevalier d'Arvieux, *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, I, s. 431-437.

625 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople*, s. 78.

med) halkın arasında dolaşırken bir raslantı sonucu iyi bir matematikçi olan Peder Besnier'in taşınmakta olan bir okun, yerinden çıkarmadan uzunluğunu ölçmesi padişahı çok memnun etmiş ve Peder Besnier'e beş yüz akçalık bir kese göndermişti. Peder Besnier saygı ve nezaketle bunu kabul etmeyince padişah isteği üzerine onun sarayda ve şehirde dilediği yeri görmesine izin vermişti.[626]

Yabancılar kendi aralarında hukuki meseleleri için çoğunlukla Fransız konsolosuna başvursalar da sonuç alamadıkları zamanlarda bulundukları eyaletin beylerbeyine müracaat ederek, ondan adaleti yerine getirmesini isterlerdi.[627]

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde seyahat edecek bütün yabancıların pasaportları ve özel müsaadenameleri olduğu gibi konsolosların da seyahat ederken padişahtan emirname almaları gerekirdi.[628]

Kilise ve Manastırları, Dini Ayinleri

1621 yılına ait bir seyahatnamede Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde 80.000 Katolik olduğu ve özgürlük içinde yaşadıkları kaydedilmiştir.[629] Bu tarihlerde Katoliklerin İstanbul'da iki, Galata'da dokuz ve İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde de kırk kilisesi vardı. Cizvit rahipleri de Mission denilen altı kuruluşa sahiptiler. Fransisken rahipleri Esklavonya'da sayısız ve zengin manastırlara sahiptiler. Diğer tarikatlar gibi onlar da Fransa büyükelçiliğinin yardım ve himayesiyle zenginliklerini korumuşlardır.

---

626 "Padişah, Besnier'e asla düşünülemeyecek bir serbesti verdi, sarayda veya herhangi bir yerde nereyi görmek istiyorsa görebilecekti. Diyebilirim ki hiç kimse tarafından görülmemiş olan padişahın kütüphanesini Besnier istediği zaman görebilecekti" (Paul Lucas, *Voyages du Sieur Paul Lucas...*, s. 57).

627 Lithgow, *The Total Discourse...*, s. 303.

628 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 107.

629 Anonim (1621), *Voiage..*, s. 308. Bu sayı İmparatorluğun merkezî bölgelerinde yerleşmiş Katolik nüfus için verilmiş olmalıdır. Bir ticaret şehri olan Halep'te devamlı seyahat eden tüccarlarla nüfus sayısının değiştiği ve arttığı bilinir. Polonyalı Simeon, Halep ve civarında Katolik nüfusun 250.000 olduğunu kaydeder (P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 153).

Dominique rahipleri Sakız'da ve Galata'da iki manastıra sahipti. 1544 yılında Jerome Maurand, Galata'daki Saint-Dominique Manastırı'nın camiye çevrilmek üzere Türkler tarafından alındığını kaydeder.[630] Daha sonra bu manastırın tekrar Dominique rahiplerine ayrıldığı anlaşılmaktadır. Galata'daki Saint Pierre Kilisesi Dominicainlere aitken, Fransa büyükelçisi M. de Solignac'ın görevi zamanında I. Ahmed'in fermanıyla Fransa himayesine konulmuştur. 1626 yılından başlayarak Capusin rahipleri Galata, Sakız, Halep ve Sayda'da manastırlar kurmuşlardı.[631]

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında Papa tarafından gönderilmiş dokuz piskopos dini görevlerini ve bunlara bağlı işlerini Hıristiyan memleketlerinde olduğu gibi tam bir özgürlük ve serbesti içinde yerine getirirlerdi.[632]

Galata'da Katoliklerin beş dinî tarikatı ve kilisesi vardı:

1) Cordeliérlerin kilisesi St. Marie,

2) Observantinlerin (Cordelier Conventuel) kilisesi St. François,

3) Jacobinlerin kilisesi St. Pierre,

4) Cizvitlerin kilisesi St. Benoist,

5) Capucinlerin kilisesi St. George.[633]

Bu kilise ve manastırların devlet tarafından kapatıldığı, el konduğu veya mülklerinin bir başkasına verildiği olurdu: Observatinlerin Saint Francois Kilisesi camiye çevrilmek üzere kapatılmıştı. Siyasi bir olay buna neden olmuştur: "Galata'daki Katolik kilisesi olan Saint François Kilisesi birkaç seneden beri cami yapılmak için kapatılmıştı. ... Büyük dük Ferdinand'ın kadırgaları Sio (Sakız) Şatosu önünde kusur işlerken suçüstü yakalandılar. Padişah bu adadaki Katolikleri zincire vurdu ve

630 J. Maurand (1544), *D'Antibes a Constantinople*, s. 199.

631 Ch. Schefer, A. Galland, *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 35. Anonim (1621) *Voiage...*, s. 309; Halep'te Capucin, Karmelit ve Cizvitlerin üç kilisesi vardı (P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 153).

632 Anonim (1621), *Voiage...*, s. 308-309; Papa'nın gönderdiği rahiplerin bir kısmı misyonerlik görevi de yaparlardı (A. Galland, II, s. 19).

633 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 51.

onların kiliselerini de camiye çevirtti."[634] Daha sonra Galata'daki Katolikler 1626-1628 tarihlerinde Fransız elçisi M. de Breves'in aracılığı vasıtasıyla bu manastırda ayinlerine devam etmek için izin istemişlerdi. Manastırın tekrar Katoliklere açıldığı biliniyor.[635]

Saint George kilise ve manastırının bir kısmı, IV. Mehmed'in saltanatı zamanında Valide Sultan'ın inşa ettirdiği cami yeri için 1673'te Capucinler bir Türk'e altı bin frank vererek bir anlaşma yaptıktan sonra kilise ve manastırın bu bölümünü Türk'ten geri almışlardır.[636] Galata'daki kilise ve manastırların çoğu İstanbul'un fethinden evvel Cenevizlilere aitti. Saint George Kilisesi bunlardan biridir. 1600 yılında 10-11 Nisan gecesi kilise tamamen yanmış, 1626'da Fransa büyükelçisi M. de Cesy tarafından Saint George Capucinlere verilmiştir.[637]

İzmir'de Cizvitlerin ve Capucinlerin birer manastırı vardı. Bu manastırların bakımı ve giderleri Fransa kralı tarafından sağlanıyordu. Burada üçüncü bir manastır da Venedik Recoletlerine aitti. Maddi bir yardım görmediği için bu manastır diğerleri gibi bakımlı değildi, rahipleri de fakirdi.[638]

Naksos adasında Cizvit, Capucin (Kapusin) ve Francisquainlerin (Fransisken) kiliseleri vardı. Trablusgarb'da Observantin tarikatından üç rahip buradaki Hıristiyan esirlerin eğitimiyle meşguldüler. Kaldıkları evin bir köşesini kiliseye çevirmişlerdi. 1673'te bu kilise kapatılmıştır.[639]

Edirne'de Raguzalılara ait eski bir Latin kilisesi vardı. 1693 yılında Gemelli Careri bu Katolik kilisesinde Noel günü Aşai Rabbani ayini denilen ekmek ve şarabın takdisi ayinine ve bu ayine ait musikiyi dinlemeye gittiğini yazar.[640] İstanbul'daki

634 Anonim (1621), *Voiage...*, s. 308.

635 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait an Levant*, s. 51; Anonim, s. 308.

636 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 68.

637 J. Maurand, *D'Antibes a Constantinople*, s. 197; Ch. Schefer, A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, (çev. N. Örik), s. 68.

638 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 50.

639 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, s. 123 ve II, s. 19.

640 Gemelli Careri, *A Voyage Round The World*, s. 58.

Observantinler, Capucinler ve Françisquainler ayinlerini tarikatlarının âdetlerine göre farklı ve çoğunlukla dualarını da İtalyanca yaparlardı.[641]

DÖNMELER

Osmanlı toplumunda eyaletlerde ve büyük şehirlerde Hıristiyan ahali arasında çeşitli nedenlerle Müslüman olanlar sayıca büyük yer tutmaktaydı. 1672 yılında Grelot, gözlemlerine göre bu gerçeği açıklar: "Türkiye'de sayıca Türkler kadar dönmeler vardır. Paşaların ve devlet erkânının çoğunluğu Yahudi veya Hıristiyan dininden dönmedir."[642] Hıristiyan ahaliden 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı fetihleri sırasında kendi arzularıyla Müslüman olanlar çoktu. Arnavutluk, Sırbistan ve Bosna'nın bazı bölgelerindeki ahaliyle Anadolu ve Trakya'da Rumların büyük bir kısmı böyle Müslüman olmuşlardır. Siyasi görüşleri nedeniyle Türkleri tercih ettikleri için din değiştirenler de vardı. 1431'lerde Anadolu, Suriye ve Trakya'yı gezmiş olan ünlü seyyah Bertrandon de la Broquiére, o tarihlerde Milano düküne bağlı bir Ceneviz Senyörlüğü olan Pera'da Milano dükünün II. Murad'a gönderdiği elçisi Messire Benedic de Fourlino'yla tanışmıştı. Elçinin siyasi göreviyle çoğunluğu Cenevizli olan Pera ahalisinin Müslüman olmasındaki amaç birdi. B. De la Broquiére buna ait gözlemlerini anlatır:

> "Messire Benedic bana Venediklilere Selanik'i vermek zorunda kaldıkları için Venediklilerin zararına Türkleri kazanmak istediklerini söyledi. Zira ben de bu şehrin gençlerinin, sakinlerinin Hıristiyan dininden dönerek Türklerin bağlı oldukları Müslüman dinine girdiklerini gördüm."[643]

641 P. Della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, s. 38; A. Galland, *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 34; *A.g.e.*, I, s. 167.

642 Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 217.

643 B. De la Broquiére, *Le voyage d'Outremer*, s. 140-142.

Devşirme Sistemi

Devşirme sistemi, temelde Hıristiyan ahaliden orduda yararlanma gayesiyle kurulmuştu. Hıristiyan tebaanın erkek nüfusunun bir kısmı Müslüman yapılmıştır. Devlet eliyle vergiye tâbi Hıristiyan ailelerden zeki, sıhhatli ve iyi ahlaklı erkek çocukları alınarak, İslâm dinine sokulduktan sonra Türk dili ve gelenekleri öğretilerek eğitilir, yetiştirilir ve en önemli görevlere yükseltilirlerdi. 1650'lerden önce İstanbul'da İngiliz elçisi tarafından saraya takdim edilmiş ve sarayda senelerce incelemeler yapmasına özel müsaade verilmiş olan Robert Withers acemioğlanları "dönme çocuklar" olarak tanımlar.[644]

Acemioğlanların, her üç yılda bir Hıristiyan ailelerden 9-12 yaşları arasında alınarak toplandıkları bilinir.[645]

Aralarında alınırken 12 yaştan daha büyük olanları varsa da bu hiçbir zaman 14 yaşı geçmezdi. Toplanılan çocukların sayıları her zaman aynı değildi. Her seferinde gerektiği kadar toplanır ve bu hiçbir zaman bir defada 2000'i aşmazdı.[646] Toplanacak çocukların sayıları bu işle görevli olan yeniçeri ocağından memurların görüşleri esas alınarak kararlaştırılırdı. Devşirme'yle ilgili işlerden yeniçeri ağası sorumluydu. Devşirme alınacakların sayısını ihtiyaca göre divana bildirirdi. Hıristiyan ailelerin erkek çocukları ailelerinden alınılırken, görevliler o bölgedeki rahiplerin vaftiz defterlerini getirtirler, o defterlerde-

644 R. Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 60; Daha eski tarihlerde I. Murad devrinde Hıristiyan erkek savaş esirlerinin beşte biri asker ihtiyacını karşılamak için Osmanlı ordusuna alınırlardı. II. Murad devrinden başlayarak Hıristiyan ailelerin erkek çocuklarını devşirmek yani Türk ve Müslüman olarak yetiştirmek üzere orduya asker sağlamak yoluna gidildi. Bir "devşirme kanunu" yapıldı. Bu kanun 17. yüzyılda esas şeklini aldı (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Ankara (1943), 1984, s. 1, s. 5-12).

645 1621 tarihli seyahatnamede toplanan Hıristiyan çocukların 9-10 yaşlarında oldukları kaydı vardır (Anonim, *Voiage de Levant*, s. 144).

646 16. yüzyıl kaynakları ve seyahatnamelerine göre, devşirme çocukların sayıları beş-altı bindir (M. Nuri Paşa, s. 69). Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 60-61; İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre devşirme çocukların alınırken 14 ve 18 yaş arası oldukları bildirilirse de 16. yüzyılda savaş esirleri arasından seçilmiş gençlerin ancak bu yaşlarda devşirme olarak alındığı anlaşılmaktadır. S. 14 ve s. 26.

ki kayıtlardan çocukları seçerek alırlardı. Kanuna göre çocukların en asilleri seçilir, her aileden bir erkek[647] çocuk alınırdı. Tek erkek çocuğu olan ailelerden devşirme alınmazdı. Çocuk babaya bırakılırdı. Yeniçeri ocağından olan devşirme emini ve memuru bu görevi yerine getirmek için belli eyaletlerde yaptıkları geziyi tamamladıktan sonra aldıkları çocukların hepsini bir araya toplar ve İstanbul'a getirirdi. Sadrazam yanındaki diğer paşalar ve görevlilerle bu çocuklar arasından en iyilerini seçerdi. Bu seçilmiş çocuklar Bostancıbaşı tarafından saraya sevk edilirdi.[648] Toplanan bütün çocuklar önce sünnet edilir, Müslüman olur ve Türk dili öğretilmeye başlanırdı. Daha sonra onların gösterdikleri kabiliyetler, bazı özellikler keşfedilince, onların bakımıyla sorumlu olan görevliler tarafından bu özellikler geliştirilir, teşvik edilir, onların hepsine okuma, yazma, güreş, yüksek atlama, ok atma öğretilirdi. Saray için seçilenlerden sonra geri kalanlar, padişahın bahçelerine ve diğer saraylarına gönderilirdi. Bir kısmı saraya odun getirmek için denize açılan gemilere, diğer bir kısmı da el sanatçıları ve diğer meslek erbabının yanına el sanatları ve ticaret öğrenmeleri için çırak olarak verilirdi.

Robert Withers, acemioğlanlara elsanatları ve ticaretin öğretilmesindeki maksadı şöyle açıklar:

> "Onlar yeniçeri olduktan sonra barış zamanı, savaşa gitmediklerinde bu öğrendikleri sanat onları boşluktan korur. Savaştaysa, onlar memleket dışında uzaklarda olduklarında öğ-

---

647 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 144; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 14-15 ve 17.

648 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 62; R. Withers, devşirme emini ve memuru yerine "kapıcılar" deyimini kullanmıştır. Osmanlı kaynaklarına göre, İstanbul'a getirilen savaş esiri veya devşirme çocukları Yeniçeri Ağası veya saray ağası muayene ederdi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 23). Tutsak veya devşirme çocukların en seçkinleri Edirne, Bursa, Gelibolu ve Galata saraylarında eğitildikten sonra padişahın sarayına alınırdı (Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül Vukuat*, İstanbul, 1238, c. 1, s. 64). Diğerleri Anadolu ve Rumeli'deki çiftçi ailelerin (Türk) yanında eğitilirlerdi. Bu dört yıl kadar sürerdi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 26).

rendikleri sanatları isterlerse yapabilirler, karşılığında büyük menfaatler sağlayarak semeresini alırlar."[649]

Acemioğlanlardan bir kısmı da paşalara ve sarayın büyüklerinin emrine bir süre için verilirdi. Onlar akağalar tarafından askeri talimlerle yetiştirilirlerdi. Acemioğlanların bütün bu dağıtımı yapılırken gönderildikleri ve verildikleri yerlerden belli bir süre sonra geri alınabilmeleri için isimleri bir deftere kaydedilirdi. Dağıtımdan sonra bu defter sadrazam tarafından padişaha takdim edilirdi. Ve kanuna göre her birine günde 2 veya 3 asper maaş bağlanırdı, başdeftardar tarafından her üç ayda bir maaş ödenirken, başdeftardar onları gönderildikleri yerlerde ziyaret eder, çalışmalarını, ve onları yetiştirenlerden faydalanıp faydanılmadıklarını izlerdi.[650] Saraydaki acemioğlanlar, kendileri gibi daha önce saraya alınmış ve rütbece onlardan yüksek olan odabaşılar tarafından yönetilirler ve odabaşılar da Bostancıbaşının kâhyasından emir alırlardı. Saraydaki bu acemioğlanlar eğitim ve talimlerde gösterdikleri başarıya ve sarayda kaldıkları sürenin uzunluğuna bağlı olarak derece alırlar ve saray içindeki önemli görevlere yükseltilirlerdi.

Pek nadir olarak doğuştan Türk olan çocuklar da saraya alınırdı. Bunlar genellikle bostancıbaşı mevkiine yükseltildiklerinden fakir aileler çocuklarını saraya vermek isterlerdi. Fakat ancak bu padişahın rızasıyla olurdu. Çünkü acemioğlan olarak yalnız Hıristiyan çocukların alınması arzu edilirdi. Robert Withers, Müslümanların sayısının artırılması gayesiyle bu tercihin yapıldığını kaydeder.[651]

Saraya alınan Hıristiyan çocuklar arasında padişaha takdim edilmiş esir veya köle çocuklar da vardı. Bunlar da Müslüman yapılarak diğer acemioğlanlar ve içoğlanlarla birlikte eğitilmiş

649 Robert Withers (1650), *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 63; R. Withers'in "Padişahın bahçeleri" diye adlandırdığı Bostancı Ocağına gürbüz olanlar alınırdı (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 23)

650 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 65; Acemioğlanların 2 veya 2.5 olan gündelikleri 18. asırda 7.5 akçaya çıkmıştır. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 49)

651 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglino*, s. 68.

ve görevlendirilmişlerdir. Sarayda Müslüman olduktan sonra Türk ismiyle İskender Bey olarak bilinen George Castriota, Epirus Prensinin dört oğlundan biri olup aslen Arnavut'tu. Sekiz yaşındayken kaçırılarak II. Murad'a takdim edilmişti. Güzel ve yetenekli olması dolayısıyla yetiştirilmek üzere sarayda alıkonulmuş ve on dokuz yaşında sancakbeyi yapılarak emrine beş bin atlı verilmişti.[652]

Bir Polonyalı olan Albert Bobrowksky Tatarlar tarafından esir alınarak esir tacirlerine satılmıştı. Saraya köle olarak sevk edildikten sonra onun Müslüman olarak Ali Bey adıyla on dokuz yıl içoğlan ve bir süre de devletin baştercümanı olduğu biliniyor. Ancak son görevinden sonra şaraba düşkünlüğü nedeniyle saray hizmetinden çıkarılmış ve iş bulamadığı için Müslümanlıktan vazgeçmiş ve Ali ismini de bırakarak eski ismi dolayısıyla Albert Bobovi adıyla 1665'te *Saray Enderunu*'nu yazmıştır.[653]

Enderuna alınmayıp, dağıtımı yapılan acemioğlanlar eğitimlerini ve hizmetlerini tamamlayarak yeniçeri olduktan sonra çoğunluk merkezde, kısmen de eyaletlerde beylerbeylerinin daimi yaya askeri olarak görevlendirilirlerdi. Yetiştirilirlerken almış oldukları eğitimde kendilerine İslâmiyetin esaslarıyla birlikte Türkçe'nin öğretilmiş olmasıyla onlar görevlendirildikleri bölgelerde Türkçe'nin yayılmasına da hizmet etmişlerdi. 1538'de eserini Charles Quint'e ithaf eden Paola Giovio, yeniçerilerin arasında kullanılmakla Türkçe'nin dünyanın en yaygın lisanı haline gelmiş olduğunu kaydeder.[654]

Enderunda eğitilenlerle sonradan yetişkinliğinde Müslüman olan dönmelerden Sadrazamlığa kadar yükseltilenler vardı. Çoğu büyük devlet adamları ve kumandanlar olarak devlete

---

652 B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, s. 24; "İskender derlerdi, Arnavud Beyi oğluydu. Asılda Hünkarın içoğlanıydı, Hünkar ol vilayeti ana tımar vermişdi. Sonra Hünkara asi olub, kaçub anda duraklamışdı ki asılda tımarıydı." (Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, II, s. 25, (F.R. Unat-M.A. Köymen).

653 *A.g.e.*, s. 47.

654 Paolo Giovio, *Commenta, Rio dele Cose de Turchi*, s. 16.

hizmet etmişlerdir. Hırvat Mahmud Paşa, II. Murad'a takdim edildikten sonra içoğlan olarak Edirne Sarayı'na alınmış, daha sonra hazine hizmetinde bulunmuş, İstanbul'un fethinden sonra da II. Mehmed'in ilk Vezir-i Azamı olmuştur.[655]

İbrahim Paşa'dan sonra Kanuni Sultan Süleyman devrinin en önemli Vezir-i Azamlarından biri olan Rüstem Paşa ve kardeşi Sinan Paşa Bosnalıydılar. 1554-1555 yılında Ogier Ghiselin de Busbecq'in başkanlığında elçi heyetiyle seyahat etmiş olan bilgin Dernschwam, Kanuni'nin doğu seferi sırasında Amasya'da ordugâhında bulunduğu zaman İstanbul'da görevle bıraktığı Sinan Paşa'nın rüşvet almaya ve yalan söylemeye eğilimli olduğunu kaydeder.[656]

Sadrazam Rüstem Paşa'yı görevi dolayısıyla yakından tanımış olan Busbecq, Rüstem Paşa'nın devlet işlerinde tecrübeli ve ileri görüşlü olduğunu yazar. Görüşmelerinden birinde Busbecq, Rüstem Paşa'nın kendisine Müslüman olmayı teklif ettiğini ve kendisinin de dinini değiştirmemekte kesin kararlı olduğunu söylemesi üzerine Rüstem Paşa'nın ısrar etmeyerek doğrulukla yaşayanların dini ne olursa olsun ebedi mutluluğu bulacağına inandığını da nakleder.[657] Busbecq'in kaydına göre Rüstem Paşa daima ciddi ve kasvetli bir adamdı. Böyle duruşunun nedeniyse padişah onun rüşvet aldığından şüphe etmekteydi. Nitekim bir görüşmeden sonra Rüstem Paşa'nın Busbecq'in evine tercümanı göndererek sordurması üzerine Busbecq 5000 "ducat" vererek bu parayı tercümanla Rüstem Paşa'ya göndermiş, Rüstem Paşa da bunu kendisi için saklamasını söyleyerek Busbecq'e parayı iade etmişti.[658]

1596'da Kerestes denilen Haçova Savaşında gösterdiği yararlıklardan dolayı III. Mehmed tarafından Sadrazamlığa getirilen

---

655 B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, s. 23.

656 Dernschwam, *Tagebucheiner...*, s. 32.

657 Busbecq bu davranışın yalnız Rüstem Paşa'ya ait olmadığını belirtir: "Türkler kendi dinlerince hakkında iyi görüşlere sahip oldukları Hıristiyanlara kendi inanç ve ibadetlerine davet için teklif yapmayı vazife addederler" (O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 120).

658 *A.g.e.*, s. 190-191.

Cigalazade Sinan Paşa'yı[659] 1573 yılında II. Selim'in merasim alayında padişahın sevdiği iki içoğlandan biri olarak görmüş olan Philippe du Fresne Canaye, Paşa'yı şöyle tanımlamaktadır: "...diğeri de Cigalo'ydu. Cenevizli bir babadan doğmuştu. Bu şerefe erişmek için köle olmuş ve Hıristiyan dininden dönmüştü."[660] Ancak 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak devlet hizmetinde olan dönmelerin kendilerinden öncekiler kadar yararlı olamadıkları görülür. Bu devşirme sisteminin bozulmasında temel olan etkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu etkilerden biri de devlet adamı veya asker olarak yetiştirilmek üzere alınan Hıristiyan çocukların 1640'lardan başlayarak Balkanlar yerine Mora ve Arnavutluk'tan toplanılmasıdır. Daha sonra Kafkaslar'dan ve Gürcistan eyaletlerinden de alınmıştır.[661] Bunlar arasında görevlerinde başarılı olanlar varsa da eyalet yöneticileri olanlarının görevlerini kötüye kullandıkları da bilinir.

Bu devirde Müslüman olmuş adalı Rumların da yüksek mevkiilere getirildikleri görülür. Sakızadalı bir Rum dönme olan Trablusgarb Paşası Osman Paşa askere ganimetin pek azını verdiğinden milis ayaklanmasına neden olmuştur. Bu ayaklanma sonucu görevini ve hayatını kaybetmiş olan Osman Paşa valiliği zamanda buradaki bütün ticareti kendine ayırmış ve şehir halkını bu haktan yararlandırmamıştır.

Antoine Galland, 1672 Trablusgarb ayaklanmasında dönme yöneticilerden yeniçerilerin dahi nefret ettiklerini nakleder: "Trablusgarb'da Amiral Ali, Cerolero'lu Rum dönmesiydi ve pek çok yeniçeri kendisine karşı fevkalede kin besliyordu."[662]

Ancak Akdeniz ülkelerinde doğmuş dönmeler çoğunlukla denizciydiler ve içlerinde Kaptan Paşalığa kadar yükselenleri

---

659 B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, s. 79.

660 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 127; Osmanlı kaynaklarında C. Sinan Paşa'nın Mesinalı olduğu yazar (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 27).

661 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 60. Barnette Miller, *The Palace School of Muhammed The Conqueror*, s. 175.

662 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 21.

vardı. Paul Lucas Karadeniz donanması kumandanlığına tayin edilmiş Fransız dönme bir Kaptanı yakından tanımıştı. Bu Kaptan Paşa için öğrendiklerini kaydeder:

> "Türklerin politik oluşlarındaki kalite, onların yaradılışı ve aldıkları eğitimden geliyor. Bu Paşa'nın doğumunu, hayatını öğrenmek istedim ve öğrendiğim zaman çok şaşırdım. Marsilya'nın yerlisi olup bir kasabın oğluymuş. Sonradan gençliğinde Türk gemilerine alınmış ona bir de 'Adramant' (Abdurrahman) diye bir Türk ismi verilmiş. Bu gemilerde çalışırken diğer Türkler arasında iyi huyuyla dikkati çekince forsalıktan çıkarılmış, 'Adramant'ın zekâsı cesareti çok geçmeden onun Türkler arasında ne derece üstün olduğunu ortaya çıkardı. Böylece o derece derece lâyık olduğu mevkie çıktı."[663]

1672 yılında Antoine Galland, Maltalı bir dönme olan Mustafa Kaptan'la Monakolu bir dönme Şaban Bey adında iki kadırga kaptanından bahseder. Yahudi dönmelerden de defterdarlığa kadar yükselenleri vardır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında defterdar Ahmet Paşa bir Yahudi dönmesiydi.[664]

Müslümanlığa Dönüşleri

Osmanlı toplumunda dönmelerin sayısının artmasında Müslüman olan Yahudi veya Hıristiyanların haraç vergisinden muaf olması, suç işleyenlerin cezalarının affı gibi Müslümanlığa teşvik edici uygulamaların da etkisi olmuştur. Osmanlı tebaası olan fakir Hıristiyanların küçük gruplar halinde kendi arzularıyla Müslüman oldukları görülürdü.[665]

Avrupalı veya azınlıklardan suç işleyip cezalandırılacaklar veya idama mahkûm olanlar ancak Müslüman oldukları takdirde bağışlanırlardı. 1604 yılında Sir Anthony Sherley'in refakatçisi seyyahların yazdığı gibi bu konuyla ilgili bilinenleri

663 Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas*, s. 49-50 (681).

664 A. Galland, *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 111-112 ve 83.

665 *A.g.e.*, I, s. 95.

nakleder: "Bir Hıristiyan bir Türk'e vurursa ya kolu kesilir ya Müslüman olur." ... "Bir Hıristiyanın kapısı önünde bir ölü bulunursa o Hıristiyan ya Müslüman olur ya da asılır." ... "Suriye'de küçük şehirlerdeki Hıristiyanlar Türk'e hakaret edemezler, cezası ya Müslüman olmak veya malını mülkünü terk etmektir." Ancak cezalarından dolayı Müslüman olanların sayısı azdı.[666]

Cezalandırılacağı korkusuyla Müslüman olanların önemli bir suçu yoksa Müslüman olmaya zorlanmaz ve suçu da affedilirdi. 1672'de Antoine Galland'ın şahit olduğu bir olay bunu kanıtlamaktadır:

> "Elçilikte kâtip olarak yetiştirilmek üzere İstanbul'da Şark dillerini öğrenen lisan öğrencilerinden biri bayram günü sarhoş olarak işlediği suçlardan dolayı ceza görmek korkusuyla Müslüman olmuşsa da daha sonra bu genç çocuk hükümet tarafından Fransız büyükelçisine iade edilmiş ve Fransa'ya gönderilmiştir."[667]

1640'da Lithgow, azledilen Moldavya Prensinin İstanbul'a geldikten sonra Müslüman olmak istemesi ve Müslüman olmasıyla tekrar eski görevine getirildiğini kaydeder:

> "Moldovya Prensi, Sultan Ahmed'in valileri tarafından memleketinden çıkarılınca İstanbul'a gelmiş elçiliklere başvurmuş ancak İngiliz elçisi Sir Thomas Glovers tarafından kabul edilerek misafir edilmişti. Fakat Sir Thomas Glovers'in beş yıllık elçilik müddeti sona eriyordu, yerine Sir Paul Pinder gelecekti, bunu öğrenen Moldovya Prensi, Müslüman olmaya karar verdi. Müslüman oldu. Buna karşılık kendisine sarayı ve prensliğin idaresi verildi. Hayatı boyunca senelik 12.000 altın para maaş bağlandı."[668]

---

666 A. Sherley, *The Travels and Adventures*, s. 31; Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 216.

667 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, s. 156.

668 W. Lithgow, *The Total Discourse*, s. 140-141.

Müslüman olmak isteyen Hıristiyanların bulundukları bölgede müftüye müracaat ettikleri bilindiği gibi[669] padişahın bayram veya cuma namazına gittiği caminin kapısında padişahın iznini almak için bekleyenler de olurdu. 1673 yılında Antoine Galland, böyle bir grup Hıristiyanın padişahın rızasını almalarına şahit olmuştu:

> "Padişah bu nizamla Sultan Selim Camii'ne kadar gitti, bu caminin kapısında Rum ve Ermeni olmak üzere on bir erkekle ayrıca üç kadın ve üç çocuk Müslümanlığa kabul edilmelerini zat-ı şahaneden dilediler ve bunu erkekler başlarını açmak ve külahlarını yere atmak suretiyle yaptılar. Padişah isteklerini başını hafifçe eğmek suretiyle kabul etti."[670]

Müslüman olacak Hıristiyanlar kelime-i şehadet getirirler ve sünnet edilirlerdi. Yahudilerden Müslüman olacaklarınsa kelime-i şehadet getirdikten sonra yüksek sesle "İsa Hak" yani İsa doğrudur demeleri gerekliydi.[671] Böylece Yahudiler de Müslüman olurken bütün peygamberlere inanmış olduklarını söylerlerdi.

Hıristiyan dönmelere Müslümanlara yapılan sünnet töreni aynen uygulanır, ancak bu dönmelere yapılan törende farklı olarak dönmelerin arkasından iki büyük leğen taşınırdı.

Sünnet töreninde bulunanlar bu leğenlere hediyeler, sadakalar koyardı. Aynı zamanda sağ elde bir ok veya kargının taşınması da Müslümanlıktan vazgeçenlere bunun bir darbe yapılacağı anlamına gelirdi.

1672 yılında Grelot, dönmelerin iyi Müslümanlar olarak kaldıklarını ve her geçen gün sayılarının arttığını yazar.

---

669 Missionaire, *Voyage d'un Missionaire*, s. 294; Divan'a gelerek Müslüman olmak isteyen Yahudi veya Hıristiyanlara eski kanuna göre Müslüman alâmeti olan bir mintan, bir takkeyle sünnet ve merhem akçası olarak elli akça verilirdi. Vezir-i Azam huzurunda divanda Müslüman olması için önce kelime-i şehadet getirir, elbisesi için defterdara emir verilir, divan çavuşlarından biri de onu kanuna göre divanda hazır bulunan cerraha götürür sünnet ettirirdi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 28).

670 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, 1, s. 95.

671 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 258.

"... Türklerin çoğu aklı selim sahibidir. Yeni Müslümanların imanından, samimiyetinden şüphe etmezler. Çünkü onların uzun zamandan beri edindikleri tecrübe, bu çeşit gençlerin kolayca dinlerinden döndükleri, Müslüman olduklarıdır. Ve çok Müslüman olan vardır."[672]

Grelot'nun belirtmiş olduğu bu gerçeğin esas nedenini 1640'da Lithgow'un bir yabancı gözüyle Müslümanlık üzerine mukayeseli görüşü açıklar: "... Fakat onların kutsal ibadetin gerçekçi yolunda kör olarak (düşünmeden) yaptıkları ibadet Hıristiyanlığı genel olarak öğretenlerin (ilahiyatçıların) yaptıkları gözlemlerden ve gösteriden uzak ve üstün olan ibadettir. Bizim gereksiz ekol sorularımızın getirdiği faydasız yenilikler Allah'a dosdoğru ibadet etmekten daha çok gerçeği bozar."[673]

Dönmeler Türk âdet ve geleneklerini tamamen benimsemişlerdir. Ancak eski âdetlerinden bazılarını da devam ettirenler olmuştur. 1669'da Guillatiere, Bayrak asmak âdetinin bir Hıristiyan geleneği olarak Osmanlı toplumunda sadece dönmeler tarafından uygulandığını yazar:

"Türkler Hıristiyanlarla olan savaşlarda, eğer bir Hıristiyan bayrağı alırlarsa bununla çok öğünürler. Çünkü bilirler ki bayrak kaybetmek Hıristiyanlar arasında şerefsiz ve çok üzülünecek bir olaydır. Fakat, Türkler buna rağmen savaşta ele geçirdikleri bayrakları ne teşhir ederler ne de asarlar.

Bizim yaptığımız gibi halka teşhir etmezler. Şimdi sadece dönmeler bizim dinimizde olmadıkları halde hâlâ bizim âdetlerimize bağlı kalarak, böyle savaşta ele geçirdikleri Hıristiyan bayraklarını evlerine asarak muhafaza ederler."[674]

672 Grelot (1672), *Relation Novele d'un Voyage de Constantinople*, s. 216.

673 W. Lithgow, *The Total Dicourse...*, s. 158.

674 Guilatiere (1669), *An Account of Late Voyage to Athens...*, s. 387.

Toplum İçindeki Meslekleri

Toplum içinde diğer meslekleri icra eden ve çeşitli uğraşıları olan dönmeler çoktu. 1573 yılında Philippe du Fresna Canaye bir dönmenin uğraşısı üzerine görgü şahidi olarak bilgi verir: "Bir Fransız dönmenin dükkânına gittik. Bu Fransız dönme ok ve yayları boyar, süslemelerini yapardı. Aynı zamanda padişahın seyisiydi.[675]" 1675 yılında George Wheler ve Jacob Spon İstanbul'da ve Mudanya'da tıpla uğraşan iki dönmeyle tanışmışlardı: "...Bazen biz At Meydanı'nda Mehmed Paşa adında bir İngiliz cerrahı görmeye giderdik. O bize gençken alındığını ve köle olduğunu Müslüman dininde büyütüldüğünü söyledi..." "Burada (Mudanya) kaldık. Bir Fransız dönme bizi kahve içmeye davet etti ve bize kukla oynattı, aslında tıp öğrendiğini söyledi"[676]

İtalyan asıllı dönmeler çoğunlukla denizciliğe eğilimli ve yetenekli olduklarından donanmada görevlendirilirlerdi. 1634 yılında Henry Blunt, İstanbul'dan İskenderiye'ye giderken Karadeniz donanmasının Kaptan Paşa gemisinde topçulara ait bir oda kiralamıştı. O, odanın sahiplerinin çok iyi İtalyanca konuşan iki dönme olduğunu yazar.[677]

KÖLELER

Akdeniz'de Korsanlık ve Esir Ticareti

Osmanlı İmparatorluğu eyaletleri içinde Yunanistan'ın güneyinde korsanlık ve esir ticareti yapan Magniotteların yabancı ticaret gemilerine olduğu kadar Osmanlı idaresindeki limanlara da zarar verdikleri olurdu. Böyle durumlarda Osmanlı donanmasından birkaç geminin Magniottelar üzerine gönderildiği biliniyor. Ayrıca Kuzey Afrika'daki eyaletlerin de ekonomisi korsanlığa dayanmaktaydı.[678] Ancak bu da devletin kontrolün-

675 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 121.

676 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 203 ve 213.

677 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 26.

678 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, S. 122; "Trablusgarb korsanları

de olup, ileri harekâtları hükümetçe durdurulurdu. 1672 yılının Mart'ında Kaptan Manere idaresinde bulunan bir Fransız ticaret gemisinin Bozcaada yakınlarında Trablusgarblı iki gemi tarafından zaptedilmesi üzerine durum Babı-âli'ye bildirilmiş ve Babı-âli'ce Çanakkale Boğazı'ndaki kalelerle Bozcaada kumandanlarına Trablusgarblıların tutuklanması için, ayrıca kaymakama da Fransız gemisinin iadesi ve alınan şeylerin geri verilmesi için emir gönderilmiştir.[679]

1624'lerde Fransız ticaret gemilerinin İstanbul'dan yüklediği malların dönüş yolunda Kuzey Afrikalı korsanlar tarafından her zamanki gibi soyulmaları üzerine Fransa büyükelçisi M. Cesy'nin şikâyetlerini bir sonuç alınmamışsa da Fransız diplomat Gedoyn, bir süre sonra Başvezirin Divan'da alınan kararlar Tunus ve Cezayir korsanlarını bu işi halletmek ve genel bir barış getirerek dengeyi sağlamakla görevlendirildiğini yazar.[680]

Ancak Akdeniz'de korsanlık yapanlar yalnız Magniotteler ve Kuzey Afrika'daki Berberiler değildir. 16. yüzyılda Malta şövalyelerinin Suriye kıyılarında limanları basarak esirler aldıkları bilindiği gibi[681] 17. yüzyılda faaliyetlerinin alanını genişletmiş olarak Avrupa'nın önemli ticaret limanlarını yağmalamakta oldukları kaydedilir. 1653 yılında Marsilya ticaret ve idari makamları XIV. Louis'ye başvurarak Malta şövalyelerine ait korsan gemilerinin Marsilya'ya yaptıkları baskını bildirmişlerdir.[682]

Chevalier Laurent d'Arvieux, 1659 yılında hayır yapmak isteyen Sayda Paşası adına Malta korsanlarından birkaç esir satın almıştı: "Bunların arasında Kudüs'te doğmuş on sekiz yaşında bir Türk kızı vardı. Paşa bu kızı bana ve Sieur Brue'ye aldırttı. Paşanın namına biz bu kızı 200 ecus'ye satın aldık."[683]

---

geçen eylül ayında korsanlık maksadıyla denize çıkarak iki Venedik gemisiyle küçük bir Fransız gemisini esir etmişlerdi" (A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 16).

679 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 33.

680 Gedoyn, *Journal et Correspondance*..., s. 68.

681 O.G. de Busbecq. *The Turkish Letters*..., s. 198.

682 P. Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant an XVIIe siecle*, s. 16.

683 Ch. d'Arvieux, *Memoires*...., I, s. 429.

Malta korsanları için ve kendi hesabına faaliyette bulunan Fransız, Beyrutlu ve Faslı korsanlar da vardı ve bunlar kendi milletlerine ait gemileri yağmalamak ve vatandaşlarını esir almaktan dahi çekinmezlerdi. 1673'lerde Malta korsanlarından bir Fransız olan Beninville'in Girid'e çıkardığı on dört Fransız gördükleri kötü muameleden Türklere sığınmışlardı.[684] 1705'te Fransa'ya dönerken gemisi bir Fransız korsanının eline düşmüş olan P. Lucas, Fransız korsanlarının ne kadar dehşet verici olduklarını anlatır: "Korkunç bir görünümdü bu. Bunların öfke ve tamahkârlıkta kâfirlerden yüz defa daha barbar olduklarını fark ettim. Sıra bana gelince benim de onlar gibi Fransız olduğumu ve Fransa kralının hizmetinde bulunduğumu söyledim ve onlara yalvardım."

Korsanlar Paul Lucas'ın Osmanlı İmparatorluğu eyaletlerinde Fransa kralı için toplamış olduğu antik madalyaları almışlar ve onu Leghorn'da karaya çıkarıp bırakmışlardı.[685]

1658'de İzmir ve Mısır arasında işleyen ve çoğunluğu İngilizlere ait olan gemiler korsan tehlikesine karşı toplarla donatılırdı. Bu gemilerde, Malta korsanlarının faaliyet sahası olan Girit ve Rodos adalarının bulunduğu bölgeden geçilirken yolculara gece güvertede sigara içilmesi ve ışık yakılması yasaklanırdı.[686]

İtalyanlardan, Malta şövalyeleri kadar Akdeniz'de öncülük edenleri Livorno korsanlarıydı. Fransa büyükelçisi Nointel, Ekim 1673 tarihli Sakız'dan yazdığı mektupta Livorno bayrağı taşıyan aslen Korsikalı ve Cenova tebaası olan Jean Maria ve Francesco adlarında Livorno korsanlarının bir Fransız gemisini zaptettiklerini anlatır.[687] Bu korsanların faaliyetlerinin sonucu olarak bu devirde Avrupa'da esir ticareti vardı.

İtalya'nın kuzey batısında ve Pisa'nın güneyindeki Leg-

684 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar,* II, s. 122; Temericour şövalyesinin denizlerde ki faaliyetiyle pek çok Türk esirini Malta'ya götürdüğü de bilinir (A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar,* II, s. 24-25).

685 Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas,* s. 407-414.

686 Ch. d'Arvieux, *Memoires,* I, s. 149-150.

687 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar,* II, s. 123.

horn[688] şehrinde Türk kölelerin çalıştırılması âdet olmuştu. Çoğunlukla bu köleler hamallık ve diğer ağır işlerde çalıştırılırdı, günlük kazançlarını efendilerine ödemek mecburiyetindeydiler. Ancak uygun görülürse pek ender olarak kendi ihtiyaçları için az bir para ayırmalarına izin verilirdi.

1702'de İngiliz seyyah Aaron Hill, Ferraralı Pietro Cornaro adında asil ve zengin biri İtalyan'ın Leghorn şehrinde gördüğü böyle bir Türk köleyi kefaletini ödeyerek serbest bıraktığını kaydeder:

> "Signior Pietro'nun odasının karşısında bir sıra (peyke) vardı. Signior Pietro orada sık sık düşünceli, melânkolik ve sessiz gözyaşı döken bir Türk görürdü. O, düğümüne gizlice gözyaşlarını silerdi. Signior Pietro, bu Türk'ün durumunu merak ederek, bir haberci gönderdi ve onu kendi odasına çağırttı. Türk, orada bu dili iyice öğrenmiş olduğundan onun İtalyanca sorularını cevaplandırdı ve hikâyesini anlattı: "Ben dürüst bir Müslümanım ne savaş ne de yağmacılık, soygunculukla alâkam var. Fakat, Kıbrıs'ta yaşlı babamı ziyaret ederken her ikisinin de kurbanı oldum"... Türk üç karısı ve iki oğlu olduğunu ve oğullarının şimdi birer adam olduklarını söyledi... Signior Pietro, Türk'ün bu durumuna acıyarak onu biraz para ve iyi sözlerle gönderdi.
>
> Türk her günkü nahoş işine devam etti. Signior Pietro, şehrin valisiyle ilişki kurarak asil bir Hıristiyan olarak hayır yapmak için çalıştı. Türk'ün kefaleti için 145 ducat temin ederek, serbest bıraktırdı. Türk çok sevinerek döndüğünde bu parayı Signior Pietro'ya nasıl ödeyeceğini sorduğunda Signior Pietro parayı geri ödemesini istemediğini fakat Türk'ten memleketine dönünce bazı Hıristiyan esirlerin kefaletini ödeyerek onları serbest bıraktırmasını ve memleketine geri yollamasını rica etti. Ve bir İngiliz gemisiyle Türk'ü memleketine geri gönderdi."[689]

688 Bugün İtalya'da Livorno (*The Concise Oxford Dictionary*, s. 692).

689 Aaron Hill, *A Full and Just Account of the Present State of The Ottoman Empire*, s. 33-34.

Osmanlı kaynaklarında Malta korsanlarının eline esir düşmüş birkaç Türk'ün ismi bilinir. Bunlardan Esir-i Hüseyin Bin Mehmed Malta'da 1625-1632 yılları arasında esir kalmıştı. Bursalı Esiri Mehmed Efendi 1649'da, Macuncuzade Mustafa Efendi 13 Mayıs 1597'de Malta korsanları tarafında esir alınmıştı. 1571'de İnebahtı savaşında İtalyanlar tarafından alınan Hindi Mahmut Roma'da dört yıl köle olarak kalmıştı.

1688-1699 yılları arasında Avusturya'da savaş esiri olarak mahkûm edilmiş olan Osman Ağa esaretinin 7 yılını Viyana'da geçirmişti. 1688'de kendisiyle birlikte esir alınmış Müslümanların sayısı 6 bini geçiyordu.[690]

Osmanlı Toplumunda Köleler ve Esir Ticareti

1691'de Jean du Mont "her yıl Türkiye'ye 50.000 köle girer"[691] demekle Türkiye'ye çeşitli kaynaklardan köle sevk edildiğini, yaygın bir esir ticaretiyle köle satışının var olduğunu belirttiği gibi Osmanlı toplumunda kölelerin ayrı ve kalıcı bir sınıf oluşturmadıklarını da açıklar. Satın alınan köleler ailenin bir ferdi olur, bir kısmı hayır için azat edilir bir kısmının da çalışarak kefaletini ödeyecek para biriktirmesine izin verilirdi. Savaş esiri olanlar veya satın alınanların büyük bir kısmı Avrupa'daki Türk esirlerinin mübadelesi için Avrupa'ya iade edilirdi.

Ayrıca cariyelerden doğan çocukların hukuken veraset hakları olması dolayısıyla hür doğmaları, kölelerin azat edilerek kabiliyet ve yeteneklerine göre en yüksek makamlara getirilmesi, servet sahibi olmaları onların nesilden nesile devam eden farklı bir sınıf haline gelmesini önlemiştir. Osmanlılarda önceleri kölelerin seçilmiş olanlarının devlet hizmetinde yetiştirilmek ve görevlendirilmek amacıyla savaş esirlerinden temin edildiği ve savaş esirlerinin geri kalanlarının da satılmak üzere esir pazarlarına sevk edildiği bilinir.[692]

---

690 Frederic Hitzel, *Prisonnier des Insideles*, Sindbad, 1998, s. 17-23.

691 Jean du Mont, A *new Voyage to the Levant*, s. 259.

692 III. Murad (1574-1595) devrinden başlayarak savaş esirlerinin esir pazarında

1431 yılında, Bertrandon de la Broquiere Bursa'daki bir esir pazarında gördüklerini anlatır: "... bu pazarda kadın ve erkek Hıristiyanlar da satılıyordu. Büyük yüksek tavanlı bir holde onlar sıraların üzerinde oturmuşlardı. Kadınların yüzleri görünmüyordu. Sadece elleri ve kolları görünmekteydi."[693] Savaş esirlerinin esir pazarında satılması 16. ve 17. yüzyıllarda esir ticaretinin gelişmiş olması nedeniyle devam etmiştir. 1554'te Dernschwam, İranlılarla Türklerin savaş esirleri hakkındaki tutumlarını kaydederken bunu açıklar: "İranlılar esirlerini Türkler gibi satmazlar, vurup öldürürler".[694]

Batıya yapılan seferlerde çok sayıda esir alınırdı. Örneğin, 1473 yılında Fatih'in 40.000 köleyi azat etmesi köle sayısının çokluğunu gösterir.

16. yüzyıl ortalarında Hırvatistan'a ve Macaristan'a devamlı yapılan akınlarda akıncılar aldıkları esirlerle geri dönerlerdi. Akıncıların getirdikleri esirlerin sayısı on beş yirmiyi geçmezdi. Esirlerden uygun görülüp seçilenleri en yakın eyaletin beylerbeyine götürülürdü, geri kalanı da pazarda satılırdı. Bir köle 40-50 "crawn" ederdi.[695] 1530 yılında Benedict Kuripecic, beraber seyahat ettiği elçi heyetiyle geçtiği Saray Bosna şehrinde bir esir pazarı olduğunu ve on beş yirmi kadar çocuk, genç ve kadının buraya satılmak üzere sevk edildiğini yazar.[696] Ancak 16. yüzyılın sonlarından başlayarak fetihlerin daha seyrek yapılması sonucu savaş esirlerinin sayısı azalınca, köle ihtiyacını karşılamak üzere esir ticareti gelişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda esir ticareti bağlı eyaletlerden Kırım Hanlığı ve Kuzey Afrika Beylerbeylikleri tarafından

---

satılmayıp yeniçeri bölüklerine alındığı Osmanlı kaynaklarında yazar (B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Harvard University Press, New York, 1973, s. 76).

693 B.de la Broquiere, *Le Voyage d'Outremer*, s. 135.

694 H. Dernschwam, *Tagebucheiner Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, nşr. F. Babinger, s. 31.

695 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 121 ve 102; ve 77; B. Kuripecic (1530), *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 22; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül Vukuat*, s. 69.

696 B. Kuripeçic 1530. *Yolculuk Günlüğü*, (çev. Ö. Nutku), s. 24.

sağlanırdı. Kırım Tatarları ve Kuzey Afrika korsanlarının sevk ettiği köleler İstanbul'da çok alıcı bulurdu.

Kırım Tatarları, Türklerin, Polonya, Bohemya, Macaristan'a yaptıkları seferlere katılırlar, satmak üzere pek çok esir de alırlardı. 1629'da DE TURCARUM MORIBUS'un yazarı Georgieviz esir tüccarlarının bu gayeyle seferlere nasıl katıldıklarını anlatmaktadır: "Türk Hükümdarları Hıristiyanlara karşı sefere çıkınca gerideki grup arasında büyük bir tüccar kalabalığı bulunur. Bunlar develer üzerinde yolculuk ederler. Esir bulmak ümidiyle pek uzun zincirleri yanlarında bulundururlar. Bu zincirlerle 50-60 esiri zaptetmek mümkündür."[697]

Polonya, Rusya, Kafkasya'dan getirilmiş esirler satılmak üzere İstanbul'a veya Kefe'ye sevk edilirlerdi. 17. yüzyılda İstanbul'un gümrük kayıtlarında her iki cinsten yirmi bin kölenin girişi yazılıdır.[698] Sevk edilen esirlerin bir kısmı buralardan imparatorluğun önemli şehirlerine esir tüccarları tarafından götürülür ve satılırlardı. 1657 yılında Chevalier d'Arvieux İzmir'den Sayda'ya giderken seyahat ettiği bir İngiliz gemisinde Mısır'a çeşitli mallarla her iki cinsten köleler götüren Türk tacirlerle beraber yolculuk yapmıştı.

Chevalier d'Arvieux'nün kaydına göre gemideki esirler erkek kölelerle harem ağaları tarafından korunan genç kızlardı ve hepsi de Polonyalı, Moskovalı ve Çerkez'di. Çok güzeldiler. Polonyalı ve Moskovalı köleler Hıristiyandı. Polonyalılar Türkçe ve Fransızca konuşurlardı.[699]

Deniz savaşlarında alınan esirler de çoğunlukla İstanbul'a getirilirdi. 1559 yılında Medina Dükü'nün birkaç İtalyan devletinin gemilerinden oluşan bir donanmayla Akdeniz'deki korsanlara karşı üs olmak üzere Tunus kıyılarında Cerbe Adası'nı iş-

697 B. Georgieviz, *De Turcorum Moribus*, s. 75.

698 B. Miller, *The Palace School of Muhammad the Conqueror*, s. 79; Barnette Miller, Tavernier'nin İstanbul gümrüğünden bahsetiğini yazar. Tavernier'nin seyahatnamesinin İngilizce tercümesinden faydalanmıştır (Tavernier, *The Six Voyages*.., s. 2). "Through Persia into Turky and the East Indies, finished in the year 1670 ... together With a New Relation the Present Grand Signor's Seraglio" (Londra 1678).

699 Ch. d'Arvieux, *Memoires*..., s. 151-152.

gal etmesi üzerine Piyale Paşa kumandasında gönderilen Osmanlı donanması beklenmedik kısa bir zamanda Cerbe'ye ulaşmış ve Hıristiyan donanmasını ani bir yenilgiye uğratmıştı.

Andrea Doria ve Medina Dükü'nün kaçarak kurtuldukları bu deniz savaşının sonunda İstanbul'a getirilen ve aralarında İspanyol ve İtalyan amiraller ve asillerin de olduğu esirleri o sıralarda İstanbul'da bulunan Ogier Ghiselin de Busbecq yakından görmüş ve onların bakımı ve kefaletlerinin teminiyle ilgilenmiştir. Bu esirlerden önemli kişilerin bir kısmı Divan'da sorgusu yapıldıktan sonra hapsedilmiş, bir kısmının da memleketine geri dönmesine izin verilmiştir. Geri kalan esirlerin hepsi Galata'da hapsedilmiş, hasta olanları da gene Galata'da bir camide alıkonulmuşlardı. Ogier Ghiselin de Busbecq, hasta esirlere de sadece ekmek ve su verildiğinden onların iyileşmesi için Pera'daki bir arkadaşı vasıtasıyla her gün birkaç koyun satın alıp, kaynatarak bu hasta esirlere et suyu ve diğer esirlere de et dağıttığını yazar.[700]

Ancak kefaletinin ödenmesi için Busbecq'e müracaat edenler de çoktu. Bir esirin kefaleti iki yüz altın kadardı. Kefaletini ödeyemeyenler Anadolu'ya sevk edilir veya forsa olarak kalırlardı.[701] Eseri iyi bir kaynak olan The'odore Spandouyn Cantacasın II. Mehmet'in (Fatih) Macaristan'da Sebesh şehrini fethinde Türklerin eline esir düştüğünü ve Tuna Nehri üzerinden o zamanki Osmanlı başkenti Edirne'ye gönderildiğini yazar. Çoğunlukla Anadolu'ya sevk edilenlerin Erzurum'daki esir pazarında satıldıkları bilinir.[702] Ayrıca Akdeniz'deki korsan gemilerinden ele geçirilen esirlerin İstanbul'a getirildiğine dair bazı kayıtlara rastlanır.

1673 yılı 3 Şubat Cuma günü Antonie Galland'ın naklettiği bir haberde Akdeniz'in ünlü korsanlarından Beninville'in gemisiyle diğer bir gemide ele geçirilen iki yüz Fransız esirinin İskenderiye beyi tarafından İstanbul'a getirilmekte olduğu ve

700 O. Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 177.

701 O. Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 178-179.

702 B. Miller, *The Palace School of Muhammad the Conqueror*, s. 77.

bu esirlerin Istanbul'daki zindanda mevcut kırk Fransız esirinin yanında zindana atılacakları bildiriliyordu.[703]

Evliya Çelebi'nin kaydına göre padişaha ait olan Galata kulesinde ve tersane zindanlarında çeşitli milletlerden otuz bir bin kadar esir bulunmaktaydı.[704]

Istanbul'a sevk edilen esirlerin satış usulleri ve fiyatları seyyahların gözlemlerinden ayrıntılı izlenebilmektedir. Ayrıca Kanunname'de kölelerin satışı ve gümrük vergilerine dair hükümler bu konuya temel olmaktadır.

1650'de Londra'da basılmış olan *A Description of the Grand Signor's Seraglio*'nun yazarı Robert Withers, bedesten'de esir satışları üzerinden alınan gümrük vergisin den bahsetmektedir: "... Bu bedestende 'Emeen' (Emin) oturur, bu gümrükçüdür. Satın alıcılardan ve köle satanlardan gümrük alır. Bu para yıllık büyük bir meblağ tutar, çünkü gümrük vergisi pek büyüktür."[705] Istanbul'un dışında kölelerin satıldığı diğer şehirlerde de satış vergisi ödenirdi. Örneğin iç-il livasında köle satışlarında iki akça satandan, iki akça da satın alandan alınırdı. Kanuna göre esirlerin bedestenden ve esir pazarından başka yerde satılmaları yasaktı.[706]

1621 tarihli seyahatnamede İstanbul'da esir pazarı ve bedestende satılan kölelerin çoğunlukla Polonyalı, Rus, Gürcü ve Çerkez oldukları kaydı vardır. Arşiv kayıtlarına göre İstanbul'da kadın esirler bedestende, erkek ve kadın esirler Eski Bedesten'de satılırdı.[707] Bu esirler, Kırım'a giderek onları Kırım Tatarlarından satın alan tüccarlar tarafından İstanbul'a getirilir ve satılırlardı... Ancak esrilerin çarşı ve pazarlarda

703 A. Galland, *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 14.

704 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 417.

705 R. Withers, *A Description of the Grand Signior's Seraglio*, s. 162-163; Satılan esirlerin değerleri belli olunca iki akça vergi bir emin tarafından tespit edilirdi (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 4-5).

706 Gelibolu Bazarının Yasağı Hükm-i Sureti No. 45 (*Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 62-63) (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 48, madde 4 ve s. 16, madde62); Kapan Yasağı Hükmi Sureti No. 42, (*Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 59).

707 Anonim 1621, *Voiage de Levant*, s. 112, Ahmed Refik, *İstanbul Hayatı*, s. 26.

vergi ödemeden satılmaları üzerine 1046 tarihli İstanbul kadısına yazılmış hükümde eskiden olduğu gibi halihazırda tamir edilmiş olan Esir Hanından başka çarşılarda satılmaları yasaklanmıştır.[708]

Seyyahların gözlemlerine göre bunların kadın ve erkekleri son derece güzel ve zariftiler. Şarkı söylemek ve işleme yapmak gibi hünerleri olmamakla beraber genellikle 100 ecu'ye (altın) satılırlardı. İstanbul'da satılan esirler arasında Macar, Transilvanyalı, İstiryalı ve Dalmaçyalılar da vardı.[709] Bu ikinci grup esir tacirleri tarafından getirilmemiş tutsaklar olmalıdır. En çok satılan köleler güzel olan bakirelerdi. Bunlar yüksek bir fiyatla satılırlardı. Satıcı bakireden sorumluydu, aksi halde aldığı parayı iade etmek ve sahtekârlık nedeniyle çok ağır bir para cezası ödemekle yükümlüydü. Bu da bakirelerin fiyatlarının yüksek olmasını etkilerdi. Bir bakirenin fiyatı genellikle 100 ducat (altın)'tı. Dulların fiyatı buna kıyasla çok daha düşüktü. 1640'larda William Lithgow, İstanbul'da esir pazarında Dalmaçyalı genç bir dulu 36 ducat'ya satın aldıklarını kaydeder.[710]

Çocuk esirlerin de yaklaşık olarak aynı fiyata satıldıkları biliniyor. 1551'de İstanbul'a gelmiş olan Fransız coğrafyacı Nicolas de Nicolay Bedesten'de Hıristiyan bir çocuğun satılışını görmüştü: "Burada her yaştan kadın ve erkek esirler de satılır. On üç, on dört yaşlarında bir Macar çocuk 34 ducat'ya bir Müslüman adama satıldı"[711] Nicolas de Nicolay'ın aynı bedestende 100 ducat'ya bir kaftan satıldığını kaydettiğine göre bir çocuk kölenin fiyatı bir kaftandan da ucuzdur. İngiliz Seyyah Robert Withers'in gözlemlerine göre, sokakta her çarşamba her çeşit köle alınır ve satılırdı.

Dadı, hizmetkâr ve cariye almak için buraya köle satın al-

708 Ahmed Refik, *İstanbul Hayatı*, s. 25, No. 52 ve 54-55, No. 101.

709 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 113; Lithgow (1640), *The Total Discourse...*, s. 136.

710 R. Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 136; Lithgow, *The Total Discourse...*, s. 137.

711 Nicola de Nicolai, *Le Navigationi et Viaggi* (1580), s. 61.

maya gelenler genellikle Türklerdi. Türkler her dinden ve milletten köle satın alabilirlerdi.[712] Kanuna göre Yahudiler ve Hıristiyanlar bu hakka sahip değillerdi. Bununla beraber Türklerden aldıkları esirleri cuma günleri Hıristiyanlara satan Yahudilerden Hıristiyanlar ancak Hıristiyan köle satın alabilirlerdi. William Lithgow, bazı Hıristiyan esirleri Yahudilerden satın alarak hayır yapan bir Fransız'la tanışmıştı ve birlikte bu gayeyle köle satın almışlardı: "...'The Great Dolphin' diye isimlendirilmiş bir Marsilya gemisi 40 gündür Galata'da demirlemişti. Bu geminin topçu kumandanı M. Nerack'la iyi dost olmuştuk. Bana gizlice söylediğine göre Türklerin elindeki Hıristiyan tutsakları fidyeyle kurtarıyordu..." Hıristiyanlardan gizlice bir Türk dost vasıtasıyla Hıristiyan köle satın alanlar da vardı.[713]

Genellikle bedestende satılacak köleler erkekler bir köşede, kadınlar diğer bir köşede ve yüzleri örtülü olarak bekletilirlerdi. Satın alıcılar tarafından yaşları ve diğer özellikleri sorulup öğrenildikten sonra fiyat konulurdu. Satılanlar hamama gönderilir ve öyle teslim edilirdi.[714]

Kölelerin nasıl satıldıklarına dair gördüklerini kaydetmiş olan Robert Withers bu konuda kendi görüşlerini de belirtmektedir:

> "... bu köleler hayvanlar ve sığırlar gibi alınırlar ve satılırlar.
>
> Gözden geçirilir, tekrar gözden geçirilir, kolları bacakları, vücutları ellenir ve Smithfield'deki pek çok atlar gibi ağızlarının içine bakılır. Hangi memleketten oldukları öğrenilir, dikiş dikmek, iplik eğirmek ve bunun gibi işlerden hangisi için iyi oldukları incelenir. Bazen anne çocuklarıyla satın alınır, ba-

712 R. Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 162 v 161.

713 Kanuna göre Yahudi ve Hıristiyanlara esir satılması yasaktı. (Ahmet Refik, *İstanbul Hayatı*, s. 25, no. 52); W. Lithgow, *The Total Discourse...*, s. 136; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 112.

714 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 112; Lithgow, gittiği esir pazarında 500 kadar köle olduğunu ve bunları iki saate yakın bir zaman incelediklerini ve onların çıplak olduklarını yazar. (W. Lithgow, *A Totall Discourse*, s. 136-137) ve 112.

zen de sadece çocukları annesiz satın alınır. Bazen iki veya üç erkek kardeş satın alınır, bazen de diğer kardeşler bırakılarak bir tek kardeş satın alınır..."[715]

1610'da İngiliz Seyyah Sandys'ın gözlemlerine göre, kölelerin alıcı tarafından incelenmesi ancak fiyat hakkında uyuşulduktan sonra ayrı bir odada yapılırdı.[716]

Osmanlı Toplumunda Kölelerin Yaşam Koşulları

1672 yılında İstanbul'da bulunmuş olan Grelot, Osmanlı toplumunda köle olmanın sanıldığı gibi köleye kötü bir yaşam getirmediğini ve bunun Avrupa'daki köylülerin yaşamından daha iyi olduğunu yazar:

> "Avrupa'da güvencesiz ve bakımsız köylü gönüllü olarak zincirlere konulur, İstanbul'a getirilir. Bu aşağılatıcı durumda esirlerin mutlu oldukları söylenebilir.[717] Genellikle, mevki sahibi zengin Türkler tarafından satın alınan köle efendisi tarafından tekrar satılmaz, ailenin bir üyesi olur, ölünceye kadar o ailede kalırdı. Müslüman olan köle azat edilirdi. Azat edilen köleler mevki sahibi yapılır, servet edinirlerdi."[718]

Chevalier d'Arvieux kölelerin din değiştirmeye zorlanmadıklarını ancak Müslüman olmaya teşvik edildiklerini kaydeder: "Dinlerinin eziyet ve cefa vermeyi menetmesi nedeniyle bir Müslüman kölesini gerçek imana ikna etmeye çalışır fakat bunu vaatler ve teşvikle yapar."[719] Hatta köle Müslümanlığı kabul edecek olursa zengin bir dul kadının bütün mülkü kölenin üzerine geçirilmek garantisiyle bu zengin kadınla evlenmesine izin verilirdi. Kadın kölelerden, satın alınarak girdiği

715 R. Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 10.

716 Sandys, *Travailes*, s. 54.

717 Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage*...., s. 218.

718 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 113; Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 161; W. Lithgow, *The Total Discourse*..., s. 136; Sandys, *Travailes*, s. 54; Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage*, s. 217..

719 Ch. d'Arvieux, *Memoires*, III, s. 458.

ailede bu ailenin bir üyesi olarak kalan cariyeler arasında yaşlanmış olanlar ağır ve sıkıcı işlerde görevlendirilirlerdi.[720]

Erkek kölelerin el sanatlarına kabiliyetli olanları diğerlerine göre daha iyi durumdaydılar ve bunların değeri diğerlerinin iki misli olurdu.[721] 1610 yılında ingiliz seyyah Sandys'in gözlemlerine göre erkek köleler kölelik sürelerinin sınırlandırılması veya kefaletle azat edilmeleri için veyahut da başka birine satılmak için efendilerini kadı önüne çıkmaya zorlayabilirlerdi.[722] Bu kölelerin azat edilmesinde eğer köle çalışmaya uygunsa zaman esas alınırdı. Fakat el sanatlarında hünerliyse kefalet ödemesi esas alınırdı. Her iki şekilde de azat edilen köleler kendi memleketlerine geri dönebilirlerdi. Fakat forsalar pek ender serbest bırakılırlardı. Zayıf ve sıhhatsiz köle hafif bir işte çalıştırılır ve fidyesini ödeyebilirdi.[723]

Esir pazarında her yaşta köle bulunduğundan onların arasında satın alınan çocuk köleler genellikle hadım edilirler ve iyi bir Müslüman olarak yetiştirilirlerdi. Yetişkinliklerindeyse efendilerinin yokluğunda evin ve kadınların idaresini üstlenirlerdi. Büyük saygınlıkları vardı. Sadık, zeki ve cesur olanları çoktu. Bazıları devlet idaresi için dahi uygun görülmüşlerdir. Bazılarına da ordu kumandanlığı verilmiştir.[724]

Osmanlı toplumunda köleler vicdan hürriyetine sahiptiler. Grelot bu konudaki gözlemlerini şöyle ifade eder: "Efendileri onların kiliseye gitmelerine asla engel olmazlar. Onlar istedikleri zaman ibadet ederler... Müslümanların 'Kutsal Kitabında' başka dinden olanların Müslüman yapılması emredildiği halde onlar hiçbir şekilde kölelerini din değiştirmeye zorlamazlar."[725]

Özel kişilerce satın alınmamış esirlerin korundukları zindanlarda papazlar tarafından ibadetleri için ziyaret edilmesine ve papazların da bu görevi yerine getirmesine izin verilirdi.

---

720 *A.g.e.*, III, s. 458; Sandys, *Travailes*, s. 55.

721 Georgieviz, *De Turcorum Moribus*, s. 82.

722 Sandys, *Travailes*, s. 55.

723 *A.g.e.*, s. 55; O. G. de Busbecq, *Turkish Letters*, s. 100.

724 Sandys, *Travailes*, s. 55.

725 Grelot, *Relation Nouveile d'un Voyage de Constantinople*, s. 218.

Antoine Galland, 1670'de Papa tarafından Trablusgarb'a gönderilmiş bulunan Observantin tarikatına mensup üç rahibin Trablusgarb'da Hıristiyan esirlerin tahsil ve terbiyeleriyle meşgul olarak misyonerlik görevi yaptıklarını ve kiralamış oldukları müstakil bir evde oturduklarını kaydeder.[726] 1694'te Gemelli Careri, kendisinin de tutuklu olarak bulunduğu tersane zindanında rahiplerin ayin için geldiklerine şahit olmuştu: "Ayın (Nisan) 4'ünde pazar günü bütün mahkûmlara ayin söylemek için hamama iki 'Jesuits' (Cizvit) rahibi geldi."[727]

Tersanedeki köleler gündüzleri gemiler ve kadırgalarda çalışmaya giderlerdi. Geceleri zincirlere bağlıydılar. Gemelli Careri tutuklu olarak kaldığı zindanda buna dair gözlemlerini anlatır: "1000 kölenin zincirlerinden dolayı cehennem gibi bir gürültü vardı".[728]

Evliya Çelebi'nin kaydına göre tersanedeki köleleri 300 azab nöbet beklerdi.[729] Bu zindanlar için seyyahların kayıtlarında "hamam" sözcüğü geçmektedir. Buna göre bu zindanların kısmen tersanedeki hamamlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Tersane zindanlarının ve buradaki kölelerin yabancılar tarafından görülmesine izin verilirdi. Jean du Mont, tersaneyi gezmesine izin verilmediği halde "esirlerin bulunduğu hamamları" gezmesine izin verildiğini kaydeder ve burada gördüğü kölelerin pek zavallı ve sefil olduklarını yazar, bu esirlerin kaldıkları yerler için de "pek sefildir" der.[730]

17. yüzyılın sonlarında tersanedeki kölelerin sayısının bir hayli azaldığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, Kanuni Sultan Süleyman zamanında tersane zindanlarında 31 bin köle olduğunu naklederken 1691'lerde Jean du Mont bu zindanlarda "üç-dört bin" kadar köle olduğunu yazar.[731] Bunun nedeni şüphesiz Kanuni Sultan Süleyman zamanında Akdeniz'de ve

726 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 19.

727 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 87.

728 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 87.

729 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 417.

730 Jean du Mont (1691), *A New Voyage to the Levant*, s. 160.

731 *A.g.e.*, s. 160; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 417.

Avrupa'daki seferler, fetihlerle İstanbul'a sevk edilen çok sayıda esir olduğu halde 17. yüzyılın sonlarında 1683 Viyana bozgunundan sonra toprak ve esir kazanılan seferlerin sona ermesine bağlı olarak İstanbul'a pek az sayıda esir sevk edilmiş olmasıdır.

Kuzey Afrika'daki kölelerden bir kısmı da forsa olarak çalıştırılır ve zindanlarda korunurdu. Chevalier d'Arvieux Tunus'ta forsa olarak satılacak esirlerin yaşam şartları bakımından XIV. Louis'nin kadırgalarındaki esirlerden farklı olmadığını söyler. Tunus'taki kölelerin bir kısmı da iş sahibi patronlar tarafından satın alınır ücretle patronların emrinde çalıştırılırlardı. Bunlar esir barakalarında yatarlar, geceleri barakaların kapısı kilitlenir, sabahları kapılar açılarak esirler çalıştırılmak üzere serbest bırakılırdı. Ancak patronlarından aldıkları izin kâğıdını göstererek sabah serbest çıkabilirlerdi.[732]

Chevalier d'Arvieux, bu esirlerin kaldıkları yerleri ve buralardaki yaşamlarını görmüştür:

> "Esas kapıdan girince insan kendini bir avluda bulur. Avlunun kenarında sıra sıra odalarla kulübeler dizilidir. Kulübelerde şehirdeki tavernaları işleten hapishane müdürü tarafından ücretle çalıştırılan köleler yatar. Odalardaysa papazlar tarafından hapishane veya akıl hastanelerindeki insanların bakımlarıyla görevlendirilmiş köleler kalırlar. Ayrıca her tavernada müşterilerin çıkardıkları karışıklıklara karşı hapishane müdürünü korumakla görevlendirilmiş bir köle tavernada kalabilir. Bu kölenin yüksek kirası hapishane müdürü tarafından bu görevine karşılık köle için ödenir. Barakalar esirlere yiyecek temin edemez, esirler, ancak patronlarının evinden buraya yiyecek getirirler. Barakaların bulunduğu avlunun sonunda, esas giriş kapısının tam karşısında esirler için bir şapel vardır."[733]

Bu esirlerden bazıları özel izinle barakalarda kalmazlar ve nerede hoşlanırlarsa orada kaldıkları günler için patronlarına

732 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 19; Ch. d'Arvieux, *Memoires*, IV, s. 8.

733 Ch. d'Arvieux, *Memories*, IV, s.0-6.

bir hesap öderlerdi. Ücretle çalıştırılan bu kölelerden başka özel kişiler tarafından satın alınmış köleler için Chevalier d'Arvieux şöyle demektedir: "Bunların yaşayışları ve gördükleri muamele Fransa'daki ev hizmetkârlarınınkinden farklı değildir. Kolaylarına geldiği şekilde de çalışırlar."[734]

Tunus'ta özel kişilere ait Hıristiyan köleler durumlarından o kadar memnun edilmişlerdi ki hürriyetlerine kavuşturulmayı dahi istememişlerdi. Chevalier d'Arvieux görevi dolayısıyla tanıştığı kimselerin böyle kölelerinden bahseder: "Mehmed Bey'in Fransız köleleri vardı ve Fransızlar kefaletleri ödenerek serbest bırakılmayı reddetmişlerdi. Efendilerinin kendilerine verdiği harçlık ve maaştan istedikleri zaman zaten kefaletlerini ödeyecek durumdaydılar". Tanıştığı kimselerden birinin evinde bir Hıristiyan kölenin özel dairesini de şöyle anlatır:

> "Manuel'in özel dairesi geniş bir hol, bir kabul odası, bir çalışma ve giyinme odası, bir kütüphane ve küçük bir şapelden müteşekkil olup, Manuel'in kendine mahsus verilmiş on beş kölesi de bu odaların ve dairenin bakımıyla görevlidir. Şüphesiz Don Manuel kendi kefaletini kat kat ödeyecek durumdaydı ve bunu yapmaya niyeti de yoktu."[735]

Burada, Hıristiyan kölelerin efendilerinden gördükleri muamelenin ancak bir babanın oğluna gösterdiği ilgi ve şevkatle eşdeğerde olduğunu söyleyen Chevalier d'Arvieux, 26 Haziran 1666'da diplomatik başarısının bir sonucu olan kapitülasyonların yenilenmesinin kabulünden sonra Fransız kölelerin nakit para olarak kefaletleri ödendiği zaman hareket gününe kadar gemide kaldıkları süre içinde eski efendilerinin kayıklarla, tavuk, şarap, meyva götürerek onları görmeye gittiklerini ve hareket günü de Fransızlarla eski efendilerinin şevkatle kucaklaşıp vedalaştıklarını yazar.[736]

Osmanlı toplumunda hizmetkârların ücretleri harçlık mahiyetinde olup, oldukça düşüktü. Jean du Mont bunların aldık-

734 Ch. d'Arvieux, *Memories*, IV, s. 5.

735 Ch. d'Arvieux, *Memoires*, III, s. 38-39.

736 Ch. d'Arvieux, *Memoires*, III, s. 458-460.

ları ücretin çok az olduğunu şöyle ifade eder: "Hizmetkârları Türklere atlarının bakımından daha pahalıya mal olmaz. Oda uşakları yılda 40 Aspres'ye mal olurlar. Seyis, kapıcı ve bahçıvan gibiler sadece yılda 25 aspres alırlar." Ev içindeki hizmetkârlar genellikle yere kadar uzun beyaz kaftan giyerlerdi.[737]

Kölelere falakadan başka ceza verilmezdi.[738] Kanuna göre kaçan esir yakalanırsa kadıya teslim edilirdi. Kadı esirin üç aylık nafakasını tayin ederek üç ay sonrasına tarihini kaydederdi ve esir bu süre içinde emanete alınırdı. Üç aya kadar esirin sahibi gelir ve onun efendisi olduğunu ispat ederse kadı esiri sahibine teslim ederdi.

Ancak esirin kaçmış olduğu yolun uzaklığına göre bir günlük yol için otuz, iki günlük yol için altmış, üç günlük yol için doksan ve bunu aşan bir aylık yola kadar da yüz akça ve esirin yediği nafakanın bedeli sahibinden alınırdı. Eğer üç ay dolar da esirin sahibi gelmezse kadı ve sancak beyinin ittifakıyla esir satılırdı. Esirin sahibi bundan sonra gelirse ve hukuken ispat ederse kadı satılan esirin parasını sancak beyinden alır, esirin sahibine teslim ederdi.[739]

Anadolu, Bosna ve Rumeli eyaletlerinde çalışan esirler arasında Avrupa'ya kendi memleketlerine dönmek için kaçmayı tasarlayanlar olmakla beraber Georgieviz, bunlardan Anadolu'daki esirlerin, Boğaz'ın aşılması güç olduğundan pek azının bunu göze aldığını yazar. Anadolu'dan kaçanlar Boğaz'ı aşmak için keresteleri getirerek sal yaparlar fakat çoğunlukla dalgalar arasında kaybolurlar veya Anadolu sahillerine geri dönerlerdi. Avrupa topraklarındaki eyaletlerde olanlarsa ekinlerin boy attığı zamanlarda kaçarlardı. Böylelikle ekinler arasında saklanabilirler ve yiyecek de bulabilirlerdi. Geceleri yol alırlar, gündüzleri gizlenirlerdi. İskoç Seyyah William Lithgow 1640'ta Abidos'dayken İstanbul'dan kaçan forsa Hıristi-

737 Jean Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 265 ve 174.

738 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 130; A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, s. 71.

739 *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), s. 71: (Kanunname-i Mihaliç Hükm-i Sureti, No. 51).

yan esirleri görmüştü. Bunlar İstanbul'da tersanedeki ve diğer gemilerin onarım ve bakımında çalışan kölelerdi. Bulundukları gemide kaptanın boğazını kesmişler, diğer Türkleri de öldürmüşler, gemiyle denize açılmışlardı. İkinci günün gecesi Çanakkale Boğazı'ndaki kalelerin önünden geçerken bunların gemisi topa tutulmuştu.

Zante Adası'na vardıklarında buradan yiyecek almışlar fakat buranın valisi onların karaya çıkmasına izin vermemişti. Ve esirlerin olduğu gemi karaya çekilince Türklerle olabilecek bir anlaşmazlıktan çekindiği için gemiyi yaktırmıştı. Lithgow, ertesi yıl buna benzer bir kaçma olayında esirin gemisinin Çanakkale'deki kalelerden topa tutulduğunu, çoğunun yaralandığı ve bir kısmının öldüğünü yazar.[740]

Osmanlı Toplumundaki Kölelik Üzerine Ogier Ghiselin de Busbecq'in Gözlemleri ve Görüşleri

> "Bizde (Avrupa'da) dilenci olanlar burada kölelerdir. Eğer bir köle yetersiz bile olsa efendisi yine onu beslemek ve bakmakla sorumludur. Her ne kadar zayıf ve faydasız olsa bile küçük önemsiz bir iş yapması mümkündür. Kendi ordusunda kumandan olan bir İspanyol askerinin esirken nasıl kefaletinin ödendiği olayını hatırlarım. Bütün azaları yaralarla işlemez hale gelmiş olmasına rağmen bir Türk tarafından satın alındı. Çünkü bu Türk ondan yararlanmak için bir yol bulmuştu. Onu büyük sürüler halinde kazların yetiştirildiği Anadolu'ya götürdü. Orada ona kaz sürülerine bakmak üzere ücretle iş verdi. Böylece kendisine de kâr getiren bir iş yapmış oldu. İlk defa köleliği ortadan kaldıran kişinin gerçekten toplum yararına bir hayırsever olup olmadığına şüpheliyim. Köleliğin çeşitli geri taraflarının olduğunun farkındayım, fakat bunlar iyi taraflarından kadar ağır basmaz. Eğer Roma hukukunda tavsiye edildiği gibi adaletli ve ılımlı bir kölelik şekli hâlâ var olsaydı,

740 Georgieviz. *De Turcorum Moribus*, s. 89-91; W. Lithgow, *The Total Discourse*, s. 127

özellikle devlet kölelerin sahibiyse, belki de hayatlarından ve özgürlüklerinden başka hiçbir şeyi olmayan pek çok kişiyi zaptetmek için bu kadar darağacına gerek kalmayacaktı; ve özgürlük fakirlikle birleştiği zaman bu daima dürüstlük yoluna yöneltmediğinden, bu gibi insanların arzuları onları her çeşit suç işlemeye sevk ettiğinden cezalandırmaya gerek kalmayacaktı. Herkes tam bir hareket özgürlüğüne sahip olduğu zaman arzularına karşı gelecek yapıda değildir ve herkes tabiat tarafından kendi kendini kontrol edebilme ve doğru yargıda bulunma yeteneğiyle donatılmamıştır; bundan dolayı teşebbüs edilebilecek birçok suça bir son olmayacağından daha üstün birinin yol göstermesi ve yönetimi gereklidir, tıpkı bazı hayvanların zor kullanılarak bağlanmadıkça daima tehlikeli olabildikleri gibi, Türkiye'de iradesi zayıf olanlar bir efendinin otoritesi ve kontrolü altında yaşarlar. Bu efendiler idare ve otoritelerinin karşılığı olarak kölelerinin çalışmalarıyla geçinirler. Türkler gerek özel işlerinde gerekse resmi işlerinde köleleri çalıştırmaktan çok şey kazanırlar ve kölelerin çalıştırılmasıyla evlerinin ekonomik düzenine de katkıda bulunurlar. Bundan dolayı bir atasözü der ki tek köle sahibi fakir sayılmaz. Böylece eğer devlet yeni bir yapı inşaası, nakliye, yıkım işi gibi işler yaptırmayı gerekli görürse daima köle emeği kullanılır. Antik devir eserlerinin ihtişamına biz hiçbir zaman ulaşamayız; bunun sebebi köle işçinin iş gücüne sahip olamayışımızdır, antik devirde yaşamış olanlara okumuş ve eğitilmiş kölelerin sağladığı her çeşit bilgiyle edinilen vasıtalardan yoksun oluşumuz bunun diğer bir sebebidir. Türk askerlerinin ana gelir kaynağını bu köleler teşkil eder. Eğer bir asker savaştan bir iki köleden başka hiçbir şey getirmemiş olsa bile oldukça başarılı sayılır ve bu zahmeti ödüllendirilir. Bir kölenin 40-50 crown (altın) değerinde olduğu düşünülürse bir savaştan 5000-6000 esir getirildiği zaman bunun ne kadar büyük bir meblağ tuttuğu görülür. Böyle seferlerin Türkler için ne kadar kârlı olduğu anlaşılıyor".[741]

741 O.G. Busbecq, *Turkish Letters*, s. 99-102.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sosyal Yaşam ve Gelenekler

"Allah sevgisiyle yoksulu, yetimi, esiri doyururlar"
Kuran, el-insan sûresi, ayet, 8.

SOSYAL YARDIMLAŞMA VE HAYIRSEVERLİK

Osmanlı toplumunda hayırseverlik dinî bir temele dayanmakla beraber aynı zamanda sosyal yardımlaşmaya bağlı geleneklerin ve kuruluşların özünü oluştururdu. Kuran'da hayır yapmak ve sadaka vermek emrolunduğundan toplumda zenginlerden fakirlere kadar herkesin hayır yaptığı görülürdü. 1620'de bu konuda gözlemlerini değerlendiren Fransız aydın Michel Baudier, "Hıristiyan dünyası içinde yaşayanlar ancak Türklerden sadakanın nasıl verileceğini öğrenirler" derken 1621 tarihli isimsiz seyahatnamede şu cümleler okunmaktadır: "Her Müslüman gelirinin onda birini verirse iyi Müslümandır. Onlar bu emri iyi tutarlar. Sanırım dünyada bunlardan (Türkler) daha hayırsever ve hayır yapan millet yoktur."[1]

1 M. Baudier, *Histoire Generale de la Religion des Turcs*, Paris 1625, s. 119; Anonim (1621), *Voyage de Levant*, Paris, 1632, s. 264.

Sadaka

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı toplumunda fakirlere ve ihtiyaç içinde olanlara sadaka vermek âdetti. Ayrıca İslâm hukukuna göre her Müslümanın yıllık gelirinin kırkta birini sadaka olarak vermesi gereği de yerine getirilirdi, buna zekât denirdi. Zekâtın verilmesinde Ebussuud Efendi'nin fetvalarında ilginç açıklamalar vardır: Buna göre deniz savaşında devlet donanması zarar görmüşse halk zekât niyetine donanmaya maddî yardım yapabilirdi veya tüccar devlete ödediği vergiyi "zekât" niyetiyle verebilirdi.

Genellikle sadaka dul kadınlara, yetimlere ve fakirlere verilirdi. Yüksek devlet memurları ve sultanlar da sadaka verirlerdi. 15. yüzyıl tarihçisi Neşrî'nin yazdığına göre Fatih Sultan Mehmed fetihten hemen sonra İstanbul'da dul kadınlara, yetimlere ve fakirlere her gün sadaka dağıttırırdı. II. Murad her cuma günü sadaka verirdi. Sadakanın nasıl verileceği Ebussuud Efendi'nin fetvalarında gösterilmişti. Buna göre cami veya mescit içinde sadaka verilmez, ancak mescit ve cami kapısı önünde sadaka verilebilirdi. Ayrıca, bu devirde medrese öğrencilerinden Kuran okuyarak geçimleri için halktan para toplayanlara para verilmemesi bu fetvalarda kesin olarak bildirilmişti.[2]

Toplumda sosyal yardımlaşmaya önem verildiği için dilenciler pek görülmezdi. Sadaka isteyen bazıları varsa da bunlar deliler ve cezalılardı. Bu cezalılar genellikle borç para alıp da borcunu ödeyemeyenlerdi. 1610'da İngiliz seyyah George Sandys, bunlara dair gözlemlerini anlatır: "Söylenenlere göre (Türkler) gizli olarak çok sadaka verirler. Gerçekten onların arasında pek az dilenci gördüm. Bazen sokakta zincirle birbirine bağlı dilenenler görürsünüz. Bunlar kendilerine borç vereni temin için dilenirler ve borçlarını ödeyebileceklerini kanıtlayabilirlerse ancak yıl sonunda serbest bırakılırlar."[3]

---

2 E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, İstanbul, 1983, s. 63 ve 179; Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, (haz. F.R. Unat-M.A. Köymen), Ankara, 1957, s. 681, 713.

3 Sandys, *Travailes*, s. 44.

Ogier Ghiselin de Busbecq, 1 Haziran 1560 tarihli mektubunda sadaka isteyenler üzerine gözlemlerini anlatır:

> "Dilenciler Tanrının ismi defalarca tekrarlanan her namazdan sonra sadaka toplamaya giderler. Bunlar başlarını eğerler ve yanlarındaki geyiği de birlikte baş eğmeğe alıştırmışlar. Halk bu olağanüstü beceriyi görmekten son derece hoşlanarak ve bunun kutsal ve acaip bir anlamı olduğunu düşünerek geyiğin sahibi olan dilencilere para vermeyi tercih ediyorlar, onlara madenî paralar saçıyorlardı. Ben, çok büyük bir geyik olmasından dolayı bu geyiği almak ve imparatora (Alman İmparatoru) götürmek istedim. Madem ki Türk dilencilerden bahsettim, şimdi bunlar hakkında bilgi vermemek doğru olmaz. Bunlara bizimkilerden çok daha az rastlanır ve genellikle bir yerden bir yere yaya seyahat eden ve çeşitli şekillerde kutsallık iddiasında ve dinî bahane ardında dilenen kişilerdir.[4] Bunların çoğunun dilenmelerinin bir özürü olarak kafaca zayıf oldukları söylenir. Bu tür insanlar Türk toplumunda daima hoş görüyle karşılanır. Çünkü Türkler, deliler ve geri zekâlıların cennete gideceklerine ve yeryüzündeki hayatları boyunca azizler gibi bilinmeleri gerektiğine inanırlar. Diğer bir sınıf dilencilerse Araplardır. Bunlar ellerinde bayrak taşırlar ve İslâm dinini yaymak için atalarının savaştığını bununla açıklayarak dilenirler, her yerde ve herkesten dilenmezler ancak yoldan geçenlere bir yağ kandili, bir limon veya bir nar vererek bunun fiyatının iki veya üç mislini isterler. Açıkça dilencilik şerefsizliği içine düşmemek için bir şey satmayı tercih ettikleri görülmektedir..."[5]

---

4 1551'de Nicolas de Nicolay, bunların şehir ve köylerde, inek, öküz, kurt, ayı ve geyik gibi terbiye ettikleri hayvanlarla yaşayan münzeviler olduğunu söyler. Ancak onların şehirlerin ortasında yaşayıp, kendilerini dünya hayatını terk etmiş gibi göstermelerini de ikiyüzlülük olarak nitelendirir. Bunlar aç kaldıkları zaman yalnızlık içinde yaşadıkları yerden çıkarak yanlarındaki hayvanla beraber dolaşır, halktan gerekli şeyleri isterlerdi. Bunların sayısı Edirne'de daha çoktu (N.de Nikolai, *Delle Navigationi*, Venetia, 1580, s. 113).

5 O.G. Busbecq(1554-1562) *The Turkish Letters*, Londra, 1968, s. 99-100.

Ehlileştirdiği hayvanla sadaka toplayan bir münzevî (Nicola di Nicolai, 1551, s. 114).

Osmanlı toplumunda sadaka alarak yaşayan gruplardan biri de "Torlak"lardı, bunlara "Durmuşlar" da denilirdi. Başlarında beyaz çuhadan yapılmış eski bir başlık olurdu, bu topatan kavunu şeklindeydi. Sırtlarına koyun veya keçi postu giyerlerdi, bunun üzerine de uzun tüylü bir ayı postu giyerlerdi. 1551 yılında Fransa kralının elçisi M. d'Aramonte ile İstanbul'a gelen coğrafyacı Nicolas de Nicolay'ın "dervişler" diye isimlendirdiği bir grup daha vardı ve bunların çevreye zarar verdikleri de olurdu. Köy ve kasabaların dışında yaşarlardı. Akılca normal

Torlak
(Nicola di Nicolai, 1551, s. 112).

olmadıklarından bilinçsizce suç işleyebilirlerdi. Köyden köye giderken bir bıçak veya usturayla kol ve bacaklarını çizerler sonra dilenirlerdi. Bunlar toplumda dinî bir grubun üyeleri oldukları için ve aynı zamanda deliliklerinden dolayı ilgi görürlerdi. Nicolay, dervişler veya delileri anlatır: "Delilere büyük saygı ve merhamet gösterilir. Bunlar diğer din adamları gibi yaşıyorlar, fakat kol ve bacaklarını hançerle yaraladıkları zaman Peygamber adına sadaka isterler. Bunların toplandığı yerde bir de başları var. Bu dervişler onu babaların babası anlamı-

na gelen 'Assambaba' (Âzam? Baba) diye çağırırlar."[6] Bunlar saç ve sakallarını keserler, başları çıplak gezerlerdi. Keçi veya koyun postundan giysileri vardı, kemerlerine bağlı küçük bir balta taşırlardı.

Hayır İçin Hizmet Veren Sosyal Kurumlar

Osmanlı toplumunda yapılan hayırlar sosyal kurumlarla toplumun her kesiminden ihtiyaç içinde olanlara ulaştırılırdı. Sosyal kurumlar vakıf gelirleri ve özel bağışlarla hizmet verirdi. Zenginler genellikle cami, han ve kervansaraylar inşa ettirir veya köprülerin onarılmasına katkıda bulunurlardı. Ayrıca vasiyet ederek kalacak miraslarından belli bir parayı şifahane ve diğer sosyal kurumların inşası ve giderleri veya kölelerin kefalet bedelleri için bırakırlardı.

Osmanlı hükümdarları arasında Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman'ın en çok hayır kurumu yaptıran hükümdarlar olduğu bilinir. Şehirlerde ve şehirlerarası yollar üzerinde Osmanlı hükümdarları, vezirler, paşalar ve diğer mevki sahipleri tarafından yaptırılmış hanlar, kervansaraylar ve imaretler vardı. İmaretler, hanlar ve kervansaraylarda yolcuların ve fakirlerin yemek ve yatma giderleri karşılanırdı. Yolcular din ve milliyet ayırımı yapılmaksızın üç gün hanlarda ve kervansaraylarda misafir edilirdi. Şair Lâtifî, İstanbul'da 17. yüzyılda imaretlerde ve misafirhanelerde fakirlere verilen yemeklerin nefasetinden ve en iyi zerde ve tatlıların buralarda bulunduğundan söz eder.[7]

Yaptırılan hayır kurumları arasında fakirler için bakım evleri de vardı. 1483 yılında başvezir olan Davut Paşa, İstanbul'da bir medrese, fakirler için bir bakım evi ve bir mahalle kurmuş, ayrıca bir cami de yaptırmıştır.[8]

---

6 Nicolas di Nicolai, *Delle Navigationi...*, s. 109; 1653 tarihinde ölen Elekçi Dede Slivrikapı'da iyi bilinen ermiş bir "torlak"tı. (Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul*, İstanbul, 1952).

7 Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, İstanbul, 1977, s. 36.

8 T.S. Cantacasin (1502), *Petit Traicte de l'Origine des Turcqz*, Paris, 1896, s. 83.

1693'te İtalyan seyyah Gemelli Careri, Edirne'de bulunduğu sırada camilerin gelirleri ve sağladığı sosyal hizmetleri ve imaretlere dair gözlemlerini anlatır:

> "Bütün camilerin hayır işlerinde kullanılmak üzere büyük gelirleri vardır. Bu gelirler, akıl hastaları, fakir halkın bakımı ve çocukların eğitimi gibi hayır işlerinde kullanılmak üzere yapılan bağışlar, verilen hediyelerdir. Bunun yanısıra onlar (Türkler) camilerin yanındaki imaretlerde fakir halka bin okka pilav ve yeterli miktarda et dağıtırlar."[9]

1672'de Fransız seyyah Grelot, İstanbul'daki hayır kurumlarının çokluğundan söz ederken buradaki şifahanelerde hastalar ve ruh hastalarının bakıldıklarını, tedavi edildiklerini; tekkelerdeyse fakirlerin kaldıklarını, her gün onlara buralarda yemek verildiğini yazar.[10]

Zengin veya fakir, milliyet ve din ayırımı yapılmaksızın herkesin üç güne kadar ücretsiz kalabildiği ve herkese yemek verildiği hanlar ve kervansarayların 17. yüzyılda yapısı ve hizmeti bakımından pek farklı olmadıkları bilinmektedir.[11] Bununla beraber 16. yüzyılda han ve kervansaray arasında yapı ve hizmet bakımından belli farklar olduğu Ogier Ghiselin de Busbecq'in gözlemlerinden anlaşılır:

> "Şimdi sana içinde sık sık kaldığımız hanlardan söz etmek sırası geldi... Niş'te bir handa kaldık bunlara Türkçe'de kervansaray deniliyor. Bunlar buralarda konaklamak için en uygun yerler, genişliğine göre oldukça uzun büyük bir binadan ibarettir. İçerde orta yerde develer, katırlar, vasıtalar ve yükler için açık bir alan bulunur, genellikle üç ayak (90 cm) yüksekliğinde bir duvarla çevrilmiştir. Bu duvarın yanı (di-

---

9 Gemelli Careri (1693), A *Voyage Round the World*, Londra, 1732, s. 59.

10 G. Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, Paris, 1680, s. 293. Hastaların tedavi edildiği şifahanelerde ayrıca dışardan başvuranlara ücretsiz ilâç verillirdi. 1615 yılında seyyah Polonyalı Simeon, Kahire'de Yeşil Mescid denilen caminin yanındaki şifahanede hastaların yattığını ve başvuranlara ücretsiz ilâç verildiğini yazar.

11 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 111.

van veya sedir gibi) binanın esas duvarına dayanır. Bu alçak duvarın üstü düzdür ve yaklaşık dört ayak (120 cm.) genişliğindedir ve Türkler için yemek masası ve yatak yeri olarak hizmet eder. Bunun üzerinde aynı zamanda yiyeceklerini pişirir veya ısıtırlar, dış duvara belli aralıklarla yapılmış ocaklar vardır. Duvarın üzerindeki bu yer yolcunun develer, atlar ve hayvanlarla paylaşmadığı tek mekândır. Hatta bu hayvanlar duvarın dibine öyle bir şekilde bağlanmışlardır ki başları ve boyunları duvarın üzerine değebilir ve sahipleri yemek yerken orada bekçi gibi dururlar ve sahiplerinin ellerinden ekmek, meyva gibi yiyecek de yerler. Yemek yedikten sonra Türkler bu duvar üzerinde atlarının eyerlerine bağlı olarak taşıdıkları bir kilimi yayarak ve onun üzerine de kaftanlarını koyarak yatak yaparlar, at eyeri yastık vazifesi görür, gündüz giydikleri ve etekleri kürk çevrili uzun giysileri üzerlerine örterler. Bu özel bir sosyal kurumun sağladığı rahatlığı vermez, bu hanlarda hiç mahremiyet yoktur, her şey açıkta halkın önünde yapılır. Ancak gecenin karanlığı bir insanı diğerlerinin bakışlarından korur. Bu çeşit bir kervansaray bende büyük bir tiksinti uyandırdı. Çünkü Türkler bizim alışkanlıklarımıza ve usullerimize bağlı davranışlarımıza büyük bir şaşkınlıkla gözlerini diktiler. Bundan dolayı daha sonra bir bahtsız Hıristiyanın çatısı altında kalacak yer bulmaya çalıştım. Fakat onların bu mezbelelik evleri de öyle küçük ki (misafir için) yatak koyacak yer bulmak mümkün olmuyordu. Bundan dolayı çoğu zaman ya bir çadırda veya arabamda uyudum. Bazı zamanlarda Türk hanında geceledim. Bunlar gayet geniş ayrı yatak odaları olan büyük binalardır. Hıristiyan, Yahudi, fakir veya zengin kim olursa olsun buraya girmekten menedilemez, kapı herkese açıktır. Paşalar ve sancak beyleri de seyahat ettikleri zaman bu Türk hanlarında kalırlar. Buralarda ben daima sanki bir kraliyet sarayındaymış gibi büyük bir konukseverlik gördüm. Burada herkese yiyecek ikram etmek bir gelenektir. Yemek zamanı geldiği zaman bir hizmetkâr masa büyüklüğünde ve ortasında bir kap etli arpa-yulaf çorbası olan bir tepsiyle (siniy-

le) önümüze gelir. Bu tepsinin çevresinde küçük yuvarlak ekmekler ve bazen bal petekleri de bulunur.[12]

Yapısı ve hizmeti bakımından bu farklı binaların her iki isimle bilindiği anlaşılmaktadır. 1573'te Fransız seyyah Philippe du Fresne-Canaye ilk kaldığı kervansarayı "atların ve insanların beraberce kaldıkları bir ahır gibidir. Ancak atlar yerde yerler, onların bulunduğu yerden biraz yüksekçe koridorlar vardır" diyerek tanımlarken Lüleburgaz'daki kervansarayı da "Bu büyük kervansarayın atlar için ahırları, seyyahlar için ayrı odaları vardır" diye tanımlar.[13]

Evliya Çelebi'nin gözlemlerine göre hanla bir kervansarayın büyüklüğü ve hizmeti bakımından benzer olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi Şam yakınlarında Yemen Fatihi Koca Sinan Paşa tarafından 1591'de yaptırılan Kadife hanında çok sayıda "hücreler" (odalar) ve "harem odaları" olduğunu yazar. Ayrıca Pazarcık'ta Makbul İbrahim Paşa sarayında "ehl-i harem, âyan ve kibar" için 70-80 oda olduğundan söz eder. Her iki handa verilen yemekler hakkında bilgi verir. Kadife hanında yolculara verilen yemeği anlatır: "Her gece cem'i misafirini ocak başına birer bakır siniyle beşer tas lahm pareli buğday çorbası, adam başına birer nân ve her ocağa birer şem-i reyganî ma şamdan hüdamları getirirler. Her gece misafirinin at ve deve ve katırlarına birer yem mukarrerdir." Aynı benzer yemeğin Pazarcık'ta Makbul İbrahim Paşa kervansarayında da verildiğini yazar.[14]

1675-76 yılında İngiliz seyyah George Wheler şehirlerde gördüğü ve kaldığı bu tip binalara kervansaray veya han denildiğini yazar. Ancak diğerlerine eski moda hanlat der:

"Eski moda hanlar ambar gibidir, odalara ayrılmamıştır, kala-

12 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 16-18.

13 Ph. Du F. Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 23, 48; Bu, Mehmed Paşa kervansarayıdır ve Mimar Sinan'ın eseridir. (*Tezkiret'ül Ebniye* (çev. R.M. Meriç), Ankara, 1965, s. 116.

14 Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, I.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1975, s. 199-203.

cak bölmeler de yoktur. Bu hanlarda sadece duvar çevresi boyunca bir ayak yüksekliğinde bir düzlük vardır. Bunun üzerinde yedi-sekiz ayak genişliğinde bir döşeme vardır., duvarın çevresinden dört veya beş yarda (yaklaşık 4,5 m.) uzaklıkta küçük bacalar yerleştirilmiştir. Bu bacalar arasına handa kalan yolcular atlarını bağlayıp, besledikten sonra yataklarını sererler. Fakat zamanımızda büyük şehirlerde yapılmış hanlar çok büyüktür."[15]

17. yüzyılda yaptırılan hanlar genellikle kare planda büyük bir avlu esas alınarak inşa edilmişlerdir. Avlunun ortasında geniş yalaklı bir çeşme ve avluyu çevreleyen kemerler boyunca eşit büyüklükte ve her birinin içinde ocağı bulunan odalar vardır. Kemerlerin üstündeki galeriye açılan odalar sayı ve plan bakımından alt kattaki gibidir. Görgü tanıklarına göre bu gibi hanlarda uzun zaman kalacak olan tacirler günlük 2 veya 3 "aspre" (akça) öderler, ayrıca mallarının konulduğu ambarları ücretle kiralarlardı. Bu tür hanlarda şilte, yastık ve halı daima bulunurdu.[16] Hanlarda geceleyecek zengin veya fakir herkese bir oda verilirdi. Bununla beraber hiç kimse birden fazla oda kiralayamazdı. Bu hanlarda grup halinde yolculuk edenler için ayrı bölmeler vardı. Bu bölmelerde onlar kendi aralarında rahatça kalabilirlerdi. Çok katlı hanlarda üst galerilere diğer hanlarda olduğu gibi küçük odalar açılırdı. Genellikle hanın ortasında bir de mescit vardı.[17]

Hıristiyan yolcular ayin ve ibadetlerini kaldıkları hanın bir odasında yapabilirlerdi. 1672 yılında Fransız gözlemci Antoine Galland'ın yazdığına göre Fransız elçisi İstanbul'dan Edirne'ye giderken Çorlu ve "Burgas"dan geçtikten sonra "Eski-Baba" (Babaeski) denilen küçük kasabadaki kervansarayda kalmışlar ve kervansarayın bir odasında aralarında bulunan peder Canisares'in yönettiği ayinden sonra tekrar yola koyulmuşlardı.[18]

15 G. Wheler, *A Journey into Greece*, Londra, 1682, s. 192.

16 Thévenot (1656), *Relation d'un Voyage fait au Levant*, Paris, 1665, s. 48.

17 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 192.

18 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, (çev. N.S. Örik), Ankara, 1973, s. 87.

Han veya kervansaraylarda yolcuların temizliği için mutlaka bir hamam olurdu. Bununla beraber şehir içindeki hanların çoğunlukla hamamı yoktu. Burada kalan yolcular için hanın çevresindeki hamamlar hizmet verirdi.

George Wheler, bu tür hanların Avrupa'da örnek alınarak uygulanmasını diler ve bu konuda görüşlerini yazar:

> "Benim fikrimce bu hanlar yolculara sağladığı kolaylıklar bakımından bizim Hıristiyan ülkelerimizde uygulanmalı. Çünkü bizim oteller, tavernalar ve birahaneler bu sefahat ve ayyaşlık yerleri bizim dinimiz açısından utanç vericidir. Bu gibi yerler kötülüğün, ayyaşlığın ve lüksün limanı olmakla kalmıyor aynı zamanda avare ve tembel insanların barınağı ve hırsızların, soyguncuların sığınağı haline geliyor. Otelleri ve tavernaları işletenler sağladıkları rahatlık için devamlı para sızdırıyorlar. Kısaca insan buralarda ruhen, bedenen yıpranıyor ve saygınlığını kaybediyor. Bu gibi yerleri düzeltmek için bunların işletmesini dürüst ve fakir adamlara vermeli ve buraları sadece tüccarlara, yolculara ve yabancılara açık olmalı. Böylelikle fakir adamlar az ücretle ve çabuklukla iş yapacaklar, kazançlarını evlerine, ailelerine götürecekler, zenginler de seyahatlerini israf yapmadan tamamlayacaklar. Özellikle bu gibi yerlerde şapel ve vaizler olursa ve onlara uygun maaş da verilirse zenginler hayır yapmak ve dinî görevlerini yerine getirmek için fırsat bulacaklar."[19]

Kervansaraylar ve hanlar buralarda kalan tüccarlar ve yolculardan kanunsuz işler yapanların veya bu gibi işlere aracı olanların saptanması bakımından da uygun yerlerdi. Kanuna göre "kervansarayda kalan ipek tüccarlarından simsara vergisini ödemeyenlerin kervansaraydan ayrılmalarına izin verilmemesi ve burada tutulması kervansaraycıya bildirilmişti."[20]

Kervansaraylar, hanlar ve bunlara bağlı imaret, hamam ve dükkânların hayırseverler tarafından yaptırılmasıyla eyaletler-

19 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 193.

20 *Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), Ankara, 1956, s. 43.

de bazı köy ve kasabaların imarı ve iskânı mümkün olmuştur.

1573 yılında yolu üzerindeki Lüleburgaz'a gelen Philippe du Fresne Canaye gözlemlerini anlatırken buranın kuruluşuna dair bilgi verir:

> "Bu büyük kasaba ağaçsızdı ve bir fersahlık (5 km) yeri de iskân edilmemişti. Mehmed Paşa (Sokollu) bu kasabayı tamamen kendi çabasıyla kurdu. Şimdi burada büyük bir kervansaray vardır. Bu kervansarayın atlar için ayrı odaları (ahır) vardır. İçme suları pek tatlıdır. Kervansarayın karşısında çok güzel ve büyük bir cami yer alır ve mermer sütunlarla süslüdür. Kervansarayda avlunun ortasında bir çeşme ve ayrıca kadınlar ve erkekler için hamamlar vardır. Avlunun ortasında güzel bir bahçeden birkaç basamak yükseklikte bir koridor "portique" kervansarayın bütün etrafını çevreler. Damın üzeri pek canlı renklerle boyalıdır. En içteki odalara kadar her bir odada musluklarından berrak sular akan çeşmeler vardır. Odalar dar ve küçüktür, genellikle Türk evlerindeki odalar da böyledir. Kervansaray, şifahane, cami, hamamlar ve üzeri kurşunla kaplı dükkânların inşaat giderleri pek büyük ve saygıdeğer Mehmed Paşa tarafından karşılanmıştır. Padişah ve sultanlar bu yoldan geçtikleri zaman bu kervansarayda kalırlar... Kervansarayda yolculara üç gün boyunca yemek verilir ve bu gibi giderler üç yüz kasaba ve köyün gelirleri üzerinden karşılanır."[21]

Polonyalı Simeon, 1618 yılında Beypazarı'ndan geçerken gözlemlerini anlatır: "Burası eskiden çok daha dar ve tehlikeli bir yer olduğundan halkı yüz, iki yüz kişiyi geçmezmiş. Fakat şimdi Nâsır (Nasuh) Paşa yeni hanlar, kervansaraylar yaptırmış ve bunların etrafında köyler kurmuştur."[22]

Osmanlı toplumunda hayır için köprüler, su kemerleri, çeşmeler, temiz ve bakımlı yollar da yaptırılırdı. Ayrıca toplumda zenginlerden başka fakirler de hayır yapabilirlerdi. Michel Baudier, gözlemlerine göre fakirlerin yaptığı hayırları anlatır:

---

21 Ph. du Fresne Canaye (1573), *Le Voyage du Levant*, Paris, 1897, s. 48.

22 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 163.

"Fakirler, Türk hayırseverliğinden yoksun bırakılmaz. Onlar da yolların, çeşmelerin inşasında, onarımında ücret almadan çalışırlar ve bu suretle sosyal hizmette bulunarak hayır işlemiş olurlar. Bu yapılan hayırlar böylece çok geniş kapsamlıdır. Dinlerinin emrettiği sadaka özenle yerine getirilir. Yoksul ve yalnız bir Türk hastaysa iyileşinceye kadar bakılır. Hastalar tedavi edilir, bağımlılar teselli edilir, mahkûmlar serbest bırakılır, ihtiyaç içinde olanların istedikleri gerekli şey verilir. Çünkü inançlarına göre hüküm günü onların peygamberi hayır yapmayanları korumayacaktır. Halka ait yerlerde katırları üzerindeki kaplarda su getirip, bunu günün sıcaklığında susayanlara verenler görülür."[23]

1621 tarihli isimsiz seyahatnamede yapılan hayırlar arasında komşuların yardımları anlatılır: "Onlardan biri ihtiyaç içine düşecek olsa komşularından hemen yardım görür". 1693'te İtalyan seyyah Gemelli Careri'nin gözlemlerine göre her kış okullarda fakir öğrenciler giydirilirdi.

Hayırseverler bu giysileri fakir öğrencilere giydirmesi için önceden (camideki) hocaya verirlerdi. Baudier, gizlice yapılan hayırlardan da söz eder: "İmamların eline para vererek dilenecek kadar yoksul olanlara ve bundan utanç duyanlara bu paraların verilmesini buyururlar. Böylelikle gizlice sadaka vermiş olurlar."[24]

Konukseverlik

Osmanlı toplumunda konukseverlik için 1621 tarihli isimsiz seyahatnamede şu cümleler okunmaktadır: "Onlar (Türkler) arasında Allah sevgisiyle evlerine yolcuları alanlar da vardır. Evde geceleyen yolculara dostça muamele edilir, ben bunu yaşadım."[25]

1678'de Cornelius de Bruyn, bu konuda gözlemlerini anlatır: "Barna Bachi (Bornova) denilen kasabaya vardık. Bir

23 M. Baudier, *Histoire Generale de la Religion des Turcs*, Paris, 1625, s. 120-121.

24 M. Baudier, *Histoire Generale de la Religion des Turcs*, s. 121.

25 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, Paris, 1632, s. 264.

Türk'ün evinde kaldık. Yolculara Türklerin çok büyük konukseverlik göstermeleri onların geleneklerindendir. Onlar cânı gönülden isteyerek Hıristiyanları misafir ederler."[26]

Paul Lucas, Türklerin konukseverliliğinin yolculara güven ve rahatlık verdiğini yazar:

> "Birkaç ormandan (İzmit çevresi) geçtik. Çok sayıda köy gördük. Bu köylerde bizi çok iyi ağırladılar, yemek verdiler. Yolcuları rahatlatmak ve yedirmek âdeti Müslümanların en şerefli âdetlerindendir. Bu yolcuya öyle rahatlık ve güven veriyor ki buralarda seyahat edenler çok rahattır. Parası olmayan fakirler (fakir yolcu) burada sıkıntıları ve yüklerinin azalacağına emin olurlar. (Konuksever) Türkler saf bir hayırsever olarak asla teşekkür beklemez ve karşılığını da istemezler."[27]

Dobruca'da Türklerin yerleştiği Deli Orman'da yolcular ev sahipleri tarafından davet edilir ve karşılıksız üç gün misafir edilirlerdi.[28]

Tabiat ve Hayvan Sevgisi

Bu devir Osmanlı toplumunda çiçeklere, kuşlara ve diğer hayvanlara gösterilen aşırı sevgi Avrupalı seyyahların ilgisini çeken önemli bir konu olmuştur. Ogier Ghiselin de Busbecq, 1555'te Edirne'den İstanbul'a giderken yolu üzerinde gördüğü çiçekleri ve Türklerin çiçek sevgisini anlatır:

> "Biz bu bölgeden geçerken her yerde çiçekler gördük. Bunlar Türklerin dedikleri gibi nergis, sümbül ve lâlelerdi. Uygun bir mevsim olmayan kış ortasında onları açmış görmek bizleri şaşırttı. Rumeli'de nergis ve sümbül boldur ve onların çoğunun öyle olağanüstü bir kokusu vardır ki bu çeşit güzel kokuya alışık olmayanlarda bir baş ağrısına neden olurlar. Lâle, kü-

26 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, Paris, 1714.

27 P. Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas*, Paris, 1712, s. 73.

28 Demetrius Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, Londra, 1734, s. 212; Dobruca'da Türk nüfus 1263'te yerleşmişti. (Hammer, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1966, 1, s. 12).

çük ve kokusuzdur, fakat güzelliği ve çeşitli renklerinden dolayı hayran olunur. Türkler çiçekleri çok severler. Hiç savurgan olmadıkları halde güzel bir buket için birkaç "aspres" (akça) ödemekten çekinmezler. Hediye olarak aldığım çiçekler bana pahalıya mal oldu. Çünkü onlara karşılık her defasında birkaç "aspres" ödedim.[29]

Osmanlı belgelerine göre 1594'te İstanbul'daki çiçekçi dükkânlarının sayısı iki yüzü geçmişti.[30]

1672'de Antoine Galland, Meriç Nehri yakınlarındaki Bosnaköy'de ve çevresinde gördüğü kuşların türlerini ve bu kuşların insanlardan hiç çekinmediklerini anlatır:

"Burada karabatak, saksağan kuşu, kuzgun ve kumrular ve özellikle leylekler görülür. Bu kuşlar o derece hür ve rahattır ki yuvalarını köyün yolları üzerindeki ağaçlara yaparlar, üzerlerinde iki veya üç kuş yuvası olan ağaçlar vardır. Padişahın bir bahçesinde tamamen karabatak yuvalarıyla dolu bir ağaç vardı. Bu kuşların bu derece hür olmalarının nedeni çocuklar dahil hiç kimse tarafından onlara fenalık edilmemesinden ileri gelir."[31]

Ogier Ghiselin de Busbecq, İstanbul'daki evcilleşmiş çaylakların şehir temizliğindeki faydalarından ve Sakız Adası'nda beslenen ve terbiye edilen kırlangıçlardan söz eder:

"Türkler genel olarak hayvanlara düşkün olmakla beraber özellikle çaylaklara ilgi gösterirler. Türklere göre çaylakların en büyük işlevi şehirlerin temiz tutulmalarına yarar. Bu çeşit kuşlar bu nedenle her yerde görülür, bunlar silâhtan, tuzaktan korkmazlar ve yarı evcildirler. Bir ıslık çalmakla hemen gelirler, havaya attığınız yiyeceği pençeleriyle kaparlar. Bir koyun kestirdiğim zaman bunun barsaklarının dağıtımı için çaylakları çağırmak âdetim olmuştu. Çaylakların on, on iki,

29 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 24-25.

30 Ahmed Refik, *Hicrî On birinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1931, s. 18.

s31 A. Galland (1672), *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik), 1, s. 90-91.

yirmisi ortaya çıkar ve kısa zamanda sayıları artarak evin üzerini gölge gibi kaplarlar. Bu çaylaklardan bazıları o kadar cüretkâr ve arsızdır ki elinde (yemek pişirmek üzere çiğ) et taşıyanların elinden etin bir parçasını kaparak kaçarlar.[32] Ben böyle durumlarda bir kolonun arkasına saklanarak yayla tuğla parçaları atarak ilk gelen bir iki taneyi kuyruk ve kanatlarından vururdum, birkaç tanesine öldürücü darbe vurup yere düşürünceye kadar buna devam ederdim. Türkleri kızdırmamak için bahçe kapıları kapalıyken bunu yapmayı göze alabiliyordum.

Kuşlardan söz ederken sana aynı zamanda kırlangıçlardan da bahsetmeyi unutmamalıyım. Böylece eğlencelerimin tam bir hikâyesini anlatmış olurum ve ben onların davranışlarına nasıl şaşmışsam sen de benimkine şaşarsın. Kırlangıçları Sakız Adası'ndan getirttim, bunlar bacakları ve gagaları kırmızı olan bir türdü. Zamanla o kadar evcil oldular ki can sıkıcı oldular. Çünkü devamlı olarak bacaklarımdan aşağı sarkıyorlar, kendilerini toza bulamak için benim saten terliklerimi gagalıyorlardı. Bundan dolayı onları bir odaya kapattım. Eğer hizmetkârlarımın bana söyledikleri doğruysa burada birkaç gün içinde fazla beslenmekten öldüler. Pliny (Plinius) kırlangıçlar ve büyük tavşanların hiçbir zaman şişmanlamadıklarını belirtir. Sakız Adası kuşlarla doludur. Kuşlar evlerde sahipleriyle beraber yaşarlar. Her köylü evinde büyük veya küçük sayıda kendi durumuna göre kuş barındırır. Sabah seher vakti kasabanın çobanı bunların hepsini ıslıkla çağırır, kuşların hepsi evlerden fırlayıp sokakta toplanırlar. Sonra bunlar tıpkı bizde koyunların çobanı izlemesi gibi çobanın arkasından çayıra giderler. Burada bütün gün güneş altında beslenirler. Akşam olunca aynı çobanın ıslığıyla çağırılırlar ve kaldıkları evlere dönerler. Kuşların bu alışkanlıklarını kasabanın sakinleri şöyle açıklarlar: Yavru kuş yumurtadan çıkar çıkmaz onu köylüler göğüslerine, gömleklerinin içine sokarlar ve orada onları bir veya iki gün tutarlar, bu arada kuş-

32 "Kırmızı giyme çaylak kapar" deyimi bu zamanlardan kalmış olmalıdır.

ları belli zaman aralarıyla dudaklarına götürerek ağızlarındaki çiğnenmiş yiyecekle beslerler. Diğer hayvanların çoğu gibi bu kuşlar da insanlarınkinden daha iyi hafızaya sahiptir ve şükran bilirler. Bu tür muamele onları sahiplerine bağlar ve bunu hiçbir zaman unutmazlar. Bununla beraber kuşlar hiçbir zaman gece dışarıda bırakılmamalıdır. Bu bir iki kere olursa doğadaki durumlarına geri döner, insan beraberliğinden çok hür yaşamı tercih ederler. Ben İmparatora (Alman İmparatoru) usta bir kırlangıç terbiyecisi getirmeyi çok istiyorum, böylece o, bize kırlangıç yetiştirme metotlarını öğretir. Ben gerçekten kuş terbiye edilişini görmedim. Fakat bana o kadar güvenilir tanıklar bilgi verdi ki buna kendi gözlerimle görmüş gibi inanabilirim."[33]

Bu devirde Orta Anadolu'da kuşlara gösterilen ilgi batıda bilinmeyen kuş türlerinin burada çoğalmasına neden olmuştur. Ogier Ghiselin de Busbecq, Ankara dolaylarında bu tür kuşların bir süre çiftliklerde barındırıldığını yazar:

"Sanırım bu bölgede Avrupa'da hiç görülmemiş ve bilinmeyen çeşitli türden kuşlar keşfettim, bunlar arasında bir ördek türü, posta arabalarında sürücünün çaldığı boynuz şeklindeki borunun sesini aynen çıkarıyordu, bundan dolayı bu tür kuşlara "borazancı kuş" denilebilir. Bu kuş hiçbir korunma vasıtasına sahip olmadığı halde hür, kavgacı ve şamatacıydı. Türkler bunun şeytanî ruhları korkuttuğuna inanırlar. Bu hürriyetine düşkün kuş, üç yıl boyunca barındığı çiftlikten fırsatını bulunca nehir yatağındaki eski yuvasına döner."[34]

Osmanlı toplumunda atlara diğer hayvanlara olduğundan daha çok bakım ve ilgi gösterilirdi. Philippe du Fresne Canaye, Türkiye'de terbiye edilmemiş bir atın görülmediğini yazar:

"Atların hepsi bakımlıdır ve çok temiz tutulurlar. Türkler, bir gelenek olarak atların kuyruklarını ve sert kılını, bütün atı

33 O. G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 102-104.

34 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 47.

veya atın yarısını boyarlar. Atlara bütün gün egzersiz yaptırılır. Atlar bu bakımdan da şahanedir, aynı zamanda çok itaatlidir. Tayları ipten engellerden atlatırlar, böylece bütün atları terbiye ederler. Bundan dolayı sokakta binicisi olsun veya olmasın terbiye edilmemiş bir tek at görülmez ve atlar bir yere bırakıldıklarında sahipleri gelinceye kadar beklerler."[35]

Ogier Ghiselin de Busbecq, gerek İstanbul'da gerek Anadolu'da atların bakımı ve eğitilmesine dair gözlemlerini anlatır:

"Benim Suriye, Arap ve Kilikya (Güney Anadolu) ve Orta Anadolu atlarından belli sayıda saf kan atlarım, yük taşımak için develerim ve dönüş seyahatim için gerekli her türlü malzemem var, çünkü ben efendimin buyruklarını yerine getirdiğime ve yola çıkmak üzere Türklerin iznini beklediğime Türklerin inanmasını istiyorum. ... Yaz aylarında akşamları atlarımı seyretmekten büyük zevk duyarım. Atların hepsi ahırdan çıkarılarak gecenin meltemiyle serinlemeleri ve daha rahat dinlenmeleri için avluya getirilir. Atlar gelirken başlarını kaldırarak ve yelelerini sallayarak bundan duydukları hoşnutluğu belli ederler. ... Onların ön ayakları kösteklenir ve arka ayaklarından biri iple bir kazığa bağlanır. Hiçbir at Türk atlarından daha evcil değildir. Kolayca kendi efendilerini ve kendilerine bakan seyisi tanırlar, bu atlar eğitilirken onlara gösterilen muamele son derece müşfiktir. Kapadokya'ya seyahatimde Pontus bölgesiyle Bithynia'nın bir kısmından geçerken (ki şimdiki durumundan ötürü 'Axilus' (ormansız) diye isimlendirilir), köylülerin taylara gençken gösterdikleri bakımı dikkatle izledim. Onları nasıl evlerinin içine aldıklarını, evde baktıklarını hatta masalarına getirdiklerini, okşayıp sevdiklerini gördüm; onları kendi çocuklarıyla bir tuttukları söylenebilir. Atların hepsinin boynunda bir çeşit tasma vardır. Bu tasma üzerinde kötü gözlere karşı ki bundan çok korkulur, sıralar halinde nazarlıklar vardır. Atların bakımıyla sorumlu olan seyisler de aynı derecede bunlara karşı müşfiktir. Her za-

35 Ph. du Fresne Canaye (1573), *Le Voyage du Levant*, s. 57.

man okşayarak severler, çok mecbur olmadıkça kızgınlıklarını sopa veya kırbaçla gidermezler. Sonuçta bu atlar insana son derece bağlı olur ve insanı ısıran veya tekmeleyen bir ata rastlanmaz. Tanrı adına, bizim metotlarımız ne kadar farklı! Bizim seyislerimiz atlara devamlı bağırmadıkça ve daima kamçılarını kullanmadıkça hiçbir etki yapamayacaklarını sanırlar. Bunun sonucu seyisler ne zaman ahıra girse atlar korkuyla titrer ve onlardan nefret eder. Türkler atlarına sahibinin binmesi için bir kelimelik emirle diz çökmeyi ve yerdeki bastonu veya kılıcı dişleriyle yerden alıp sırtındaki biniciye vermeyi öğretirler. At bunları öğrendikten sonra burun delikleri üzerine birer gümüş halka takılır, bu onun uygun biçimde eğitildiğinin bir delilidir. Öyle atlar gördüm ki efendisi üzerinden düştüğü zaman kıpırdamadan hareketsiz bekleyebiliyordu, bazıları seyisin etrafında daire yaparak yürüyor ve onun bir emriyle duruyordu. Bazıları da sahipleri benimle birlikte üst katta yemek yerken aşağıda kulakları dikili dinleyerek duruyor ve sahibinin sesini işittiği zaman kişniyordu. Türk atlarının bir özelliği de boyunları ileri uzatıldığı zaman hareketsiz olmaları ve dar bir hacim içinde dönememeleriydi. Bu gemin yapısından ileri gelir, gem Türkiye'nin her yerinde aynı biçimde yapılır. Bizde olduğu gibi atın ağzına uyması için daha sıkı veya daha gevşek olanları yoktur. Türk atları biz de olduğu gibi ortası açık nalla nallanmazlar, nalın altı tamamen kapalıdır, böylelikle ayağın sakatlanma olasılığı daha azdır. Bu atlar bizdekilerden oldukça uzun yaşarlar. Bizdeki sekiz yaşındaki bir at kadar kuvvetli yirmi bir yaşında bir at görmek mümkündür. Sarayda bazı atlar hizmetlerinden dolayı hayatlarının geri kalan kısmını sarayın ahırlarında geçirmek üzere bakılırlar. Bunlar arasında elli yıl veya daha fazla yaşayanlar vardır. Yaz gecelerinde sıcaklığın yoğun olduğu zamanlarda atları dam altında tutmazlar, fakat biraz önce söylediğim gibi gece melteminde dışarı çıkarırlar, bunun için atları bir at örtüsüyle örter, üzerlerine kuru gübre sürerler. Bu amaçla bütün yıl boyunca atın gübrelerini toplar güneşte kuruturlar ve toz haline getirirler. Bundan aynı zamanda atın ya-

tacağı yeri yaparlar. Samanı kullanmazlar. Atı beslerken çok az miktar ot ve orta miktar arpa verirler, bu atları besler fakat şişmanlatmaz. Çünkü Türkler atlarının daha uzun seyahatlere ve her çeşit işe uygun olmalarını tercih ederler. Kışın atlara at örtüleri örtülür, bunlar havaya göre değiştirilir. Bu örtü atın tüylerinin parlaklığını koruduğu gibi atı soğuğa karşı da korur. Çünkü bu hayvanlar soğuğa karşı çok hassastır ve özellikle kötü hava şartlarında üstleri örtülmezse hastalanırlar."[36]

Osmanlı toplumunda temizlik nedeniyle evcil hayvanlar arasında özellikle köpekler evlere sokulmazdı. Bununla beraber bu tür hayvanlar bakılırdı. 1690-1691 yılında Fransız seyyah Jean du Mont, bu hayvanları öldürmenin suç kabul edildiğini yazar:

"Onların (Türklerin) hayırları hayvanlara bile geçerlidir. Özellikle köpeklere karşı çok müşfiktirler. Köpekleri gerçekten sevmemelerine ve evlerinde beslememelerine karşın sokaklar köpeklerle doludur. Bunlar o kadar zayıf ve zavallılardır ki birisi bunların bir günden fazla yaşayacağını sanmaz. Ekmek ve etle bu köpekleri kapılarının önlerinde beslerler. Türklere göre kedi, köpek ve at gibi eti için beslenmeyen hayvanları öldürmek suçtur... Sekiz gün önce olan bir olayı (bir olayı) hatırlıyorum: Müezzin minareden ezan okudukça havlayan bir köpek vardı. Bu köpeğe çok kızdılar, fakat Allah korkusundan bu köpeği öldürmediler. Epey düşündükten sonra köpeği yakaladılar, Kadı'nın huzuruna çıkardılar. Köpeğin saygısızlığından dolayı bir Hıristiyan veya gâvur olacağını ileri sürdüler. Delil son derece açıktı. Bundan dolayı sonunda köpek ölüme mahkûm edildi ve hüküm derhal infaz edildi."[37]

Sokaklardaki köpeklere yoldan geçenler gezici sakatatçılardan aldıkları etleri verirlerdi. 1621'de bir Fransız seyyah, buna dair gözlemlerini anlatır: "Gençler şehirlerin büyük mey-

36 O. G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 105-108.

37 J. du Mont, *A New Voyage to the Levant*, Londra, 1696, s. 256.

danlarında sakatat ve buna benzer şeyler satarlar. Yoldan geçenler bunlardan bir aspreye (akça) bu gibi yiyecekleri satın alırlar ve daima etraflarında olan bu hayvanlara, kuşlara, köpeklere atarlar."[38]

1678'de İstanbul'da kalan Hollandalı seyyah Cornelius de Bruyn, köpeklerin beslenmesi ve bakımı üzerine gözlemlerini yazar:

> "...ayrıca belli bir parayı köpeklerin beslenmesi için harcarlar. Her gün köpeklere verilecek et için kasaplara aydan aya veya haftada bir para verirler. Parası olmayanlar da benzer hayır yapabilir, onlar da sadaka olarak verilmiş etleri, ekmekleri köpeklere dağıtırlar, böylelikle saatlerce etrafındaki köpeklere yiyecek dağıtanlar görülür. Bu nedenle Türkiye'de mahalleden mahalleye dolaşan, koşan köpekler görülmez. Bu nedenle asla bir karışıklık olmaz. Her mahallenin kendi köpekleri vardır. Başka mahalleye ait bir köpek oradan geçmek isterse mahallenin köpekleri tarafından boğulma riskini almış olur. Mahallenin köpekleri mahalleye hiçbir yabancıyı sokmazlar. Oradan geçenleri ancak belli bir köpek o mahallenin köpeklerine karşı korur. Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde bulundum, seyahatlerimde yanımdaki bir cins köpek beni aynı şekilde (mahalle köpeklerine karşı) korurdu. Galata'dan Pera'ya gidip gelirken gördüğüm bir şey dikkatimi çekmişti: (sokakta) bir köpeğin yavrularının etrafı küçük taşlardan yapılmış alçak bir duvarla çevrilmişti.
>
> Böylelikle yoldan geçenlerin bu köpek yavrularını bilmeyerek bir ihtimal ezmeleri önlenmişti. Bazıları da bu köpek yavrularını her gün buraya gelerek besliyorlardı. Ayrıca bu yavruların yağmurdan korunması için bir de yağmur örtüsü yapmışlardı. Bununla beraber köpekler Türkler tarafından pis hayvanlar olarak kabul edilir. Köpek onlara kazara sürünürse yıkanmak zorunlu olur. Bu nedenle hayvanların en sadığı olan köpekler bu memlekette sokakta yatarlar. Türkler köpekleri okşarlar, severler fakat ancak dükkânlarının önündeki

38 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 265.

üstü kapalı geçitte saçak altında barındırırlar. Venedik'te ve bazı diğer yerlerde de bu âdet vardır."[39]

Hayvanlara eziyet edilmesinin sözkonusu olamayacağı bu ortamda pek ender de olsa buna ters düşen bazı olaylar görülebiliyordu. Bu gibi olayları önlemek için suçluya gereken ceza verilirdi. 1705 yılında Fransız seyyah Paul Lucas tanık olduğu böyle bir olayı anlatır:

"Padişah tanınmaksızın (tebdil-i kıyafet) şehirde dolaşmaya çıkmıştı. Odun yüklü atların geçtiği mahallede durarak, merakla seyretti. Bu odun yüklü atların biraz sonra tekrar geçtiklerini gördü... Atların hali acınacak durumdaydı. Atları yükleyen ve onlara binmeye kalkışan adamlar haksızlık ve adaletsizlik yapıyorlardı. Zavallı atlar yükleriyle beraber bir de adamları taşıyacak halde değillerdi. Bunu gören padişah hemen bir emir çıkarttı: Buna göre yük taşıyan ata binmeye kalkışanlara falaka dayağı cezası verilecekti."[40]

TEMİZLİK VE SAĞLIK İLE İLGİLİ GELENEKLER

Temizlik

1610 yılında Ingiliz seyyah George Sandys, "Onların hamamları camilerinden sonra en mükemmel binalardır"[41] diyerek Osmanlı toplumunda vücut temizliğine ve sağlığa verilen önemi belirtir.

1551'de Nicolas de Nicolay hamamların mimarî yapısı üzerine gözlemlerini anlatır:

"Istanbul'da ve Yunanistan'da, Asya'da ve Afrika'da bütün Islâm şehirlerinde çok sayıda gayet güzel hamamlar bulunur. Özel olduğu gibi halka açık olanları da vardır. Bunlar eski Yu-

39 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, Paris, 1714, s. 112-113.

40 P. Lucas, *Voyages du Sieur Paul Lucas*, Paris, 1712, s. 48.

41 G. Sandys, *Travailes*, Londra, 1652, s. 54.

nan ve Roma hamamlarının mimarî bir benzeridir. Büyük ustalıkla yapılmıştır, inanılmaz bir incelikle inşa edilmiştir. Özellikle padişahın sarayında karıları ve paşaları için olan hamamlar olağanüstü derecede güzeldir. Halk hamamlarının büyük bir kısmı cilâlı taşlardan ve döşemeleri de renkli mermerlerden yapılmıştır. Bu tip hamamlar süslü kolonlarla doludur. Ortadaki esas hamamda yuvarlak kubbe yarım küre şeklindedir. Hamamın bir giriş kısmı vardır, buna antik dilde apoditario denir. Bunun içinde köşeler ve bir de ocak bulunur, yıkanmaya gelenlerin peştemalları ve gömlekleri kurutulur."

Seyyah, ayrıca burada ödenen ücretin belli bir miktar olduğunu ve herkese eşit muamele edildiğini yazar: "...hamamcı çocuklara ve hamamcı başına birkaç aspre (akça) öderler. Bütün Müslümanlar burada eşit muamele görürler, ödeyecekleri para kanunla kesin olarak saptanmıştır. Dinlerinin emrettiğine göre bütün Müslümanlar iyice yıkanmadan camiye giremezler."[42]

Sandys, Türklerin sağlık ve rahatlık için çok yıkandıklarını yazar: "Bu millet yıkanmayı çok sever, temizlik ve sağlık için haftada iki gün hamama gidenleri gördüm. Onların su içme ve bol meyve yeme alışkanlığından ileri gelen hazımsızlıkları yıkanmakla giderildiği gibi spor ve yürüyüşten sonra yıkanmak vücudu yeniler. Hamamlarda sabahları erkekler, öğleden sonra kadınlar yıkanırlar."[43]

1656 yılında Fransız seyyah Thévenot, Tophane'de yıkanmak için gittiği bir hamamda gördüklerini anlatır:

"Türkler sağlık için ve vücutlarını düzgün ve temiz tutmak için hamamları çok kullanırlar. Şehirlerde pek çok güzel hamam vardır, bir hamamı olmayan köy yoktur. Bütün hamamlar aynı mimaride yapılmıştır, aralarında hiç fark yoktur. Daha büyük, daha çok mermerle süslü olanlar bu bakımlardan diğerlerinden ayırt edilir. Ben Tophane'de güzel bir caminin

42 Nicolo de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi*, s. 64.

43 Sandys, *Travailes*, s. 54.

yanındaki en güzel hamamlardan birini anlatacağım: ...kare planda büyük bir salona girersiniz. Çevresi yirmi adım uzunluğundadır. Bu salonun iç çevresinde duvara bitişik taştan bir 'mastaba' (sıra) vardır. Genişliği 1 'toise' (yaklaşık 2 m) yerden yüksekliği yarım 'toise'dir (1 m). Bu mermer sıranın üzeri hasırla örtülüdür. Hamama geldiğiniz zaman 'fauta' (futa) denilen büyük bir örtüyü hasırın üzerine serersiniz. Soyunduktan sonra elbiselerinizi buraya koyarsınız.[44] Bu salonun ortasında büyük mermer kurnalı büyük bir çeşme vardır. Bu çeşme çamaşırlarınızı yıkamak içindir. Çamaşırlar yıkandıktan sonra salonun çevresi boyunca uzanan yüksek ince sıriklara asılır, kurumaya bırakılır. Yaydığınız örtünün üzerine oturduktan sonra size diğer bir örtü daha getirilir. Üstten gömleğinizi çıkarırken bunu önünüze koyarsınız ve bağlarsınız. Böylece soyunurken görülmemiş olursunuz. Aksi takdirde alenen soyunmak büyük suç olacaktır. Bu örtüyle bütün önünüzü ve arkanızı dizlere kadar örtersiniz. Gömleğinizi çıkardıktan sonra oturduğunuz örtünün üzerine diğer elbiselerinizin yanına koyarsınız. Ona hiç kimsenin dokunamayacağını düşünerek bırakırsınız. Zira hamamlar serbest ve emin yerlerdir, sanki kutsaldırlar. Buralarda hiçbir hilekârlığa asla teşebbüs edilemez. Hamamcı, herhangi bir kayıp veya zararı ödemekle sonumludur. Soyunduktan sonra (peştemalla örtülmüş olarak) küçük bir kapıdan biraz daha sıcak küçük bir salona girersiniz, buradan geçerek diğer bir kapıdan çok sıcak olan büyük bir salona girersiniz. Bu salon tamamen kubbelidir, ışık girmesi için kubbede küçük pencereler vardır. Bu sıcak ve büyük salon beşgen plandadır. Beşgenin her yüzü iki mermer desteğe dayanır. Her yüzde yarım ayak yüksekliğinde mermerden bir kerevet veya set vardır. Beşgenin her yüzünün ortasında duvarda iki ayak yüksekliğinde küçük mermer bir kurna vardır. Bu beyaz mermer kurnanın genişliği iki ayaktır, üstünde sıcak su musluğu vardır. Bu musluğun dört parmak üstünde soğuk su akıtan diğer bir musluk vardır. Böylece iste-

44 1551'de Nicolas de Nicolay, soyunma yerlerinin Türk halılarıyla kaplı olduğunu yazar (Nicolo de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi*, s. 64).

diğiniz sıcaklıkta suyu bu soğuk ve sıcak suları karıştırarak elde edersiniz. Bu salonda sıcak suyla dolu büyük bir taş kurna da vardır. Fakat bunun temizliği pek emin değildir, farklı hastalıkları olanlar bu suya girebilir, bu su sık değiştirilirse de gene de emin değildir. Bu büyük salonun ucunda tamamen mermer kaplı düz bir yer vardır. Orada bir uşak gelir, hamamlarda böyle uşaklar gelenlere hizmet eder, sizi sırtüstü yatırır, dizlerinizi göğsünüze ve karnınızın üzerine koyar, kollarınızı ve bacaklarınızı, bütün vücudunuzu sıkarak âdeta çatırdatır, bunu vücudunuzu rahatlatmak, sinirlerin gevşemesi için yapar. Sonra sizi yüzükoyun yatırır. Sırtınızda yürüyerek sırt adalelerinin de gevşemesini sağlar. Bundan sonra çene ve koltuk altlarını tıraş edersiniz. O (tellâk) vücudunuzun diğer yerlerini tıraş etmek için size bir ustura verir. Sonra küçük odalardan birine gidersiniz. Beşgenin her iki yüzünün birleştiği yerde bir odacık yapılmıştır. Bu odacıkta üzerinizdeki örtüyü çıkarır kapının üzerine koyarsınız. Sizi burada hiç kimse göremez ve buraya kimse giremez. Vücudunuzun diğer yerlerini burada tıraş edersiniz. Size usturayla beraber bir de macun verilmiştir, bu 'rusma' denilen belli bir mineraldir, kireç gibi karıştırılmış bir pudrayla sudan ibarettir. Bunu kılların düşmesini istediğiniz kısımlara sürersiniz. Bir çeyrek saat sonra macunla beraber kıllar düşer, tamamen düşmesi için bu kısımlar sıcak suyla yıkanır. Aksi takdirde uzun zaman kalırsa cildi de aşındırır. Rusma, Türkiye'de çok kullanılır. Padişahın gümrükleri bundan büyük gelir sağlar.[45] Tüylerden de arındıktan sonra tekrar örtünüzü belinize (dize kadar) örterek büyük salona dönersiniz. Sonra elinde siyah kaba yünden bir keseyle bir uşak gelir. Kuvvetle vücudunuzu ovar, böylece cilltteki kirler çıkar. Sonra uşak eline bir parça sabun alır ve bütün vücudunuzu sabunlar, bundan sonra üzerinize, her tarafınıza bol su döker, saçınızı da sabunlar, yıkar. Sonra sizi kurulamak için kuru bir örtü getirir. Buna sarınarak elbiselerinizin bulunduğu salona dönersiniz. Giyinirsiniz, uşak gene

45 Sandys, bunun Kıbrıs adasında bulunan bir mineral olduğunu yazar (G. Sandys, *Travailes*, s. 54).

size ayaklarınızı yıkamak için su getirir, salona gelinceye kadar ayağınıza bulaşan şeyler çıksın diye. Sonra sıcak ve kuru bir havlu getirir, ayaklarınızı kurularsınız. Tamamen giyindikten sonra diğer bir uşak size bir ayna getirir ve tutar, sonra parayı öder ve çıkarsınız. Genellikle hamam ücreti 2 aspredir (akça). Bu para servisi yaptıran hamamcı başına verilir. Biraz da bahşiş olarak uşağa para verilir. Bu hamamlar çok uygundur. Kanaatimce burada sık yıkananlar hastalıklardan korunmuş olurlar. Fakir olsun, kadın olsun, erkek olsun en az haftada bir kere hamama gitmeyen yoktur. Hamamlara erkekler bir gün, kadınlar diğer bir gün giderler. Bazı hamamlarda sabahtan erkekler, öğleden sonra kadınlar yıkanır. Bazı hamamlar da sadece kadınlara aittir. Hangi dinde olursa olsun, ne şartla olursa olsun kadınlar hamamdayken hiçbir erkek hamama giremez. Bu büyük suçtur, ya utanç içinde teşhir edilir ya da sopa cezası verilir."[46]

Sağlıkla ilgili âdetler

1678'de Hollandalı seyyah Cornelius de Bruyn, Türklerin sağlıklı olmalarının ve bu devirde Avrupa'da yaygın olan hastalıkları bilmemelerinin onların beslenmelerindeki sadelikten kaynaklandığını yazar:

> "Türklerin genellikle endamları güzeldir. Padişahın bütün imparatorluğu içinde sadece Hıristiyan şehirlerinde sakat ve biçimsiz yapılılar bulunur. Geri kalanın hepsinin vücutları sağlam ve gürbüzdür ve çok uzun ömürlü olurlar. Bunun nedeni sıhhate yararlı gıdalar ve yiyeceklerle beslenmeleridir... Pek nadiren hasta olurlar. Bizdeki gibi taş, kum hastalığı, damla illeti veya nekris gibi rahatsızlıklar onlarda yoktur. Onlar bunu yemek ve içmek için gösterdikleri itidale, kanaatkârlık va sadeliğe borçludurlar."[47]

46 M. Thévenot, *Relation d'un Voyage de Constantinople*, Paris, 1665, s. 58-61.

47 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 131.

Thévenot, Türklerin uzun ömürlü ve sağlıklı olmalarının nedenini sade beslenmelerine, temizliklerine ve spor yapmalarına bağlı olduğunu ileri sürmekle beraber bunu onların hastalıkları tedavi usulleriyle de ilgisi olduğunu yazar:

> "(biz) onların hiç tanımadıkları çok ciddi hastalıklara yakalandığımız halde onlar pek az hastalık bilirler. İnanıyorum ki bu sağlık onlarda doğuştan kısmen vardır. Sağlıklı olmalarının asıl nedeni sık banyo yapmaları yeme ve içme alışkanlıklarındaki itidaldir. Hıristiyanların yaptıkları gibi çok farklı şeyler yemezler. Asla şarap içmezler, sarhoş olmazlar ve spor yaparlar. Ayrıca hiç ilâç da kullanmazlar. Sağlıklı ve uzun ömürlü olmalarının nedenlerinden biri de onların geleneksel tedavi usulleri olmalıdır."[48]

Türkler genellikle ilâç kullanmamakla beraber hastalandıkları zaman ve gerek gördüklerinde dönmelerden, Hıristiyan veya Musevîlerden bazı hekimlere başvururlar, onlardan ilâç ve ilâç reçeteleri aldıkları olurdu. Belgelere göre Osmanlı toplumunda ilâç yapanların çoğu dönmelerdendi. Bunların arasında dinini değiştirmemiş Ermeni ve Yahudiler de vardı. Bu hekimlerden yetenekli olmayanların dükkânları kapatılırdı. Bu, hekimlerin sistemli çalıştıklarını ve denetlendiklerini gösterir. Hekimbaşı, sarayda padişahın özel doktoruydu. 16. ve 17. yüzyıllarda hekimbaşılar arasında Amasyalı Halimî ve Bekirzade Mehmed bin İbrahim'in tıp kitapları varsa da Cerrah Mehmed Paşa gibi oda hizmetçisiyken cerrahlığı öğrenerek hekimbaşı olarak atananlar da vardı (III. Murad devri, 1546-1595). Bundan dolayı saraya Yahudi doktorlar da çağırılırdı.[49]

1675-1676 yılında İngiliz seyyah George Wheler, İstanbul'da bir İngiliz asıllı dönmenin iyi bir doktor olarak Türkler arasında isim yaptığını ve uyguladığı ilâç tedavileri anlatır: "Bu 'Mahomet Bassa' (Mehmed Paşa) iyi bir Türk doktoru diye bilinir. Şuruplar, kan aldırma ve kadınlara reçetelerle

48 Thévenot, *Relation d'un Voyage*, s. 70.

49 Ahmed Refik, *Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 8; *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 28; O. Şevki, *Türk Tebabet Tarihi*, İstanbul, 1991, s. 179, 208.

hekimlikte kabiliyetini gösterir. Arapça, İtalyanca, İngilizce ve Latince kitapları da vardır ama onları ne derece anladığını bilemem."[50]

Thévenot, Türklerin genellikle ilâç olarak bal kullandıklarını yazar. Seyahatnamesi 1650 yılında Londra'da yayımlanan İngiliz gözlemci Robert Withers de Türklerin âdetlerine göre hekimin tedavi için sadece bir çeşit şifalı şurup verdiğinden söz eder.[51]

Osmanlı toplumunda "hacamat" baş ağrılarının giderilmesi için uygulanan tedavilerden biriydi. Thévenot'un gözlemlerinden bu tür tedavinin ayrıntıları izlenebiliyor:

> "...hacamatı çoğunlukla dönmeler yapar. Bunu deneyen bazı Türkler de vardır, fakat onlar kalın bir neşterle yaparlar. Başları ağrıdığı zaman ağrıyan yerin etrafını bir çakıyla çizerler. Buna zor katlanırlar, bir hayli kan çıktıktan sonra biraz pamuk koyarlar, yarayı kaparlar veya alında beş, altı uzun kesik yaparlar. Baş ağrılarını dindirmek için ateş de kullanırlar. Başı çok ağrıyan bir adam görmüştüm, kulaklarının üstüne kızgın bir demir ucu sürdü ve gerçekten dağlamaya yarayan bu alet onu iyileştirdi, sonra biraz pamuk konuldu ve tamamen iyileşti. Ayrıca bu gibi ağrılar için yakılmış fitil uygulayanlar da vardır, sıcaklığına sabırla katlanılır."[52]

Thévenot, Türkler arasında hekimlik mesleğinin pek geçerli olmadığını yazar:

> "İstanbul'da bir Türk, bana fitil tedavisini öğrenerek bunun hekimliğini yapmaya kalkışan birini anlattı: Hekimlik yapmak isteyen bir Türk, dönmelerden nasıl fitil tedavisi yapıldığını öğrenmişti, fakat iyi öğrenemediğinden diğerleri onunla alay etmişlerdi. Osmanlı toplumunda ilâç yapmakta, tedaviyle uğraşmakta iyi bir gelecek yoktur. Söylediğim gibi nedeni

50 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 203.

51 Thévenot, Relation d'un Voyage, s. 70; R. *Withers, A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 111.

52 Thévenot, s. 71; E. Düzdağ, *Ebussud Efendi Fetvaları*, İstanbul, 1983, s. 182.

Türklerin pek az hastalığa tutulmalarıdır. Hastalık nedir pek bilmezler ve (tedaviyle) iyileştikleri zaman ilâçlara ve doktora az para öderler. Eğer hasta ölürse bu onlara çok acı verir, hastanın ölümüne sebep olmaktan onları (doktorları) suçlarlar ve (doktora) para vermezler."[53]

Bu devirde salgın hastalıklara karşı Türklerin tutumu Avrupalılarınkinden çok farklıydı. 1690 yılında Fransız seyyah, Jean du Mont, bunun nedenini anlatır:

"Kadere inançları o kadar kuvvetlidir ki bulaşıcı hastalıklardan korunmak için tedbir almaya gerek görmezler. Böyle durumlarda önlem alan Hıristiyanlara da kızarlar. Bir Fransız bana geçen gün (başından geçen) bir olayı anlattı: Bir veba salgınında sokakta yürürken vebadan ölmüş bir adamı taşıyan birkaç Türk gördü. Bunlardan kaçmak için yolunu değiştirdi. Fakat o adamlardan biri koştu ona yetişti ve yaralı göğsünü açarak ona süründü ve 'ölü ve ölen adamlara saygı göstermeyi ve yardım etmeyi öğren' dedi. Bunların hiçbirinin mucize olmadan kurtulmalarına olanak yoktu. Bulaşıcı hastalık bulunan yerden gelenlerden kaçınmıyorlar. Bazı limanlar vardır ki bulaşıcı hastalık olan şehirlerden bu şehir sakinlerinin kaçabilmesi, uzaklaşabilmesi için gerekli birkaç tekne bile bu limanlarda bulunmaz."[54]

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun liman şehirlerinde ve ticaret yolları üzerindeki şehir ve kasabalarda Akdeniz limanlarından gelen ticaret gemilerinden, Asya'dan gelen kervanlardan vebanın yayıldığı ve önlem alınmadığı için büyük kayıplara sebep olduğu bilinir. 1621 tarihli seyahatnamede vebanın genellikle Mısır'dan gelen gemilerle yayıldığı anlatılır:

"Bu hastalık genellikle Mısır'dadır. Fakat havanın temiz olduğu yerlerde çok tehlikeli değildir. Ancak hava değiştiğinde çok teh-

53 Thévenot, s. 71.

54 J. du Mont, A *New Voyage to the Levant*, s. 259; Ebussuud Efendi bir fetvasında vebadan kaçmakta sakınca olmadığını belirtmiştir. (E. Düzdağ, s. 182)

likeli olur, kırar, geçirir ve bulaşıcıdır. Bu şöyle olur: Mısır'dan İstanbul'a devamlı bir ticaret vardır. Türkler kaderciliklerinden dolayı bu hastalığın bulaşmasını önleyici tedbirler almazlar. Böylece bu hastalık bütün Türkiye'ye yayılır ve Mısır'daki kadar büyük zarar verir, öyle ki İstanbul'da günde iki yüz veya üç yüz insan ölür. Fakat bu kadar az değildir, günde bin adam öldüğü zaman padişah şehre çıkmaz. İstanbul'da günde bin iki yüz veya bin beş yüz insan ölür, bu da üç, dört ay sürer."[55]

Ogier Ghiselin de Busbecq, 1562'de İstanbul'da bulunduğu sırada evinde veba olayı görülmesi üzerine evini değiştirmek için sadrazam Rüstem Paşa'ya başvurmuş, fakat isteği padişaha iletilince anlamsız bulunmuş ve sadrazamın evinin de vabalı olduğu söylenerek kendi bulunduğu evde kalması tavsiye edilmişti. Busbecq, bu olaydan kısa bir süre sonra vebadan ölen Sadrazam Rüstem Paşa'nın yerine getirilen yeni Sadrazam Ali Paşa'nın evinde görevli Almanlardan vebanın İstanbul'da ne kadar kayıp verdiğini sormuştu. Buna göre, İstanbul'da vebadan beş yüzün üzerinde, çok şiddetli salgınlarda günde bin veya bin iki yüz kişinin öldüğü söylenmiştir.[56]

Şehirde vebadan kaçmak isteyen Hıristiyanların bulundukları yerleri terk etmelerine izin verilmezdi. 1673'te Antoine Galland, 10 Eylül Pazar günkü hatıratında bununla ilgili bir olayı anlatır: "Bir gün önce bostancıbaşı, Karadeniz kanalına gelmiş ve veba nedeniyle İstanbul'dan, Beyoğlu'ndan ve Galata'dan oraya sığınmış olanların dönmelerini emretmişti."[57] Bundan dolayı Pera'daki yabancı elçiler ve elçilik mensupları şehirde salgın hastalık olduğu zaman ancak Pera'nın bağlarındaki evlerde kalırlardı. 1556'da Fransız gözlemci Jerome Maurand, tanık olduğu böyle bir olaydan söz eder: "Pera'nın girişinde yerleşmiştik, ve haşmetli efendim maiyetiyle birlikte salgın hastalıktan dolayı bağa çekildi."[58]

---

55 Anonm (1621), *Voiage de Levant*, s. 188.

56 O. G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 182-183 ve 188.

57 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik), II, s. 104.

58 J. Maurand, *d'Antibes a Constantinople*, s. 205.

Sultan Ahmed, 1612'de salgın hastalık saraya kadar yayıldığında kızkardeşlerinden biri vebadan ölünce Nasuh Paşa'nın tavsiyesine uyarak Davut Paşa Sarayı denilen sayfiye evlerinden birine çekilmişti.[59]

Görgü tanıklarına göre halk arasında kadercilik nedeniyle hastalıktan kaçılamayacağı inancı o kadar yaygındı ki hiçbir önlem alınmadığı gibi sakınılmazlığın da aşırı dereceye varan örneklerine rastlanırdı. 1615 yılında İstanbul'da bulunan Pietro della Valle, şehirlerde bulaşıcı hastalıktan sonra hastaların karantinaya alınmasına önem verilmediğini ve ayrıca vebadan ölenlerin elbiselerinin pazarlarda ve çarşılarda açıkça satıldığını, bunun da hastalığın daha çok yayılmasına neden olduğunu yazar.[60] George Wheler, bu konuda gözlemlerini anlatır: "...biz burada (İstanbul'da bedesten) çok kalmadık. Kendimizi hemen dışarı attık. Çünkü burası eski elbise satanlarla kalabalıktı ve öğrendiğimize göre bunlar vebadan ölenlerin elbiseleriydi."[61]

Buna benzer bir olaya İstanbul'dan Edirne'ye giderken Ogier Ghiselin de Busbecq tanık olmuştu. Edirne'ye vardıklarında onunla yolculuk eden ve rütbesi voyvoda olarak bilinen vebalı ölünce daha güç bir durumla karşılaşmışlardı: "Çünkü Macarların hepsi (satılmak üzere zincirlerle götürülen Macar esirler başlarındaki hasta voyvoda tarafından Edirne'ye götürülüyordu.) ölü adamın eşyaları üzerine üşüştüler. Biri onun ayakkabılarını, diğeri deri yeleğini, öteki kaçıracağı herhangi bir şeyin korkusuyla onun gömleğini yakaladı, bir diğeri de keten çamaşırını..."[62]

Büyük şehirlerin yanısıra küçük şehirler ve kasabalarda da bu salgın hastalık önlem alınmadığından büyük kayıplara neden olurdu. 1678 yılında Cornelius de Bruyn, Manisa'da bulunduğu sırada burada bir yaz önce otuz bin kişinin öldüğünün kendisine söylenildiğini yazar.[63]

---

59 Michel Baudier, *Histoire Generale de la Religion des Turcs*, s. 163.

60 P. della Valle, *Pietro's Pilgrimage* (haz. W. Blunt), Londra, 1953, s. 17.

61 G. Wheler-J. Spon (1675-76), *A Journey into Greece*, Londra, 1682, s. 193.

62 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters* (haz. E.S. Forster), Oxford, 1968, s. 68.

63 C. de Bruyn, *Voyage au Levants*, s. 36.

Bu devirde Osmanlı toplumunda akıl hastalarının onlar için özel yapılmış bir binada kapatılarak bakıldığı bilinir. Manisa'daki akıl hastanesini görmüş olan Cornelius de Bruyn, bununla ilgili bir sözün anlamını açıklar: "Bütün Türkiye'de ancak bu şehirde delilerin kapatıldığı bir ev vardır. Zekâca hasta olanlar buraya getirilir. Biri hakkında 'o, Manisa'ya gönderilmeli' denildiği zaman o kişinin akıldan beri olduğu anlaşılır."[64]

TOPLUMSAL GELENEKLER

Osmanlı ordusu vaya donanması seferdeyken imparatorluğun merkezi İstanbul'da şehir sakinlerinin heyecan ve merakla sonucu bekledikleri, zafer haberi gelince herkesin birbirini kutladığı görülürdü. Ogier Ghiselin de Busbecq, İspanyolların Cerbe'yi işgal etmeleri üzerine Kanunî Sultan Süleyman tarafından Kaptan Paşa olarak atanan Piyale Paşa'nın kumandasındaki donanma Cerbe'ye doğru sefere çıkarken İstanbul'da duyulan heyecanı anlatır: "Bütün şehir alarmdaydı. Evde veya dışarıda olan herkes seferin nasıl sonuçlanacağına dair ağır ve ciddi şüphelerle tedirgin olmuştu." Busbecq, zafer haberi üzerine duyulan sevinci de görmüştü: "Piyale Paşa'nın zaferi bildirmek üzere İstanbul'a gönderdiği gemi limana girer girmez Hıristiyanların yenildiği havadisi bütün şehre yayıldı ve Türkler büyük zaferleri için birbirlerini kutladılar."[65]

Görgü tanıklarına göre sefere çıkan ordunun başarısı için şehir sakinleri günlerce camilerde dua ederlerdi. 1672'de Antoine Galland, IV. Mehmed'in Lehistan seferi sırasında İstanbul'da camilerin zafer için dua edenlerle dolduğunu yazar:

> "Ayasofya Camii'nin ayakta altmış bin kişi alacağı ve diz çökmüş yahut kendi âdetleri üzere topukları üstünde oturmuş

64 *A.g.e.*, s. 36: "Il le fait mener a Manassia".

65 O.G. Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 170, 171.

(bağdaş kurmuş) kırk binden fazla insan alamayacağını Türkler yaklaşık olarak hesap etmişler. Bu (sayı) Osmanlı ordusunun zaferi için genel bir dua yapıldığı ve fevkalâde bir kalabalık yüzünden yalnız caminin değil, fakat At Meydanı'na kadar bütün civar yolların dolduğu son perşembe günü belli olmuş."

Bu sefer sırasında İstanbul'da camilerde yapılan duaların tekrarı günlük tarihleri Antoine Gallanad'ın hatıratında okunur: "1 Ağustos Pazartesi Türkler gene kütle halinde duada bulundular. ... 4 Ağustos Perşembe Türkler güneş doğmadan önce Sultan Bayezıd Camii'nde merasimle dualar ettiler ve kaymakamla şehrin diğer büyükleri bu dualarda hazır bulundular."[66]

Zafer haberi şehre ulaşınca saraydan toplar atılarak şenliklerin yapılması ilan olurdu. Zafer haberi kesin olarak gelmedikçe önceden şenlik yapılması menedilirdi. Geleneğe göre zafer söylentisi üzerine genellikle herkes pencerelerinde yakmak üzere çok sayıda cam fener satın alırdı ve şenlik için hazırlık yaparlardı. İstanbul'da yapılan bu zafer şenlikleri İstanbul şenlikleri olarak bilinir.[67]

Sol Tarafın Şerefli Kabul Edilmesi

1573 yılında Philippe du Fresne Canaye bunun nedenini açıklarken buna dair gözlemlerini anlatır: "Padişah alayla camiye giderken sağında Sokollu Mehmed Paşa vardı. Başı padişaha dönük olarak yürüyordu. Zira Türkler sol tarafı en şerefli kimseye ayırırlar. Onlar, solda olanın sizin kılıcı çekmenize engel olabileceğini, halbuki sağda olanın bunu yapamayacağını söylerler."[68]

1678'de Cornelius de Bruyn, Türkler arasında sol tarafın üstün ve şerefli sayılmasının kılıcın solda taşınmasından ileri gel-

66 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (N.S. Örik), Ankara, 1949, 1, s. 158, 160, 161.

67 *A.g.e.*, 1, 181-185.

68 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 125.

diğini yazar.[69] Thévenot, Avrupa'daysa sağ tarafın üstün ve şerefli kabul edildiğini; Türklerin solu şerefli saymalarını da belli geleneksel nedenlerinden dolayı son derece makul bulur.[70]

Lâkaplar ve İsimler

Bu devirde Osmanlı toplumunda sınır komşusu devletlerin veya savaş halinde bulunulan düşman devletlerin milletlerinden benzerlik düşürerek takma isimle söz etmek âdet olmuştu. Moldavya Prensi Demetrius Cantımır, Osmanlı tarihi üzerine yazdığı eserinde Türklerin diğer milletlere verdiği takma isimlerden örnekler gösterir:

> "Bu milletin (Türkler) bütün milletlere ve düşmanlarına lâkap takmak âdetidir. Böylelikle, bugün Polonya kralı ve Saksonya Elektörü, Macaristan'da imparatorun kumandanı olan kral Auguste'ün Türkler arasında lâkabı "nal kıran"dır. Yahudilere de "Chifud" (çıfıt) derler. Iranlılar "kızılbaş" diye anılır. Ermeniler "Bokhchi=mâche=merdes" (bokçu), Gürcüler "Bit yeiji=Croqueurs de poux" (bit yiyici), Tatarlar ve Iskitler "Liakh yiji= mangeurs de charognes" (leş yiyici), Hintliler "'Dilenji Médecius" (dilenci), Araplar "akılsız", Rumlar "boynuzsuz koyun", diye anılır. Ayrıca karada yaşayan Rumlara "arabacı" denir. Adalarda yaşayan Rumlara "gemici" denir. Arnavutlara "ciğerci" denir. Moldavyalılara "Boğdani nadan= Boğdans, inhumains" (Boğdan-ı Nağdan) denir. Bulgarlara, Sırplara "haydut" denir. Raguzalılara "Casus, hain" denir. Bosnalılara "Potur" denir. (coureurs des grands chemins=büyük yolların koşucuları), Ruslara ve Moskoflara "Ruh-ı Menhus" denir. (Âmes méchantes= Rusi menkius), Polonyalılara "Fodul gâvur" denir (Fodul Gaur), Almanlara "Gurur Kâfir" denir ("Gurur kiafir" fiers Blasphémateurs), Venediklilere "balıkçı" denir. (Baly kij=pêcheurs), Itayanlara "Fireng Hezar Reng"

69 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 130; Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 57.

70 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 57.

denir. (gens de mille couleurs) Fransızlara "aynacı" denir. (Aineji ruses=hileci, kurnaz), Hollandalılara "peynirci" denir. (Peinirji, marchands de fromage), Ingilizlere "çuhacı" denir. (chokaji, ouvriers en laine), Isponyollara "tembel" denir. (Tembel, faineans)."

Halk arasında kullanılan isimler lâkaplar ve deyimlerden de bazılarının Demetrius Cantemır kaydına göre lâkap olarak ve deyim olarak farklı oldukları anlaşılmaktadır. Tokmak, aktif bir adama verilen bir lâkap olduğu gibi halk arasında kullanılan bir deyimde farklı anlam taşımaktaydı: "Başımıza tokmak geldi" tâbiri "bu adam bize can sıkıntısı verdi" anlamına geliyordu. Bu tamamen Türklere ait bir deyimdir. "Tokmak Han" gibi bu ismi taşıyan, kullanan Iranlılar bu deyime sadece aşinaydılar.[71]

16. ve 17. yüzyıllarda erkek çocuklara verilen isimler ve anlamları 1621 tarihli seyahatnamede kaydedilmiştir:

"Çocuklarına genellikle şu isimleri verirler:
MUHAMMED (MEHMED) (Louable=medhe lâyık)
AHMED (AMAT) (bon=iyi)
SELİM (poisible=yumuşak huylu)
YUSUF (ISVPH) (Ioseph)
MUSTAFA (MVSTAPHA) (Santifié= takdis edilmiş)
İSKENDER (SCANDER) (Alexandre)
ISMAİL (ISMAEL) (Oyant Dieu=Allah'ı dinleyen)
MAHMUD (desirable=azu edilir)
İBRAHİM (HiBRAHİM (ABRAHAM)
SÜLEYMAN (SOLİMAN) (pacifique=barışçıl)
SUPHI (SOPHY) (Saint=aziz)
MURAT (AMVRAT) (vif=çevik)
ALI (haut=yüksek)
SERMET (SEREMETH) (diligent= gayretli, hamarat)"[72]

71 Demetrius Cantımir, *Histoire de l'Empire Ottoman, ou se voyent Les Causes de son Aggrandissement et de sa Decadence*, (çev. M. de Joncquieres), Paris. 1743, kitap III., s. 20,

72 Anonim (1621), *Voigae de Levant*, s. 259.

Demetrius Cantımir çok kullanılan isimlerden ikisinin anlamını verir: "...Özdemir oğlu: Bu kelime demirin özü anlamına gelir. Söyleyebilirim ki Türklerde bu ismi taşıyan pek meşhur, yiğit bir kişi vardır. Hamza: Samson gibi(dir). Bu isim zekânın gücüne işaret eder."[73]

Nezaket ve İncelik

1634'te İstanbul'da kalan İngiliz seyyah Henry Blunt, Türklerin âdetlerinin Avrupalılarınkinden farklı olmakla beraber bir incelik taşıdığını şöyle açıklar: "Türk usulü bize bizim anladığımız şekilde yabancı (barbarous)[74] görünmekle beraber bu bizimkinden farklı diğer bir çeşit nezakettir."[75]

1573'te Philippe du Fresne Canaye, Avrupa'dan Türk sınırlarına girilince fark edilen ilk şeyin Türklerin nezaketi olduğunu gözlemlerine göre anlatır: "14 Ocak'ta Ragusa'dan ayrıldık. Dağlar arasından geçen bir yolu takip etmek üzere ata bindik. Fakat Türk gümrük postası tarafından durdurulduk. Zira gece olacağı için pek uzağa yola çıkamayacağımız söylendi. Böylece Türklerin nezaketini tatmaya başladık. Orada üstümüzü örtüp, uyuduk. Halbuki, Ragusa gümrüğündeyken bütün gece elçi de dahil olmak üzere hepimiz ayakta bekletilmiştik."[76]

1672'de Antoine Galland, IV. Mehmed'in Lehistan Seferine gitmek üzere İstanbul'dan sefer alayıyla çıkışını halkın arasında bulunarak seyrederken etrafında bulunan Türklerin kendisine ve diğer yabancılara nezaket ve anlayışla davranışlarını anlatır:

> "Büyükelçiyle bütün maiyeti ve tekmil gümrük memurlarıyla birlikte Venedik büyükelçisi M. Quirini, milletlerine yaraşan elbiseler içinde bu merasimi seyrettiler. Töreni görmek üzere büyük bir kalabalık halinde gelmiş Türkler de etraflarını kap-

73 Demetrius Cantımır, *Histoire de l'empire Ottoman*, s. 20.

74 Kaba, haşin anlamına da gelmekle beraber burada kelimenin diğer bir anlamı olan "yabancı" anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

75 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 2.

76 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 21.

lamıştı. Şapkalarımızı görmek, kendilerini rahatsız etmedi. Bilâkis, en makulleri bize sadece birer ecnebi nazarıyla bakarak hakkımızda dileyebileceğimiz hoşgörüyü gösterdiler. Bilhassa ben bunu bazı Fransızlarla birliktе ilk saflarda Sarayın dış kapısında bulunan köprü inişi yerinde iki saf teşkil eden yeniçeri odalarının sakaları arasında bulunurken pek güzel gördüm... Arkamda bulunan bazı Türkler de her geçen topluluğun ne olduğunu bana bildirmek lûtfunda bulunuyorlardı."[77]

1702'de İstanbul'da bulunduğu sırada misafir kabul edilişinde Avrupalılarla Türklerin âdetlerini karşılaştıran İngiliz gözlemci Aaron Hill, Türklerin nezaket ve inceliğine değinir: "O (Türk evsahibi), kendi kabul odasından çıkarak, misafirini yarı yolda karşılar, Hıristiyanlarsa hiçbir zaman yerlerinden ayrılmazlar ve misafiri oturarak kabul ederler."[78] Resmi toplantılarda gösterilen saygı ve nezaket Avrupa'dakinden çok farklı olarak yabancıların dikkatini çekmişti. Philippe du Fresne Canaye, kapalı bir salonda yürünürken saygı olarak gürültü yapılmaması için gösterilen itinayı anlatır: "Bilmek lâzımdır ki, Türkler, resmi bir toplantıya[79] gittikleri zaman bu iş için özel olarak ökçeye takılmış mahmuzlu çizmeler giyerler ve tabanları demirli çizmelerle gürültü yapmamak için büyük bir saygı gösterişiyle ayaklarının ucunda yürürler."[80]

ŞENLİKLER VE TÖRENLERLE İLGİLİ GELENEKLER

Düğünler

Düğün şenlikleri, âdet olduğu üzere düğünden bir gün önce, gelinin annesi tarafından davet edilmiş olan komşular ve akra-

77 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, (çev. N.S. Örik), s. 131.

78 Aaron Hill, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire*, s. 117.

79 Bu, Sadrazamın evinde, Fransa büyükelçisi dük de Noailles'in Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa tarafından kabulüdür.

80 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 57.

balardan pek çok kadın davetlinin gelinin baba evinde toplanmaları ve eğlenceler yapılmasıyla başlardı. Düğünün önemli bir yanıysa düğün günü damadın evinden gelen davetlilerin gelini almaya gitmeleri ve gelin, çeyizi ve misafirlerinin damadın evine götürülmesinden ibaret olan gelin alayıydı. Gelin alayı damadın evine vardıktan sonra bütün davetlilerin damadın evinde toplanmış olmasıyla asıl düğün eğlenceleri de başlardı. 1610 yılında George Sandys gelinin hazırlanışını ve gelin alayını anlatır:

> "...pek çok kadın evlenme gününden bir gün önce gelinin annesi tarafından davet edilir, onlar şenlik yaparak vakit geçirirler ve gelini hamama götürürler. Gelini hamamda yıkarlar, sonra hepsi dinlenmeye çekilirler. Sabah gene gelinin odasına gelirler ve orada gelini süslerler. Pek kolay örülmemiş düğümleri gelinin ipek potinleri üzerine bağlarlar.[81] Güvey de aynı zamanda, aynı şekilde eğlendirilir. Düğün günü sabahı, güveyin evini en iyi giysileriyle davetliler doldururlar. Sonra ikişer, ikişer, gelinin evine doğru müzik refakatinde ve sağdıç başta olmak üzere gelini almaya giderler. Sağdıç, güveyin en yakın akrabasıdır (veya arkadaşı). Gelin, üstünde bir gölgelik veya sayeban olarak rahvan giden bir at üzerinde sağdıça teslim edilir. Öyle ki gelinin hiçbir tarafı görülmez. Böylece alay geldikleri düzende aynı şekilde dönerler. Onların arkasında sepetler taşınır. Bu sepetler içinde onların (davetlilerin) hediyeleri ve çeyizle gelin ve en sonda da geline (kendi evinden) herhangi bir köle verilmişse gelinin köleleri takip ederler. Misafirlerinin çeşitli hediyeleriyle şereflendirilmiş olan güvey (evinin) kapısında gelini karşılamak üzere bekler."[82]

1587'de Alman seyyah Lubeneau, geline babası tarafından verilen çeyizin masraflarının damat tarafından ödendiğini yazar:

---

81 Düğünden sonra gelin önemli bir aileden geliyorsa onun elbiselerini çıkarmak için bekleyen kadınların olduğu gelin odasına bir harem ağası tarafından götürülürdü. Fakat, gelinin ipek potinlerini çözmek damadın göreviydi. Bu sıkı düğümleri damad dişiyle çözerdi. (Sandys, *Travailes*, s. 52)

82 Sandys, *Travailes*, s. 52.

"...Düğünden bir gün önce misafirler gelinin evinde toplanırlar ve damat da oraya şekerleme gönderir. Gelinin babası kızına verdiği elbiseleri, vermiş olduğu her şeyi, altın ve gümüşleri, kadife ve atlas elbiseleri, mücevherleri hepsini düğün davetlilerine gösterir ve herkes de bunun değerinin ne olduğunu tahmin eder. Bunların hepsini damat (fiyatlar biçildikten sonra) kızın babasına öder. Bu şekilde hiçbir bekâr düşünmesin ki bir gömleği bile kendisine karşılıksız gelsin. Ondan sonra çamaşırlar, gömlekler, kaftanlar, başlık süsleri, geline ne aitse değerlendirilip sandıkları olmadığı için güzel sepetlere konur, kırmızı deriyle bağlanır, bunlardan ikisini bir eşek taşır."[83]

Lubeneau, gelin alayının hazırlanışı sırasında damadın evinde yaptırdığı hazırlıkları ve gelin alayını ayrıntılı anlatır:

"...Bu arada damat da kendi âdetine göre yemekler hazırlatır mavi, kırmızı, beyaz, yeşil, sarı pilavlar pişirilir, fırınlanır, her çeşit koyun eti hazırlanır. Kızın annesi babası düğün davetlileriyle beraber kızlarını davul-zurna ve her türlü Türk müziğine göre ve herkesin kesesine göre damadın evine götürürler. Komşular da kendi mâli kudretlerine göre, yeni evlilerin yeni kurdukları evlerine hediyeler götürürler, kiralanmış, süslenmiş eşekler sepetlerdeki babanın verdiği elbiseleri, yatak örtüleri, yastıkları, halıları, aynı şekilde taşırlar. Şark'ta pire, tahta kurusu olması nedeniyle orada kuştüyü yastıklar yoktur. (Bundan sonra) bir eşek şişe geçirilmiş koyun (etleri) veya tavuklar, kazları taşır. Ondan sonra hediyeler taşınır: Onun da arkasında damadın geline hediye ettiği eşyalar yer alır. Sonra misafirlerin hediyeleri arasında, büyük balmumundan yapılmış mumlar, kâğıt çiçekler, iskemleler, minder için örtüler gelir. Bunların arkasında gelinin babası, komşuları ve arkadaşlarıyla altınlarla süslenmiş olan at üzerinde gelir. Onları en iyi müzikçiler davul-zurnayla izler. En arkada gelin, altın işlemeli kumaştan, ipekten, taftadan büyük güzel bir sayvan altında at üzerinde gelirdi."[84]

83 Lubeneau (1587), *Beschreiburg der Reisen*, nşr. W. Sahm, s. 277.

84 Lubeneau (1587), *Besheriburg der Reisen*, nşr. W. Sahm, s. 277.

1693'te Gemelli Careri, Edirne'de gördüğü bir gelin alayında gelinin arabada olduğunu ve arkasından iki arabanın gelin arabasını takip ettiğini yazar: "Yolda, biz damada götürülen bir gelin gördük. Elli Türk ikişer, ikişer at üzerinde (idiler). Onların arkasından solda damat geliyordu. Çünkü, sol taraf Türkler arasında üstün tutulur; ve kapalı bir arabada gelin takip ediyordu. Diğer iki araba debdebe, ihtişam içinde arkadan geliyordu."[85]

Gemelli Careri'nin görmüş olduğu diğer iki arabada gelinin ailesi ve çeyiziyle hediyelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Gelin alayında gelinin atla damadın evine götürülüşü daha eski bir âdet olmalıdır.

Sünnet Düğünleri

Erkek çocukları sekiz yaşından aşağı olmamak üzere sekiz ve oniki-onbeş yaşları arasında sünnet edilirlerdi. Bunun için ebeveynlerinin evinde bir eğlence toplantısı düzenlenirdi. Bazı fakir ailelerin çocukları da ebeveynlerin rızasıyla zenginlerin kendi çocukları için yaptıkları sünnet düğününde bulundurulurlar, sünnet edilirlerdi. Böylece onların masrafları da karşılanmış olurdu.[86]

1672'de Fransız gözlemci Grelot, sünnet için yapılan eğlence ve töreni anlatır:

> "Sünnet merasimi yapılacağı gün sünnet olacak çocuk çok güzel giydirilir. Bir at veya deve üzerine oturtulur, şehirde gezdirilir. Küçükse yalnız kendi mahallinde, eğer yaşça büyükse İstanbul içinde gezdirilir. Onun okul arkadaşları ve sevdikleri dostları yaya olarak onu takip ederler, sevinçle ve onu methederek bağırırlar. Gezinti bittikten sonra, alay eve döner, mahallenin camisinin imamı yapılacak operasyona dair teşvik edici küçük bir konuşma yapar sonra berber sünnet olacak çocuğu sofa üzerine yerleştirir, iki uşak da çocuğun önüne yayıl-

85 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 57.

86 Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 215.

mış tülbent veya ince bezi tutarlar ve berber birçok defa tekbir getirerek usturayla keser. Sonra çalgı çalınır, yardımcılar alkışlarına devam ederler. Sonra, sünnet olanın ebeveynlerinin verdiği ziyafet için sofrada yer almaya gidilir."[87]

1610'da George Sandys, sünnet oluncaya kadar erkek çocukların saçlarının uzun bırakıldığını, ancak sünnet olur olmaz saçlarının kesilmesinin âdet olduğunu yazar:

> "...bir eğlence toplantısı içinde çocuk sünnet edilir. Müslüman olduğuna bir işaret olarak baş parmağını yukarı kaldırır. Kesilir kesilmez imam yarayı tuzlu suyla yıkar, keten beziyle sarar. Bununla çocuk ismini değiştirmez, bundan sonra çocuk Müslüman addedilir, bu gerçek iman sahibi olmak demektir. Sünnet yapıldıktan sonra çocuk 'banna' (hamama) götürülerek orada saçı kesilir ve bundan sonra saçı (bu şekilde) 'kalır' (kalmalıdır). Sadece alnı üstünde bir parça saç bırakılır, bununla Hz. Muhammed tarafından cennete alınacaklarına inanırlar. Bundan sonra çocuğun başına beyaz türban koyarlar ve böylece davul-zurnayla geri dönerler ve oradan ağırbaşlılıkla camiye götürülür; ve çocuğun ailesinin durumuna göre hediyeler verilir."[88]

Grelot, zenginlerin çocukları için yaptıkları sünnet töreninin bazen büyük masraflara mal olduğunu yazar: "...Onlar sünnet olan fakir oğlan çocuklara hediyeler verirler, bu hediyelerle çocukların da sünnet masrafları karşılandığı gibi onlarınki kadar güzel ve şenlikli olur. Ayrıca zengin aile komşusu olan fakirlere de büyük sadakalar dağıtır, onlar da sünnet olan çocuk ve ailesi için hayır dualar ederler."[89] Erkek çocukların sünnet edildikten sonra ancak tam bir Müslüman sayılarak, Müslümanlığın sorumluluklarını yüklenecek duruma gelmiş olduğu addedilmesi nedeniyle veliaht şehzadeler genellikle on dört yaşlarında sünnet edilir edilmez yönetecekleri sancağa

87 Grelot (1672), Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople, s. 214-215.

88 Sandys, *Travailes*, s. 44.

89 Grelot (1672), *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 216.

vali olarak atanırdı. 1596'da Fynes Moryson, bu konuda şöyle yazmaktadır: "Veliaht şehzade sünnet edilir edilmez bir Müslüman olarak Bursa eyaletini yönetmek üzere gönderilir."[90] Şehzadelerin sünnet düğünleri günlerce süren eğlenceler ve törenlerle parlak bir şekilde kutlanırken devlet büyükleri tarafından şehzadeye kıymetli hediyeler sunulurdu. 1675 yılında IV. Mehmed'in şehzadeleri Mustafa ve Ahmed'in[91] Edirne'de yapılan sünnet düğünlerinde onbeş gün süren şenlikler ve tören şair Nâbi'nin sürnâmesinde ayrıntılarıyla anlatılır. Buna göre vezirler ve ümera bu sünnet düğününe davet edildiği gibi etrafa ferman dağıtılarak herkes çağırılmış, Edirne'ye gelen davetlilerle şehir şenlenmiştir. Ziyafet sofraları kurulurken, misafirlere ve paşalara ait kalacak yerler ve diğer sofralar hazırlanmıştır. Şehzadelerin yeri de hazırlandıktan sonra davullar çalmaya başlamış, çavuşlar gülbank dua çekmişler, bundan sonra devlet erkânı gelmeye başlamıştır. Şair Nâbi'nin gözlemlerinden bu sünnet düğününü izlemek mümkün. Teşrifata göre, önce vezirler, başvezir, defterdar ve nişancıdan sonra ulema sınıfı gelir. Şeyhülislâm ve bütün ulema padişahın eteğini öpmeye gelerek, hayır dualar ederler:

"Eyledi Hazret-i Şeyh ül Islâm
Destbûs-ı şeh-i devrana hırâm
Bulunan cümle müderris ulemâ
Eyleyip dâver-i devrânâ duâ"

Onların ardından sipahi ağaları gelerek padişahın eteğini öperler:

"Anlar ardınca ayağan-ı sipah
Olduar bûsezed-i dâmen-i şah"

Bundan sonra padişah halvete girmiş, vezirler de ziyafete başlamışlardı, herkes bal ve çeşitli yiyeceklerden istediği kadar yedi:

90 Fynes Moryson (1590-1597), *An Itinerary...*, s. 261.

91 1694'te tahta çıkan II. Mustafa, 1703'te padişah olan III. Ahmed.

"Gûşe gûşe açılup hân-ı kerem
Âlem-i eylediler gark-ı niam"
Sıra hediye takdimine geldi:
"Çün temam oldu umûr-ı nimet
Geldi ihdâya bu def-a növbet"

Önce Sadrazam, şehzadeye hediyelerini takdim etti, Sadrazam Ahmed Paşa'dan sonra vezirler, Musahib Paşa, Defterdar Ahmed Paşa, Tevkiî Abdurrahman ve Ahmed Paşalar her iki şehzadeye de kıymetli hediyeler sundular. Şehzadelere verilen hediyeler arasında incilerle süslü veya elmas kakmalı kitaplar, elmaslarla süslü sorguçlar, atlar ve diğer kıymetli kumaşlardan giysiler, elmas kakmalı hançerler vardı. Üçüncü vezir Mustafa Paşa'nın da hediyelerini takdiminden sonra diğer bütün ulema ve diğer devlet erkânı hediyelerini getirdiler. Nâbi'nin tasvirine göre meydan halkla öyle doluydu ki yağmur yağsa yere erişemezdi. Herkes hem hediyeleri seyrediyor, hem de sohbet ediyordu. Padişah ve vezirler ve devlet erkânı da meydana nazır yerlerini almışlardı. Bundan sonra eğlenceler başladı. Tamburlar, neyler çalındı, rakslar yapıldı, cambazlar, "tâsbâzan"lar[92] ve"kâsebâzan"lar hünerlerini gösterdiler. Gece meydan kandillerle aydınlatıldı ve havai fişekler atıldı sonra herkes dinlenmeye çekildi. Bütün bu tören ve eğlenceler sünnet düğününün birinci günü yapılmış, bunu daha on dört gün sürecek olan diğer törenler ve eğlenceler takip etmiştir. İkinci günde Şeyhülislâm ve ulema ziyafete davet edildiler, padişahın huzurunda eğlence gösteriler devam etti. Üçüncü gün geri kalan ulema ziyafete davet edildi. İkinci ve üçüncü günlerde, eğlenceler, rakslarla iki, üç yüz çocuk sünnet oldu. Dördüncü gün sipahiler davet edildi, şerbetler içildi, dualar edildi; hanende ve sâzendeler ve "rakkas"(e)ler davetlileri ve kalabalığı eğlendirdiler. Geceleyin gene kandillerle meydan aydınlatıldı, top ve tüfeklerle havai fişekler atıldı. Beşinci gün yeniçeri ocağı davet olundu ve üç yüz çocuk da sünnet oldu. Yedinci gün gene Rikâb-ı Hümayun ağa-

92 Tâsbâz çeşitli taşlarla hüner gösteren bir gözbağcı olarak bilinir (Özdemir Nutku, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972, s. 96).

ları davet olunarak, üç yüz çocuk yeni elbiseler giydirilmiş olarak sünnet edildiler. Sekizinci gün divan hâceleri ve diğer "küttab" davet olunarak, dokuzuncu gün Tersane kethüdası ve topçubaşı ve cebecibaşı ocakları neferleri davet olundular ve dokuzuncu gün mimar başı ve mimarlar arsaya kubbe tavanlı ve şadırvanlı bir kasır kurdular. Onuncu gün, kapucubaşılar, silâhdar ağa ve sipahiler, cebeci ve topçubaşı, av ağaları ve çavuşbaşı hepsi giyinip, alayla hediyeleri ve eşyaları Eski Saray önüne naklettiler. Onbirinci gün şehzadeler alayla eski saraydan alınarak "Saray-ı azâm-ı hümayuna" getirildi. Şehzadeler ihtişamla getirilirken, padişah, köleleri âzat etmiş, devlet büyüklerinden hayır dualar almış, onlara hilat kürkleri giydirmişti. Fakirlere yemek verilmiş, şehzadelerin gelmesiyle vezirler de ziyafete başlamıştı. Bu sırada halk çalınan davullarla meydana dolmuş, esnaflar geçit yapmışlar ve sonra meşalelerle meydan ve etraf aydınlatılmıştı: Bu sırada meydanın ortasına bir kadırga ve bir kalyon yürütülerek, birbirinden top ve tüfekler atılarak karada bir deniz savaşı temsil edildi; ve sonra bütün fakirler de ziyafete davet edildi. Ertesi günü çavuşbaşı ve çavuşlar eski saraydan şeker aletlerini alarak Bâb-ı Hümayun'a getirdiler ve fil veya at gibi hayvan şekillerinde şekerler yapıldı; bunu sürgün avı takip etti, geceleyin gene kandillerle her taraf aydınlatıldı. Şehzadeler Mevlid-i Nebevî gecesi sünnet oldular, onbeşinci gün de ziyafetler verilip, padişahın ihsanları dağıtıldıktan sonra şenlik sona ermişti.[93]

Düğünler ve sünnet düğünlerinde yapılan şenliklerde geçit töreninde nahılların da geçirilmesi âdetti. Ağaç biçiminde olan bu nahıllar çeşitli büyüklükte olur ve üzerleri mumdan yapılmış çiçekler, kuşlar, meyvalarla süslenirdi.[94] Ancak Sultanların evlenmeleri ve şehzadelerin sünnet düğünleri için yapılan şen-

---

93 Nâbi, *Vâkâyi-i Hitan-ı Şehzadegân-ı Hazret-i Sultan Muhammed-i Gaazi Li Nâbi Efendi*, (haz. Agâh Sırrı Levend), s. 39-40; 41-46, 46-49, Istanbul, 1944. Covel, bu şenlikte padişahın ve devlet ricalinin otağlarını ve şehzadelerin alayla şehirde gezintilerini anlatır. J. Covel, *Early Voyagest Travels*, s. 198-199.

94 Özdemir Nutku, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972, s. 65-71.

Ehlileştirdiği hayvanla sadaka toplayan bir münzevi (Nicola di Nicolai, 1581, s. 114).

liklerin geçit törenlerindeki nahıllar gerçek ağaç büyüklüğünde olup bunların mücevherlerle süslü olanları da vardı. 1675'te IV. Mehmed'in şehzadeleri Mustafa (II) ve Ahmet (III) için Edirne'de düzenlenen sünnet düğününde büyük nahılların 200 kişi tarafından taşındığı biliniyor.[95] Genellikle böyle şenliklerde üç kişi tarafından taşınan küçük nahıllar da olurdu.

Bu şenliklerde ayrıca şekerden yapılmış yapma bahçeler, şekerden tasvirler geçirilirdi.[96] Ayrıca günlerce süren bu şenliklerde ip cambazları ve akrobatlar hünerlerini gösterirlerdi.

95 Nâbi, *Surnâme*, s. 58.

96 Üç aded bağçe-i purzîver Şâh-u berk-ü beri cümle sükker" (Nabi, *Surnâme*, s. 58).

Sihirbazların gösterileriyse her zaman ve her yerde ilgi çekerdi. Bunlar hileyle seyirciyi aldatırlar ve çeşitli numaralar yaparlardı. Jean du Mont, İzmir'den 1691 senesi ağustos ayında yazdığı mektupta, Süleyman Ağa adında böyle bir sihirbazı ve onun numaralarını görmeye gittiğini yazar. Süleyman Ağa aynı zamanda meşhur bir falcı veya kâhin olarak da tanınmıştı.[97] Bu sihirbazlar ve falcılar genellikle Araptı.

Yapıların Açılış Töreni

Camilerin veya özel evlerin inşaası tamamlanınca çatı kapatılırken davetlilerin önünde bir kutlama töreni yapılması âdetti. 1550-1557 tarihleri arasında inşa edilen Süleymaniye Camii'nin kubbesinin kapanması sırasında yapılan kutlama töreninde gelen davetlilere ve çalışanlara bal-şerbeti ikram edilmiş, ustalara bağış olarak para dağıtılmıştır.[98] Padişah tarafından yaptırılan ve inşası tamamlanan bir caminin kubbe son taşı konulurken bütün paşalar, devlet erkânı davet edilirdi.

Davet gününden bir gün önce bu davet edilenlerden her biri hediyesini gönderirdi. Bu hediyeler çoğunlukla altın işlemeli kumaştan, kadifeden, satenden kaftandı ve davet günü caminin en üstüne dış tarafta ipler üzerine asılırdı. Padişah gelerek camide kendine ait olan yerin altına oturarak kaftan verdiği önemli kişileri kabul eder, onlar padişahın elini birbiri arkasından gelerek öperler, sonunda müftü dua eder ve kubbe-son taşı yerine konulurdu. Caminin dışında üst kısmına asılmış olan hediye kaftanlar caminin inşasında çalışmış ustalar, mimarlar arasında paylaşılırdı. Bu tören, aynı zamanda Osmanlı toplumunda Türkler arasında, evlerini inşa ettirenlerin de uyguladığı bir âdetti. Evin çatısının kapanmasında ev sahibi dostları ve yakınlarını davet ederdi. Davet

97 Jean du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 309.

98 Ömer Lütfü Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı*, I, s. 62, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972. Kubbenin kapanmasından sonra kurşunla örtülmesi işi görevli ustalar tarafından belli bir süre içinde kurşunların eritilerek levha haline getirilmesinden sonra yapılırdı. (*A.g.e.*, s. 62)

edilenler önceden mendil veya kaftan gibi hediyeler gönderirlerdi. Bu hediyeler aynı şekilde asılır ve evin inşasında çalışan işçilere verilirdi. Gelen misafirler ev sahibinin ve çalışanların sıkıntı ve yorgunluklarını gidermek için şenlik yaparlardı. Robert Withers, bunun İngiltere'de de âdet olduğunu yazar: "...bu evin manen ısıtılmasıdır, bizim İngiltere'de dediğimiz gibi."[99]

Ramazan ve Bayram Şenlikleri

Ramazan geceleri boyunca kahvehaneler açıktı. Buralarda çalgıcılar, şarkıcılar, kukla oynatanlar görülürdü. Cornelius de Bruyn, bu kahvehaneler için: "...böylece gençler az bir para kazanarak içenleri eğlendirirler" der.[100] Pietro della Valle, uzun ramazan gecelerinde gittiği kahvehanelerde gezginci Yahudilerin kukla oynattıklarını anlatır ve bunu İtalya'dakilerle karşılaştırır: "...İtalyan kuklalarına benzemez ve bunlar beyaz bir çarşaf üzerinne mum ışığı vasıtasıyla görümlendirilir, dialog, jestler kadar açık saçıktır."[101]

Ramazanda iftar vakti minarelerde kandillerin ışığının görülmesi üzerine az bir su ve yiyecekle iftar edildikten sonra halk camiye giderdi. Akşam namazı ibadetinden sonra herkes evine döner ve iftar yemeği yenilirdi. Oruç ayında iftarda ve sahurda diğer zamanlarda yenilen bütün yiyeceklerden yenirdi.[102]

1573'te Fransız gözlemci Philippe du Fresne Canaye, ramazanda gün boyunca hiçbir şey yenmemesine rağmen iftardan şafak vaktine kadar yemek yendiğini ve bu davranışın da orucun gayesine ters düştüğünü belirtse de 1610'da İngiliz sey-

99 Robert Withers, *A Description of the Grand's Signor's Seraglio*, s. 193-194 (Bugün de benzer bir âdet olarak yeni eve taşınan evsahibine arkadaşları ve komşuları ziyarete gelirler, hediyeler getirirler. İngilizcede buna "House-warming party" denir. Türkiye'de de böyle yapılır).

100 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 111.

101 P. della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, çev. nşr. W. Blunt, s. 38.

102 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters...*, s. 152-153; Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 120.

yah Sandys, sahurda çok yemek yendiğini yazmaz.[103] Âdete göre ramazandan önce oruç tutmaya hazırlanmak amacıyla gündelik yenilen miktardan yavaş yavaş azaltılırdı. Bunun oruçtan dolayı ani değişikliğe tahammül edememek düşüncesinden ileri geldiği bilinmektedir. Yazları iftar vakti, hanlarda karlı su satılırdı.[104]

Ogier Ghiselin de Busbecq, akşam namazından sonra iftar yemeği için evlerine gitmek üzere camiden çıkanların hana gelerek soğuk su içtiklerini yazar: "...yaz akşamları kaldığım yere yakın olan bir hana büyük kalabalıklar halinde geldiklerini görürüm. Bu handa Uludağ'dan bol miktarda kar satılmaktaydı. Onlar kar suyunu alıp bağdaş kurup oturduktan sonra bunu içerlerdi. Çünkü dinleri ayaktayken bir şey yemeyi ve içmeyi men etmektedir. Türk âdetlerini daha iyi bilen bazı arkadaşlarıma niçin böyle yaptıklarını sorduğum zaman bütün gün oruçtan ve sıcaktan kurumuş olan boğazlarını açmak ve suyun soğukluğuyla iştahlarını artırmak için bunu yaptıklarını öğrendim."[105] Ramazan boyunca bütün camilerin minareleri aydınlatılırdı. Ancak kandilleri yakmak için kullanılan zeytinyağ önceden bu gaye için çok miktarda biriktirildiğinden ramazan boyunca parayla zeytinyağı bulmakta güçlük çekildiği olurdu. Zeytinyağı gibi ramazan hazırlıkları için önceden bazı yiyecek maddeleri de alınıp kilerlerde depo edildiğinden pirinç, kahve, buğday ve tereyağı da zor bulunurdu.[106]

Ramazanın sona ermesiyle bayram başlardı. Görgü tanıklarına göre sarayın çevresindeki birkaç top atışı bayramın geldi-

---

103 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 117, Paris, 1897; Sandys (1610), *Travailes*, s. 44, Londra, 1652.

104 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 152. "Onlar yazın şerbetlerini karla karışık içerler" (R. Withers, *A Description of te Grand Signor's Seraglio*, s. 123) Kışın tepelerden yağan kar toplatılır, toprak altındaki özel depolara konur saklanırdı (*A.g.e.*, s. 123). Cumhuriyete kadar bazı tekkelerde ve köşklerde yazın karlı şerbet için hazırlanmış karın muhafazasına uygun kar kuyuları vardı. Buraya konulan kar sıkıştırıldıktan sonra üzeri dallarla kaplanır ve kalın toprakla örtülürdü.

105 O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 153.

106 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 117; *A. Galland, Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar*; I, s. 212-213.

gini halka duyururdu. Bununla birlikte her yerde büyük bir neşe görülürdü.[107] Philippe du Fresne Canaye top atışlarıyle bayramın gelişinin ilân edilmesini gözlemlerine göre anlatır: "Öğleye doğru toplumun ve kâinatın büyük sevincini göstermek için sarayda topların olduğu kısımda[108] ve tophanede korkunç bir şekilde gürültülü toplar atılır, pek meşhur bayramlarda Roma'da olduğu gibi İstanbul'un vadilerinde ve tepelerinde öyle büyük gürültü işitilirdi ki dünyadaki bütün topçu birliklerinin hepsinin top atışı yaptığı sanılır."[109] Bayram gelmeden önce büyük hazırlıklar yapılırdı. Dükkânlar güzel kumaşlarla donanır, evler madeni pullarla veya bayram uygun bir mevsime gelmişse çiçeklerle ve yeşilliklerle süslenirdi. Bazıları işlemeler ve halılar sererlerdi. Bu gibi süslemeler evlerin dışından, dostlarla kahve, şerbet ve tütün içilen sofaya kadar konurdu.[110] Top atışlarıyla bayram ilan edilince şehirde (İstanbul'da) şarkılar, utlar ve diğer müzik aletlerinin sesleri işitilirdi.[111] Bayram süresince sokaklar insanlarla dolardı. De Bruyn bunun nedenini anlatır: "...bu zamanlarda kadınlar serbestçe sokağa çıkabilirler, sokaklarda binlercesi görülür. Kadınlar senenin geri kalan bütün zamanlarında daima evlerinde kapalıdırlar."[112] Bayramın üç günü İstanbul'dan başlayarak bütün eyaletlerde her Türk evinde kutlanırdı. Bayramda, İstanbul'da bütün sokaklarda büyük salıncaklar kurulur, kadınlar ve erkekler salıncaklarda sallanarak eğlenirlerdi. Salıncaklar genellikle iki kişilikti. İki adam veya iki kadın olarak ikişer ikişer sallanılırdı.[113]

---

107 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 114.

108 Ancak şenlik günlerinde atılan bu toplar, saray burnunda deniz surlarının başlangıcında küçük bir rıhtım üzerinde, denize hâkim olarak yerleştirilmişlerdir (M. des Hayes, *Voyages de Constantinople*, s. 186).

109 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 116.

110 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 114.

111 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 117.

112 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 114.

113 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 154; P. della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, W.b Blunt, s. 30.

Pietro della Valle, bayramda akşam şenliğinde küçük çanlar asılmış salıncaklarda sallanarak eğlendiğini ve bu salıncaklara dair gözlemlerini anlatır:

> "...ağaç dalları, çiçekler, neşeli renklerle boyanmış tahta, gelin teli, çiçek ve kâğıt süslemeler ve diğer süsler... her salıncak iki adam tarafından itiliyordu. Eğer yıldızları ellemek istiyorsanız sekiz adama kadar kiralayabiliyordunuz. Bir sâzendeler grubu ve şarkıcılar da durmadan müzik yapıyordu. Bu delice bir eğlenceydi. Hem seyredenler için, hem de sallananlar için... ben de bunu denemeyi düşündüm; ve çok hoşuma gitti. Benim için yeni bir şey olduğundan salıncakta düzgün hareket edemedim ve bu da kadınları eğlendirdiği, güldürdüğü halde çok eğlendim. Bu benim neşemi artırdı ve bilerek kötü sallandım, sonunda onlar beni elbiselerimden tutarak durdurdular."[114]

Philippe du Fresne Canaye, bu salıncakların ipten salıncaklar olduğunu ve nasıl kurulduklarını ve sallanıldığını anlatır:

> "...Bütün sokaklarda üzerlerine çatallanmış tarzda kollar konulmuş gemi direklerine büyük ipler asılmış, sarkıtılmıştı. Fransızca'da buna 'brandilloier' (ipten salıncak) denilir. Bu hizmete alışmış üç veya dört gencin yardımıyla bu iplerin üzerine oturmak ve havada sallanmak isteyenler olur. Böyleleri havada sallanmaktan yorulunca iner, bu gençler tarafından kendisine portakal çiçeği suyu, gül suyu, Lübnan ağacı veya sedir çiçeği suyu serpilir. Bu gençlere birkaç aspres verilirse iplerle daha yükseğe kadar (bu gençler tarafından) sallanılır."[115]

1678'de İstanbul'da bulunan Hollandalı seyyah Cornelius de Bruyn, salıncakların yeşil kurdelelerle süslü olduğunu, bunları iten iki veya dört gence, ne kadar yüksek sallanılmak isteniyorsa verilen ücretin en çok bir veya bir buçuk "aspres"yi geçmediğini kaydeder.[116] Salıncakların yanısıra, Pietro Della Valle,

---

114 P. della Valle (1615), *Pietro's Pilgrimage*, s. 30 W. Blunt.

115 Ph. du Fresne Canaye (1573), *Le Voyage du Levant*, s. 117.

116 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 114.

(büyük) "dev tekerlek"te çok eğlendiğini anlatır: "Öyle hızla yukarı ve aşağı götürülmekten çok zevk duydum. Fakat tekerlek gittikçe çabuk dönmeye başlayınca yanımda oturan Yunanlı daha fazla tahammül edemedi, 'yeter, yeter' diye bağırdı."[117] Bayramda yaşça ve rütbece büyüklerin elleri öpülürdü. Bayramın birinci günü devlet erkânı ve vezirler padişaha bayram tebriklerini sunarlardı. Philippe du Fresne Canaye, sadrazamın ve diğer vezirlerin padişahın elini öptüklerini yazar: "... pek büyük İmparator olan o (padişah II. Selim) yeni elbiseler giymiş olarak kendine gelen bu erkâna bakar. 'Mehmet Pacha' (Sokullu Mehmed Paşa) ve bütün diğerleri sonsuz sadakat ve itaatla onun ellerini öperler." Bayramda el öpülmesi ve ziyaret edenlere yemek verilmesi konusunda Philippe du Fresne Canaye görüşlerini de belirtir: "...bu merasimden sonra paşalar evlerine dönerler ve evlerinin bütün sakinleri tarafından aynı şekilde paşaların eli öpülür; sonra otururlar ve bayram süresince kendilerini ziyarete gelenlere yemek verirler; ve söylenir ki, paşalar yemek yemeye ve oturmaya gelen kimse kalmayıncaya kadar sofrada kalırlar. Gerçekten bu âdet bana şahane ve övülmeye değer göründü ve böyle ziyafetler 'prens'ler ve tebaaları arasında büyük bir geçim olduğunu gösterir."[118]

Bayram süresince güzel ve yeni elbiseler giyilir ve ziyaretler yapılırdı. Nointel, 9 Mayıs 1671 tarihli mektubunda bundan bahseder: "Mösyö, bildiğiniz gibi bayramın üç gününü Türkler ramazan ayı esnasında gereklerine tamamen uydukları orucun şiddetinden kurtulmuş olmak sevinci içinde geçirirler. Bu günlerde gayet güzel elbiseler giyer, birbirlerini ziyaret ederler."[119] Bayramlarda yerine getirilen âdetler arasında el öpmeye gelen akraba ve komşu çocuklarına, hizmetkârlara bol para vermek ve Hıristiyanlara da çiçek hediye etmek, yabancıların ilgisini çekmiştir. Philippe du Fresne Canaye bu konuda gözlemlerini anlatır:

---

117 Pietro della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, s. 30; W. Blunt.

118 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 116.

119 Ch. Schefer, *A. Galland'ın Günlük Hatıraları*, ek III, (çev. N.S. Örik), s. 226.

"...Fakat onlar bütün bayramlarında (iki bayram) çok para harcarlar, almak ve istemek hususunda hiç durmak ara vermek bilmezler; bu bayram günleri süresince Hıristiyanlara dostluk nişanesi olarak bazı belli çiçekler sunarlar. Bayramlar onlara pahalıya mal olur, zira saymadan 'aspres' (akçalar) vermek lâzımdır, para verilenler de büyük selamlamalarla 'Allah bin berichet fersen' (Allah bin bereket versin) diyerek karşılığını öderler."

1610'da İngiliz seyyah Sandys, bayram süresince dervişlerin rastladıkları herkese lâle ve diğer önemsiz şeyler vererek karşılığında bahşiş aldıklarını yazar.[120] Bayramda üç gün süreyle yapılan eğlenceler ve şenliklerde gençler cirit oynarlar, bazıları da adalelerinin ve hünerlerinin gücünü sergileyen gösteriler yaparlardı.[121] Bayram şenlikleri İstanbul'da geceleri limandaki ve şehrin çevresindeki bütün gemilerin aydınlatılması, ışıklarla donatılması, minarelerin ışıklandırılması ve atılan havai fişekleriyle devam ederdi. Cornelius de Bruyn, bu ışıklandırmaya dair ayrıntılı bilgi verir: "...gemi direklerinin tepesinden aşağılara kadar ve çember şeklinde halatlar, yeşil ve diğer renklerde küçük cam lâmbalarla süslenmiştir, bu lâmbalar İstanbul'da bütün minarelerde ve kulelerde vardır."[122] Aynı zamanda geceleri Boğaziçi'nde kayıklardan havai fişekler atılırdı.

1615 yılında İstanbul'da bulunan İtalyan seyyah Pietro Della Valle, "İçlerine küçük kulecikler yerleştirilmiş on altı kayıktan bir saat süreyle çok miktarda havai fişeğin" atıldığını görmüştü.[123]

---

120 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 117; George Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 10. Londra, 1652.

121 9 Mayıs 1671 tarihli Nointel'in mektubu, Ch. Schefer, A. *Galland'ın Günlük Hatıraları*, ek III, (çev. N.S. Örik), s. 226; P. della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, W. Blunt, s. 30.

122 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 115; Bayramda Osmanlı hükümdarlarının sarayları ışıkla donatılmazdı. Bayram sarayda mükemmel bir şekilde kutlanır fakat dışardan dikkati çekmezdi (M. Baudier, *Histoires Generale de la Lehistan des Turcs*, s. 104).

123 Pietro Della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, W. Blunt, s. 27.

Cornelius de Bruyn, gece kayıklarla yapılan bu şenlikleri anlatır:

> "...bunların içinde gördüğüm en güzel olanı su üzerinde (çekilerek patlatılan) bir sunî ateştir (fişek). Bu ateş birkaç piramit veya kuleden ibarettir ve çevresinde (Türklere has) büyük gürültü çıkartan müzik aletleri vardır. Küçük tamburlar, dümbelek, kudüm ve bir çeşit 'hautbois' (=obua)[124] ve diğer müzik aletleri arasında aynı zamanda onların (şarkı söyleyenlerin) sesleri de işitilir, böylece bir eğlence, neşe işareti kuvvetle hissedilir. Bu kanalın (Boğaziçi) ortasında Galata ve İstanbul'un girişinde yapılır. Bu münasebetle gene burada gezintiye çıkmış olanlarla dolu sayısız kayık görülür. Bu kayıklar her birinde ışık veren bir fener bulundurmakla yükümlüdür, fakat bazı kayıklarda üç veya dört bazılarında beş taneye kadar fener vardır. Böylelikle gecenin karanlığında görünen bu fenerler hayran olunacak bir görünüm arz ederler."[125]

Her iki bayramda (kurban ve şeker bayramları) şenlikler ve eğlencelerle kutlanırdı. Robert Withers, bu bayramlarda ne derece eğlenildiğini şöyle ifade eder: "Türklerin diğer bir bayramı daha vardır, buna 'Coochook Bayram' (Küçük Bayram) denilir ve diğer bayramdan üç ay sonra gelir ki bu bayramda Türkler fevkalâde neşelidirler gece gündüz eğlenirler."[126] Görgü tanıklarına göre bayram sırasında bazı Türklerin şarap içerek sarhoş oldukları ve bu nedenle sokaklarda gezen Hıristiyan ve Yahudilere zarar verdikleri de olurdu. 1573'te Philippe du Fresne Canaye bu gibi olayları önlemek için Sokullu Mehmed Paşa'nın bayramda Hıristiyanların Türklere şarap satmasını pek ciddi bir şekilde yasaklamış olduğunu yazar.[127] 1615'te Pietro della Valle, İstanbul'da bayram şenliklerine ra-

---

124 Obua'yla aynı olmamakla beraber seyyahın gördüğü bu musiki âleti zurna olmalıdır.

125 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 114-115.

126 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 155.

127 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 116.

hatça katıldığını anlatırsa da[128] 1678'lerde Cornelius de Bruyn, bu konuda gözlemlerini şöyle yazar:

> "Bayram, Hıristiyanlar için çok tehlikeli (bir zaman) dır. Zira, çok sayıda, fena maksatla sokaklarda dolaşan, serserilik eden sarhoş Türkler vardır. Sokakta rastladıkları Hıristiyanlara pervasızca birkaç 'kangiar' (hançer) darbesi vururlar, yaralarlar. Bununla beraber ben merakımı gidermek için (bayramda) her akşam şehirde dolaşmaya çıktım, bir yeniçerinin refakatinde; ona minnettarım, bana hiçbir kötülük gelmedi. Zira Türkiye'de bu gençlerden daha iyi muhafız yoktur."[129]

16. yüzyılla 17. yüzyılın başlarına kıyasla 17. yüzyıl sonlarında İstanbul'da bayramlarda asayişin oldukça bozulduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber sarhoş Türkler tarafından Hıristiyanlara zarar verilmesi çoğunlukla Hıristiyanların ikamet ettikleri ve meyhanelerin de çok olduğu Galata'da bayramlardan başka zamanlarda da görülürdü.[130]

İstanbul'da Kutlanan Zafer Şenlikleri

Ordunun kazandığı zaferler için imparatorluğun merkezi İstanbul'da şenliklerin yapılması âdetti. Saraydan, Boğaz'daki kalelerden, tersane ve Kızkulesi'nden atılan toplarla zafer halka bildirilirdi. Bu şenliklere şehirdeki Rum ve Ermeni Hıristiyan tebaayla limandaki yabancı gemiler ve dolayısıyla elçilikler de katılırdı.[131]

---

128 Pietro Della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, W. Blunt, s. 29.

129 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 115; Ebussud Efendi fetvalarında şarap (hamr) içen Müslüman-Türklerle ilgili bazı meseleler ele alınmıştır. E. Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 146-147.

130 Hiltebrandt (1657-1658), *C.J. Hiltebrandt's Dreifache* Fr. Babinger, s. 151; Gülgün Üçel; "Istanbul'da Bayramlar ve Törenler," Istanbul, sayı 16, Ist. 1996, s. 32.

131 1672 Eylül'ünde Kameniçe'nin zaptı dolayısıyla İstanbul'da hazırlanan şenlik sırasında İstanbul Kaymakamını ziyaret eden Fransız elçilik tercümanı Sieur Fornetti'ye elçinin emriyle limandaki bütün Fransız gemilerinin top atışlarıyla bu şenliğe katılaları kaymakamlıktan bildirilmişti (A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, (haz. Ch. Schefer, çev. N.S. Örik), I, s. 184).

IV. Mehmed'in Lehistan Seferi sırasında 27 Ağustos 1672'de Kameniçe'nin (Cominiec) zaptı[132] dolayısıyla yapılan şenlik 13 Eylül Salı günü başlamış ve üç gün sürdükten sonra 16 Eylül cuma günü öğleyin sona ermiştir. 1672-73 yılını İstanbul'da geçiren Sorbon Üniversitesi Doğu dilleri uzmanı Antoine Galland,[133] bu şenlikle ilgili gözlemlerini yazar:

> "Kameniçe'nin zaptı dolayısıyla bugün Türkler için bir donanma yahut şenlik günü olduğundan, saray, toplarını gene seher vaktinden itibaren gümbürdetti ve padişahın dairesine asılmış parlak altından birçok sancakla birlikte bu dairenin üstünde flama yerinde büyük bir kırmızı ve beyaz bayrak görüldü; bu bir ocağa bağlıydı ve rüzgârın dilediği şekilde havada sallanıyordu. Daha önce bu tarzda şenlikler görmüş olan kimseler şimdiye kadar hiç bu şekilde bir bayrak görmemiş olduklarını bana kesinlikle söylediler. Kendileri böyle bir bayrağın Zât-şâhâne'nin bizzat ordu başında bulunmasından dolayı ilave edildiğine hükmetmekteydiler. Bu bayrağın üstünde, çatıda bir nevi yeşil çadır vardı, bunun altın yaldızlı sancakları dikkati çekiyordu. Gündüzün gerek tophanede, gerek tersane'yle limanda intizamsız bir şekilde birçok top atıldı. Fakat akşam namazından yani güneşin batmasından az sonra, liman tarafından saray boyunca, yani top bataryasından iskele[134] yoluyla köşkün çok uzağına kadar, her yirmi ayaklık mesafede yanan bezler ve zeytinyağlı ve yakılmış örtüler görüldü, az sonra da tüfekler atılarak bunu on parça iri topun atılması takip etti. Fransız elçiliğinin üzerinde ve büyük sarayın karşısında bulunan içoğlanlar sarayı[135] aynı şekilde donanma ve aynı tüfek ateşleriyle karşılık verdi ve bu hususta saray

132 Demetrius Cantımır, *Histoire de L'Empire Ottoman*, s. 68; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s. 423.

133 Antoine Galland, Sorbon Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Doğu dillerinde el yazma kitapların kataloğunu yapmıştı. İstanbul'a Fransız elçisi Nointel'le birlikte gelen A. Galland'ın görevi buradaki Rum kiliselerine dair bilgi toplamaktı. A. Galland, *a.g.e.*

134 Bağçekapı iskelesi (Ch. Schefer notu, *a.g.e.*, s. 183).

135 Galatasaray (Ch. Schefer notu, *a.g.e.*, s. 184).

bostancıları kullanıldı. Tophane, Kızkulesi, Tersane ve Boğaz'ın istihkâmları az sonra bunu izledi. Bunların her birinden toplar atıldı ve gecenin sessizliği ve karanlığı içinde bu toplar büyük gürültülere sebep oluyorlardı. Bu esnada Büyük Saray'ın dehliziyle kırmızı köşk ve yeşilçadır, yakılan fenerlerden dolayı parlıyorlardı. İçoğlanların sarayı da aynı durumdaydı. Deniz üzerinde hiçbir fevkalâdeliği bulunmayan birçok maytap fişeklikleri yakıldı; oldukça geç bir vakitte saraydan da fişekler atıldı. Ateş ve fenerlerini ilk söndüren içoğlanlar sarayı oldu ve büyük sarayda fişekler söndürüldükten sonra da yakılmış fenerler bir müddet muhafaza edilerek on bire doğru bunlar da söndürüldüler. Diğer taraftan, Galata'yla İstanbul'da gece bütün dükkânlar açık kaldılar; sokaklara atılmış minderler en güzel yastıklar ve Acem halılarıyla süslenmişti. Her taraf dallar ve yaldızlı yapraklarla süslenmiş birçok fenerle donatılmıştı. Tabanlara indirilecek elli değnek (falaka cezası) tehdidi altında hiçbir Hıristiyan, Rum ve Ermeni de bu masraftan hariç bırakılmamışlardı. Camilerin içleri de yakılmış sayısız fenerle aydınlanmış bulunuyordu; fakat dışarılarında hiçbir aydınlık yoktu. Her tarafta bütün gece şehir sakinlerinin şenlik etmek üzere çaldıkları çalgıların ve davulların sesleri duyuldu... İstanbul şenlikleri bugün de (14 Eylül, Çarşamba) devam etti; saray bu şenlikler münasebetiyle havalara yükseltilen bazı maytap fişeklerinden başka hiçbir şey yapmadı. İçoğlanlar sarayı bir gün evvel gösterdiklerinden fazla şeyler yapmıştı. Çok iyi bir etki bırakan tüfek atışları bunlar arasındaydı. Bütün pencereler yanan fenerlerle o derecede doluydu ki, sayıları iki binden az değildi ve bunların birbirlerine karışan ışıkları görülmesi pek hoş bir manzara teşkil ediyordu. Deniz üzerinde bir kalyon biçiminde yapılmış küçük bir gemi çıkarıldı; bu kuçük gemi sayısız fenerle donanmıştı ve pupasında ateşler saçan bir çeşit kubbesi vardı. Bu gemi Kızkulesi yakınına yaklaştığı zaman içinden sayısız maytapın yükseldiği görüldü ve bunlar Fransa'da bizim maytaplarımız gibi gürültüler koparmaksızın havada parlayışlarından dolayı kusursuz şeylerdi ve havada parladıktan sonra

denize düşüyorlardı. İçinde maytaplar yakılan başka kayıklar da vardı. Maiyetinde bulunduğum büyükelçi İstanbul'a geçerek bu şenlikleri oldukça yakından seyretti. İstanbul gümrüğü, Galata gümrüğü, Kurşunlu mahzen ve Tersane yakılmış fenerlerin çokluğu ve duyulan pek ahenksiz konserlerle dikkati çekiyorlardı. Musiki sesine gelip toplanmış birçok adam huzurunda birkaç Çingene kadını raks ediyordu. Esasında büyük bir şey olmayan bu şeyleri gördükten sonra, Ekselans Unkapanı'na[136] indi ve şehirde oldukça büyük bir mesafe kat ederek Saraçhâne'yi gezdi ki, burası eyer, başlık takımı ve diğer işleme ve nakış işleri yapanların dükkânlarının bulunduğu büyük ve kapalı bir yerdir. Bu dükkânların yola doğru çok uzanan ön kısımları altın ve gümüş sırmalı ipek kumaşlarla, Hindistan kumaşları veya İran halılarıyla süslüydü. Bu dükkânların bazılarında birtakım Türklerin uykuya mağlup olarak sedirlere yatıp uyudukları görülüyordu. Başka dükkânlarda beş-altı Türk'ün birlikte toplanıp bir dümbelek çalıcısını yahut kötü bir hanendeyi gayet dikkatle dinledikleri hatta dükkânlarında asılı bulunan fenerlerin ışığında tütün içtikleri görülüyordu. Gerek dükkânlarda ve gerek sokaklarda bulunan bu fenerler içleri pamuk dolu üç-dört yahut beş köşeli, yahut da daha başka şekilli tahta avizelere her renkten kordonlarla asılı bulunuyordu. Bu fenerleri her dolaştığımız yerde gördük... Ekselans murabba biçiminde, kubbeli ve oldukça ufak bir bina olan bedestene geldi, burada hemen münhasıran altın çubuk tüccarlarıyla kitapçılar vardır. Oldukça yüksek olan bütün dükkânların duvarları güzel ipeklerle kaplıydı ve her Türk'ün gelene geçene serpmek üzere kullandığı kokulu sularla dolu gümüşten kokuluklar ve şişelerle yakılmış kalın bir beyaz mum taşıyan gümüş bir büyük şamdan mevcuttu. Bu yer pek dar olduğundan, halkın kalabalığı sanki daha çokmuş gibi geliyordu. Oradan çıkınca hepsi çok iyi süslenmiş birçok sokaktan geçerek bu gezintiyi Valide Hanı'yla bitirdik. Burasının birbirine tamamen paralel olmak üzere bü-

136 Haliç'in karşısında Ayazma iskelesiyle Tüfekhane iskelesi arasındadır (Ch. Schefer notu, *a.g.e.*, s. 185).

yük çıkıntılar teşkil eden ve bazıları üzerlerine fenerler asılmış yeşilliklerden oluşan kemerlerle birbirlerine bağlanan dış odaları ışık altında ve bilhassa birbirleriyle birleşen kubbeli iki koridor boyunca pek güzel bir etki ortaya koymaktaydı. Süslemesi bu bayrama en yaraşır şekilde düzenlenmiş yer fikrimce burasıydı.... Bayram bugün de (16 Eylül Cuma) öğleye kadar devam etti. Saraya dikilmiş olan kırmızı ve beyaz bayrak sonra çıkarıldı; dükkânlardaki bütün sedirler kaldırılıp tekmil bayram alâmetleri ortadan kaldırıldı ve her şey eski haline dönmüş bulundu."[137]

Kazanılmış bir zaferden sonra İstanbul'a dönen ordu şehre alayla girerdi.[138] Halk büyük bir kalabalık olarak ordunun geçişini yolların kenarında hazır bulunarak izlerdi. Zaferle dönen donanma için de limana girerken kıyıdaki şehir halkı ve devlet büyükleri önünde geçit töreni yapılırdı.

Eylül 1559'da Cerbe'den muzaffer dönen donanma İstanbul açıklarına vardığından limana girmemiş, İstanbul açıklarında demir atmıştı. Ancak ertesi gün daha büyük bir şaşaa ve daha büyük bir kalabalık önünde törenle limana girmişti.[139]

Hac Alayı

Her yıl hac zamanı Mekke ve Medine'ye gidecek hacı namzetlerinin iaşesi ve güvenliğiyle Kâbe örtüsünün hazırlanması ve Mekke'ye götürülmesindeki giderlerden Mısır valisi sorumluydu.[140] Hacca gidecek Müslümanların hac yolculuklarında iaşelerinin Mısır ve Şam'da, Mekke ve Medine'de sağlanabilmesi için Osmanlı hükümdarları tarafından verilmiş yi-

137 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, (çev. N.S. Örik), s. 183-187.

138 Demetrius Cantemir, *The History of the Ottoman Empire*, (çev. Tindal), s. 206.

139 Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 173.

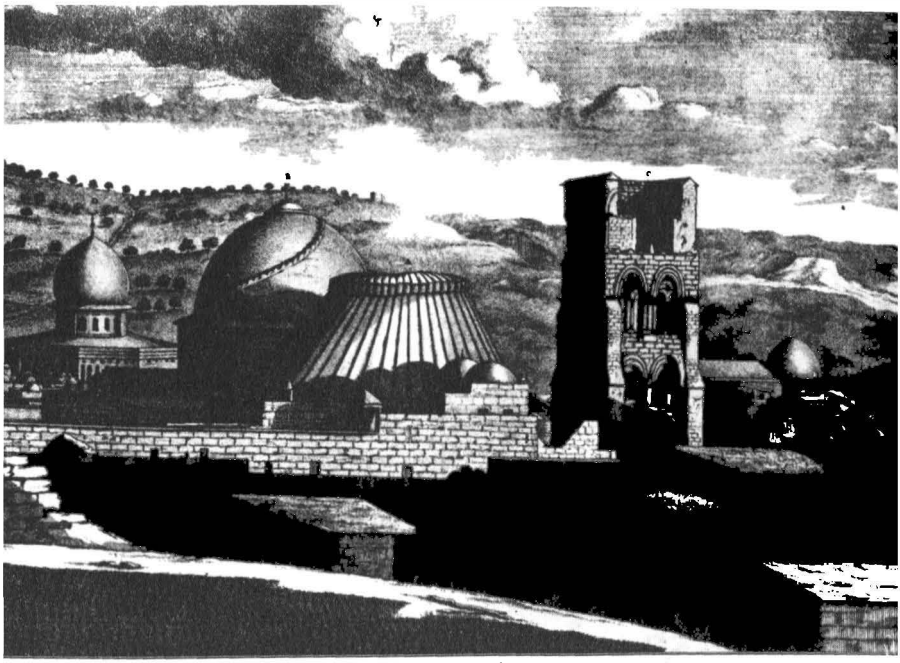
140 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nasa-ih ül-vüzera ve'l-ümera* (çev. W.L. Wright, s. 7); Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 266; 16. yüzyılda Mısır valisinin hacı namzetlerinin iaşesi için elli bin "flori" ayırdığı bilinir (A. Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the 16th Century*, Beyrut, 1982, s. 110).

yecek yüklü develer hac kervanına Mekke ve Medine'ye kadar refakat ederdi.

Hacca giden Müslümanların güvenliği için Osmanlı hükümdarı her kervana altı bin asker koruyucu olarak verirdi. Hacıların ve askerin iaşesiyle Kâbe örtüsü için giderler her yıl altı yüz bin "sequins" (İtalyan (fındık) altın) ve bu masraflar Mısır eyaletinin gelirinden Mısır valiliği hazinesinden karşılanırdı.[141] Hacıların iaşesi için ayrıca "vakıf" denilen çok sayıda iaşe yüklü develer vardı. Bu develer zengin ve hayırsever kimseler tarafından bağış olarak hac kervanına verilirdi. Şam'da Hacı adaylarından bir kısmı deve kiralayabilirdi. 1621 tarihli bir seyahatnameye göre her yıl hac için dört kervan yola çıkardı. Biri Kahire kervanıydı. Bu kervanda Afrika'daki Müslümanlar ve Rumeli'den gelenler olurdu. İkinci kervan Şam kervanıydı, bu Anadolu'dan gelen Müslümanlar içindi. Üçüncü kervan Zebid kervanıydı ve bunda Arabistan'dan ve Hind adalarından gelen Müslümanlar vardı. Dördüncü kervan Bağdat kervanıydı. İran'dan ve Hindistan'dan gelenler içindi. Her kervanda kırk binden fazla Müslüman olurdu ve bu Müslümanlar büyük bir düzen içinde yol alırdı. Her kervan, ortada dört sıra hacılar ve diğer iki yanda askerler olmak üzere altı sıra halindeydi.[142] Kervan yola çıktıktan sonra yolcu alınmazdı. Bunun nedeni kervan büyük olduğundan yolcu almak için bir kısmı durduğunda diğer kısmının haberi olmaz ve düzen bozulur diyedir, ayrıca kervana rehberlik eden Araplar kervanın önünde hızla giderlerdi. Bundan dolayı her hacı önceden eşyalarını ve kendisini taşıyan devesiyle kervanda yerini almış olurdu. Bütün

141 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 266; A. Bakhit'in incelediği 1568 tarihli belgeye göre, Mısır valisine verilen emirle Hac kervanı develerinin sadece Mekke'yle Medine'de kaldıkları süre için iaşeleri dolayısıyla Mısır'dan gerekli (ful) fasulye gönderilmiş ve buna Mısır hazinesinden 5 bin altın ayrılmıştı (A. Bakhit, *The Ottoman Priovince of Damascus in the 16th Century*, Beyrut, 1982, s. 110).

142 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 266; 1503'te Ludovico Vartema Şam kervanının 40.000 kişi ve 35.000 deveden oluştuğunu yazar. A. Rally, *Christians at Mecca*, Londra, 1909, s. 23; Zebid kervanının 1554 yılından sonra katıldığı anlaşılıyor. A. Bakhit, *The Ottoman Province of Domascus in the 16th Century*, Beyrut, 1982, s. 110.

Kudüs şehrinin panoraması (Cornelius de Bruyn).

hac yolu kırk gün sürerdi (Şam-Mekke arası). Kervan dört günden fazla susuz ve yiyeceksiz kalamadığı için yoldaki kale ve istihkâmlarda su ve yiyecek muhafaza edilirdi. Çünkü görgü tanıklarına göre bedevî Araplar hacılara zarar vermek için kuyuları bozarlardı. 1552 tarihli belgede Şam beylerbeyine verilen emirde çöl Araplarının saldırılarından hac kervanını korumak için Şevbak Kalesi'nden 15 kale muhafızının Cibrin kalesine gönderilmesi buyurulmuş, Zebid'den ayrılan kervan Mekke'ye diğerlerinden önce varır ve diğer kervanlar gelinceye kadar Mekke önünde beklerdi.[143]

Kahire'de hac alayının uğurlanışını ve Kâbe'ye örtü götürülmesini Polonyalı Simeon gözlemlerine göre anlatır:

---

143 *A.g.e.*, s. 266; Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine*, Oxford, 1960, s. 116; 1614 tarihli belgeye göre, Kudüs ve Hebron Arabistan sınırında olduğu için çöl Arapları asayişi bozarlardı. Bu bölgede 40 zeamet ve Kudüs sancakları timarlarının, askeri güçleri görevlendirilmişti. 1594 tarihli belgeye göre Gaza Sancak Beyi Ahmed bölgede hac kervanı koruyan bu kuvvetlere kumandan atanmıştı. s. 78.

"...her sene siyah kadifeden yeni bir örtü götürülür ve eskisi 'şeyh'lere kalır. Sırmayla işlenmiş örtü Mısır'da yapılır. Öğrendiğimize göre örtü 200 kadın tarafından işlenir ve inciyle diğer 'harç'lar hariç olmak üzere 2-3000 'miskal' sırma kullanılır. Böylelikle örtü 40-50 bin altına mal olur, yol masrafı için de 40 bin altın sarf edilir. Bundan başka fakir hacılar da örtüyle beraber götürülür. Örtü hazırlandıktan sonra merasimle Yeşil Mescid'e konur. İki hafta sonra onu taşıyacak olan iyi cinsten ve sırtları kumaşlar, boyunları da 'tafta'yla örtülü on deve ayrıca diğer birçok deve ve at süslenir. Kahire kervanının Kâbe'ye örtü götürmesi dolayısıyla bu kervanın başı olmak çok şerefli bir vazife olduğundan, tayin edilen zata beylik ve paşalık payesi verilir. Ağa, refakatindeki birçok atlı asker ve siviller olduğu halde camiye giderek örtüyü parlak bir merasimle alır ve hazırlanmış on devenin üzerine koyar. Alayı teşkil eden bütün atlı askerler, sefere çıkan bir ordu gibi teçhiz edilir. Şehir (Kahire) ve yakın köylerde bütün evler boşalarak halk sokaklara dökülür... Sokakların kenarına hıncahınç toplanmış 'seyirci'lerden yakın olanlar örtüyü veya onu taşıyan develeri elleriyle okşar ve yüzlerine sürerler arkada kalmış olanlarsa mendillerini öndekilere uzatarak örtüye dokundurduktan sonra kemal-i tazimle yüzlerine sürerler. Biz Hıristiyanlarda mevcut olmayan bu büyük dindarlığı ve binbir meşakkati göze alarak Mekke'ye hacca gidenleri görünce içimizi çekiyorduk... Hacı namzetleri 'kutsuz hacı' telâkki edilmemek için yolda muhakkak Kudüs'e de uğrarlar. Örtü iki hafta Kudüs'te kaldıktan sonra Mekke'ye götürülür. Alay, beraberinde götürdüğü diğer bir ufak örtüyü Halil İbrahim dedikleri Abraham'ın Kudüs yakınında bulunan mezarına koyar."[144]

144 Polonyalı Siemon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 115-116; 1607'de Nuremberg'li Johann Wild'in gözlemlerine göre Kahire hac kervanında kervanı korumakla görevli silâhlı askerlerin yanında ayrıca 6 top da götürülüyordu. 6 top götürülüyordu. Johann Wild (1607), *Christians at Mecca*, (ed.) A. Rally, s. 35.

Sefer Alayı

Ordu sefere giderken İstanbul'dan alayla yola çıkar, seferden dönerken de aynı şekilde şehre alayla girerdi. 1542'de (Hicri 949) Kanunî Sultan Süleyman Macaristan seferinde Estergon'u (Gran), Tatarhisar'ı (Beş Kilise anlamında olan "Fünf Kirchen") ve Ustuni Beligrad'ı ("Stulmeissenburg") fethettikten sonra zaferle İstanbul'a dönerken ordusuyla şehre yaklaşınca alayın hazır olmasını emretmiş ve şehre alayla girmiştir. Eseri iyi bir kaynak olan Moldavya prensi Demetrius Cantemir, ordu sefere çıkarken genel alay düzenine dair bilgi verir:

> "Bütün ordu esasta beş kısma ayrılırdı. Sağ kol, sol kol, 'dip alay' denilen ordunun esas kısmı olup en önde serdengeçti ve bunların arkasında yeniçeriler ve başlarında ağaları olurdu. Bunları topçu ve cebeciler takip ederdi. Bunun armasında başvezir ve sekban, başvezirin sağ tarafında Anadolu sipahileri solunda Rumeli sipahileri olurdu. Başvezirden sonra padişah gelirdi. Padişahın çevresinde iç oğlanları ve bostancı vardı, sağında kırmızı sancak sipahileri solunda sarı sancak sipahileri yer alırdı. Padişahın arkasında hazine ve levazımı ve erzak yüklü develer gelirdi; ve bunların yanısıra ordugâha kadar tüccarlar ve esnaf grubu orduyu takip eder buna ordu alayı denirdi. Ordu konakladığı zaman ordugâhta bu tüccar ve esnaflar dolayısıyla her şey bulunurdu."[145]

1672 yılı 7 Mayıs Cumartesi günü IV. Mehmed'in Lehistan seferi için Edirne'den alayla çıkışına şahit olan Antoine Galland bu sefer alayı için gördüklerini ve bu arada kendi görüşlerini de ayrıntılı yazar:

> "...bu alay bütün hayatımca gördüğüm şeylerin en güzeliydi ve Fransa Sarayı hariç, dünyanın hiçbir yerinde bundan güzel bir tören yapılamazdı. Hıristiyan prenslerinin uğrunda bir miktar masrafta bulundukları şenliklere eğlencelere ve merasime ait oldukça doğru tasvirler yapıldığını görüyoruz; çünkü

145 Demetrius Cantemir, *The History of the Ottoman Empire*, (çev. Tintal), III, s. 207.

onlar sınırlı şeylerdir, fakat o gün Osmanlı sarayında geçen daha mükemmel ve muhteşem olması hayal edilemeyen şeyler hakkında bir tasvir yapmak çok zor... Bunları anlayabilmek için insanın bunu kendi gözleriyle görmüş olması lâzımdır. Bu yazı ellerine düşecek olanlara gördüklerimin büyüklüğünü anlatabilmek amacıyla ayrıntı veriyorum. Bu ancak usta bir ressamın mükemmel bir tablosundan herhangi bir çırak tarafından yapılmış zayıf bir şekildir, aslındaki hatların inceliğinden ve renklerin kudretinden mahrumdur.

Bu ihtişamlı tören hakkında doğru bir tarifte bulunmanın çok güç olduğunu iddia ettimse de, bunu başlıca yedi takım ve heyetin oluşturduğunu söyleyebilirim. İlk altı heyet, masrafları kendi taraflarından görülmek ve teçhizatları yapılmak üzere kubbe vezirlerinin heyetleriydi ve bunların ilki nişancınınki oldu. Padişahın fermanlarına, kararnâme ve emirnâmelerine imza attığı için nişancıya 'Şansölye' denmesi de mümkündür. İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda lüzumlu paraları aldığı ve temin ettiği için kendisine maliye kâhyası demek mümkün olan defterdarınkiydi. Üçüncüsü, evvelce Mısır paşasıyken misli görülmemiş yolsuzluklarından dolayı İstanbul'a getirilmiş ve yaptıklarının hesabı padişahın haznesine geçirilmek üzere elinden dört yüz bin ekü alınmak suretiyle görülmüş olan İbrahim Paşa'nınkiydi. Gözden düştüğünden beri İbrahim Paşa Zât-i şâhâneyle vezir nezdlerinde o derecede maharetle hareket etmiştir ki şimdi bulunduğu mevkiye varmaya muktedir olmuştur... Dördüncü heyet sadrazamın Kandiya kuşatmasında bulunduğu sırada Edirne ve Teselya şehrinde kaymakamlık yapmış Mustafa Paşa'nınkiydi. Beşincisi, padişah gözdesi müsahip paşanınkiydi. Kendisi bu ikbali, güzelliği sayesinde kazanmış değildir, çünkü güzel olmak şöyle dursun, güzel olmayanlar arasında sayılmakla hakkı yenmiş olmaz, fakat ikbalinin sebebi avda Zât-ı şâhâne gibi yorulmak nedir bilmemesi ve padişahın kendisiyle teklifsizce konuşmaktan zevk bulmasıdır. Altıncı sadrazamınki olup bu heyet sahibi bulunanın büyüklüğü ve iktidarı hasebiyle ötekilerin heyetlerinden daha kalabalık ve daha muhte-

şemdi. Nihayet, yedincisi de kendisini takip ederek veya önünden yürüyerek Zât-ı Şâhâneye refakat etmekte olan heyeti. Bu heyetlerin yürüyüş nizamları söylediğim sıra dahilinde aşağı yukarı aynı olduğu için güneşin doğmasından evvel başlayarak sabahın saat onuna kadar, yani beş saatten fazla bir müddet devam etmişti. Her heyetin başında ata binmiş iki adam birer tuğ taşımaktaydı. Türklerin tuğ dedikleri şey başında yaldızlı bir elma bulunan kalın ve boyalı büyük bir bostan üzerinde taşınan bir beyaz at kuyruğudur.... Her vezir heyeti önünde ancak iki tuğ taşınmaktaydı. Bu iki tuğ ortasında yaya bir başka adam (Hz.) Muhammed'in bayrağını taşıyordu. Bu bayrak yeşil satenden ve dört tarafı Arapça ve sırmadan bir yazıyı, yani 'Allahtan başka Allah yoktur ve Muhammed Peygamberidir' sözlerini ihtiva ediyordu. Bu bayrak hemen hemen yere sürünüyordu. Bağlı bulunduğu değneğin başında bir nevi gümüş kâse içinde küçük bir cilt halinde Kuran vardı. 'Deli' adını taşıyan bir süvari kıtası bu tuğlarla bu bayrağı izliyordu. Deli sözü Türk dilinde mecnun manasına gelir; fakat bu adamların mecnun oldukları ve akıllarını kaybettikleri manasına çıkarılmamalıdır. Bu, kendilerini tehlikeye atmak hususunda gösterdikleri azim ve inatları, nefislerini tehlikeye hakikaten deliymişçesine bir pervasızlıkla atışlarından dolayıdır. Hepsi güzel atlara binmişlerdi ve kıyafetleri temiz, hususi surette anlatılmaya lâyık olacak derecede de garipti. Yeşil ve sarı satenden ceketlerinin üzerinde gene aynı renkte satenden bir başka ceket giymekteydiler ve bunların Cizvitlerinki gibi fakat daha ufak birer yakalığı vardı. Bunun üstüne de büyük bir çoğunluğu bir kaplan derisi örtmüşü. Bir kısmı bunu eşarp halinde, diğer bir kısmı da göğüslerinin üzerine bağlı bir kaftan şeklinde sarmışlardı. Bazılarının önden ve arkadan yükseltilmiş, sağı ve solu sivrileşen kırmızı külâhları vardı. Bazılarında bu külâhlar sade bazılarında yeşildi. Her uçtan uzun parçalar göğsün ve sırtın ortasına kadar inmekteydi. Bazıları da külâhlarının üzerinde birer sorguç taşıyorlardı. Bu garip kıyafete ayrı bir çekicilik katıyordu. Silâhlarına gelince yanlarına asılmış kılıçları ve el-

lerinde bir kargıyla buna bağlanmış flama şeklinde birer sancak vardı; bu sancakların uçları da beygirin kuyruğuna kadar uçuşmaktaydı... Birtakım kimseler beygire binmiş olarak ilerliyordu. Bunlar efendileri tarafından her istenişte gelmek mecburiyetindedirler. Hepsi ayı derecede iyi atlara binmiş ve teşkilâtlanmış değillerdi, bu işi şahsi imkânlarına göre yapmışlardı. Bunlardan sonra sadrazamın heyetinde 'Ağalar' geliyorlardı. Bunlar iki çeşitti: Kırsal bölgelerde oturanlar da bu ismi taşıyorlardı, daima yanında bulunanlar da. Büyük sayıda olan öncekilerin halleri ve silâhları gösterişsizdi; sırtlarında birer zırh, ellerinde kısa, süvari tüfeği vardı ve yanlarında kılıçları sarkıyordu. Vezirin her zaman yanında bulunanlarsa daha güzel atlara binmiş ve silâhlanmıştı.

Önlerinden gitmekte olan bir binek atına sahiptiler ve yere bastıkları zaman üzerinde istirahat etmek üzere bir halı taşıttırıyorlardı. Binek atları boyun, baş ve bacakları görünecek şekilde zırhlı ve süslüydü ve üzerlerinde muhteşem eyer örtüleri vardı. Ağalardan her biri bir kılıç, bir yay, oklarla dolu ve sırma işlemeli bir ok kılıfı, gayet güzel cilâlanmış bakırdan bir kalkan, atlarının sağrısında da bir kaplan veya pars derisi taşıyorlardı. Bundan sonra vezirlerin bizzat kendileri geliyorlardı. Bize eski çağın tanıttığı şekliyle Merih ilâhı kendilerine karşı şaşaa ve debdebe hususlarında hiçbir üstünlük iddia edemezdi. Beygirlerin tarif etmiş bulunduğum şekildeki savaş donatımı tabii gururlarını daha da artırıyor ve eyer örtüleriyle gemlerinde parlayan ve boyunlarına, göğüslerinin üzerine asılmış ve eyerlerinin kayışına bağlanmış satenden bir eşarp bu beygirlere herkesi fevkalâde şaşırtan ihtişamlı bir hal veriyordu. Fakat bu adamların demirden veya işlemeli zırhları demir kenarları yakalarına değiyordu. Yaka ve omuzlarına kadar düşen yeşil, kırmızı veya sarı satenden sarıkları, zırhlarını daha iyi göstermek üzere soldan sağa giydikleri ve yanlarında kılıçlarına iliştirilmiş yarı vücutlarını saran ipek kordonla tutulan saten yahut kadife ceketleri, yaldızlı oklarla dolu işlemeli kılıfları, ince ve nazik işlemeli bir kılıfta Çin usulüyle cilâlanmış okları ve ellerinde tutmakta bulundukları birer kargıları, vel-

hasıl bütün bu şeyleri seyredenler[146] yüzlerinde kâfi derecede belli ettikleri gibi birçok kere takdirkâr bir tavırla 'Güzel şey! Bundan güzel şey görmek mümkün değildir!' diye bağırarak duygularını sözleriyle de açığa vuruyorlardı. Fakat gözlerinin önünden geçen şeyler hakkındaki hislerini böylece belli ettikten sonra meydana çıkan şeylere karşı hayranlıklarını feryatlarından daha iyi bir şekilde belli eden bir süküta düşmeleri daha etkili oluyordu. Çünkü bu vezir, ağa yahut subaylarının kimisi dört, kimisi altı, sekiz yahut on içoğlanından mürekkep takım tarafından takip edildikleri görülüyordu. Bunlar ekseriyeti sakalı çıkmamış delikanlılardı. Şimdi tarif etmiş bulunduğum kıyafetler içinde her biri Merih elbiseleri giymiş bir Venüs veya Jüpiter'in başından henüz çıkmış bir Minerva'ya benziyorlardı. Her birinin zırhlı elbiseleri ve yüzlerinin beyazlığına siyaha çalan renkleriyle daha büyük bir revnak veren kenarları demir zırhlı parlak ve cilalı demir serpuşları, yayları, ok kılıfları, ellerinde kargıları sarıkları, eşarp vaziyetindeki ceketleri, ok kılıflarının işlemeri ve beygirlerinin bir kısmı demir ve çelik, bazısı yaldızlı bakır tezyinatı o derecede güzel bir düzen ve uyum ortaya koyuyorlardı ki insan hayran oluyordu. Subaylarla ağaların arkasında, ata binmiş üç dervişin her biri bir sancak taşımaktaydı ve Muhammed'in sancağı olan ortadaki yeşil satendi, sancağın her yanında Muhammed akidesinin düsturlarını altından arabesk harflerle bildirilmekteydi. Bayrağın içinde dahi aynı şeyler altın harflerle yazılı bulunuyordu. Bunu Fransa'da görmüş bulunduğum şekilde omuz üzerinde değil, fakat tekmil bayrak ve sancaklar gibi dik götürüyorlardı; ve tepesinde üçgen şeklinde bir gümüş kutu vardı. Bunun içinde Kuran muhafaza edildiği bana kesin olarak söylendi. Eğer tutanlar bunları tamamen altından tutmasalar yerlere kadar sürünecek ve diğer bayraklar çeşitli renkte satenden olup üzerlerine de altın yazılar saçılmıştı. Ve-

146 Genellikle sefer alayıyla padişahın geçeceği yolun etrafında bilginler, sufiler, mevki sahibi kimseler, halktan seçkin kişiler yerlerini alırlar ve sefer alayını izlerlerdi (Celâlzade Mustafa, *Selimnâme*, s. 407, Ankara, 1990, (haz. A. Uğur-M. Çuhadar).

zirlerin kâhyaları bu sancakların ardından gelmekteydi. Önlerinden halılarını taşıyan bir binek atıyla sağrısı bir kaplan derisiyle örtülü ve ziyadesiyle süslüydü. Her biri vuruşmak için gerekli silâhlarla, yani eyerin ok kılıfında oklarla yay, kılıç ve Türklerin beğendiği şekilde demirden işlenmiş çelikten bir kalkan taşıyan atlar geliyordu. Bundan sonra da kâhyalar pek güzel giyinip kuşandıkları halde, her birinin atının göğsünde söylediğimiz gibi sarılmış, yukarısından kılıcın kabzasına bağlı bir saten eşarpla ilerliyordu. Vezirlerin en kudretli ve ehemmiyetlisi olan birinci vezirin kâhyasının önünden al renkte ceket giymiş dört yeniçeri yürüyor, iki başka yeniçeri de atının sağından ilerliyordu. Her biri namlısıyla dipçiği kaplumbağa sedefi ve inci sedefiyle kısım kısım müzeyyen güzel bir fitilli tüfek taşıyordu. İçoğlanlarıyle maiyetlerine mahsus diğer kimseler kâhyaların hemen ardından geliyordu. Vezirlerin içoğlanları bu heyeti takip etmekteydi. Başvezirin içoğlanlarının sayısının iki yüz olduğu bilinince, ötekilerin toplam sayılarının kaça vardığı anlaşılır. Tarif ettiğim müzeyyen kıyafetler içinde bunlar üçer üçer yürümekteydiler (ilerlemekte). Başvezirinkilere gelince, bunlar ikişer, ikişer yürüyordu, (ilerliyordu) herkeste hasıl olmuş kanaata göre de Musahip Paşa'nın içoğlanlarında ötekilerde bulunmayan bir şey vardı, çünki bunların ceketlerinin alt kısımlarını yeşil veya başka renkte sırma kaplıyordu. Hemen hepsi aynı şekilde giyinmiş ve müzeyyen atlara binmiş olmak şartıyla, bu altı vezirin maiyetlerinde bulunan içoğlan sayısının binden aşağı olmadığı düşünülünce, şaşkınlığa sebep olmadığı takdir edilir..... Nihayet bütün bu takımlar beş veya altı nefirden üç dümbelekten, sekiz davul, darbuka ve zilden mürekkep bir konserle nihayet buluyordu ki bunun âhengi henüz bu kadar düzenlenmiş bir şey duymamış bulunduğum bu memlekette beklemediğim bir özellik taşıyordu. Nihayet nişancının defterdar'ın, İbrahim Paşa'nın, Mustafa Paşa'nın, Musahip Paşa'nın heyetlerinden sonra artık padişahın kendi maiyetinin meydana çıkması kalıyordu ki, işbu keyfiyet de az sonra vukua geldi. Bu alay dört tuğla başladı; bunda eksik bulunan iki

tuğ çadırının girişine dikilmiş bulunuyordu ve sanırım ki vezirlerin eksik tuğları da çadırlarına dikilmişti. Ellerinde silâhları ve başlarında mücevvezeleriyle[147] çavuşlar arkalarında müteferrikaları olduğu halde tuğları takip etmekteydiler. Önünde birkaç bayrak bulunduğu halde Mekke Sancağı bundan sonra geliyor ve bu sancağı kanun adamları, emirbaşılar, Rumeli ve Anadolu'nun iki kazaskeri ve bunların sağlarında yürüyen iki emirbaşı takip ediyordu. Bu emirbaşılara 'Nakib' adı verilir. Kendileri kıyafetlerinde büyük bir tevazu ve fukaralık gösterişi tercih ediyorlardı. Hele emirler içinde biri pek fakirâne giyinmiş ve ayrıca da kötü bir uyuz katıra binmişti. Ve bu kadar çok zenginlik ve şaşaa arasında bu sefaletin bir sıra ve yer sahibi bulunması karşısında az kimse kendisini gülmekten menedebiliyordu. Sancakların, kanun adamlarının, kazasker ve emirbaşılarının yuvarlak, kalın birçok bezin birbiriyle bir garip şekilde birleşerek her tarafından çapı bir buçuk ayağı aşan iri sarıklarından başka kendilerini diğerlerinden ayıran bir şeyleri yoktu. Emirbaşıların sarıkları asıllarının Muhammed'den gelmekte olduğunu göstermek üzere yeşil, ötekilerinki beyazdı. Her biri kendi derecesini işgal etmek şartıyla, bundan sonra altı vezir gelmekteydi. Şatır veya daire uşakları kendilerinin önlerinden ilerliyorlardı; bunların hırkaları muhtelif renklerdeydi ve boyunlarında eşarp şeklinde yaldızlı kalın zincirleri olup bundan başka önünde güzel birer tokası olan kalın ve geniş kemerleri vardı. Bunlar birbirlerini bir zincir halinde ve herkes kendi efendisinin önünden ilerlemek üzere takip ediyorlardı. Bu vezirlerin kıyafetlerinde fevkalâde hiçbir şey yoktu, hatta Başvezir içlerinde en sade olanıydı. Kendilerine öz bulunan şey, her birinin atının boynuna asılmış ve anlatıldığı gibi sarılmış bir eşarpla başlarındaki, fevkalâde şeklinden dolayı tam tarifi müşkül sarıklarıydı. Bunlar küçük kuleler şeklinde tanzim edilmişlerdi ve bana öyle geldi ki, arz ettikleri manzara itibarıyle bunların bazı armalarda gördüğümüz şekillere benzetilmeleri mümkündü.

147 Mücevveze bir buçuk ayak yüksekliğinde ve muslin örtülü bir merasim başlığıdır (çevirmenin notu).

Kendilerini üç adam yaya olarak takip etmekte olup her biri yaldızlarla ve kaplumbağa sedefi ve inci kabuğundan dairelerle zenginleştirilmiş güzel bir fitilli tüfek taşıyordu. Yaya yeniçeriler sadrıazamla müsahip paşayı takip ediyorlardı. Bunlar omuzları üzerinde tahtası sarı bakırdan çivilerle dolu yarım mızraklar taşımaktaydılar... Mübalâğa etmeksizin söylerim ki, bu mucizeye benzer manzarayı tebliğ ve izah için meleklerin kendi aralarında her şeyi tebliğ ve ifade kullandıkları kudrete ihtiyaç vardır. Fakat mademki ben bir insanım ve herhalde insanlar için yazıyorum, elimden gelen bütün insanî kudreti kullanarak meramımı anlatmaya çalışacağım. Şeriat adamlarından, emirlerden, kazaskerlerden ve vezirlerden sonra (ve önden yürüyen zatların gerek yorumlamalarının kudreti ve gerek kılıçlarının keskinliğiyle ilk tefsircileri olduğu) Kuran, üzeri kıymetsiz fakat altın ve gümüş sırmalı bir kumaş örtülü deve tarafından taşınmaktaydı ve bu deveyi bir Arap ipinden çekerek götürüyor.[148] Bu mukaddes emanet gümüşten bir kutuya konmuştu. Bir diğer Arap, aynı tarzda süslerle boğulmuş ikinci bir deve yedirmekte olup bu deve yeşil kadife kaplı bir nevi çekmece taşıyordu. Bunda da Mekke'nin resminin saklı olduğu söyleniyordu. Padişahın av alayı bu develerden sonra gelmekteydi. Bu, her biri pençesi üzerinde bir kuş götüren otuz kuşbazdan mürekkepti. Bu kuşbazların önlerinde yedi atlı ilerlemekte olup bunların her biri atının sağında munisleştirilmiş bir kaplan taşımaktaydı. Buna inanmakta tereddüt gösterenler ne derlerse desinler, Zât-ı şâhâne bu kaplanları tavşan avlarken kullanmaktadır. Bu, herkesin burada bilmekte olduğu bir keyfiyettir ve başka memleketler hakkında söylenmiş hiçbir şeye inanmamak mesleği takip edilmedikçe keyfiyetten şüphe edilmesi kabil değildir. Bu kaplanların her biri ipekten bir örtüye bürünmüş bulunuyordu ve gaddar ve vahşi bakışları yanında sakin tavırları kendilerine bakanların ruhlarında hem hayret hem de dehşet uyandırmaktaydı. Bun-

148 Yeddirmek, ipinden çekerek götürmek anlamında eski bir kelime olarak eserin mütercimi Nahid Sırrı Örik tarafından kullanılmış olduğundan onun kullandığı şekilde aynen yazıldı.

dan sonra yeniçeriler yedekte dünyanın en güzel tazılarından ellisini götürmekteydiler. Bunların doğal güzelliklerini üzerlerini örten gayetle zengin altın ve gümüş sırmalı ipek örtülerle işlemeli gerdanlıkları artırıyordu. Bunları beş yahut altı iri av köpeği takip etmekteydi. Kendilerinin pek aşağıya kadar sarkan dudakları çene kemiklerini tamamen kapamaktaydı. Bakanların şişmanlıklarını ve derilerinin birbirlerine hiç benzemeyen renk ve hat güzelliklerini görebilmeleri için bunlar kumaşlarla örtülü değillerdi. Bu av köpeklerinden sonra, derileri beyaz, kırmızı ve siyah parçalı on iki zağar aynı şekilde, her biri bir adam tarafından götürülüyordu. Bunları kendilerine verilen ehemmiyeti anlatmak üzere böyle sonra yürütüyorlardı ve elbette bu pek haklıydı, çünkü zannımca bunlar dünya üzerinde görülmesi mümkün bulunan en güzel köpek cinsine mensuptu. Bu av alayından sonra beygire binmiş yirmi beş çavuştan herbiri bir binek atı çekmekteydi. Bu beygirlerin mağrur edalarından üzerlerindeki işlemelerin ve süslerin nadirliğinden ve gemlerindeki mine ve altınlardaki parlaklıktan, inciler ve mücevherler serpilmiş kalın bir sırma işlemesi bulunan başlarındaki zenginlikten ve nihayet taşımakta oldukları kılıçların, yay kılıflarının, yay ve kalkanların mükemmelliklerinden de bahsetmeyeceğim, çünkü bunlardan sıhhatle bahsetmek için bütün bu şeyleri teferrutıyla incelemek gerektir. Herhalde bütün bunların pek muhteşem oldukları muhakkaktı... Bu doğancılar, bu kaplanlar, bu tazılar, bu kurt köpekleri ve bu yirmi beş binek atı tasavvur edilebileceği gibi pek uzun bir sıra teşkil ederek solak ve peyklerin[149] iki tarafta teşkil ettikleri saflar arasından geçmekteydiler. Solaklar muhtelif renkte ipek elbiseleri, yayları, yay kılıfları, okları ve balıkçıl kuşlarının tüyleriyle müzeyyen yaldızlı gümüşten serpuşlarıyla peykler de fevkalâde temiz sarı, kırmızı ve yeşil sa-

149 Uşaklardır. (Philippe du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 125); Sayıları kırk kadar olan peykler Acemdiler. Solaklarsa padişahın özel koruyucusu veya muhafız alayı olarak yeniçerilerin okçuları arasından en iyilerinden seçilirlerdi ve sayıları üçyüzdü. (Nicolo di Nicolai, *Delle Navigation*, i s. 86 ve 88); IV. Mehme devrinde (17. yüzyılda) peyklerin sayısı 60 kadardı (*Eyyubî Ef. Kanunnâmesi*, (haz. A. Özcan), Eren yayıncılık, 1991, s. 36).

tenden elbiseleriyle tarif ettiğim bu geçitin iki tarafında birer saf teşkil ediyor ve tasavvuru mümkün bir azamet manzarası vücuda getiriyorlardı. Otuz kadar şatır veya hizmet uşağı bu zinciri takip etmekteydi. Elbiseleri baştan ayağa kadar sırmalı ipekten olup başlıkları peyklerinki gibi yaldızlı gümüşten ve birer sorguçla süslüydü. Fakat onlardan omuzları üzerinde, eskilerin 'bipennis' dedikleri gümüş ikişer şatır taşımakla ayrılıyorlardı. Güneşin huzurunda nasıl seyyarelerle yıldızlar parlaklıklarını ve haşmetlerini kaybederlerse, bu şatırlardan biraz sonra at üstünde yalnız olarak ilerleyen padişah da kendinden evvel geçmiş olan safların bütün debdebe ve ihtişamını işte öylece siliyordu. Bir yıl evvel kendisinde fevkalâde hiçbir şey tasavvur etmekliğime imkân veremeyecek derecede sönük bir hal içinde gördüğüm bu büyük ve kudretli hükümdar bugün bana o derecede şan ve haşmetle göründü ki bundan gözlerim kamaştı, Putperestliğin Merihi, daima bize gazaplı bir adam kıyafetinde ve kan ve tozla kaplı bir insan suretinde tasvir edilen bir ilâhı ve şahsi için saygı ve tazim ilham etmekten ziyade kalpleri dehşet ve korkuyla dolduracak bir manzara arz ederdi. Türklerin Merihi bundan tamamen farklıydı. Edasına ve cengâverâne kılığına ilave olmak üzere üstünde ve atının gem ve sağrısını örten bir pars derisinin altından görülen bir eyer örtüsünün üzerinde parlayan iri elmas ve incilerin şaşaasından ayrıca da, bütün etrafındakilerin temiz manzara ve düzenleri zihinleri aynı zamanda hayretle, şaşkınlıkla, hayranlıkla ve zevkle dolduran bir harb ve şenlik tezyinatı vücuda getirmekteydi. Padişahın muhteşem endamını anlamaya ve vücudunun baştan ayağa kadarki düzgünlüğünü ve âhengini ölçmeye hiçbir şey mani olmuyordu. Endamını gizleyen kürklü bir kalın hırka giymişti; ince çelikten zırhlı ceketi, bilekleri aynı madenden zırhlı pantalonu ve asla ajur örtüsü bulunmayan tozlukları bütün endamını gösteriyordu. Alışılmış şekilde ve kafasını gayet iri gösteren sarığı yoktu; başını yassı olmaktan ziyade yuvarlak çelik ve gümüşten bir miğfer sarmıştı. Başın üzerinde bu başlığın yeşil bir küçük sarığı bulunup bunun altın ve gümüşle işlenmiş ku-

maştan olan sonları arkadan görünüyor ve bu manzara Romalı imparatorların defne dallarından zafer taçlarını yahut da eski Asya krallarının taçlarını güzelce canlandırıyordu. Birçok dallardan mürekkep bir sorguç, bu sarığa alın üzerinde ve taşlardan mürekkep bir düğümle bağlanmıştı. Başlığın tamamıyla kenarına bağlanmış demir bir zırh, sarık yerine iniyor ve boyunla omuzlar üzerinde serbestçe yayıldığı gibi yüzü de yarısına kadar kaplıyordu. Bu yüzün esmer teni de yorgunluklara alışmış ve güneşin en şiddetli ateşlerine ve mevsimlerin hiçbir zulmüne ehemmiyet vermez bir adamı haber veriyordu. Bu esmer tende, tebaasının kendisi için diledikleri bin saadeti celp ve davet eden bir ihtişam parlamaktaydı. Padişahın sol kolu kırmızı ve altın sırmalı muhteşem ipekten bir eşarp altında gizlenmiş olup bu eşarp omuz üzerine mücevherlerden bir düğümle bağlı bulunuyordu. Buna rağmen beygirinin gemini rahatça tutmak hususunda bir güçlük çekmiyordu. Kopçalar ve işlemeli düğmeler göğüs üzerinde ve burada zırhın kumaşına işlenmiş mücevherler arasından görünüyordu. Zırh kalçanın üzerinde birleşiyordu ve bundan sonra birtakım butla bacağı gizleyeceği korkusuyla bir şatır bunu beygirin sağrısı üzerinde tutuyor, herhangi bir hareketin yahut da rüzgarın bunu uçurarak bu suretle de efendisinin sağ tarafının profilinin görülmesine mani olması ihtimalini önlüyordu. Beygiri kendisini rahatça fakat öyle bir azamet edasıyla götürmekteydi ki, o kadar çok eyalete ve o kadar çok krallığa sahip bir hükümdarı taşımakta olduğunu bildiğine hükmedilebilirdi. At, kendisini fevkalâde tezyin etmekte bulunan eyer örtüsünden başka çeşitli mücevherlerle süslü bulunan göğsün altında bir at kuyruğunu örten bir eşarp taşıyordu... Beş solak, padişahın arkasında grup halinde ilerliyor ve her biri omuzu üzerinde zengin ve hünerli şekilde yapılmış bir fitilli tüfek taşıyordu... Efendilerine bu kadar yakın bulunan adamlara layık olabilecek bir ihtişamla süslü, beygirlere binen silâhdarla, çuhadar, sırtlarında kırmızı renkte gayet zengin ve gayet nâdir İran basması üzerine kalın hırkalar giymişlerdi ve başlıkları tamamıyla özel bir şekilde olup başın etrafında kalın sır-

madan iki parmaklık bir şerit bulunuyor ve çuhanın geri kalan kısmı gayet yüksek ve kıvrımlıydı. İki ucu adeta birer boynuz oluşturuyordu. Birincisi zât-ı şâhânenin kabzası ve kını tamamen elmas ve yakutlarla müzeyyen olan kılıcını taşımaktaydı. Çuhadar'sa[150] yayı, okla dolu kılıfla, kalkanı, taşımaktaydı ve bunların cümlesi fevkalâde mebzul sayıda inciyle işlenmiş ve tezyin edilmişlerdir. İbrikdar, bunları yalnız olarak aynı şekilde giydiği ve başında ötekilerinkine eş bir serpuş olduğu halde takip ediyordu. Bundan sonra bir hizada olmak şartıyla üç tülbentçi geliyordu ve her biri sorguçlar ve mücevherlerle müzeyyen bir sarık taşımakta olup bu sarıklar gümüş ve ipek işlemeli bir mendille bağlıydı. Tülbentçilerin üçü de güzel ipek hırkalar giymişti. Başlarında birer mücevveze bulunmakta olup bunların sorguçları mücevher düğümleriyle bağlanmıştı. Temiz ve müeddep şekilde içi samur yeşil hırka giyen iki beyaz haremağası yanyana yürümekteydiler. Birisi Ak haremağalarının reisi olan 'Kapı Ağası'[151] ve diğeri 'Saray Kâhyası' demek olan 'Saray Ağası'ydı. Bundan sonra altı tane güzel beyaz beygir, yüksek bir araba çekiyorlardı. Bu araba zengin ve ince resimlerle süslüydü. Dört ok arasında iki tarafa koşulmuş iki katır da güzel kırmızı çuha örtülü büyük ve uzun bir araba çekmekteydi. Bütün bu şeyler gürültülü ve akisler yapan sesi savaşı tamamen canlandırıp yaşatan on beş davul bir o kadar nefir (korno veya boru, nefesli çalgı) ve bir o kadar dümbelekle nihayet bulmaktaydı. Fakat her şeyi titreten ve sarsıntılara boğan yön, hayatımda gördüklerimin en irileri bulunan dört darbukanın gürleyişiydi. Bundan sade sersemlemekle kalmayarak vücudunun içi ve dışı müteessir olmayan kimse yoktu. Öteki heyetlerin nihayet buluş şekillerine bakarak bu çalgılarla artık bütün alayın nihayet bulmakta olduğu artık herkesin hatırına gelmişti. Herhalde bekleme-

150 Çuhadar, sarayda padişahın kaftanını taşımakla görevliydi (Theodre S. Spandouyn Cantasin, *Petit Traicte de l'Origine des Turcqz*, s. 60).

151 Bab-ü Saade' (Topkapı Sarayı'nda ikinci avlunun son kapısı) ye Ak Ağalar kapısı denirdi. Ak hadım ağalar bu kapının korunmasından sorumluydular (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 1943, Ankara, s. 29).

dikleri yeni bir harikayla seyircileri daha güzel bir şekilde hayrete düşürmek üzere her şey bu tarzda hazırlansa gerekti. Bu sebeple de bu konserden sonra, zât-ı şâhânenin içoğlanlarından 'Hasoda' denen kısmın ilerlediği görüldü. Hasoda, hepsi yakışıklı, iyi giyinmiş ve iyi atlara binmiş kırk delikanlıdan oluşurdu, öyleki gerçek veya gerçeğe benzer, tarihlerde o kadar methedilen o büyük (Büyük Iskender) kahramanın edâsına malik bulunmayan aralarında yoktu. Iskender'in kral-lara benzedikleri söylenmiş olan arkadaşlarının daha şanlı görünmüş olduklarını sanmıyorum. Bütün elbiselerindeki Fransız temizliğini de aşan temizlik ve ipekten ceketleriyle sarıklarının açık pembe, sarı, kırmızımtrak sarı, portakal rengi ve mavi renkleri gözlere tarif edilmez bir haz veriyordu ve yayları, ok kılıfları, kalkanları ve kargılar... cümlesini kudretli ve kuvvetli aşk sembollerine benzetiyordu. Koşumlardan, haşalardan (eyer örtüsü) ve bütün takımlardan da beygirlerin güzelliklerinden de bahsetmiyorum; bütün bu şeyler o derecede mükemmeldi ki fazla bir şey istemek için insanın eleştirmenden de daha istekli olması lâzımdı. Odabaşı, yani heyetin birincisi başta yürüyordu. Hazine odasının gayetle çok sayıda olan içoğlanları da ötekilerden sonra geliyordu ve ötekilerden bunlar her bakımdan pek az farklıydılar. Hazinedar bunların önünde yaya olarak ilerliyordu. Bundan sonra son bir kiler veya hizmet heyeti önde başları bulunmak üzere gelmekteydi. Hasodanın kırk kişisi de hesaba alınmak şartıyla bunlar cem'an yuzelli kişiydiler ve teşkil ettiği saflar içinde odalarında bulundukları sırada hareketlerine dikkat eden ve denetleyen Beyaz Akağaları arada bir görülüyordu. Hepsi iyi teçhizatlı ve iyi atlara binmiş bin yahut binbeşyüz sipahi, alayı ikmal etmekteydiler ve her birinin kargılarıyle aynı yükseklikte olan çeşitli renkte satenden sancaklarını rüzgâr büyük bir güzellikle uçuşturmaktaydı. Nihayet, on katar veya altmış deve, hazineyi taşıyordu ve her deve herbiri tarafından takriben iki ayak uzunluğunda ve bir ayak genişliğinde ikişer küçük kasa taşımaktaydı. Develerin cümlesi kızıl çuhadan bir eyer örtüsüyle örtülü olup semerin üzeri iki güzel bayrakla müzeyyen-

di. Bu develerin her iki tarafında her birinin omuzunda bir fitilli tüfek bulunan bir dizi yeniçeri ilerlemekteydi. Bu develerden sonra daha birçok deve, fakat bunlar daha çok kasalar taşıdıkları halde geliyorlardı ve kasalarda seyahat için lüzumlu bütün eşya mevcuttu. Bu develerin iki yanlarında muhafızları yoktu. Sözü edilen develerin safları arasında on, oniki yaşında bir küçük Arabın gayet güzel bir ata binmiş olup sırtında ipek yeşil kumaş üzerine altın ve gümüş işlemeli güzel bir ceket bulunduğu halde kendilerini düzenle yürütmek üzere gidip geldiği ve merasim icabı değil de daha ziyade zorunluluk nedeniyle koşup bağırdığı görülüyordu. Bu küçük Arap, padişahın bir sevgilisi ve gözdesiydi, yani neşeli mizacı ve çocukluğa yakışır tuhaflıkları hasebiyle onun yanına daima girebilirdi. Güzel atlara binmiş olup kırmızı kadifeden poturları, gümüş ve mücevherlerle süslü bıçakları ve sarıklarına bağlanmış olan büyük sorguçlarıyla dikkate lâyık bir manzara arz eden selam çavuşları da asker takımlarını ilerletmek, yürütmek veya geri bırakmak üzere vezir safları arasında gidip gelmekteydiler. Daha evvel de kaydettiğim veçhile, bütün bu mehteşem alay tam beş saat sürdü ve padişahın geçtiği yollarda üzerlerinde dalgalanan sancaklar bulunan kargılarıyla iki tarafta saf durmuş sipahiler hesaba katılmamak şartıyla hiç değilse on beş bin kişiden mürekkep bulunuyordu."[152]

Antoine Galland'ın gördüğü bu sefer alayı Edirne'den çıkarak Edirne'nin iki mil uzaklığında kurulmuş olan karargâha gitmekteydi. Seferi sırasında orduyu takip eden esnaf ve zenaatkârlar bu karargâha önceden sevk edilmişlerdi. Bunlardan bir gün sonra da daha önce İstanbul'dan Edirne şehrine gelen beş veya altı bin yeniçeri, yeniçeri ağası'yla birlikte karargâha gitmek üzere Edirne'den ayrılmışlardı. Bütün ordunun Lehistan'a sefer yürüyüşüne geçmesiyse haziranda başlamıştı. Antoine Galland, "ordu" denilen esnaf ve zanaatkârlar alayının 4 Mayıs çarşamba günü Edirne'den çıkışını gözlemlerine göre

152 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, (haz. Ch. Schefer, çev. N.S. Örik), I, s. 113-130.

anlatmaktadır. Buna göre sayıları üç bine varan ekmekçiler, kasaplar, bahçıvanlar, yemişçiler, tatlıcılar, pamukçular, mumcular, kürkçüler, papuççular, kahvecilerden oluşan esnaf ve zanaatkârların geçişini büyük bir kalabalık halinde Edirne ahalisi seyretmekteydi:

> "Karargâha gitmek üzere "Ordu" Edirne'den çıktı. "Ordu kelimesi karargâhla alâkalıdır ve seyahatin rahatlığı namına lüzumlu bulunan zanaatler bu kelime altında cemedilirler. Bunlar işte şu şekil altında çıktılar: Silâh namına ancak ellerinde bir değnek bulunan takriben yüz elli yeniçerinin başında önce çorbacıyla bir subaşı göründü. Kendilerini ekmekçiler takip ediyorlardı. Başta iki üç meslek markası götürülüyordu ve rençperlerin yardımları olmaksızın ekmek yapmaya imkân bulunmadığından bu markaları takip eden bir de rençper vardı, bir sapan sürükleyen iki öküzü sevk ediyor ve yol boyunca buğday taneleri serpiyordu. Bundan sonra şarkı söyleyip sıçrayan bir meşaleciler grubu geliyor ve bunlardan bazıları içeçek ve ipeklerle sarılı meşaleler taşıyorlardı. Bu heyetten sonra bir deve getirilmekteydi ve bu deve o derecede bezenmiş ve ipek kumaşlarla örtülmüştü ki, ancak başıyla ayaklarının bir kısmı görülüyordu. Ekmekçilerin bir an duraklayan geçişleri devam etti; ve birtakım âletler üzerinde pastalar ve ekmekler taşıyan adamlar görüldü. Ekmekçileri omuzlarında fitilli tüfek taşıyan çırakları takip etmekteydi. Bundan sonra, at üzerinde esnaf kâhyası geliyordu ve etrafında sırtlarına zırh geçirmiş başlarında taşıyanların zevkine göre türlü renkte sarık sarılmış miğferli ve miğferlerinin altında yüzlerine çarpan ilmikli kenarlar, ellerinde de birer kargı bulunan sekiz on süvari vardı. Bunlarla beraber nefir (borazan), dümbelek, davul ve darbuka çalanlar geliyordu. Ekmekçiler heyetini kasaplar heyeti takip etmekteydi. Bunların başında yürüyen yarı çıplak bir adam mevcut olup bu adam sağ elinde ucu kolunun derisiyle eli arasından geçmiş bir fitilli tüfek taşıyor ve bu noktanın etrafında pıhtılaşan kan bu manzarayı büsbütün iğrençleştiriyordu. Kasap çırakları bunun arkasın-

dan ikişer ikişer yürüyorlardı ve fitilli tüfeklerle silâhlı olup mesleklerine mahsus âletler taşımaktaydılar. Hatta bir çoğu kaplan ve pars derileriyle örtünmüşlerdi. Kendilerinin ortalarında ipekten haşalarla örtülü olup gümüş ve altın yaldızlı boynuzları bulunan inekler görülüyordu. Başka kimseler de derileri ve boynuzları çeşitli renklere boyanmış koyunlar götürüyorlardı ve bu koyunlar arasında ihek haşalarına asa ve kılıç takılmış olanlar vardı. Bundan başka, haşalara sarılmış ve her renkte resimle boyanmış yemliklere bağlı koyunlar taşıyan iki beygir de vardı. Daha sonra heyet kâhyası geliyordu; ve bunun etrafında da önce geçenler gibi zırhlarla süslü süvariler mevcuttu. Hatta, bunlardan bazılarının eski zamanlar usulünde takımlar taşıyan süslü beygirleri hakikaten güzel bir manzara arz ediyordu. Bunları beygirle takip edenlerin güzel okları ve pek zengin ve ince şekilde tersim edilmiş olup bir kalkanla beraber boyalı ve yaldızlı oklarla dolu kınları vardı. Bunların da konser veren çalgıcıları mevcuttu. Kendilerinden sonra bahçıvanlar da aşağı yukarı aynı nizamla ilerlediler. Evvelkilerin önlerinde giden iki kişi başlarında içi çeşitli tür meyva dolu sepetler bulunan birer büyük tepsi taşıyordu. Fakat en hoş olanı tatlıcıların[153] önünde giden adamdı ki, bunun topuklarına kadar inmekte bulunan bir gömleği olup üstünden altına kadar tamamiyle helva, yani tatlı kaplıydı ve arkasındaki kaba etler üzerinde avuç avuç alarak helva yiyor ve bakanlara fırlatıyordu. Oldukça uzun olan sakalı o derece tatlıya bulanmıştı görünmüyordu; külâhı da tatlıdan yapılmıştı. Bu geçen insanlar arasında bir tanesi bu adamdan da tuhaf olup hasır yapanlar grubunun arasına karışmış bulunuyordu. Sırtında hasır örgülerden bir kaftanla bir eşek üzerine binmişti ve yanlarında bulunan seyisler koşumun iplerini büyüklere yapıldığı gibi tutuyorlardı. Adamın fevkalâde büyük olan sarığı birbirlerine karştırılmış hasır parçalarından vücuda getirilmişti ve kâhyayla yeniçeri ağası ve vezirler gibi

153 Sefer alayında görülen esnafın gösterilerle geçitleri, şehzâdelerin sünnet düğünleri dolayısıyla yapılan şenliklerde de görülür (Silâhdar, II, s. 646; Nâbî *Surname*, s. 61).

devlet ricalini taklit etmek üzere yollarda sıralananları pek gülünç tavrıyla selamlamak için başını kâh sağa kâh sola çeviriyordu. Bundan sonra pamukçuların geldikleri görüldü ki, bunların önlerinde canlıya benzer bir aslan ve bir pars postu ilerlemekteydi. Silâhçılar arasında ata binmiş olup kılıçları temizliyor gibi yapan biri vardı, şamdancılar arasında ata binmiş bir çırak mevcut olup bu da mum imalini taklit ediyordu. Mumcuların önlerinden içi mumla dolu bir sandık taşınmaktaydı. Kürkçülere gelince, bunlar bir çoğunun tamamiyle kürkle örtülü bulunmalarından anlaşıldığı gibi, önlerinde de güzel pars derisiyle kaplı bir hayvan örneği taşıtıyorlardı ve ekserisinin sırtında bir kaplan ve pars derisi vardı. Taşıtıkları derilerden tanınan debbağlar, papuççuların önünden yürüyorlardı; ve bunlar da içlerinden birçoğunun taşıdığı meslek âletlerinden tanınıyorlardı. Kundura ökçelerine demir çivileri sokanlar daha sonra yürüyorlardı ve taşınan küçük bir dükkân içinde küçük bir çocuğun çekiç salladığı görülüyordu. Kendilerini tanıtmak üzere çuhacılar vücutlarını çuha parçalarıyle sarmışlardı. Kahvecilere yahut kahve taşıyanlara gelince bunların hepsi kuvvetli ve gürbüzdü, omuzları üzerinde şişkin ve ağır bir havan taşıyorlardı ve arkalarından bir araba ilerlemekte olup bu araba içinde iki üç adamın kahve pişirdikleri, başkalarının da mermer içinde kahve dövdükleri görülüyordu. Bu geçit alayında sarık yapıcıların, terzilerin, kundura satıcılarının ve sayılmaları uzun sürecek başka esnafın geçtiği de görüldü."[154]

Padişahın Cuma Namazına ve Bayram Namazına Camiye Gidişi

Padişahların cuma namazına ve bayram namazına saraydan alayla şehirdeki önemli camilerden birine gitmeleri âdetti. Böyle zamanlarda padişahın geçeceği sokakların her iki yanı

154 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar,* (haz. Ch. Scheler, çev. N.S. Örik), I, s. 109-111.

büyük bir seyirci kalabalığı oluşturan halk ve yabancı elçilik mensuplarıyla dolar ve derin bir saygı ve sessizlik içinde ilgi ve hayranlıkla padişahın bu merasim alayı izlenirdi.

I. Ahmed'in 1610 yılında cuma namazına camiye gidişini izleyenler arasında bulunan Sandys, padişahın ve alayının uyandırdığı hayranlığı şöyle ifade etmektedir: "Eğer, yüceltilmiş insanlıktan böyle söz etmem gerekirse, dünyada insan şan ve şeref gösterisinin bundan daha büyük bir örneği gösterilemez."[155]

Gerek cuma namazı, gerekse bayram namazına gidilirken padişahın alayı özel merasim giysileri içinde olup esasta saflar aynı düzene ve sıraya göre tertip edilmiş olurdu. Buna göre genellikle yeniçeriler ve çavuşlar ve sipahilerle subayları, önemli devlet ricali, solaklar ve peyklerden sonra padişah, silâhdar ve çuhadar ağanın refakatinde olup geride içoğlanlar ve diğer saray görevlileri bu alayı takip ederlerdi. Bayram namazına gidilirken alayda yeniçerilerden sonra ve çavuşlardan önce Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, nakib ül eşraf, defterdar ve nişancıyla gidilecek caminin imamları yer alırdı.[156]

Her cuma padişahın alayla camiye gitmesi âdet olmakla beraber bazı Osmanlı padişahlarının pek seyrek olarak bu âdeti yerine getirdikleri bilinir.

Philippe du Fresne Canaye, üç ay müddetle İstanbul'da kaldığı süre içinde II. Selim'in sadece iki defa cuma namazı için camiye gitmiş olduğunu ve bunun nedeninin de II. Selim'in babası Kanuni Sultan Süleyman'ın yaşam tarzı ve alışkanlıklarından pek uzak olarak şarap içme alışkanlığından ileri geldiğini yazar.[157] Padişahın alayla camiye gidişinin merasim alayının muhteşemliği yanısıra bir özelliği de böyle zamanlarda padişahın, haksızlığa uğramış olanlara hak ve adaleti şahsen sağlaması dolayısıyla halkın doğrudan padişahla görüşme fırsatını bulmasıdır. Haksızlığa uğramış, adalet bulamamış olan-

155 Sandys, *Travailes*, s. 59.

156 Antoine Galland (1672), *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, (haz. Ch. Schefer, çev. N.S. Örik), s. 91.

157 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 120.

lar grup halinde padişahın alayla geçeceği sokaklarda hazır beklerlerdi. Bunlar başlarının üzerinde saz, kamış yakarak ve ellerinde meşaleler tutarak padişahın dikkatini çekerler, padişah, dilsizleri tarafından kendisine getirilen onların arzuhalini veya yazılı şikâyetlerini kabul ederdi. Bu çok defa bu şikâyetlere sebep olan bazı devlet büyüklerinin azli veya idamıyla sonuçlanırdı.[158] Bu merasim sırasında halktan herhangi bir kimse kadın veya erkek, fakir veya zengin şahsen de padişaha arzuhalini sunabilirdi ve bu arzuhalin padişahın kapıcı başısı tarafından da alınarak padişaha iletildiği olurdu. Antoine Galland, IV. Mehmed'in Edirne'de bayram namazı için gittiği Sultan Selim Camii'nden sarayına dönerken bu konudaki gözlemlerini kaydeder:

> "Kendisini orada görmüş olan kimselerden öğrendiğime göre Zât-ı Şâhâne'nin köprüye varmasından önce, bir kadın kendisine bir dilekçe sunmuş ve padişah bunu alıp okumak üzere durmuş. Bizim bulunduğumuz yerde de birinin bir dilekçe sunduğunu ve bu adam Zât-ı Şâhâne'nin pek uzağında olduğu için bir kapıcı başının bu dilekçeyi almak üzere atından inip geldiğini gördüm."[159]

Padişah alayla camiye giderken ve aynı düzenle camiden dönerken gerek merasim alayının, gerekse halkın derin sessizliği yabancı seyyahların ilgisini ve hayranlığını çekmiştir. Sandys, merasim alayı kadar bu sessizliğin de övgüye değer olduğunu şöyle ifade etmemkedir: "...fakat en çok hayranlığı hakeden halkın genel sessizliğidir. (Onlar, padişahı selamlarken kısa ve yumuşak bir mırıldanma yaparlar ki bu hariç olarak düşünürseniz) sadece kulak verseniz dünyanın gece yarısında olduğunu ve bütün insanların da uykuda olduğunu sanırsınız."[160] Philippe du Fresne Canaye bu sessizliği tasvir ederken, bunun padişahın Halife olarak teokratik otoritesin-

158 Sandys (1610), *Travailes*, s. 49.

159 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, (haz. Ch. Schefer, çev: N.S. Örik), I., s. 98.

160 Sandys, *Travailes*, s. 59.

CORTÈGE DU SULTAN SÉLIM II

D'après une gravure de Tempesta (Collection de M. Ch. Schefer).

II. Selim'in cuma namazına camiye gidişi.
(Ph. du Fresne Canaye, s. 125, Collection de M. Ch. Schefer).

den ve (buna bağlı) disiplininden ileri geldiğini söyler: "Padişah, geçerken her taraſta görülmemiş derin bir sessizlik vardı. Denilebilir ki insanlar, Méduse gibi, mermer veya dilsiz balıklara dönüşmüşlerdi. Zira onlar efendilerinin yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi ve nefesi olduğuna dair kesin bir görüşe sahiptirler. Sarayda (ki görevlilere) gençken İmparatora duyulacak saygı ve itaat öğretilir ve bu genel ve tek disiplin, bütün Hıristiyanların büyük utancına (neden) olarak onların gücünü daima artırmıştır."[161]

Padişah, bayramda camiye gitmek üzere saraydan çıkarken ve saraya dönmek üzere camiden çıkarken selam merasimi yapılırdı. Antoine Galland bu selamlamayı anlatır:

> "Camiye gelmek üzere padişahın sarayda ata bindiği sırada keyfiyeti haber vermek için davullar ve nefirler (borazan) alındı ve bizim kendisine bakmak üzere durduğumuz köprü sonunda, etrafında bir çavuş bulunan 'Selam çavuşu' o geçerken selam sözlerini bağırdı, bunu da Zât-ı Şâhâne'yi selamla-

161 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 127.

mak üzere gayet derinden eğilerek bir duada bulunan yeniçerilerin karışık mırıltısı takip etti. Hattâ oldukça uzun süre mırıldayan bir Derviş grubu vardı. Camiye gitmek üzere attan indiği ve her şey bittikten sonra tekrar ata bindiği zaman, padişah aynı şekilde selamlandı."[162]

Padişahın geçeceği sokağın iki yanında iki sıra yeniçeriler dizilmiş olurdu. 1672'de Antoine Galland yeniçerilerin her iki yanda ikişer sıra olmak üzere dört saf halinde bulunduklarını yazar.[163] 1610'da Sandys'se I. Ahmed'in Ayasofya Camii'ne giderken geçeceği yolun iki yanında iç ve dış saflarda kapıcılar ve yeniçerilerin bulunduklarını görmüştür.[164] 1573 Mayıs'ının 15'inde II. Selim'in Bayezıd Camii'ne giderken merasim alayını görmüş olan Philippe du Fresne Canaye'yse padişahın geçeceği yolda böyle bir muhafız safından bahsetmez, ayrıca, padişah camiden çıkarken padişahı yakından gördüğünü de anlatır.[165]

Padişahın alayla camiye giderken ve dönerken at üzerinde olduğu bilinmekle beraber 1693 yılında II. Ahmed'in Edirne'de Sultan Selim Camii'ne gidişinde hazır bulunan ve padişahın saraya dönüşünü görmüş olan Gemelli Careri, II. Ahmed'in camiye arabayla gittiğini yazar ve gözlemlerine göre bu arabadan da söz eder:

"Padişahın arabasını ve maiyetini seyrettim. Arabanın her yanı altın yaldızlı ahşaptandı... (Arabann içi) deri yerine ince güzel kırmızı kumaşla kaplı olup altın serpiştirilmiş tek kat ipekle astarlanmıştır. Böylece bütün ahşap gözükür. Arabanın her iki yanında süs olarak on altı tane gümüşten yaldızlı topuz vardır. Araba yerden yüksek olduğundan arabaya binmek için üç basamaklı gümüşten küçük bir merdiven vardır. Altı beyaz at arabayı çekiyordu. Birinci atın üzerinde ve solda ara-

162 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, (haz. Ch. Schefer, çev: N.S. Örik), I, s. 96.

163 *A.g.e.*, I, s. 97.

164 Sandys, *Travailes*, s. 59.

165 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 128.

Yeniçeri (Nicola di Nicolai, s. 81).

bacı, üçüncü atın üzerinde sürücü oturmuştu. Bir kelimeyle İtalya'da herhangi bir beyefendiye uygun bir arabaydı. Hatta atlar dahi farksızdı. Fakat arabanın içinde bağdaş kurmak için ikiye katlanmış yorgan veya yatak örtüsü vardı."[166]

At üzerinde camiye giden padişahların atları daima zengin ve muhteşem bir şekilde süslenmiş olurdu. Padişahın cuma

166 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 58.

namazına gidişini ayrıntılı olarak Philippe du Fresne Canaye anlatmaktadır:

> "...öğleye doğru padişah ata bindi. Çavuşlar önünde yürüyorlardı, belli bir düzende olmaksızın ellerinde gümüş merasim âsasıyla önlerindeki ahalinin geri çekilmesini sağlıyorlardı, fakat bununla beraber acele etmiyorlar, bazen üçer üçer bazen beşer veya altışar ağır ve ciddi adımlarla ilerliyorlardı.[167] Diğer efendiler, komutanlar çoktu ve çavuşbaşı vardı; ve ordunun birinci derecede önemli şahsı olan yeniçeri ağasına sopasız olarak çok sayıda yeniçeri ve iyi giyinmiş köleler refakat ediyorlardı. Yeniçeriler başlarına belli başlıklar giymişlerdi; başlıkları ancak arkada başa bağlı olup çok uzun değildi; aynı zamanda onlar (başlarında) gümüşten bir levha da taşımaktaydılar.[168] Yeniçeriler 'Le feredje' ferace giymişlerdi ve bütün giysileri kırmızı kumaştandı. Çavuşlarla beraber bazı belirli askerler silâhlı ve at üzerinde gitmekteydiler bunlar 'chefs de troupes' bölük başılardı.[169] Bunların (herbirinin) emrinde beş, on veya yirmi yeniçeri olurdu. Bunlar beyaz başlıklarının üzerinde tuğ'dan veya sorguçtan hotozlar taşırlar.. mükemmel giyinmişlerdir.... Sekiz çavuşun dizgininden tutarak sevk ettiği sekiz at gördük. Bunlar zamanımızda gördüğüm en güzel atlardı. Koşumları çok kıymetli ve şahaneydi; zira gemleri, eyerleri göğüslük ve dizginler saf altın veya altın yaldızlı gümüşten olup iyi bir işçilik eseriydiler, turkuaz ve diğer taşlarla kakmalar yapılmıştı; bu

---

167 1610'da Sandys, I. Ahmed'in Cuma namazına gidişinde yolun iki tarafında yeniçeriler ve kapıcılar olduğundan "Çavuşların yaldızlı mızraklarıyla önde at üzerinde" gittiklerini kaydeder.

168 "Bu başlıkalr üç karış uzunluğunda, bir buçuk karış genişliğinde, arkada aşağı düşerek iki uçta son bulan, beyaz keçeden yapılmıştı. Fakat önde (başlıkları) altında yüksek tutmak için küçük bir tahta üzerine bağlanmış, güzelce işlenmiş ve yaldızlı gümüş bir levha vardır" (Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 58).

169 Ch. Schefer notu, *a.g.e.*, s. 123; Yeniçeri namzedi olarak yetiştirilen devşirmelerin bağlı oldukları Acemi Ocağı'nda kıdemli olanlara "Bölükbaşı" denirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, T.T.K. Ankara, 1991, s. 13-15.

Bölükbaşı (Nicola di Nicolai, 1551, s. 83).

taşlardan kakmalar o kadar çoktu ki saymak imkânsızdı. Lombardiya'daki tohum taneleri veya Val delle Donne deresinin kumları kadar boldu bu taşlar. Sağrılar (terkileri) bütün altın (işlemeli) bir kumaşla örtülmüştü, kumaşın üzerlerine şark incileri serpilmişti. Eyerler, kırmızı kadifeden at örtüsüyle örtülmüş olup bu at örtüsünün kenarları saf altın sultaniyelerle çevrilmişti. Bu at örtülerinin altında bu atların ahır örtülükleri güzelce katlanmıştı. Birinci at ihtiyardı, fa-

Solak (Nicola di Nicolai, 1551, s. 87).

kat vaktiyle çok güzel bir at olduğu belli oluyordu ve bize söylenildiğine göre birçok savaşta Sultan Süleyman'ı sadakatle taşımıştı.[170] Daha sonra büyük bir (grup) köleler refakatinde bütün paşalar geçtiler ve hemen onların arkasında padişahın muhafız (birliği) olan iki yüz kadar yaya solaklar

170 Sandys, aynı sayıda ve bu şekilde süslü atların, paşalardan sonra gelen solakları takip ettiğini görmüştü. 1610 yılındaki merasim alayında bu çeşit atlar solaklardan sonra peyklerden önce geçirilmişti (Sandys, *Travailes*, s. 59).

geçtiler, hepsi yay elde ve ok ipten demette olarak geçtiler.[171] Bana öyle geldi ki bunlardan, sağda olanlar yaylarını sağ elleriyle çekiyorlardı, solda olanlar yaylarını sol ellerinde taşıyorlardı, böylece her iki taraftan eşit derecede (padişahı) müdafaa edecek tarzda bulunuyorlardı; bu gerçekten dolayı, sarayda bir kısmına bir el, bir kısmına da diğer el egzersizi yaptırılıyor. Omuzlarının üzerine bağlı ok kılıfları arkada güzel bir şekilde sallanıyordu. Bunlar da bölükbaşılar gibi hotozlu beyaz başlıklar giymişlerdi. Kadife veya saten hafif ceketlerinin altından pek bol ince ve beyaz gömlekleri görünüyordu. Kolları dirseğe kadar çıplaktı. Bunlarla beraber padişahın peykleri de vardı. Altın yaldızlı gümüş pek yüksek lâzımlık şeklinde kablardan başlık giymişlerdi, bu altın yaldızlı gümüş kab şeklinde başmlı üzerinde pek ince turkuazlar serpiştirilmişti... Boyalarla kaplanmış acaip renklerde gömlekler giymişlerdi. Kuşaklarında geniş ve eğri olup, altın yaldızlı gümüşten ve mavi kılıflarıyla palaları vardı.[172] Kabza balina kemiğinden olup bembeyazdı. Bu (özel) uşaklar ateşli silâhlar taşımazlar... onların gençliği onları keskinleştirmiştir, Fransızca tam anlamıyla bunlar 'çevik adamlardır'. Onların arkasında az bir mesafede padişah geliyordu. Tirşe renginde saten bir ceket ve altın ve gümüş işlemeli bir 'feredje' ferace giymişti, kırmızı ipek şam kumaşıyla tamamen işlemeliydi... 'Méhémel Paşa' (Sokullu Mehmed Paşa) padişahın tam yanında değildi biraz önden ilerliyordu ve başı 'Majestelerine' padişaha doğru dönüktü. Eyer kaşında yuvarlak küre

171 Sandys, solakların 1610'daki alayda sayılarının 300 olduğunu ve "sol ellerinde yayları sağ ellerinde oklarıyla" geçtiklerini yazar (Sandys, *Travailes*, s. 59).

172 1672'de Antoine Galland, IV. Mehmed'in merasim alayındaki peyklerin bir yay ve oklarla dolu bir kuburluk taşıdıklarını yazar. Philippe du Fresne Canaye'nin peyklerin gümüş serpuşları için yaptığı benzetmeyi aynen Gemelli Careri'de kullanmıştır. Ancak, Careri, peyklerin içoğlanlar olduklarını sanmıştı. Peyklerin gümüş başlıkları önünde balıkçıl tüyüyle süslü sorguçları vardı. (Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 58); Antoine Galland, onların giysileri için şöyle der: "...kendilerine daha çok cazibe veren şey garip kıyafetleriydi. Elbiseleri, içi yeşil yahut mor veya kırmızımsı sarı renginde gümüş ve altın işlemeli ipektendi" (Antoine Galland, *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, Ch. Shchefer neşri, (çev. N.S. Örik), I, s. 94).

şeklinde gümüş yaldızlı ve turkuazlarla işlenmiş merasim asasını çavuşlar gibi tutuyordu... (Padişahın atı) büyük bir hükümdarı taşıdığını hissetmişçesine gayet ağır ve heybetli adım atıyordu. Padişahın arkasında çok sevdiği iki kölesi at üzerinde geliyorlardı, bunların başlıkları diğer paşaların kölelerininki gibiydi ama hotozsuzdu ve başlıklarının altından nemli saç kıvımları ve güzel kokular sürülmüş, çok iyi taranmış saç örgüleri yanaklarının ortasına kadar düşerek görünüyordu. Onların bir tüy sakalı dahi yoktu ve çok süslü güzel elbiseler giymişlerdi. Bu ikisinden rütbece daha şereflı olanı, eyer kaşının üzerinde sayısız kıymetli taş ve incilerle ve altın işlemeli kumaştan büyük bir yastık taşıyordu. Diğeri de... sağ omuzunda çok iyi boyanmış ve yaldızlanmış iki yay taşıyordu ve sol yanında pek zengin iki ok kılıfı taşıyordu... Onların arkasında düzensiz (ilerleyen) birkaç çavuş vardı; sonra alayı izleyen kalabalığa paralar atan bazı görevliler... Padişah, bu refakatte ve bu düzende Bayezıd Camii'ne gitti, orada büyük bir kalabalık toplanmıştı ve orada bir saatten fazla kaldı, sonra aynı askerler ve aynı düzenle döndü; fakat o'nunla konuşan 'Piali-pacha' (Piyale Paşa) ve 'Méhémet Paşa' (Sokullu Mehmed Paşa) diğer vezirlerle öndeydiler."[173]

173 Philippe du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 120-128.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Şehirleri

ŞEHİRLER VE ŞEHİRLERİN SOSYO-EKONOMİK YAPILARI

Osmanlı İmparatorluğu'nda şehirler kuruluşlarına, coğrafî bölgelerdeki yerlerine, ticarî ve sosyal yapılarına ve büyüklüklerine göre önemleri bakımından farklılık ve çeşitlilik gösterir.

İstanbul'dan sonra Edirne, Bursa, Manisa ve Amasya gibi şehirler padişah ve şehzadelerin ikametgâhları olması bakımından imparatorluğun merkezî otoritesinin Osmanlı Hanedanı tarafından bizzat temsil edildiği şehirler olarak idari bakımdan önem taşırlar. Edirne'deki sarayda padişahların zaman zaman ikamet ettikleri gibi, Bursa, Manisa, Amasya gibi şehirler tahta vâris şehzadelerin Sancak Beyi olarak bulundukları şehirlerdir.

Bursa ve Edirne Osmanlı devletinin kuruluş ve genişleme dönemlerinde İstanbul'un fethinden önce payitaht olmuş en eski Osmanlı şehirleridir.

Manisa Veliaht şehzadenin sancağı olarak diğer şehzadelerin sancaklarından farklı bir önem taşır.

Tokat, Erzurum, Belgrad, İzmir, İzmit, Gelibolu, Halep, Şam ve Kahire Osmanlı İmparatorluğu'nun çok geniş olan

doğu ve batı eyaletlerinin sosyal, ticarî, kültürel bakımdan olduğu kadar el sanatları ve tarım bakımından da en parlak merkezleridir.

Doğu ve batı eyaletlerinden geçen ticaret yolları vasıtasıyla bu eyaletlerin doğal zenginliklerinin ve elyapısı imalat ürünlerinin kervanlarla bu merkezlere sevk edilmesi veya buralardan limanlara taşınması bu şehirlerin işlek ticaret merkezleri olmasına yol açmıştır. Ayrıca bu eyaletlerdeki sınır şehirlerinin stratejik ve askeri önemi vardır.

Ege ve Doğu Akdeniz Levant ticaretinin en parlak merkezleridir. Ayrıca Halep ve Kahire zenginlik ve genişlikte İstanbul'la eşit tutulurdu. "Touring in 1600" adını taşıyan seyahatnamesinde Bates'in kaydına göre: "Mısır, İstanbul ve Halep, harikulâdelikde birbirine eşit olan bu şehirler, büyüklükte ve ölçüde Hıristiyanlığın en büyük başkentlerini geçmiştir."[1]

İSTANBUL

"İstanbul'un görünümü tabiat tarafından dünyanın başkenti olarak yaratılmış olduğu intibaını verir."
Ogier Ghiselin de Busbecq (1554-1562)

Yeri ve Önemi

Konumu ve Stratejik Önemi

Şehir, Avrupa'yla Asya'nın birleştiği yerde, Avrupa'da üçgen şeklinde bir yarımada üzerinde kurulmuştur. Bundan dolayı şehrin planı üçgen görünümündedir. Petrus Gyllius diğer seyyahlar ve coğrafyacılar gibi şehri bir üçgene benzetir ve üçgenin tabanının batı yönünde, tepesinin de doğu yönünde olduğunu yazarak şehrin konumunu gene buna göre belirtir.[2] Şehrin Marmara Denizi'yle sınırlı güney ve Körfez'le (Haliç'le) çevrili kuzey kıyıları uzun olup, Sarayın bulunduğu burunda

1 W. Blunt'un notu, *Pietro's Pilgrimage*, s. 14.

2 Petrus Gyllius, *Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 29.

kısa olan doğu kıyısı Asya'ya ve Boğaz'a bakar.[3] Şehir Avrupa'da olmasına rağmen Suriye, Mısır, Afrika, Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki adalar ve bu denizlerin kıyılarındaki diğer memleketlerle Karadeniz kıyılarındaki memleketler deniz ulaşımıyla bu şehre bağlıdır.[4] Istanbul kurulduğu yer bakımından mükemmel bir stratejiye sahiptir.[5] Limanı ve deniz ulaşımıyla Akdeniz ticaretine hâkim olduğu gibi doğu kıyısı karşısında bulunan Üsküdar'dan Asya'yla ticareti vardır. Karadeniz ve Akdeniz'e Boğazlardan başka geçit olmaması şehrin korunması bakımından önemlidir.

Genel Görünümü

Şehir küçük vadilerle birbirinden ayrılmış yedi tepe üzerinde kurulmuştur. Bu tepelerden birincisi doğuda olup körfezi sınırlar, ikinci ve üçüncü tepeler güneye doğru yer alır. Birinci tepe ikinciden, ikinci tepe üçüncüden daha alçaktır. Dördüncü ve beşinci ve altıncı tepeler daha yüksektir. Tepelerin arkası dağlık değildir. 16. yüzyılda Petrus Gyllius şehrin genel görünümü için "kıyıda binalar görülmez. Halk daha çok tepeler üzerinde yerleşmeyi tercih etmiştir" der.[6]

Istanbul'da iki yıl kalan Grelot, şehrin 17. yüzyılda denizden görünümü hakkında daha ayrıntılı bilgi verir:

---

3 "Türkler Marmara denizine Akdeniz, Boğaziçi'ne Karadeniz derler" (M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 163; ve Anonim (1621) *Voiage de Levant*, s. 101).

4 Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters* (çev. E.S. Forster), s. 34.

5 "Güç, bolluk ve uygunluk bakımından Istanbul'a eşit bir yer yoktur. Istanbul hemen hemen dünyanın ortasında durmaktadır. Buradan çok ülkelere kumanda edilebilir. Roma Imparatorluğu da en büyük sınırlarına Avgustus zamanında erişmişti ve Avgustus bu hususu düşünerek merkezden matematiksel bir haberleşmenin lüzumunu hissetmişti..." (Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 25-26); "Bilhassa çok güzel bir şehir olan 'Stambol' iyi korunmuş olup böyle bir şehre sahip olmak dünyadaki prenslerin ve kralların arzubudur." (Du Mont, *A new Voyage to the Levant*, s. 145); "Bu bir Avrupa şehridir ve kurulduğu yer mükemmeldir. Zira bütün dünyaya emir vermek için inşa edildiği sanılır." (Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 101); "Dünyada hiçbir yer bundan daha güzel ve daha uygun olarak kurulmamıştır." (Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters* (çev. E.S. Forster), s. 34).

6 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 31.

"Denizden bakıldığı zaman şehirdeki bütün evlerin manzarası limanı ve Marmara'yı görecek şekilde biri diğerinin üstünde olarak anfitiyatro tarzında inşa edilmiş çok sayıda ev görülür. Bu evlerin ortasında birbirinden farklı ve çok sayıda kurşunla kaplanmış altın yaldızla boyalı kubbeler ve minarelerle aralarında selvi ağaçları ve bahçeler fark edilir. Limanı çevreleyen çok sayıda gemiyle ayrıca sayıları on altı bine varan kayık ve küçük tekneler görülür."[7]

Şehir uzaktan çok güzel görünmesine rağmen, içine girilince sokaklarının dar ve karanlık, evlerinin alçak olduğu dikkati çeker.[8] Bununla beraber şehir, çevresi, kasabaları, bağları ve bahçeleri verimli alanları, düzenli iklimi ve konumuyla dünyanın en güzel şehri olarak kabul edilir.[9]

Coğrafî Konumu ve İklimi

Orta kuşakta bulunan şehir ılıman bir iklime sahiptir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda İstanbul'a gelen seyyahlar ve bilginler şehrin coğrafi konumunu tespite çalışmışlardı. M. des Hayes ve diğer seyyahlar notlarında İstanbul'u 43° enleminde göstermişlerdir.[10] Dr. Covel'se usturlapla yaptığı gözlemler sonucu şehrin

7 Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 69; "Binalar arasında servi ağaçlarıyla İstanbul ormanda bir şehir gibi gözükür. Yedi tepesi üzerindeki muhteşem camiler bu tepeleri taçlandırmıştır." (Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 24).

8 "Uzaktan şehrin görünümü çok güzeldir. Öyle ki yabancılar şehrin bu harikulâde görünümüne kapılırlar. Şehrin ihtişamını kabul ederler. Fakat dünyada hiçbir yer bu şehir kadar görünümünde aldatıcı olamaz. Şehrin içine girilince sokaklar dar ve karanlık, evler alçak olup, ahşap ve toprak malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Şehire harikulâde görünüm veren sadece saray, camiler, bedesten ve hanlardır." (G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 179; P. della Valle, *Pietro's Pilgrimage* (çev. W. Blunt), s. 16).

9 "Görünümü hoştur. Fakat şehrin içine girilince düzensizlikten başka bir şey yoktur. Buna rağmen konumu, düzenli iklimi, meyva bahçeleri, bağları, verimli toprakları, Çanakkale denizi ve güzel Asya'yla şehre dünyanın cenneti denilebilir." (W. Lithgow, *The Total Discourse*, s. 139); "Dünyada İstanbul'la mukayese edilebilecek hiçbir şehir yoktur." (P. della Valle, *Pietro's Pilgrimage* (çev. W. Blunt), s. 16); Ayrıca İstanbul'u iki deniz arasında bir inciye benzeten Lâtifî şehrin güzelliğini şu mısralarla ifade eder: "Bu makam ger görürse huriler uçmaktan koyalar uçmağı bu uçmağa uçmak, isteye..." (Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, varak 6 a).

10 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 163; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 101.

40° 56' enleminde olduğunu tespit etti. 1681'de İstanbul'daki Venedik Bailo'su Gio Battista'nın isteği üzerine İtalyan astronom ve Padua'da meteoroloji uzmanı olan Sg. Dottore Geminano Montarini, meteorolojik ve astronomik inceleme ve gözlemler yaparak İstanbul'un 41° 12' 54" enleminde olduğunu ölçmüş ve daha doğru bir sonuç elde etmiştir.[11]

Şehir etrafı denizlerle çevrili olduğundan rüzgârlara açıktır. Esen rüzgârlara göre hava sıcaklığı değişir. M. des Hayes bu nedenle Türklerin daima kürklerini yanlarında bulundurduklarını yazar.[12] Thévenot'sa şehrin iklimini Lyon'un iklimine benzeterek "yazın daima ısı uygundur, öğleden sonra temiz taze bir rüzgâr eser" demekle Karadeniz'den esen Meltem rüzgârından bahsetmektedir. İstanbul'un havasını etkileyen iki rüzgâr vardır ki bunlardan biri güneydoğudan gelen poyrazdır. Bu her iki rüzgâr deniz ulaşımını etkiler. Bununla beraber Grelot'ya göre bu "dünyanın en güzel iklimi"dir.[13]

Çevre Uzunluğu, Surları ve Kapıları

Petrus Gyllius'a göre şehrin çevre uzunluğu 13 mil (yaklaşık 20.917 m) kadardır. Ayrıca Laonicus Chalcondylus'un *Osmanlı Tarihi*'nde İstanbul'un çevre uzunluğunu 111 furlong olarak gösterdiğini kaydeder.[14]

1 furlong 200 m ve 1 milin sekizde biri olduğuna göre bu eserde gösterilen uzunluk yaklaşık 20.200 m.dir. 1596'da İstanbul'a gelen Moryson Fynes şehrin çevre uzunluğunu kısmen belirtir: "Şehrin çevresini yaya ve kayıkla dolaştım, dört saat sürdü. Şehir üçgen biçiminde olup denizden kuzeydoğuya doğru 9 mil ve gene denizden batıya doğru 5 mil'dir."[15]

Bu konuda Petrus Gyllius en doğru kaynak olmakla beraber doğru olduğu kadar ayrıntılı bilgiyi George Wheler vermektedir. 1675-1676'da seyahat eden George Wheler İstanbul'un to-

11 Gio Battista Donado, *Viaggi a Constantinopoli*, s. 32.

12 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quilet), s. 164.

13 Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 69.

14 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 30.

15 Mryson Fynes, *An Itinerary...* s. 259.

pografyası hakkında Mr. Smith'den (Oxford University, Magdelan College) faydalanmış olup, kendi gözlemlerine göre şehrin çevre uzunluğunu 13 mil olarak kabul eder: "Güneydoğuda Yedikule'ye doğru 5 veya 6 mil'dir. Liman tarafı 3 mil, diğer tarafı 4 mil'dir. Böylece çevresi 13 mil'dir. Fakat genellikle 15 mil olarak kabul edilir."[16]

17. yüzyılda bazı seyyahların İstanbul'u çevre uzunluğuna göre büyüklüğü bakımından Batı'da ve Doğu'daki önemli şehirlerle karşılaştırarak şehrin büyüklüğü hakkında ortaya koydukları görüşleri ilginçtir. Haziran 1656'da İstanbul'da bulunan Thévenot, şehrin Paris ve Kahire'yle mukayese edilemeyecek kadar büyük olduğunu belirtir.[17] 1690'da Du Mont'sa şehrin kasabaları ve sayfiyeleriyle beraber Paris'in iki misli büyüklüğünde olduğunu yazmaktadır: "Cassum Pacha" (Kasımpaşa), Galata, Pera, 'Tophana' (Tophane) şehre ait dört kasabadır. Bu kasabalar ancak liman genişliğinde şehirden ayrılır. Şehrin sayfiyesi kabul edilebilir... Bu dört kasabaya Üsküdar köyü ve diğer sayfiyeler eklenirse İstanbul, Paris'in iki misli büyüklüktedir. Ayrıca şehrin daha bazı sayfiyeleri vardır ve bunlar şehri çevreleyen surlar boyunca yer alır..."[18]

Şehrin surları eski olup, Roma imparatorları zamanından kalmıştır. Constantin şehri Doğu Roma'nın başkenti olarak yeniden inşa ederken limandan Marmara'ya doğru ilk surları yaptırmış, daha sonra imparator Theodosius doğudaki dağlık burundan (Sarayburnu) Yaldızlı Kapı'ya (bugünkü Yedikule'nin civarı) kadar ikinci bir sur yaptırmıştır.[19] Şehrin her iki yanındaki bu surlar kıyıya paraleldir. George Wheler, surların üzerinde Bizans imparatorları tarafından tamir edildiğini gösterir yazılar olduğunu kaydeder.[20]

16 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 178.

17 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 37.

18 Du Mont, *A new Voyage to the Levant*, s. 146.

19 E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, s. 245-246.

20 "(Surlar) Bizans imparatorları zamanından beri tamir edilmiştir. Surların ve kulelerin uzerinde Theophilus, Manuel, Comnenus, Basilius, Constantinus, Porphyronitus, Romanus ve Joannes Paleologus'a ait birkaç yazıt bulduk.." (G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 178)

17. yüzyılda bu deniz surları bazı yerlerde kıyıdan geçecek yer kalmayacak şekilde suyla sınırlanmış olup harap bir durumdaydı.[21]

Kara surları Yedikule'den Eyüp'e kadar uzanır. Gio Battista Donado'ya göre kara surlarının uzunluğu 6-7 mildir (yaklaşık 9654 m-11263 m). Burada antik sura paralel ve 15-20 adım uzaklıkta bir sur daha vardır. Diğerinde olduğu gibi bu surun üzerinde de mazgallar görülür.[22] Kara surları deniz surlarına nazaran sağlamdır. Thévenot, bu surlar hakkında ayrıntılı bilgi verir: "Kara kısmındaki surlar çift sıradır. Birinci sur on adım yüksekliğinde olup üzerindeki kulelerin sayısı iki yüz ellidir. İkinci sur daha yüksek olup üzerinde çok kuvvetli kumanda kuleleri vardır. Deniz surlarıysa yüksek değildir."[23]

Genellikle şehrin 24 kapısı olduğu bilinmekle beraber[24] John Sanderson şehrin 24 kapısına bir yenisinin de ilave edilerek kapılarının sayısının 25 olduğunu verdiği etraflı bilgiyle teyit eder:

> "Eskiden İstanbul şehrinin onbir kapısı vardı. Her biri bir maksat için yapılmıştı. Bunlar Aurea, Pagea, S. Roma, Carthaseo, Regia, Caligaria, Xilina, Haringna, Phara, Theodosia ve Siliaca (idi).[25] Fakat devamlı yangınlar ve sayısız deprem ve

21 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 178; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 104.

22 Gio Battista Donado, *Viaggi a Constantinopoli*, s. 32.

23 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 36; "Eski Padua şehrinde olduğu gibi surları kulelerle tahkim edilmiştir." (Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*... s. 93).

24 G. Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 24; "İstanbul'un 24 kapısı vardır. 18'i deniz tarafına, 6'sı kara tarafına açılır... Kara tarafındaki kapılar: Balat, Fener, Petro kapı, 'Goni Capi' (Yen kapı ?), Aya kapı, 'Giubal Capi' (Cibali kapısı), 'Aiani Capi' (Ayvan kapı?), odun kapısı(dır)." (Gio Battista Donado, *Viaggi a Constantinopoli*, s. 26-27).

25 Bu onbir kapı Marmara Denizi'nden Haliç'e doğru uzanan kara tarafındadır. Birinci kapı Aurea, Altın Kapı veya Yaldızlı Kapı'dır. (Şimdiki Yedikule yakınında). İkinci kapı Silivri Kapı veya Pegé Kapısı'dır. Üçüncü kapı St. Romanus Kapısı, Topkapı'dır. Dördüncü kapı Charisius Kapısı, Edirne Kapı'dır. Beşinci Rhegium Kapısı olarak zikredilmiş olan Yeni Mevlevihâne kapısı veya Mevlâna Kapı'dır. Altıncı kapı Caligaria, Eğri Kapı'dır. Yedinci kapı Xyline veya Xylo Porta'dır. Sekizinci kapı genellikle Gyrolimne Kapısı olarak bilinir. Dokuzuncu Kapı Fener Kapı, Onuncu kapı St. Theodosia, Aya Kapı'dır. Onbirinci Ispigas kapısı anlamına gelmekte olup şimdiki Cibali Kapısı'dır. (W. Foster notu, *The Travels of John Sanderson, in the Levant* (1584-1602), s. 79-80).

bilhassa Selim'in babası Sultan Bayezıd zamanında 1509 senesi eylül ayında Iolan ve 18 gün süren büyük depremde (diğer binalar yıkılmış ve 13.000 kişi hayatını kaybetmişti.) meşhur eski sur da yıkıldı. Sultan Bayezıd 60.000'den fazla adamı bu surun inşa edilmesi ve bugün sayıları 25 olan (eski kapılar dahil) yeni kapıların yaptırılmasıyla görevlendirdi. Bu onarımdan sonra kapıların sayısı 24'tü. Şimdiki İmparatorun annesi[26] Valde Sultan birkaç senedenberi güzel bir hamam yaptırmış olup surlara yeni bir kapı açtırdı. Şimdiki kapıların isimleri doğudan itibaren şöyledir:

1 "Giehud Capasi" (Yahudi Kapısı). Yahudilerin ikamet ettiği yer olduğu için,
2 "Baluc Bazar" (Balık Pazarı). Onlar orada balık sattıkları için,
3 "Yemiş Eschelessi" (Yemiş İskelesi). Buraya onların yemişleri gelir,
4 "Odun Capi" (Odun Kapı). Orada odun satarlar,
5 "Yegni Capi" (Yenikapı).
6 "Un Capan" (Un Kapanı). Orada mısır satarlar,
7 "Giubali Capi" (Cibali Kapısı).
8 "Aya Capi" (Aya Kapı).[27]
9 "Yegni Capi" (Yenikapı). Valide Sultan'ın yaptırdığı kapıdır,
10 "Petri Capi" (Petri Kapı).
11 "Fener Capi" (Fener Kapı). II. Mehmed İstanbul'u aldığı zaman buradan girdi.
12 "Balatt Capi" (Balat Kapısı). Bizans İmparatorları zamanında en önemli kapıydı.[28]
13 "Ayuanzari Capi" (Ayvansaray Kapısı veya Eyüp Kapı-

26 III. Mehmed'in (18 Ocak 1595-22 Aralık 1603) annesi Safiye Sultan (J.v. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s. 124 ve 133).

27 Eskiden bu kapının karşısında bulunan St. Theodosia Kilisesi'nden dolayı bu ismi taşır. (W. Foster notu, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 79-80).

28 "Pallas" kapısı. (W. Foster notu, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 79-80).

sı) padişahın ibadet için gittiği küçük bir camide o (Ebu Eyyub-Ensari) yatar.

14 "Egri Capi" (Eğri Kapı).

15 "Aenderne Capi" (Edirne Kapı).

16 "Top Capesi" (Topkapı).

17 "Celebri Capi" (Silivri Kapı).

18 "Yegni Capi" (Yenikapı).[29]

19 "Yedi Cula" (Yedi Kule). Osmanlı hükümdarları tarafından inşa ettirilmiş çok sayıda (kule) vardır (Bundan dolayı bu isim verilmiştir). Osmanlı hükümdarlarının zaman zaman hazinelerini buraya naklederek burada muhafaza ettikleri söylenir.

20 "Narli Capi" (Narlı Kapı).

21 "Semati Capi" (Samatya Kapısı).

22 "Yegni Capi" (Yenikapı).

23 "Cum Capi" (Kumkapı).

24 "Chiatladi Capi" (Çatladı Kapı).

25 "Ahir Capi" (Ahır Kapı). Ahırların Kapısı(dır). Orada padişahların atları muhafaza edilir."[30]

George Wheler de 1675-1676'da şehrin 25 kapısı olduğunu kaydeder.[31]

Tarihçesi

Tarihçesi ve İsmi

Yunan tarihinde M.Ö. 750-550 yılları arasında kolonizasyon çağında Yunanlılar yalnız İtalya, Sicilya, Fransa ve İspanya kıyılarında koloniler kurmakla kalmamışlar, Marmara "Propontis" ve "Bosporus" İstanbul Boğazı kıyılarında da koloni şehirleri kurmuşlardır.

---

29 "Belgrad" kapısı, (W. Foster notu, *a.g.e.*, s. 79-80).

30 John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 79-80.

31 "Yirmi beş kapı vardır. Yedisi Marmara Denizi istikametinde, Yedisi kara istikametinde, onbiri de liman tarafındadır." (George Wheler, *A Journey into Greece*, s. 179).

Megaralılar M.Ö. 680 yılında Kalkedon (Kadıköy) ve M.Ö. 663 yılında Marmara'yla Haliç arasındaki burunda Bizantion (İstanbul) şehirlerini kurmuşlardır. (Byzas, Byzantion'un kurucusu olarak bilinir.[32]

İstanbul'un tarihte şehir olarak kuruluşu bu tarihe dayanmaktadır.[33]

Herodotos'a göre Pers Generali Megabazos, Kalkedon ahalisine Bizantion yerine Kalkedon'u seçtikleri için körlük atfetmiştir. Daha sonra M.Ö. V. asırda şehir Lacedimonianların kumandanı ve Plataiai Kahramanı Pavsanias tarafından merkez olarak seçilmişti. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasına kadar da bir Roma eyaletinin idaresindeydi. Şehirde İmparator Septimus Severus (193-208) devrinden kalan harabeler meşhurdur.[34] Şehir, eski dünyada da sahip olduğu mükemmel limanı ve boğazlar vasıtasıyla Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki zengin ticaretin merkeziydi. Çevresindeki verimli topraklar, bağlar, bahçeler, iklimi ve yeri itibariyle şehre adını vermiş olan imparator Constantin tarafından imparatorluğun yeni başkenti olarak seçilmiştir. (324) Şehrin inşası Mayıs 331'de tamamlandı.[35] Şehir kurulurken su yolları, su kemerleri ve surlar için Romalıların sarf ettikleri meblâğ iki milyon beş yüz bin "pound"u geçmişti.[36] Şehir ayrıca heykeller, sütunlar ve anıtlarla donatılarak imparatorluğun ikinci merkezi haline getirildi. Roma'dan ve eyaletlerden senatörler ve idareciler Constantin tarafından şehre yerleşmeleri istenerek davet edildiler ve üstün sınıfa hizmet için şehre gelip yerleşen hizmetkârlar, işçiler ve tacirlerle şehrin nüfusu arttı.

395'te Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldığı zaman şehir Doğu Roma'nın başkentiydi. Adriyatik'ten Dicle'ye kadar uzanan Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde bulunan memleketler, nüfusça kalabalık olup, Yunan kültürü ve dilini benimse-

32 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 165.

33 J. Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 65.

34 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 24.

35 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 22-23.

36 E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, s. 246.

miş ahalisiyle sanat ve bilimin yeriydi. Diğer taraftan Doğu Roma İmparatorluğu ağır vergiler, dini görüş ayrılıklarının ortaya koyduğu mezhep anlaşmazlıklarıyla çeşitli istilâların sebep olduğu siyasi güçlüklere rağmen bütün ortaçağ boyunca varlığını korumuştur.

Şehir, VI. asırda İmparator Justinian devrinde, Nika olayı sırasında tamamen yakılıp, yıkılmışsa da bu olaydan sonra yeniden ve daha mükemmel bir şekilde imar edilmiştir. Bu olayda yıkılmış olan eski Ayasofya bazilikası yerine imparator Justinyen tarafından yaptırılan Ayasofya Kilisesi, şehrin Bizans İmparatorluğu zamanında sahip olduğu en mükemmel sanat eseridir.

Şehir, IV. Haçlı seferinde Bizans İmparatorluğu'nu yıkarak yerine Latin İmparatorluğu'nu kuran Haçlılar tarafından bir kere daha hasar görmüştür. (1204) Haçlılar şehri üç gün yağmaladılar. Birçok sanat eseri bu sırada yokoldu. Şehrin bir kısmı yandı. Şehir uzun süre Latinlerin elinde kalmamış, 1261'de İznik Rum İmparatoru Mihail Paleolog Latin İmparatorluğu'na son vermiş ve yeniden Bizans İmparatorluğu'nu kurmuştur.

Ancak 1077'de Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşu, yeni beyliklerin teşekkül etmesi, Doğu Roma İmparatorluğu'yla yapılan savaşlar ve kazanılan devamlı zaferler sonucu Anadolu'da Türk-İslâm kültürü yerleşmiş ve bu bölge Türkleşmiştir. Osmanlı devleti kurulduktan sonraysa gerek Anadolu gerekse Rumeli'de yapılan fetihlerle Doğu Roma bu bölgelerde topraklarını kaybetmiş sadece merkezi ve civarındaki bölgelerde varlığını sürdürebilmiştir.

1400'lerde, Osmanlı devletinin doğal sınırı içinde bulunan Constantinople'un siyasi ve doğal sınırlar bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olması zorunluydu. 1453 Mayıs'ında şehir, Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmiştir. Şehrin Türklerin eline geçmesi şüphesiz Batı dünyasında büyük yankılar uyandırmış, Avrupa'da bu olay büyük bir felâket gibi karşılanmıştı. II. Mehmed, fetihten sonra İstanbul'u Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi haline getirdi. Şehirde şenlik ve ziyafetten sonra bir kısım esirleri fidyeyle

kurtarmış, onlara Haliç sahilinde ev tahsis etmiş, yerleştirmiştir. İlk cuma namazını 1 Haziran 1453'te camiye çevrilen Ayasofya'da kılan Fatih, kiliselerden bir kısmını Hıristiyan ahaliye bırakarak, diğer kiliselerin camiye çevrilmesini emretmiş, ayrıca Hıristiyan ahaliyle meşgul olarak onların yeni patrik seçmelerini de sağlamıştır.

Şehrin imarı için surların tamirinden başlanıldı.[37] Fatih, Teodosius Forum'da kendisi için bir saray, Yaldızlı Kapı yakınında bir iç kale (Yedi kule) inşaasını emretti.[38]

Fatih, payitahtını Edirne'den İstanbul'a nakletti.[39] İstanbul'un Müslüman ahaliyle dolması için Osmanlı şehirlerinden ahali İstanbul'a davet edilmiş, ancak gelmek istemeyenlerin çokluğu üzerine bir kısım ahalinin İstanbul'a sürgün olarak sevk edilmesi kadı ve subaşılara padişah tarafından emredilmiştir.[40]

Böylece İstanbul Müslüman ahaliyle dolarak şenlendi. Şehre bundan böyle Müslüman ahaliyle dolu anlamına gelen İslâmbol adı verildi.[41]

Fatih, sekiz medrese ve bir camiyle bu caminin karşısında bir imaret ve yanında bir darüşşifa inşa ettirmiş, Eyüp'te cami, medrese ve imaretle beraber Ebu Eyyub-ı Ensarî için türbe yaptırmıştır.[42]

---

37 Topkapı Sarayı Müzesi 11975 No'lu raporda Hızır Bey Çelebi, Yalık Kapısı'yla Topkapı arasında yıkık yerlerin tamir edildiğini ve buradaki gediğin yeni baştan inşa olunduğunu bildirir. (Prof. Dr. Şehabeddin Tekindağ, *Ders Notları*, 1964).

38 Neşrî, *Kitâb-ı Cihannüma*, varak 197 b.

39 "...Sultan Mehmed, evvel İstanbul'da bir kule yapub, hazine edip, andan Eski Sarayı yapub, kal'aveş bir harem çevirdi. Anda tavattun etti. Sonra anı beğenmeyip bir kal dahi yapdırıb harem edib içinde âl-i saraylar yapub anı tahtgâh edindi kim ol yere kâfir zamanında zeytunlık derlerdi. Anda mütemekkin oldu. Ve kapı halkının dahi cem'ini sürüp İstanbul'da karar ettiler..." (Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ*, varak 197 b.).

40 *A.g.e.*, varak 197 a.

41 1675-1676'da İstanbul'da bulunan G. Wheler, şehrin adının Stambol olarak söylenildiğini, kelimenin aslınınsa İslâmbol "İslâmboal" olduğunu, "şehir Müslüman ahaliyle doludur" anlamını taşıdığını ifade eder. Rumların bu kelimeyi İstampoli olarak telâffuz ettiklerini belirtir. (Wheler-Spon, *A Journey into Greece*, s. 178).

42 "....İstanbul'u ve Ayasofya'yı meremmet ettirdi. El-hâsıl cemi İstanbul'u Sultan

Fatih ve ondan sonra gelen padişahlar devrinde İstanbul medreseler, hanlar, saraylar, köşkler, muhteşem camilerle mamur bir şehir olduğu kadar Akdeniz ticaretinin en önemli merkezlerinden biri olup yabancı devletlerin daimi elçiliklerinin bulunduğu devrin tarihini etkileyen siyasi olayların çözümlendiği zamanın en güçlü imparatorluğunun payitahtı olmuştur.

1634'te İstanbul'a gelen Henry Blunt, İstanbul'un Türkler tarafından alınmasının şehre daha büyük bir şeref kazandırdığını yazar: "...Denilebilir ki şehir (Bizanslıların) elinden çıkmakla çok daha büyük olarak, vaktiyle sahip olduğu şereften daha yüksek bir şeref kazanmıştır..."[43]

İstanbul'daki Antik Eserler

16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul'da antik devirden ve Bizans'tan sadece Hipodrom'da ve çevresinde bazı anıtsal sütunlarla Ayasofya mabedi ve birkaç sarnıç kalmıştır.[44] Antik devirde Hipodrom'u süsleyen heykeller, sütunlar, şehrin çeşitli semtlerinde bulunan mabetler, diğer mimari yapılar gene Bizans İmparatorluğu zamanındaki depremler, devamlı savaşlar, yangınlar ve yağmalarla bakımsızlıktan yıkılmış kaybolmuştur.

İmparator Constantin, Doğu Roma'nın başkenti olarak Constantinople'u imar ederken Hipodrom'un[45] batısında Forum'u yaptırdı. Forum dairesel bir plan üzerinde olup büyük kemerlerle şekil verilmiş karşılıklı iki girişi vardı. Etrafı, içi heykellerle doldurulmuş portik veya sütunlarla desteklenmiş üstü kapalı bir galeriyle çevrelenmişti. Forum'un ortasında büyük bir sütun vardı. 20 ayak yüksekliğinde mermer bir kaide üzerinde her biri 10 ayak yüksekliğinde 10 kırmızı mermer parçasından meydana getirilmişti.[46] Yerden 120 ayak

---

Mehmed Han yapub, bir veçhile mamur ettikim etrâf-ı âlemde anın mili şehir yoktur diye seyyahlar şehadet ederler..." (Neşrî, *Kitâb-ı Cihannüma*, varak 197 b).

43 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 24.

44 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, s. 27.

45 16. ve 17. yüzyıllarda burası At Meydanı diye bilinir. Bugünkü Sultan Ahmed Meydanı'dır.

46 Yanık Sütun denilen bu sütun bugünkü Çemberlitaş'tır.

yükseklikte olan bu sütunun üstünde bronzdan yapılmış büyük bir Apollo heykeli vardı. Bu heykel ya Atina'dan getirilmiş veya Frigya şehrinden taşınmıştı. Daha sonra bunun yerine konulan diğer bir heykel Constantin'i sağ elinde bir asa, sol elinde dünya küresi, başında yaldızlı ışıklardan bir taçla temsil ediyordu.

Hipodrom, uzunluğu 400 adım ve genişliği 100 adım olup, ihtişamlı bir yapıydı. Burası dikilitaşlar ve heykellerle süslenmişti. Bunlar arasında üçayaklı tunç kazanın altını destekleyen yılanlı sütun M.Ö. 479 yılında Yunanlıların Perslere karşı kazandığı Plataiai zaferinden sonra, Delfoi Apollonuna Isparta kralı Pavsanias tarafından sunulmuştu.[47]

Şehirde bunun gibi eski Yunan uygarlığına ait eserler olduğu gibi, Romalıların yaptırdıkları iki tiyatro, sekiz halk hamamı, 153 özel hamam, 52 portik veya üstü kapalı sütunlu galeri, beş zahire deposu, sekiz kemerli su yolu, senato ve mahkeme toplantıları için dört geniş toplantı salonu, ondört kilise, ondört saray ve 4388 ev vardı.[48]

Bu antik yapıların, mimarî eserlerin çeşitli nedenlerle kısa zamanda yakılıp yıkılarak tahrip edildiği biliniyor. Şehirde büyük yangınlar çok sık ve büyük olduğu gibi, şehri bizzat kendi imparatorları da tahrip etmiştir. Roma İmparatoru Büyük Constantin Hıristiyanlığı benimsedikten sonra 321 yılında, Antakya, İskenderiye ve Kudüs'te olduğu gibi Constantinople'daki (İstanbul) putpereslerin mabetlerini yıktırmıştı.[49] Bu mabetlerin altın, gümüş, süsleri ve kıymetli sütunları alınmış geriye harabeleri bırakılmıştı. Gene Eusebius'un[50] yazdığına göre, bu imparator mabetlerden çıkan kıymetli eşyaları şehrin meydanlarında alay edilmek üzere halka teşhir ettirmişti.[51] Bundan sonra şehri pirinçten yapılmış kendi heykelleriyle dol-

47 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 270-271.

48 E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, s. 247-248.

49 *A.g.e.*, s. 305.

50 313 yılından itibaren Caesarea (Kayseri) piskoposu olan Eusebius, Nicaéa (İznik) meclisinde tanınmıştı. Kiliseye ait dini bir tarih yazmıştır.

51 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. J. Ball), s. 278.

durduğu gibi, antik mabetlerin tamamen ortadan kaldırılması için bir kanun da çıkarmıştır.

İmparator Justinian devrinde, mezhep anlaşmazlığı ve siyasi nedenlerin sebep olduğu Nika ayaklanmasında şehir yakılıp yıkılmıştı. VIII. asırda İmparator III. Leo'nun Müslümanlığın etkisiyle şehirdeki kiliselerden dini resimlerin, ikonoların kaldırılmasını emretmesi olaylara sebep olmuştu. Kendisinden sonra gelen altı imparator da aynı prensibi uyguladıklarından karışıklıklar 120 yıl kadar sürmüş, gruplar arasında uzun çarpışmalar ve devam eden deprmlerde şehir tamamen harap olmuştu.

Her ne kadar binalar yeniden inşa edildiyse de bir düzene ve kurala uyulmadığından sokaklar karmakarışık bir hal almıştı.

XVI. yüzylda İstanbul'daki antik eserleri tespit etmek için İstanbul'a gelmiş olan Petrus Gyllius, şehirdeki antik eserlerin Türkler tarafından zarar görmediğini ancak İstanbul'daki Rumların antikiteye ilgisizliğini ve antik eserlerin bu Rumlar tarafından harap edildiğini kaydeder:

> "...Ben İstanbul'da yaşadığım (bu) zamanda şehir pek çok Müslüman binalarıyla doldurulmasına rağmen gene de pek çok kilise, saray, eski bina gördüm ve görmekteyim. Bu yüzden Türkler şehri aldıklarından beri ne gibi tahribat yapmışlardır diyebilmek benim için çok zor..[52]
>
> ...Şimdiki Rumlar değişiklik ve yenilik meraklısıdır. Antik kelimesi onlar için sadece bir hatıradan da uzak bir şeydir. Antik yapıların en muhteşemleri bu Rumlar tarafından harap edilmekle kalmamış aynı zamanda bu yapıların antik isimleri de kaybolmuştur. Türkler kendi dillerine azimle, kuvvetle bağlıdırlar, her yere yeni isim verirler böylece kendi kudretlerini kuvvetle ortaya koyarlar."[53]

---

52 *A.g.e.*, s. 280; "İstanbul'da pek çok yerde antik anıtlar vardır." (O.G. de Busbecq, *The Turkish Letters*, (çev. E.S. Forster), s. 36).

53 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. J. Ball), s. 282.

İstanbul'daki antik eserlerin bilhassa Hipodrom ve anıtsal sütunların 16. ve 17. yüzyıllardaki durumu Petrus Gyllius ve ondan sonra gelen bilim adamları ve seyyahların eserlerinden, seyahatnamelerinden tespit edilebilir.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde, 1547'lerde İstanbul'da bulunan Petrus Gyllius, Hipodrom'un kapladığı alanı tespitle, diğer seyyahların verdiği bilgilerden farklı olarak Hipodrom'da Porta Leonis Kapısı ve Leo Macellus Sarayının kalıntıları hakkında bilgi verir:

> "Hipodrom iki furlong uzunluğundadır. Ve bir furlong genişliğindedir.[54] Hipodrom'dan manzara Marmara'nın güzel görünümüyle seyirciyi eğlendirir. Buradan Marmara'da kayık ve tekneyle gezen adamlar ve Marmara sularında sıçrayan yunusları görürsünüz. Hipopromun kuzey tarafında birkaç seneden beri bozulmaya yüz tutmuş olan İbrahim Paşa'nın konağı[55] vardır.
>
> Hipodrom'un güneyinde Porta Leonis Kapısı vardır ki Leo Macellus'un sarayın harabeleri üzerine kurulmuştur, hâlâ bu antik sarayının pencereleri duvarlar üzerinde durmaktadır. Bu saray denize inen 100 adım yüksekliğinde bir tepe üzerine kurulmuştu."[56]

J. Sanderson At Meydanı'nın sonundaki antik bir tiyatro kalıntısından bahseder: "Hipodrom veya At Meydanı'nın sonunda Ayasofya Kilisesi tarafında antik bir tiyatronun büyük sahnesinin kalıntıları vardır. Şimdi burada padişahın aslanları ve diğer vahşi hayvanlar muhafaza edilir."[57] Polonyalı Simeon buraya "Aslanhane" denildiğini kaydeder:

> "Ayasofya'nın birkaç adım ilerisinde kubbeli muhteşem bir kilise gördük, içeri girdiğimizde aziz tasvirlerinin hâlâ mevcut

54 1 furlong= 200 m; XVII. asırda George Wheler Hipodrom'un 550 adım uzunluğunda 120 adım genişliğinde olduğunu tespit etmiştir. (G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 183).

55 İbrahim Paşa 1523-1536 yılları arasında sadramazlık yapmış, sonra gözden düşerek idam edilmiştir.

56 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, s. 42-43.

57 J. Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 76.

olduğunu ve geniş bir yapısı olan baş mihrabın mevcut olduğunu müşahade ettik. Kilisede yüksek tavanlı ayrı ayrı müteaddit hücreler vardı ki halen yırtıcı hayvanlara tahsis edilmiştir. Bu binaya Türkçe aslanhane adı konulmuştur. Kilisenin ayrı ayrı kısımlarında aslan, pars, deniz kedisi, vaşak gibi hayvanlar bulunuyordu."[58]

16. yüzyılda Busbecq, Aslanhane denilen bu binada vahşi hayvanların yanısıra topla oynayan bir fil gördüğünü, ayrıca kendisinin İstanbul'a varışından az evvel ölen zürafanın gömülmüş olan kemiklerinin isteği üzerine kendisine gösterildiğini yazar.[59]

Sanderson'un antik bir tiyatro kalıntısı olarak bildirdiği bu bina için Polonyalı Simeon bir rahibeler manastırıdır der. Öyle anlaşılıyor ki antik tiyatronun kalıntıları üzerine sonradan Bizans İmparatorları zamanında bir manastır inşa edilmiştir.

16. ve 17. yüzyıllarda Hipodrom'un dört yanı binalar ve evlerle çevrili olup, batı tarafında eski saray vardır.[60] XVII. asırda doğu tarafında da Sultan Ahmed Camii yer alır. Sultan Ahmed Camii'nin inşa edildiği sahada daha önce vezirlerin sarayları vardı.[61] Hipodrom'daki üç antik anıtın harap bir durumda olmasına rağmen Hipodrom eski muhteşemliğini korumaktaydı. Her gün çeşitli sporların ve yarışların yapıldığı yer olarak buraya At Meydanı denilmekteydi.[62] Sandys, her Cuma sipahilerin burada cirit oynadıklarını yazar.[63]

Paul Lucas, çeşitli sporlar içinde "ok atma talimleri"nin de burada yapıldığını kaydeder.[64] John Sanderson, At Meydanı'n-

---

58 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 7.

59 Busbecq, *The Turkish Letters....*, s. 39.

60 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 186.

61 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 225.

62 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 41.

63 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 26.

64 "Büyük bir meydan olan At Meydanı'nı görmeye gittik. (20 Nisan 1705) Burası ok-atma talimleri yapılan yerdir. Bu Türkler tarafından değer verilen bir spordur. Padişah da buraya gelerek eğlenmeyi hor görmez." Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas*, s. 22.

da şehzadelerin sünnet düğünlerinde şenlikler yapıldığını zikreder.[65] Ayrıca meydanın çevresindeki çeşitli dükkânlarda "tüfek kurşunu ve akik taşından yapılmış yüzükler satılırdı."[66] Evliya Çelebi, At Meydanı'nın şehrin belli başlı gezinti yerlerinden biri olduğunu yazar.[67]

At Meydanı'nın ortasındaki dikilitaş sekiz veya on adım yüksekliğinde bir kaidenin üzerinde olup yaklaşık elli adım yüksekliğindedir.

George Wheler dikilitaş üzerinde eski Mısırlılara ait figürler ve hiyeroglif'ten başka Latince yazılar olduğunu ve bunları okuduğunu yazar.[68]

Dikilitaştan biraz ilerde bir sütun vardır. Wheler'in verdiği bilgiye göre beyaz mermerden olup taşlar üst üste konularak yapılmıştır. Sütunun üstü kırılmış, geri kalan kısmı da yıkılmak üzereydi. Kaidesi üzerindeki yazıt için Wheler, sütunun etrafında bazı evler inşa edilmiş olduğundan yazıyı kopyalayamadığını, fakat M. Smith'in bunu başardığını ve kitabını bastırdıktan sonra onun iznini alarak yazıyı ve anlamını açıklayabildiğini yazar. Buna göre bu sütuna "XA AKOΣ O AMBO" (Bronzdan Harika) denilmekteydi. Bu deyimle ilgisiyse yılanlı sütunun vaktiyle bu kaide üzerinde olduğundan ileri gelmektedir.[69] Yılanlı sütun, Dikilitaş'la bu mermer sütunun arasındadır. Bronzdan yapılmış olup[70] yaklaşık 14-15 adım yüksekliğinde-

65 "Şimdiki Sultan Murad'ın ilk oğlu Sultan Mehmed'in sünnet düğününde üç veya dört ay kadar inanılmayacak derecede şahane oyunlar ve gösteriler yapılmıştır." Sanderon, *The Travels of John Sanderson*, s. 76.

66 J. Maurand, *D'Antibes a' Constantinople*, s. 235.

67 Evliya Celebi, *Seyahatname*, I, s. 481.

68 "Roma'nın 43. imparatoru Theodisius tarafından Gotlara, Alanlara ve Hunlara karşı kazandığı zaferin hatırasına dikilmiştir. Rumca ve Latince mısralar üzerinde hakedilmiştir." (G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 185); "Bu anıt Heliopolis'den imparator Julian tarafından getrilmiştir. Depremde yıkılmış, Theodosius tarafından yeniden dikilmiştir." (W. Foster notu, *The Travels of John Sanderson*, s. 74).

69 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 185; "Yılanlı sütunun kaidesinde kral Pavsanias'ın Pers ordusunu yendiğinden bahseden bir yazıt vardı." (Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 271).

70 G. Wheler, "pirinç" kelimesini kullanmıştır. Busbecq bu yılanlı sütunun bronzdan yapıldığını yazar. (Busbecq, *The Turkish Letters...*, s. 36; M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon*, s. 30).

dir. Şekliyse tepeye kadar birbirine sarılmış üç yılandır. Tepede üç yılan başı ayrılmakta ve üçgen şeklinde eğilmekteydi.[71]

Sanderson, vaktiyle Dikilitaş'la Yılanlı sütun arasında dört yüksek sütun olduğunu bu sütunların II. Selim tarafından Edirne'ye gönderildiğini yazar. Ayrıca At Meydanı'nda üç güzel bronz heykel vardı. Bu heykeller Kanuni Sultan Süleyman tarafından Budin'i aldıktan sonra zaferinin nişanesi olarak getirilmiş ancak İbrahim Paşa idam edildiği zaman heykeller halk tarafından yıkılmıştı. Bu heykeller 15. yüzyılda Macar kralı Matthias Corvinus'a aitti.[72]

At Meydanı'ndaki antik anıtlar ve sütunlardan başka şehrin diğer semtlerinde de antik sütunlar vardır.

Tarihi Sütun ve ya Arkadius Sütunu

At Meydanı'ndan güneye doğru Avrat Pazarı denilen yerdedir.[73] Tarihi sütun, imparator Arkadius tarafından yaptırılmıştır. 16. yüzyılda Busbecq'in kaydettiğine göre bu sütun tepeden aşağıya kadar Arkadius'un savaşlarına ait sahnelerin tasvirleriyle süslü olup, sütundan çok spiral gibidir ve iç merdiveni de bunu ispat eder.[74] 17. yüzyılda George Wheler'in bizzat tespit ettiği ve verdiği bilgiye göre, sütun Roma'daki Trajan ve Antonine sütunlarına çok benzer. Fakat bu sütunun üzerinde imparator Arkadius'un İskitlere karşı kazandığı zaferleri gösterir "pirinç" kabartma mukayese edilemeyecek derecede üstün bir sanat eseridir.[75] Sütunun üzerindeki figürler, hangi

---

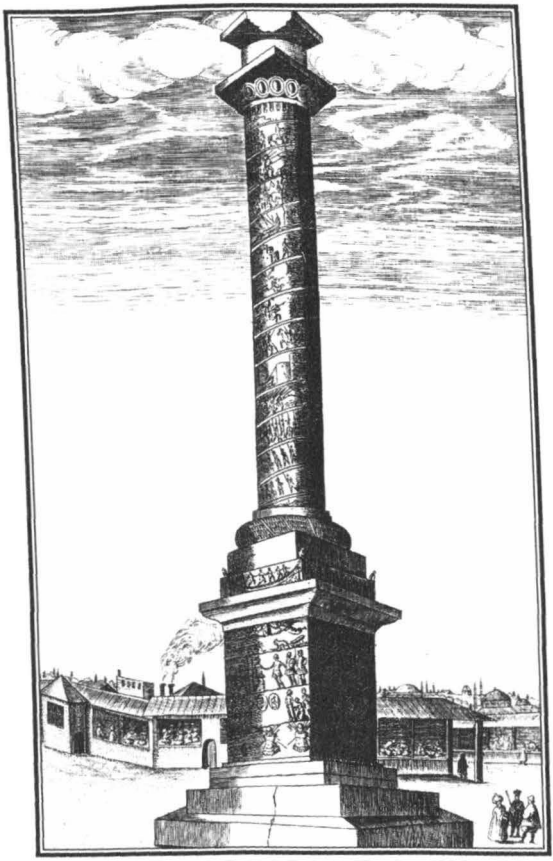
71 G. Wheler, *A Journey into Greece...*, s. 185; Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 41; Anıt hâlâ durmaktadır. Fakat uzun süre sonra üç yılan başı kaybolmuştur. Lybyer (s. 240), Yılan başlarının Eski Saray'ın hazinesinde olduğu söylenir.

72 J. Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 76; "1534'te Ramberti İstanbul'u tasvirinde Macaristan'dan getirilmiş bir bronz 'Hercules'ün Hipodrom'da dikili' olduğunu yazar" (Lybyer, s. 240).

73 Sanderson Avrat Pazarı'nın Silivri Kapısı tarafında büyük bir meydanda olduğunu yazar. (Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 77).

74 Busbecq, *The Turkish Letters of..*, s. 37.

75 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 189; "Roma'da gördüğüm Trajan va Antonine sütunlarının fevkindedir" (Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 27).

Avrat Pazarı'nda tarihi sütun (Sandys, 1610, s. 28).

mesafeden bakılırsa bakılsın eşit büyüklükte gözükür ve XVII. asır kabartma sanatından üstündür. Sütunun kaidesinin kuzey yanında silinmiş bir yazı vardır. Kaidenin en yüksek kısmı güney kısmıdır. Konstantin'den itibaren Bizans imparatorlarının Roma kartalı yerine kendi armalarıyla ve ayrıca imparator Arkadius ve Honorius'un da tasvirleri vardır.[76]

76 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 189.

XVI. asırda Petrus Gyllius bu sütunun yüksekliğini almıştı, ona göre bu sütun 147 ayak yüksekliğindedir. Sütun 1695 depreminde yıkıldı.[77]

Yanık Sütun veya Constantin Sütunu

At Meydanı'nın (Hipodrom) batısında, büyük caddede ve Edirne'ye doğru birçok yangına maruz kaldığı için "Yanık Sütun" denilen Constantin sütunu vardır.[78] 16. ve 17. yüzyıllarda bu sütunun karşısında Alman imparatorlarının elçilerinin ikametgâhı bulunuyordu.[79]

Busbecq'in kaydettiğine göre sütunun 16. yüzyıldaki durumu kaidesi ve başlığı hariç sekiz yekpâre mermer bloktan ibarettir. Mermer blokların üst üste birbirinin içine geçtiği yerlerde "Defne-Çelenk"ler olup, bu aşağıdan yukarı bakan biri için taşların ekleme yerlerinin görünmesini gizlemektedir. Böylece sütun yekpare gözükmektedir. Sütun, deprem ve civardaki yangından yanıp zarar gördüğü için sonradan çok sayıda demir çemberlerle ekleme yerleri bağlanmıştır. Eskiden bu sütunun tepesini Apollo'nun, daha sonra Constantin'in ve sonunda Theodosius'un (Theodosius I.) heykelleri süslemişti.[80] Bu heykeller depremlerde yıkılmıştır.[81]

1675-1676'da George Wheler'in sütunun tepesindeki yazıttan okuduğuna göre bu sütun Roma'dan İmparator Constantin tarafından getirtilmiştir. Zamanla yıkılmş ve Manuel Comnenus tarafından yeniden yaptırılmıştır.[82]

Bu sütunla Tarihi Sütun'u ressam Gentile Bellini İstanbul'a yaptığı seyahati esnasında II. Mehmed'in müsaadesiyle çizdi.[83]

---

77 Ch. Schefer notu, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon*, s. 30.

78 Bugünkü Çemberlitaş.

79 Sandys, *Sandys Travailes*, s. 27; Busbecq, *The Turkish Letters of...*, s. 37.

80 Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 37.

81 Hammer, bu sütuna Theodosius sütunu der. Gene Hammer'e göre bu sütun Yavuz Sultan Selim Mısır seferindeyken 1517 kışında şiddetli bir fırtınada yıkılmıştır. (Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, s. 284).

82 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 190.

83 Bu resimler Banduri'nin "Imperiun Orientale Sive Antiquitates Constantinópolitae", Paris, 1711, II, s. 509-583, eserinde basıldı. (Ch. Schefer notu, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon*, s. 30).

Marcianus Sütunu

17. yüzyılda İbrahim Paşa hamamına bitişik bir özel evin bahçesinde bulunan bu sütunun Osmanlı ve Batı kaynaklarında adı geçmez. Ancak sütun hakkında yegâne bilgiyi Dr. Spon'la seyahat etmiş olan George Wheler verir. George Wheler kendinden önceki seyyahların buna dair bir yazısına tesadüf etmediğini belirttiği gibi George Wheler'den sonraki seyyahların notlarında da bu sütunun varlığını gösterir bir kayıt görülmez.

George Wheler, sütunun kaidesi üzerindeki yazıtın verdiği bilgiye göre bunun İmparator Marcianus[84] anıtı olduğunu tespit etti. Bu sütunun 1675-1676'daki durumunu Wheler ayrıntılı olarak anlatır: "Bu imparator Marcianus anıtıdır. Kaide üzerindeki yazıt bu bilgiyi veriyor. Buna rağmen yazıttaki harfler metal olup, bazıları kazılarak sökülmüş, sadece bu harflerin izleri kalmış. Kaide ve sütun granite mermerden yapılmış. Fakat sütun başlığı beyaz mermerden olup, köşelerine kartal figürleri oyulmuştur."[85] Bu sütunun üzerinde vaktiyle İmparator Marcianus'un bir heykeli olduğunu da gene Wheler kaydeder: "Yazıt'a göre bu imparatorun heykeli sütunun üzerindeydi. Sanıyorum sütunun tepesinde olacak."[86] Bu anıtın bulunduğu yer için Wheler, "Yeniçeri oda'larına yakın olup Hipodrom'la Edirne Kapısı arasındaki büyük caddeden uzak değildir" der. Buna göre bu anıtın bulunduğu evin bahçesi Şehzade Camii civarında ve Divan yolu üzerindeki sokaklardan birinde olmalıdır. Çünkü Sanderson, yeniçeri ikametgâhlarının Şehzade Camii yakınında olduğunu yazar.[87]

Pompe Sütunu

Bu antik sütun şehrin içinde olmayıp, Karadeniz'den akıntının boğaza döküldüğü yerde bir kaya üzerindedir. "Pompe sütu-

---

84 Imparator Marcianus, Theodosius I.'in torunu Pulcheria'nın kocasıdır. Pulcheria, kardeşi, kendisi ve kocasının adına Doğu Roma'yı kırk yıl yönetmiştir. (G. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, s. 469).

85 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 191.

86 *A.g.e.*, s. 191.

87 Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 73.

nu" denilen bu anıtın bulunduğu yer için Sandys ayrıntılı bilgi verir: "Akıntının boğaza döküldüğü yerde iki kaya vardır. Bu kayalar eskiden biri Cyanea diğeri Symplegades isimleriyle bilinirlerdi. Şimdi bunlardan biri olduğu tahmin edilen ve etrafı denizle çevrili olan kayanın üstünde Pompe sütunu vardır.[88] Moryson Fynes, "Pompe" sütununun yerini çizdiği haritada Anadolu Hisarı'nın karşısında göstermiştir.[89] Bu anıtın Pontus kralı Mitridates'i mağlûp ettikten sonra Pompeius tarafından dikildiği bilinir.[90]

Şehrin çeşitli yerlerindeki antik yapıların yerleri ve kalıntıları 16. ve 17. yüzyıllarda bilginler ve seyyahlar tarafından kaydedilirdi. 16. yüzyılda Petrus Gyllius, Forum'un yerini tespit etmeyi başarmıştır. Verdiği bilgiye göre, Forum İstanbul'un üçüncü tepesi üzerinde ve limana yakındı. Vaktiyle antik su yolu vasıtasıyla buraya bol su getirilmişti. Sonradan Forumun yerine Bizans imparatorları zamanında St. Michael Kilisesi inşa edilmişti. Depremlerle yıkılmış olan bu kilisenin kalıntılarının bulunduğu yerde, Petrus Gyllius İstanbul'da bulunduğu sıralarda Kanunî Sultan Süleyman tarafından bir kervansaray inşa ettirilmekteydi.[91]

Paleologların Sarayı için 1573'te Ph. du Fresne Canaye "Patrikhane'nin yanındadır" der.[92] Bilindiği gibi bu tarihlerde Patrikhane Fener'de değil, Pammacaristos Kilisesi'ndeydi. Mamboury'ye göre bu yapı Tekfur Sarayı'dır.[93] Sandys, sarayın 17. yüzyıldaki görünümünü şöyle anlatır: "Constantin'in sarayı limandan uzakta olup, bu kalıntının muhteşem bir ifadesi yoktur. Uzun taş bir binadır. Holü sütunlara dayanmaktadır. Üzerinde odalar vardır."[94]

---

88 Sandys, *Sandys' Travailes...*, s. 30.

89 Moryson Fynes, *An Itinerary (1590-1597)*, s. 259.

90 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople*, s. 217; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 112.

91 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, s. 275.

92 Ph. du Fresne-Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 109.

93 Mamboury, *Guide...*, s. 55.

94 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 200.

Yerebatan Sarayı

16. yüzyılda Sanderson'un gözlemlerine göre hâlâ yararlanılan bir yerdi: "... söylediklerine göre sayıları bini geçen bu sütunların dibinde berrak ve temiz su olduğu gibi aynı zamanda burada ipek eğirmek için kullandıkları büyük tekerlekler de vardır..."[95] İmparator Constantin tarafından yaptırılmış ve Valens zamanında tamir edilmiş olan antik su yolu Kanunî Sultan Süleyman tarafından yeniden tamir ettirilmiştir.[96]

Şehirdeki Önemli Mimarî Yapılar

Saray

Saray, kuzeydoğuda, şehrin genel şekli olan üçgenin uç bölgesindedir.[97] Bu bölgenin iki yanı denizle sınırlanmış olup üçüncü yanı şehre bakar. Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırıldığı ve daha sonraki padişahlar tarafından genişletildiği bilinen yüksek bir duvarla şehirden ayrılmıştır. Bu duvarlar üzerinde çok sayıda kule vardır.

Saray uzunluğu yaklaşık 3200 m.yi geçen surların çevrelediği alanın ortasındaki tepenin üzerinde kurulmuştur.[98]

Deniz tarafındaki surların kulelerinde Acemioğlanlar nöbet beklerdi.[99] Tepenin eteğiyle denize yakın düzlüğün arasında saray bahçeleri uzanır.

Sarayın güney kapısı kapıcılar tarafından beklenen esas giriş kapısıdır.[100] Tamamen beyaz mermerden olup üzerinde altın ve azure oyularak işlenmiştir. Çok muhteşem bir görünümü vardı.[101] Bu kapı, dikdörtgen planda olan birinci avluya açılır.

---

95 Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 77.

96 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 193.

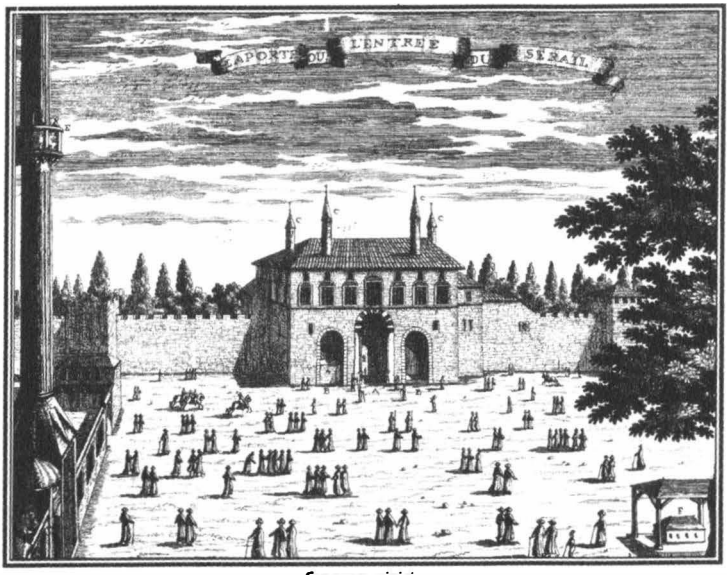
97 Nicolo de Nicolai, bu mevkiin Bizanslılar zamanında St. Dimitry, antik devirde de Chri Sochera olarak bilindiğini yazar. (Nicolo de Nicolai, *Le Navigation et Viaggi Fatti Nella Turchia*, s. 52).

98 17. yüzyılda sarayı çevreleyen surların uzunluğunun yaklaşık 4800 m. olduğu bilinir. (Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 42).

99 *A.g.e.*, s. 42.

100 Bâb-ı Hümayun (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 24).

101 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 180; Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 25.

Sarayın girişi.
(J.G. Grelot, 1672, Relation Nouvelle d'unVoyage de Constantinople, Paris, 1680).

Bu avlu yedi yüz adım uzunluğunda, iki yüz adım genişliğindedir.[102] Avlunun sağ tarafında bir hastane, sol tarafında da "hizmetkârlara" mahsus bir bina vardır.[103] Bu binadan biraz ilerde silâh deposu veya "cebehâne" olarak kullanılan dairesel planlı Aya İrini Kilisesi vardır. 17. yüzyılın sonlarında buraya nakledilmiş olan Darphane de Aya İrini Kilisesi'nin yanındaydı. Bu avlunun sonunda birinci kapıda olduğu gibi kapıcıların beklediği büyük bir kapı[104] ikinci avluya açılır. Bu avlu kare planda olup çevre uzunluğu 400 adımdır.[105] Bu avluyu sağ ta-

102 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, s. 40.

103 Ismail Hakkı Uzunçarşılı, Aya İrini Kilisesi'yle sur arasında Sim Sakaları'yla Hasırcıların koğuşları olduğunu yazar. (Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 24). Seyyahların, hizmetkârlara ait bina olarak nitelendirdikleri yapı, bu koğuş olmalıdır.

104 Orta Kapı veya Bâb-üs Selam (Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 24).

105 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, s. 37.

rafta üzeri kurşun kubbeli çatısı mermer kolonlara dayalı bir galeri çevreler. Bu galeri, merasimlerde ve divan günlerinde askerin yer aldığı kısımdır. Solda devlet işlerinin görüşüldüğü, davaların bakıldığı Divan vardır. M. des Hayes bu avluya Divan avlusu denildiğini yazar.[106] Avlunun ortasında servi ağaçlarının gölgelediği bir düzlük vardır. Çimenlerin korunması için buradaki yolların kenerları alçak setlerle çevrilidir.[107]

Thévenot, bu avlunun ortasında firavun inciri veya frengistan çınarı denilen nadir ağaçların çevrelediği çok güzel bir çeşme olduğunu kaydeder.[108] Avlunun ötesinde ve buradan bir duvarla ayrılmış kısımda sağ tarafta saray mutfakları sol tarafta ahırlar vardır. Sayıları dokuz olan bu mutfakların hepsi kubbelidir.

Padişahın özel atlarının korunduğu ahırların üstünde atların koşumları ve eyerlerinin konulduğu bir ambar vardır. Atların koşumları kıymetli taşlar ve mücevherlerle süslüydü.[109]

İkinci avludan sağ tarafta bir kapı[110] üçüncü avluya açılır. Bu kapıdan beyaz hadım ağalar sorumluydu. Bu avlunun çevresinde hükümdarlık binaları vardır. Kuzey tarafındaki bina padişahın ikametgâhıdır.[111]

Sanderson, III. Murad'ın kendinden önce gelen hükümdarlardan daha çok sayıda saray binaları ve çeşmeler yaptırdığını belirtir ve bu hükümdarın inşa ettirdiği iki köşkü anlatır. Bu köşklerin yerini Sanderson sadece "saray duvarları içindedir" demekle kesin olarak bildirmez. Ancak *Tuhfet-ül Mimarin*'de

---

106 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople*, s. 189.

107 *A.g.e.*, s. 189.

108 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 44.

109 M. des Hayes, "mücevherlerle süslü bu koşumların daha güzelini hiçbir yerde görmeye imkân yoktur" der (M. des Hayes, *Voyages de Constantinople*, s. 191).

110 Bâb-üs Saade Ak Ağalar kapısı. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 29).

111 Sandys, *Travailes*, s. 25; Petrus Gyllius'un kaydına göre "Kanuni Sultan Süleyman zamanında padişahın sarayı, Divan'ın olduğu ikinci avlunun güneydoğusundaydı. "Bu geniş avlunun Güneydoğu kenarında muhteşem ve devletli padişahın sarayı yer alır." (Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, s. 37-38).

bu köşklerden birinin Eski Saray'da olduğunu gösteren bir kayıt vardır. Buna göre diğer köşkün sarayın üçüncü avlusunun kuzey tarafındaki bina olması muhtemeldir. *Tuhfet-ül Mimarin*'de adı geçen köşkün Mimar Sinan'ın eseri olduğu biliniyor.[112]

Her iki köşkün mimarisi ortak özellikler taşıdığından, diğer köşkün de Mimar Sinan'ın eseri olduğu anlaşılmaktadır.

Yılantaşı ve somaki memer sütunlar, zengin yapı malzemesiyle inşa edilmiş olan bu köşklerin içi boya ve yaldızdan bir kabartma sanatıyla süslenmiştir.[113]

Üçüncü avluda bu avluya açılan kapının karşısında padişahın elçileri, tayin edilen beylerbeylerini ve yüksek devlet memurlarını kabul ettiği arz odası vardır. Sarayın üçüncü kapısının ötesindeki iç avlu harem dairesinin bulunduğu yerdir.[114]

Sarayı çevreleyen surlar içinde diğer saray binalarından en eskisi, sarayın güney kapısından batıya inen yokuşun solundaki düzlükte 1472'de Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmış olan Çinili Köşk'tür.

IV. Murad'ın yaptırmış olduğu Bağdat ve Revan köşklerinde görülen özellikler sekizgen plan ve birinde çini, diğerinde renkli taşlardan oluşan duvar süslemeleridir.

Saraydan ve bahçelerinden Boğaziçi, padişahın bahçelerinin olduğu Kadıköy, Marmara adaları ve ormanlarla kaplı Anadolu yakasının dağlarıyla önemli anıtsal yapılarıyla bütün şehir ve Trakya kısmı görülür.[115]

Büyük Saray'ın dışında saray burnunda iyi ve bol suyu olan çok ince bir altın ve mermer işçiliğinin eseri olan küçük bir çeşme vardır.[116] Bu çeşme III. Murad tarafından yaptırılmıştır. Deniz kıyısında dizilmiş topların ortasında sarayın dört kapısından biri görülür, buna "Bostan Kapı" denilir. Bu kapının her iki yanında yuvarlak iki büyük kule vardır. Kulelerin etrafı

112 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 44.

113 Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 72.

114 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 181.

115 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, s. 41.

116 Sanderson, *Travels of John Sanderson*, s. 72; de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 76.

servi ve diğer ağaçlarla çevrilidir. İki kapıcı burada muhafız olarak beklerdi. Bu kapıdan ancak saraydaki görevli memurlar girebilirlerdi. Ancak padişah, sultanlarıyla beraber Boğaziçi'nde veya Üsküdar'daki saray veya köşklerine gideceği ve saraya döneceği zamanlar bu kapı açılırdı.

Bu devirde sarayın ve limanın güvenliğini sağlamak için deniz tarafındaki surlar boyunca kıyıya çok sayıda top yerleştirilmiştir. Bu toplardan çok daha büyük olanları Bağdat'ın IV. Murad tarafından alınmasında rol oynamış toplardı ve bunlar için özel yapılmış bir odada muhafaza edilirlerdi. Topların hepsi dolu olduğu halde ancak Ramazan Bayramı'nın birinci günü, yeni bir eyaletin alınması, limana gelen bazı gemilerin selamlanması gibi halkın şenlik yaptığı olayların şerefine atılırdı.[117]

Sarayın surlarının dışında gene sahilde bostancıbaşının köşkü vardır.[118] Bu köşke deniz kıyısındaki kapıdan veya sarayın bahçesinden girilir.

Saray burnundaki küçük çeşmeden hemen sonra iki köşk vardır. Bunları II. Süleyman yaptırmıştır. Donanmanın limana giriş ve çıkışları bu köşklerden görülürdü. Köşklerden birincisi saray kadınlarına ait olup kemerler üzerinde inşa edilmiş uzun bir yapıdır. Küçük üç odasından her birinin çatısı çok sayıda altın yaldızlı kubbelerle sülenmiştir. Bu köşkün pencerelerinde parmaklık veya kafes yoktur.[119]

Padişaha ait olan diğer köşkse saray kadınlarının köşkü gibi kemerler üzerine inşa edilmediğinden yüksek bir yapı değildir. Fakat salonunun harikulâde güzel olduğunu Grelot anlatır:

> "Saray kadınlarına ait olan köşk diğer köşkteki büyük salonla mukayese edilemez. Dünyada bu salon kadar mermerleri, sütunları, su fıskiyeleri, kıymetli halılar ve salonu dı-

117 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 75.

118 Gio Battista Donado, *Viaggi a Constantinopoli*, s. 60-61.

119 Grelot, sultanların dışarısını rahatça görebilmeleri için bu köşkün pencerelerinde kafes olmadığını ve buraya saraydan girildiğini yazar. (Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 86). Buna göre saraydaki Harem dairesinden bu köşke giden bir geçit veya yol olduğu anlaşılıyor.

şardan çevreleyen galerileriyle her bir köşesi çekici görünen daha mükemmel bir salon yoktur. Kapıdan bu köşkü görmeme izin verildi."[120]

Bu köşklerden sonra hemen sarayı şehirden ayıran duvarlar başlar. Bu surlar Ayasofya Kilisesi'nin yakınında sarayın büyük kapısına kadar çıkar ve Bostancıbaşının köşkü üzerinden Marmara'ya iner.

Deniz kıyısında Sirkeci'yle Sarayburnu arasında diğer bir köşk vardır. Bu, 1. İbrahim tarafından yaptırılmış olan Sepetçiler Köşkü'dür. Burada, donanma sefere çıkarken kapudanlar el öperlerdi.[121] Sinan Paşa Köşkü de bu bölgedeydi.

Eski Saray

At Meydanı'nın batısında Eski Saray denilen diğer bir saray vardır. Fatih Sultan Mehmed tarafından kendi ikametgâhı olarak yaptırılmıştı. Ancak padişahın Topkapı Sarayı'nı tesis etmesi ve buraya yerleşmesi üzerine bu saray saray kadınlarına ayrılmıştı. Daha sonra burada yalnız vefat eden padişahların eşleriyle Topkapı Sarayı hareminden gönderilen diğer saray kadınları ikamet ederlerdi. Eski Saray çok iyi inşa edilmiş olup yüksek ve kalın duvarlarla çevrilidir. İçinde güzel binalar, büyük meyva bahçeleri, hamamlar ve berrak suları olan çeşmeler vardı.[122]

Ayasofya

Sarayın bulunduğu birinci tepeyi ikinci tepeye bağlayan vâdi üzerinde inşa edilmiştir.[123] İstanbul'un fethini müteakip camiye çevrilen bu kilisenin adının değiştirilmemiş olması 16. ve 17. asırlarda İstanbul'a gelen seyyahların dikkatini çekmiştir.[124]

---

120 Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 87.

121 "Sepet Köşkü" (Naima, *Naima Tarihi*, c. 4, s. 1581).

122 Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 72.

123 537 yılında Justinian tarafından inşa ettirilmiştir.

124 "Türkler onu camiye çevirdikleri halde aynı isimle adlandırmakta devam ediyorlar." (G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 181; Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 38).

Ayasofya.
(J.G. Grelot, 1672, Relation Nouvelle d'unVoyage de Constantinople, Paris, 1680).

Ayasofya'yı Roma'da Agrippa'nın inşa ettirdiği Pantheon'la karşılaştıran Sanderson Ayasofya'nın kubbesinin daha yüksek ve geniş olduğunu yazar.[125] Thévenot'un gözlemlerine göre Ayasofya'nın 17. yüzyıldaki durumu şöyledir:

> "Bu kubbe aynı renkte dört büyük ve kalın sütunlara dayanmaktadır. Otuz adım genişliğindeki revak 60 sütuna dayan-

125 Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 71.

makta ve bir üst galeri taşımaktadır. Diğer sütunlar daha incedir. Dışardan görünümü kare planda içerdense daire plandadır. İçeri açılan dört kapısı vardır. İçerde kubbenin altına açılan yedi kapısı daha görülür fakat bunlar geniş değildir. Ortada esas kapılar daha büyük olup sayıları dokuzdur. Hepsi bakırdandır. Kubbenin etrafında dört minare vardır. Kubbenin içi azure ve altın mozaikle süslenmiştir. Dini konuları tasvir eden mozaik resimler kısmen sıvayla örtülmüştür."[126]

1573'te Philippe du Fresne Canaye fetihten sonra Ayasofya'nın hiç zarar görmediğini yazar.[127] 1594'te John Sanderson kubbenin dışında diğer resimlerin tamamen sıvayla kapatılmış olduğunu yazar.[128]

Yabancı seyyahlar usule göre camideki dervişlere bahşiş vermek suretiyle üst galeriyi de gezebilmişlerdir. Polonyalı Simeon üst galerinin durumunu geniş bilgi vererek kaydeder:

> "Bizi üst kata çıkarmalarını rica ettik. Çünkü bina kubbeye kadar üç katlıydı. Kapıyı açtılar, yüz basamaklı merdivenle orta kata, diğer yüz basamaklı merdivenle üst kata çıktık. Katlar 30 binden fazla adam alacak genişlikteydi. Burada hayret edilecek sanat eserleri müşahede ettik. Batı tarafında bulunan iki yassı mermer ışık saçıyordu ve buna Türkçe olarak yanartaş diyorlardı. Orada Hazret-i İsa'nın hayat sahnelerini canlandıran resimler ve Meryem Ana'nın, havarilerin, peygamberlerin, patriklerin ve diğer azizlerin tasvirlerini de gördük. Bunlar kazınmış olduğundan ancak izleri fark ediliyordu."[129]
>
> Ayrıca mabede girilince sol tarafta terleyen bir sütun vardır. Müslümanların ve ziyarete gelen Hıristiyanların taştan sızan bu teri elleriyle alıp yüzlerine sürmelerinden dolayı

126 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 39.

127 "Muzaffer Türkler bütün İstanbul'u ele geçirdikleri halde bu kiliseye hiçbir zarar vermemişlerdir. Kilisenin figürlerine ve resimlerine de. Şimdiki padişah Ayasofya'nın yakınına komşu evler yerleştirmiştir ki bu evler onun sarayının birinci kapısına kadar uzanmaktadır." (Ph. du Fresne Canaye, s. 99).

128 Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 71.

129 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 5.

taş aşınmış olup, daha fazla aşınmasını önlemek için bakırla kaplanmıştır."[130]

Ayasofya külliyesiyse kervansaray, şifahane, akıl hastaları için bir hastane ve fakirler için 150 haneyi kapsıyordu. Bu kervansarayda hangi milletten hangi dinden olursa olsun tacirler ve seyyahlar atları ve uşaklarıyla üç gün yemek ücreti vermeden kalabilirlerdi. Ayasofya Camii'nin çevresinde şehirdeki fakirlerin barınması için yaptırılmış olan yüz elli hanede fakirlere yiyecek verildiği gibi ayrıca her birine günde bir akça verilirdi.

Şifahanedeyse her isteyene parasız ilaç ve şurup verilirdi. Fatih Sultan Mehmed, Ayasofya külliyesinin gideri için yıllık 60 bin "ducats" (altun) gelir bırakmıştı. 1594'te külliyenin geliri 200.000 "ducats"yı (altun) geçmişti.[131]

Külliyenin (hazineden maada) başka bir gelirinin temini de Bedestene aittir. Ayasofya hayratının giderleri için şehrin büyük dükkânları günde 1001 akça kira öderlerdi.

XVI. asırda Ayasofya temiz ve bakımlı olup her köşesinde vaaz ve nasihatlar verilirdi.[132]

Bu önemini XVII. asrın ortalarına kadar koruduğu anlaşılıyor.[133] 1675-1676'da George Wheler Ayasofya'nın cami olarak önemini kaybettiğini kaydeder: "Bina tamir edilmiyor ve Sultanın inşa ettirdiği diğer camiler kadar da hayranlık uyandırmıyor."[134]

Fatih Camii ve Külliyesi

Lâtifî, Fatih Camii'nin tarif edilemeyecek eşsiz bir güzelliğe sahip olduğunu, imareti ve semaniye medresesiyle ilim ve hayır kaynağı olarak önem taşıdığını kaydeder.[135]

---

130 *A.g.e.*, s. 5; Sandys, *Travailes..*, s. 24-25.

131 Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 70.

132 Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*... Fasıl IV, s. 28.

133 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 40.

134 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 181.

135 Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, Fasıl I, s. 32; Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, s. 711.

Bayezıd II Camii ve Türbesi

16. yüzyılda bu cami kadar önündeki meydan da şehirdeki en ilgi çekici yerlerden biriydi. İstanbul'un üçüncü tepesindeki düzlüktedir. Bu düzlüğün doğu tarafı tacirler meydanı olup burada bir kervansaray vardır. Güneyindeyse dairesel plan üzerinde sahaflar çarşısı yer alır.[136] Caminin önündeki meydanın genişliği ve her zaman kalabalık oluşu seyyahların ilgisini çekmiştir.[137]

Süleymaniye Camii ve Külliyesi

Bu meydanın kuzey tarafında Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırmış olduğu Süleymaniye Camii ve Türbesi'yle bir kervansaray vardır. Mimar Sinan tarafından inşa edilen caminin külliyesi dört medrese, bir mektep, bir darülhadis, bir darüttıb ve bir darüşşifadan oluşur.[138]

Sanderson'a göre bu cami büyüklük, işçilik ve zenginlikte daha önce yapılmış diğer camileri geçer ve dünyanın yedi harikasından biriyle eş değerdedir.[139]

Petrus Gyllius da caminin şahane bir yapı olduğunu itiraf ettiği gibi İstanbul'a ilk geldiği zaman üçüncü tepe üzerindeki düzlüğün 6000 adımdan biraz az olduğunu fakat Sultan Süleyman'ın inşasına başlattığı kervansarayla bu alanın yarısını kaplayan kadınlar kabristanının bu düzlüğü daralttığını kaydeder.[140]

1656'da Thévenot'nun gözlemine göre türbenin içi şöyledir:

> "Bu büyük cami lâmbalarla doludur. Caminin ucunda caminin kurucusu Sultan Süleyman'a ait küçük bir türbe vardır. Türbenin içinde zemini Medine'den getirilmiş bir halı örter.

136 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 51.

137 "Bu caminin önünde büyük bir meydan vardır. Herhangi bir camininkinden çok geniştir. Türkler tarafından en çok gidilen yerlerden biridir." (Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 70).

138 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 23.

139 "Onun (Sultan Süleyman) ataları olan imparatorların diğer camilerini büyüklükte, işçilikte mermer sütunlarda ve zenginlikte geçer. Dünyanın yedi harikasından biri kadar değerlidir." (Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 70).

140 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 51.

Sandukanın üzerinde Mekke'den getirilmiş olup şehrin tasvirini gösterir bir örtü vardır. Sandukanın başucunda kıymetli taşlarla süslü bir türban bulunmaktadır. Türbe lâmbalarla aydınlatılmıştır. Kuran'dan ayetler vardır. Her saat burada çok sayıda gencin dua okuduğu görülür. Bu türbenin yanında Sultan Süleymanın çok sevdiği oğlu Selim'e (II. Selim) ait bir türbe vardır."[141]

Şehzade Camii

Şehzade Camii, şehirde sayıları pek çok olan önemli camilerden biridir. Bu cami Kanunî Sultan Süleyman şehzadesi Sultan Mehmed için yaptırmıştır.[142]

XVI. asırda İstanbul'da inşa edilmiş diğer camiler arasında Rüstem Paşa Camii'yle Davut Paşa ve Mesih Paşa camileri özel mimarileriyle seyyahların ilgisini çekmiştir.

Rüstem Paşa Camii, bugün Çemberlitaş denilen yerde, eskiden Alman İmparatorlarının elçilerinin ikametgâhı yakınındadır.

Rüstem Paşanın torunuyla evlenmiş olan Sinan Paşa tarafından yaptırılmışır. 16. yüzyıl sonlarında inşa edilmiş diğer bir cami Cerrah Mehmed Paşa Camii'dir.[143] Aksaray yakınında Avrat Pazarı'ndadır.

Sultan Ahmed Camii

17. yüzyılda Sultan Ahmed tarafından inşa ettirilmiş olan caminin bu devirde bir adı da Yeni Camii'dir. Thévenot'ya göre bu İstanbul'un en güzel camisidir.[144] At Meydanı tarafından caminin girişinde büyük bir avlu vardır. Burada üzeri kurşunla

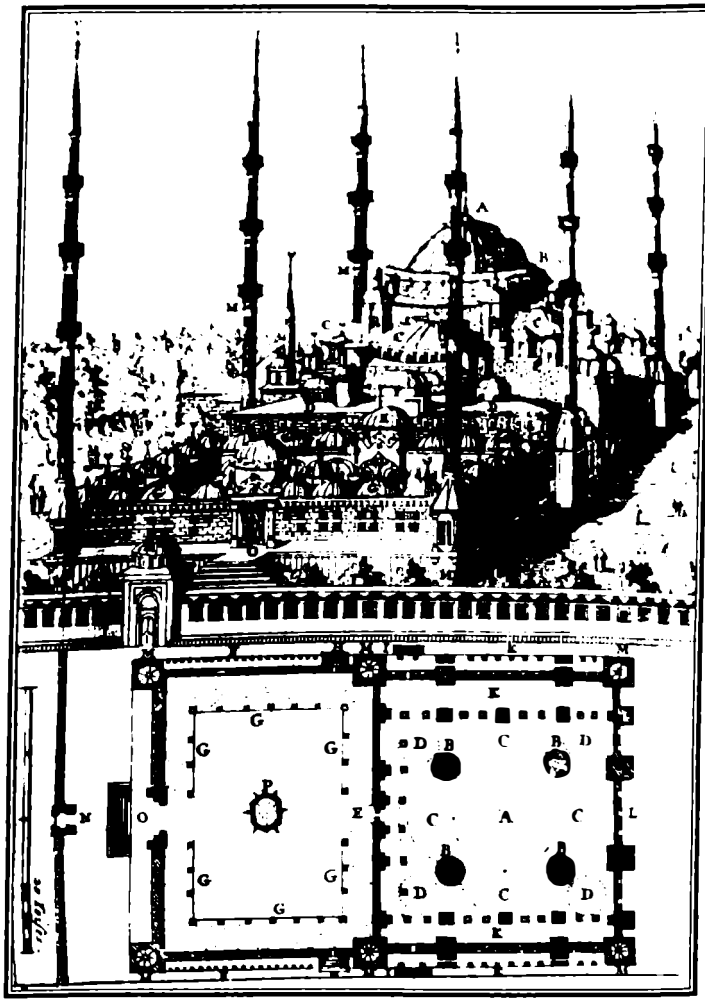
---

141 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 47.

142 Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 73; Kanunî Sultan Süleyman Şehzade Mustafa'nın idamından evvel vefat etmiş olan şehzadesi Mehmed için bu cami yaptırmıştır. (J.v. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, s. 18).

143 "Girahe Mahemett Bassa" (Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 73).

144 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 40.

Sultan Ahmed Camii.
(J.G. Grelot, 1672, Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople, *Paris, 1680).*

kaplı dokuz kubbenin örttüğü uzun bir revaktan geçilir. Bundan sonra gelen avlunun ortasında bir çeşme vardır. Bu avlu caminin iki yanı ve önünü çevreler. Caminin türbesi Sultan Ahmed ve çocuklarına aittir.

Yeni Cami

Turhan Sultan tarafından yaptırılmış olan Yeni Cami'ye Du Mont, Valide Camii der ve caminin avlusu için yazdıkları da bunun yeni cami olduğunu kanıtlar.[145] Buna göre cami kare bir avlunun ortasında inşa edilmiştir. Avlu üstü kubbeli bir çatıyla örtülü revakla çevrilidir. Caminin girişindeki revak zemini beyaz ve siyah mermerden döşenmiş olup altmış dört kırmızı mermer sütuna dayanmaktadır. Tavan figürlerle süslüdür. Orta kubbesi büyük olan revak küçük kubbelerle örtülüdür.

Valide Hanı

Şehirde tacirlerin kaldıkları ve mallarını muhafaza ettikleri hanlar fevkalâde mükemmel inşa edilmişlerdir. Thévenot'ya göre İstanbul'daki en güzel han Valide hanıdır.[146] 1640 yılında Valide Kösem Sultan tarafından yaptırılmıştır.[147]

Hanın her iki avlusu da alt katta tacirlerin eşyalarını koydukları depolar üst katta da odalarla çevrelenmiştir. İkinci avluda bir mescit vardır.

Saraylar

Şehri süsleyen mimarî yapılar arasında saraylar ve köşklerin sayıları[148] geniş bir yer tutmakla beraber ahşap olduklarından çoğu yangınlarla bir kısmı da yeni külliyeler ve hanların inşaasında istimlâk edilerek yıkılmışlardır.

Devrin usta mimarlarının elinden çıkmış olan bu saraylar ve köşklerin iç süslemeleri hayranlık uyandıracak bir güzellik ve

---

145 "Gördüğüm camilerin en yenisi ve en güzelidir." (Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 157).

146 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 49.

147 Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatül Cevami*, I, s. 218, II, s. 186.

148 "Risale-i Tezkiretülebniyye"de Mimar Sinan'ın eseri otuzbeş saray kaydedilmiştir. (R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 117-121).

149 "...ve her birinin tarh-u taksiminde ve renk ü tersiminde zamanın üstad mühendisleri ve kârdan mukarnisleri hûb işler ve mergub nakışlarla ziyba san'atler ve garra küşeler geçip.... sadr-ı sufalar zerbefet-ü zerkeş ve dibâ-yı

inceliğe sahipti.[149] Odaların tavanları altın ve azur denilen mavi taşlarla işlenmiştir.[150]

At Meydanı'nda İbrahim Paşa Sarayı'nın karşısındaki Ahmed Paşa Sarayı, Rüstem Paşa kızını Ahmed Paşa'yla evlendirdiği zaman yaptırılmıştı.[151] Sultan Ahmed Camii inşa edilirken her iki saray da yıkılmıştır.

Piyale Paşa Sarayı da Valide Han'ı inşa edilirken istimlâk edilmiştir.[152]

Fenerbahçe'de Fenerli Köşk denilen sarayın Mimar Sinan tarafından yeniden inşa edildiğine dair Nakkaş Saî Mustafa Çelebi'nin Tezkiret-ül-Ebniye adlı eserinde "Fener Bağçesi Sarayı tecdiden bina olundu" şeklinde bir kaydı[153] bulunmakla beraber 1678'de Cornelius de Bruyn II. Süleyman'ın vakit geçirmek için gittiği bu köşkün harem kısmını gözlemine göre anlatır: "Köşkün harem kısmı diğer kısımlardan daha yüksekte bir yere yapılmıştır. Burası zengin işlemeli kare planda bir sofa olup şiltelerle süslenmiştir. Sofanın etrafı Fas tarzında mermer parmaklıklarla çevrilidir. Ortasında bir havuz vardır."[154]

Kız Kulesi ve Yedi Kule

Şehirde dini, sosyal ve konutsal yapıların yanında dikkati çeken iki yapı vardır ki bunlar Marmara Denizi'nde Kız Kulesi ve şehrin Marmara'ya bakan kısmında kara surlarının başladığı yerde Yedi Kule'dir.

Yabancılar tarafından "leandre" kulesi adıyla bilinmekte olan Kızkulesi'nin yakınından Üsküdar'a giden gemiler, tekneler geçer. Kule kare planda olup, bir kaya üzerine inşa edilmiştir. Ge-

---

munakkaş..." (Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, V. fasıl, s. 43).

150 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 48.

151 Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 74.

152 P.G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 109.

153 Rıfkı Melûl Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 118.

154 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 62.

ne kare planda bir duvarla çevrilidir. Etrafında çok sayıda top sıralanmıştı. Bu kulenin içinde çok iyi içme suyu olduğu biliniyor.[155] Üçgen planda olan şehrin batı köşesinde sağlam bir kale yapısı gösteren Yedikule'de[156] silâhlar ve savaş için gerekli eşya vardı. Burada suçlu oldukları görülen önemli kişiler, paşalar, diplomatlar, şövalyeler ve prensler hapsedilirdi.[157] Bu bakımdan M. des Hayes'nin Paris'teki Bastil'e benzettiği Yedikule'yi George Wheler, Londra'daki "London Tower"a benzetir ve İstanbul'a gelmelerinden bir süre sonra bir Malta şövalyesinin buradan kaçması nedeniyle yabancıların Yedikule'nin içini gezmeleri yasaklandığından kalenin içini göremediklerini yazar.[158]

Bu binada ayrıca padişah tarafından camilerin 100 bin "ecus"dan (altın) fazla olan vakıf geliri saklatılırdı.[159] Bu kalenin yedi kulesi olup her kule elli kulaç yüksekliğindedir. Kulelerin üstü kurşunla kaplıdır. Bina kare plandadır. Çift duvarlarla çevrilidir. İyi ve temiz giyimli askerler tarafından korunurdu.[160] Şehirdeki dini ve sosyal yapıların sayısına dair kesin olmamakla beraber yaklaşık bir bilgiye sahip olmak mümkün. 16. yüzyılda şehirde padişahlar, saraylılar ve devlet adamlarının yaptırdıkları 300'den fazla cami olduğu biliniyor.[161] Bunlar büyük ve muhteşem yapılardır. 17. yüzyılda

155 "Çoğunlukla herkes burada yer altında bir çeşme olduğuna inanıyor. Ben de bunun bir sarnıç olduğunu sanıyorum" (De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 53); Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 68.

156 "Kuvvetli bir kale vardır. Yedi kuleyle takviye edilmiştir." (W. Lithgow, *The Total Discourse*... s. 135)

157 Saraya mensup zadegân burada hapsedilir." (Mustafa Selâniki, *Tarih-i Selâniki*, s. 269); Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 11; Başvekâlet Arşivleri, Ali Emîrî tasnifi, No. 8116, H. 1089 (1678).

158 George Wheler, *A Journey into Greece*, s. 194.

159 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 182-183; 1574 yılına kadar devlet hazinesi de Yedikule'de muhafaza edilirdi. III. Murad devrinde devlet hazinesi Topkapı Sarayı'na taşınmıştır. Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 5-6.

160 "Burası rahat bir yerdir. Ancak hapiste olanlara rahat yoktur. Fakat buradaki görevliler gayet güzel ikametgâhlarda oturur, şehri de gezebilirler" (M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 182-183).

161 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 276; Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 93.

Evliya Çelebi'nin kaydına göre İstanbul'da 15.714 cami vardı.[162] Bu şehirdeki mescitlerle beraber bütün camilerin toplam sayısıdır. John Sanderson'sa kendisine söylenilenlerle kendi gözlemleri arasında bir değerlendirme yaparak tahminen şöyle bir sonuca varmıştı: "Bazı Türkler bana İstanbul'da büyük, küçük 18.000 cami olduğunu söylediler, fakat 8-9 bini geçmediğini sanıyorum."[163]

Şehirde Hıristiyanlara ait dini yapılara gelince yüz Hıristiyan kilisesi[164] ve Yahudilere ait otuz sinagog vardı.[165]

Dini yapılardan başka şehirde özel ve halka ait yüzden fazla hamamla gene sayıları yüzü aşan kervansaraylar ve hanlar vardı.[166]

Şehrin Nüfusu ve İskân Durumu

Fetihten hemen sonra Fatih Sultan Mehmed Subaşılığı Süleyman Bey'e vermiş ve şehrin imarıyla görevlendirmişti. Aynı zamanda vilâyetlere haber göndererek isteyenlerin İstanbul'a gelmesini ve mal mülk sahibi olmasını bildirmişti. Fakat bu çağırıya çoğunluğun ilgi göstermediği görüldü. Bunun üzerine padişah, zengin ve fakir ayırımı gözetilmeksizin her vilâyetten ailelerin İstanbul'a sürgün edilmesi için emirler verdi. Emirler bütün eyaletlerdeki kadı ve kumandanlara gönderildi. Böylece pek çok aile İstanbul'a getirildi. Bu yeni gelenlere evler verildi ve şehrin nüfusu yenilenmeye başladı.[167]

Eylül'de Anadolu ve Rumeli'den beş bin aile bu emirlere uyarak İstanbul'a gelip yerleşmişti.[168]

---

162 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 509.

163 John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 73; "Rumların yüzden fazla kiliseleri Müslümanlarınsa binlerce cami ve mescidi vardı." (P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Anreasyan), s. 10).

164 "Rumların Militeo Patriği bana İstanbul'da 100 Hıristiyan kilisesi olduğunu söylemişti" (Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 73); P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 10.

165 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 277.

166 *A.g.e.*, s. 276; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannüma*, s. 713.

167 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannüma* (varak 197 a), s. 709.

168 E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, s. 850. 1470'de Kara-

Şehirde Müslüman ahalinin yerleşmesi sağlanırken Rumlarla Ermeni ve diğer azınlıklara da yeniden yerleşme izni verilmiştir. Fetihten sonra Galata ve civarına sığınmış Rumların çoğunluğu tekrar şehre döndüler. Fatih Patrikhane'yi yeniden kurmuş ve kendi taraftarı Georgios Scolorius'u yeni patrik olarak seçtirmiş, böylelikle şehirde vicdan özgürlüğüne sahip olan Hıristiyanların Türklerle beraberlik ve ahenk içinde yaşamalarını sağlamıştır. Ayrıca azınlıklar arasında bir denge kurmak amacıyla Fatih İstanbul'da yerleşmelerini sağladığı Ermeni azınlığın başına da Ovakim adında bir patrik getirmiş, bugünkü Bahçekapı'yla Karaköy'deki Türk asıllı Karayit azınlığına her türlü kolaylığı öngören bir ferman vermiştir.[169]

Şehirdeki Yahudilerinse daha sonra 15. asrın sonlarında Katolik Kilisesi'nin baskısından kaçarak İspanya, Portekiz ve diğer Avrupa ülkelerinden İstanbul'a gelip yerleşen Yahudilerle beraber nüfusları artmıştır.[170]

Şehrin Akdeniz ve Karadeniz ticaretinde önemli merkez olması dolayısıyla kısa zamanda önce İtalyanların daha sonra diğer Avrupalı tacirlerin şehirde özellikle Haliç'in doğu kıyılarında depolar, iş yerleri ve evlerini kurmaları sonucu yabancıların sayısı da artmıştı.

1478 senesine ait belge Galata ve İstanbul'daki Müslüman ve Hıristiyan evlerinin sayılarını gösterir. Buna göre: İstanbul'da 8.951 hane Müslüman, 3.151 hane Rum, 1.647 hane Yahudi, 267 hane Kırımlı, 372 hane Ermeni, 384 hane Karamanlı, 31 hane Çingene; Galata'daysa 535 hane Müslüman, 592 hane Rum, 332 hane yabancı ve 62 hane Ermeni yaşamaktaydı.[171]

1594'te John Sanderson İstanbul'un nüfusunu Saray halkı ve İstanbul halkı olarak ayrı ayrı kaydeder:

---

man'daki Aksaray şehrinden getirtilen ailelerin yerleştiği İstanbul'daki Aksaray semti böyle oluşmuştur. (Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannuma*, s. 791).

169 Şehabeddin Tekindağ, "İstanbul'un Fatih'i Dünyayı Nasıl Görüyordu?" *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1979.

170 Bernard Lewis, *İstanbul*, s. 103.

171 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No. E. 9524 Bernard Lewis tarafından yeniden neşredilmiştir (Bernard Lewis, *İstanbul*, s. 101).

"Istanbulda ikamet edenler:"

Vezirler, "Viziers" Her vezir günde 1000 akça "aspers" alır. Padişah günde 1001 akça "aspers" kendisine tahsis eder 6

Kadılar, "Cadyes" Onların dinlerine vakıf hâkimlerdir. Bunların hepsi (6 vezir, 4 kadı) Divan'da 10 üye olarak otururlar ve bütün davalar hakkında karar verirler 4

Müftü, "Muftie". Onların dininin baş hâkimi ve en yüksek din adamıdır 1

Defterdar, "Defterdare". Hazinedardır.
Imrahor Başı, "Emrahur Bassie". Atlardan sorumlu amirdir.
Yeniçeri Ağası, "Janisari Aga". Yeniçerilerin şefidir.
Çavuş Ağa "Chaous Aga".
Kapıcı Ağa "Capigie Aga".
Sipahi Ağa "Spahie Aga".
Bostancı Başı "Bustangie Basshi".
Kaptan Paşa "Capitan Bashawe".
Kapı Ağa "Capi Aga".
Peykler "Piekes". Padişahın muhafızlarıdır 300

Solaklar "Solacks". Padişahın yayalarıdır 300

Doğancılar, Cüceler ve Dilsizler 300

(Harem-deki) Kadınlar.[172] Her çeşitten, en az 1.000

Çavuşlar, "Chahouses". Padişahın sarayına mensup görevliler veya çavuşlardır 1.600

Kapıcılar "Capogies".
Padişahın sarayının kapılarını bekleyen kapıcılardır. (Onlardan her gün 70'i bekler) 700

Sipahiler "Spahies".
Padişahın centilmenleridir, ben atlılar diyorum 30.000

Yeniçeriler "Yanisaries". Yayalardır 24.000

Topçular "Topgies". Padişahın büyük topçu sınıfının topçularıdır 3.000

Acemioğlanlar "Jamoglains"
Yeniçeri olacak gençlerdir 20.000

Diğer Türkler. Şehirde ikamet eden (Kadınlar ve çocuklar yanında) 200.000

172 Sanderson fahişe anlamına gelen "whore" sözcüğünü kullanmış.

Hıristiyanlar.
Bütün memleketlerden ve her çeşit enaz.....200.000

Yahudiler "Jues".
Şehirde ve şehir yakınında en az.....150.000

Kadınlar ve Çocuklar.
Türk, Yahudi, Hıristiyan her çeşit.....600.000

TOPLAM .....1.231.207"[173]

Sanderson, şehir halkının nüfusunu da erkekleri ayrı kadınlar ve çocukları ayrı olarak göstermiştir. 1640'da Alvise Contarini de İstanbul'un nüfusunun 1 milyonu geçtiğini[174] yazar.

Polonyalı Simeon, İstanbul'da 40.000 hane Rum, 10.000 hane Ermeni, 40.000 hane Yahudi bulunduğunu kaydeder.[175]

1621 yılına ait anonim bir eserde de İstanbul'da 50.000 Ermeni olduğu gösterilmiştir.[176] Polonyalı Simeon'un kaydettiği 10.000 hane Ermeni sayıca yaklaşık 50.000 Ermeni'ye tekabül etmektedir. Buna göre diğer azınlık ve yabancıların yaklaşık 450.000, Ermenilerle beraber 500.000 olduğu anlaşılmaktadır.

1610'da Sandys, İstanbul'da nüfusun yarısının Türk, yarısının da Yahudi ve Hıristiyanlardan oluştuğunu yazar.[177]

Evliya Çelebi İstanbul'da 9990 mahalle Müslüman, 304 mahalle Rum, 657 mahalle Yahudi, 17 mahalle yabancı, 27 mahalle Ermeni olduğunu kaydederse[178] de bu şehirdeki Müslüman ve Hıristiyan nüfusun oranı bakımından 16. ve 17. yüzyıllardaki diğer belge ve kaynaklarda verilmiş olan bilgilerle bağdaşmaz.

Anlaşılıyor ki, XVII. asırda İstanbul'un nüfusu 1 milyon civarındadır ve yaklaşık olarak nüfusun yarısı Müslüman yarısı Hıristiyan ve Yahudidir.

---

173 John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602*, s. 82-83. Yeniden neşri: Bernard Lewis, *Istanbul*, s. 102-103.

174 Alvise Contarini, Relazioni..., *Turchia*, 1, s. 337.

175 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi* (çev. H. Andreasyan), s. 12.

176 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 121.

177 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 60.

178 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 1. cilt, s. 509.

1621'de anonim seyahatnamede İstanbul'daki Müslümanların da ancak yarısının Türk olduğu kaydı vardır.[179] İstanbul'da sayıları çok olan dönmelerle Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran savaşından sonra Tebriz'den ve Mısır seferinden sonra da Şam ve Kahire'den İstanbul'da yerleştirmek üzere getirttiği el sanatçıları gerçekten Müslüman nüfus içinde önemli bir yer tutmaktaydı.

Şehirde kaynaklar ve seyahatnamelerde kaydedilen hür nüfustan başka sayıları çok olan köleler de yaşamaktaydı. Bu hususta Lâtifî'nin "Fe-emma şol ki fakirü'l hal ve bi-iktidardır ve esir-i ihtiyaç u iftikârdır, İstanbul gibi yerde ah u arzuyla günü geçer, cennet içinde cehennem azâbın çeker..."[180] sözleriyle belirttiği gibi ancak fakirlerin, parası olmayanların cariye satın alamadığı ve orta hallilerle zenginlerin evlerinde mali durumlarına göre cariyeler ve erkek köleler olduğu bilinir.

Polonyalı Simeon şehrin kalabalık ve hareketli oluşunu şöyle tasvir eder:

> "Şehirde 80.000 dükkân, 30.000 meyhane vardır. Bundan başka pek çok sayıda mescid, misafirhane, vakıflar, medreseler, tembelhâneler, hastaneler, aşhaneler, mutbahlar, bedestenler, saraçhaneler, ahırlar, meydanlar, hamamlar, hanlar, çarşılar ki her gün birinde pazar kurulur. Kahvehaneler, kavafhaneler, saraylar, bostanlar vardır. Langa bostanı bir şehir büyüklüğündedir. Çarşılar mallarla, sokaklar insanlarla doludur."[181]

Lâtifî, şehrin sosyal yapısı ve nüfusunun kalabalıklığını anlatır: "Ve içinde envâ-ı hirvet ve yetmiş iki millet temmekkün ve tavattun edib her güne hıref bir taraf tutup her biri bir işde dürlü dürlü cümbüşte her küşe de bir türlü metâ' her tarafı bâzâr-ı mina gibi mahal-i içtima olup..."[182]

---

179 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 121.

180 Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, V. Fasıl, s. 42.

181 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 12.

182 Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, Fasl-ı sâni, s. 9.

Şehirde Rum, Ermeni ve Yahudilerden başka sayıca az olan Arnavutlar, Sırplar da yaşamaktaydı. II. Bayezıd'ın Boğdan seferinde Akkirman ahalisi İstanbul'a getirildiği gibi Kanuni Sultan Süleyman Belgrad'ı aldıktan sonra Sırpları Yedikule yakınında Belgrad Kapısında yerleştirmişti.

İstanbul'da Ermenilerin yaşadığı semtlerse Samatya, Yenikapı, Kumkapı, Balat ve Topkapı'dır. Ayrıca Hasköy, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme ve Üsküdar gene Ermenilerin yerleşmiş olduğu diğer semtlerdir.[183]

Şehirdeki Ermeniler ticari, idari görevler aldıkları gibi çalışkan ve müteşebbistiler. 1567'de daha önce kurmuş oldukları matbaanın resmen tanınmasıyla ilk Ermenice kitabı basmaya muvaffak olmuşlardı.[184] Ermeni patrikliği 1641'e kadar Sulumanastır'daydı. Daha sonra Kumkapı'ya taşınmıştır. Polonyalı Simeon Sulumanastır'daki kilise hakkında bilgi verir:

> "Bir gün de Yedi Kule yakınında Sulumanastır'a gittik. Burada Ermenilere ait büyük bir kilise vardı. Denize nazır yüksek bir mevkide bulunan Surp Georg adını taşıyan bu kilisenin Konstantin'in oğlu İmparator Constance tarafından yaptırılmış olduğu söylenir. Kilisenin etrafında güzel çiçek ve yemiş bahçeleri, bağlar, iyi sular, ayazmalar yerli ve misafir ruhani ve siviller için ayrı ayrı evler bulunuyordu. Burada denize nazır yüksek bir mevkide yaldızlı ve rengârenk boyanmış çok şirin küçük bir köşk, bunun önünde de üstü kapalı büyük bir sofa vardı ki sıcak zamanlarda orada oturanlar bir daha dışarı çıkmak istemezler, kilisenin arka kısmında Edirne'deki Ali Paşa ve Bursa'daki Gelincik gibi dar ve uzun kâgir bir kemer vardı. Kemerin etrafında başta Hz. İsa, sağ tarafında Konstantin, soldaysa oğluyla beraber İmparatoriçe Helen olduğu halde 318 Patriğin resimleri bulunuyordu. Şimdiyse Ermeni Patrikhanesi ve patriklik makamıdır."[185]

183 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 21, 23, 35, 43-45 ve 53.

184 Ahmed Refik, *XVI. Asırda İstanbul Hayatı*, III, s. 32, No: 46.

185 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyathatnamesi* (çev. H. Andreasyan), s. 9-10.

Bu kiliseden başka Ermenilerin yerleşmiş oldukları semtlerde sekiz kiliseleri daha vardı: Kumkapı'da Surp Asduadzadzin; Balat'ta Hireşdagabet; Samatya'da ismi bilinmeyen bir kilise; Galata'da Lusavoritch; Beşiktaş'da Surp Asduadzadzin; Ortaköy'de Surp Kiragos; Kuruçeşme'de Surp Haç ve Üsküdar'da bir kilise.[186]

Fetihten sonra Edirne, Bursa, Filibe'yle Ege Denizi'ndeki adalardan Taşoz ve Semendre'den ve daha sonra Sinop, Samsun ve Trabzon'un alınmasını müteakip bu şehirlerden İstanbul'a getirtilen Rumlar şehirde Fener, Aya Kapı, Cibali, Petro Kapı, Kumkapı, Samatya ve Topkapı'da yerleştirilmişlerdi.[187] Boğaz'da Anadolu ve Rumeli yakasında Rumların kalabalık olduğu köyler, Çengelköy, Kuzguncuk, Üsküdar'la Kuruçeşme, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya ve Büyükdere'ydi.[188]

İstanbul'daki Rumlar ticaret ve el sanatlarıyla geçimlerini sağladıkları gibi bir kısmı denizci olup, şehirdeki gemi kaptanları, sandalcı ve balıkçıların çoğu Rum'du. Şehirde meyhanelerin büyük bir kısmını Rumlar işletirdi. Ayrıca içlerinde belli bir zümrenin tercüman olarak gerek yabancı devletlerin elçiliklerinde gerek sarayda hizmet ettikleri bilinir.

İstanbul'daki yüz Hıristiyan kilisesinden kırkı Rum Ortodoks kilisesiydi.[189] Patrikhane'nin yeri 1453'ten itibaren St. Apôtres, Pammacaristos, Theotokos, St. Demetrios kiliselerindeydi. 1601'den beri Fener'de St. Georges kilisesindedir. Patrikhane dolayısıyla bu tarihten sonra Fener, Rumların seçkin ve kalabalık bir yerleşme merkezi olarak önem kazanmıştı.

Fetihten önce İstanbul'da Yahudi nüfus pek az olup Türk asıllı fakat Musevi dininde olan Karayitlerin şehirde en eski yerleşme merkezlerinin Karaköy[190] ve Bahçekapı olduğu bili-

186 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 53; Michel Baudier, *Histoire generale du Serail*, s. 9; C. Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul, 1989, s. 45.

187 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 20-24.

188 *A.g.e.*, s. 52-53.

189 Michel Baudier, *Histoire Générale du Serail...*, s. 9.

190 Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, II, s. 177.

niyor. 15. yüzyıl sonlarında İspanya, Portekiz, Almanya ve Orta Avrupa'dan İstanbul'a kendi isteğiyle gelenler ve Balkanlar'dan, Anadolu'da Sinop'tan İstanbul'a sürgün olarak getirilenlerle İstanbul'da Yahudi nüfusu artmıştı.[191]

1594'te Sanderson'un kaydına göre, Yahudi Kapısı veya Çifut Kapısı denilen Bahçekapı XVI. asır boyunca Yahudilerin esas yerleşme bölgesiydi.[192]

17. yüzyılda Valide Camii'nin inşaası için Eminönü yöresindeki evlerin istimlâki sırasında Yahudilere Hasköy'de evlerin verilmesi sonucu Bahçekapı'daki Yahudi nüfusu Hasköy'e yerleşmiştir. Evliya Çelebi Hasköy'de 11.000 Yahudi yaşadığını ve 11 sinagogları olduğunu yazar.[193]

Eremya Çelebi Yahudilerin şehirde yaşadıkları diğer kasaba ve mahalleleri kaydeder. Hasköy'den sonra Yahudilerin en kalabalık olduğu yer Balat'tır. Diğerleriyse Ayazma Kapısı, Cibali, Kasımpaşa, Galata, Mumhane ve Boğaziçi'nde Beşiktaş, Ortaköy ve Üsküdar'dır.[194]

İstanbul'daki Yahudiler kumaş ve esir ticareti yaptıkları gibi, kuyumcu banker, hekim ve tercümanlar çoğunlukla Yahudi'ydi.

Şehirde yaşayan diğer azınlıklar arasında Arnavutlar, kendi adlarıyla anılan Boğaziçi'nde Arnavutköy'de yerleştirilmiş olup geçimlerini kaldırımcı, kuyucu ve seyyar satıcı olarak sağlarlardı. Ayrıca su altına dalmada maharetli olduklarından Haliç'te ve Kara Pirî Paşa'da yaz aylarında dalarak su altından siyah bir balçık çıkarırlardı. Bu balçık İstanbul evlerinin damlarında kullanılırdı.[195]

---

191 *A.g.e.*, s. 49-51.

192 John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602*, s. 80.

193 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. I, s. 413-414.

194 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 17-23, 39, 41-45, 54.

195 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. I, s. 411-413.

Şehrin Yapısı ve Bölümleri

Liman

16. ve 17. yüzyıllarda Avrupalı seyyahlar limanın her bakımdan elverişli ve emin olduğunu savunurlar.[196]

Liman, Haliç'in her iki kıyısı ve Galata kıyılarını kaplar. Çevresi 6 mil[197] kadar olup genişliği yarım mildir.[198]

Gedoyn, limanın bin gemi alacak büyüklükte olduğunu kaydeder: "500 büyük gemi ve lüzumlu 500 kadırgayı içine alabiliyor."[199]

Suyun derinliği "1500 tonluk"[200] büyük gemilerin kolaylıkla kıyıya yanaşmasını sağlar.[201]

Galata ve Pera'nın bulunduğu tepe limanı kuzey rüzgârlarından korur.[202]

Bu devirde limanda milletlerarası çok büyük bir deniz ticaretiyle ithalât ve ihracatın yapıldığı en önemli bölge Galata'dır. Burada Karaköy ve Tophane'de İngiliz, Fransız, Hollanda ve

---

196 "Güzellik limanın yegâne özelliği mükemmelliği değildir. Liman aynı zamanda dünyanın en büyük ve en emin limanıdır" Wheler-Spon, *A Journey into Greece*, s. 201; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 102.

197 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 35.

198 Fermanel, *Le Voyage d'italie et du Levant*, s. 42-43; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 102; Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, I, s. 490-491; "Bu limandan daha güzeli rahatı ve emini olamaz. Çünkü çevresi 5 mil olup girişinde 1 mildir. Fakat içeri gittikçe daha da darlaşır." (Lubeneau, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, s. 203).

199 Gédoyn, *Journal et Correspondance de Gédoyn "Le Turc"*, s. 123.

200 M. de Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 164; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 102.

201 "Limanda gemilerin yeri çok uygundur. Derinlik kıyılara kadar elverişli olduğundan kıyılarda çok sayıda gemiler vardır. Bunlar birbirlerine tek bir halatla bağlıdır. Kıyıdaki evlere kadar, karaya kadar gemiler yanaşabilir." Gédoyn, *Journal et Correspondance de Gédoyn "Le Turc"*, s. 12; Moryson Fynes, *An itinerary*, s. 261; Wheler-Spon, *A Journey intd Greece*, s. 201. "Bu limanda herhangi bir kimse kendini bir şehrin veya bir anfi-tiyatronun ortasında sanır" Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 102.

202 "Liman gemiler için bütün rüzgârlardan sığınacak en emin yerdir, hattâ müstesna kasırgalardan dahi." Gédoyn, *Journal et Correspondance de Gédoyn "Le Turc"*, s. 123. "Limanın bir kıyısı İstanbul, bir kıyısı Galata'yla çevrili olduğundan rüzgârlardan korunmuştur. Böylece liman şehrin tam ortasındadır." M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 164.

Venediklilerden oluşan yabancıların ticaret gemileri Akdeniz'in limanlarından getirmiş oldukları çeşitli malları boşaltır yerine Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz kıyılarındaki ve Anadolu'daki eyaletlerinden İstanbul'a kervanlarla sevk edilmiş malları yüklerdi.

Azap Kapı'yla Tophane arasında yabancı tacirlere ait dükkânlar, depolar vardı. Galata'ya gelen mallara devlet tarafından konmuş gümrük vergilerini alan görevlilerin resmi daireleri de buradaydı. Haliç kıyılarında Bahçekapı'dan Balat'a kadar Türk ve Rum gemilerinin yanaştığı iskeleler vardır.[203] Bu iskelelere Osmanlı İmparatorluğu'nun eyaletlerinden çeşitli mallar getirilirdi.

Saray burnuyla Eminönü arasında Bahçekapı'ya Karadeniz'den, Meydan iskelesine de İzmit'den gelen gemiler yanaşırdı. Bu bölgedeki iskelelere Bahçekapı iskeleleri denirdi.

İstanbul tarafında Eminönü, Galata'daki Karaköy ve Tophane'den sonra limanın ikinci önemli bölgesiydi.

Galata'da olduğu gibi burada da gümrük memurlarının resmi daireleri vardı. Doğudan ve Karadeniz'den İstanbul'a getirilen çeşitli malllara konulmuş gümrük vergilerini alırlar.

Eminönü iskelesi önemli bir ithalat ve ihracat merkeziydi. Buraya Mısır, Karadeniz'le Üsküdar, Edremit, Bandırma ve İzmir limanları vasıtasıyla Anadolu'dan kumaş, demir, kurşun, kıymetli taşlar, pamuk gibi çeşitli mallar getiren gemiler gelirdi.

Eminönü'nün yakınındaki Hasır iskelesi, Mısır'dan kırmızı burya[204] getiren gemilere ayrılmıştır.

Zindan kapı iskelesine kahve getiren gemiler yanaşırdı. Onun yanında yemiş ilkelesine İzmir ve Mudanya'dan meyva ve kuruyemiş getiren gemiler Odun Kapısı iskelesine büyük baş hayvanlar, tavuklar, meyvalar, soğan, çoğunlukla odun taşıyan gemiler yanaşır.

Ayazma Kapısı İskelesi İzmir ve Trakya'dan pekmez ve zeytinyağı getiren gemilere ayrılmıştı.

---

203 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 16-20.

204 Burıya: "burıya sazlardan örülmüş hasır" (Sir James W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, s. 397).

Un Kapanı İskelesi'ne Kili, Kefe ve Kırım'dan buğday yüklü gemiler gelirdi. Burada buğday depoları vardı. Liman iskelelerinin bulunduğu bu bölgelerde çok sayıda depolar, hanlar olduğu gibi, küçük çapta ticaret yapılan dükkânlar da vardır. Limanda, Azap Kapı'yla, Tophane arasındaki milletlerarası büyük ticarî bölge doğuda "topların döküm yeri" olan Tophane, batıda Osmanlı donanmasının tersanelerinden biri olan Kasımpaşa tersanesiyle sınırlanmıştı. Kasımpaşa'da donanma kumandanı "Kapudan Paşa"nın ikametgâhı vardı.

Liman aynı zamanda şehrin deniz ulaşımının en kalabalık olduğu yerdir. Limanın çeşitli iskeleleri arasında Haliç'in her iki yakasında yolcu ve hafif yük taşıyan binlerce kayık, perame ve mavna görülürdü.

Çarşılar

Kapalı Çarşı ve Bedestenler

Şehrin merkezinde büyük çarşı da denilen Kapalı Çarşı'daki iki bedesten[205] 16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul'a gelen seyyahlara göre şehrin görülmeye değer en güzel yerlerinden biridir.[206]

1544'te Jerome Maurand, Kapalı Çarşı ve Bedesten'deki tüccarlar hakkında bilgi verdiği gibi çarşının açık olduğu günleri kaydeder: "Salı günüydü. Çarşıyı açık bulduk. Çarşıda İtalya, Yunanistan, Irak, Suriye, Tatar ülkesi, Afrika, Mısır, Ermenistan, Hindistan ve İran gibi dünyanın çeşitli memleketlerinden, farklı bölgelerinden gelmiş tüccarlar vardı. Bedestende bütün tüccarlar için bir ticaret acentası da vardı. Bedesten haftada üç gün açıktır: Salı, çarşamba ve perşembe."[207]

1594'te John Sanderson bedestenlerin mimari yapılarını anlatır: "Bedestenler dört köşeli bir planda olup, yüksek kubbeli

205 "Bezzazistan", (Osman Nuri Ergin, "Bedesten," *İslâm Ansiklopedisi*, II, s. 440-442).

206 "İstanbul'da halk yararına yapılmış pek çok büyük bina vardır ama büyük ve küçük bedestenden daha güzeli görülmez." (Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 94).

207 J. Maurand, *D'Antibes a Constantinople*, s. 235.

binalardır. Her birinin dört kapısı vardır. Bu kapılar etrafındaki dört caddeye açılır."[208]

Bedesten tamamen taştan inşa edilmiştir. Kurşun kaplı yüksek kubbeleri kemerler ve sütunlara dayanmaktadır.[209]

Bedestenin sağlam duvarlarının iç kısmı boyunca çok kıymetli malların satıldığı dükkânlar vardı. Bu dükkânlarda kıymetli taşlar, inciler, samur ve her çeşit zengin kürkler, altın işlemeli kumaşlar, altın yaldızlı ve işlemeli gümüş koşumlar, kıymetli taşlarla süslü sorguçlar, ipekler, satenler, kadifeler, mendiller, ok, yay ve kılıç gibi silâhlar satılırdı.[210]

Bedestende satılan halılar, mücevherler Uzakdoğu'dan, ayna, kıymetli kumaşlar ve parfümler Avrupa'dan ithal edilirdi.[211]

Evliya Çelebi bedestenin tüccarlarının "Karun gibi zengin"[212] olduklarını kaydeder ve Kapalı Çarşı ve çevresindeki hanlarda kaldıklarını yazar.[213]

Bedestende ve Kapalı Çarşı'nın içinde mücevherciler, ipek tacirleri, kumaşçılar, terziler, ayakkabıcılar, aynacılar, mendil tacirleri ve imalâtçıların dükkânları ayrı ayrı sokaklardaydı.[214]

Ph. du Fresne Canaye, çok kıymetli ve zengin eşyaların satıldığı bu çarşıda para harcamadan gezmenin imkânsız oldu-

---

208 John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 77-78; Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 50; P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnanesi* (çev. H. Andreasyan), s. 9; Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 94.

209 Wheler-Spon, A Journey into Greece, s. 193; Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 50.

210 J. Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 77-78; Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 95; Lithgow, *The Total Discourse*, s. 135.

211 "Bedestenin diğer bir kısmı kumaşçılar çarşısıdır. Burada Hollanda, Fransız ve İngiliz kumaşları satılır." (Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 150); "Hindistan'ın elmasları, Baktriya'nın yakutları, Nişabur'un turkuazları.." (Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 571).

212 Evliya Çelebi, *Seyahatnamè*, I, s. 617.

213 İpek ticaretini ellerinde bulunduran İranlı tacirler "Mahmud Paşa"da Hoca hanında kalırlardı. (Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 524)

214 Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 150.

günu yazdığı gibi[215] Lâtifî bu hususu şu sözlerle ifade eder: "Her tarafta turef-i tuhafın haddi ve teberrükât-ı nefâisin addi yok. Ve şayeste vü şaygânı gâyetde çok havayiç ve levazım-ı insaniyeden kişi akçasın neye vereceğin kangısın koyub kangısın alacağın bilemez." Bu çeşitli ve zengin malların alıcısının da çok olduğunu yazar.[216]

Çarşı daima kalabalıktı, yabancılarsa bu çarşıda gezen dolaşan Türk kadınlarını görmek için bu bedestene gelirlerdi.[217] Çarşıda kalabalığın arasında sebil dağıtan sucular da görülürdü.[218] Ayrıca Bedesten'in yakınında her milletten ve her yaştan kadın ve erkek Hıristiyan kölelerin satıldığı esir pazarı vardı.[219] Polonyalı Simeon, bedestenin birinci kapısının bulunduğu kısımda kuyumcular, ikinci kapısının olduğu tarafta esir pazarı, üçüncü kapısının yakınında yorgancılar, kitapçılar, sırmacılar ve diğer dükkânlarla dördüncü kapısı etrafında takkeciler, kavukçular ve her çeşit kumaşların satıldığı dükkânların olduğunu yazar.[220]

Satış kısmen tellâllar vasıtasıyla yapılırdı.[221] Bedestende bekçiler, tellâllar ve hamalların toplam sayısı 990 kişiydi.[222] Bedestende ve dört tarafındaki dükkânların sayısı 844'tür.[223] Akşam-

215 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 95.

216 Lâtifî, *Evsaf-ı Istanbul*, s. 42.

217 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 177; P. della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, s. 18-19.

218 "Kollarının altına bağlanmış suyla dolu uzun şırınga şeklinde sürahiler taşıyan ve susayanlara bundan bir fincan veren adamlar vardır." Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 94.

219 John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 77-78; Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 95; Lâtifî, *Evsaf-ı Istanbul*, V. Fasıl, s. 40; Lithgow, *The Total Discourse..*, s. 135-136; M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 177.

220 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 9.

221 "Müzayede'yle elbise sattırmak isteyen biri bunu bir Türk'e teslim eder. Türk bütün bedestende bunun fiyatını bağırarak gezdirir ve birkaç defa gezdirdikten sonra malı sahibine geri getirir. Bu teklif edilen fiyat için bir usuldür, miyarıdır." (Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 94); Istanbul ve Galata'da Dellâlluk Kanunnâmesi (*Kanunnâme-i Sultanî*, s. 57).

222 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 571.

223 Osman Nuri Ergin, "Bedesten," *Islâm Ansiklopedisi*, II, s. 440-442.

ları bu dükkânların ve bedestenin kapıları kapatılırdı. Gece bekçileri tarafından korunur.[224]

Yeni bedesten veya Zandal Bedesteni denilen[225] diğer bir bedestende de kıymetli kumaşlar satılırdı.[226]

Galata'daki Bedesten

Şehirde diğer bir bedesten daha olup Galata'dadır. Kapalı Çarşıdakiler gibi dört demir kapısı vardır. Fakat burada kıymetli mallar satılmazdı. Evliya Çelebi, içinde 100 gece bekçisi tarafından korunan 200 dükkân olduğunu ve buradaki tüccarların adalı Rumlar olup burada çoğunlukla Ege adalarından getirilmiş kumaş ve malların satıldığını yazar.[227] Burada satılan kumaşlar keten, pamuklu, altın işlemeli bez ve yünlü dokumalardı. Yünlüler İngiltere ve İtalya'dan ithal edilirdi. Satılan diğer mallar ibrişim, kükürt, havyar, şeker ve baharattı.

Diğer Çarşılar

Kapalı Çarşı ve bedestenlerden başka şehrin çeşitli semtlerinde çarşılar ve pazar yerleri vardı. Ayasofya'nın bulunduğu yerdeki çarşı Petrus Gyllius'un kaydettiğine göre Ayasofya'yı çevreleyen duvarlar boyunca ve tüccarların mallarını sergiledikleri ve sakladıkları sıralar ve dolaplarla 220 depoyu kapsardı. Ancak bu sıralar ve dolaplar At Meydanı'nda şenlik ve eğlenceler yapılacağı zaman kaldırılırdı.[228]

---

224 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 50; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 614; "Bedestenin kapıları her akşam saat 22.00'de kapanır. Ancak, daha geç saatte herhangi bir sebeple gecikmiş olanlar buradan geçmek için kapıcılara 2 veya 3 para 'pence' vermeleri gerekir." (Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 150).

225 "Sandal denilen bir yolu pamuk, bir yolu ipekle dokunan bir nevi kumaş..." (Osman Nuri Ergin, "Bedesten," *İslâm Ansiklopedisi*, II, s. 440-442).

226 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 617; "Polonyalı Simeon bu bedestene "eski bedesten" der ve içinde çeşitli vu kıymetli kumaşlar, dizginler "pahalı çadırlarla selvi ağacından sandıklar" satıldığını yazar. (P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 9)

227 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 618; *Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 57-58.

228 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 43.

1573'te Ph. du Fresne Canaye'nin kaydettiğine göre bedestenin dışındaki dükkânların bulunduğu sokaklarda sokağın her iki yanı kaldırımla yükseltilmiş olduğundan bu dükkânlar yol seviyesinden yüksekte olup, arabalar ve atlılar alçakta kalırlardı. Alışveriş edenlerin sıcaktan ve yağmurdan korunmasını sağlayan dükkânların önündeki revak ışığın geçmesi için aralıklı dizilmiş tahtalarla kaplıydı. Her malın satıldığı sokak ayrıdır. Palalar, şanı bıçakları, işlemeler, türbanlar ayrı olarak bulundukları yerlerde satılırdı:

> "Eyerler pek uzun bir sokağı işgal ederler, kırmızı ve sarı renkte satılanları görmek pek güzeldir. Göğüslükler, koşumlar güzel bir düzen içinde sergilenmiştir. Eyer kaşını taşımaya mahsus eyer kuburlukları, sandıklar ve bütün bu şeyler deriden yapılmışlardır.
>
> Dükkânların çoğu altın yaldızlı ve her tarafı kısmen boyanmıştır; ve satıcılar (dükkân sahipleri) serilmiş halılarla örtülü sofalar üzerinde otururlar. Çoğunlukla saten veya gri kürklü elbiseler giyerler."[229]

1594'te John Sanderson Saraçhane'nin deri işçiliği üzerinde çalışanların ve eyercilerin sokağı olduğunu yazar.[230]

Bunun gibi şehirde ayakkabıcılar, demirciler, bakırcılar, tahılcıların ayrı sokakları vardı.[231]

Aksaray'ın güneyinde Silivri Kapı tarafında Avret Pazarı denilen meydan kadınların yaptıkları el işleri ve çeşitli ürünleri gelerek burada sattıkları kadınlara ait bir çarşıydı.[232] Buna benzer diğer alışveriş yerleri arasında Bit Pazarı, At Pazarı, Tavuk Pazarı vardı.[233]

---

229 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 97.

230 "Saraçhane 'Saraçhiana' ... eyercilerin sokağıdır. Istanbul'da görülmeye değer en zengin yerlerden olan bu şahane yere yabancıların çoğu gelirler." John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 78; A. Galland, (1672) *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, N.S. Örik, I, s. 186.

231 Hiltebrandt, C.J. *Hiltebrandt's Dreifache...*, s. 148-149.

232 Jonn Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 77.

233 Inciciyan, *XVIII. Asırda Istanbul*, s. 127.

Haftanın çeşitli günlerinde ve şehrin çeşitli semtlerinde kurulan pazarlar da olup bunların yerleri ve günlerini Eremya Çelebi Kömürcüyan kaydeder. Buna göre pazartesi günü Macuncu'da, salı günü Tophane'de (Galata), çarşamba Çarşamba Pazarı denilen yerde, perşembe Karaköy'de (Galata) Perşembe Pazarı denilen yerde, cuma Edirnekapı'daki Sulumanastır yanında Koca Mustafa Paşa'da, Eyüp, Kasımpaşa ve Üsküdar'da; cumartesi Fatih Camii'nin doğusunda Ali Paşa'da ve Kasımpaşa'nın kuzeyinde Kulaksız'da; pazar günü de Avret Pazarı'ndaki Arkadius sütunu yanında pazarlar kurulurdu.[234]

Evler ve Sokaklar

Bu devirde İstanbul'da saraylar ve malikânelerden başka bütün evler ve binalar tek veya iki katlıdır.[235]

Evler 16. yüzyılla 17. yüzyılın ilk yarısında sert taştan veya güneşte kurutulmuş tuğladan inşa ediliyordu.[236] 17. yüzyılın sonlarındaysa şehirde kırmızı boyalı ahşap evlerin daha çok olduğu görülür.[237] İstanbul'daki evlerin hepsi deniz manzaralıydı. Şehrin yedi tepe üzerine kurulmuş olması buna imkân verdiği gibi Petrus Gyllius, Bizans İmparatorluğu devrinde Zeno tarafından yapılmış ve Justinian tarafından onaylanmış kanunla bunun mümkün olduğunu kaydeder. Bu kanuna göre herhangi bir kimsenin denizin görünümünü engelleyecek şekilde bina yaptırması şiddetle yasaklanmıştı. Ayrıca kıyının görünümü bakımından da gene halkın denizden en az yüz adım mesafeden bina yapması ve bunu aşmaması hükmü vardı.[238]

Her evin deniz manzaralı olmasına rağmen şehirde Müslüman evlerinin pencereleri kafesliydi.[239] Mimari bakımdan ev-

234 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 53.

235 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 277; Sedad H. Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul, 1968, s. 15-16.

236 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 29; Ö.L. Barkan, *Süleymaniye Camii İmareti ve İnşaatı*, s. 118.

237 Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 147.

238 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 272.

239 Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 93.

ler, konaklar ve sarayın dış görünüşleri sadedir. Seyyahlara göre binaların dıştan görünümü hiç güzel değildir.[240] Bu hususu Sanderson şöyle ifade eder:

> "Türkler yoldan geçenlerin gözüne hoş gözüksün diye değil, sadece kendi rahatları ve uygunluğu için bina inşa ederler. Onlara göre Avrupa'daki saraylar dışardan iyi görünmekle beraber içleri iyi değildir.[241]
>
> Bununla beraber konaklar ve sarayların içleri çok güzeldi. Etrafları yüksek duvarlarla çevrili olup, çatıları düzgündü. Bahçeleri her renkte çiçekler ve ağaçlarla süslüydü."[242]

Thévenot, bu konakların iç süslemeleri ve harem dairelerini anlatır:

> "...içlerinde odaların tavanları altın ve azur işlenmiştir, döşemelerse nadir halılarla örtülüdür. Duvarlar çinilerle kaplıdır. Bütün salonlar ve odalarda yerden yarım ayak yüksekliğinde divan denilen ve çepeçevre uzanan oturulacak yerler vardır. Üzerleri zengin ve kıymetli halılarla örtülmüştür. Duvara dayalı işlemeli yastıklar vardır... Kadınların ikamet ettiği daireler ayrılmıştır. Binanın geri kalan kısmıdır. Buraya evin efendisi ve birkaç harem ağasından başka kimse giremez."[243]

Şehirde pek çok boş alanlarla dükkânlardan ibaret sıra sıra binalar padişaha aitti. Padişah bu dükkânları tüccarlara açardı. İslâm dinine göre kadınların alıp satması ve halka kendini göstermesi yasaklanmış olduğundan tüccarların karıları bu dükkânlarda çalışamazdı.[244]

16. yüzyılda şehrin dışında deniz kenarındaki sayfiyelerde

---

240 Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 147; Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 48; Lithgow, *The Total Discourse..*, s. 139.

241 John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 78.

242 Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 78; Sandys, Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 27.

243 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 98; Lâtifî, *Evsaf-ı Istanbul*, V. Fasıl, s. 43.

244 Sandys, *Sandys Travailes*, s. 27.

binalar çok sık inşa edilmiş olduğundan bazıları alttan desteklerle denize kadar yeri kaplamıştı.[245]

İstanbul'da sokaklar çok dardı. Bazıları kaldırımlıydı. 17. yüzyılda şehrin sokaklarının bakımsız ve pis olduğu da anlaşılıyor.[246] Thévenot sokakların sathının yükseklikler ve çukurlarla eğri büğrü olduğunu yazar.[247]

Divan yolu denilen Topkapı sarayı tarafından Edirne Kapı'ya giden yol güzel olmakla beraber bu yolun üzerinde tüccarların mallarını koydukları barakalar karışık olup temiz tutulmadığından yol ve civarı haraptı.[248]

Bununla beraber Lithgow her şeye rağmen şehri "yeryüzünün cenneti" olarak sıfatlandırır.[249]

İstanbul'un Önemli Semtleri

Eyüp

Nüfusu tamamen Müslüman olan Eyüp[250] İstanbul'un bu devirde en önemli kasabalarından biridir. İstanbul'un Araplar tarafından 668'de kuşatılmasında şehit düşen Ebu Eyyub El-Ensarî'nin türbesinin burada olması nedeniyle Türkler için kutsal bir yerdir. Ebu Eyyub El-Ensarî'nin türbesinin bulunduğu yerde temayüz etmiş Paşalar ve diğer büyük adamların türbeleri vardır.[251] Aynı yerde bulunan Eyüp Camii'nde padişahlar tahta geçtikleri zaman kılıç kuşanırlardı. Bu kasabada kıyıda padişahın iki bahçesi olan yazlık bir sarayı[252] ve biraz

245 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 277.

246 "Şehrin içi çirkindir. Çünkü caddeler artık eskiden olduğu gibi temiz tutulmuyor." (P. Della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, s. 16)

247 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 50.

248 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 103.

249 "Buna rağmen konumu, kuruluşu meyvalar ve bağları, düzenli iklimi, verimli alanları ve Çanakkale denizi, hoş ve güzel Asya'yla (Kadıköy'le) bunlarla şehre yeryüzünün cenneti denilebilir." (Lithgow, *The Total Discourse...*, s. 139)

250 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 1, s. 483-484.

251 John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 81.

252 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 215; Valide Sultan Sarayı için bkz. Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 84.

ilerde padişahın kadırgalarının kışın büyük örtülerle örtülerek muhafaza edildiği bir tersane vardı.[253] Ayrıca burası evleri ve çarşılarıyla da kalabalık ve hareketli bir yerdir. Çevresinde bağcılık ve sütçülük yapıldığından çarşılarında satılan başlıca ürünler kaymak, üzüm ve diğer meyvalardı. Ayakkabıcılar çarşısı da vardı.

Kasımpaşa

"Güzel evleri" ve "çeşitli küçük camileri"yle büyükçe bir kasabadır.[254]

Evliya Çelebi burada 10 mahalle Rum, 1 mahalle Ermeni olduğunu yazar.[255] Nüfusun çoğunluğu Türk'tür. Kıyıda Tersane ve Kapudan Paşa'nın ikametgâhı vardı. Donanmaya mensup görevliler de burada ikamet ederlerdi. Tersanenin bulunduğu yerde çok büyük bir yapı olan kölelerin hamamı vardı.[256] Tersaneyi korumak gayesiyle her gece içinde 350 görevli nöbet tutar, askerlerin refakatinde 35 görevli de Kasımpaşa'nın mahalleleri arasında devriye gezerdi.[257]

1678'de Cornelius de Bruyn, tersanede kadırga ve gemilerin yapımı için 26 havuz olduğunu yazar.[258]

Galata

Seyyahlar Galata'yı İstanbul'un diğer kasabalarından büyük ve kalabalık olması nedeniyle "şehir" olarak tanımlarlar.

"Şehir" liman boyunca doğuya doğru kısmen bir tepe kısmen de düzlük üzerinde kurulmuştur.[259]

Bu tepe doğuda batıda her birinin uzunluğu 1 mil olan iki vadiyle çevrilmiştir. Tepenin çok dik ve sarp inişi kuzeyden güneye doğru olup kıyıda düzlüğe erişir.

---

253 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 116.

254 La Motraye, *Voyages de M. de la Motraye en Europe, Asie et Afrique*, s. 206.

255 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 417-418.

256 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 51.

257 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 417.

258 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 52.

259 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 80.

Galata'nın bulunduğu tepenin diğer iki inişi daha vardır. Doğu ve batı kısımlarındaki bu inişler meyillidir.

1534'te Petrus Gyllius'un tespit ettiğine göre Galata'yı çevreleyen surların uzunluğu 4400 adımdır. Şehrin ortasında genişlik 600 adım olup körfezle surlar arasındaki mesafe 20 adımdır. Doğu kısmı, Galata'ya ilk giriş kısmı olup 400 adım genişliğindedir. Batı kısmı, şehrin güneyini de çevreleyerek Eski Galata'nın surları yakınında son bulur.

Şehrin genişliği kuzey-güney uzunluğu doğu-batı yönündedir. Doğu-batı yönündeki kısmı dar olup 260 adımdan fazla değildir. Kıyıda rıhtımlar şehri çevreler.

"Surlarla körfez arasındaki dar alanda 'Taverna'lar (meyhane) ve dükkânların çokluğu göze çarpar, aynı zamanda lokantalar ve onun yanında gemilerin yüklerini boşalttıkları rıhtımlar, iskeleler vardı. Galata'nın altı kapısı olup, bunlardan üçünde basamaklıdır. Buradan İstanbul üzerinde geziniyormuş gibi olur insan."[260]

Galata'nın ismi hakkında en güvenilir bilgiyi Kanunî Sultan Süleyman devrinde İstanbul'a gelmiş olan Petrus Gyllius, kendisinden 400 yıl önce yaşamış Bizanslı gramerci ve tarihçi Johannes Tzetses'in tarihinden nakleder. Bu bilgiye göre, Gallerin Başkumandanı Brenus deniz üzerinden Bizans'ın bir mahalline gelmiştir. Onun geldiği bu yere Rumlar tarafından Pera denilmiştir. Ancak Rumlar buraya yerleştikten sonra burası Galata diye isimlendirilmiştir.[261]

Seyyahlar Galata'ya Pera veya Galata denildiğini her ikisinin de Galata için geçerli isimler olduğunu yazarlar.[262]

1431'de Bertrandon dela Broquière, buradan Galata değil sadece Pera olarak bahsetmektedir: "Pera, büyük bir şehirdir. Burası Ceneviz senyörlüğüdür..."[263]

---

260 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 271-273; Kapıların sayısı kesin bilinmiyor. C. Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, s. 58-61.

261 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 271.

262 "Liman boyunca Akdeniz'e doğru bakan bir şehir vardır ki ismi Galata'dır. Pera'da denir" (M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 214; Lebeneau, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubeneau*).

263 B. dela Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, s. 140.

Rumlar tarafından buraya Galata denildiği gibi, İstanbul'un fethinden sonra Türkler de buraya Galata demişlerdir. Lâtifî halk arasında "Kalata" olarak bilindiğini yazar. "Ve bu şehr-i âlâ vü bâlâya mukabil bir şehr-i pür timsâl ve temasil ki işretḥane-i dünya ve ismi elsine-i enâsda Kalata'dır."[264]

Galata İstanbul'un fethinden önce Cenevizlilere ait olduğu devirde de liman vasıtasıyla Karadeniz ve Akdeniz ticaretinin önemli merkezlerinden biriydi. 1204 yılında IV. Haçlı Seferi sırasında Bizans'ın Latinlerin eline geçmesinden sonra Bizans hanedanından İznik'te hüküm süren Michael Paleolagos'a 1261'de Galata'daki Cenevizliler kendilerine tanınacak ticaret serbestisi karşılığında Bizans'taki Latinleri çıkarmasında yardımcı olmuşlar ve önemli rol oynamışlardır.[265]

Galata Cenevizli tacirlerin yönetimindeydi. Burası bir Ceneviz Senyörlüğü olup Milano Dükü'ne bağlıydı. Şehrin yönetimi bir senyör ve ona bağlı memur ve dairelerden oluşan bir idari heyet tarafından yapılıyordu. Nüfusun çoğunluğunu Cenevizli tacirler teşkil ettiği gibi şehirde Rum ve Yahudiler de yaşamaktaydı.

15. yüzyıl başlarında Galata, Türklerle çok büyük ticarî alışverişi olan bir ticaret şehriydi.[266]

İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra Galata Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde milletlerarası deniz ticaretinin en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. İngiliz, Fransız, Hollanda ve Venedik tacirlerinin evleri, ticaret evleri, hanları burada bulunuyordu.

Ph. du Fresne Canaye pek zengin olan Latin ve Rum tacirlerin Türk tarzında giyindiklerini fakat farklı olarak yüksek yakalı sırmalı ceketleriyle Raguse veya Mantua (Mantoue) tarzı başlıkları olduğunu yazar.[267]

---

264 Lâtifî (1621), *Evsaf-ı İstanbul*, 6. Fasıl, s. 57-58; Fynes Moryson, *An Itinerary*, s. 261.

265 E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, s. 790.

266 B. dela Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, s. 141.

267 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 80.

Galata'nın sokakları çok dardır. Burası Cenevizliler tarafından inşa edilmiş olduğundan evlerin mimarî yapısı İstanbul'daki evlerden farklı olduğu gibi çok üstündü.[268] Buradaki evler çoğunlukla yüksek katlı olup bu binaların dış yapısı güzel görünmekteydi.[269]

Galata sarp bir tepede kurulmuş olduğundan bütün evler deniz manzaralıydı. Petrus Gyllius 16. yüzyılda Galata'da evlerin durumunu sokaklar ve manzarayı anlatır:

> "...üst kattaki odalar deniz manzaralı olup gelip geçen gemileri rahatça görür... Galata, İstanbul'un 1, 2 ve 3. tepelerinin karşısında olduğu gibi aynı zamanda İstanbul'un 1. ve 2. vâdilerini görür. İstanbul'u ve arkasındaki sayfiye evlerini de görür.
>
> Galata'daki evler ve diğer binalar tepenin üstünde inşa edilmemiştir. Daha çok yan kısımlarda yerleşme bölgeleri vardır.
>
> Galata'nın ortasından inen geniş sokak evler, bahçeler ve bağlarla doludur. Burası şehrin en hoş yeridir. Buradan Boğaziçi, Marmara, İstanbul'un yedi tepesi 'Bythynia' ve daima karla kaplı 'Olympus' (Uludağ) görünür. Sokağın iki yanında çok sayıda bina vardır. Galata'da 'Scae' devrinden (antik) hiç eser kalmamıştır. Burada bazı camilerde eski antik sütunların kullanıldığını görüyoruz. Söylenildiğine göre bu sütunlar Cenevizliler tarafından getirilmiş."[270]

17. yüzyılda George Wheler Galata kulesinin durumunu yazar: "Tepede yuvarlak bir kule olup çatısı kurşunla kaplıdır. Bu kulenin duvarında bazı silâhlar ve modern bir yazıt gördük, bu yazıttan anlaşıldığına göre bu kule İstanbul alınmadan önce Cenevizlilere aitti."[271]

Galata, 16. ve 17. yüzyıllarda çok kalabalık ve geniş bir "şe-

---

268 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 30; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 116.

269 Latîfî, *Evsaf-ı İstanbul*, VI. Fasıl, s. 57-58.

270 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 272 ve 273-274.

271 Wheler-Spon, *A Journey into Greece*, s. 201.

hir"dir.[272] Ahalisinin çoğunluğunu Rumlar teşkil ettiği gibi burada Ermeniler, Avrupalı tacirler ve elçilik mensuplarıyla pek az sayıda Yahudi yaşamaktaydı.

Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre Galata'nın nüfusu 17 mahalle Müslüman, 70 mahalle Rum, 2 mahalle Ermeni, 1 mahalle Yahudi, 3 mahalle Avrupalı olmak üzere 200.000 Hıristiyan ve Yahudi'yle 60.000 Müslümandan oluşuyordu.[273]

Müslüman nüfus içinde Türklerden başka İspanya, Mısır ve Suriye'den gelen Araplar da vardı. Galata'da Azap Kapı tarafında Arab Camii civarında yerleştirilmişlerdi. Mısırlı Arablar İstanbul-Galata arasında perame ve teknelerde kürek çekerek geçimlerini sağlarlardı.[274]

Galata'da yaşayan Rumlar eski bir gelenek olarak sütçülük yaparlar, İstanbul'un diğer semtlerine süt satarlardı.[275]

16. ve 17. yüzyıllarda buradaki Rumların eski uğraşıları sütçülüğün yerine daha çok meyhane, han ve lokanta işlettikleri ve ticaretle meşgul oldukları görülür.

Galata'da Rumlara ait 10 kiliseyle beraber Katoliklerin 5 kilise ve manastırı, Ermenilerin Surp Usaroviç adını taşıyan bir kiliseleri vardır.[276]

Galata Bedesteni, hanları, dükkânları ve çarşılarıyla kalabalık hareketli bir yer olduğu kadar meyhaneleriyle de ilgi çekiciydi. George Wheler burada tacirlerin getirdiği yünlü kumaşların sergilendiği ve diğer malların satıldığı ve aynı zamanda tüccarların kaldığı üstü kurşun kaplı hanı anlatırken[277] Polonyalı Simeon meyhanelerin rağbet gördüğünü yazar: "Misket ve Malmazya gibi nefis şaraplar bulunur. İstanbul şehrine ve li-

---

272 *A.g.e.*, s. 201; Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 80.

273 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 431.

274 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 30.

275 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (çev. John Ball), s. 270; Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 30.

276 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 12; De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 52; Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 51.

277 Wheler, *A Journey into Greece*, s. 201.

manda açık denize nazır geniş ve üç-dört katlı yüksek meyhaneler vardır. Burası her türlü zevk ve safa yeridir."[278]

Çoğunlukla Hıristiyanların gittikleri bu meyhanelere Türkler de gelerek gizlice şarap içerlerdi.[279]

Galata'da, çeşitli balıklar, havyar, istakoz ve midye gibi deniz ürünleriyle şarap, üzüm, portakal gibi meyvalar ve zeytinyağı boldu. Deniz kenarında iki yanında balıkçı dükkânlarının bulunduğu uzun bir sokak vardı. Buraya Balık Pazarı denilirdi.[280]

Pera

Galata'nın kısmen kurulmuş olduğu tepenin üstünde ve kuzey yamacında elçiliklerin bulunduğu bir kasabadır. Kaynaklarda ve seyahatnamelerde genellikle Galata'ya "Pera" denildiği gibi bu kasaba da "Pera'nın Bağları" olarak bilinir. George Wheler halk arasında Rumların buraya sadece "Pera" dediklerini yazar.[281]

Bu devirlerde Pera, Galata'nın bir sayfiyesi olarak kabul edilir. Burası havadar olduğu kadar Liman, Boğaziçi, Üsküdar, Kadıköy, Adalar ve İzmit Körfezi'ne kadar geniş bir sahayı gören güzel bir manzaraya sahipti.[282]

Çevresinde bağlar ve güzel evler vardı. Jerome Maurand Pera'nın bu özelliğini anlatır:

---

278 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 12; Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 51.

279 Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, Fasıl 6, s. 57-58; Nev'i-zâde Atayi, *Sakiname*, varak 22/a.

280 "Bu balıkçılarda daima her gün inanılmayacak miktarda her çeşit ve bol balık vardır. Özellikle kalkan balığı boldur. Yüz kadar midyeyle beraber fiyatı ancak 2 veya 3 'sous' (mangır)dır. Birçok defalar pek taze midyeler ve tatlı su yengeçleri yedim. Bunların hepsi bu balık pazarına getirilir." (De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 52).

281 George Wheler, *A Journey into Greece*, s. 202. "Burada yaşamış olan Venedik Doju'nun gayrimeşru oğlu Luigi Giritti, Kanuni Sultan Süleyman zamanında sadrazam İbrahim Paşa'nın danışmanı ve sırdaşı olmuştu. Türkler ona Beyoğlu derlerdi. Zamanla Pera ve çevresine de bu ismi verdiler." (B. Lewis, *İstanbul*, s. 128).

282 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 116.

"Pera'dan 2 mil uzaklıkta bulunan bağa gittik. Bu bağda boyanmış güzel bir ev ve bahçesi vardı. Efendimin maiyeti yani ben, M. d'Entecasteaux, messire Jean Le Grec, Messer Ruggiero de Florence, messire Jean le Philosophe ve diğerleri için bu evde yatacak yer olmadığı için biz yarım mil uzaklıkta diğer bir bağdaki başka bir evde yatmaya gittik. Orada da çok kullanışlı güzel bir ev vardı."[283]

Pera bir sayfiye kasabası görünümünde olmakla beraber en önemli özelliği elçiliklerin burada olmasıdır. Sadece Alman İmparatorunun elçisiyle Polonya kralının elçisi Pera'nın dışında ikamet ederlerdi.[284] Fransa kralının elçisinin ikametgâhı Pera'nın en yüksek yerinde inşa edilmişti. Muhteşem bir mimari yapısı olup bu binaya "Fransa Sarayı" veya "Kral'ın evi" denilmekteydi.[285] Zengin ve büyük bir saray görünümünde olan İngiltere elçilik binası Kasımpaşa tarafına gidilen yöndeydi.[286] İngiliz, Hollanda, Fransız elçileriyle Venedik bailosu ve maiyetlerinin ikametgâhları yanında yabancı tüccarların evleri de Pera'daydı. Pera'nın kuzeye doğru uzanan geniş ve büyük caddesinde[287] Hıristiyanlara ait bir hastane vardı.[288]

İç oğlanların yetiştirildiği Galatasarayı[289] Thévenot'un deyi-

283 Jérome Maurand, *Itineraire Jérome Maurand d'Antibes à Constantinople*, s. 225.

284 De Bruyn 1678'de İstanbul'da bulunduğu süre içinde Alman imparatorunun elçisinin Boğaziçi'nde "Arnout Kiou" (Arnavutköy) de, Polonya kralının elçisinin Galata'ya daha yakın olan "d'As Kiou" (Hasköy) de ikamet ettiklerini yazar. (De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 52); Ceneviz elçisinin evi Boğaziçi'nde Kule Bahçesi'nin karşı kıyısında Avrupa yakasındaydı. (A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 30-31).

285 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 51; A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, II, s. 85.

286 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 78.

287 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 202; Bugünkü İstiklâl caddesi olmalıdır.

288 "Bu hastane A. Galland'ın anılarında zikrettiği Beyoğlu'nda bulunan Kudüs Hastanesi'dir." (A. Galland, *İstanbul'a ait Günlük Hatıralar*, II, s. 97).

289 II. Bayezıd tarafından Gülbaba denilen bir velinin tavsiyesi üzerine bu bina yaptırılmıştı. İçoğlanlarının yetiştirildiği bu saray, bir cami, ikiyüz kişilik koğuş, bir hamam, bir subay dairesi ve matbahtan ibaretti. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 302).

miyle Fransız elçilik binasına yakın bir yerdedir.[290] Iç oğlanlar bu sarayda eğitildikten sonra bir maaşla Topkapı Sarayına hizmet etmek için gönderilirlerdi. Bu saraydan sonra bağlar ve bahçeler uzanırdı.

Tophane

Pera'dan Boğaziçi tarafına doğru inilince Tophane'ye varılır. Topkapı Sarayı ve Üsküdar'la karşı karşıyadır. Burası topların ve diğer savaş malzemelerinin muhafaza edildiği ve kıyı boyunca büyük topların uzandığı bir yer olduğundan buradaki küçük kasaba da bu isimle anılmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda Tophane'de nüfusun çoğunluğu Müslüman olup ayrıca Rum, Ermeni ve çok az sayıda Yahudi yaşamaktaydı. Evliya Çelebi burada esnaflar ve meyvacıların çok olduğunu[291] yazdığı gibi Fynes Moryson kıyıda balıkçıların mıntıkasından ve balık satıldığından bahseder.[292]

Topların döküldüğü Tophanesi'yle meşhur olan bu kasaba aynı zamanda güzel havası ve manzarası dolayısıyla bir mesire olarak da bilinirdi.[293] Thévenot Tophane'deki evlerin Galata ve Pera'dakiler gibi deniz ve limanı gördüğünü kaydeder: "Galata, Pera ve Tophane'de evler deniz ve limanın manzarasının kolayca görülebilmesi için bir anfiteatr gibi bir sıra yüksek ve diğer sıra alçak olmak üzere bir düzen içinde inşa edilmişlerdir."[294]

De Bruyn, yalnız evlerin değil aynı zamanda Galata Pera ve Tophane'nin farklı yüksekliklerde kurulmuş olmaları nedeniyle bu üçünün de bir anfiteatr teşkil ettiğini bu yüzden evlerin manzarasının güzelliğinin arttığını yazar: "Galata, Pera ve Tophane'deki evlerin hepsi öyle bir düzende konumlanmışlardır ki bu üç yer birbirinden farklı yüksekliklerde olduklarından biri diğerinden yüksek olduğundan bir anfiteatr

290 Thévenot, *Relation d'un Voyage au Levant*, s. 46.

291 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 1, s. 445.

292 Fynes Moryson, *An Itinerary*, s. 26.

293 Latîfî, *Evsaf-ı Istanbul*, Fasıl 6., s. 57.

294 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 52.

teşkil ederler, böylece evlerden limanın ve denizin güzelliği zevkle seyredilir. 1589'da eserini yayımlayan Giovanni Botero Tophane iskelesinde gemilerin bulunduğu 100 kemer olduğunu yazar.[295]

Boğaziçi

16. ve 17. yüzyıllarda kaynaklarda ve seyahatnamelerde tasvir edildiğine göre "Karadeniz kanalı" da denilen Boğaziçi'nin kıyıları verimli vadiler, tepeler, servi ağaçları ve çiçeklerle harikulâde bir doğal güzelliğe sahiptir. Anadolu ve Rumeli kıyılarındaki yalılar, köşkler, saraylar padişahın, devlet ricalinin önemli kişilerin ve daimi elçilerin yazlık ikametgâhları olarak zevkli ve güzel mimarileriyle Boğaz'ın güzelliğini daha da artırır. Bu kıyılardaki diğer evler de harikulâde güzel olup, bahçeleri çiçekler ve çeşitli meyva ağaçlarıyla doludur.[296]

Thévenot ve Cornelius de Bruyn Boğaz'ın "her iki kıyısının dünyanın en güzel manzarasını oluşturduğunu" yazarlar.[297]

Sarayburnu'ndan, Tophane'den Karadeniz'e doğru uzanan Boğaz'ın sularında Karadeniz'den gelen ve Marmara'ya akan çok kuvvetli bir akıntı vardır. Karadenize dökülen büyük nehirler bu akıntıya sebep olurlar. Boğaz'da kuzey rüzgârlarına ve bu akıntıya karşı ulaşım güçtür. 17. yüzyılda bir seyahatnamede verilen bilgiye göre bir saatte iki fersah (2x4=8 km) yol alan bir tekne Boğaz'da sadece bir veya yarım fersah yol alabilir.[298]

Akıntının Boğaz'a döküldüğü yerde kıyıda yüksek bir fener vardır. Fenerin tepesi "üç kişilik yer kapsayacak kadar" geniştir.[299] Bu fener gece gemilere ışık tutardı.

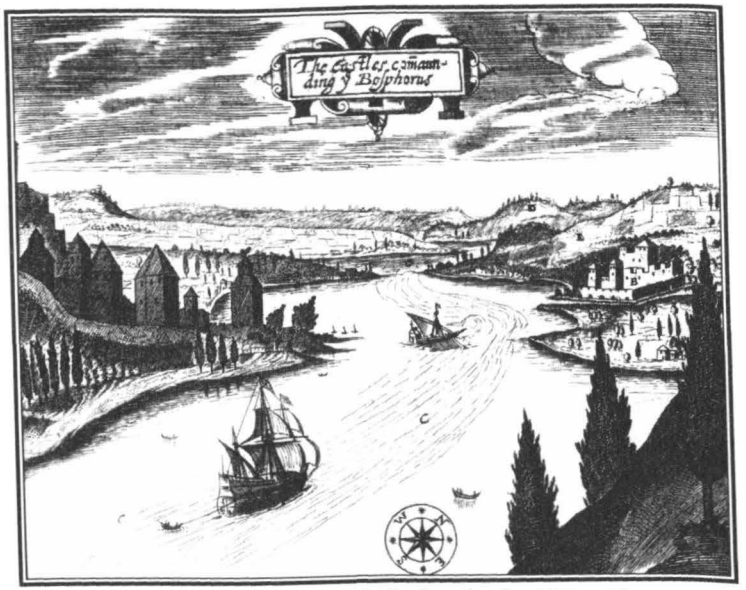
295 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 53; G. Botero, *The Greatness of Cities*, s. 271.

296 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 217; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 119; Pietro Della Valle, *Pietro's Pilgrimage* (çev. W. Blunt), s. 20.

297 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 53; de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 53.

298 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 119.

299 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 31-32.

Boğaziçi, Anadolu ve Rumeli Hisarları. (Sandys, 1610, s. 33).

17. yüzyılda Sandys ve diğer seyyahların verdiği bilgiye göre Boğaz'ın uzunluğu "20 miles" (=1609 m x 20= 32.180 km) kadar olup genişliği 1 mil (=1609 m) dir. En dar yerinde genişliği yarım mil (=1609: 2=804 m) dir. Thévenot Boğaz'ın uzunluğunun 12 mil (=1609 x12=19.308 km) olduğunu kaydeder.[300] Bugünkü kayıtlarla karşılaştırılınca seyahatnamelerde verilen bu tahmini bilgilerin Boğaz'ın uzunluğu için 6-7 km kadar farklı olduğu fakat en dar yerindeki genişliği için hemen hemen doğru olduğu görülür.

Boğaz'ın uzunluğuna göre yaklaşık olarak ortasında ve en dar yerinde her iki kıyıda Anadolu Hisarı ve Rumeli Hisarı adını taşıyan iki kale vardır.

---

300 *A.g.e.*, s. 31-32; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 118; Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 53. Zamanımızda kesin kayıtlara göreyse Boğaz'ın uzunluğu 25 km.dir. En geniş olduğu yer Büyükdere önünde 3 km.yi geçer. En dar yeri Anadolu ve Rumeli Hisarlarının arasında 800 m.dir. Anadolu Kavağı ve Rumeli Kavağı arasında da genişliği 1000 m.yi bulur.

Boğaz'ın Asya yakasında[301] Göksu Deresi'nin Boğaz'a döküldüğü yerde bulunan Anadolu Hisarı'nın[302] Yıldırım Bayezıd tarafından 1391'de yaptırıldığı 16. ve 17. yüzyıllarda etrafının yüksek servi ağaçlarıyla çevrili olup IV. Mehmed'in babası Sultan İbrahim'in 20 yaşına kadar bu hisarda saklı tutulduğu bilinmektedir[303] Kardeşi IV. Murad'ın Saltanatı süresince kendisini öldürtmesinden endişe edilerek şehzade İbrahim burada saklı tutulmuştu.

Anadolu Hisarı'ndaki cami Rumeli Hisarı'nın inşasından önce Fatih Sultan Mehmed tarafından inşa ettirilmiştir.[304]

Boğaz'ın Avrupa yakasında 15. yüzyılda Yenice kale veya Boğazkesen kalesi de denilen Rumeli Hisarı Bizans'a erzak götüren gemilerle diğer gemilerin yolunu kesmek üzere fetih hazırlıklarından biri olarak Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştır.[305] Fetihten sonra Anadolu Hisarı'nın desteğiyle Boğaz'ın güvenliği ve geçit olarak kontrolü esas bu kaleden yönetiliyordu.[306] Kulelerinden dolayı bu kuleye 17. yüzyılda "Karadeniz Kuleleri"[307] veya "Siyah Kule"[308] de denilmekteydi. Sandys bu Hisarı şöyle tasvir eder: "Kale 22 adım genişliğinde bir surla çevrilidir. Üç büyük kulesi vardır." Bu kale aynı zamanda önemli tutuklular için bir hapishaneydi. Buraya tutsak Malta Şövalyeleri ve suçlu görülen diğer Hıristiyanlar hapsedilirlerdi.[309]

---

301 Busbecq eserinde Türklerin buraya Anadolu dediklerini yazdığı gibi Osmanlı kaynaklarında da çoğunlukla "Anadolu" olarak geçer. "9 Mart'ta şimdi Türklerin Anadolu dedikleri Asya'ya geçtik." (Busbecq, *The Turkish Letters*..., s. 42).

302 Anadolu Hisarı'nın bir adı da Akça Hisar olup, 15. yüzyılda Rumeli Hisarı'nın yaptırılmasından önce bu kaleye Yenice Hisar deniliyordu. (Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, (haz. H.R. Unat-M. Köymen, s. 687).

303 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 53; de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 53.

304 Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma* (haz. F.R. Unat- M. Köymen), s. 687.

305 Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma* (haz. F.R. Unat-M. Köymen), s. 687.

306 Busbecq, *The Turkish Letters*..., s. 40-41.

307 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 118.

308 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 31-32.

309 *A.g.e.*, s. 31-32; Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 118.

Atayî, Rumeli Hisarı'nın hapishane olarak kullanıldığını, dışının mesire olduğunu, Boğaz'ı kontrol etmek için Hisar'da toplar ve gözetleme kuleleri olduğunu yazar.[310]

İstanbul Boğazı'nda kuzeyde Anadolu ve Rumeli hisarları, güneyde Çanakkale Boğazı'ndaki karşılıklı iki kaleyle boğazların güvenliği ve geçit olarak kontrolü sağlanırdı. Kale kumandanlarının müsaadesi olmadan hiçbir gemi boğazlardan geçemezdi. Evliya Çelebi Anadolu Hisarı'ndaki kalenin içinde dizdar ve askerlerin oturdukları yerler olduğunu yazarak kalenin askeri gücü hakkında bilgi verir: "Kalede hepsi Kocaeli sancağından olmak üzere 200 Tımar neferi ve barut depoları vardır. Su kenarındaki topları Rumeli Hisarı ve Akıntıburnu'na çevrilmiştir."[311]

15. yüzyılda Rumeli Hisarı'ndaysa kıyıda 18 büyük top vardı.[312]

Ayrıca Boğaziçi ve sahillerinin asayişi ve güvenliği Bostancı Başı'nın gözetimindeydi. Bostancı Başı Boğaziçi'nin kıyılarında bir iki kayıkla göreve çıkardı. Suçüstü tespit ettiği olaylarda suçluları cezalandırırdı.[313]

16. ve 17. yüzyıllarda bugün de olduğu gibi Boğaz'ın Rumeli yakasındaki kıyılarında Anadolu yakasındaki kıyılarına göre iskân bölgeleri daha yoğundu.

Anadolu yakasında kıyıların genel görünümü "meyva ağaçlarıyla dolu tepeler", vadiler ve bahçelerden oluştuğu halde Rumeli yakasındaki sahillerde birkaç bahçe olmakla beraber yanyana çok sayıda ev görülmekteydi.[314]

Boğaziçi'nde nüfusun çoğunluğu Rumlar ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Anadolu yakasında Kuzguncuk ve Çengelköy büyükçe köylerdi. De Bruyn, Marmara'dan Karadeniz'e doğru Üsküdar'dan sonra varılan Kuzguncuk'un Yahudilerle meskûn olduğunu ve Yahudi tüccarların her gün İstanbul'a dük-

310 Atayî, *Sakinâme*, varak 24/b.

311 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 467.

312 Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, s. 17.

313 Gio Battista, *Viaggi a Constantinopoli*, s. 70.

314 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 92.

kânlarına ve ticaret yerlerine gittiklerini yazar.[315] Anadolu Hisarı kasabasında 1080 ev vardı, önemli kişilere ait yalı-sarayların sayısı burada daha çoktu. Kıyının gerisindeki tepe tamamen bağlıktı.[316]

Çengelköy'de nüfusun çoğunluğu Rum'du. Burada kargir üç bin ev vardı.[317]

De Bruyn, diğer köylerin de sırayla isimlerini kaydeder: "Stauros" (Stavros), "Coulabakchesi" (Kulabahçesi), "Candilbakchesi" (Kandilbahçesi-Kandilli), "Esquihissar d'Anatalie" (Anadolu Hisarı), "Ghioksovi" (Göksu), "Tchiboukli" (Çubuklu), "Onkiar Kelohi" (Hünkâr İskelesi), "Beicos" (Beykoz), "Salibouroun" (Salıburun) ve bir zamanlar "Zamim" denilen "Zoro".[318]

Bu köylerin yanında mesireler de vardı. En çok gidilen mesirelerden biri Göksu'ydu. Burada denize de girilirdi.

Alemdağ'da bir türbe ve bir çeşme vardı. Türbenin adı "Akbaba Türbesi"dir. Alemdağ'ın kestanesi meşhurdu. Buraya sonbaharda gelinir ve salıncaklar kurulurdu.[319]

Anadolu Hisarı'nı çevreleyen kırsal alan Rumeli Hisarı'nın çevresi gibi bir mesire olarak kullanılıyordu. Atayî, buralardaki içki âlemlerini Galata'dakilerden üstün tutar.[320]

Çok sayıda incir ağacından dolayı bu ismi taşıyan İncirliköy, Tarabya'nın karşısındadır. Antoine Galland, burada Sultan Süleyman'ın yaptırdığı "üçer üçer üst üste konmuş sütunlar üzerinde denizin içinde kurulmuş" güzel bir köşkten bahseder. Ayrıca İncirliköy'ün üzerinde Hünkâr İskelesi denilen yerin "meşe ağaçları, çınarlar, serviler, dişbudak ağaçları, ıhlamur ağaçları"yla dolu gölgelik hoş bir yer olduğunu yazar.[321] Hünkâr İskelesi'nin ilerisinde bir vadide Tokat köşkü vardı. Sultan

315 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 32; de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 56.

316 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 324.

317 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 325.

318 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 56.

319 Atayî, *Sakiname*, varak 25/b.

320 Atayî, *Sakiname*, varak 22/a.

321 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N.S. Örik), II, s. 88.

II. Mehmed, Sadrazam Mahmud Paşa tarafından Tokat'ın zaptedildiği haberini alınca daha önce burada olan av köşkü yerine bu kasrı yaptırmıştır.[322] Köşkün bulunduğu yer nadir ağaçlarla kaplıydı. Köşkün adından dolayı buraya Tokat Bahçesi de denilirdi. İstanbulluların gelip eğlendikleri bir mesireydi.[323]

Boğaz'ın Rumeli yakasındaki köyler nüfusça kalabalıktı. Evliya Çelebi, Kuruçeşme'de üç mahalle, Yeniköy'de yedi mahalle, Tarabya ve Sarıyer'de de yedişer mahalle Rum olduğunu, balıkçılık yaptıklarını ve meyhane işlettiklerini yazar.[324] Tarabya köyü, II. Selim'in emri üzerine Sokullu Mehmed Paşa tarafından bir kasırla birlikte inşa ettirilmiş ve buraya Tarabiye (zevk yeri) adı verilmiştir.[325]

Rumeli yakasında "Caloyer" rahiplerinin bir manastırı vardı. Manastırın çevresinde görgü tanıklarına göre pek güzel üzüm bağları olup, rahipler, buraya gelip gidenlere şarap satarlardı. Rumlar bu manastıra hayır olarak büyük para bağışı yaparlardı. Manastırda 100 kadar Çaloyer rahibi kalmaktaydı.[326]

Rumeli Hisarı'nda da Durmuş Dede Tekkesi denilen bir tekke vardı ve oldukça tanınmıştı.[327]

Boğaziçi'nin 16. ve 17. yüzyıllarda kendine özgü bir sosyal yaşamı vardı. Atâyî hem Boğaziçi'ni hem de buradaki yaşamı tasvir eder. Buna göre "arkasında pek güzel hanımların olduğu kafeslerin görüntüsü denize yansır. Gümüş bedenli güzellerin suya girdikleri görülür." Köşklerin bahçelerini kiraz ağaçları süsler, fakat bugün de olduğu gibi çöpler denizde sürüklenirdi. Boğaziçi'nde İmparatorluğun her tarafından gelenler 6 kürekli kayıklarla gezerlerdi. Bu gezmeye gelenler arasında ney çalarak dolaşan Mevleviler, Gezginci dervişler de vardır. Rumlar da kudüm çalarlardı.

---

322 *A.g.e.* (Charles Shefer notu), s. 90.

323 *A.g.e.*, s. 91-92; Bahçenin bakımından sorumlu bir bahçe mimarı ve 100 bostancı burada görev yapardı (Evliya Çelebi, I, s. 322).

324 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 452.

325 Antoine Gallandt, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (Charles Shefer notu), II, s. 88.

326 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 56.

327 Atayî, *Sahâiname*, varak 25/a.

Bazı zengin kişiler tek başına sandalla gezdikleri gibi, kadınlar daire halinde birleştirdikleri sandallarında birlikte şarkı söylerlerdi.[328]

Boğaziçi'nin harikulâdeliklerinden biri de Boğaz'da seyreden teknelerin, kayıkların önünde ve arkasında suyun yüzüne çıkarak onlara refakat eden yunuslardı.

Philippe du Fresne Canaye bu güzelliği ayrıntılarıyla tasvir eder: "Eve dönerken bir saatten fazla bize refakat eden, önümüzde ve arkamızda bulunan yunuslar sıçrayarak oynuyorlar ve sanki sahile kadar bizim kayığımızı omuzlarında taşımak istiyorlardı. Bu neşeli durumda Tophane'ye vardık."[329]

Thévenot Boğaz'da çeşitli olan balık türleri içinde diğerlerinden büyük olan kılıç balığının bol olduğunu yazar.[330]

Boğaz'ın kıyılarında ve tepelerindeyse çakal vardı. Bunlar bir çeşit vahşi köpek sayılmalarına rağmen kışın soğuklarda aç kaldıkları zaman kurt kadar tehlikeli olurlardı.[331]

Üsküdar

İstanbul'un Asya tarafındaki deniz kıyısında kurulmuş olan en önemli kasabasıdır. Bu kasaba şehrin Anadolu'yla bağlantısını sağladığı gibi 16. ve 17. yüzyıllarda Doğu'dan, bilhassa İran'dan İstanbul'a gelen ticaret kervanları vasıtasıyla kıymetli malların İstanbul'a ulaştığı yer olarak da önem taşırdı. Evliya Çelebi Üsküdar'da tacirlerin ve seyyahların kaldığı on bir kervansaray ve beş yüz kadar han olduğunu yazar. Kervansaraylar bin kadar binek at barındıracak kapasitedeydi. Orta Valide Kervansarayı'nda develer için de yer vardı Kösem Valide Misafirhanesi'nde mevki sahibi kişiler kalırdı.[332]

Bu bakımdan Üsküdar, İstanbul Limanı'nın İstanbul-Galata-Üsküdar olmak üzere üçüncü dayanağıdır.

---

328 Atayî, *Sakiname*, varak 25/a.

329 Ph. du Fresne Caneye, *Le Voyage du Levant*, s. 92.

330 Thévenot, *Relation d'un Voyage du Levant*, s. 92.

331 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 56.

332 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 329.

Cornelius de Bruyn, Üsküdar'ın her çeşit dükkânlarla ve kalabalık nüfusuyla güzel bir şehri andırdığını söyler.[333] Bu kasabanın nüfusu çoğunlukla Anadolu'dan gelmiş ve Türkçe konuşan ahaliden oluşuyordu. Evliya Çelebi'nin kaydına göre Üsküdar'da 70 mahalle Müslüman, 11 mahalle Rum ve Ermeni, 1 mahalle de Yahudi yaşamaktaydı.[334]

Burada camiler ve imaretlerin sayısı çoktu. -En önemlileri Mihrimah Camii, Orta Valide ve Kösem Valide Camii ve imaretleriydi.- Ulema ve din adamları genellikle bu kasabada ikamet ederlerdi. -Buradaki Mihrimah Sultan, Orta Valide ve Yeni Valide medreseleriyle Şemsi Paşa ve Kelime Hatun medreselerinde görevliydiler.- Çevresindeki verimli alanlar ve meyve bahçeleri dolayısıyla Üsküdar'da her türlü yiyecek boldu. Ayrıca burada üzüm bağları ve gül bahçeleri var.

Sandys, 17. yüzyılda Üsküdar'da gene aynı ismi taşıyan bir askeri birlik bulunduğunu ve tarihte Chrysopolis adını taşıyan kasabanın Perslerin Küçük Asya şehirlerinden toplanan bütün vergileri aldıkları yer olması bakımından da antik devirlerde eski bir yerleşme yeri olduğunu kaydeder.[335]

Kadıköy

Üsküdar bir zamanlar müstakil bir şehir olan Kadıköy'e bağlıydı. Tarihte buraya Chalcedonia denirdi. Megaralıların inşa ettikleri bu şehir zamanla önemini kaybetmiş ancak ortaçağda şehrin kalıntıları yanında Kadıköy Konsil'i toplanmış olmasıyla Hıristiyanlık tarihinde bir önem kazanmıştı. 16. ve 17. yüzyıllarda burası sadece bir köydür. İsimsiz olup buraya da Üsküdar denilmesi Üsküdar'a bağlı bir köy haline geldiğini gösterir.[336] Kadıköy tarafında Fenerbahçe'de padişahın yazlık bir sarayı ve bahçeleri vardı.

---

333 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 53.

334 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 470.

335 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 30; Asker sınıfından yüksek rütbeliler burada ikamet ederlerdi. (Evilya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 331).

336 Moryson Fynes, *An Itinerary*, s. 261; Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 30; Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 52.

Burada, Fenerli Köşk adını taşıyan bu sarayla beraber kıyıda bir fener görülürdü. Cornelius de Bruyn, köşkün bahçesi ve Fenerbahçe'den manzaranın güzelliğini anlatır:

> "...köşk çok güzel bir bahçenin en yüksek yerinde ve ortasındadır. Padişahın diğer bahçeleri düzensiz, simetrisiz ve karışık olduğu halde bu köşkün bahçesinde çiçek tarhları ve bahçeleri görülür. İki yanı ağaçlarla çevrilmiş dar yolların köşkte son bulduğu yerde çok güzel bir manzara vardır. İstanbul'un, Sarayın ve Galata'nın büyük bir kısmıyla kuzeybatı yönünde, liman ve bahçenin sağında Kadıköy görülür. Adalar ve Marmara bu bahçenin önündedir. Güneybatı yönünde, bahçenin sol tarafında İzmit Körfezi'nin bir kısmı görülür. Bahçenin doğusunda Küçük Asya'nın güzel kırları uzanır."[337]

Fenerbahçe'nin önünde uzanan Prens Adaları'nda iki Rum kasabası vardı.[338]

1594'te John Sanderson'un kaydına göre Caleos veya Halki denilen Heybeliada'daki manastırın girişinde zeytin ağacının altında İngiliz elçisi Sir Edward Burton'un yatırı vardır.[339]

İstanbul'da Mesireler

Şehrin surları içinde kalan kısmında çeşitli bölgelerdeki kırsal alanlar geniş yer kaplıyordu.

Eremya Çelebi, şehir içinde bulunan "sayısız ve güzel bahçeler"le bağların mesire olarak kullanıldığını yazar.[340] Bu kırsal alanlar içinde Yenibağçe, Ağaçayırı ve Langa Bostanı en büyükleriydi. Yenibağçe ve Ağaçayırı şehrin kara surlarıyla sınırlanmış olup, Yenibağçe, Edirnekapı'yla Mevlevi kapı arasındaki bölgede Fatih semtine doğru uzanan üçgenimsi bir alandır. Ağaçayırı'ysa Yenibağçe'nin güneyinde Mevlevi kapıyla Yedikule arasında uzanan ince uzun bir dikdörtgeni andırır. Langa

337 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 62.

338 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 52.

339 Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 73-74.

340 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 2.

Bostanı, Davud Paşa'yla Kumkapı arasında Aksaray'ın güneyinde ve Marmara Denizi'nin kıyısındadır.

Yenibağçe, Langa Bostanı'yla Ağaçayırı'nın toplam kapladığı alandan büyüktür. Şehir içindeki diğer kırsal alanlar bu üçü kadar büyük değildi. Bunlar Samatya, Atmeydanı, Eminönü Meydanı ve Bayezıd Meydanı olarak birer mesireden çok gezinti yerleriydi.[341]

Lâtifî, mesirelerden biri olan Tahtakale'yi tasvir ederken buraya gelenlerin kıssahanların hikâyelerini dinleyerek meddahlar ve sihirbazların oyun ve hünerlerini seyrederek hoş vakit geçirdiklerini yazar. Gene Lâtifî'nin kaydına göre Tahtakale şarap ve afyon içenlerin toplandığı bir yer olduğu gibi burada aldatıcı oyunlarla halkın parasını çeken düzenbazlarla istikbalden haber veren falcılar ve bunlara inananlar da vardı. Bununla beraber buraya eğlenmeye ve vakit geçirmeye gelenler yiyecek ve içeceklerin en iyisini buluyorlardı. Lâtifî'ye göre nefis çörek ve böreklerle seyyar şekercilerin tablalarında elma şekeri, at, fil ve kuş şeklinde yapılmış renkli şekerler ve ayrıca her türlü meyva ve şerbet satılırdı.[342]

İstanbul'un surları içinde kalan bu mesireler seyyahların hayranlığını ve ilgisini çekmemiş olduğundan seyahatnamelerde bunlar hakkında geniş bilgiye rastlanmaz.

Thévenot bu hususu şöyle açıklar: "İstanbul'un çevresindeki kırsal alan güzel olmadığı gibi nüfusça da tenhadır. Gezilecek güzel bir yer yoktur."[343]

Nitekim İstanbul'un en önemli ve meşhur mesireleri olan Kâğıthane ve Belgrad ormanları İstanbul'un dışındadır. Haliç de şehrin surları dışında kalan Eyüp'ün karşı kıyısında ve çok daha ilerde sayısız ve çeşitli ağaçlar ve her türlü çiçeklerle dolu olan Kâğıthane İstanbul'un nezih bir mesire ve gezinti yeridir. Kâğıthane deresinin yanındaki bu güzel yeri ve buradaki yaşamı Lâtifî tasvir eder: "ol fezâ-yı hoş heva ve saha keh-i can-fizâ ki tamam şehr-i Stanbûl'a tefferrüç-gâh-ı bi-bahane be-

341 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 481.

342 Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, fasıl VI., s. 51-53.

343 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 52.

yaz safha-i cihanda cânib-i Kâğıdhane'dir. Gül-rülarla gül-geşt ve seyr-ı küh-ı deşt için mesire-i rindâne ve seyr-i sülüke mazikânedir." Her tarafta bol akarsular ve cennet bahçeleri gibi bahçeler içinde İstanbul'a özgü bir âdet olarak burada kadınlı erkekli salıncaklara binerek eğlenilir ve gene beraber olarak bu güzel bahçelerde sümbül ve lâleler toplanılırdı.[344]

Belgrad ormanları şehirden çok uzakta olduğundan yazın daha uzun sürelerle kalınan bir mesireydi. Belli mevsimlerde bu ormanlarda ava da çıkılırdı.

Galata'nın yaklaşık 25 km kuzeyinde ve Karadeniz'e doğru ormanlarla kaplı ve çok sayıda derenin aktığı bir yerdir. George Wheler'in kaydına göre:

> "...Burada uygun aralıklarla birkaç küçük köy de vardır. Havası sıhhate çok iyidir, çok güzeldir. Bu gölgeli ormanlık yere yazın sıcağında temiz hava almaya ve eğlenmeye Türkler kadar, elçiler, zengin tüccarlar (gibi yabancılar) da gelirler, yazın buraya çekilirler, uygun mevsimlerde de ava çıkarlar. Buraya güzel kameriyeler inşa ettirmişlerdir. Diğerleri de çadırlarını uzun ağaçların altına ve dere kenarına kurarlar. Bütün buradaki dereler, sular, çeşitli geniş sarnıçlara toplanır. Bu büyük kuyu ve sarnıçların yakınında da büyük kameriyeler vardır. Kameriyeler genellikle kare şeklindedir. Güneşten koruyan geniş ve meyilli bir çatısı vardır. Taze ve temiz havadan faydalanılması için etrafı açıktır. Kameriyelere dört veya beş basamakla çıkılır. Döşeme çini veya mermer karelerle kaplıdır. Üzeri de Hint hasırları veya halılarla örtülüdür. Kameriyenin çevresi parmaklıklıdır. Çatının içi kırmızı, beyaz, sarı, yeşil renklerde küçük figürlerle süslüdür."[345]

Şehiriçi Ulaşım

Şehir yedi tepe üzerine kurulmuş olduğundan bazı yerlerde yükseklikler bazı yerlerde düzlükler kara ulaşımını güçleştirir. Bu yüzden genellikle şehir içinde at üzerinde bir yerden bir

344 Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, s. 59-60-61.

345 Wheler-Spon, *A Journey into Greece*, s. 204.

yere gidilirdi. Ancak kadınlar için atlı arabalar vardı. Atlı arabaların sayısıysa pek azdı. Pietro Della Valle şehrin sokaklarının atlı arabaların geçmesi için uygun olmadığını yazar: "Kadınları taşıyan uydurma arabaların geçebileceği birkaç geniş cadde vardır. Pislikten zaten yaya olarak geçilemez."[346] Ayrıca kadınlar âdet olduğu üzere pek az sokağa çıktıkları gibi atlı arabaları genellikle sayfiyeye giderken pek ender kullanırlardı.

Şehirde yük arabası da hiç yoktu. Bu gibi hizmetler Ermenilere yaptırılırdı. 17. yüzyılda İstanbul'da olduğu gibi Paris'te de yük arabaları yerine yükleri "hamal"lar taşırdı.[347] İstanbul-Galata arası karadan ve denizden ulaşım olmakla beraber karayolu uzun olduğundan deniz ulaşımı tercih edilirdi. Karadan Galata'ya liman boyunca dolaşarak Okmeydanı ve Kasımpaşa üzerinden varılır. İstanbul-Galata arası deniz ulaşımıysa Eminönü-Galata arasında gidip gelen yolcu taşıyan perame denilen sandallarla yapılırdı. Perameye Perme "Permes" de denilirdi. Thévenot bunların küçük sandallar olduklarını çok hafif olup kolayca devrildiklerini yazar.[348] Eminönü-Galata arası işleyen peramelerin küreklerini çoğunlukla aslen Mısırlı olup Galata'da yerleşmiş Araplar çekerlerdi.[349]

Tophane'den Kadıköy, Üsküdar ve Boğaziçi'ne geçilirdi. Bu kıyılar arasında ve Boğaziçi'nde perameciler çoğunlukla Rum'du.

Fynes Moryson Tophane'den Üsküdar veya Kadıköy'e 2 "aspers"e geçildiğini kaydeder.[350]

Ayrıca Üsküdar'dan Eminönü'ne ve Haliç'in diğer iskelelerine yük taşıyan küçük tekneler ve mavnalar vardı. Şehirde deniz ulaşımını sağlayan perame ve küçük teknelerin sayısı 16.000'i buluyordu.[351]

---

346 Pietro Della Valle, *Pietro's Pilgrimage* (çev. W. Blunt), s. 16.

347 Anonim (1621), *Voiage de Levant*, s. 102-103; M. de Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 166-167.

348 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 50.

349 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 30.

350 Fynes Moryson, *An Itinerary*, s. 261.

351 Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 69.

Evliya Çelebi'nin tespit ettiğine göre 8000 perameci, 7000 kayıkçı ve 800 de mavna vardı.[352]

Boğaziçi'nde deniz ulaşımı Beşiktaş-Üsküdar arası işleyen kayıklarla sağlanıyordu.

Şehrin Iaşesi

Kaynaklar ve seyahatnamelere göre Istanbul her çeşit yiyecek ve içeceğin bol olduğu bir yerdir. Şehrin çevresindeki kırsal alanlar verimli sebze ve meyve bahçeleri, bağlarla kaplı olduğu gibi belli semtlerde sütçülükle kaymak, yoğurt, peynir gibi buna bağlı üretim yapılmaktaydı. Ayrıca her çeşit balık ve deniz ürünleri şehrin iaşesinin önemli bir kısmını oluşturuyordu. Bununla beraber İmparatorluğun merkezi olarak şehrin kalabalık nüfusu ve saray için şehrin çevresindeki kırsal alan şehrin sakinlerini beslemeye yeterli değildi. Bu nedenle kara ve çoğunlukla denizyoluyla eyaletlerden Istanbul'a şehrin iaşesi için her çeşit yiyecek getirilmekteydi.[353]

Şehir ve Çevresinde Elde Edilen Iaşe Ürünleri

Istanbul'da sebze ve meyva bahçeleri daha çok Boğaz'ın Avrupa ve Asya kıyılarında, Üsküdar ve çevresindeydi. Ayrıca saraya ait bahçelerde bostancıların özel olarak yetiştirdikleri sebze ve meyvalar sarayın iaşesi temin edildikten sonra şehirde satılmak üzere Yemiş Iskelesi'nde satışa çıkarılırdı.[354]

Istanbul ve civarında yetiştirilen meyvaların en iyileri şeftali ve elma olup boldu.[355] Yedi tepe üzerine kurulmuş olan şehirde bazı yamaçlar bağlarla kaplıydı.[356] Istanbul ve çevresinde

352 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 553.

353 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 29; 16. yüzyıl sonlarından 17. yüzyıl sonlarına kadar Istanbul'a eyaletlerden yılı boyunca belli sürelerle getirtilen iaşe ürünleri şehrin iaşe ihtiyacını zor karşılamıştır. M.A. Cook, bu konuyu F. Braudel'in görüşüyle kıyaslayarak açıklar (M.A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, s. 4-5).

354 Robert Withers, *Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 133.

355 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 203.

356 "...bunlar mevsim meyvaları satarlar. En harikasıysa üzümdü. Burada 'Mas-

elde edilen sebze ve meyvalar sebzehaneye getirilir, burada muhtesip ve yardımcılarının nezaretinde tespit edilir ve şehirdeki sebze ve meyva dükkânlarına dağıtılırdı.[357]

İstanbul ve çevresinde kaymak ve yoğurt üretiminin en iyi yapıldığı semtler Sütlüce, Kasımpaşa, Ortaköy, Kanlıca ve Üsküdar'dı.[358] Boğaziçi ve Marmara kıyılarında bol ve çok çeşitli balık olması[359] nedeniyle balıkçı köyleri oluşmuştu. Galata, Hasköy[360] ve Tophane'de balıkçılar ve balık pazarları olup rağbet gören kalabalık yerlerdi. Buralarda balık ucuzdu.[361]

İmparatorluğun balıkçılık yapılan diğer yerlerinde olduğu gibi İstanbul'da da Boğaziçi'nde Beykoz'da[362] ve Boğazkesen de denilen Rumeli Hisarı'nda dalyan vardı.[363]

Eyaletlerden Getirtilen İaşe Maddeleri

İstanbul'un iaşesinin büyük bir kısmı eyaletlerden geliyordu. Sadeyağ, İstanbul'a Boğdan ve Kefe'den Karadeniz yoluyla getirtiliyordu. Gemilerde öküz veya sığır tulumu içinde taşınırdı. Yağ tulumlarının kıllı kısmı içe dönük olarak tulumlara konurdu. Sadeyağ yemeklerde bilhassa pilavda çok kullanılırdı. Taze tereyağıysa İstanbul'da hemen hemen hiç yapılmadığından pek bilinmezdi.[364] Zeytinyağı Modon, Koron ve Yunanistan'dan getirtilir. Bu eyaletlerin Sancak Beyleri İstanbul Li-

ketteler' denilen şarabın yapıldığı üzüm de vardır." (Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreisfache...* (F. Babinger), s. 148)

357 Osman Nuri, *Mecelle*, s. 816.

358 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 556.

359 "Denizin her tarafı balıkla doludur. Karadeniz'den Boğaz'a, Marmara Denizi'ne, Ege ve Akdeniz'e olduğu gibi Akdeniz'den de aynı yoldan Karadeniz'e balık akımı vardır. Hatta bazen elle dahi tutulabilirler." (Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 35)

360 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 414-415.

361 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 132.

362 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 464.

363 *Kanûnâme-i Sultanî ber muceb-i örf-i Osmanî*, (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), (İstanbul'un Dalyanı Yasağı Hükmi Sûreti), 39, s. 55.

364 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 129 ve 136; Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 15; *Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), 41. (İstanbul'da ve Galata'da Dellâlluk Kanunnâmesi), s. 5.

manı'nda kâfi derecede yağ olup olmadığını takip eder ve İstanbul'a zaman zaman yağ gönderirlerdi.[365] Zeytinyağı hemen hemen bütün yemeklere pişirirken katılır ve bu yüzden de çok harcanırdı.

İstanbul'un iaşesi için eyaletlerden gelen un, bal, tuz, şeker ve yağ gibi yiyecek maddeleri İstanbul'a gelen diğer bütün mal ve eşyalar gibi devletin kontrolü altında olup devlete ait depolarda muhafaza edilirdi.[366]

İstanbul'da Yağ Kapanı Galata'daydı.[367] Sabun Avrupa'dan getirtilir ve devletin denetimi altında satılırdı.[368] Akdeniz limanlarından Mısır ve Suriye'den gelen şeker, ibrişim, pamuk, keten, baharat gibi her çeşit mallar kapanlarda tartılarak veya ölçülerek tespit edilirdi. "İstanbul ve Galata'da Tellâllık (dellâllük) Kanunnâmesi" adını taşıyan belgede bu husus açıkça görülür:

> "...çuka-yi Londra dürlü olursa olsun ve Fırengi kumaşdan ve altunlu bezlerden ve keten bezinden ve panbuk-bezinden ve keneviçden ve ibrişimden ve kükürtten ve sabundan ve şekerden ve havyardan ve fülfülden ve gayrı ıssı (101 a) otlardan ve nebatdan ve her baharatdan ve boyadan gereği nakda satılsun gerek va'deyle satılsun gerek mardayla satılsun, yüz akçada satandan buçuk ve alandan buçuk alına ve her nesne ki arşunla ölçülür yahud kapanda tartulur, satun-alandan buçuk ve satandan dahi buçuk alına..."[369]

Şehrin iaşesi için şehre gelen bütün yiyecek maddeleri ancak kapanlarda satılabilirdi. "Kapan Yasağı Hükmi Sureti" adını taşıyan belge bunu gösterir:

> ".. Ve buyurdum ki, kapanda satılacak nesneler az eğer çok kapana getürüb satalar, gayrı yerde satmayalar eğer bir ki-

365 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 128-129.

366 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 567-568.

367 Osman Nuri, *Mecelle*, s. 801.

368 *Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 57 ve 69.

369 *A.g.e.*, s. 57-58.

mesne kabanda satılacak nesnelerden gayrı yerde satsa alanun ve satanun hakimü'l-vakt olanlar hakkından gelüb yasak edeler..."[370]

Şehrin iaşesinde buğday ve diğer tahılların temini en önemlisiydi. Evliya Çelebi İstanbul'un dört bölgesinde tarım yapıldığını 26.000 tarla ve 57.000 çiftçi olduğunu kaydeder.[371] "İstanbul Haslarının Kanunnâmesi Sureti" adını taşıyan belgede İstanbul'da buğday, arpa ve yulaf ekiminin kısmen mecburi tutulduğu görülür:

"Ve buyurdum ki, vara mezkur hassa kâfir köylerinün her birine yılda ikişer müdd tohum ekdüre (81 a), şöyle ki bir müdd[372] buğday ve buçuk müud arpa ve buçuk müdd alaf ola, ve yerden her ne getürürlerse beğlik tohum çıkduktan sonra baki kalanun ba'zısı beglik ba'zısı kendülerin, yani nısfı beglik ve nısfı kendülerün ola... İstanbul'un ve Galatanun da'iresinde ekenler dahı öşrin va salarlığın â'det (aza) üzre vereler, ortakçılar üzerine yazılan iki müdd tohumı tamam ekdükden sonra ortakçı her ne dürlü iş dilerse işleye."[373]

Bununla beraber İstanbul ve çevresindeki kırsal alanlarda yapılan tarım şehrin buğday ve diğer tahıl gereksinmeleri için yeterli olmadığından bunun mühim bir kısmı İstanbul'a eyaletlerden getirtiliyordu.[374]

Kefe, Kırım, Kili, Varna, Akkermen, Burgaz gibi kıyı şehirlerinde toplanan buğday buralarda gemilere yüklenerek İstanbul'a sevk edilirdi. Belgelere göre Tuna'dan ve Eflak bölgesinden İstanbul'daki İshakçı ve Kalas iskelelerine arpa getiren özel gemilere navlun ücreti devlet tarafından ödenirdi. Arpanın iskelelerden kapana kadar nakli için devlet tarafından

370 *A.g.e.*, s. 59.

371 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 534; Fatih devrinde İstanbul çevresinde 120 köy kurulmuştur (Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 721).

372 1 müdd = 500 kilogram

373 *Kanunnâme-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 52.

374 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 29.

öküz arabaları kiralanırdı. Ayrıca, arpa, Büyük ve Küçük Çekmece'den demiryoluyla İstanbul'a getirtilirdi.[375]

Trakya'dan karayoluyla İstanbul'a gelen buğday ve diğer tahıllar ancak Edirne Kapı, Topkapı ve Yenikapı'dan şehre sokulur ve doğru kapana götürülürdü. Burada gümrük alınırdı. Aynı şekilde denizyoluyla İstanbul'a getirilen un, buğday ve diğer tahıllar da kapana getirilerek gümrüğü alınırdı. "Yasaknâme-i Alavat-i İstanbul Hükmi sureti"nde bu husus belirtilmiştir:

> "...mahruse-i Konstantiniye'ye kurudan gelen buğdaydan ve arpadan ve darudan ve undan ve alafdan her ne gelürse Edrene Kapusı ve Top-kapusı ve Yeni Kapudan gelüb ve gayrı kapudan gelmeyüb doğru kapana gelüb Edrene âdeti üzre (80b) mezkur âmiller satandan yüz akçada dört akça gümrük alalar... Ve denizden geleni dahi Kapana iledüb mezkûr âmillere âdet üzre gümrüğün vereler."[376]

İstanbul'a gelen buğday Eminönü'nde Unkapanı'nda muhafaza edilirdi.[377]

İstanbul çevresindeki kırsal alanda hayvancılık yapılmakla beraber bu şehrin et ihtiyacını karşılamaktan uzaktı.[378]

Koyun ve sığır İstanbul'a genellikle Moldavya ve Valakeli'nden sevk edilirdi.[379]

Celeb keşan denilen koyun tacirleri Moldavya, Valakeli, Selânik'le Karaman ve Toroslar'daki Türkmenlerin yaşadığı bölgelerde geniş koyun ve sığır sürülerinin sahipleri olup sevk ettikleri koyunlar İstanbul'da kadı ve muhtesibin kontrolü altında kasaplara satılırdı.[380]

---

375 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 18; Başvekâlet arşivleri, No. 7869 T. 1043 (1633), No. 7878, T. 1083 (1672), No. 8148, T. 1088 (1677).

376 *Kanunnâme-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 47.

377 Ereyma Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 18.

378 *Kanunnâme-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 54.

379 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 29.

380 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 561-562; Kösteriye ve Meriç nehri vadisinden de İstanbul'a koyun getirtilirdi (*Kanunnâme-i Sultani*, s. 38-39).

Kasapların da koyun alıp satmaları bazı şartlarla belirlenmişti. "Kapan Yasağı Hükmi Sureti" adını taşıyan belgede bu husus görülmektedir:

> "...kangı kassab almasında ve satmasında ve bogazlamasında koyun saklayup sonra (106a) duyulacak olursa, gereği gibi haklarından geline, ve diri koyun alan kassablar âmil adamısı olmayınca satmayalar, varub kendüleri almayalar ve kapandan gayri yerde kantar dutulmaya, şehrün kadısı ve subaşısı malum babında gereğince görüb muavenet edeler, mâl benümdür, âmilün değildür."[381]

İstanbul'un tavuk gereksinmesi İzmit ve Trakya'nın köylerinden sağlanırdı. İzmit'ten İstanbul'da Odup Kapısı iskelesine sevk edilirdi.[382] Buradan İstanbul'daki "Tavukçu taifesi" denilen ve düzenli bir teşkilâtları olan tavuk tüccarlarına teslim edilir ve tavuk pazarında satılırdı.[383]

Mısır'dan İstanbul'a kalyonlarla pirinç, mercimek, baharat, şeker, hurma, erik ve diğer kuruyemişler getirtilirdi. İstanbul'da en çok yenilen yemeğin pilav olması, şerbet, şekerleme ve tatlıların yapımında şekerin bol kullanılması nedeniyle pirinç ve şeker Mısır'dan getirtilen yiyeceklerin büyük bir kısmını oluşturuyordu.

İskenderiye Limanı'yla İstanbul Limanı arasında seyreden kalyonlar Mısır'dan İstanbul'a yılda iki defa mahsul taşırlardı.[384]

İstanbul'da bal çok harcanırdı. Balı kaynatılarak pişirilen yiyecekler, yufka ve lokmalarda ve bilhassa şerbetlerde çok kullanırlardı.[385] Bal kavanozlarda Valakeli'den İstanbul'a sevk edilirdi. Robert Withers, eyalet prensleri tarafından padişaha bir çeşit vergi olarak bal gönderildiğini kaydeder: "Bal büyük kavanozlarda 'Walashie' (Valakeli), Transilvanya ve Moldav-

381 *Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık, s. 60.

382 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 17.

383 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 569.

384 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 127.

385 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 662.

ya'dan o eyaletlerin prensleri tarafından padişaha hediye (vergi) olarak gelir."[386]

Ayrıca Valakeli ve Moldavya'dan tuz, balık, çeşitli deniz ürünleri de sevk edilirdi.[387] "Vılk-eli Vilâyetlerinin Tuz Yasağı Hükmi Sureti" adını taşıyan belgede görüldüğü gibi Karacabey'de Karasu, Saruhan-eli tuzlası, Hüdavendigâr Sancağına bağlı Kızılca tuzlası, Tavşanlı ve Selânik tuzlaları gibi Valakeli vilâyetleri tuzlaları da devletin denetimi altındaydı.[388]

Kahve, İstanbul'da 16. yüzyıldan itibaren çok kullanılan bir içecekti. Kahvehaneler İstanbulluların günlük yaşamında önemli bir yer tutmaya başlamıştı. XVII. asırda Pietro Della Valle, kahvehanelerde "kahve denilen siyah bir içki" içerlerken hoş bir müzik çalındığını ve gezginci Yahudi gruplar tarafından buralarda kukla oynatıldığını yazar.[389] Kahve İstanbul'a Yemen'den getiriliyordu. Yemen'den Mısır'da İskenderiye Limanı'na getirtilen kahve bu limandan gemilerle İstanbul'a nakledilirdi. Gelen kahveden ve kahvecilerden de belli vergiler alınmaktaydı.[390]

İstanbul'da çok kullanılan diğer içecekler müselles, boza, şıraydı.

Müselles, Rumeli üzümlerinden hazırlanmış olarak Gelibolu'dan gelen gemilerle İstanbul'a sevk edilirdi.[391]

Evliya Çelebi'nin kaydına göre bozanın kahve kadar yaygın bir içki olduğu anlaşılıyor. Evliya Çelebi İstanbul'da 1005 bozacı ve 300 bozahane olduğunu yazar.[392] Bozanın yapıldığı darı Anadolu bilhassa Trakya'da Tekirdağ'dan İstanbul'a getirtilirdi.

---

386 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 128; *Kanunnâme-i Sultanî*, s. 58.

387 "...tuz yapan kayaların beyaz saf ve yekpare içbükeylerini 'Moldavia' ve 'Walachia'dan İstanbul'a sevk ederler." (Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 29)

388 *Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık, s. 29-35.

389 Pietro Della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, s. 38-39.

390 Ömer Lütfü Barkan, *Kanunlar*, No. 26, s. 330.

391 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 18.

392 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 658.

Şıra, İstanbul civarındaki bağlardan elde edilirdi. Devletin denetimi altındaydı.[393]

Kuvvetli içkiler Müslüman ahali için menedilmiş olmakla beraber İstanbul'da azınlıklarla Avrupalı tacir ve diplomatların çoğunlukta olmaları dolayısıyla şarap çok içilirdi. Evliya Çelebi, şehrin dört idari bölgesi içinde Samatya, Kumkapı, Yeni Balık Pazarı, Ayakapı, Cibali Kapısı, Balat Kapısı, Hasköy, Galata ve Boğaziçi'nin her köyünde meyhaneler olduğunu yazar.[394] İstanbul'a şarap çeşitli yerlerden genellikle Paris, Almanya, Saragosta, Mora, Sakız, Kıbrıs'tan getirtilirdi.[395]

Şarap İstanbul'da ancak Rum ve Yahudilerin işlettikleri meyhanelerde satılırdı. Meyhanelerden başka hiçbir yerde şarap alınmasına ve satılmasına izin verilmezdi. Avrupalı seyyahlar şarabın burada pahalı olduğunu yazarlar. George Wheler Yahudilerin işlettikleri meyhanelerde şarabın karıştırılmadığını ve bu nedenle en iyi şarabın bu meyhanelerde bulunduğunu yazar.[396]

Osmanlı kaynaklarında "arak" adıyla geçen rakı azınlıkların içkisi olarak bilinir.[397] Eremya Çelebi Kasımpaşa'da rakı satan Yahudi tacirlerden bahseder.[398]

Rakı Ermeniler tarafından Çorlu'da imal edilir ve İstanbul'a sevk edilirdi.[399]

İstanbul'un yakacak gereksinmesi olarak odun Karadeniz ormanlarından belli zamanlarda gemilerle İstanbul'a taşınırdı.[400]

Şehrin aydınlatılmasında mum yapımı ve satılması devletin kontrolünde olup mumhanede yapılır ve satılırdı. Şehir içinde

---

393 *Kanunnâme-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 54.

394 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 665.

395 *A.g.e.*, s. 667.

396 G. Wheler, *A Journey into Greece*.., s. 203.

397 Ömer Lütfü Barkan, *Kanunlar*; No. 9, s. 335.

398 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 18.

399 Cevdet Tasnifi, İktisad, No. 1043; R. Mantran, *İstanbul Dans'la Seconde Moitie'du XVII. Siécle*, s. 207.

400 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 135; Bahçekapı'da Meydan İskelesine odun getiren gemiler yanaşırdı (Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, İstanbul, 1988, s. 14)

mumhaneden başka bir yerde veya herhangi bir dükkânda ve çarşıda satılması yasaklanmıştır.[401]

Şehrin Yönetimi

İdari, Hukuki, Ekonomik İşlerin Yürütülmesi

Şehir, idari bakımdan dört bölgeye ayrılmış olup her bir bölgeyi bir kadı yönetmekteydi. Bunlar İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılarıdır.[402] Kadılar, şehrin hukuki ekonomi ve idari işlerinden başvezire karşı sorumluydular. Başvezir, başbakanlık görevi yanında aynı zamanda İmparatorluğun payitahtı olan İstanbul'un valisidir. Başvezir, ordu sefere çıktığında padişahın yerine başkumandan olarak İstanbul'dan ayrıldığı zamanlar onun yerine İstanbul Kaymakamı, valilik görevini yerine getirirdi.[403]

İstanbul kadılığı, diğer üç kadılıktan daha üstün tutulurdu. İstanbul, uluslararası çarşıları, hanları ve ünlü medreseleriyle ilim ve ticaret merkezi olduğu gibi Topkapı Sarayı ve yeniçeri ocağının ve donanma kumandanının ikametgâhının burada bulunmasından dolayı İmparatorluğun idari ve askeri merkeziydi.[404] Bunlarla beraber esnaf birliklerinin de burada oluşu İstanbul kadılığının sorumluluğunun ne derece önemli ve geniş olduğunu kanıtlar.

Diğer üç bölgeninse bağlı köy ve nahiyelerinin sayısı çoktur. Her bölge kadılığı geniş bir alanda Molla denilen Naibler tarafından temsil edilir. Eyüp kadılığına bağlı 26 nahiye ve naib olup bu nahiyeler Çatalca'ya kadar uzanıyordu. Galata kadılığına bağlı 44 nahiye vardı ve Kırklareli'ne kadar uzanıyordu. Üsküdar kadılığı beş naib tarafından Gebze'ye kadar temsil

---

401 *Kanunnâme-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), (İstanbul'da olan mumhâne hükmi sureti), s. 56.

402 John Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 83.

403 Thévenot, "İstanbul kaymakamı için İstanbul'un vali muavinidir" der. (Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 12); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 184.

404 Kasımpaşa'da Donanma kumandanı, Kapudan Paşa'nın ikametgâhı vardı.

ediliyordu. İstanbul'da esnafın ve tüccarın denetlenmesi ve ticarî vergilerin toplanması gibi şehrin ekonomik işlerinin yürütülmesine büyük önem verilirdi.[405]

Her çarşamba[406] günü Bilâd-ı Selâse de denilen Galata, Eyüp, Üsküdar kadılarıyla İstanbul kadısı başvezire şehrin iaşe durumu ve fiyatların tespiti hakkında bilgi verirlerdi.

Başvezir, şehirde satış fiyatlarının tespitini bizzat kendi yapar başka bir deyişle şehirde satılan her şeye kendi "narh" koyardı.[407]

Vergi ödememek için mal saklayan ağırlık ve ölçülerde hile yapan esnaf ve tüccara cezalar verilir ve yerine getirilirdi. Eyüp, İstanbul, Galata ve Üsküdar kadıları ve muhtesipleri kendi bölgelerinde esnaf ve tüccarı kontrol ederler ve gereken cezayı uygularlardı. Bununla beraber tüccarlar ve esnafın hile yaptığı bilinir. Ancak devlet sık yaptığı kontroller ve uygulanan cezalarla bunun yaygın ve keyfî bir hale gelmesini önlemiştir.

Lâtifî, İstanbul çarşılarında esnafın her türlü hile yaptığını şu cümleleriyle ifade eder: "Dellâlları hod her biri dille ve Tur dağı gibi keyd-ü hiyledür. Bâzâr ü mekr ü hud'ada ve hiylede kargayı bülbül ve merkebi düldül deyu satarlar. Koz alanlar sağın ve yumurta alanlar ağın bulamaz. Gülâba âb ve kühule kil ü turâb katarlar.."[408] Fakat hile yapan esnafa cezası derhal verilirdi.[409] Hiltebrandt, kadının fırınları kontrolü

---

405 Robert Mantran, *İstanbul*, Paris, 1962, s. 134; 147.

406 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 140.

407 Sarı Mehmed Paşa, *Nasaih ül Vüzera ve'lümera*, s. 77; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 143; İstanbul valisi olarak sadrazamın görevlerinden biri de Unkapanında ağırlık ve ölçüleri teftiş etmekti (H. İnalcık, "Introduction to Ottoman Metrologi," *Turcica, Revue d'etudes Turques*, Tome XV, 1983 355) Sadrazamın narhın uygulanmasını kontrol için belli olmayan bir zamanda kol'a çıktığı bilinir. Böylelikle esnafın teftişinden sorumlu kadı, muhtesip ve yeniçeri ağasının da görevlerini yapıp yapmadıklarını anlamış olurdu. Sadrazam bu teftişi sırasındaki durumu sonradan padişaha bildirirdi. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 143).

408 Lâtifî, *Evsaf-ı İstanbul*, II. fasıl, s. 15.

409 Falaka cezası verilirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 143.

ve hile yapan fırıncının cezalandırılmasını anlatır: "Kadının elinde terazi vardı ve fırına girip ekmeği tartıyor ekmek eksik çıktığı zaman ekmekçiyi falakaya çektiriyordu. Burada suçlara karşı ceza ve dayak hemen hazırdı. Herkes malını ağırlığına ve okkaya göre doğru satar ve en ufak bir aldatma yoktur."[410] Esnafa falakadan başka cezalar da verilirdi: "Ağırlıklar ve tartıda hata ve hile yapanlar başının üstünde bir ilân tahtası ve boynunda kaç tane olduğunu bilemediğim zillerle bütün şehirde dolaştırılır."[411]

Asayiş ve Güvenliğin Sağlanması

İstanbul'da asayişin sağlanmasıyla yeniçeri ağası,[412] subaşı ve asasbaşı görevliydiler.[413]

17. yüzyıl Alman diplomatı Hiltebrandt, İstanbul sokaklarında yeniçeri ağasının maiyetiyle geçtiğinde duyulan saygı ve korkuyu görgü şahidi olarak anlatır:

> "...Belirli zamanlarda yeniçeri ağası maiyetiyle beraber İstanbul sokaklarından geçer, öncüler önden gider ve halkı uyarır. Yeniçeri ağası geçene kadar herkes saklanır. Çünkü yeniçeri ağasından korkmayanlar Tanrı'dan da korkmazlardı. Cüretkârane davranana rastlanmaz. Çünkü yakalanırsa hemen yatırılır kırmızı bir çuvalda taşınan falakaya bağlanır ve yeniçeri ağasının yüzünde 'yeter' anlamı belirinceye kadar sopa vurulurdu. Bu nedenle Yahudiler ve Rumlar evimize kadar gelip yeniçeri ağası geçene kadar saklanırlardı. Biz onları geri göndermek istediğimiz zaman 'yeniçeri ağası geçsin sonra bizi bırakın' derlerdi. Yeniçeri ağası yanımdan geçerken onu Müslü-

410 Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache..*, s. 248.

411 Ph. du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 97. Fransa'da buna benzer bir ilan tahtasıyla esnafa teşhir cezası verilirdi (Ismail Hami Danişmend, Fr. Sözlük).

412 "Yer, yer mutemed adamlar kodular ve bu cümlenin üzerine yeniçeri ağası ahvale koyub Sultan Bayezid Edirne'ye geçüb Edirne'de karar eyledi" (Muhiy Çelebi, *Tevarih-i Al-i Osman*, s. 87).

413 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nasa'ih ül-vüzera ve'l-ümera* (çev. W.L. Wright), s. 78.

man usulü göğüs vuruşuyla selamladım. O da bir baş eğmesiyle gülümseyerek benim selamımı aldı."[414]

Yeniçeri ağası Galata ve Pera'nın asayiş ve güvenliğinden sorumluydu. Istanbul'un diğer semtleriyse sarayda ve orduda yüksek rütbeli diğer görevlilerin sorumluluğu altındaydı. Tersanenin bulunduğu Kasımpaşa ve çevresinden "Kapudan" Paşa; topların bulunduğu Tophane ve buradaki mahallelerden topçu başı; Ayasofya ve çevresiyle Ahır Kapı'ya kadar olan bölgeden cebeci başı; Topkapı Sarayı, Haliç, Boğaziçi'ndeki sarayların bahçeleriyle Kadıköy Adalar ve Boğaziçi'nin bütün semtlerinden bostancı başı sorumluydu.[415]

Subaşı,[416] Istanbul Subaşısı bir yeniçeri subayı olup doğrudan şehir halkıyla temas halindeydi. Görevi bakımından subaşı rütbece kadıdan sonra gelirdi. Muhtesiple birlikte çarşılarda satılan malların fiyatları, ağırlık ve ölçülerinin kontrolü ve hile yapan esnafın cezalandırılmasıyla görevliydi. Subaşı ve adamlarına şehirde saygı ve korku duyulurdu. Suçlu görülen esnaf Subaşının emriyle adamları tarafından falakaya yatırılırdı.[417] Subaşı aynı zamanda şehirde güvenlikten sorumludur. Şehir halkından suç işleyenleri de cezalandırırdı.[418] Istanbul subaşılığı önceleri sadece şehrin güvenlik ve asayişini sağlayan üst düzeyde bir askeri görevli anlamındayda: Fethi müteakip Fatih Sultan Mehmed Karıştıran Süleyman Bey'i İstanbul'da Subaşı olarak görevlendirmişti.[419]

414 Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache...*, s. 148. Hiltebrandt elçilik mensubu olup giysilerinden bu belliydi. Devlet erkânı, yüksek rütbeli görevliler ve yeniçeriler elçi ve elçilik mensuplarına âdet üzere nezaket gösterirlerdi.

415 Gio Battista Donado, s. 70; Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkule Ocakları* (Ankara, 1984) s. 187; Bostancıbaşı ayrıca, kıyılardaki bina ve yalıların yerleri ve sahiplerine ait defter tutardı. Bostancıbaşının izni olmadan kıyılara bina yaptırılamazdı. (Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 479).

416 Türk tarihinin ilk devirlerinde Oğuzlarda su, ordu anlamına gelirdi ve subaşı ordu kumandanıydı. (*Ottoman Statecraft*, çev. W.L. Wright, s. 26). 1246 tarihinden itibaren Muin-el-Din Süleyman Pervane zamanındaysa subaşılık sultanın emrindeki görevli anlamına gelmiştiir. (Claude Cohen, *Pre Ottoman Turkey*, s. 238-239).

417 Thévenot, *d'un Voyage fait au Levant*, s. 126.

418 Gedoyn, *Correspondance*, s. 130.

419 Hoca Sadeddin Efendi, *Tac'üt tevarih*, I, s. 447.

İstanbul'da olduğu gibi Eyüp, Galata ve Üsküdar'da da birer Subaşı vardı. Ancak İstanbul Subaşısı diğerlerine göre rütbece daha üstündür.

Asas başı belli bir bölükte görevli olmayıp şehirde asayiş, hapis ve idam cezalarıyla görevli yeniçeri subayıdır.[420] Asas başının en önemli görevi gece İstanbul'da güvenlik ve asayişi sağlamaktı.[421]

Şehirde asayiş ve güvenliğin sağlanmasından sorumlu olan bu görevlilerden başka, başvezir çarşamba günleri divan toplantısından sonra maiyetiyle şehirde çarşıları ve mahalleleri kontrol için dolaşmaya çıkardı. Şehirde başvezire Muhzir Ağa refakat ederdi. Muhzir Ağa yeniçeri bölüklerinden birinin kumandanıydı.[422] Yeniçerilerin disiplininden sorumlu olduğu gibi emrinde olan haberciler, kapı kethüdaları ve mumcular adını taşıyan yeniçerilerle başvezirin koruyuculuğunu yapardı.[423] Ayrıca şehirde başvezirin suçlu ve hatalı gördüğü kimseleri Muhzir Ağa derhal falaka taşıyan beş kapı kethüdası tarafından falakayla cezalandırırdı.[424]

Bu teftişlerin dışında, başvezir ve kadıların divan toplantılarında şehrin asayişiyle ilgili olarak bölgenin kadılarıyla birlikte aldıkları kararlar uygulanmak üzere çavuşbaşı[425] tarafından Asasbaşı ve Muhzir Ağa'ya bildirilirdi.

Şehirde asayişten sorumlu polis ve bekçiler devriye gezerlerdi.

Polonyalı Simeon şehirde polis memurlarının varlığını kaydeder: "Her yerde çeşme olduğu gibi kimseye fenalık gelmemesi ve kavga çıkmaması için yasakçılar ve zaptiyeler mevcuttur.[426] Ayrıca her mahallede çorbacı denilen yeniçeri-

---

420 M. d'Ohsson, *Tableau Général de L'Empire Ottoman*, VII, s. 167.

421 Thévenot, *d'un Voyage fait au Levant*, s. 127.

422 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 208.

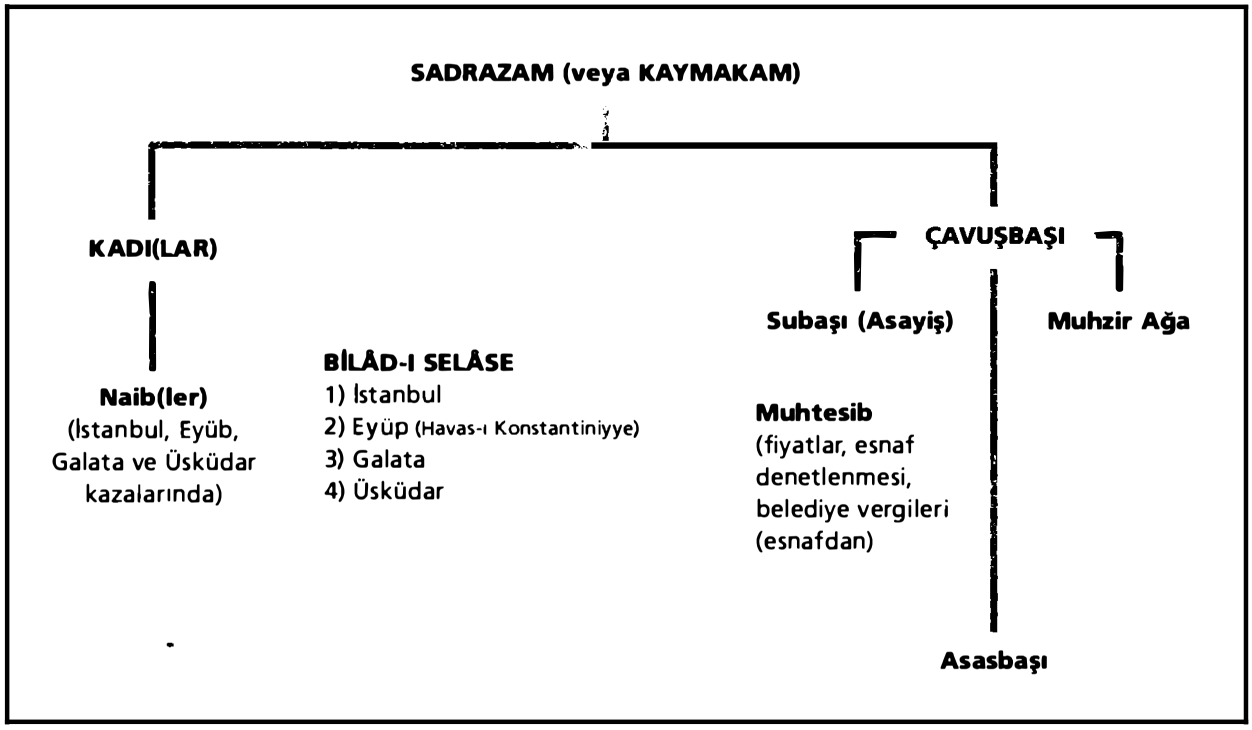
423 Şehirde başvezirin koruyuculuğunu yapan diğer iki görevli tüfenkçi ve mataracıbaşıdır. (*A.g.e.*, s. 209).

424 *A.g.e.*, s. 209.

425 Sarı Mehmed Paşa, *Nasa'ih...*, (*Ottoman Statecraft*, çev. W.L. Wright), s. 26.

426 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 14.

İstanbul'un Yönetimi

lerden biri olup bulunduğu mahallenin asayiş ve bakımından sorumluydu.[427]

Görevi itibariyle diğerlerinden farklı olarak bugünkü sivil polis teşkilâtının şefi olan Salma Baş Çukadarı bir yeniçeri subayı olup emrinde Salma Tebdil Çukadarları denilen yirmi asker vardı. Gece ve gündüz adamlarıyla kıyafet değiştirmiş olarak çarşılar, pazarlar, hanlar, hamamlar, camiler, kahvehaneler ve meyhaneler gibi halkın toplu olduğu yerleri göz altında bulundurur ve şehirdeki askerin disiplinsizliği veya esnafın hatalı davranışlarıyla toplumun düzenine ve ahlâka aykırı görülen hususlarla bunlardan suçlu bulunanları Yeniçeri Ağasına bildirirdi.[428]

Şehrin askeri güvenliğinden sorumlu olan sekbanbaşı veya seğmen başı yeniçerilerin en önemli şeflerinden biridir.[429]

Ok talimlerinin yöneticisi ve düzenleyicisi ve okçuların kumandanı olan Talimhaneci'yle Haliç'teki yeniçerilerin kumandanı olan çardak çorbacısı şehrin savunmasında sekbanbaşının yardımcılarıdır.[430]

Şehrin Belediye Hizmetleriyle Görevliler (İaşe, Su ve imar İşleri)

İstanbul Ağası

İstanbul Ağası şehrin iaşesiyle meşgul yüksek kademede bir memurdur. Saray için Karadeniz ormanlarından İstanbul'a yakacak odun getiren gemilere İstanbul Ağası tarafından senede bir izin veya terhis verilirdi.

Odunu İstanbul'a getiren bu gemiler yıllık hizmeti yapmış

---

427 "Aziz Mehmed Efendi, Istanbul'a gelince oturduğu mahallenin çorbacısından Yahudilerin gelip ziyaretleriyle kendisini rahatsız etmelerine mani olmasını rica etmiş. Çorbacı da bu ricayı kabul etmiş." (P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 194.

428 Osman nuri, *Mecelle*, s. 901.

429 *A.g.e.*, s. 818-819.

430 Haliç'te Yemiş iskelesinde çardak adını taşıyan ve devlete ait en büyük iaşe depolarından (veya kapan) birinin yakınında Çardak çorbacısının askeri birliği vardı. Bulunduğu yerden dolayı bir Yeniçeri subayı olan bu çorbacıya Çardak Çorbacısı denilirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 142.

addedilir ve kendilerine verilen bu terhis ve izinle gelecek yılki hizmetlerine kadar kendi hesaplarına istedikleri şekilde çalışabilirlerdi.[431]

Arpa Emini ve Buğday Emini

Arpa Emini ve Buğday Emini şehrin ve sarayın iaşesi için gerekli tahılların eyaletlerden satın alınması ve İstanbul'a getirilmesini ve kapanlarda muhafaza edilmesini denetlerlerdi.

Şehrin buğday deposu Unkapanı'ndaydı. Buğday Emininin daireleri buradaydı. Arpa Emininin daireleri ve arpa depoları (kapan) Eminönü'ndeydi.[432]

Şehremini

Şehremini, saray hizmetinde olan dört eminden biridir. Diğer üçü Matbah-ı Âmire emini, Darphâne emini ve Arpa eminidir. Şehremininin görevi saray binalarıyla hükümet binalarının bakımı ve onarımı olmakla beraber saraya ait diğer bazı görevleri de vardır: Galata Sarayı ve İbrahim Paşa saraylarının yiyecek ve giyecek giderleriyle sarayın vekilharçlığı, matbahlara ve kalelere gerekli olan demirbaş eşyanın sağlanması gibi işlerden sorumluydu.

Resmi binaların onarımı dolayısıyla Şehremininin emrinde tamirat müdürü, ambar emini ve kireççi başı vardı.

Ayrıca mimar başı kendi emrindeki sermimar ve mimar-ı Sani denilen iki mimar ve Bina Eminiyle Şehreminine bağlıydı.[433]

Mimar başı şehirdeki binaların ve yolların inşaası ve onarımından başka ordu sefere çıktığı zaman orduya refakat ederek köprülerin ve ayrıca sarayın yapılmasına nezaret ederdi. Şehrin su nazırıyla beraber şehrin su gereksinmesini karşılamak üzere su yolları ve bendlerin inşaasından da sorumluydu. Mimar başının biri sarayda diğeri şehirde Vefa semtinde iki resmi dairesi

431 Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio*, s. 135; Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, (1988), s. 14.

432 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, (H. Andreasyan), İstanbul, 1952, s. 18, 15.

433 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 377.

vardı. Bina emini, yapı vergisinin toplanmasıyla cami, saray ve bunun gibi önemli yapıların giderlerini kontrol ederdi.

Tahir Subaşı veya Çöplük Subaşısı şehrin temizlik işlerinden sorumluydular. Tahir Subaşının emrinde sokakların temizlenmesi işlerinde çalışan bin kadar acemioğlan vardı.[434] Tahir Subaşı ve şehrin suyunun sağlanmasından sorumlu olan Su Nazırı Şehreminine bağlıydılar.

Şehrin Suyu

İstanbul'un suyu kemerli su yolları vasıtasıyla Belgrad ormanlarından sağlanıyordu. Su yollarının başlangıcı Belgrad ormanlarında pek çok akarsuyun birleştiği dağlık ve ormanlık bir yer olan Domuzdere denilen bir köyün yakınındadır. Burada birleşen akarsular yuvarlak sarnıçlarda toplanır ve yer altından ve vadilerden kanallarla kemerli su yollarına sevk edilirdi. Su yolları tepeden tepeye eğilim ve kıvrımlara göre uygun bir şekilde inşa edilmiş olarak şehre kadar uzanır ve şehre suyu taşırdı. Şehire varan su 200 mermer sütunla desteklenen büyük bir sarnıca akar buradan oluk ve kanallarla halkın kullanımına açılırdı.[435]

Belgrad ormanlarından akarsuların şehre getirtilmesi bu su kemerlerini inşa ettiren imparator Valens tarafından 366'da gerçekleşmişti.

Kanunî Sultan Süleyman tarafından gene bu su yollarının onarımı yaptırılmıştır. Ancak Risale-i Tezkiret-ül Ebniye'deki kayda göre bu devirde eski su yollarının onarımıyla beraber yeni su kaynaklarının da bulunmasıyla Mimar Sinan'ın eseri olan yeni su kemerleri de inşa edilmiştir.[436]

Kanuni Sultan Süleyman şehre eskisinden daha bol su getirtmiş ve eski çeşmelerin yanısıra herbiri zarif bir mimarî eser olan çok sayıda yeni çeşme yaptırmıştır.

16. yüzyılda Sanderson, Kanuni Sultan Süleyman'ı şehre ge-

434 Robert Mantran, *İstanbul*, Paris 1962, s. 167-168.

435 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 26.

436 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 59.

tirtmiş olduğu bol sular, mermer çeşmeler ve bu çeşmelerin yapılışında gösterdiği adalet için hayranlıkla anar:

> "...Sultan Süleyman pek çok eski çeşmenin sayısını şehrin en gerekli süsü oarak daha bol suları olan pek şahane güzel mermer çeşmelerle artırdı. Şehirde o kadar çok çeşme yaptırdı ki her sokakta en az onun bir çeşmesi vardır.
>
> Sultan Süleyman çeşmeleri yaptırırken ve suyu şehre getirtirken inşa edilecek çeşmelerin yerlerini sahiplerinden peşin parayla satın aldı; ve bu çeşmeleri inşa etmeyi düşündüğü yerleri sık sık değiştirdi. Çünkü yerini satmak istemeyenlere baskı yapmak istemiyordu. Hatta bu yüzden inşaası bitmiş çeşme veya su kanalları yıkılıyordu. Kanuni Sultan Süleyman yıkılan bu çeşmeler ve su yollarının kendi zamanında halktan bir asper alınmadan tamir edildiğine de şükrediyordu. Çünkü kendinden sonra gelen bir hükümdar zamanında yıkılan bu çeşmeler ve yollar tamir edilmeyebilirdi."[437]

16. yüzyılda şehre getirtilmiş olan su miktarı öyle artırılmıştı ki şehrin her kısmında sunî göller ve su yolu kanalları vardı. Yalnız çeşitli kullanımlar için ve içme suyu olarak değil aynı zamanda şehrin pisliğini denize akıtmak için bu kanallardan sular devamlı akardı.

Kanallardan akan sular şehrin havasını kirleten şehir pisliğini alır götürür şehri temizlerdi.[438]

17. yüzyılda George Wheler Belgrad ormanlarından şehre suyu taşıyan kemerli su yollarının birkaçını incelemiş ve kendi zamanında bu su yollarının durumunu tespit etmiştir:

> "Biz Galata'ya dönerken yolumuz üzerinde bunların birkaçını müşahede ettik: İki tepenin birleştiği bir vadiyi geçen bir su yolu yarım mil'den[439] uzundur. İki kat olarak en aşağıda 50 ve en üstte 51 su kemeri vardır. Vadinin en derin kısmından

---

437 J. Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, s. 78-79.

438 Petrus Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, s. 276.

439 1 mil = 1.609, 5 m.

su yolunun tepesine kadar mesafenin 30 yarda[440] olduğunu biliyorum. Doğu tarafta diğer bir görünüm vardır ve bir üçgen meydana getirir. Bunda üç kat su kemeri olmasına rağmen kemerlerin sayısı azdır. Bu su yolunun kuzeyinde, iki tepenin dar ve derin bir vadide birleştiği yerde diğer bir su yolu gördük. Bu su yolunun dört su kemeri vardı ve bu kemerler çok genişti. Bu su kemerlerinin genişliğini ölçmedim fakat Mr. Smith'in söylediğine göre bu su kemerleri 50 ayak genişliğindedir. Bu suların bakımı, su yollarının ve kanalların temizliğiyle civar köyler görevlendirilmiştir. Bu hizmet karşılığında bu köylerden vergi alınmamaktadır."[441]

Belgrad ormanlarından İstanbul'a suyu getiren bu kemerli su yollarının bütünü kırkçeşmeler iletim sistemi olarak bilindiği gibi buradaki eski su kemerlerinden Mimar Sinan tarafından yeniden inşa edilecek şekilde onarılmış olanlar Uzun kemer ve Muglava kemeridir.[442]

Kırkçeşmeler sistemi ilk olarak 1620'de inşa edilen Topuz barajı ve daha sonra da 1724'te Büyük, 1765'te Ayvat 1818'de Kirazlı barajlarıyla takviye edilmiştir. Ayrıca üç barajla beslenen Taksim sistemi de inşa edilmiştir.[443]

17. yüzyılda şehirde 5935 büyük çeşme[444] ve 9995 küçük çeşme vardı.[445]

Grelot, Paris'te olduğu gibi bu çeşmelerden sakalar tarafından deri torbalarda evlere su taşındığını yazar.[446] Adsız Risale ve Tuhfet-ül Mi'marin'deki kayıtlara göre İstanbul'da Mimar Sinan'ın eseri 50 hamam vardır.[447]

---

440 1 yarda = 0, 9144 m.

441 G. Wheler, *A Journey into Greece*, s. 204.

442 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 109.

443 Ü. Öziş, "Su Mühendisliği Tarihi açısından Anadolu'daki Eski Su Yapıları," (TÜBİTAK VI. Bilim Kongresi, Ekim 1977 İzmir)

444 Grelot, *Relation Nouevelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 294.

445 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 509.

446 Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 294.

447 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 6 ve 46.

Evliya Çelebi İstanbul'da ve civarında 164 hamam olduğunu yazar.[448]

Şehirde Yangın ve Salgın Hastalıklar, Deprem ve Önemli Tabiat Olayları

İstanbul kurulmuş olduğu devirlerden beri devamlı yangınlar, salgın hastalıklar ve depremlerin verdiği maddi ve manevi kayıplara sahne olmuştur. Bizans tarihçisi Zonoras ve diğer tarihçilerin yazdığı gibi bu yangınlarda şehirdeki saray ve abideler yanmış ve yıkılmıştır.

16. ve 17. yüzyıllarda da her ne kadar Avrupalı seyyahlar İstanbul'u savaş ve istila görmemiş mutlu bir şehir olarak tanımlarlarsa de devamlı yangınlar, depremler ve salgın hastalıkların büyük kayıplara neden olduğunu kaydederler.

İstanbul'da yangınlar, salgın hastalıklar ve çekirge[449] istilâsı en sık görülen afetlerdi.

Du Mont, yangının dünyada en çok bu şehirde görüldüğünü yazar.[450] Yangınlar çoğunlukla tütün içme alışkanlığından çıkmaktaydı. Bu alışkanlık halk arasında tütün içme âdetini ortaya koyacak kadar had safhaya varmıştı. Yatağa dökülen sıcak kül yangına sebep olurdu. Ayrıca yeniçeriler zaman zaman yağma etmek niyetiyle evleri ateşe vermişlerdir.[451]

Sokakların dar ve evlerin ahşap olması yangının kısa zamanda büyük bir alana yayılmasına yol açardı. IV. Murad'ın koymuş olduğu tütün içme yasağı ahlaki olmaktan çok şehirdeki yangınları önlemek içindi. Yangın çıkan evin sahibi eğer sağ kalırsa bu yasağın getirdiği ceza olarak asılmasına rağmen şehirdeki yangınların önüne geçilememiş ve bir yıl geçmeden o bölgedeki evler tekrar yanmıştır.[452]

---

448 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 509.

449 Pietro Della Valle, *Pietro's Pilgrimage* (çev. W. Blunt), s. 39.

450 Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 147.

451 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 49.

452 P. Della Valle, *Pietro's Pilgrimage* (çev. W. Blunt), s. 39; J.v. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, s. 206-207.

II. Selim devrinde 1569'da (hicri 977) İstanbul'da yedi gün süren korkunç bir yangın olmuş ve şehirde bütün evler yanmıştır.[453]

1607 yılının 14 Ekim'inde 3000 ev yanmıştı. Yangını söndürmekle görevli bir ağa ve emrindeki yeniçerilerden oluşan baltacıların şehrin sakinlerine yardımcı olmalarına rağmen yangın söndürülememişti.[454]

1633 yılındaki yangında 70.000 ev yanmıştı.[455]

1656'da 8 ay içinde İstanbul'da üç defa büyük yangın olmuş ve üçüncü yangında 8000 ev yanmıştır.[456]

1672 yılında 19 Ağustos Cuma günü Üsküdar'da çıkan ve bir saat süren yangın sonunda Üsküdar'ın büyük bir kısmı yanmıştı.[457]

1688'deki yangında da 3000 ev yanmıştır.[458]

Yangını önlemekle görevli olan Baltacılar, yangın çıktığı zaman komşu evleri balta darbeleriyle yıkarlar, yangının evden eve yayılmasını önlerlerdi.[459] Yangınların verdiği bu büyük hasarlara rağmen şehirdeki evlerin onarımı kolaydı. Evlerin çoğunlukla küçük ve ahşap oluşu nedeniyle yanan veya yıkılan evler kısa zamanda yeniden inşa edilirdi.[460]

İstanbul'da sık sık deprem olurdu. 16. yüzyılda en büyük deprem 1509 senesinde II. Bayezıd'ın zamanında olmuş ve 13.000 kişi ölmüştü.[461]

Salgın hastalıklar içinde 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da ve Doğu Akdeniz ülkelerinde yaygın olan veba İstanbul'a bu li-

---

453 Demetrius Cantımır, *Histoire de l'Empire Ottoman*, s. 5.

454 "Şimdiyse 1607 yılı 14 Ekim'inde olan yangında 3000 ev yanmıştır. Bu evlerin çoğunun harabelerini ve tamir edilmemiş hallerini gördüm." (G. Lithgow, *The Total Discourse*, s. 138); Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 29.

455 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 25.

456 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 49.

457 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, (çev. N.S. Örik). I, s. 169.

458 Du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 147.

459 Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*, s. 49.

460 *A.g.e.*, s. 49.

461 Lithgow, *The Total Discourse..*, s. 138.

manlardan ticaret gemileri vasıtasıyla gelir ve şehirde büyük kayıplara sebep olurdu. Görgü tanıklarına göre 1562 ve 1621'deki veba salgınlarında günde 300'den 1000'e kadar artan ölümler 3-4 ay sürmüştür.[462]

Osmanlı kaynaklarında taun olarak geçen veba hemen hemen her üç yılda[463] bir veya daha sık İstanbul'da görülürdü. Hastalığın yayılmasını önlemek için hiçbir tedbir alınmazdı. Sadece padişah, devlet büyükleri ve elçiler şehirde veba olduğu zaman saray ve ikametgâhlarından çıkmazlar, şehre gitmezlerdi.[464]

Bulaşıcı hastalığa karşı halkın tutumu farklı olup kimse hastalıktan çekinmez ve korunmazdı. Hatta vebalı ölenin elbiseleri pazarlarda halk arasında satılırdı; bu da hastalığın daha çok yayılmasına yol açardı.[465]

İstanbul'da olağanüstü tabiat olayları da olmaktaydı: II. Osman'ın saltanatı sırasında 1620 yılında kasım ve aralık aylarında (1029, Rebiülevvel) İstanbul'da gökte eğri bir kılıç şeklinde ve kılıçtan beş misli uzun ve üç ayak genişliğinde bir kuyruklu yıldız doğudan batıya doğru uzandı. Bu kuyruklu yıldız her akşam güneş battıktan sonra bir ay müddetle görüldü. Müneccimler bu olay üzerine birbirlerine danıştıktan sonra bunu Osmanlı İmparatorluğu'nun büyüklüğüne ve zaferine bir işaret olarak yorumladılar.[466]

İDARİ ÖNEMİ OLAN ŞEHİRLER

⊙ Edirne

Coğrafi Konumu ve Tarihçesi

Şehir yüksek bir alanda kurulmuştur. Etrafını çevreleyen verimli ovalarla kuzeydoğu, kuzey ve kuzeybatı yönünde uza-

462 Sandys, *Sandys' Travailes*, s. 29; Selânikî, *Tarih*, s. 273.

463 Lithgow, *The Total Discourse..*, s. 138.

464 "Pera'nın girişinde yerleşmiştik. Haşmetli efendim maiyetiyle salgın haslalıkdan dolayı bağa çekildi." (J. Maurand, *D'Antibes a Constantinople*, s. 205).

465 P. Della Valle, *Pietro's Pilgrimage*, s. 17.

466 Demetrius Cantımır, *Histoire de L'Empire Ottoman*, s. 29.

nan tepeler arasından Tunca Nehri akar. Tuna'nın kolları olan Tunca ve Arda nehirleri şehrin batısında Meriç Nehri'yle birleşir. 17. yüzyılda şehrin 44° veya 43° enlem dairesinde olduğu biliniyordu.[467]

Şehir, eski Yunan kaynaklarına göre Agamemnon'un oğlu Orestae tarafından kurulmuş, Roma Imparatoru Hadrianus tarafından yeniden inşa edilmiştir. Bu nedenle şehir tarihte çeşitli isimlerle anılmıştır. Antik devirde Orestesit, Oreste veya Viscudama ve Adrianapolis denilen şehir 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupalıların dilinde Adrianople olarak biliniyordu.[468] Osmanlılar bu şehri I. Murad zamanında 1360'ta (hicri 762) aldılar. Lala Şahin Paşa buranın ilk valisidir. Eski sarayın inşa edilmesiyle 1366 tarihinden itibaren Osmanlı padişahlarının ikametgâhı oldu. Ancak bu tarihten sonra şehir önem kazanmış ve nüfusu da artmıştır.

1431 yılında Edirne'ye gelen Bertrandon de la Broquière şehrin 15. yüzyıldaki durumunu kaydeder: "Edirne, Rumeli'de Türklerin en iyi şehridir. Bu şehir iyi bir ticaret merkezi olup nüfusu da çoktur. Meriç Nehri üzerinde kurulmuştur. Bu şehirde Venedik, Katalan, Cenova ve Floransa tacirleri çoğunluktadır."[469]

Bertrandon de la Broquière'in verdiği diğer bir bilgiden anlaşıldığına göre Edirne şehrinin nüfusunun artması için Anadolu'dan Türk kadınları getirtiliyordu: "Edirne'den ayrılarak Meriç Nehri üzerinde gene aynı adı taşıyan bir köye geldim. Burada 50 kadar Türk kadınının 12 veya 16 kadar köle refakatinde Edirne'ye doğru gittiklerini gördüm. Bize söylediklerine göre (Padişah) 'Le Turc' bu kadınların Edirne'ye gelmelerini emretmişti."

II. Murad ve Fatih'in geniş haremleri olmadığı bilinmekle bu Türk kadınlarının saray için değil şehirdeki kadın nüfusun artması için getirildiği düşünülebilir.

---

467 "Edirne'nin havası tatlı mutedildir. 54°'yle 44° enlem daireleri arasındadır." M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 150; "Enlem dairesinin 43'üncü derecesindedir." (Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 55).

468 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 21.

469 Bertrandon de la Broquiere, *Le Voyage d'Outremer*, s. 170-171.

İstanbul'un payitaht olmasından sonra, Edirne 16. ve 17. yüzyıllarda da önemini kaybetmemiştir.

1634'te Henry Blunt Edirne için şöyle der: "Bu şehir bütün Türkiye'de en önemli şehirlerden biridir."[470]

Çevre Uzunluğu ve Surları

17. yüzyılda şehrin çevre uzunluğu yaklaşık olarak 11.800 ilâ 13.500 metreydi.[471] İstanbul'un fethine kadar Osmanlı hükümdarlarının ikametgâhı olan eski şehir ve bazı bahçeler de bu alan içindedir. Eski şehrin binaları sayıca çok azdır. Ancak 15. yüzyıldan başlayarak şehrin gittikçe daha çok kalabalıklaşması nedeniyle eski şehrin etrafında yeni binaların çoğalmasıyla şehirde iskân sahası surlara kadar genişlemiştir.

17. yüzyılda surların uzunluğu şehrin çevre uzunluğuna eşittir. 1693'te Gemelli Careri surun büyük bir kısmının yıkılmış olduğunu kalan kısmın da harap bir durumda olduğunu yazar:

> "Ali Bassa" yapısından (Ali Paşa pazarı) "Mağnasiapsi" (Meriç) kapısına kadar ki o nehrin kapısıdır, sadece 24 kulesi olup (bu kulelerden) bazıları durur, bazıları yıkılmıştır ve bu kuleler birbirine çok yakındır. Bu da yerin küçüklüğünü gösterir. Surun geri kalan kısmı yıkılmış olarak kalmıştır. Türkler suru yeniden inşa etmeye lüzum görmemişler ve bütün Edirne'yi açık bırakmışlardır."[472]

Eski şehre ait olan bu surların olduğu yer şehrin en kötü yeriydi. Burada Çingeneler, Hıristiyanlar ve Yahudilerin bir kısmıyla toplum dışı olmuş istenmeyen kimseler yaşardı.[473]

---

470 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 21.

471 "Şehrin çevresi 7 veya 8 mil'dir." (Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 55).

472 *A.g.e.*, s. 56.

473 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 21.

Önemli Yapılar

Yeni Saray şehrin kuzey tarafındadır. 1451'de (856) II. Mehmed tarafından yaptırılmıştır.[474] 17. yüzyılda bu sarayın durumu hakkında ayrıntılı bilgi veren Henry Blunt'a göre saray duvarla çevrili büyük bir bahçe içindedir. Planı daireseldir. Bir av köşküne benzeyen bu saray çok alçaktır ve her tarafı kurşunla kaplıdır. Burada Acemioğlanlar devamlı kalırlardı. Padişahın ve onun yokluğunda da paşaların hizmetindeydiler.[475]

Edirne'nin çevresindeki geniş kırsal alanlardaki av hayvanlarının bolluğu ve şehrin sıhhî havası nedeniyle padişahlar kışları avlanmak ve dinlenmek için Edirne'ye gelerek bu sarayda kalırlardı.[476]

M. d'Aramon Edirne'ye geldiği zaman Kanunî Sultan Süleyman'ın Edirne'de olduğunu ve genellikle her yıl kışı bu sarayda geçirdiğini yazar.[477] IV. Mehmed'in de ava olan merakı dolayısıyla kışları ve av mevsimlerinde senenin büyük bir kısmını Edirne'deki sarayda geçirdiği bilinir.

Kâtib Çelebi'nin kaydına göre şehirde kırk cami vardır. Dokuzu Osmanlı hanedanı hükümdarları tarafından yaptırılmıştır. Bunların en güzelleri II. Murad, II. Bayezıd ve II. Selim camileridir. II. Murad Edirne'de camiyle beraber bir imaret, bir dâr ülhadîs, bir medrese ve mevlevîhane yaptırmıştır.[478] II. Bayezıd 1484 yılına Edirne'deki ikameti sırasında Tunca üzerinde, kendi adıyla anılan caminin temellerini attırmıştır. Aynı zamanda Tunca üzerinde bir medrese, bir imaret ve bir darüşşifa inşaasına başlanmış ve yanan ahşap çarşı yeniden taştan yapılmıştır.[479]

---

474 II. Murad, 1447'de Tunca Nehri kenarında önce kendisi için bir köşk yaptırmıştı. II. Mehmed'in yaptırdığı Yenisaray bu köşkün yerinde köşke ilave olarak inşa edilmiştir. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 10).

475 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 21.

476 "Sultan Bayezıd Edirne'ye geçüb Edirne'de karar kıldı" (Muhiy Çelebi, *Tevârih-i âl-i Osman* (Ali Emirî ktp. No. 154, s. 87); Celâlzade Mustafa, *Selimnâme* (Topkapı Sarayı Revan ktp. No. 1274), Varak 21/A.

477 M. d'Aramon, *Le Voyage de M. d'Aramon*, s. 15.

478 Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannûma* (haz. FR. Unat-M.A. Köymen), s. 679.

479 Şehabeddin Tekindağı, *Ders Notları*, 1963.

Sultan Selim Camii şehrin ortasındaki bir tepenin yamacındadır. Gemelli Careri bu cami için şöyle der: "Şehirde her yerden bu caminin hayran olunacak muhteşem mimarî yapısı gözükür."[480]

Mimar Sinan'ın, Sultan Selim Camii'yle[481] beraber Edirne'de yapmış olduğu diğer yapılar 16. yüzyıl Osmanlı Mimarisinin en güzel örnekleridir. Burada Sultan Selim-i Sâni Medresesi, Taşlık Camii, Defterdar Mustafa Çelebi Camii, Meriç üzerinde olan Mustafa Paşa köprüsü başında Haseki Sultan Camii'yle bir imaret, Meriç üzerindeki Mustafa Paşa köprüsü Rüstem Paşa "Kârbansarayı" (Kervansarayı), Ali Paşa Çarşısı ve kervansarayı, Mehmed Paşa Hamamı Mimar Sinan'ın eserleridir.[482]

17. yüzyılda önemli yapılar arasında II. Süleyman'ın yaptırdığı büyük bir mescit olup, bu mescidin doğusunda imamların evleri ve bahçeyle mescide ait hamamlar ve bir medrese vardır.[483]

Şehirdeki camiler, hamamlar ve hanların kubbeleri kurşunla kaplıdır. Kâtib Çelebi şehirde on türbe, en büyüğü Rüstem Paşa Hanı olan on dört han, yirmi sekiz kervansaray ve yirmi iki hamam olduğunu kaydeder.[484]

Şehirde çeşitli çarşılarla bedestenler vardı.[485] Henry Blunt şehirdeki bedestenlerin sayısının dört veya beş olduğunu ve Londra'dakilerden daha önemsiz olmadığını söyler.[486]

Bu çeşit yapılar arasında en çok dikkati çeken Ali Paşa Pazarı denilen çarşıdır. 1564'te (972) yaptırılmıştır.

1693'te Gemelli Careri bu çarşıyı hayranlıkla anlatır:

---

480 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 57.

481 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 83.

482 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 83.

483 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 21.

484 Hacı Kalfa, *Rumeli und Bosna*, s. 1-15 (Ch. Schefer notundan); *Le Vayage De Monsieur d'Aramon*, s. 16.

485 "Bedestende altın, ipek ve diğer altın ve gümüş eşyalarla koşum ve yularlar satılıyordu." (Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, II, s. 57)

486 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 21.

"Yemekten sonra harikulâde bir çarşı görmeye gittim. Uzunluğu yarım 'mile' (yaklaşık 845 m). Bu çarşıya kurucusunun adından dolayı Ali Paşa denilir. Bu çarşı 6 kapısı olan üstü kemerli bir yapıdır. Her iki yanında 365 zengin dükkân vardır. Dükkânlar her çeşit zengin eşyayla doludur. Bu dükkânlar, Türkler, Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar tarafından tutulur. Bunlar her dükkân için kurucunun vârislerine ayda 5 'piastres' (kuruş) öderler."[487]

Careri, diğer çarşılar ve dükkânların da iyi bir mimariye sahip olduklarını yazar.

"Ali Paşa çarşısının yakınında 'Seraci' (Serraççı) denilen bir sokak vardır. Burası her çeşit malın satıldığı iyi dükkânlarla doludur. Bu dükkânlar 1 'mile' (1690 m) boyunca uzanan çarşıya hoş bir görünüm verir. (Sokağın üstü) (kenarları) birbiri üzerine gelecek (şekilde) dizilmiş tahtalardan yapılmış ahşap çatıyla kaplıdır. (Çatının) yanlarında ışığı geçiren küçük delikler vardır."[488]

Önemli yapılar arasında Tunca, Arda ve Meriç nehirleri üzerinde taştan yapılmış geniş ve yüksek köprüler de dikkati çeker.

Henry Blunt bu köprülerin sayısının dört olduğunu ve güney köprüsünden şehrin çok güzel göründüğünü ve Edirne'deki bu yapıların mükemmelliği ve güzelliğinin İstanbul'dan sonra ikinci geldiğini söyler.[489]

Evler ve Sokaklar

Evler alçak olup ahşap ve kerpiçten bazıları da tuğladan yapılmıştı. 1556'da M. d'Aramon, şehirdeki evlerin güzelliğinden bahsederken evlerin bahçeleri arasında duvar olmadığını bir bahçeden diğer bir bahçeye geçildiğini ve şehirde yabancılar

487 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, II, s. 56.

488 *A.g.e.*, II, s. 56.

489 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 21. Gemelli Careri üç nehir üzerinde üç köprü olduğunu yazar. (*A.g.e.*, s. 56)

dahil herkesin rahatlık ve hürriyet içinde yaşadığını yazar: "Bu şehirde çok güzel evler vardır. Dükkânlar ve her çeşit el sanatı bulunur. Bahçeler çok güzeldir. Şehire hoş bir görünüm verir. Şehirde sık sık salata yemeğe gidiyoruz, öyle ki istediğimiz şekilde ve mümkün olabilecek en büyük serbestî ve hürriyet içinde."[490]

Fakat 17. yüzyılın sonlarında Edirne'de evlerin ve sokakların bakımsız ve kirli olduğu anlaşılıyor.

1693'te Edirne'ye gelen Gemelli Careri evlerin ve sokakların durumunu şöyle tasvir eder: "Şehirde güzel hiçbir şey yoktur.... Sokaklar öyle kirlidir ki bir adam mutlaka çizme giymek zorundadır."[491]

Nüfus, Elsanatları ve Ticaret:

Şehirde nüfusun çoğunluğunu Türkler teşkil eder. Rum, Ermeni, Yahudilerden oluşan azınlıklar arasında da Rumlar çoğunluktadır. Şehirde Rum piskoposluğu ve çok sayıda Rum kilisesi vardır.[492] Ayrıca az sayıda "Valacians"[493] ve Çingeneler[494] şehirde yerleşmişlerdir.

Şehrin nüfusu sayıca her zaman aynı değildir. Çünkü Rumeli'de savaştan veya seferden dönen ordu kışı Edirne'de geçirir. Gelen askerlerle şehrin nüfusu artar. Bununla beraber 1693'te Gemelli Careri'nin verdiği bilgiye göre şehrin nüfusu yaklaşık 100.000 kadardır. 1600'e kadar Edirne nüfusunun 50.000 olduğu bilinir.[495]

Careri kışın askerlerin şehirde bulundukları sırada Edirne'deydi. Şehirdeki han ve kervansaraylardaki bütün odalara askerler yerleşmiş olduğundan geceleyecek yer bulamadığını

490 M. d'Aramon, *Le Voyage De Monsieurd d'Aramon*, s. 15.

491 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 55.

492 Nicolas de Nicolay, *Navigations...*, s. 265; Ch. D'Aramon, *Le Voyage De Monsieurd d'Aramon*, s. 15.

493 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 21.

494 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 56.

495 J.R. Lampe and M.R. Jackson *Balkan Economic History*, 1982, Indiana University Press, s. 27.

yazar: "O gece bir oda temin etmek benim için çok güçtü. İstanbul'da olduğu gibi birine ait bir odayı diğerine verecek bir Fransız da yoktu. Sokakta kalmak mecburiyetindeydim. Çünkü şehirde kalmak için herkese yetecek kadar yer yoktu. Pek az olan yerlere de seferden sonra 'İmparator'la (padişah) beraber şehirde kalan askerler yerleşmişti."[496]

Şehirde nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Türkler özellikle elsanatlarıyla uğraşırlardı.[497]

Nicolas de Nicolay Edirne'deki el sanatçıları ve imal edilen eşyaların dünyanın diğer yerlerindekinden çok üstün olduğunu kaydeder:

> "Özellikle bunlar (Türkler) çok mükemmel elsanatçılarıdır. Çünkü şehir her çeşit ticaret eşyası ve güzel el sanatı eserleri gemler ve diğer at koşumlarının satıldığı yerdir. Şehirde güzel ve mükemmel her şey yapılır. Özellikle demir ve çelik üzerine altın ve gümüş tel işlemeciliğiyle güzel deri, meşinler, kordonlar ve her çeşit halatlar ve dünyanın diğer yerlerinin hepsinin fevkinde olarak burada ilginç ve çok çeşitli her şey imâl edilir."[498]

El sanatı ürünleri olan bu eşyalar çeşitlerine göre ayrı yerlerde imal edilir ve her sanatçı kendi mesleğine ait olan aynı yerde ikamet ederdi.[499] Böylelikle kordoncular, meşinciler, halatçılar ve diğerleri kendilerine ait olan ayrı ayrı bölgelerdeydi.

Edirne'de yaşayan Yahudiler büyük ticaretle uğraşırlardı. Çok zengindiler. Önemli ticaret ve borsa işleri bunların elindeydi.[500]

---

496 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 56.

497 Nicolas de Nicolay, *Navigations...*, s. 265; J.R. Lampe & Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History*, Indiana University Press, 1982, s. 27.

498 *A.g.e.*, s. 265; Edirne'den ayrıca kumaş dokumalar İstanbul'a ve doğu şehirlerine gemilerle sevk edilirdi (J.R. Lampe & M.R. Jackson, *Balkan Economic History*, s. 27).

499 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 150.

500 Nicolas de Nicolay, *Navigations...*, s. 265.

Yönetimi

Edirne, Rumeli beylerbeyinin idaresi altındaydı. İstanbul'dan yani merkezden buraya bir kadı tayin edilirdi. Kadının birinci derecede görevi adaleti yerine getirmekti. Hâkim olduğu gibi ayrıca polis göreviyle de mükellefti. Bunun için büyük bir gelir alırdı. Edirne kadılığı kadılar arasında en yüksek mevkilerden biridir. Çoğunlukla Edirne kadıları İstanbul kadılığına atanırlardı. Şehrin asayişi ve güvenliğinin sağlanmasında görevli olan az sayıda Sipahi ve Yeniçeri Ağalarından emir alırlar ve yalnız ona itaat ederlerdi.[501]

Edirne ve İstanbul Arasındaki Küçük Şehirler

Edirne ve İstanbul arasındaki küçük şehirler görgü tanıklarına göre Edirne ve İstanbul arasındaki küçük kasabalar, hanlar, medreseler, şifahaneler ve köprülerle imar edilmişti. Burgaz ve Çorlu'dan sonra varılan Silivri tarihi bir şehir olup 16. ve 17. yüzyıllarda önemini kaybetmişti.

Küçük bir şehir olup eski adı "Selimbria"dır. Bu şehir çok eskidir. 17. yüzyılda şehrin eski kalesi ve surlarının kalıntıları tamamen harap olmamış bir durumdaydı. Şehir alçak bir tepe boyunca güneye doğru uzanır. Limanı kayalık olup emin değildi. Henry Blunt, körfezin diğer tarafında yuvarlak bir tepe üzerinde eski Heraklea şehrinin harabelerinin kaldığını yazar. 17. yüzyılda Çorlu işlek bir ticaret merkeziydi. John Covel'e göre burada 400 ev Rum nüfus, 20 yıl içinde 100'e düşmüştü. Ve bir kiliseleri vardı. Burgaz kasabasında nüfus tamamen Türktü. Dükkanların çoğunda en iyi pipo ve ağızlıklar satılırdı. Ayrıca buradaki büyük handa 100 yolcu kalabilirdi.[502]

---

501 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 150.

502 Henry Blunt; *A Voyage into the Levant*, s. 24; 1431 yılında B. Broquière Büyük Çekmece ve 1361'de Sultan Murad tarafından alınan Çorlu'nun Türklerin mülkiyetinde oldukları halde Silivri'nin bu tarihte Bizans imparatoruna ait olduğunu kaydeder. (B. Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, s. 140.); T. Bent, *Early Voyages and Travels in the Levant*, s. 181.

Malkara

Magara da denilen bu şehir bir dağın eteğinde kurulmuştur. Türkler, Rumlar ve Ermenilerden oluşan nüfusu 17. yüzyılın sonlarında 10.000 kadardı. Şehirde yedi cami ve altı kubbesi olan geniş bir bedesten vardır. Burada çok zengin çeşitli ve değerli mallar alınır ve satılırdı. Bir paşa veya sancak beyinin yönetiminde olan bu şehre 300 köy bağlıydı.[503]

⊙ Bursa

Konumu ve Önemi

Çok eski bir şehir olan[504] Bursa, Edirne ve İstanbul'dan önce Osmanlı devletinin payitahtıydı.[505] Bursa Sancağına bey sancağı da denildiği[506] gibi burası Hüdavendigâr Eyaletinin merkezidir.[507]

Uludağ'ın eteğinde kurulmuş olan şehirden Nilüfer Çayı geçer. B. Broquière 1431 yılında gördüğü bu şehri şöyle tasvir eder: "Bursa güzel bir şehir olduğu kadar aynı zamanda bir ticaret şehridir. 'Olimpea' (Uludağ) denilen bir tepenin eteğinde kurulmuş büyük bir şehirdir. Dağdan inen bir nehir şehrin birçok yerini dolaşır ve köylerin arasından geçerek akar."[508]

Surları, Kalesi ve Önemli Yapıları

Şehri çevreleyen surların uzunluğu yaklaşık 10.140 m. dir. Üzerlerindeki kitabelerden surların Bizans İmparatorları tarafından yaptırıldığı bilinmekteydi.

---

503 Gemelli Careri, *A Voyage Round the World*, s. 55.

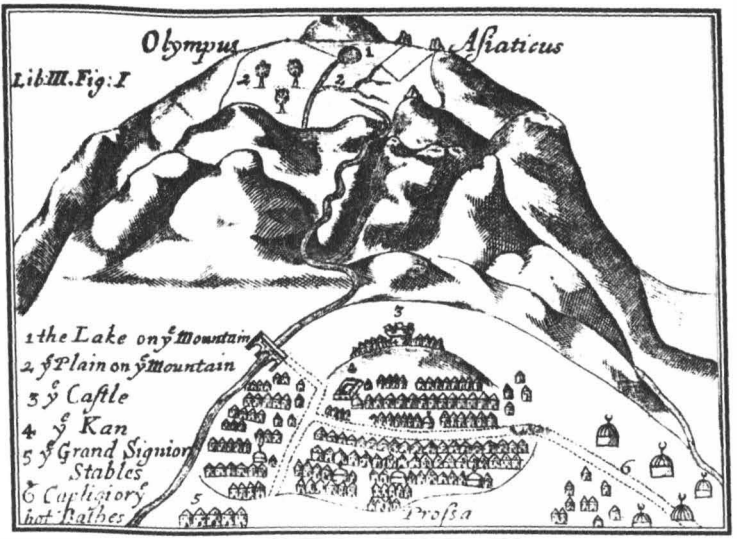
504 G. Wheler bu şehrin mitolojide eski Cium şehri olduğunu ve Herkül'ün arkadaşı "Hylas"ın şerefine burada "Hyla" şenlikleri yapıldığını, adınınsa Perseus'un oğlu Prusias'dan geldiğini yazar. (G. Wheler, *A Journey into Greece*, III, s. 214).

505 1326'da Osman Gazi tarafından fethedilmiş Orhan Gazi tarafından devlet merkezi yapılmıştır. (J.v. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, s. 7).

506 Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma* (haz. FR. Unat-M.A. Köymen), II, s. 585.

507 "Hüdavendigâr Eyaletinin merkezi Bursa'dır." (M. d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, VII, s. 275).

508 Betrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, s. 130.

Bursa (G. Wheler, 1675-1676, s. 214).

Şehrin kalesi 15. yüzyılda iyi durumda olduğu gibi askeri bir güce sahipti: "Şehrin alçak bir tepe üzerinde kurulmuş güzel bir kalesi ve kalenin surları içinde bin evle birlikte şehrin valisinin ikametgâhı bulunuyordu. Bu şehrin valisinin geliri II. Murad'dan 50.000 duka altını maaştı. Emrinde 20.000 asker vardı."[509]

17. yüzyılda seyyahların kaydına göreyse kırılmış sütunlar ve mermer kirişlerden oluşan eski şehrin kalıntıları gibi kale de yalnız duvarları kalmış bir harabe durumundaydı.[510] 1675 yılında George Wheler, şehrin güneydoğusunda olan bu kalede biri eski ve diğeri yeni iki saray olduğunu söyler: "Iyice yıkılmış olan eski sarayda şimdi mısır ayıklanıyor ve saraya un

509 Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, s. 132-133.

510 16. ve 17. yüzyıllarda şehrin askeri bakımdan stratejik bir önem taşımadığı anlaşılıyor. 15 Haziran 1512 yılında Sultan Ahmed'in oğlu Alaeddin, Dulkadir, Ramazan ve Turgudoğullarının binden fazla adamıyla Bursa'yı zaptettiği zaman asileri şehirden ancak şehir halkı çıkarabilmişti. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E.N. 5452).

hazırlanıyor. Diğer saray yeni olup padişahın buraya gelişi münasebetiyle on yedi yıl önce iki ay içinde inşa edilmiş küçük bir yapıdır. Hamamları ve ocaklarıyla bu sarayın bütünü iyi planlanmıştır. Çatısı ve duvarları yaldızlı ve boyalı güzel figürlerle süslenmiştir. Odalar Türk usulüne göre döşenmiştir."[511] Şehirdeki sosyal yapıların çoğu genellikle Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerine aittir. Çelebi Mehmed, Bursa'da bir imaretle medrese yaptırmıştır.[512]

II. Murad 1426 yılında Bursa'da bir cami ve imaretle bir medrese ve sağlığında kendisi için bir türbe yaptırmıştır.[513]

Risale-i Tezkiretülebniye'deki kayda göre 16. yüzyılda Bursa'da yaptırılmış olan Vezir-i Azam Ali Paşa Kervansarayı Mimar Sinan'ın eseridir.[514]

17. yüzyılda Bursa'ya gelen seyyahlar II. Murad'ın yaptırmış olduğu cami, medrese ve türbenin çok güzel yapılar olduğunu söyleyerek methederler. Şehirde seyyahların dikkatini çeken diğer bir yapı da eski Başpiskoposluk Kilisesi'ydi. Bu yapı hakkında ayrıntılı bilgiyi gene George Wheler vermektedir:

> "Kilise Rum haçı şeklinde yani kare planda olup mermerden inşa edilmiştir. Ortada ufak bir kubbesi vardır ve dört sütuna dayanmaktadır. Bu kilise şehrin alınması sırasında Türkler tarafından tamir edilmiş ve sütun başlıkları, sütun kaidesi yerine, sütunların kaideleri de sütun başlıkları yerine yerleştirilmiştir. Bu Türklerin, Hıristiyanlık üzerine hâkimiyetlerini gösteren bir alâmettir. Başka bir deyimle her şeyi baş aşağı çeviren hâkimiyetlerinin simgesidir. Kilise tamir edilerek sütunların kaide ve başlıkları da değiştirildikten sonra türbeye çevrilmiştir. Orhan Bey'in kutsal türbesi bu türbedir. Fakat Rumların 'kutsal yüceliş' adını verdikleri kilisenin altar yeri olduğu gibi bırakılmıştır. Burada yarım daire şeklinde biri diğerinin üstünde olarak üç sıra oturma yeri var-

511 G. Wheler, *A Journey into Greece*, II, s. 214.

512 Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma* (haz. F.R. Unat-M.A. Köymen), s. 551.

513 *A.g.e.*, s. 677-679.

514 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 114.

dır. Eskiden burası kiliseyken birinci sıraya patrikler ve başpiskoposlar, ikinci sıraya papazlar ve üçüncü sıraya da kilisenin ileri gelenleri otururdu. Bunun hemen yanında Bayezıd'ın şehzadelerinin türbesi vardır."[515]

Nüfus, Evler ve Ticaret

16. ve 17. yüzyıllarda şehrin nüfusu Türkler, Yahudiler, Ermeni ve Rumlardan oluşuyordu. 1675 yılında şehirde 40.000 Türk, 12.000 Yahudi ve az sayıda Ermeni ve Rum yaşamaktaydı.[516] Burada Ermeni ve Rumların sayıca az olmasının nedeni şehrin Türkler tarafından alınışında şehir sakinleri olan Hıristiyan ahalinin direnmesi yüzünden şehir alındıktan sonra Hıristiyanlardan çift haraç alınması ve şehir surları içinde yerleşmelerine izin verilmemesindendir.

Hıristiyanlar şehrin çevresindeki köy ve kasabalarda yaşarlardı.[517] Türklere ait sayfiye evleri de şehrin dışında olmakla beraber bu evler bahçeleri ve mükemmel yapılarıyla dikkati çekiyordu: "Burada Türklerin alelâdeden çok asilâne yaşadıkları görülüyor, onların sayfiye evleri şehrin dışındadır. Ben bunlardan birini gördüm, gölgeli yollar, kameriyeler, çeşmeler ve içinde balıklar yüzen sunî havuzlarla güzel bir şekilde planlanmıştı."[518]

Bursa 15. yüzyılda olduğu gibi 16. ve 17. yüzyıllarda da yoğun bir ticaretin uğrak ve geçit yeridir. İzmir, Halep ve çoğunlukla İran'dan İstanbul'a giden kervanlar buradan geçerlerdi. Şehirde çok iyi durumda üç veya dört han vardı. Bunlar iki kat üzerine inşa edilmiş olup her odanın üzerinde kurşun kaplı

---

515 G. Wheler, *A Journey into Greece*, III, s. 216.

516 G. Wheler, *A Journey into Greece*, III, s. 215; J.P. Tournefort, *Vayaged'un Botaniste*, s. 298.

517 "Bursa'dan 4 veya 5 mil (7-8 km) uzakta olan Philadar şehrinde nüfus yalnız Hıristiyanlardan oluşmaktadır." (G. Wheler, *A Journey into Greece*, III, s. 215); 1486 tarihli belgeye göre Bursa civarındaki Hıristiyan köylüler haraç ve vergilerini ikişer kat öderlerdi. (Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 637), 681-682; *Hoca Saadettin Efendi*, I, s. 50.

518 *A.g.e.*, s. 216.

bir kubbe vardı. Pazarlar, bedestenler de iyi inşa edilmişti ve tacirler için her çeşit ticaret mallarıyla doluydu.[519]

Buraya çoğunlukla İran'dan ipek ticareti yapan İran tacirleri geldiği gibi Venedik ve Ceneviz tacirleri de gelirlerdi.[520] Bursa'ya İzmir ve Halep üzerinden çok miktarda İngiliz kumaşı getirtilirdi.[521] Ayrıca Bursa'da büyük miktarda ipek imal edilirdi. Şehrin çevresindeki ovalar ipek kozalarını beslemek için dut ağaçlarıyla doluydu.[522]

İpekli kumaşlar ve mücevherlerin satıldığı Bursa çarşısından başka şehirdeki diğer bir çarşıda pamuklular, pamuk ve şehrin en önemli ticaret mallarından biri olan beyaz sabun satılırdı. Burada kadın ve erkek Hıristiyan köleler de satılmaktaydı.

Doğal Güzellikleri

Şehir meyva bahçeleri ve çam ağaçları, şifalı suları ve kaplıcalarıyla 17. yüzyılda seyyahlar tarafından en güzel şehirlerden biri olarak tanımlanır: "Bu şehir akla gelebilecek en güzel şeylerden biridir. Şehir ovaya bakan tarafında dut, ceviz, kestane ağaçlarıyla dolu olduğu gibi şehre giden yolun her iki tarafında bahçeler vardır. Şehrin ötesinde kestane, çam ağaçlarıyla kaplı yemyeşil dağ yükselir."[523]

---

519 "Bursa pazarında her çeşit ipekli kumaşlar, kıymetli taşlar ve çok sayıda inciler, pamuklu kumaşlar ve daha pek çok sayıda satılır." B. Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, s. 132-133.

520 Bentrandon Broquiere, *Le Voyage d'Outremer*, s. 135; "Darende-i mîsal-i şerif kulum Ahmed'i Bursa'da gümrük yasağın etmeğe gönderdüm, ve buyurdum ki, varub olub-gelmiş kanun üzre müslimanlardan ve haraçgüzardan ve Venedik'ten ve Ceneviz'den ve Sakız'dan ve gayrı yerlerden gelen tacir kâfir, getürüb satdukları kumaştan yüz akçada üç akça gümrük ala..." ("Bursa'da olan Gümrük Yasağı Hükmi Sureti", *Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 40).

521 G. Wheler, *A Journey into Greece*, III, s. 216.

522 *A.g.e.*, s. 216; "Ve herkim Burasa'dan ve Tokat'tan ve Tarabozan'dan ibrişim getürürse..." [İstanbul'da olan İbrişim Yasağı Hükmi (Sureti), *Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger, H. Inalcık), s. 43].

523 G. Wheler, *A Journey into Greece*, III., s. 204; Çevresindeki köylerde hayvancılık, tarım, bağcılık ve balcılık yapılırdı. (Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 4).

Şehirde bol yiyecek ve meyvalardan başka dağdaki göl ve diğer göllerde tatlı su balıkları vardı. Bunlar çoğunlukla sazan balığı, alabalık ve yılan balığıdır. Ayrıca Uludağ ve diğer tepelerde çok ilginç çeşitli bitkiler vardı.[524]

Şehir dışındaki şifalı kaplıcaların 17. yüzyıldaki durumunu Polonyalı Simeon anlatır:

> "Şehir dışında kral yapısı muazzam şifa verici ılıcalar ve kaplıcalar vardı ve müteaddit yerden sıcak ve şifalı sular fışkıran bu kaplıcalara bir defa giren suyun bolluğundan duyduğu rahatlığa kapılarak bir daha çıkmak istemez. Kaplıca duvarları kâmilen çiniyle kaplanmış, zemini mermerle döşenmiş üstlerine de kilise gibi büyük kubbeler bina edilmişti. Kaplıcanın içi o kadar pâk ve berrak tutuluyordu ki bir kıl bile göze çarpmıyordu. Bu büyük binaların biraz ötesinde onu mütacaviz küçük kaplıcalar vardı."[525]

Şehrin suyu civarda önemli bir nehir olmadığı halde Uludağ'dan eriyen karlarla beslenen çok sayıda kaynak suyu nedeniyle boldur. George Wheler suların bolluğunu dereler ve köprüleri şöyle tasvir eder:

> "Hiçbir yerde bu kadar çok çeşme ve daha büyük su kaynakları görmedim. Bunlar dağdan gelen sularla beraber iki küçük dere meydana getirirler. Birinden şehre girerken geçtik ve diğerinden bir köprü üzerinden geçtik. Bu köprü dağa doğru olup şehrin kuzeydoğusundaydı. Bundan biraz ileride bir köprü daha vardır. Her iki köprü de Bursa'yı sayfiyelerine bağlar."[526]

Yönetimi

Bursa kadısı şehrin hukuki, sosyal ve ekonomik işlerinin yönetiminden sorumlu en yüksek makam sahibiydi. Bursa

524 *A.g.e.*, s. 217.

525 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 16-17; J.P. Tournefort *Voyage d'un Bataniste*, s. 301

526 G. Wheler, *A Journey into Greece*, III, s. 216.

Nâ'ibi kadının yardımcısıydı. Şehrin asayiş ve bakımından subaşı sorumluydu.[527]

Mudanya

Bu devirde Mudanya, idari bakımdan Bursa'ya bağlı olup önemli bir liman ve ticaret şehridir.[528] Bursa'ya kervanlarla gelen ipekli, yünlü ve pamuklu gibi çeşitli büyük kumaş ticareti Mudanya Limanı'ndan İstanbul'a sevk edilirdi. Ayrıca Bursa ve Mudanya'nın çevresindeki verimli ovaların ürünü olan meyva ve sebzeler de Mudanya Limanı'nda İstanbul'a satılmak üzere gemilere yüklenirdi.[529] Mudanya Limanı'nın Akdeniz ve Karadeniz Limanları'yla da ilişkisi olup Mudanya'ya Akdeniz ve Karadeniz'den ticari mallar getiren gemiler gelirdi.[530]

17. yüzyılda Mudanya'nın nüfusu 5 veya 6 bin olup burada yaşayan Rumlar, Yahudiler ve Türkler ticaretle uğraşırlardı. Şehrin genel görünümü küçük bir tepe üzerinde çeşmeler, bağlar ve meyva bahçelerinden oluşuyordu.[531]

⊙ Manisa

Konumu ve Önemi

Şehir Gediz Nehri'nin aktığı ovanın ucunda dağın yanında kurulmuştur. Şehrin ortasında da yüksekçe bir tepe vardır.

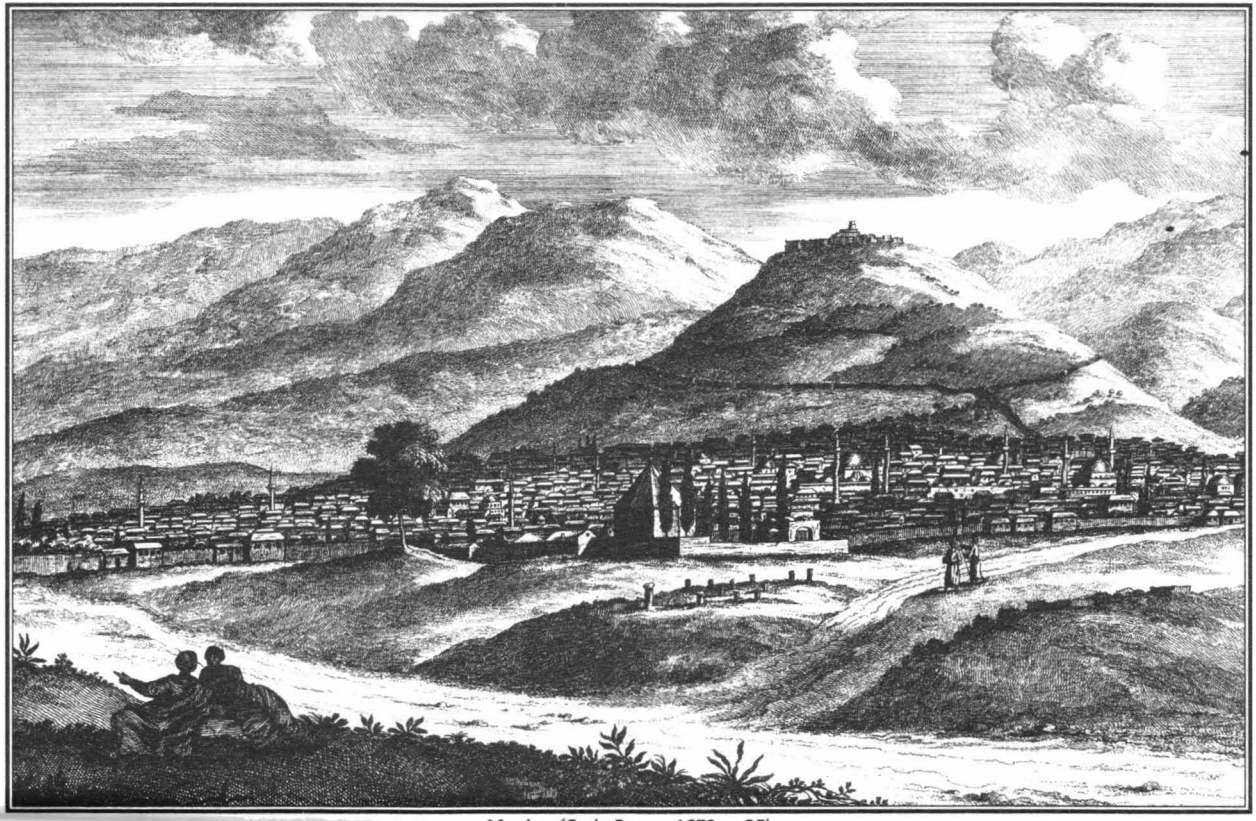
527 Lütfî Paşa, *Tevârih-i âl-i Osman*, s. 204; 1701'de Tournefort, şehrin güvenliğinden sorumlu bir yeniçeri ağası ve emrinde 250 yeniçeri olduğunu (Tournefort, s. 300).

528 "....Ve buyurdum ki, Burusa'nun kadısı ve nâ'ibi ve kethadesi merhum babaın zamânından berü olub-gelmiş kânûn üzre bunların işine gereği gibi onat yardım edeler. Ol iskelenün re'isleri ve gemicileri bunlardan yük gizlemeyeler ve kaçurmayalar ve bunlardan desturunsuz yük koymayalar ve çıkarmayalar..." ("Mudanya iskelesinün Yasağı Ilükmi Sûreti" *Kanunname-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 60).

529 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 60.

530 *Kanunnâme-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 48.

531 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 60; Mudanya'da 190 Hıristiyan'ın bağcılık yaptığı bilinir (Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 646); 1675'te şehirde geceleyen George Wheler, buradaki iki katlı ve müstakil odaları olan, hanım yolcular için uygun olduğunu yazar. (George Wheler, *A Journey into Greece*, s. 213).

Manisa. (C. de Bruyn, 1678, s. 35).

1678'de Cornelius de Bruyn bu tepe üzerindeki kale ve surlarla eski sarayın durumunu anlatır: "Bu dağ üzerinde çok eski olduğu anlaşılan bir kale görünür. Dağın çeresinde üç sur vardır. Bu surlar dağı çevreler. Yola çok yakın olanı en aşağıda olanıdır. Dağı tamamen çevreler. Diğer ikisi bu büyük surun bir kısmıdır. Dağın solunda ve eteğinde padişahın eski sarayı görülür."[532]

Fatih Sultan Mehmed, Kanunî Sultan Süleyman, III. Murad ve III. Mehmed Şehzadelikleri sırasında Vali olarak bulundukları Manisa Sancağından gelerek hükümdar olmuşlardır.[533]

II. Selim devrinden itibaren şehzade sancağı olarak yalnız Manisa kalmış ve buraya veliaht şehzadeler vali olarak gönderilmiştir.

1583'te III. Murad'ın oğlu şehzade Mehmet iki bin kişilik maiyyetle Manisa Sancağına vali olarak gönderilmişti.[534]

Nüfusu, Şehrin Önemli Yapıları ve Yönetimi

17. yüzyılda Manisa büyük bir şehirdi. Nüfusça kalabalıktı.[535] Nüfusun çoğunluğu Türklerden oluşmakla beraber Polonyalı Simeon'un verdiği bilgiye göre şehirde "birkaç yüz hane" Ermeni yaşıyordu.[536] İzmir'den İstanbul'a giden kervanlar bu şehirden geçerdi. Şehirdeki azınlıkların ticaretle uğraştıkları bilinir. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi Manisa'da da dükkânların hepsi ahşaptan yapılmıştır.[537]

Şehirde II. Murad devrine ait yapılarla pek çok cami arasında Sultan Murad Han Camii ve imareti Mimar Sinan'ın eserleridir.[538] Ayrıca burada biri dağın üzerinde diğeri düzlükte ah-

---

532 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 36; II. Murad, zaman zaman Manisa'da ikamet ederdi. (Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, II, s. 647)

533 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 128.

534 *A.g.e.*, s. 127.

535 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 36. Mahallelerinin sayısı elli dördü bulmuştu. (İ. Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, Manisa, 1946).

536 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 18.

537 De Bruyn *Voyage au Levant*, s. 36.

538 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 82 ve 106.

şaptan yapılmış iki Ermeni Kilisesi de vardı.[539] Diğer şehirlerde olduğu gibi Manisa'da da sosyal ve hukuki işler bir kadı tarafından yönetilirdi.

⊙ Amasya

Konumu ve Önemi

İki tepe üzerinde yer alan şehrin ortasından Yeşilırmak akar. 16. ve 17. yüzyıllarda Amasya eyalet merkezi ve bir ordugâh şehri olarak önemini korumuştur.[540]

Şehire bakan yüksek tepe üzerinde pek büyük bir kale vardır. Burada İranlılara[541] ve Anadolu'daki aşiretlere[542] karşı devamlı bir askeri kuvvet bulunurdu.[543]

Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezıd devirlerinde Amasya

---

539 Polonyalı Simeon'un burada Fırnuzlu Hagop adında bir piskoposla iki papaz olduğunu yazar. P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 18; Yahudilerin 3 Sinagogu ve Rumların da 1 kilisesi vardı. (J.P. Tournefort, *Voyage d'un Botaniste*, s. 312-313.

540 Busbecq, *The Turkish Letters*, s. 56; Amasya Anadolu vilâyetinin merkez şehriydi (Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme*, Ankara, 1990, s. 384).

541 Şah Ismail 1500'de doğu ve güneyden gönderdiği halifeleriyle Anadolu'da propaganda yaptırıyordu. (Celâlzade Mustafa, *Selimnâme*, varak 39/b) 1503'te Şah Ismail Erzincan havalisine geldi. Bütün Anadolu'yu istilâ edeceğini ilân etti. Erzincan halkı hükümetten yardım istedi. (Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 247). 1511'de Şahkulu ve adamları Antalya'yı yakıp yıkmışlar, Anadolu beylerbeyi Karagöz Paşa'yı mağlûp ve esir ederek kazığa vurmuşlar 21 Nisan 1511'de şehid eylemişlerdi. (Rüstem Paşa, *Tevarih-i Âl-i Osman*, s. 151) II. Bayezıd bunun üzerine Hadım Ali Paşa'yı serdar tayin etmiş, Hadım Ali Paşa dört bin sipahi, dört bin Yeniçeri'yle Anadolu'yu geçmiş 1511 (917) de Amasya civarında Gelgedilen sahrasında Amasya valisi Şehzade Ahmed'i ordusuna katılarak İran kuvvetlerine karşı harekete geçti (Hoca Saadettin Efendi, *Tac'üt Tevarih*, II, s. 174).

542 Devletin İnebahtı, Koran ve Modan seferleriyle meşgul olmasından istifade eden Karamanoğlu İbrahim Bey'in yeğeni çocukluğunda sığınmış olduğu İran'dan Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine girerek isyana hazır bir durumda olan Turgutlu ve Varsak aşiretleriyle anlaştı. İçel'de toplanarak Lârende taraflarını yakıp-yıktılar. Amasya valisi Şehzade Ahmed kendi askerini toplayarak Lârende üzerine yürüdü. (Hoca Saadettin Efendi, *Tac'üt Tevarih*, II, s. 105)

543 Busbecq, *The Turkish Letters*..., s. 56.

Veliaht Şehzade Sancağı olmuştur. II. Bayezıd cülûsundan önce şehzadeliği sırasında Amasya sancak beyiydi.[544] Cülûsundan sonra da ikinci şehzadesi "Veliahd-ı Saltanat" olan Şehzade Ahmed 1481-1513 yılları arasında Amasya Valiği yapmıştır.[545] Ancak Yavuz Sultan Selim'in cülûsundan ve Şehzade Ahmed'in isyanıyla Yenişehir savaşında yenilerek öldürülmesinden[546] sonra veliaht şehzadelerin Amasya'ya vali olarak gönderilmedikleri anlaşılıyor.[547] Diğer şehzade sancaklarında olduğu gibi Amasya valiliğinin devlet adamları ve kumandanlardan oluşan bir Divanı vardı. Bu Divan'ın üyeleri Vezir, Nişancı, Kapucubaşı, Defterdar, Silâhdar, Azablar Ağası ve Sipahiler Ağası'dır.[548]

Antik Eserler ve Önemli Yapılar

Busbecq, 1555'te Amasya'ya geldiği zaman şehre bakan ve şehrin kalesinin bulunduğu yüksek tepe üzerinde eski "Cappadocia" krallarına ait kalıntıların geniş bir alana yayılmış olduğunu yazar.[549]

---

544 İsmail Beliğ-i Burusevî, *Güldeste-i Riyaz-ı Irfan*, s. 56; Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, s. 799.

545 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, s. 233 ve 250; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, s. 14; Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, s. 269.

546 Rifat Efendi, *Nakdu't Tevarih*, s. 473.

547 "...Selim Han valii Sultan mesrurun tahtgâhına cülûs itdikte biraderi şehzade-i mezburun mansıbı Amasya'yı Davut Paşazâde Mustafa Bey'e ihsan ettiği...." (İsmail Beliğ-i Burusevî, *Güldeste-i Riyaz-ı Irfan*, s. 56) Bu tarihten itibaren önce Saruhan daha sonra Manisa Veliahı Şehzadelerin sancağı olmuştur. Diğer şehzadelerin zaman zaman Amasya'ya vali olarak gönderildiği de biliniyor. Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezıd Amasya'ya vali tayin edilmişti: "...Bayezıd Karaman valiliğinden merkezi Amasya olan Rum bölgesi Valiliğine tayin olundu..." (J. von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 34)

548 "910 senesinde Sultan Ahmed'in erkân-ı Divan'ı şunlardı: Vezir Yularkısdı Sinan Paşa, Nişancı Münirî Çelebi bin Yusuf, Silâhdar Mahmud Bey bin Abdâh, Kapucubaşı Farih bin Abdâh, Azablar Ağası Hevacedide bin Oğuz, Sipahiler Ağası Hacı Şâdi Bey, Defterdar Mehmed Çelebi..." (Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, s. 100); "Hacı Beyzade Taci Bey Bağdad'dan gelüb şahzedenin Nişancıbaşısı oldu..." (*A.g.e.*, s. 235)

549 Busbecq, *The Turkish Letters...*, s. 57.

Şehirdeki önemli yapılar çoğunlukla Şehzade Ahmed'in valiliği zamanında inşa edilmiştir. Başka bir deyimle II. Bayezıd devri mimarî eserleridir.[550]

Küçük bir yapı olmakla beraber bu devir mimarisinin Amasya'da ilk örneklerinden biri olan Saman Pazarı'ndaki "mescid-i şerîf" "Amasya ayanı ve ticaretinden" Şeyh Hamid oğlu hevace Süleyman Çelebi tarafından yaptırılmıştır.[551]

Amasya'yı güzelleştiren yapılar bu mescitten sonra inşa edilmiştir. Safiler denilen cami ve dâr-el Hâdis Hacı Sinan oğlu Abdâh Paşa tarafından yaptırıldı. Şamlılar adını taşıyan iki medreseyi Büyük Kapu Ağası Hüseyin Ağa'yla Küçük Kapu Ağası Ayas Ağa yaptırmıştı. Mehemmed Paşa'nın cami ve medresesiyle Ayas Paşa'nın Camii gene bu yapılar arasındadır.

Ayrıca II. Bayezıd'ın Amasya'da yaptırdığı cami, medrese, mektep ve imaret vardır.[552]

Evler ve Sokaklar

Busbecq Amasya'daki sokaklar ve evleri anlatır:

> "Amasya'nın ne evleri ne de sokakları güzeldir. Evler İspanya'daki gibi kilden yapılmıştır. Çatıları düzdür. Çatılar, çatıaltındaki üçköşeli yan duvar olmaksızın aynı kilden yapılmıştır. Eğer yağmur veya rüzgârdan çatı bozulursa, antik bir sütunu öne, arkaya doğru yuvarlayarak çatı üzerinde sathı tekrar düzleştirirler. Yazın ev sakinleri çatı üzerinde açık havada uyurlar. Yağmur bu bölgede çok olmadığı gibi sık da değildir. Fakat yağmur yağınca çatılardan düşen parçalarla her yer çamur olur."[553]

---

550 Tarihi belgeler ve kaynaklarda Mimar Sinan'ın Amasya'da bir eseri olduğuna dair herhangi bir kayıt görülmedi.

551 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, s. 234.

552 A.g.e., s. 236; Amasya'da hayır için yaptırılmış binalardan biri de Yâvedud diye bilinen Salacak Hatun zaviyesidir. (Başvekâlet Arşivi, No. 163, T. 990 (1582).

553 Busbecq, *The Turkish Letters*..., s. 57.

Nüfus, Sosyal Yapı ve Sosyal Yaşam

1499-1500 yılına kadar Amasya'da Sünnî Müslümanlar çoğunluktaydı. Şehirde şiî mezhebinde olan hemen hemen yok gibiydi.[554] Ancak bu tarihten sonra Amasya'ya Acemler gelip yerleşmeye başlamışlardır. Gelen Acemler, Hasan ve Hüseyin evlâdını sevmek anlamına gelen "Âl-i Âbâ"dan ve İran edebiyatının üstün güzelliğinden konuşarak buradaki Sünnî Müslüman Türkleri etkilemeye çalışıyorlardı.

Bununla beraber bu tarihe kadar Amasyalı ulema, şair ve müzisyenlerle Amasya kültür ve sanat şehri olarak bilinirdi. Buraya Bağdat'tan, Horasan'dan, Iran'dan bilginler ve şairler gelir, Amasyalı bilginler ve sanatçılarla en güzel eserleri ortaya koymakta yarışırlardı.

II. Bayezıd devrinde, Bayezıd'ın şehzadeliği sırasında valiliğini yaptığı Amasya şehrinden birçok ulema İstanbul'da devlet işlerinde önemli mevkilere getirilmişlerdir.[555]

Gene bu devirde Amasya'da Türk şairlerinden Çeşmî Ahmed Çelebi, Mühr-i Hatun, Şermî, Naganî, Kâmi, Tokatlı Melih pek ünlüydüler.

Musikişinaslardan Baba Mehmed Çelebi bin Udî, Abdi Çavuş bin Tanburî, Sünbül Ahmed Bey, davudî sesiyle tanınmış Süleyman Dede şairler kadar ünlüydüler.[556]

Ancak Amasya'ya gelen Acemlerin zamanla şehirde sayılarının artması, Sünnî halkı baskı yaparak etkilemeleri, Vali Sultan Ahmed'inse İran edebiyatına olan sevgisi dolayısıyla tehlikeyi görmeyerek Acemlere ilgi duyması sonucu 1510 yılında Amasya'da Sünnîlerle Şiîler arasında kanlı bir çarpışma oldu.[557] Bu olaydan sonra şehir kültür ve san'at faaliyetleri bakımından önemini kaybetmeye başlamıştır.

---

554 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, s. 243.

555 "Sultan Bayezıd cülûsunda Amasyalı Ishak Paşa Vezir-i Azam oldu..." (Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, s. 234) "Amasyalılardan Şeyh ül Islâm Eftalzade Hamideddin Efendi Istanbul'da vefat edüp yerine diğer Amasyalı Cemal oğlu Alâeddin Efendi Şeyh ül Islâm oldu.." (Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, s. 241)

556 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, s. 241.

557 *A.g.e.*, s. 243.

Yönetimi

Şehirdeki sosyal ve hukuki işlerin yürütülmesinden sorumlu en yüksek makam Amasya kadılığıydı. Amasya Naibi de kadının yardımcısı ve temsilcisiydi.

Daha sonra 1498'de (903) Amasya'da ilk Nakib el Eşraflık kuruldu.[558] Şehirdeki dini meseleler için danışılacak en yüksek makam Amasya Müftülüğü'ydü. Ayrıca şehirdeki önemli binaların bakımı, gelir ve masraflarını kontrol eden ve denetleyen bir Bina Emini vardı.[559]

Ticari ve Mali Durumu

Amasya'da bir darphane vardı.[560] Ayrıca Tokat'tan ve İran'dan olduğu gibi Amasya'dan da Bursa'ya ibrişim sevk edilirdi.[561]

ANADOLU'DA TİCARİ ÖNEMİ OLAN ŞEHİRLER

⊙ Tokat

Konumu ve Önemi

Şehir, yüksek bir dağın eteğinde vadide kurulmuştur. 16. ve 17. yüzyıllarda el sanatları ve ticaretin Doğu'da en parlak merkezlerinden biri olan bu şehir binaları ve doğal güzellikleriyle İmparatorluğun en önemli şehirlerinden biri olarak görülüyordu. Tavernier Tokat için: "Türkiye'nin en iyi şehirlerinden biridir," der.[562]

---

558 "Şimdiye kadar Osmanlı ilinde bulunan ve hariçden gelen saadat aleviyenin nasiblerine ve dualarına bakalar her memleketin kadısıydı. Osmanlı devletinde bu hususata riayet etmek üzere bir nikabel-i eşraf mesnedi ihdas edildi. Sultan Bayezıd'ın Amasya'da muallimi ve Amasya müftüsü olan Horasanlı oğlu Elseyyid Abdâh Efendi'nin mahdumu Amasyalı Emir-i Mahmud Efendi ilk nakib-el-Eşraf alub Amasya'da Nakib-el-Eşraf Kaymakamı da 903 senesinde bunun amcası olan ulemadan Elseyyid Efendi oldu." (Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, s. 242)

559 *A.g.e.*, s. 236.

560 Busbecq, *The Turkish Letters...*, s. 49; Kanunnâmede darabhâne şeklinde geçmektedir. (*Kanunnâme-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 23.

561 *A.g.e.*, s. 41.

562 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 10.

Sokaklar, Evler ve Önemli Yapılar

Şehirde sokaklar çok dar olmakla beraber evler çok iyi inşa edilmişti. Çoğu iki katlıydı. Bedesten, bitpazarı, kuyumcu çarşısı ve hanlar tamamen kâgîr yapılardır. 1701 Ekimi'nde Tokat'a gelen Fransız seyyah Tournefart, sokakların ve kaldırımların çok düzgün ve iyi döşendiğini bu yüzden sokaklarda yağmur sularının birikmediğini yazar.[563]

Tavernier çok sayıda cami arasında çok muhteşem ve yeni olanının yanında güzel bir kervansaraydan bahseder. Bunun 1631 yılında İbşir Paşa tarafından yaptırılmış olan Voyvoda Hanı[564] olduğu anlaşılıyor.

Nüfus

Bu büyük şehirde nüfus çoktu. Tavernier, Tokat'ta ikamet eden Türklerin bu şehirde yaşayan Ermeni, Rum ve Yahudilerin "efendisi" olduğunu söyler.[565] Anlaşılıyor ki Türkler burada kadı, molla gibi idareci sınıfı oluşturuyordu.

Tokat'ta Hıristiyanların on iki kilisesi vardı.[566] Bunlardan sekizi Ermenilere ait olup Ermeni nüfusu 500 haneydi.[567] Burada yaşayan Hıristiyan azınlık el sanatlarıyla uğraşırdı. Hepsi usta demircilerdi. Tokat ve civarında imal edilen mavi marokenler çok ünlüydü. 17. yüzyılın sonlarında şehrin nüfusunun daha da arttığı anlaşılıyor. 1701'de Fransız Seyyah Tournefart, şehirde 20.000 bin Türk aile, 4 bin Ermeni aile, 300-400 Rum aile yaşadığını yazar.[568]

---

563 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 86-87; J.P. Tournefort, *Voyage d'un Botaniste*, II, s. 282.

564 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VII, s. 237.

565 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 9.

566 *A.g.e.*, s. 9.

567 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 86-87; J.P. Tournefort, *Voyage d'un Botaniste*, II, s. 283.

568 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 11.

Şehrin yakınından Yeşilırmak akar. Bu nehirden Tokat'a çok güzel bir taş köprü üzerinden geçilirdi.[569] Şehrin kuzeyinde geniş ve verimli bir vâdi uzanır. Burada ve vâdiye bakan dağın iki yamacında üç sıra halinde üst üste kurulmuş Rum, Ermeni ve Türk köyleri vardı.[570]

Köylerin sakinleri bağcılık ve meyvacılık yaparlardı. Tokat'ta her çeşit meyva bol olup şarapları mükemmeldi. Burası Asya'da en iyi kalite safranın yetiştirildiği yegâne yerdi. Buradan Hindistan'a sevk edilirdi. Bu bölgede ipek yetiştirilir, bunun yılda 3 veya 10 yük kadarlık kısmı Tokat'ta tüketilirdi. Fazlası İzmir'e götürülerek orada satılırdı. Tokat'taki Ermeni ipek tüccarlarının Tournefart'a verdiği bilgiye göre İzmir'de 1 batman (6 okka) ipek 30 écus (altın) ederdi. İran sınırında buna 20 écus verirlerdi. Bu yüzden Tokat'taki ipek tüccarları ipeği İzmir'e satmayı daha kârlı bulurlardı. Tüccar 1 batman yükten 3 écus kâr ederdi.[571]

Tokat, bu devirlerde doğunun en büyük geçiş ve uğrak yerlerinden biriydi. Buraya Sinop, İzmir, İstanbul, Bağdad, Diyarbakır ve İran'dan sayısız kervan gelirdi. İran'a gidecek kervanlar Tokat'ta ayrılırdı. Şehrin çıkışında İstanbul'a gidecek kervanlara sağda,[572] İzmir'e gidecek kervanlar solda yer alırdı.

Tokat şehrinin çıkışında bir tahsildar kervanların develerini, atlarını ve mallarını sayar ve her deve yükü mal için bir Riyale'nin dörtte birini alırdı. Atlar için bundan daha az alınır ancak insanla yük taşıyan deve ve atlardan para alınmazdı. Tokat'ta yapılan bakır tencereler, fincanlar ve şamdanlar İstanbul'a ve Mısır'a satılırdı. Burada çok üretilen sarı maroken deriler karadan Samsun limanına, oradan da gemilerle Kösten-

569 *A.g.e.*, s. 9.

570 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 86-87.

571 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 10; J.P. Tournefort, *Voyage d'un Botaniste*, II, s. 283-284.

572 Tokat'tan İstanbul'a gidecek kervanlarda ibrişim sevk edilirdi (*Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 41-43).

ce'ye taşınır, Eflak'daki Kalas'ta satılırdı. Ayrıca Tokat'ta dokunmuş bez kumaşlar Akdeniz'de çok alıcı bulurdu.[573]

Yönetimi ve Güvenliği

Tokat şehri valide sultanların iktasıydı. Burada ancak bir Ağa ve Kadı vardı. Bunlar padişahın adına şehri yönetirlerdi. Sivas'ta ikamet eden beylerbeyinden emir alırlardı. Tokat bir sancak beyliğiydi.[574]

Şehrin kalesi çok eski olup şehre bakan yüksek dağın üzerinde inşa edilmişti.[575] Burada şehrin güvenliğini sağlamakla görevli askeri bir kuvvet vardı. Tourne Fort'un yazdığına göre bu kuvvet yeniçeri ağası, 1000 yeniçeri ve birkaç sipahiden oluşuyordu.

⊙ Diyarbakır

Konumu, Surları, Kalesi ve Çevre Uzunluğu

Diyar-ı Bekir denilen ve bir adı da Amid olan Diyarbakır şehri Dicle Nehri'nin batısında bir tepe üzerinde kurulmuştur. Şehir yetmiş iki kuleli çift sıra surla çevrilidir. Bu surlardan dışarı açılan üç kapısı vardır.[576] Kalesi taştan inşa edilmiş sağlam ve güzel bir yapıdır. 16. yüzyılda şehrin çevre uzunluğu yaklaşık altı veya yedi kilometreydi.[577]

Şehirdeki Önemli Yapılar

Burada eskiden kilise olan "çok güzel" bir cami olduğu gibi[578] *Tuhfet'ül mi'marin*'deki kayda göre Izkender Paşa Camii, Sofu Mehmed Paşa Camii, Behram Paşa Camii, Hadım Ali Paşa Ca-

---

573 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 9; J.P. Tournefort, Voyage d'un Botaniste, II., s. 283-284.

574 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, s. 238; Buradaki Ağa voyvoda mevkindeydi (Başvekâlet arşivi No. 7809, T. 1682 tarihli belgede Tokad voyvodası Mehmet Ağa'nın çiftçiye ödediği ücret yazılıdır).

575 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 9.

576 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 246.

577 "Şehir çok büyük olup çevresi 4-5 mil uzunluktadır." M. d'Aramon, *Le Voyage de M. d'Aramon* (ed. Ch. Schefer), s. 93.

578 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 246.

mii ve medresesi, Melek Ahmed Paşa Camii Mimar Sinan'ın eserleridir.[579] Şehirde kâgir yapılı iki Ermeni kilisesi de vardı.[580] Şehirdeki kervansaraylar arasında Hasan Paşa Hanı üç kat üzerine kâgirden inşa edilmiş büyük bir binaydı. Her katta "birçok" odası ve çeşitli renklerde boyanmış demir bir parmaklıkla çevrili güzel bir havuzuyla zemin katın altında beş yüz atı barındıracak genişlikte iki büyük ahırı vardı.[581]

Tavernier, Diyarbakır'daki kervansaraylarda bir oda için aylık 3 veya 4 "piastre" (kuruş) ödendiğini bu yüzden İran'a gidecek olan kervanların Diyarbakır'a "bir çeyrek saat uzaklıkta" bulunan bir köydeki kervansarayda geceleddiklerini yazar.[582] Diyarbakır gelip geçen kervanlar için uğrak yeri olmadığından şehirdeki kervansaraylarda özellikle buraya gelen yolcularla bu şehirde ticaret yapan tacirlerin kaldığı anlaşılıyor.[583]

Suyu ve İaşesi

Şehrin kuzeyinde Dicle Nehri'nin küçük bir kısmından ayrılmış olan su kanalla şehre getirilmiştir. Toprakları çok verimli olup çevresinde tarım ve hayvancılık yapılan bu şehirde ekmek, şarap, et ve meyvaların en iyisi bulunurdu. Şehrin çevresindeki kırsal bölgede buğday, arpa, pamuk, pirinç, kavun, karpuz yetiştirilir, bağcılık ve balcılık yapılırdı. Ayrıca inek, koyun, keçi beslenirdi. Bunlardan alınan vergiler, 300 baş hayvanlık koyun sürüsünden 3 koyun, her kavun-karpuz bostanından 4 kavun veya 4 karpuzdu. Soğan, pirinç, pamuk, çömlek ve odun, kömürden vergi alınmazdı. Burada ayrıca çiftçi de 24 akça "resm-i çift" vergisi öderdi.[584]

---

579 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 27.

580 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 98.

581 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 98.

582 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 246; Tavernier'nin bahsettiği bu kervansaray Diyarbakır'ın Lice kazasına bağlı Çeper köyündeki Çeper Hanıdır. IV. Murat zamanında yaptırıldığı bilinir. (M. Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s. 282); Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası*, s. 215-216).

583 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 246.

584 "Bu şehirde iyi ekmek ve etle bol meyva bulduk. Kavun, karpuzların en iyisi

Nüfusu

16. ve 17. yüzyıllarda nüfusça kalabalık olan şehirde çoğunluk Ermeni'ydi. Tavernier'nin verdiği bilgiye göre şehirde 20.000'den fazla Hıristiyan yaşamaktadır. Bunlar Ermenilerle sayıca az olup mezhepleri bakımından farklı olan Nestorienler ve "Jacobite" mezhebindeki diğer Ermeniler ve gene az sayıda "Capucin" rahipleridir. Tavernier bu Capucin rahiplerinin şehrin içindeki bir kervansarayın odasında ikamet ettiklerini yazar.[585] 1555 yılında da şehirde "Jacobite" mezhebinde olan Ermeniler çoğunlukta olup "pek az Türk" vardı.[586]

Sayıca az olan Türklerin hepsi şehrin ve şehre bağlı köy ve kasabaların idarecileriyle bilginler, Dervişler ve kitap tacirleriydi. Şehiri çevreleyen sayfiyelerde bu mollalar, dervişler, kâğıt ve kitap tacirleri ikamet ederlerdi.[587]

Şehirdeki Ermeniler el sanatları, tarım ve ticaretle uğraştıkları gibi hanlar işletirler, darphane ve gümrük işlerini yürütürlerdi. Ayrıca kebapçılar, bakkallar, kasaplar, aşçı ve ekmekçilerden oluşan küçük esnaf da tamamen Ermeni'ydi.[588]

Evler, Çarşılar, El Sanatları

Diyarbakır'daki bütün evler kerpiçten olup tek katlı düz yapılardı.[589] El sanatı ürünleri olan çeşitli ve zengin eşyaların satıldığı çarşılar içinde kemerli bir yapı olan kuyumcu hanında kuyumcular, bıçakçılar, papuççular, çizmeciler ve diğer el sanatçıları çalışırdı. Polonyalı Simeon bu hanı Bursa'daki Gelincik ve Edirne'deki Ali Paşa hanlarına benzetir.[590]

---

buradadır. Üç aydır yollarda iyi şarap bulamadığımız için bu şehre gelinceye kadar şarap içmemiştik." M. d'Aramon, *Le Voyage de M. d'Aramon* (ed. Ch. Schefer), s. 93; Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 246; (Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 551-552).

585 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 246.

586 M. d'Aramon, *Le Voyage de M. d'Aramon*, s. 93.

587 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 246.

588 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Anndreasyan), s. 98.

589 M. d'Aramon, *Le Voyage de M. d'Aramon*, (çev. H. Andreasyan), s. 93.

590 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, s. 98.

Diyarbakır'da yapılan el sanatları içinde özellikle kuyumculuk ve deri işçiliği ün kazanmıştı. Polonyalı Simeon bu şehirdeki usta kuyumcuların benzerinin yalnız İstanbul'da olduğunu yazar.[591]

Diyarbakır'a asıl ün kazandıran burada imal edilen kırmızı marokenlerdir. Bu marokenler Diyarbakır'dan Akdeniz veya Levant'a sevk edilir ve Akdeniz limanlarında satılırdı. Diyarbakır'a Halep'ten eşya getiren kervanlarla gelen tüccarlar sattıkları mala göre vergi öderlerdi: Kumaş, cam ve bakır için her yük başına 25 akça, demirin, her yükü için 6 akça, keten ve neſt için 150-200 karaca akça, ayrıca ak esir (köle) için 150 akça, "karaesir" için 120 akça vergi alınırdı.[592]

Yönetimi ve Güvenliği

Şehir ve eyalet Diyarbekîr beylerbeyinin yönetimindeydi. Şehirde ayrıca bir Belediye Reisi vardı ve mali işlerden sorumluydu.[593]

Burada küçük bir piyade kuvveti vardı. Şehrin güvenliğini sağlamak için bu gerekliydi. Çünkü Kürt ve Arap atlıları bu şehre devamlı olarak akınlar yaparlardı.[594]

Diyarbakır kadısı şehirdeki hukuki meselelere bakar, adaletin yerine getirilmesini sağlardı.

Burada her dükkândan "resmî asesiye" adıyle bir vergi alınırdı.[595] İstanbul'da olduğu gibi Aseslerin görevlendirildikleri anlaşılıyor.

---

591 *A.g.e.*, s. 98.

592 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 246; (Ö.L. Barkan *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 551).

593 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, s. 303; 1682 tarihli Amid voyvodası Yusuf imzalı arz. (Başvekâlet arşivleri, No. 7778, 1682); voyvoda belediye reisi veya vali anlamındadır. Aslen Slavcadır.

594 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 246.

595 Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, I, s. 134.

⊙ Erzurum

Konumu, Önemi ve Kalesi

Şehir dağlarla çevrili büyük bir ovada kurulmuştur.[596] 17. yüzyılda şehrin çevresi güzel köylerle iskân edilmişti. Belgelere göre şehir ve çevresi 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra önem kazanmıştır. Daha önceleri II. Bayezıd devrinde şehir uzun yıllar Kızılbaşların ve Gürcülerin saldırılarına uğradığından ancak 1540 yılından sonra devletin şehri kalkındırmak amacıyla çevre köylerin iskânı için bazı atılımlar yaptığı görülür. Bu amaçla, sipahi olmayanlara da yeni tımarlar verilmiş, yerli aşiretlere "yurtluk"lar verilmiş ve ıssız yerlerde zaviyeler kurulmuştur.[597]

Erzurum Osmanlı İmparatorluğu topraklarından İran'a girişte en önemli geçit yerlerinden biriydi. Şehrin bir tepe üzerindeki kalesi çift sıra sağlam surlarla ve bir hendekle çevrilmişti. Surlar üzerinde sık aralıklarla dört köşeli kuleler vardı. Tavernier kaleyi ve kaledeki topların durumunu anlatır:

> "Paşa, bu kalede ikamet eder... Kalenin içinde kalan binalar pek fena durumdadır. Aynı kale hudutları içinde küçük bir tepe üzerinde yükselen küçük kale Yeniçeri Ağasının ikametgâhıdır. Padişah bu Paşa'nın veya eyaletteki önemli bazı kişilerin başını istediği zaman fermanla bir Kapıcı'yı idamı istenen kimseyi küçük kaleye çıkarması için Yeniçeri Ağasına gönderir. İdam dışarda açık arazide infaz edilir. İran'a son seyahatimde bunun bir örneğini görmüştüm. Erzurum paşası padişahın Kandiya savaşı için istediği on iki bin askeri göndermemişti. Ona idam fermanını taşıyan aynı Kapıcı aynı savaş için altı bin asker göndermeyen Kars paşasının da idam fermanını getirmişti. Ben, İstanbul'a dönmekte olan Kapıcı'ya bir köyde rastladım. O bana padişaha götürdüğü ve bir çanta içinde taşıdığı iki paşanın başlarını gösterdi. Kalenin birinci ve ikinci kapısı girişinde sağda 24 parça top görülür. Bunların

596 Eski Arze ve Arzen şehridir. W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 51.

597 Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 181.

hepsi mükemmel ve iyi durumdadır. Padişahın İran'a karşı yapabileceği savaşlarda kullanılmak üzere bu toplar Erzurum'a getirilmiştir."[598]

Evler, Önemli Yapılar

17. yüzyılda Erzurum dış mahalleleriyle büyük bir şehirdi. Fakat şehirdeki evler ahşap ve kerpiçten biçimsiz ve kötü bir şekilde inşa edilmişti. Ancak burada Ermenilerden kalmış bazı binalar ve kiliseler dikkati çekiyordu.[599] Bununla beraber, Erzurum Tokat gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük geçit yerlerinden biri olduğu için şehirde çok sayıda büyük kervansaray vardı. Ayrıca burada Mustafa Paşa Camii Mimar Sinan'ın eseridir.[600]

Nüfus ve Ticaret

1701 yılında on bir aydan fazla Erzurum'da kalan Fransız seyyah Tournefort'un verdiği bilgiye göre, Erzurum şehrinde 18 bin Türk, 6 bin Ermeni ve 400 Rum yaşıyordu. Türk nüfusun 12.000'i yeniçerilerdi. Kırsal kesimde Ermeni nüfusu 60 bin, Rum nüfusu 10 bindi. Ayrıca tımarlı sipahi emrinde 7.800 atlı asker vardı.

Şehrin dış mahallelerinde Ermeniler yaşamaktaydı. Ticaretle uğraşırlar ve eski bir kilisede ayin ve ibadetlerini sürdürürlerdi. Ermenilerin 2 kilisesi, Rumların 1 kiliseleri vardı.[601]

Erzurum zengin ticaret kervanlarının uğrak yeriydi. Burada özellikle İran'dan develerle İzmir ve Halep'e sevk edilen ipekden ve bunun yanısıra diğer bütün ticarî mallardan % 9 gümrük alınırdı. İran ipeğinden her deve yükü için 60 écus (altın) vergi alınırdı. Halep, Bağdat, Moğolistan ve Hindistan'dan kervanlar buraya gelirdi. Erzurum'a ithal edilen diğer ticari ürün-

---

598 Tavernier, *Les Six Voyages*, I, s. 16-17; Bundan elli yıl kadar sonra Tournefort kalede aynı sayıda on iki bin yeniçeri olduğunu yazar (Tournefort, *Voyage d'un Botaniste*, II, s. 165).

599 *A.g.e.*, s. 16.

600 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 27.

601 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 18; J.P. Tournefort, *Voyage d'un Botaniste*, II, s. 164-165; (Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 810).

ler arasında mazı (boyacılıkda kulanılır), kürk (zerdana kürkü) güherçile veya top barutu, Hazar Denizi'nin havyarı, Özbekistan ve Tataristan'dan ecza ve çeşitli ilâçlar, İran'dan kızıl köle boya vardı. Erzurum'dansa, Erzurum şarabı ve tütünü, Erzurum'da yapılan bakır tencere ve kazanlar bütün Türkiye, İran'a ve Moğolistan'a ihraç edilirdi. Bakırcılar tencereciler Rum'du. Ayrıca Erzurum ve civarında en iyi kalite arpa ve buğday yetiştirilirdi. Görgü tanıklarına göre, çevresinde hayvancılık yapılan şehirde kaymak ve kasaplarda satılan et çok iyiydi. Meyva boldu, armut, erik, kiraz, kavun, karpuz çokça tüketilirdi.

Yönetim ve Asayiş

Erzurum beylerbeyi şehrin ve eyaletin yönetim ve güvenliğinden sorumlu olduğu gibi doğu eyaletlerinde ortaya çıkan Kızılbaş harekâtını takip etmek ve cezalandırmakla da görevlendirilirdi. Erzurum beylerbeyi Hasan Paşa Revan ve Nahçevan üzerine gelen Kızılbaşların takibiyle görevlendirildiğinde kış mevsiminde askerin itaat etmeyeceği gibi bahaneler ileri sürmesi üzerine azledilmişti.[602]

Şehirde asayiş, hukuki meselelerle adaletin yerine getirilmesinden Erzurum kadısı sorumluydu. Ayrıca İstanbul'da olduğu gibi Erzurum'da da her dükkândan resm-i asesiye adıyla bir vergi alınırdı.[603] Buna göre Erzurum'da da aseslik olduğu anlaşılıyor.

AVRUPA KITASINDAKİ ÖNEMLİ ŞEHİRLER

⊙ Bosna Saray

Şehir iki dağın arasına kurulmuştur. Şehirden Migliataska Nehri geçer. 1658 yılında M. de Hayes düzensiz akan bu nehir için şöyle der: "Bu nehirde hiçbir gemi ve kayık seyrüsefer

602 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, s. 240.

603 Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, I, s. 69-70.

yapmaz. Bu nehir üzerindeki küçük taş köprülerle şehirde gezmek çok hoştur."[604]

16. ve 17. yüzyıllarda Bosna Saray'ın çevresinde çok sayıda köy ve kervansaray vardı. Bu şehirdeki sarayda Bosna Eyaletinin valisi ikamet ederdi.

Şehirde 169 çeşme, 101 mescit ve 4 hamam vardı.[605] Ayrıca Mimar Sinan'ın eseri olan Vezir-i Azam Mehmed Paşa sarayı, kervansarayı ve imareti önemli yapılardır.[606]

Şehirde çoğu elma ağaçlarıyla dolu sayısız bahçe olmasına karşın evler daha azdı.[607] Bosna Saray'da, bununla beraber hareketli ve zengin bir ticaret olduğu gibi iki büyük pazar yeri ve bedesteni vardır. Bu pazar yerlerinden biri büyük meydandaki çarşıdır. Alışverişin yapıldığı pazar günleri burası çarşıya gelenlerle kalabalık olup burada her çeşit mal satılırdı.

Halep ve Şam'dan getirtilen ipek kumaşlar ve diğer kumaşlar, keten, pirinç, hınna, boya kökü ve bal bu mallar arasındaydı. Buğday ve taze üzümden 2 akça, keten kuru üzüm, pirinç hınna boya kökü sabun ve kalandan 4'er akça alış-satış vergisi alınırdı. Satılan esir (köle) ve atlar için 2 akça vergi ödenirdi.

Diğer pazar yeri atların satıldığı at meydanıdır. Burada çok güzel ve pahalı atlar satıldığı gibi ucuz ve alelâde atlar da satılırdı.[608]

Bedesten'in güzel bir mimarî yapısı vardı.[609] Burada saten,

---

604 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 68.

605 *A.g.e.*, s. 68.

606 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 38; 50 ve 121.

607 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 68.

608 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 79; Pertusier, La Bosnie Paris, 1822, s. 82; 1530 ve 1542 Bosna kanunnâmesi (Bosna-Hersek'le ilgili Arşiv Belgeleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, s. 40-41, 45; 1600 yılında tüccarların çoğu Türktür ve bu tarihten başlayarak Ragusa'dan Osmanlı şehirlerine kumaş ticareti yaparlardı. Bu tarihde Bosna sarayın nüfusu 50.000 kadardı. Nüfusun çoğunluğu müslümandı. Katolik Bosnalılar Franciskan tarikatına bağlıydılar (Nicolaas Hendrik Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship*, Paris 1976, s. 27 ve 153; J.R. Lampe & M.R. Jackson, s. 27).

609 "Adeta bu eyaletin sarayı gibi çok güzel bir çarşı vardır ki, buna 'Bezister' (Bedesten) denir. Kumaşların satıldığı çarşıdır." *A.g.e.*, s. 80.

ipek, yünle Venedik'ten gelen diğer kıymetli kumaşlar, deri ve kürkler satılırdı.

Bosna Saray'da kumaş ticareti Türklerin elinde olup, Türk tacirler Venedik'ten kumaş alır, Bosna'da satarlardı.

⊙ Belgrad

Konumu, Kalesi ve Önemi

Osmanlı kaynaklarında Daral Cihad-ı Belgrad veya Belgrad-ı dar al-cihad[610] olarak geçen şehrin eski adı Latince Taurinum veya Taurunum olup "Beyaz kale" anlamına gelir.[611]

Şehir Sava ve Tuna nehirlerinin birleştiği yerde geniş bir üçgen alan içinde uzanır. Belgrad'ın eski kurulduğu yer sağlamlaştırılmış kuleleri olup şehri çevreleyen çift sıra sur bu üçgen alandadır.[612] Sava ve Tuna nehirleri şehrin iki yanını çevreler. Bu nehirlerin birleştiği yönde, tepede sağlam ve büyük bir kale vardır. Kuleleri dört köşelidir.

Şehir, kalesi ve kurulmuş olduğu coğrafi yer dolayısıyla askeri bir üs olduğu gibi önemli bir ticaret merkeziydi.[613]

Nüfus ve Ticaret

Belgrad'ın kurulmuş olduğu alan önünde çok sayıda binalarıyla dış mahalleleri uzanıyordu.[614] Böylelikle şehir eski kuruluş bölgesini aşmış olup bu geniş yerleşme alanlarında nüfusu bir hayli kalabalıktı. Nüfusu Türkler, Rumlar, Yahudiler, Macarlar ve Dalmaçyalılardan oluşmaktaydı.[615] Belgrad'da nüfusun çoğunluğunu Türkler, Ermeniler ve Yahudiler teşkil eder ve tica-

---

610 Cavid Baysun "Belgrad," *İslâm Ansiklopedisi*, II, s. 482-485.

611 Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache Schwedische* (V.F. Babinger), *Gesandschaftreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinople*, s. 164.

612 *Busbecq, The Turkish Letters...*, s. 13; Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache...*, (V.F. Babinger), s. 164.

613 Gédoyn, *Journal et Correspondance de Gédoyn "Le Turc"* (A. Boppe), s. 48.

614 "Şehrin birçok varoşları vardı." Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache Schwedische, Gesandschaftreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinople* (V.F. Babinger), s. 164.

615 Busbecq, *The Turkish Letters...*, s. 13.

retle uğraşırlardı.[616] Şehirde dükkânları ve mağazaları olduğu gibi Viyana'yla ticaret yaparlardı. Dolayısıyla Belgrad'ın çarşıları ve bedesteninde çeşitli zengin mallar satılırdı. 1624 yılında Belgrad'da kalan Fransız diylomat Gédoyn, şehirde her şeyin çok bol ve ucuz olduğunu yazar. Özellikle burada satılan kitapların fiyatı dikkatini çekmiştir.Burada kitaplar tek ve aynı fiyattan satılırdı. Ayrıca diğer fiyatlar Paris'tekiyle karşılaştırdığında Paris'te 1 écus (altın) ödediği her şeye, Belgrad'da 1 sal ödediğini yazar. Burada iki at, uşak ve kaldığı yere günde sadece 10 sal ödemişti.[617]

Yönetimi

Şehirde yaşayan bütün azınlıklar din ve inançlarında, ticaretlerinde özgürdüler. Şehir Belgrad paşasının yönetimindeydi. Paşaya kaymakam vekâlet ederdi.[618]

⊙ Budin

Konumu ve Önemi

1686 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Avrupa'da sınır şehri olan Budin,[619] Tuna Nehri kıyısı boyunca sağlam surlarca çevrelenmiş olup uzun dikdörtgen bir plan içinde kurulmuştur. Doğusu üzüm bağlarının kapladığı tepelerle, batısı Tuna Nehri'yle sınırlanmıştır. Nehirin diğer kıyısında, Buda[620] veya Budin şehrinin karşısında Peşte ve daha ötede geniş ovalar uzanır.

Verimli ve geniş bir vadide kurulmuş Buda şehri için Busbecq "Macaristan'ın başkenti olmak üzere bilhassa planlanmış

616 Hiltebrandt, *C.J. Hiltebrandt's Dreifache Schwedische, Gesandschaftreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinople* (V.F. Babinger), s. 164.

617 "Şehir çok güzel çarşılarla bezenmişti. Bu şehrin Bedesteni tamamen kapalı (bir yapı olup) bir hayli uzundur. Burada her çeşit mal bulunur." M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 106; Gédoyn, *Le Turc*, s. 48.

618 M. des Hayes, *Voyages de Constantinople* (ed. Quiclet), s. 109.

619 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, s. 233.

620 Busbecq, *The Turkish Letters* (1554-1552), s. 10.

olduğu gözüküyor," demektedir.[621] Şehrin surlarının dışında güneye ve batıya, nehir kıyısına doğru uzanan dış mahalleler ve buralardaki camiler Hallart'ın 1686 tarihli gravüründe gösterilmiştir.[622]

Önemli Yapılar

Güneyi, batı ve doğusu şehir surları içinde kalan Kuzeydeki büyük kale, altı defa kuşatıldıktan sonra 2 Eylül 1686'da Budin'in Türklerden geri alınması sırasında tamamen yıkılmıştır.[623] 1555 yılında Budin'e gelen Busbecq şehirdeki eski Macar saraylarının bakımsız ve harap olduğunu yazar.

> "Şehir eskiden Macar asillerine ait şahane saraylarla süslüydü. Şimdiyse bu sarayların hemen hepsi bakımsızlıktan harap olmuştur. Türk askerleri tarafından iskân edilmiştir. Türk askerleri günlük yaşamları için bu binaları yeterli görmekte ve duvarlarla çatıların tamirine izin vermemektedirler."[624]

Bununla beraber askerler tarafından iskân edilmiş eski Macar sarayları dışında şehir Osmanlı hâkimiyeti boyunca çevresindeki diğer şehirlerde olduğu gibi camiler, çeşmeler, mektep ve hamamlarla güzelleştirilmiştir. Budin'de önemli yapılar arasında Tuhfetül mi'marin'deki kayda göre maktul Mustafa Paşa Camii ve türbesi Mimar Sinan'ın eseridir.[625] Fakat buradaki diğer Osmanlı yapıları gibi şehir Türklerin elinden çıktıktan sonra bu cami ve türbenin de yıkıldığı anlaşılıyor. Bugün Budin'de kalan Türk anıtları içinde Gül Baba Türbesi en iyi bilinenidir. 2 Eylül 1541'de Budin'de ölen Bektaşi dervişinin türbesidir. Budin'in üçüncü valisi Mehmed (1543-1548) Paşa bu türbeyi yaptırdığı gibi yanında bir tekke inşa ettirmişti.[626]

---

621 *A.g.e.*, s. 10.

622 J. Molnar, *Macaristan'daki Türk Anıtları*, Lev-I.

623 J. Molnar, *Macaristan'daki Türk Anıtları*, Lev. I.

624 Busbecq, *The Turkish Letters...*, s. 10.

625 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 27.

626 J. Molnar, *Macaristan'daki Türk Anıtları*, s. 14.

Ayrıca Gellert dağıyla Tuna kıyılarındaki şifalı suların bolluğu dolayısıyla şehirde yaptırılmış olan hamamlar ve ılıcaların bir kısmı günümüzde restore edilmiş olarak hâlâ kullanılmaktadır. Rudas'ın Yeşil Direkli Ilıcası Tuna kıyılarında Budin'in 15. valisi Mustafa Sokullu (1566-1578) tarafından yaptırılmıştır. Kare planlı yapının 10 m. çapındaki kubbesi, granitten sekiz köşeli kesitli ve 60 cm. çapındaki sütunlara dayanmaktadır. Sütunlar beş basamakla inilen granit havuzun çevresinde sıralanmıştır. Molnar'a göre bu ılıcanın planı Bursa'da "Eski kaplıca" geleneğini yansıtmıştır.[627] Kubbeyi taşıyan sütunlardan biri yeşil olduğu için bu yapıya "yeşil sütunlu Ilıca" da denilmiştir.

Taban veya Rác'daki ılıcanın adı Debbağ-hane ılıcasıydı. Taban'da bir de cami yaptırmış olan Sokullu Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır.[628]

Şehirde Veli Bey Hamamı, en büyük hamamdı. Kare planda olup pek büyük bir kubbesiyle yapının ortasında sekiz köşeli bir havuzu vardır. Bu hamam Budin'in surları dışında şifalı suların bulunduğu yerde 1572'de Mustafa Sokullu tarafından yaptırılmıştır.[629]

Horoz Kapısı Hamamı'ysa şehrin surları içinde Horoz Kapısı yanında inşa edilmiştir. Tuna kıyılarında olan bu hamamın suyu surların dışındaki "Veli bey hamamı"nın kaynağından 1, 5 km. uzunluğunda, pişmiş topraktan bir su yoluyla gelmektedir.[630]

Nüfus ve Ticaret

16. ve 17. yüzyıllarda Buda'nın nüfusu sadece 2000 civarındaydı. 15. yüzyılda 8000 olan nüfusunda Osmanlı idaresine geçtikten sonra büyük bir azalma görülür. Sınır bölgesi olduğu için savaş alanı olarak görüldüğünden evlenen çoğu terk edilmişti. Görgü tanıklarına göre, evlenen çoğu bu yüzden harap ve bakımsız kalmıştı. Buda'da ve Peşte'de sadece birer so-

627 *A.g.e.*, s. 18.

628 *A.g.e.*, s. 19.

629 J. Molnar, *Macaristan'daki Türk Anıtları*, s. 18.

630 *A.g.e.*, s. 17-18.

kak Hıristiyan Macarlarla meskûndu. Nüfusun geri kalanı birkaç yüz Türk, birer mahalle, Yahudi ve Çingene'ydi. Buda'da sayılan 2500 civarında olan askerler aslen Boşnak, Hırvat ve Sırp'tılar. Peşte'deki Müslümanların sayısı 1500 kadardı. Buda ve Peşte'de Müslüman ve Hıristiyanlar ticaretle uğraşı olandı. Buda'da 300 dükkan, Peşte'de 85 dükkân Osmanlı yönetimine aitti. [Mir'î (hazine)] Burada sığır ticaretiyle yalnız Macar celebler uğraşırdı. Bunların arasında Viyana'ya sığır götürüp satan ve aradan Alman kumaşları, bıçak getiren tacirler vardı. Şehirde satılan diğer mallar, çeşitli kumaşlar, kalay, bıçak, baharat, nahud, halı, giyim eşyası ve diğerleriydi.

Şehrin iaşesi için tahıl ithal edildiği bilinir. Belgelere göre 1570'li yıllarda Buda'ya 60 ton, 140 ton, 250 ton buğday, 120-150 ton arpa ve 200 ton pirinç yaz aylarında ithal edilmişti.[631]

Budin'de ve diğer Macar şehirlerinde 16. ve 17. yüzyıllarda el sanatlarının gelişmesinde Türklerin etkisi olmuştu. Çömlekçilik, bakırcılık, demircilik ve kuyumculuk Türklerden öğrenilerek Macarlar arasında yaygınlaşmıştı.[632]

Burada muhtesibin etrafında eşraf odaları ve lonca teşkilatları oluşmuştu.

Doğal Güzelikleri

Budin'in bağları, meyva bahçeleriyle beraber doğal güzelliğini oluşturan şifalı suları ve kaplıcalarını Busbecq şöyle tasvir eder: "Buda'da gördüğüm ilginç bir şey Istanbul yolu üzerindeki kapının dışındaki deredir. Derenin suyu satıhta kaynarken yüzen balıkları görebilir ve hazır pişmiş olmadıkça sudan alınamıyacaklarını da düşünebilirsiniz." Budin'de ne diğer Macar şehirlerinde Türklerin bahçecilik ve bağcılığı geliştirdiği kilimi en sevilen çiçekler lâle ve gümüş çiçeği nergisti.[633]

---

631 Gyula Kalay Nagy, *Macaristan'da 16. Yüzyılda Türk Yönetimi*, Budapeşte, 1974, s. 24-27.

632 Fekete, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699", *Belleten*, XIII/52, 1949, s. 697.

633 S. Takats, *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, s. 202-203.

Yönetimi, Asayiş ve Güvenliği

Budin Paşası şehir ve eyaletin valisidir. Bulunduğu bölgede başkumandan olduğu gibi adaleti yerine getiren asayişi sağlıyan en yüksek makam sahibidir. Busbecq Mohaç'dan Budin'e gelirken bütün yolların soyguncularla dolu olduğunu ancak bunların Budin Paşası tarafından cezalandırıldığını yazar. Busbecq'in gördüğü ve yolculara saldıran soygunculardann başka Habsburg subaylar ve Macar tacirler de devamlı olarak Osmanlı askeri ve mali görevlilerine saldırırlardı.[634]

LEVANT TİCARETİNDE ÖNEMLİ MERKEZLER

⊙ İzmir

Konumu ve Önemi

16. ve 17. yüzyıllarda İzmir, Asya ve Avrupa arasında bütün ticari malların geçtiği limanıyla Akdeniz'in veya Levant'ın birinci derecede ticaret merkezi olarak en ünlü şehirlerden biridir. Ege Denizi kıyısındaki kendi adını taşıyan körfezde kısmen ovada, kısmen bir tepe üzerinde kurulmuş olan şehir gene bu devirdeki coğrafi bilgilere göre 50° meridyeniyle 38° 45' enlemindedir.[635]

Çevre Uzunluğu ve Surları

Şehir çok geniş olup ancak 16. ve 17. yüzyıllarda kalıntılarına tesadüf edilen eski surların sınırladığı çevresi du Mont'un verdiği bilgiye göre "12 miles"dir (yaklaşık 20.280 m). Buna şehir içindeki iskân bölgesini çevreleyen bahçeler ve verimli ovanın büyük bir kısmı dahildir. Bu eski antik şehrin sınırlarıdır.

27 Kasım 1693'te İzmir'e gelen Gemelli Careri bu tarihlerde İzmir'in yalnız iskân alanlarını kapsayan çevresinin "4 miles" (yaklaşık 6760) olduğunu yazar.[636]

---

634 Busbecq, s. 72; G. Bayerle, *Ottoman Diplomacy in Hungary*, s. 26-27, 74, 79.

635 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 68; Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 49.

636 Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 49-50; du Mont, Nisan 1691'de

Tarihçesi ve İsmi

Şehir antik devirde İonya'nın en önemli şehirlerinden biriydi. Gene antik devire ait olan Efes ve Sard şehirlerinden eşit uzaklıktadır. Şehiri Theseus veya Tantalus'un kurduğu rivayet edilirse de[637] M.Ö. 3203 yılında Anadolu'ya gelen ve bu şehri alan Amazonlar tarafından kurulmuş olduğu bilinir.[638] Şehir bu Amazonlardan birinin adını (Smyrne) taşır. Bundan dolayı tarihte Smyrna diye bilindiği gibi Lamira, Lamires veya Sarchinia isimleriyle de anılmıştır.[639] M.Ö. 1000 yıllarında Yunan kolonisi olarak yeniden kurulmuştur. M.Ö. 700 yılına doğru Homeros'un eserleri İlias ve Odisseia İzmir'de ortaya çıkmıştır.[640] Şehir bu devirde pek ünlü değildi.[641]

Zaman zaman depremlerde yıkılan şehir daha sonra tepenin eteğinde ve deniz kıyısında Marcus Antonius (M.Ö. 1. yüzyılda) tarafından yeniden inşa edilmiştir.[642]

Hıristiyanlığın ilk devirlerinde Başpiskoposluk'tu. Kutsal Piskopos Polycarpus'un kaleme aldığı esrarlı kitabı "Apocalipse"de İzmir, Efes, Bergama "Thyatira", "Philadelphia" ve "Laodicea"yi (Denizli) yazmasıyla şehir yeniden ün kazanmıştı.[643] Ayrıca İncil'de vahiy kısmında adı geçen yedi kiliseden birinin İzmir'de olduğu bilinir.[644]

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra Anadolu Fatihi Süleyman Bey'in oğlu Kılıç Arslan devrinde ve I. Haçlı Seferinin başladığı tarihlerde Çaka Bey Bizans İmparatoru Alexis'le yaptığı savaş sonucu Ege kıyılarında Foça ve İzmir'de yerleşti. Kısa zamanda meydana

---

yalnız deniz tarafındaki tepenin eteğinde kurulmuş iskân alanının uzunluğunun "2 miles" (3, 380 m) genişliğinin "1miles" (1690 m) olduğunu kaydeder. *A New Voyage to the Levant*, s. 224.

637 Thévenot, *D'un Voyage fait au Levant*, s. 174.

638 Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 49.

639 *A.g.e.*, s. 49.

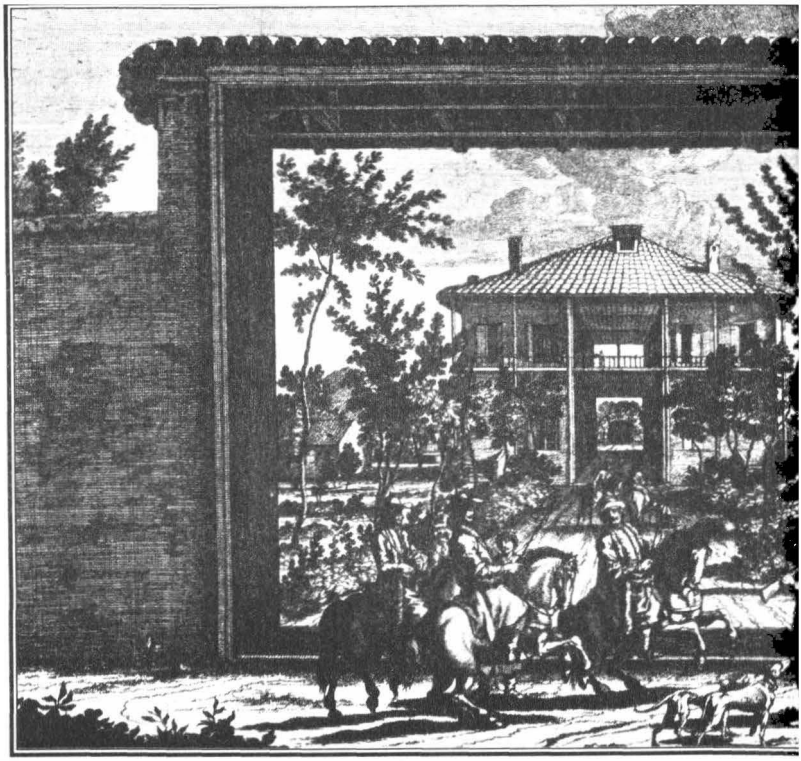
640 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 86 ve 129.

641 Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 49.

642 Thévenot, *D'un Voyage au Levant*, s. 174.

643 Gemelli Careri, *A Voyage round of the World*, s. 49.

644 Lithgow, *The Total Discourse*, s. 173.

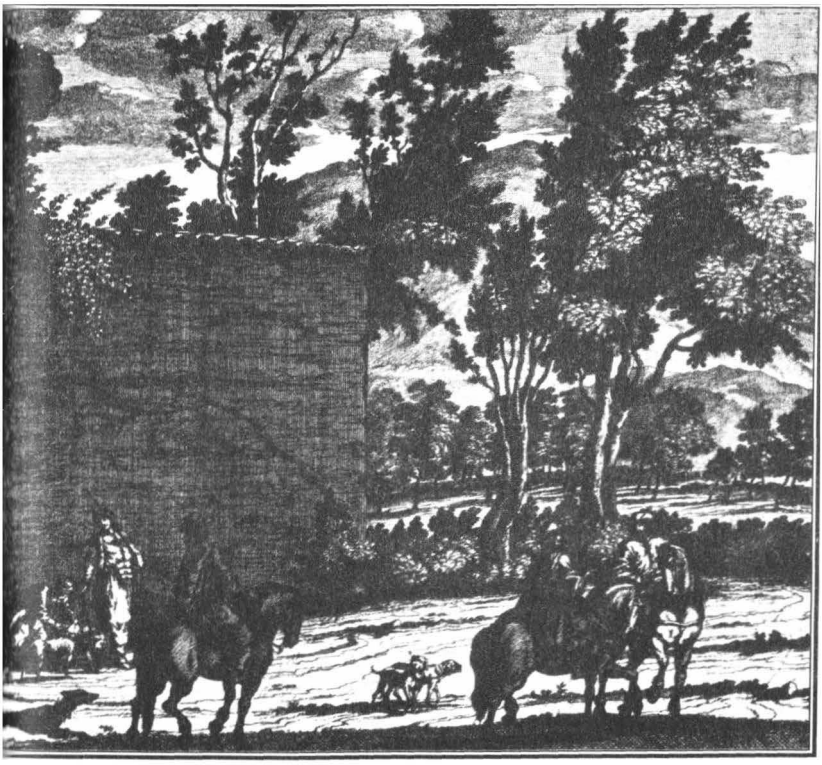
İzmir civarında av koşku. (Cornelius de Bruyn).

getirdiği donanmayla Sakız, Midilli ve Samos adalarını aldı.[645] Haçlı seferleri sırasında Çaka Bey'in ailesi İzmir'de, Tanrıvermiş'de eski Efes şehrine yakın bir yerde savunmaya elverişli bir tepe üzerinde Alataluogo veya Ayasluğ denilen Selçuk'ta egemendiler. Burası Ortaçağ'da Doğu ticaretinin aranan pazarlarından biri olmuştur. Türkler bu şehirde pamuk, yün, buğday satarlardı.[646]

Haçlı seferleriyle Avrupa'nın Doğu'daki zengin ticareti keşfetmesi sonucu Avrupa'da Akdeniz ticaretinin öncülüğünü ya-

645 C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 81.

646 W. Heyd, *Yakın Doğu Tarihi* (çev. E.Z. Karal), s. 603-604.

pan Venedik ve özellikle Cenevizliler dolayısıyla Ege, Karadeniz ve Marmara'da önem kazanan limanlar arasında İzmir'in yakınında Foça önemli bir ticaret limanı olmuştu. 13. yüzyılın sonlarında Cenevizli Zaccaria ailesi Foça'yla zengin Şap madenlerine sahipti.[647]

14. yüzyılın ortalarına kadar Foça'daki Cenevizliler Manisa Sultanı Saruhan'a belirli bir vergi verirlerdi. 1333'te Aydınoğulları Hızır Bey Ayasluğ'da, Ömer Bey İzmir'de egemen olup kuvvetli bir filoya sahiptiler. Ancak 1344'te Haçlı donanması komutanlığına getirilen Martino Zaccaria İzmir'e

647 *A.g.e.*, s. 517.

saldırarak Ömer Bey'in tersane ve filosunu ateşe verdi. Bu tarihten başlayarak 1402'ye kadar elli yıl İzmir Hıristiyanların elinde kaldı. Bu devirde İzmir bir liman ve pazar olarak önemini kaybetmişse de Ayasluğ askeri gücü ve ticarî önemini korumuştur.[648] Foça'daki Ceneviz kolonisi Osmanlı devletine vergi ödeyerek varlığını korumuş ve Edirne'nin fethinden sonra I. Murad tarafından bu koloni ve ticaretine son verilmiştir.[649]

Ankara savaşından sonra İzmir ve civarında hak iddia eden İzmiroğlu Cüneyd Bey'in II. Murad tarafından bertaraf edilmesiyle 1425'te burada tekrar Osmanlı hâkimiyeti kurulmuştur.[650]

Kalesi ve Antik Eserleri

Kıyıda iskânın yoğun olduğu bölgenin arkasındaki yüksek tepenin üzerinde Helenizm devrinde inşa edildiği bilinen eski bir kale vardır. 17. yüzyılda kalenin avlusu ve civarında antik devirden ve Hıristiyanlığın ilk devirlerinden kalma yapılar ve bazı kalıntılara tesadüf edilmekteydi.

Kalenin 17. yüzyıldaki durumu şöyledir: Kalenin yeri mükemmel olduğu gibi yüksek ve kalın duvarlarla çevrilmiştir. Kalenin çevresi yaklaşık 1690 m.dir. Kulelerinin çoğu yıkılmış olup bunlardan 6'sı durmaktadır. Kalenin kapısı duvara bitişik iki yuvarlak kuleyle savunulurdu.

Kaleye girişte avlunun sağında şehrin kurucusu Smyrne denilen Amazon'a ait olduğu bilinen heykelin kalıntısı vardır. Bu kalıntı bir ayak yüksekliğinde bir kadın başı ve boynu figürüdür.[651] Burada yerde devrilmiş antik sütunlar uzanıyordu. Bu antik kalıntıların yanında dibi taşla döşenmiş ve içinde belli kemerleri destekleyen 24 geniş sütunu olan bir sarnıç vardır.[652] Kalenin altında ve kulenin bulunduğu tepeden inerken yarım daire planda

---

648 *A.g.e.*, s. 602.

649 E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, s. 794.

650 Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, s. 583 ve 585.

651 J. du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 223; Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 50; de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 24.

652 Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 50.

büyük ve denize karşı bir anfiteatr kalıntısı vardır.[653] Vaktiyle aslanların muhafaza edildiği hendekler hâlâ durmaktaydı. Burada St. Jean tarikatından St. Jean'ın talebesi Başpiskopos kutsal Polycarpus aslanlara verilerek şehit edilmişti.[654]

Anfiteatrdan az uzakta çok büyük olan St. Jean Katedrali'nin kalıntıları görünüyordu.[655]

Bu devirde Tavernier İzmir'deki İngiliz tacirlerin antik kalıntılar arasında buldukları küçük heykelleri memleketlerine devamlı olarak taşıdıklarını yazar.[656] 16. ve 17. yüzyıllarda şehirdeki sosyal yapılar arasında kervansaray, han ve bedesten dikkati çekerdi.

Şehire girişte bir kervansaray vardır. Her çeşit malın satıldığı dükkânların olduğu bedesten şehrin en önemli binalarından biridir. Şehirdeki ticari malların depo edildiği Vezirhan'ı vezir Kara Mustafa Paşa tarafından 1677-1678 yaptırılmıştır. Binanın bölümleri içinde mallar muhafaza edilirdi. Her bölümün ayrı kapısı olup, pencereleri demir kepenklidir.[657]

Fransızların sokağındaki vezir Kara Mustafa Paşa'nın eviyle İzmir'deki konsolosluk binaları da önemli yapılar arasındadır.

Nüfusu, İskan Durumu ve Sosyal Yaşam

17. yüzyılda İzmir'in nüfusu 80.000'le 90.000 arasındaydı.[658] Nüfusun çoğunluğu Türk olup, şehirde yaşayan Rum, Ermeni, Yahudi ve ticaretle uğraşan ve sayıca az olan yabancılar nüfusun bir kısmını oluştururlar.

Tavernier, şehirde 60.000 Türk, 15.000 Rum, 8000 Ermeni, 6-7 bin Yahudi olduğunu yazar. 1688'deki büyük depremden sonra İzmir'in nüfusu bir süre için azalmıştı. 1702'de Tourne-

653 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 68.

654 Thévenot, *D'un Voyage fait au Levant*, s. 174; J. du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 224.

655 Thévenot, *D'un Voyage fait au Levant*, s. 174.

656 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 69.

657 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 24.

658 Tavernier'ye göre şehrin nüfusu 90.000'den az değildir. De Bruyn'se 1680'de İzmir'in nüfusunu 80.000 olarak kaydeder. Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 69; C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 27.

fort'un yandığına göre, şehirde 15 bin Türk, 10 bin Rum, 1800 Yahudi ve 200 Ermeni vardı. Bu devirde şehirde yaşayan azınlıklar ve yabancılar tam anlamıyla dinî özgürlüğe sahiptirler. İzmir'de Türklerin 15 camii olduğu gibi Yahudilerin 7 sinagogu, Ermenilerin iki kilisesi, Rumların St. Venerande ve St. George adlarını taşıyan kilisesi, Katoliklerin 3 manastırı vardır. Manastırlardan biri Cizvitlere (Jesuites) diğeri "Capusin"lere aittir. Bu iki manastırın giderleri Fransa kralı tarafından karşılanırdı. Üçüncü manastır İtalyan "observatin"lerindir, fakat buradaki rahiplerin mali durumu iyi olmayıp pek sefil yaşarlardı.[659]

Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler şehrin tepesi üzerindeki yamaçlarda ikamet ederlerdi. Aşağıda, şehrin kıyısı boyunca Fransızlar, İngilizler, Hollandalılar ve İtalyanlar yerleşmişlerdi. Fransızların çoğunlukta olması nedeniyle Avrupalı yabancıların hepsi burada Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi Fransız olarak bilinirdi.

Yabancıların evleri ve konsolosluklarının olduğu kıyı boyunca uzanan sokağa da "Fransızların sokağı" denilirdi. Bu Avrupalı yabancıların hepsi şehirde Türk tarzında giyinirdi.[660] Fakat İtalyan veya Fransız tarzında giyinmeleri de yasaklanmamıştı.

Gemelli Careri İzmir'de yabancıların giyimlerinde serbest olduğunu yazar. "Fransızlar İzmir'de tahayyül edilebilecek bütün serbestiye sahiptirler. İstedikleri gibi İtalyan veya Fransız tarzında giyinirler. Böylece şehir içinde ve dışında, karada ve denizde rahatça gezerler."[661]

Öyle anlaşılıyor ki, yabancı tacirler ve konsoloslar işleri başındayken çoğunlukla Türk tarzında giyinirler, ancak gezme ve eğlenme zamanlarında İtalyan veya Fransız tarzında giyinirlerdi.

İzmir'deki Hollandalıların şehirde on bir evleri vardı. Her

---

659 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 69; Thévenot, "D'un Voyage fait au Levant", s. 175; Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 50.

660 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 35; J.P. Tournefort, *Voyage d'un Botaniste*, s. 313.

661 Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 50.

evde iki veya üç tacir kendi grubuyla kalırdı. Hollanda konsolosu ve maiyetiyle Hollandalı tacirler çoğunlukla Türk tarzında giyinirlerdi. Ve çoğunluktaydılar.

İngilizler de sayıca Hollandalılar kadardı.

İzmir'de Venediklilerin sayısıysa çok azdı. Bruyn 1678'de İzmir'de bulunduğu zaman Venediklilerin bir Rum konsolosu olduğunu ve Türk tarzında giyindiğini yazar.[662]

Yabancılar arasında çoğunluğu oluşturan Fransızlarsa kalabalık olmalarına rağmen büyük ticarete sahip değildiler. Fakat aralarında çok sayıda sanatkâr ve zanaatkâr vardı. Zaman zaman Türk tarzında giyinmekle beraber kendi yaradılışlarını korurlardı.

Ch. D'Arvieux İzmir'deki Fransızların kendi yaradılışlarında limanda sınırsızca eğlenmelerini anlatır:

> "Bazen rıhtıma ticaret gemilerinden biri geldiği zaman Fransızlar bu gemiyi toplu bir grup halinde ziyarete giderler veya uğurlama partisi tertiplerlerdi... O zaman ziyaretçiler çok içerdi. Kıyıdaki partiler daha dehşet verici daha korkunç olurdu. Özellikle ev sahibi İngiliz'se... çok içilir sonunda bütün şişeler ve bardaklar kırılırdı..... kırılacak bir şey kalmayınca da misafirlerin şapkalarından, perukalarından ve elbiselerinden (havai fişeği) şenlik ateşi (bounfire) yakılırdı. Bundan sonra bu aptallar yeni elbiseler yapılıp gelinceye kadar yataktan çıkamazlardı."[663]

Fakat Fransızlar şehirdeki Türkler, Ermeniler ve Yahudilerle çok iyi geçinmekteydiler.[664]

Evler ve Sokaklar

İzmir'de en güzel yer Fransızların sokağıydı. Kıyı boyunca uzanan bu sokağın bir yanı deniz tarafında olup buradaki ev-

662 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 35.

663 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis *The Travels and Mission of the Chevalier d'Arvieux*, I, s. 133.

664 *A.g.e.*, I, s. 16.

ler denize kadar ulaşırdı. Caddenin iki yanında büyük evler, konsolosluklar ve iş yerleri vardı. Deniz tarafındaki binaların arka cepheleri rıhtıma açılıyordu. Rıhtım tarafında yüklerini boşaltan ve mal yükleyen gemilerin yükü bulunurdu. Akşamları Fransızlar burada gezintiye çıkarlardı. Aynı sokakta gemicilerin öğle yemeklerini yedikleri Rumların işlettiği lokantalarla bir Rum kilisesi de vardı.[665]

İzmir'de kıyıdaki bu binaların arkasında camiler ve hanlar uzanıyordu. Buralarda tek katlı kerpiçten yapılar vardı. Her evin bahçesinde kazılmış bir lâğım çukuru olup yağmurlu mevsimde bunlar suyla doluyor ve sinekler için beslenecek bir ortam olduğundan sonbaharda öldürücü ateşli hastalıklardan ölenler oluyordu.[666]

Liman ve Ticaret

Limanın girişi ve çevresi 40 km.lik bir körfezdir. Körfez gemilerin demir atması için uygun olup her tarafta derindir. Limana 2 bin kentallik gemiler girebilir.[667]

17. yüzyılda de Bruyn limanın İzmir için nasıl bir önem taşıdığını belirtir.

> "İzmir bütün Levant için birinci derecede bir ticaret şehridir. Ticaret gemileri buraya limana yanaşınca mallarını sandallar ve kayıklarla sahile boşaltırlar ve aynı tarzda gemilere mallar yüklenir. Limanın çok uygun bir girişi vardır.... Körfez daima gemilerle doludur. Bu gelen gemilerle Avrupa'da ne olup bittiği hakkında daima yeni haberler gelir."[668]

Körfezde Fransızların sokağında deniz tarafındaki binaların arka cepheleri boyunca uzanan rıhtıma yabancı gemiler yanaşırdı. İngiliz ve Fransız konsoloslarının evlerinden sonra şeh-

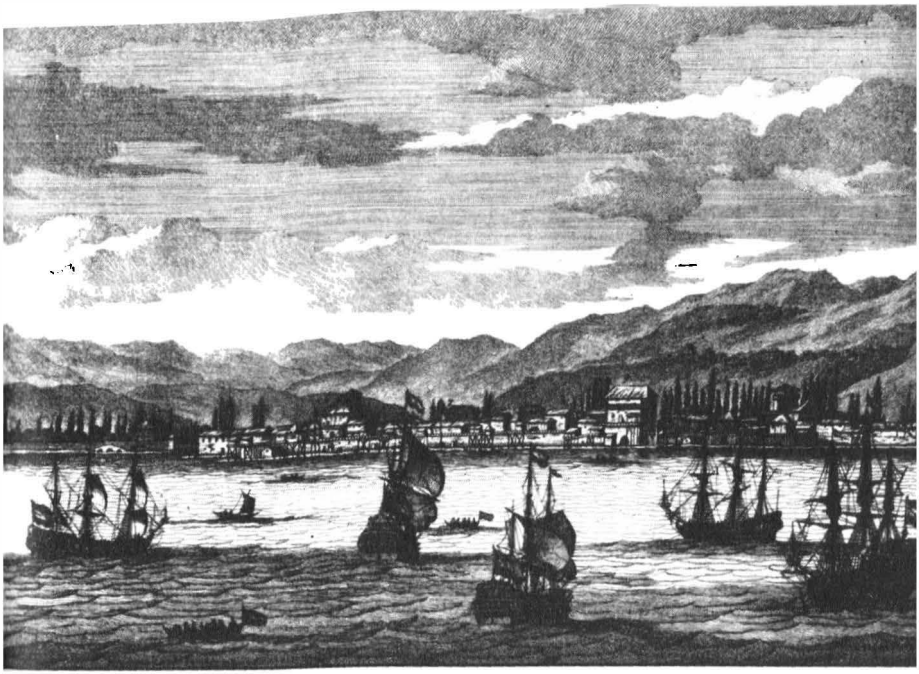
---

665 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis *The Travels and Mission of the Chevalier d'Arvieux*, I, s. 17; Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 70.

666 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis *The Travels and Mission of the Chevalier d'Arvieux*, I, s. 17.

667 Anonim, *Voiage de Levant*, s. 343; R. Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 67.

668 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 27.

İzmir. (Cornelius de Bruyn, 1675-1676, s. 20).

rin merkezine doğru gümrük binası vardır. İzmir'e gelen ticari malların vergilerinin ödendiği bu gümrük çok büyüktür. Limanda yabancı gemilerin yanaştığı rıhtımdan başka Türk kadırgaları ve sandalları için bir iskele vardır. Buraya kadırga limanı denilebilir. Burası küçük körfezin bir kısmıdır. Yanında eski bir kale vardı.[669] Bu kale küçük limanı veya bu iskeleyi kapar ve yabancı gemiler buraya giremezlerdi. Bu limanın hemen yanında küçük bir gümrük vardı. Bütün erzaklar buraya sevk edilirdi. Gemilerle Mısır'a kadar nakliyatı yapılan bu erzaklar üzerinden nakliyat vergisi alınırdı.[670] Bu küçük liman İstanbul ve Mısır'ın iaşesi için İzmir'den kuruyemiş ve erzak taşıyan Osmanlı gemileri için ayrılmıştır. İzmir'i Akdeniz'in

669 Thévenot, *D'un Voyage fait au Levant*, s. 174. Thévenot, kapısı üzerinde Katolik kilisesinin armaları olan bu kalenin vaktiyle Cenevizliler tarafından yaptırılmış olabileceğini yazar.

670 Eski kaleyle küçük liman ve gümrüğü bugünkü Kadifekale'nin bulunduğu tepenin eteğinde kıyıdadır.

büyük limanlarına bağlayan Levant ticaretinin yapıldığı yer yabancı gemilere ayrılmış olan büyük rıhtımdır. İzmir'e kervanlarla Doğu'dan sevk edilen mallar arasında en çok satılan özellikle İran'dan Ankara üzerinden, Ermenilerin getirttiği ipektir. Yılda 2 bin balya yük ipek İzmir'e girerdi. Halep'ten İzmir'e ipek ve pamuk getiren Ermeni tüccarlar vergiden muafti. İzmir'e sevk edilen diğer ticarî mallar pamuklu kumaş, beyaz ve mavi pamuklular, örtüler, kordonlar her çeşit maroken veya meşin, mahmude bitkisi ve zamkıyla afyondur.

Kervanlar İzmir'e şubat, haziran ve ekim aylarında varırlar ve aynı aylarda şehirden ayrılırlardı. Doğudan kervanlarla bu malları sevk eden tacirlerin çoğu Ermenilerdi. Mallarını daha çok Fransızlara satarlardı. Çünkü Fransızlar aldıkları mal için nakit para öderlerdi. İngilizler ve Hollandalılarsa aldıkları mal karşılığında yarısını para yarısını kumaş olarak ödemekteydiler. Fransız tüccarlar İzmir'e ecza, ilâç, indiga, Fransız kumaşları, Floransa satenleri getirir satarlardı. İzmir'den Ankara'ya çini ve seramik götürür, ticaretini yaparlardı. İzmir'den ayrıca pamuk ve afyon alırlardı.[671]

İaşe ve Suyu

İzmir'in çevresindeki ova çok verimlidir. Lithgow bu ovanın verimliliğini şöyle tasvir eder: "Şehre çok yakın yerde devam eden uzun bir ova gördüm. Mısırlar, üzümler ve sebzeler bolluğu içinde sayısız insan çalışıyordu."[672]

De Bruyn "Şehrin her yanında dünyanın en güzel bahçeleri"nin olduğunu yazar.[673]

Tarım yapılan ova ve bahçelerin yanında şehrin çevresi bağlar, zeytinlikler ve çeşitli, farklı bitkilerle doludur. Bu devirde İzmir'in şarabı çok ünlü olup Akdeniz'deki en iyi şaraplar arasındaydı. Fransızlar buradaki üzümlerden şaraplarını

---

671 Thévenot, *D'un Voyage fait au Levant*, s. 72; J.P. Tournefort, *Voyage d'un Botaniste*, s. 316; Anonim (1621); Anonim (1621); *Voiage de Levant*, s. 343; 17. yüzyıl sonunda burada bütün ticaret Yahudilerin eline geçmişti.

672 Lithgow, *The Total Discourse*, s. 173.

673 Ch. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 27.

yaparlardı.[674] Gene İzmir ve civarından elde edilen zeytinyağı çok iyi olarak biliniyordu.

Gemelli Careri, burada bol olan meyvalar ve diğer ürünler için şöyle der: "Meyvalar fevkalade iyi ve lezzetli olup, boldur. Özellikle nar çok bol olup Napoli'dekilerden üstündür ve çuvallar dolusu İstanbul'a satılmak üzere sevk edilir. Ayrıca burada nahmude otu, afyon ve mazı bulunur."[675]

Tarım ürünleriyle beraber İzmir'de balık ve her çeşit deniz ürünleriyle çevresinde her çeşit av hayvanları boldu. Bu ortam içinde İzmir'deki çarşılarda yiyecek maddeleri ucuzdu. De Bruyn bu çarşılarda et fiyatlarının durumunu yazar. "Keklik çok ucuz ve bol olup köylüler her gün çarşıya getirirler, satarlar.... Koyun ve dana eti de çok ucuzdur, aynı fiyata piliç de alınır."[676]

Şehrin suyu genellikle iyi değildir. Ancak deniz tarafında şifalı memba suyu vardır. 17. yüzyılda şehirde 300 adım uzunluğunda eski bir su yolu vardı. Su ancak bu şekilde tepelerden deniz kıyısındaki iskân bölgesine sevk ediliyordu.[677]

Güvenlik ve Yönetimi

Osmanlı kaynaklarında ve kanunnamelerde "Sığla" olarak geçen İzmir Kaptan Paşa sancağıydı.[678]

Şehir, asayişin sağlanması ve hukuki davalarla adaletin yerine getirilmesi bakımından devleti temsilen kadı tarafından yönetiliyordu. 16. yüzyılda limanın askeri güvenliğine önem verilmediği halde 17. yüzyılda 1656'daki Çanakkale savaşından sonra Venediklilerin İzmir'e herhangi bir saldırısını önlemek amacıyla Liman'da yabancı gemilerin yanaştığı rıhtımın girişine bir kale inşa edilmişti.[679] Ayrıca büyük körfezin girişinde sancak burnu denilen Karaburun'da bir kale vardı. Bu kalede

674 Thévenot, *D'un Voyage fait au Levant*, s. 175.

675 Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 50.

676 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 27.

677 J. du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 224.

678 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 420.

679 Thévenot, *D'un Voyage fait au Levant*, s. 175.

süvari sancakları ve kumandanları olduğu gibi kıyıda iki top vardı. 1702'de Tournefort, bir "serdarın" kumandası altında 2 bin yeniçeri olduğunu ve bunların şehirde ve çevresinde kaldıklarını yazar. Chevalier d'Arvieux, kalenin bulunduğu alanın kıyıya kadar ağaçlarla kaplı olduğunu ve buradan geçerek körfeze giren gemilerin flamalarının kaleden ve şehirden gözüktüğü için buraya sancak burnu denildiğini yazar.[680] Tavernier'nin verdiği bilgiye göre yabancı gemiler, şehrin limanına girerken ve çıkarken selamlamak mecburiyetindeydiler.[681]

Salgın Hastalıklar ve Deprem

Şehirde sık olan depremlerle beraber her yıl veya iki yılda bir veba gibi salgın hastalıklar büyük kayıplara sebep olurdu. Ayrıca yaz aylarındaki sıcaklığın çok artması ve şehir içindeki kötü hava ateşli öldürücü hastalıklara yol açardı.[682] 20 Mayıs 1654 depreminde İzmir'de olan Ch. d'Arvieux depremin bir ay sürdüğünü, bu süre içinde Fransızların kıyıdaki gemilerde ve böyle zamanlar için bahçelerde inşa etmiş oldukları ahşap evlerde kaldıklarını ancak Türklerle Yahudilerin evlerinden çıkamadığını yazar.[683]

De Mont İzmir'de 1688 depremini anlatır:

> "Üç yıl önce olan depremde bin ev yıkılmış ve üç bin kişi kaybolmuş, enkaz altında kalmıştı. Devam eden deprem sırasında şiddetli kasırga da yangına sebebiyet vermiş, yangın iki gün sürmüştü. Limandaki gemilerde bulunan denizciler sonunda kalıntılar altında beş yüz kişiyi kurtarmışlardı. Bu sağ kalanların hepsi yaralıydı. Gemilerin kaptanları kurtarabildikleri yaralıları gemilerin güvertesine taşımışlardı. Fakat geri kalan şehir sakinleri yeni evler yapılıncaya kadar şehirde sazdan evler yaptılar. Şehirde en çok zarar gören bölge Fransızların oturdu-

680 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis, *The Travels and Mission of the Chevalier d'Arvieux*, s. 34.

681 Tavernier, *Les Six Voyages*, s. 68.

682 Gemelli Careri, *A Voyage round the World*, s. 50.

683 Ch. d'Arvieux, s. 17.

gu mahaldi. Bir günde senelerce çalıştıklarını kaybettiler.... Fransız konsolos M. Fabre'da kaybolanlar arasındaydı."[684]

1689 yılında deprem ve yangından sonra birden veba ortaya çıkmış ve yayılmıştı. 1690 yılında İzmir'e gelen Cezayir ve Tunus gemilerinin tayfaları Cezayirliler ve Berberiler karışıklıklar çıkararak şehre büyük zarar vermişlerdi.[685]

Çevresindeki Kasabalar

İzmir'den Efes'e giderken Selçuk'ta İzmir'deki konsolosların yazlık evleri vardı. Avrupalı tacirler buraya gezmek için sık sık gelirlerdi. Antik devirden kalma Efes şehir harabeleri Avrupalı seyyahlar ve tüccarlar tarafından gezilirdi. De Bruyn Efes'in 17. yüzyıldaki durumunu anlatır:

> "Efes'le Sedequi (Selçuk) arası büyük bir düzlüktür. Şehrin yanındaki ormanda çadırlarımızı kurduk, geceledik. Aramızdan 2 saatte bir 12 kişilik[686] nöbetçi ekibi yaptık. Ertesi sabah şehrin meşhur yerlerini görmeye gittik. Efes'in görünümü acınacak haldeydi. Antik devirden mermer yığınları, yıkılmış surlar ve sütunlar kalmıştı."[687]

İzmir'den iki günlük uzaklıkta Tire, dikkati çeken binalarıyla büyük bir şehir olduğu gibi burada tarım ve ticaret yapılırdı. Polonyalı Simeon buradan her gün bir kervanın yola çıktığını yazar.[688] Tire'den bir buçuk günlük uzaklıkta olan Güzelhisar doğal zenginliklere sahipti. Çevresindeki dağda

684 J. du Mont, *A New Voyage to the Levant*, s. 227.

685 Cezayir ve Tunus gemileri Osmanlı donanmasına dahil olmayıp müstakil hareket eden korsan gemileri olarak görünürlerse de Osmanlı İmparatorluğu hesabına Akdeniz'deki Hıristiyan korsan gemilerine karşı Akdeniz'in güvenliğini sağlamakla görevliydiler. Ancak bu gemilerde çalışan tayfalar ve hatta kumandanlar çok iyi denizci olmakla beraber bu işe girmeden önceki mazileri kendilerinden asla sorulmazdı. Çünkü vaktiyle eşkıyalık ve haydutluk yapmış kimselerdi. İzmir'e geldikleri zaman eski alışkanlıklarına uygun hareket ederlerdi. Du Mont, *A Voyage to the Levant*, s. 227.

686 Selçuk ve Efes'i görmeğe 72 kişilik bir kafileyle gitmişlerdi.

687 C. de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 29.

688 P. Simeon, 1608-1619, s. 19.

tatlı su kaynakları vardı. Toprakları çok verimli olup iklim hemen hemen bütün yıl yaz olduğu için yılda iki mahsul alınır, hayvanlar da iki defa yavrular aynı zamanda burada limon, portakal, turunç çok boldu.[689]

⊙ Gelibolu

Coğrafi Konumu ve Önemi

Ege Denizi'nden Abydos da denilen[690] Çanakkale Boğazı'na girerken Avrupa ve Asya yakasındaki iki kaleden yaklaşık 50 km. uzaklıkta[691] ve Küçük Asya'daki Lapseki şehrinin karşısında Trakya'da kurulmuş olan Gelibolu şehri için W. Heyd "Boğaziçi ve Karadeniz'in anahtarı" der.[692]

Şehir konumu bakımından bulunduğu stratejik yer dolayısıyla önemlidir. 13. ve 14. yüzyıllarda Akdeniz ticaretini ellerinde bulunduran Venediklilerle Katalonyalı tacirlerin üssüydü. Katalonya ticaret kumpanyasının Gelibolu'da müstahkem kaleleri vardı.[693] Gene 14. yüzyılda Osmanlılar, Rumeli'deki fetihlerinde ileri harekât için bir üs olarak Gelibolu şehrini zaptettiler.

Osmanlı devletinin kuruluşu ve imparatorluk devirlerinde Gelibolu tersanesiyle donanmada ve liman şehri olması dolayısıyla da ticarette önem kazanmıştır. İlk mükemmel Osmanlı tersanesinin Gelibolu'da Yıldırım Bayezıd tarafından yaptırılmasından sonra Çanakkale'de Türk üstünlüğü kurulmuş ve Bizans'ın Akdeniz'le ilişkisi kesilmişti.[694]

Fatih devrinde bu tersanenin önemi artmış ve Gelibolu önemli bir liman şehri olmuştur.[695] Ayrıca Osmanlı İmparator-

689 *A.g.e.*, s. 11.

690 W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi* (çev. E.Z. Karal), s. 124.

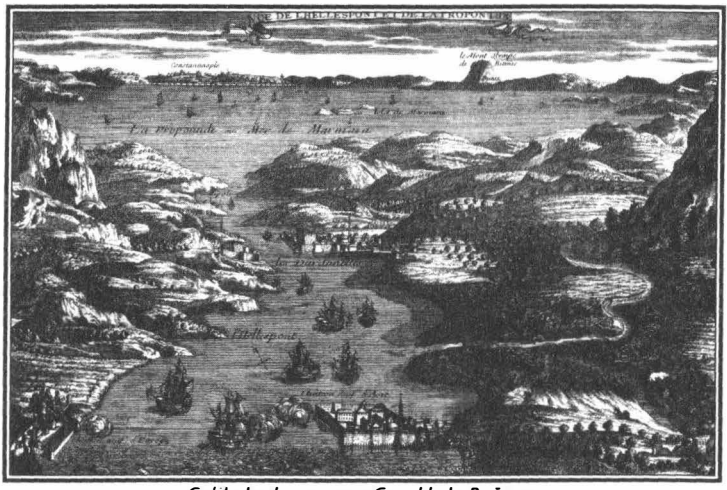
691 Nicolo de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Il primo Libro, s. 45.

692 W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi* (çev. E.Z. Karal), s. 574.

693 *A.g.e.*, s. 312, 535.

694 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 395.

695 *Kanunnâme-i Sultani* (İstanbul, Galata ve Gelibolu iskelelerinin hükmi suretidür), (haz. R. Anhegger, H. İnalcık), s. 73.

Gelibolu, konumu ve Çanakkale Boğazı.
(J.G. Grelot, Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople, 1680).

luğu'nun Deniz Eyaletinin önemli bir sancağı olan bu şehir, 14. yüzyıl sonlarından 16. yüzyıl başlarına kadar Kaptan Paşaların burada ikamet etmesi dolayısıyla Kaptan Paşa Eyaletinin merkeziydi.[696]

İsmi, Kalesi ve Limanı

Antik devirde Galatlar tarafından iskân edildiği bilinen şehrin adı Galatlar veya Gallerden dolayı Gallerin şehri anlamına gelir. "Gallipoli"[697] adının "Gal"la antik Yunan'da şehir anlamına gelen "polis" sözcüğünün birleşmesinden oluştuğu görülür.

Şehrin Kalesi Yıldırım Bayezıd tarafından 1390 yılında yeniden inşa ettirildiği zaman dış kale yıktırılmış fakat tepe üzerinde olup şehir ve limana hâkim olan iç kale bütünüyle onarılmıştı.[698]

---

696 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 395.

697 Nicolo de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Il primo Libro, s. 46.

698 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 395.

Şehrin savunması için silâh ve askerle güçlendirilen bu kaleye yabancı devlet adamları gibi önemli kişilerle ağır suçlular hapsedilirdi.[699] Ancak, İstanbul'un ve Rumeli'nin fethinden sonra Gelibolu kalesinin savunma bakımından önem taşımadığı anlaşılıyor. 16. yüzyılda Nicolo de Nicolai bu kaleyi şöyle tanımlıyor: Şehrin bir kalesi vardır. Eski zamanlarda çok güzel bir kale olmakla beraber şimdi yıkık bir durumdadır.[700] Şehrin limanı Yıldırım Bayezid tarafından savaş gemilerinin fırtına ve düşman gemilerinin saldırılarından korunması için yaptırılmış olup iç içe iki büyük havuzdan oluşuyordu. Her iki havuzun ağzına savunmayı sağlayan iki kule inşa edilmiş ve gerektiğinde limanı kapamak üzere üç katlı zincir konulmuştu.[701]

16. ve 17. yüzyıllardaysa Gelibolu Limanı stratejik olduğu kadar önemli bir ticaret limanıydı. Nicola de Nicolai güzel olarak bulduğu bu limanın büyük bir filoyu barındırabilecek kadar geniş olduğunu söyler.[702]

Osmanlı donanması sefere çıkarken bütün kadırgalar ve donanmanın diğer gemileri Gelibolu Limanı'nda toplanır ve donanma buradan hareket ederdi. Ayrıca İstanbul'a erzak taşıyan Mısır kalyonları Gelibolu Limanı'nda demir atarak kalyonların yiyecek ve içecek ihtiyacı burada hazırlanır ve yüklenirdi.[703] Gelibolu Limanı'nda Akdeniz ve Karadeniz'den gelen ticaret gemilerinden gümrük alınırdı. 1476 tarihli ve Fatih devrine ait "Şurut-i Gümrük-i İstanbul Hükmi Sureti" başlığını taşıyan kanunnamede bu husus görülmektedir:

> "...Ve Akdeniz'den ve Karadeniz'den ki bir gemi İstanbul'a yahud Mudanya'ya yahud Gelibolu'ya lenger atsa, gemi yükü-

699 "Heman geldüği gibi. Drekula'yı iki oğluyla tutub, Gelibolu hisarında habs etdiler..." Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma* (varak 182b), (haz. FR. Unat-M.A. Köymen), s. 627.

700 Nicolo de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Il primo Libro, s. 46.

701 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 395.

702 N. de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregratinationi Orientali*, Il primo Libro, s. 46.

703 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 20.

nün tamam gümrüğün vere, amma bir gemi ki katı güne ugrayub nâcâr gelüb zikr olunan yerlerde limona girse lenger atsa ki gemisinden nesne çıkarmaya ve yahud gemisine nesne koymaya gümrük vermeye..."[704]

Bu önemli limanı dolayısıyla Gelibolu'da büyük ve işlek bir ticaret vardı. Denizden ve karadan her çeşit ticari mal buraya gelirdi.[705]

Gelibolu şehrinin karşı sahilde Anadolu yakasıyla ulaşımı Cenevizli gemiciler vasıtasıyla sağlanırdı.

Nicola de Nicolai Çanakkale Boğazı'nda Cenovalı gemicilerin kendi teknelerinde yolcuları Çanakkale'den Gelibolu'ya adam başına bir altına geçirdiklerini söyler.[706]

II. Murad devrinde de Cenevizli tacirlerin "köke"[707] veya "Göke"[708] denilen gemileriyle Çanakkale Boğazı'nın Anadolu yakasından Gelibolu'ya geçilirdi.[709]

Şehirdeki Önemli Yapılar ve Evler

Şehirde II. Mehmed devrinde Sinan Paşa tarafından yaptırılmış olan iki imaret ve iki darüşşifa vardır. II. Bayezıd devrinde yaptırılmış olan diğer iki imaret ve bir darüşşifa daha muhteşem görünüşlüdür. Gene aynı hükümdarın yaptırdığı çeşme güzel bir yapı olduğu gibi şehrin su gereksinmesini karşılıyordu.[710]

---

704 *Kanunnâme-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 48.

705 N. de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, II Prima Libro, s. 46.

706 N. de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali* II Prima Libro, s. 45.

707 kuke = Göke, II. Bayezıd devrinde ilk defa kalyon yaptırılmış ve buna Göke denilmiştir. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 469).

708 "Göke hem çekdiri, hem de kalyon sınıfına dahildir. Esasında çekdiri çeşidindendir. Fakat iki katlı olduğundan yani bir de top anbarı olduğundan kalyon sınıfından sayılır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 469.

709 Neşri, *Kitab-ı Cihannüma* (varak, 164 a), (haz. F.R. Unat-M.A. Köymen), s. 565.

710 Nicolo de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali* II Prima Libro, s. 46; Gelibolu'da Soruca Paşa imareti ve Karacabey'in Zaviyesi civar köylerin vakfıyla işletilirdi. (Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 650).

Şehirdeki evlerin hemen hepsi bahçeliydi. Nicolo de Nicolai şehrin ve bu bahçelerin görünümünü anlatır: "Evlerin önünde içinde meyva ağaçları olan çok güzel bahçeler vardır. Denize doğru uzanan burunun ucunda sekizgen bir kule ve gerisinde yel değirmenleri bulunur."[711]

Güzel bir cami[712] olan şehrin ayrıca her çeşit ticarî eşyayla yiyeceklerin bol ve ucuz satıldığı "birkaç kubbeli" bir bedesteni vardı.[713]

Iaşe ve Suyu

Gelibolu ve çevresindeki verimli topraklar meyve bahçeleri ve çok iyi şaraplar veren üzüm bağlarıyla kaplıydı.

Şehrin yiyecek gereksinmesini karşılamak üzere tarım ve hayvancılık da yapılır. Özellikle koyun beslenirdi.

1476 tarihli ve "Gelibolı Bâzârınün Yasağı Hükmi Sureti" adını taşıyan kanunnamede, koyun ve tahılla bağlardan elde edilen şıradan alınan satış vergisi (bac-ı Bâzâr) miktarı ve şartları belirtilmiştir:

> "Ve buyurdum ki kassablardan ve gayrından' her kim koyun alacak olursa gizlemeyüb bâcın mezkûr âmillere vereler her kim gizleyecek olursa ki kulum bula, koyun alub beglik edûb alanun ve satanun hakkından gele...." "Ve Koğrı-dağı'nun Gelibolı tarafında kışlayan koyunların bâcın gerü kağrı-dağı'nun Gelibolı tarafındağı yüzünden satalar..." "Ve kapan davarı az eger çok kapana varub satıla, gayrı yerde satılmaya, gayrı yerde satanlarun kulum haklarından gele..."
>
> "..tahıl bâzârında gayrı yerde gele davarı ölçülüb satılmaya..." "...ammâ gemile gelen tahılı âdet üzre limonda satub mezkur âmillere gümrügin vereler.."
>
> "Ve Ermeniler ve hem (113a) dahi Yahudiler gayrı kimesneler şira vaktinde bağlarından şira getürüb mezkur amillere

711 Nicolo de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Il Prima Libro, s. 46.

712 *A.g.e.*, s. 46.

713 H. Andreasyan notu, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*'nde, s. 20.

danışmadın arabadan indirmeyeler, eger indürüb evlerine koyacak olurlarsa ki kulum bula, anun gibilerün hakkından gele ve şiradan her medrede bir akça alına ve müsellim kâfirler kendü mahallelerinde bir meyhâneden gayrı yerde sücilerin satmayalar..."[714]

Şehrin suyu çevresindeki bol ve iyi akarsular ve kaynaklardan sağlanıyordu. Gelibolu'nun batısından akan Kozludere bu suların en iyi bilinenidir. İçme suyu olarak civardaki bu akarsuların ve kaynakların suyundan faydalanılır, şehirdeki çeşmeden satılmak üzere taşınırdı. Sarnıçların suyu da temizlik ve diğer gereksinmeler için kullanılırdı.[715]

Nüfusu

Şehrin nüfusunun yarısı Türk, yarısı Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşuyordu. Polonyalı Simeon burada Ermenilerin çok olduğunu yazar.[716]

Gelibolu şehrinin karşısında, Çanakkale Boğazı'nın Asya yakasında güzel bir kasaba vardı. 16. yüzyılda büyük bir meydanı, çarşısı ve güzel bir cami olan bu kasabanın sokaklarında kabartmalarla süslü antik kolonlar ve kasaba ve denize yakın tepe arasında antik bir kalenin bulunduğu biliniyor. Bu kasabada çoğunlukla Rumlar yaşardı. İpek ve pamuk dokurlardı.[717]

Güvenlik ve Yönetimi

Ege Denizi'nden Çanakkale Boğazı'na girişte ve Gelibolu şehrinin yaklaşık 50 km. güneybatısında bir kaleyle bunun karşısında küçük Asya kıyısında diğer bir müstahkem kale Çanakkale Boğazı'yla Gelibolu Limanı ve şehrinin güvenliğini sağlıyordu.[718] Hatta dolaylı olarak Marmara Denizi ve İs-

714 *Kanunnâme-i Sultani*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 61, 62, 69.

715 N. de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Il Primo Libro, s. 46.

716 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 20.

717 N. de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Il Primo Libro, s. 45.

718 "Şimdi Çanakkale Boğazına gireceğiz. Bunun gözlenmesi için İstanbul Fatihi

tanbul Boğazı'nın güvenliği de bu iki kaleyle emniyet altına alınmış oluyordu.

Avrupa yakasındaki kale üçgen planda olup her üç köşesinde birer dairesel kule vardır. Toplam olan bu kale civarında yaşayan halk için daima emin bir sığınak yeri olmuştu. Küçük Asya yakasındaki kale buna göre daha yeni olup dikdörtgen planda inşa edilmiştir. Kalenin dört köşesinin her birinde silindirik dört kule vardır. Kalenin ortasındaki kuleyse her köşeye ve her yana kumanda edebilir durumdadır. Bu kalelerin her ikisi de özellikle düşmanın gelebileceği deniz tarafında toplarla donatılmıştı.[719] Bu kale kumandanlarının izni olmadan hiçbir gemi buradan geçemezdi.[720]

Şehir bir sancak beyi tarafından yönetilirdi.[721] Şehrin gümrüğü ve mali işlerinden sorumlu olan gümrük emiriyle adaletin yerine getirilmesi ve hukuki davaların çözümlenmesinden sorumlu olan kadı sancak beğiyle işbirliği yaparak görevlerini yerine getirirlerdi:

> "Gelibolu sancağı beği ve emiri olan kimesneler âdet üzre armağan alalar, alanlardan gayrı kimesne nesnelerin almaya ve kı-namayalar;" "...ve şol ki hırsuzdur ve suçludur hisâr-eri ve boğaz eri ve sipahilerdûr sancak beği ve kâdi suçları ne göre, haklarından gele."[722]

⊙ İzmit

Konumu ve Önemi

Osmanlı kaynaklarında "İzniğmid" olarak geçen şehir aynı adı taşıyan körfezde, deniz kıyısında ve yaklaşık 1600 m. yüksek-

---

II. Mehmed tarafından iki kale yapılmış. Bunlardan biri Avrupa yakasında Trakya'da, diğeri de küçük Asya'dadır." M. de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Il Prima Libro, s. 44.

719 N. de Nicolai, *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Il Prima Libro, s. 44.

720 Anonim, *Voiage de Levant*, 1621, s. 119.

721 Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, s. 799.

722 *Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 63.

liğinde bir tepenin yamacında kurulmuştur. 17. yüzyılda da şehir uzaktan bir anfitiyatro görünümündeydi.[723]

Antik devirde Nicomedia adıyla meşhur olan bu şehirde 16. ve 17. yüzyıllarda antik yapılara ait kalıntılardan pek azı kalmıştı. Busbecq, İzmit'e varışından kısa bir süre önce burada beyaz mermerden uzun bir duvarın kazı sonucu ortaya çıkarıldığını ve bunun tahminen Bithynia krallarının sarayına ait bir kısım olabileceğini yazar.[724]

Paul Lucas, bir tepe üzerinde Busbecq'in de görmüş olduğu bir sarayın tuğladan kalıntılarının durmakta olduğunu söyler.[725]

16. ve 17. yüzyıllarda İzmit büyük bir şehir olarak bilinir.[726] Buradan Doğu ve Orta Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan yollar geçer. Doğudan ve güneyden gelen çeşitli ticarî mallar İzmit üzerinden İstanbul Limanı'na geçirilmek üzere Üsküdar'a sevk edilirdi. İzmit ve çevresindeki verimli topraklarda tarım ve hayvancılık yapılır, saray ve İstanbul'un iaşesi için buradan gemilerle İstanbul'da odun iskelesine tavuk, sığır ve odun taşınırdı.[727]

İzmit'teki tersane, Gelibolu tersanesi gibi önemli olmamakla beraber daha önce inşa edilmiş olup ilk Osmanlı tersanelerinden biridir.[728]

16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul ve İzmit arasında işleyen yük ve ticaret gemileriyle sandallar ve kayıklar İzmit'te inşa edilirdi.[729]

---

723 Paul Lucas, *Voyage dans l'Asie Mineur, l'Afrique et autres lieux*, (1705), s. 71.

724 Busbecq, *The Turkish Letters* (1554-1552), s. 44.

725 Paul Lucas, *Voyage dans l'Asie Mineur, l'Afrique et autres lieux*, s. 71.

726 De Bruyn, *Voyage au Levant* (1678), s. 61; "Nicomedia diğer şehirler gibi son derece büyük bir şehirdir." Paul Lucas, s. 71.

727 Eremya Çelebi, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 17.

728 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 394.

729 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 61.

Nüfus ve Ticaret

De Bruyn'un kaydına göre 1678'de İzmit'in nüfusu yaklaşık 30.000 kadardı.[730] Şehrin nüfusunu oluşturan Rumlar, Yahudiler, Ermeniler ve Türklerin hemen hepsi ipek ticaretiyle uğraşırlardı. İpek ticaretinin yanında burada dokumacılık, keramik ve cam işçiliği de yapılırdı. Gelen tacirlere ipek, pamuklu kumaşlar, çanak, çömlek, cam ve bunlarla ilgili çeşitli eşyalar satılırdı.[731]

Önemli Yapılar

Şehirde camiler, Rum kiliseleri, hanlar, kervansaraylar ve çarşılar seyyahların ilgisini çekmiştir.[732]

Önemli yapılar arasında Mehmet Bey Camii, Ahmet Paşa Medresesi, Pertev Paşa Hamamı'yla Hüsrev Kethüda Hamamı Mimar Sinan'ın eserleri olup[733] Abdüsselam Camii Mimar Sinan tarafından yeniden inşa edilmiştir.[734]

Doğal Zenginlikleri

İzmit'in çevresinde Paul Lucas'ın gözlemlerine göre ormanlar, tarım ve hayvancılık yapılan köyler ve şifalı sular vardı. Çınarsu diye bilinen kaynak suyu bölgedekilerin en iyisiydi. Özellikle içmelere yılda iki defa gelinir ve o zaman buraları çok kalabalık olurdu. Çevre köylerde yolculara ve yabancı seyyahlara yiyecek verilir ikramlar yapılırdı.[735]

---

730 *A.g.e.*, s. 61.

731 *A.g.e.*, s. 61.

732 De Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 61; Paul Lucas, *Voyage dans l'Asie Mineur, l'Afrique et autres lieux*, s. 68.

733 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Dair Metinler* (Tuhfet'ül mi'marin; Risale-i Tezkiretülebniye), s. 47, 80, 96 ve 127.

734 "Izniğmidde tecdiden merhum Abdüsselam Camii", *A.g.e.*, s. 81.

735 "Yılda iki defa halk buraya akın eder. Bu zamanlarda padişah buraya iki bin kişilik bir muhafız kuvveti gönderir. Böylece hiç kimse incinmeden, parası çalınmadan herkes içmeden yararlanır ve şifa bulur." Paul Lucas, *Voyage dans l'Asie Mineur L'Afrique et autres Lieux*, s. 77.

Yönetimi

Şehir ve eyalet valinin yönetimindeydi. Paul Lucas İzmit'te kaldığı süre içinde İzmit Valisi Hasan Paşa'nın yardım ve ilgisini görmüştü: "İzmit paşası bana bütün Anadolu paşalarına Anadolu'da seyahat ederken gösterebilmem için yazdığı tavsiye mektuplarını verdi..."[736]

⊙ Halep

Önemi ve Konumu

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul ve Kahire'den sonra üçüncü büyük şehriydi.[737] Gene bu devirde Akdeniz veya Levant'ın en önemli ticaret merkezlerinden biridir. Halep'e ulaşan kara ve deniz ticaret yollarından Avrupa'nın ve Asya'nın çeşitli ticarî malları Halep'e gelir ve gene Halep'ten dünyanın çeşitli bölgelerine gönderilirdi. 1556'da M. d'Aramon Halep'te ticarî işlemlerin büyük önem taşıdığını ve olağanüstü bir düzenle yapıldığını yazar. Doğu'dan, Hindistan'dan baharat ve kıymetli mücevherler getiren kervanlar Halep'e gelirdi. İranlı, Ermeni ve Türk tacirler Halep ve Hindistan arasındaki bu ticareti Hürmüz üzerinden yaparlardı. Fransız, İngiliz ve Venedik tacirleri genellikle Tripali (Trablusşam) limanını tercih ederlerdi. 16. yüzyıl sonlarında hergün Venedik, Marsilya ve Londra'dan gelen ticaret gemileri Trablusşam'da yükleri boşaltırlar bu aradan karayoluyla mallar Halep'e sevk edilirdi. Aynı şekilde Halep'ten Trablusşam'a çok işlek bir ticaret vardı. Buradan Avrupa'ya ihracat yapılırdı.[738]

17. yüzyılın ortalarında İran kervanlarının Halep yerine İzmir'e giden ticaret yolunu seçmeleri üzerine Halep'in ticarî

736 Paul Lucas, *Voyage dans l'Asie Mineur l'Affrique et autres Lieux*, s. 79.

737 Chevalier d'Arvieux, (W.H. Lewis, *Levantine Adventurer, The Travels and Mission of the chevalier d'Arvieux 1653-1697*, Bl. VI, s. 419; "Touring in 1600" adını taşıyan seyahatnamenin yazarı E.S. Bates'e göre Kahire, İstanbul ve Halep harikulâdelikde birbirine eşit şehirlerdir. W. Blount notu (P.D. Valle), *Pietro's Pilgrimage*, s. 14.

738 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant*, s. 253; J.H. Linschoten, *The Voyages...*, s. 47-48.

önemi otuz yıl kadar sarsılmış, ancak 1683'lerde ipek kozası endüstrisi merkezi haline gelerek ticarî önemini yeniden kazanmıştır.[739]

1615'de P. dalle Valle'nin kaydına göre Halep şehrine 80 mil (yaklaşık 130 km) uzaklıkta olan İskenderun Limanı vasıtasıyla Halep'ten Avrupa'ya ipek, tekstil maddeleri, baharat, kurutulmuş rubab ve mücevherler sevk edilirdi. İskenderun Halep'in başlıca ihracat limanı olmakla beraber ticari bir önemi yoktu.[740]

17. yüzyılın sonlarında Halep'in coğrafi konumu ve iskân bölgelerinin durumu hakkında 1682 yılında de Bruyn'nun verdiği bilgiye göre şehir Fırat Nehri'ne 100 km. uzaklıkta olan "Singa" ve "Kouaic" Nehri üzerinde kısmen vadide, kısmen üç tepe üzerinde kurulmuştur. Bu tepeler çok yüksek olup şehrin ortasındadır.[741] Şehrin en yüksek tepesi üzerinde bir iç kale vardır. Şehir, tarihte Moğolların yakıp yıktıkları eski Halep şehrinin kalıntılarına 10-13 km.(6-8 mil) uzaklıktaydı.[742] 1566'da M. d'Aramon kalenin bulunduğu "bir caminin minaresinin bir buçuk misli kadar yüksek" olan tepenin çevresinin on beş adım genişliğinde bir hendekle çevrili olduğunu ve bu yeni Halep şehrinin bu kalenin çevresindeki alanda kurulduğunu yazar.[743]

Ch. d'Arvieux'ye göre de bu kale Haçlı seferleri sırasında Fransa kralı tarafından yaptırılmıştır.[744]

Öyle anlaşılıyor ki Eski Halep şehri Moğolların saldırısına

739 "Bu şehir çok büyük bir ticaret merkezidir... Halep'e dünyanın her köşesinden gelen başlıca mallar şunlardır: İran ipekleri, ceviz, şam fıstığı ve tıbbî ilâçlar", der Bruyn, Corneliuse de Bruyn, *Voyage au Levant* (1682), s. 333.

740 P. dalle Valle, W. Blount, *Pietro's Pilgrimage*, s. 95; W. Heyd, *Yalın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 184.

741 De Bruyn, Corneliuse de Bruyn, *Voyage au Levant* Bl. LXV, s. 332; Ch. d'Arvieux şehrin surları içinde kalan dört tepe olduğunu yazar. Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis *The Travels and Mission of the chevalier d'Arvieux*, VI, s. 411-419.

742 M. d'Aramon *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 249.

743 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 251.

744 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis *The Travels and Mission of the Chevalier d'Arvieux*, VI, s. 411-419.

uğradıktan sonra şehir sakinleri 10-13 km. uzaklıkta bulunan bir Haçlı kalesinin çevresinde Yeni Halep şehrini kurmuşlardı.

Kalesi, Surları ve Çevre Uzunluğu

16. ve 17. yüzyıllarda bu kale beylerbeyinin ikametgâhıdır. 17. yüzyılda görgü tanıklarına göre Kalenin duvarları büyük kesme taşlardan yapılmış olup aynı taşlardan yapılmış bir surla çevrilidir. Kalenin kapısına girişte bu devirde tamamen kuru hendeğin dış tarafında küçük bir kule vardır. Küçük bir köprüden geçilerek kaleye girilir, Kapının yanında ayrı ve eski büyük bir kule vardır. Bunun duvarları hendeğe kadar iner. Kalenin diğer köşesinde ikinci büyük bir kule daha vardır. Bu iki büyük kulede cephanelik korunur. 16. yüzyılda kalede 200 yeniçeriye kumanda eden bir ağayla 2000 kişi vardı. Şehir yüksek kalın bir surla çevrilidir. Sur üzerinde belli uzaklıkta dört köşeli kuleler olmakla beraber bu kulelerin çoğu yıkıktır. Kulelere birinden diğerine iletilecek şekilde kumanda ediliyordu. Surun şehrin dış mahallelerine ve sokaklara açılan 11 kapısı vardı.[745] Ancak Ch. d'Arhiveux, 17. yüzyılda surun ve kulelerin bakımsızlıktan yıkık durumda olduğu ve şehrin 24 saat dahi korunulamayacağı görüşündedir.

Şehrin çevresi şehir kadar büyük olan iki dış mahalleyle beraber 15 km.dir (9 mil)[746]

Şehrin Genel Görünümü

De Bruyn şehrin genel görünümünü anlatır:

> "Şehrin çevresinde pek çok kasaba ve köy vardır. Tripoli yönünden şehre varışta çok güzel bahçeler ve evler olduğu gibi şehrin diğer yanı da hoştur. Bahçeler ve evler birbirinden küçük duvarlarla ayrılmıştır. Önleri de küçük duvarlarla

745 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 250; "XVII. yüzyılda 10 kapısı olduğu anlaşılıyor", de Bruyn, s. 332; şehir kapılarından birinde Aziz George'un (St Gearge) mezarı vardı. Burası lambalarla devamlı aydınlatılırdı. (Moryson, Fynes (1596), *An Itinerary*, s. 246.

746 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis *The Travels and Mission of the chevailer d'Arvieux*, VI, s. 422.

çevrilidir. Bu bahçelerin önünde uzanan ovada her gün Türklerle Arapların at üzerinde mızrakla ezgersiz yaptıkları görülür."[747]

Evler ve Sokaklar

Şehirdeki evler iri kesme taşlardan inşa edilmiştir. Evlerin düz çatıları çimento ve küçük taşlardan, çakıllardan yapılmıştır. Bu binaya sağlam bir bütünlük vermektedir. Düz çatılar yaklaşık üç adım yüksekliğinde alçak bir duvarla çevrili olup çoğunlukla bu duvarda diğer bitişik evin düz çatısına geçit olarak bırakılmış bir aralık vardır. Böylece evlerin düz çatılarından bir evden bir eve ziyaret yapılabilir. Bu düz çatılarda iklim uygun olduğu için geceleri ev sakinleri yatarlardı. Yerliler yataklarını yere sererlerdi. Avrupalı tacirlerin de gene bu düz çatılarda gecelemek üzere küçük kamp yatakları vardı.[748] Halepli zenginlerin evleri daha farklı bir yapıya sahiptir. Bu evler de taştan inşa edilmiş olmakla beraber, gene taştan yapılmış kubbeleri vardır. Bu binaların içi yaldızlı ve sert dayanıklı taş kakmalarla işlenmiştir. Döşeme renkli çakılla kaplanmış olup şık ve zarif arabesk desenler işlenmiştir. Binaların içindeki eşyaysa çok zengindi. Halep şehrinde yalnız görevli Türklerin evleri tevazu ve sadelikle döşenmişti.[749]

Halep'te sokaklar büyük taşlarla tamamen döşenmiş olup sokakların iki yanında yayaların yürümesi için iki ayak yüksekliğinde kaldırımlar vardı. Kahire'de olduğu gibi sokakların demir kapıları akşamları kapatılıyordu.[750]

Nüfusu

16. yüzyılda Halep'in nüfusu çok kalabalıktı. Şehrin nüfusu merkezinde olduğu kadar dış mahallelerinde de yoğundu. M.

747 De Bruyn, Corneliuse de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 332.

748 De Bruyn, Corneliuse de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 333; F. Moryson, *An Itinerary*, s. 246.

749 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 251-252.

750 De Bruyn, Corneliuse de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 332-333.

d'Aramon 1555 yılında Halep'te vebadan yüz yirmi bin kişinin öldüğünü ve âfet durduğunda şehrin nüfusunda bir azalmanın fark edilmediğini yazar.[751]

Ch. d'Arvieux verdiği bilgiye göre 17. yüzyılda Halep'in nüfusu 285.000 olup bu nüfusun 30.000'i Hıristiyan 2000'i Yahudi'ydi.[752] Nüfusun çoğunluğu şehrin yerlilerinden oluşmakla berabeţ Halep'in nüfusunun artmasında ticaret şehri olması dolayısıyla buraya Akdeniz ve doğu, kuzey ve güneyden devamlı gelen ve şehirde bir müddet kalan tacirler[753] de etkili olurlardı.[754] Şehirde devamlı kalan yabancı tüccarların sayısı çoktur. Yabancılar arasında çoğunluk gene Fransızlardan oluşurdu. Büyük ticaret sahibi olan İngilizler de nüfusça Fransızlara yakın derecede kalabalıktılar. Venedikli ve Hollandalı tacirlerin sayısı azdı. Halep'te Fransız, İngiliz ve Venediklilerin konsoloslukları, Hollandalıların iki ticaret evi vardı.[755] Halep'in yerli ahalisi de belli bir meslek ve ticaretle uğraşırlardı.

Ch. d'Arvieux'ye göre Halepliler Osmanlı İmparatorluğu içinde "en yumuşak başlı en nazik insanlardır." Hepsi meslek sahibidirler.[756]

---

751 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 251. M. d'Aramon 120 bin kişinin öldüğünü kesin bilmektedir. Çünkü Halep kadısı ve beylerbeyi ölenlerin sayısını bilmek istemişler ve gerçekten şehrin kapılarında ve dış mahallelerinde gençler gördüklerini kesin olarak kaydetmişlerdi. *A.g.e.*, s. 251.

752 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis *The Travels and Mission of the Chevalier d'Arvieux*, VI, s. 422.

753 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monseiur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 253.

754 Yahudiler, Iranlılar, Ermeniler, Tatarlar, Mısırlılar, Hind'liler ve pek çok Hıristiyan tam bir hürriyet içinde yaşarlardı. P. dalle Valle, W. Blount (*Pietro's Pilgrimage*), s. 95.

755 De Bruyn, Corneliuse de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 333; 16. yüzyılın ilk yarısından beri burada bir venedik konsolosluğu vardı (P. Dalle Valle, *Pietro's Pilgrimage*, s. 95).

756 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis, *The Travels and Mission of the chevalier d'Arvieux*, VI. s. 455-457.

Şehirdeki Sosyal Yapılar

Şehirde Tavernier'nin verdiği bilgiye göre güzel mimarî yapısı olan yirmi cami vardı.[757] De Bruyn bu camilerin çoğunun şehirdeki eski Hıristiyan kiliselerinden çevrilme olduğunu ve şehri minareleriyle süslediğini yazar.[758] Tavernier Halep'te yüz yirmi cami olduğunu ve en büyük caminin eski bir kilise olduğunu söyler. Ancak Halep'te merhum Hüsrev Paşa Camii Mimar Sinan'ın eseridir.[759]

Şehir ticarî bir uğrak yeri olduğundan şehirde evi olan tüccarların dışında bütün yabancı tüccarların kaldığı hanların sayısı çoktu.[760] Bu hanlardan biri Mimar Sinan'ın eseridir.

Yapı bakımından buradaki hanların çoğu aynı özellikleri taşımaktadır. Taştan yapılmış, kubbeli ve iki katlı olan bu binaların içlerinde çepeçevre galeriler vardır. Bu galerilere belli eşyalarla döşeli odalar açılır. Hanın zemin katında tüccarların eşyaları ve mallarını koydukları anbarlarla ortada çeşmesi olan bir avlu vardır. Akşamları han kapatılırdı.[761] Halep'te sıcaktan korunmak için üstü kapalı çarşılar ve bedestenler pek çoktu. Ve daima kalabalıktı. İki yanı dükkânlarla sınırlanmış sokaklardan oluşan bu çarşılarda her çeşit ticarî mal bulunduğu gibi yiyecekler ve gündelik yaşam için gerekli her şey satılırdı. M. d'Aramon bu gibi dükkânların şehirde gidecek lokanta olmadığından yabancı tüccarlar için büyük bir kolaylık sağladığını belirtir.[762] Ayrıca Tavernier şehirde ve çevresinde 40 Kervansaray olduğunu kaydeder.[763] Çeşitli zamanlarda yapılmış bu ker-

---

757 Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*, I, s. 123.

758 De Bruyn, Corneliuse de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 332-333; Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*, I, s. 123-124.

759 Risale-i Tezkiretülebniye, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 81.

760 "Şehirde birbirinden güzel 355 han sayısız dükkân ve bedestenler vardır." P. Simeon, s. 155.

761 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 252; De Bruyn, Corneliuse de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 333.

762 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 252.

763 Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*, I, s. 124.

vansaraylar arasında Halep yolunda Payas'da Vezir-i Azam Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış olan kervansaray Mimar Sinan'ın eserlerinden biridir. Diğer sosyal yapılardan medreseler ve zaviyeler önemlidir. Halep'te Asruniye medresesi ve Şeyh Bayrak zaviyesi iyi bilinir.[764]

Suyu ve İaşesi

16. ve 17. yüzyıllarda şehrin suyu boldu ırmak şehrin ortasından kuzey-güney yönünde akardı. İçme suyu olarak kullanıldığı gibi çevresindeki bahçelerin sulanmasını da sağlıyordu.[765] Ayrıca şehirde harcanan su miktarının çok olduğu şehirdeki sayısız özel ve topluma açık çeşmelerle elli kadar hamamın[766] varlığından anlaşılmaktadır.

Kalenin bulunduğu tepenin eteğinde şehir ilk kurulduğu zamanlarda şehirde su yoktu. Şehrin artan nüfusunun gereksinmesini karşılamak üzere Halep'in dışında ve kuzeyinde akan Singe ve Kouaiç nehrinden bir kanalla şehre su sevk edilmiştir.[767] Bu nehir 100 km. uzaklıktaki Fırat Nehri'ne katılır.

Halep'in iklimi tarım için elverişli olduğu gibi çevresindeki toprak çok verimlidir. Ch. d'Arvieux "şehrin çevresinin 5 mil (yaklaşık 8.550 km) yarı çap uzaklığa" kadar meyva bahçeleriyle dolu olduğunu söyler. Burada yazın hiç yağmur yağmadığı için yazları bu bahçeler ve bağlar sulanır.[768] Sulama bostan kuyularından beygir veya katır gibi hayvanların çekerek döndürdükleri tekerlekler vasıtasıyla yapılırdı.[769]

---

764 Tuhfetul mimarin, R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, s. 49. Mimar Sinan Payas'da bu kervansarayla birlikte bir cami ve tekke de inşa etmiştir. *A.g.e.*, s. 32; Başvekalet arşivleri, No. 8276, (1678) No. 7884, (1666).

765 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis *The Travels and Mission of the chevalier d'Arvieux*, VI, s. 452.

766 Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*, I, s. 124.

767 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 250.

768 Ch. d'Arvieux, VI, s. 452.

769 M. d'Aramon, s. 252.

Şehrin çevresindeki bahçelerde ve bağlarda yetiştirilen şeftali, armut, erik, kavun, karpuz ve üzüm gibi meyvalar bol olmakla beraber tüketim çok olduğundan yüksek fiyatla satılırdı.[770]

Bal, peynir, tereyağı ve zeytinyağı da aynı şekilde tüketilirdi. Zeytinyağı yemeklerde çok kullanılır, daha kötü kaliteli olanından sabun yapılırdı.[771] Pirinç, kahve ve şeker pahalıydı. Pirinç ve kahve Kahire'den, şeker Marsilya'dan gelirdi. 17. yüzyılın ikinci yarısında Halep'te tütün yetiştirilmeye başlanmıştı. Brezilya tütünü kadar iyi olmamakla beraber bundan sonra Brezilya tütününün fiyatı düşmüştü.

Şehirde iyi kalitede şarap yapılır ve satılırdı. Ch. d'Arvieux'ye göre Halep'te imal edilen şarap Kıbrıs şarabından sonra ikinci gelecek şaraptı.[772]

Çevresinde yapılan tarım ve hayvancılıkla beraber ticaret merkezi ve uğrak yeri olması dolayısıyla Asya, Afrika ve Avrupa'dan şehrin iaşesi için gerekli her çeşit ve zengin gıda maddesi ve diğerleri Halep'e getirtilirdi.

Şehirde yiyecek her zaman boldu. M. d'Aramon ordunun burada karargâh kurarak kaldığı zamanlarda dahi iaşe sıkıntısı çekilmediğini kaydeder: "Şehirde yiyecek fazlasıyla boldur. Bütün bir yıl boyunca ordu karargâh kurarak ikamet ettiği halde ve çok büyük sayıda asker olduğu halde şehirde hiçbir şeyin fiyatı normal değerinden yukarı çıkmadı."[773] Halep çevresinde ve bütün eyalette en iyi kalite buğday vardı. Şehirdeki ekmek de iyi ve lezzetliydi.[774]

---

770 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 253.

771 "Sabun çok harcanırdı, çünkü Türkler çok temiz insanlardı." Ch. d'Arvieux, J.H. Lewis *The Travels and Mission of the chevalier d'Arvieux*, VI, s. 455-457.

772 *A.g.e.*, VI, s. 460-464; M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Abbassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 252.

773 M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 252.

774 "Buradaki ekmeğin lezzeti Padna'daki yenilen ekmeğin kalitesindedir." M. d'Aramon, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour Le Roy en Levant*, s. 252.

Halep'te koyun eti çok yenirdi. Günde 600 koyun yeniliyordu. Sığır yalnız yabancılar için kesilmekteydi.[775]

Şehirdeki Hastalıklar ve Sağlık Durumu

Halep'te Dizanteri, ateşli hastalıklar, trahom, felç çok görülürdü. Ayrıca Fleurone denilen Halep'e ait bir hastalık vardı. Geçmesi bir yıl sürerdi. Buna rağmen Halep'te şehrin yerlileri çok uzun ömürlü oluyorlardı.[776]

Şehrin Yönetimi

Halep'te (paşa) beylerbeyi adaleti ve asayişi sağlayan yegâne en büyük otoriteydi. Fakat manevî işlerde aynı derecede otoriteye sahip olan bir müftü veya kadı da vardır. Tavernier şehrin kapılarının anahtarlarının bir "Ağa"nın elinde olduğunu yazar. Yüksek rütbeli bir yeniçeri subayı olan bu ağanın emrinde 750 yeniçeri vardı. Ayrıca Şehir içi güvenliğinden sorumlu 300 yaya asker ve bağlı oldukları bir "ağa" vardı. Subaşı maiyetiyle şehirde geceleri kal gezerdi.[777]

⊙ Şam

Konumu ve Önemi

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Suriye eyaletinin başkenti olan Şam, ortaçağdan beri önemli yolların geçtiği ve birleştiği yerde olması nedeniyle bu bölgenin merkezi[778] ve en önemli pazarıydı. Şehir, İran, Mezopotamya ve küçük Asya'dan güneye giden ticaret kervanlarının geçtiği yolla, Mısır ve Arabistan'dan kuzeye giden kervanların geçtiği yolun birleştiği yerdedir.[779] Bu kervanların uğrak yeri olması nedeniyle önemli bir ticaret merke-

775 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis *The Travels and Mission of the chevalier d'Arvieux*, VI, s. 455-457.

776 Ch. d'Arvieux, W.H. Lewis *The Travels and Mission of the chevalier d'Arvieux*, VI, s. 461.

777 De Bruyn, Corneliuse de Bruyn, *Voyage au Levant*, s. 333; Tavernier, s. 123-127.

778 Emevilerin başkentiydi. W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (çev. E.Z. Karal), s. 67.

779 *A.g.e.*, s. 31, 48 ve 185.

zidir. Ayrıca hac yolu üzerinde oluşu dolayısıyla Mekke'ye gidecek olan kervanlar Şam'da buluşur ve buradan hareket ederlerdi. Şehrin çiftsıra surları ve demirden bir kapısı vardı.

Iaşe ve Suyu

Şehir, çok sayıda akarsuyun olduğu bir ovada kurulmuştur. Şehir ve çevresi meyva bahçeleriyle doludur. Polonyalı Simeon Şam'ın bahçeleri ve akarsularını anlatır:

> "Şam'a yani Damascus'a girince kendimizi meyva bahçeleriyle dolu bolluk içinde bulunan mamur bir şehirde bulduk. Burası bereketli ve ucuz bir şehirdir. Rivayete göre Şam'da otuz memba vardır. Şehrin altı suyla doludur, değirmenler suyla işler. Bursa gibi sokaklarda bolca akan sular vardır... Şam'da hurma taneleri kadar iri üzümler... beyaz pestiller, nefis ayvalar ve envai çeşit şaraplar ve daha o kadar güzel şey gördük ki.."[780]

Lithgow, Şam'da gül suyunun da bol olduğunu yazar.[781]

Önemli Yapılar

16. ve 17. yüzyıllarda Şam birer sanat eseri olan camileri, imaretler, hanlar ve tarihi yapılarıyla büyük ve güzel bir şehir olarak bilinir.[782] Şam'da 16. yüzyıl Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerinden olan Gök meydanda Kasr-ı Eblak denilen yerde Sultan Süleyman Han Camii ve imareti Mimar Sinan'ın eserleridir.[783]

---

780 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619* (çev. H. Andreasyan), s. 149-150; "Türkler buraya "Garden of Turkie (Türkiye'nin Bahçesi) derler. Bunda daha çok cennet anlamı vardır. Çünkü şehirde parmaklıklarla çevrili bir bahçe olup Yasak Elma, Havva'yı kandıran yılan ve Adem'in burada olduğuna inanılır." L. Lithgow, *The Total Discourse..*, s. 206.

781 "Aynı zamanda Şam'da bira gibi, fıçılarda gül-suyu bolluğunu gördüm.." W. Lithgow, *The Total Discourse..*, s. 208.

782 "Şam Asya'nın en güzel şehridir." W. Lithgow, *The Total Discourse*, s. 206; "Istanbul'dan daha büyük bir şehir olan Şam'da yüksek minareli muazzam camiler, mükellef hamamlar, kat, kat hanlar, mermer döşeli kahvehaneler vardır." *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 1608-1619 (çev. H. Andreasyan) s. 149.

783 R.M. Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler* (Risale-i Tezkiretülebniye) s. 83 ve 106.

Şehirdeki en eski cami "Yeşil Cami"[784] de denilen Büyük Cami'dir. 5. yüzyılda kilise olarak inşa edilmişti. 1580'lerde Jean Palerne şehrin ortasındaki handa küçük odalar olduğundan ve avlusunda güzel bir çeşmeden bahseder. Şehir içindeki sosyal yapıların yanısıra ticaret ve hac yolları üzerinde olan şehrin yakınından geçen kervanların konak yeri olarak büyük bir kervansaray inşa edilmişti. Bu yapı Yemen Fatihi Koca Sinan Paşa tarafından 16. yüzyılın sonlarında yaptırılan Kadife Han'dır. Evliya Çelebi'nin kaydına göre tamamen kârgir olan bu binada hamam, kiler, fırın, imaret, "harem odaları"yla beraber kırk dükkân olduğu gibi on bin kişi rahatça kalabilir ve develiğine ilaveten ahırı beş bin at alırdı. Avlunun ortasında büyük bir havuz vardı.[785]

Sokaklar, Çarşılar, El Sanatları ve Ticaret

Şam'da sokaklar ve çarşıların içindeki yolların her iki yanında yayalara ayrılmış kaldırımlar vardı. Ayrıca meydanlar ve yolların aralarındaki selvi ve hurma ağaçları da şehre güzel bir görünüm veriyordu.[786] Lithgow sokakların hemen hepsinin "yazın güneşten kışın yağmurdan korunmak üzere üstü örtülü"[787] olduğunu yazarsa da bu sokakların şehirde çeşitli kapalı çarşıların içindeki yollar olduğu anlaşılıyor.

Şam'da kıymetli eşyaların satıldığı en büyük kapalı çarşı bedestendi. Polonyalı Simeon bu bedestenin "büyük ve muhteşem" bir yapı olduğunu söyler. Burada tafta ve atlas gibi kıymetli kumaşlar, kaftanlar, kuşaklar,[788] mücevherler, altın süs eşyası, sırmalı ipek kumaşlarla[789] tacirlerin satın aldıkları el sanatı ürünleri, ipek gibi Şam'a ait mallar satılırdı.

---

784 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 1608-1619 (çev. H. Andreasyan), s. 149; J. Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 210.

785 Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığı'nda Sultan Ahmed Külliyesi*, s. 199-200; J. Palerne, *d'Alexandre a Istanbul*, s. 210. Bu hanın Derviş Paşa hanı olduğu bilinir.

786 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 1608-1619 (çev. H. Andreasyan), s. 149.

787 W. Lithgow, *The Total Discourse...*, 1634, s. 206.

788 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 1608-1619 (çev. H. Andreasyan), s. 149.

789 Aynı eserde H. Andreasyan notundan: Ch. d'Arvieux II, s. 448.

Şam'da gelişmiş el sanatları içinde silâh yapımı ortaçağdan beri ileri bir durumdaydı. Özellikle Şam hançerleri ve bıçakları dünyaca tanınmış olup[790] hükümdarlara takdim edilen hediyeler arasında yer alırdı. Busbecq Amasya'da İran elçisinin Kanuni Sultan Süleyman'a getirdiği hediyeler arasında mücevherlerle süslü Şam yapısı hançerler olduğunu yazar.[791]

Dokuma sanatı da silâh yapımcılığı kadar gelişmişti. Burada her çeşit ipekliler, sırmalı kumaşlar imal edilirdi.[792] Ayrıca Şam civarında ticaret ve sanayide gerekli hammadde elde ediliyordu. Şam civarıyla Asi Nehri vadisinde boya ve dokuma sanayiinde kullanılan "kızıl kök" yetiştirilirdi.[793]

Şehrin Yönetimi

Şehir kendi adını taşıyan eyaletin merkezidir.[794] Şam beylerbeyi burada ikamet ederdi. Eyaletin yönetimi ve askeri güvenliğini sağlardı. Eyalet ve yakınında çıkan merkeze yönelik isyanlarda merkez tarafından eşkıyaların takibiyle görevlendirilerek başkumandan tayin edilirdi.[795] Şam'da padişah adına adaleti temsil eden ve uygulayan bir kadı vardı. Osmanlı kaynaklarında "Şam kadısı" veya "Kadı-ı Şam" olarak geçer. Şehrin valisi, Hac zamanı Şam'dan Keke'ye giden kervanın kumandanlığını yapardı. Şam valisinin yardıma mütesellim denilen bir görevliydi. Vali şehirde olmadığı zamanlar ona vekâlet ederdi. Ayrıca mali işlerden sorumlu bir Defterdar vardı.[796]

Ayrıca 18. yüzyılda Şam'da tüccarların ve el sanatçıları-

790 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (çev. E.Z. Karal), s. 185.

791 Busbecq, *The Turkish Letters...*, s. 62.

792 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 149; (Ö.L. Barkan *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 553-558).

793 *A.g.e.*, s. 195.

794 "Basra, Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdad ve Şehirzor eyaletleri (tımarlarının geliri bakımından) Rumeli eyaletlerine eşittir." Sarı Mehmed Paşa, *Nasa'ih...*, (*Ottoman Statecraft*, çev. W.L. Wright), s. 154; "Şam, Suriye'nin başkentidir." W. Lithgow, *The Total Discourse...*, s. 206.

795 Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, II, s. 783.

796 Mustafa Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, s. 340 ve 280; Abdul-Kerim Rafeq, *Province of Damascus*, s. 10-12.

nın üstünde devlet otoritesini temsil eden bir Şah Bender olduğu bilinir.[797]

⊙ Kahire

Coğrafi Konumu ve Önemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehri olan Kahire coğrafi konumu dolayısıyla Akdeniz'in en önemli tarım ve ticaret merkeziydi.

Nil Nehri'nin doğu kıyısında Delta'nın yaklaşık 13 km güneyinde kurulmuş olan şehir, ilkçağdan beri olduğu gibi 15. yüzyılda Ümit Burnu yolunun keşfiyle[798] Hindistan yolunun batıya açılmasından sonra da 16. ve 17. yüzyıllarda Doğu ve Batı'nın Akdeniz'de en büyük pazarıydı.

Kahire'nin kuzeybatısında Nil'in deltasının batı kolu üzerinde bulunan Reşid şehri Kahire'den, Yukarı Mısır'dan ve diğer memleketlerden kara ve denizyoluyla gelen ticarî malların toplandığı ambar ve yabancı tacirlere ait hanların olduğu bir ticaret şehriydi.[799] Eski adı Canopus şehri olan[800] ve Rosetta da denilen bu küçük şehir Kahire'yle İskenderiye Limanı arasında Kahire'yi Akdeniz'e bağlar.

Kızıldeniz yoluyla Uzakdoğu ticareti Kızıldeniz'in batı kıyılarından kervanlarla Kahire'ye, Kahire'den Nil Nehri yoluyla Reşid'e, Reşid'den de İskenderiye Limanı'yla Akdeniz'e ulaşırdı.

Çevre Uzunluğu ve Büyüklüğü

15. yüzyılda Kahire'nin çevre uzunluğunun 36 İtalyan mili kadar olduğu biliniyor.[801]

---

797 (H.A.R) Gibb - (H.) Bowen, *Islamic Society in the 18. the century*, I, s. 303.

798 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (çev. E.Z. Karal), s. 422.

799 "Şehir bakla, mercimek ve pirinç yığınlarıyla büyük miktarda yağ ve balla doluydu. Bir Fransız Balios'unun bulunduğu Raşt şehrinde bir gün kaldık." *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 105.

800 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant* (1634), s. 36.

801 A.v. Harff. *The Pilgrimage of...* (1496-1499) s. 108. Walter'in verdiği kesin kayıtlara göreyse şehrin çevre uzunluğu 16.464 adım, genişliği 12.200 adımdı. *A.g.e.* (editör notu), s. 108.

17. yüzyılda Henry Blunt 35-40 mil arasında (yaklaşık 58.650 km.-62.600 km.) gözükmekle beraber şehrin çevresinin 40 milden fazla olduğunun bir Venedikli'yle yaptıkları ölçme sonunda tespit edildiğini bunun da Yavuz Sultan Selim'in Kahire'yi aldıktan sonra şehri savaşarak bir baştan bir başa dört günde geçtiğini kaydeden Osmanlı kaynaklarını doğruladığını yazar.[802]

Bu büyük şehir 17. yüzyılda on veya on bir kasabadan oluşuyordu. Henry Blunt Kahire'yi bu bakımdan aynı devirde Londra ve Westminster'e benzetir.[803]

Kahire'deki büyük ve önemli olan beş kasabadan biri Elhayr'dı.[804] Şehrin doğu, kuzey ve kuzeybatısı çöl gibi kumlu bir ovayla sınırlanmıştır.

Nil Nehri Kahire'nin güneyinden batısına doğru akar. Şehrin Nil'in doğu kıyısında kalan kısmı ilk kurulduğu yerdir. Buraya "Eski Kahire" denilir. Şehrin doğusundan Nil'in doğu kıyısına kadar olan uzaklık veya Eski Kahire'nin doğu-batı yönünde uzunluğu yaklaşık 5 km.'ydi.[805]

Kalesi

Şehrin doğusunda kayalık bir yamaç üzerinde kurulmuş olan bu eski kale Memlûklar tarafından yaptırılmıştır. 17. yüzyılda kalenin muhteşem yapısından kırmızı renkli mermerden kırk sütunlu kemerli bir kısım kalmıştı.

16. ve 17. yüzyıllarda kale beylerbeyinin sarayı olarak kullanılmaktaydı. Bu nedenle kalede şehir savunması için gerekli toplar yoktu. Kalenin bulunduğu bu tepenin eteğindeki düzlükte Arap atlarıyla binicilik talimleri yapılırdı. Burada kalenin gözcülüğü altında bahçeli küçük bir bina vardı. "Bu binada Kahire'nin hüküm giymiş paşaları affedilinceye kadar veya ası-

802 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 40.

803 *A.g.e.*, s. 40.

804 *A.g.e.*, s. 40.

805 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 39; G. Botero, *The Greatness of Cities*, s. 262.

lıncaya kadar tutuklu bulundurulurlardı. Burası aynı zamanda devlet sırlarının konuşulduğu yerdi."[806]

Şehirdeki Binalar

17. yüzyılda şehirdeki binaların görünümü genellikle şehrin Mısır mimarisinde inşa edilmiş olduğunu gösteriyordu. Kısmen tuğladan yüksek katlı ve taştan geniş düz çatılı olan bu binalar bakımsızlıktan yavaş yavaş yıkılmaktaydı.[807]

Kahire'nin 16. yüzyılda Türkler tarafından alınmasından sonra şehirde yeni başlayan Osmanlı mimarî örnekleri iyi taşlardan ve tuğladan inşa edilmiş yüksek binalar olup, çoğunlukla cami, imaret ve han gibi sosyal yapılardır.

Şehirde resmi kayıtlara göre 35.000 cami vardı.[808] Bu camilerin bir kısmı yeniden inşa edilmiş olmakla beraber bir kısmı kilise ve saraylardan çevrilmiştir. Yeşil mescit denilen yüksek minareli cami ve imaret şehirdeki en güzel yapılardan biriydi.

Diğer yapılar arasında Halil Hanı ve Kına Nanı iyi bilinen hanlardı. Halil Hanı'nda dükkânlarla çevrelenmiş giriş kısmında bir çeşme vardı.[809]

Türkler ve Mısırlılar tarafından en iyi yapı malzemeleriyle inşa edilmiş olan yeni saraylarsa doğal olarak şehirdeki en güzel konutlardı. Yüksek ve geniş bir planda yapılmış olan bu saraylar veya konaklar dışardan gösterişli görünmezdi. Henry Blount misafir olarak kaldığı böyle bir sarayı ve bahçelerini anlatır:

> "İlk avlu büyük olup gölge veren ağaçlarla donatılmıştır. İç avluda çeşmelerle sulanan çok güzel bahçeler vardır. Burada gölgesi için dikilmiş ağaçların yanısıra Çin tarçını ağaçları, portakal ve limon ağaçları, firavun inciri, demirhindi ve palmiyeler vardır. Sarayın girişi ve bütün odaların duvarları çe-

806 *A.g.e.*, s. 39.

807 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 40.

808 *A.g.e.*, s. 38.

809 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 111; J Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 95.

şitli renklerde mermerlerden güzel figürlerle işlenmiştir. Çatı, bir buçuk ayak (45 cm) arayla çapraz kirişlerden yapılmıştır. Bu kirişler oymalı olup her iki tarafı da yaldızlıdır. Pencereler, sıcak memleketlerde güneşin camdan daha çok kırılarak zararlı olmasından korunmak için pek azdır. Genellikle demir kafeslidir. Döşeme, üzerinde yürünen kısım alçak ve düz olup yemek odası gibi kullanılan kısım 1 ayak (yaklaşık 30 cm) kadar yüksektir. Burası zengin işlemeli goblenlerle örtülüdür. Yemek yenilen kısımda odanın büyüklüğüne göre bir veya birkaç yaldızlı çeşme vardır. Odanın üst köşesinden gizli su borularıyla odanın ortasındaki havuza su getirilir. Üçgen veya dörtgen şeklinde olan havuz çoğunlukla 20 veya 24 yardalık (yaklaşık 3x8=24 m2) bir yer kaplar. Derinliği de hemen hemen 2 yarda (1, 80 cm) kadardır."[810]

Evler, Sokaklar ve Şehir içi Ulaşım

Şehirde Arapların ve Mısırlıların evleri çamurdan yapılmış olup şekilleri "arı kovanına" benziyordu. 16. yüzyıl sonlarında evlerin çoğu 3 veya 4 katlıydı.[811]

Türklerin oturduğu evlerse sade görünümlü toprak ve ahşaptan alçak yapılardı.[812]

Kaynaklar ve resmi kayıtlara göre Kahire'de 24.000 cadde vardı.[813] Bu caddelerin arasında çok sayıda küçük ve dar sokaklar caddeleri birbirine bağlıyordu.[814] Şehirde ayrıca 24 ana cadde vardı. Sayıları 24.000 olan caddeler 3000 m.'yle 400 m.yi geçen farklı uzunluklardaydı.[815] Bu caddelerin her iki sonunda birer yüksek kapı vardı. Geceleri kapatılırdı.

Böylelikle şehirde 48.000 kapı vardı.

---

810 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 40-41.

811 *A.g.e.*, s. 36; J. Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 93.

812 *A.g.e.*, s. 40.

813 Arnold v. Harff. *The Pilgrimage of...*, s. 108; Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 38; G. Botero Kahire'de 16 bin 18 bin büyük cadde olduğunu yazarsa da bunu Anosto'dan aktarır. (G. Botero, *The Greatness of Cities*, s. 262.

814 *A.g.e.*, s. 41.

815 *A.g.e.*, s. 38.

İşlek sokaklarda çok sayıda kiralık merkez, katır ve develer ulaşımı kolaylaştırmak için bulundurulurdu. Caddeler çok uzun ve sıcaklık yüksek olduğundan kadın ve erkek şehrin bütün sakinleri bir sokaktan diğer sokağa ancak kiraladıkları bu binek hayvanlarına binerek gidebilirlerdi.[816] Ayrıca Kahire'de birbirine pararel uzanan her caddenin Nil tarafındaki başında hazır bekletilen peramelerle Nil'in kıyısı boyunca bir caddeden diğer caddeye ulaşım sağlanırdı. Polonyalı Simeon, her sokağın başında "Venedik'te olduğu gibi 100 veya 200 perame" olduğunu beş veya altı akça vererek bunlardan biriyle istenilen yere gidildiğini yazar.[817] Bu nehir yolu ulaşımını çoğunlukla Hıristiyan ve Yahudiler kullanırlardı.

Nüfus

Şehir 15. yüzyılda olduğu gibi 17. yüzyılda da diğer şehirlerle karşılaştırılamayacak kadar kalabalıktı. 1496-1499 yılları arasında Arnold v. Harff'a göre bir evde on veya on iki aile yaşamaktaydı. 16. yüzyıl sonlarında şehrin nüfusunun 120 bin olduu bilinir.[818]

1634'te Henry Blount "şehrin nüfusunun bütün ölçülerin ötesinde" olduğunu yazarken sokakların kalabalıklığını örnek gösterir: "Ana cadde öyle kalabalıktı ki katırlarımızı kiraladığımız katırcı başı daima önden gidiyor ve 'Bhadarack' (yol açın) diye bağırıyordu."[819] Şehirde nüfusun çoğunluğunu yerli Kıptiler (kopt), Arap köylüleri (Fellâh) ve diğer Araplar oluş-

816 "Hıristiyanlar ve Yahudiler şehir içinde bu hayvanlara binmeye katlanmazlar. Fakat ben iki Memlûk uyruklu Almanla sık sık bunlara bindim. Bu sebeple de şehir halkı gibi giyindim." A.v. Harff, *The Pilgrimage of...*, s. 111; İbni Batuta'nın yazdığına göre şehirde 30.000 kadar merkep ve katırcı vardı. *A.g.e.* (Editör notu), s. 111; J. Palerne 16. yüzyıl sonlarında Kahire'de 30.000 deve olduğunu ve özel giyimli gençlerin bunlarla yökü taşıdığını ve kâr ettiklerini yazar. (J. Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 96); G.H. El-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, s. 58.

817 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 110.

818 A.v. Harff, *The Pilgrimage of...*, s. 112-113; J. Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 95.

819 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 43.

turuyordu. Bunların arasında yalnız Kıptiler Hıristiyan olup patrikleri İskenderiye'de otururdu. Ayinlerini Rumca ve Arius mezhebine göre yaparlardı. Geleneklerine göre içlerinden bazıları paşanın divanında "divan kâtipliği" görevinde bulunurlardı. Bunların gelirleri iyi olmakla beraber Fellâhlar gibi yoksul olan Kıptiler de vardı.[820]

17. yüzyılda Kahire'de 40.000 hane Kıpti olduğu biliniyor.[821]

Şehirde bu yerli nüfusun yanısıra sayıca daha az olan Türkler, Ermeniler ve Rumlar, Yahudiler ve Avrupalı tacirler de yaşamaktaydı. Türkler, Kahire'nin yöneticileri, savunmasıyla görevli askerler ve kumandanlardan başka şehirde yerleşmiş tacir ve usta el sanatçılarıydılar.

Ermenilerle Avrupalı tacirler şehirde küçük azınlığı oluşturuyordu. Polonyalı Simeon Kahire'de 200 hane Ermeni olduğunu bunların da eyaletteki Celâlilerin verdiği zarardan korunmak için şehre gelip yerleştiklerini yazar.[822] Bir Kıpti kilisesinde küçük bir şapel de Ermenilere ayrılmıştı. 15. yüzyılın sonlarında şehirdeki Ermeni nüfusa dair belli bir kayıt olmamakla beraber Hıristiyan azınlığın İskenderiye Patriğine bağlı Rumlar ve Suriyelilerden oluştuğu biliniyor.[823] Ermeniler, 16. ve 17. yüzyıllarda şehre güvence aramak için sonradan gelip yerleşmişlerdir. Şehirdeki Yahudilerin nüfusunda 15. ve 17. yüzyıllar arası büyük bir artış olmuştur. 15. yüzyılda Kahire'de 10.000 Yahudi vardı.[824]

17. yüzyıldaysa burada 60.000 hane Yahudi yaşamaktaydı.[825] Gümrük ve darphaneyle ilgili işleri ellerinde bulundururlardı. Gerek Memlüklu Sultanlığı, gerekse Osmanlı İmparatorluğu devirlerinde Kahire'de Hıristiyan azınlığın ve Yahudilerin zenginliği daima dikkati çekerdi.[826] Kahire'de diğer şehir-

820 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 107.

821 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 106.

822 *A.g.e.*, s. 106.

823 A.v. Harff, *The Pilgrimage of...*, s. 113.

824 *A.g.e.*, s. 112-113.

825 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 108.

826 "...çoğu 30.000 veya 40.000 ducats'ya sahiptir." *A.g.e.*, s. 108.

lerde olduğu gibi Türkler, Hıristiyanlar ve Yahudiler giyimlerine göre hemen fark edilirdi. Türkler ucu sivri bir külâh giyer bunu uzun beyaz bir kumaşla dolayarak sararlardı. Hıristiyanlar başlarını çevreleyen uzun mavi bir kumaştan "çevre" giyerlerdi. Sarı renkte olanını da Yahudiler giyerlerdi.[827]

Şehirde Hıristiyanlar ve Yahudilerin mahalleleri ayrıydı. Diğer sokaklar gibi geceleri bu sokakların kapıları güvenlik bakımından kilitlenirdi.[828]

El Sanatları, Ticaret, Hanlar ve Çarşılar

Kahire'deki el sanatçılarının çoğu Türk ve Ermeni'ydi. Burada İstanbullu, Diyarbakırlı ve Halepli kuyumcularla hançer ve kılıç yapan ustalar iyi tanınırdı.[829]

Şehirdeki en büyük ticaret hanlarından biri olan Halil Hanı, Türklere ait olup burada İstanbul, Halep ve Diyarbakır'dan gelen Türk ve Ermeni tacirler kalırlardı. Ayrıca burası Hintli, Medineli, Habeşistanlı tacirlerin de uğrak yeriydi.[830] Halil Hanında satılan "fağfur tepsiler, fincanlar, abanoz ince teſarikler ve tülbentler ve her türlü tuhfelerle beraber işlenmemiş kırbaçlar satılırdı. Burada beş akçaya alınan kırbaçlar İstanbul'da boyanarak ve ucuna kemik takılarak bir kuruşa satılırdı." 16. yüzyıl sonlarında görgü tanıklarına göre Halil Hanı'nda İran'dan inciler ve turkuazlar, ve ayrıca sedef mobilyalar da satılırdı.[831]

Halil Hanı'nın yanında çuvallar içinde "kına" satılan Kına Hanı vardı. Bunun biraz ilerisinde bir çarşıda yalnız kumaşlar satılırdı.

Bu çarşının ilerisinde biri beyaz esirlere, diğeri de zenci esirlere ayrılmış iki han daha vardı. Ayrıca bazı hanlarda maymun ve "deniz kedisi" gibi hayvanlar da satılırdı.[832]

---

827 A.v. Harff, *The Pilgrimage of...*, s. 113; J. Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 98.

828 *A.g.e.*, s. 113; "Kahire o kadar büyük ve çok nüfuslu bir şehirdir ki iki saatlik yürüyüşden sonra Ermeni mahallesine vardık." P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 106.

829 *A.g.e.*, s. 108.

830 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 108-109.

831 *A.g.e.*, s. 109; J. Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 95.

832 *A.g.e.*, s. 109; J. Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 95.

Kıymetli kumaşlar, halılar ve mücevherlerin satıldığı bedestende kuyumcular çarşısının yanında Mısır'ın meşhur keten kumaşlarından beyaz ince ketenler ve çeşitli, kırmızı ketenlerle bir çeşit ipek halı olan "ipekli Mısır kilimleri" ve diğer çeşitli kumaşlar satılırdı.

Şehirdeki çarşılardan başka at pazarıyla hayvan pazarı vardı. At, deve ve katırların satıldığı at pazarında cins atlar olduğu gibi buradaki katırlar süratli olduğundan alıcısı çoktu. Polonyalı Simeon'un verdiği bilgiye göre develer çok ucuz olup "Halep'te 30 kuruşa olan deve, burada 10 kuruşa alınabiliyordu."[833] Şehrin dışında da öküz, inek ve koyunların satıldığı bir hayvan pazarı vardı.

Kahire'de sokak satıcılarının sayısı çok olduğu gibi her çeşit şeyin sokakta satıldığı görülürdü. Seyyar sucular, aşçılar, fırıncılar her caddede satış yaparlardı.[834] Ancak Kahire'de görülebilecek olan sütçülerle kadın tellâllarını Polonyalı Simeon anlatır. "Hanlardan dışarı çıkarak giderken, yolda yanında 60-70 keçi bulunup 'Laban, Laban' yani süt diye bağıran bir Araba rastladık. Adam keçilerini sağarak isteyene veriyor, beğenmeyenlerin de ağızlarını zorla açarak sütü yutturuyordu.."[835] ... "Eşekli kadın tellâlları vardı ki bunlar eşeğe bindirilmiş fahişeleri sokak sokak gezdirirlerdi."[836]

Doğal Zenginlikleri

Nil Nehri bütün Mısır ve Kahire'ye her iki kıyısındaki verimli topraklarla hayat verir. Polonyalı Simeon bunun için söylenmiş bir darb-ı mesel'i nakleder: "Dünyada açlık olursa Mısır doyurur fakat şayet Mısır'da kıtlık olursa bütün dünya onu doyuramaz."[837]

Nil'in aktığı yatağın genişliği yaklaşık 2115 m. olup taştığı zaman her iki yanındaki toprağı tamamen kaplar. Nil'in git-

833 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 111.

834 A.v. Harff, *The Pilgrimage of...*, s. 109; J. Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 95.

835 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 109.

836 *A.g.e.*, s. 110; A. Tietze, *Mustafa Âli's Description of Cairo of 1599*, s. 41.

837 *A.g.e.*, s. 116.

gide kabararak taşması yüz gün sürdükten sonra birden çekilmeye başlar ve kasımın sonunda sular çekilmiş olur. Bu zamanda Nil'in taşarak kaplamış olduğu toprak siyah bir balçık renginde olup çok verimlidir. Burada tohumlar atılınca dört ayda bir mahsul almak üzere yılda dört mahsul alınır. Nil'in bu her iki kıyısında çoğunlukla şeker kamışı ve pirinç yetiştirilir. Ayrıca bu topraklar devamlı olarak öküzlerin çektiği tekerleklerle sulanır.[838] Böylece Nil'in suları mümkün olduğu kadar daha uzaklara iletilmiş olur. Burada tarım yapıldığı gibi bahçecilik de yapılırdı. Kahire yakınında "Matarieh" bahçeleri 16. yüzyıl ortalarında iyi bilinirdi. Alman Imparatorluğu'nun elçisi Busbecq bu bahçelerden söz eder.

Nil'in şehre vardığı yerde çok sayıda binanın olduğu küçük bir adacıkta içinde dikilmiş bir sütun olan gene küçük bir kale vardır. Nil'in taşmaya başladığı zamanlarda suyun sütunun üzerinde eriştiği yükseklikleri gösteren derecelere göre bütün Mısır'da Nil'in taşmasını açıklayan notlar sütuna yazılmıştı.[839] Böylece Mısır halkı Nil'in gelecek yıllardaki taşmasını önceden görebilirler ve tarımı da buna göre yaparlardı.

Kahire'ye on günlük uzaklıkta olan Sina Dağı'nda demir ve çelik madeni vardır. Mısır'da demir ve çelik madenleri bol olup çok ucuz satılırdı.[840]

Bu devirde hurma ağaçları Mısırlılar için bir gelir kaynağıdır. "Ağacın meyvası satılır, çekirdeği yakacak olarak kullanılır, yağı çıkarılır, yapraklarından sepet, dövülmüş kabuğunun liflerinden urgan yapılır. Sert odunu da inşaatta kullanılır."[841]

Pek ender olan Arap atları dünyada yalnız burada vardır. Bunlardan üç yaşında olan bir at 1000 altına ve bazen 1000 altından daha fazlasına satılırdı.[842]

---

838 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 36 ve 40.

839 *A.g.e.*, s. 39.

840 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 114.

841 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 114.

842 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*, s. 43.

Iaşe ve Suyu

Mısır'ın yağışsız ikliminden dolayı sebze ve meyve hemen hemen hiç yetişmez. Burada elde edilen ürünler çoğunlukla tahıl olup bakla, mercimek, pirinç ve şeker kamışı, hurma ve patlıcan boldur. 15. ve 17. yüzyıllar arasında Kahire'de en bol olan ve en çok tüketilen yiyecek maddesi tavuk etidir. Bunun için bir çeşit kuluçka makinesi olarak kabul edilen bir ocak kullanılırdı. Ocağın etrafında tavukların kuluçka yumurtaları için yuvarlak küçük delikli fincanlar vardı. Tezekle yumurtaların olduğu fincanların üstü ocağın etrafı boyunca tamamen örtülürdü. Ocağın altından da ateş yakılırdı. Böylece ocağın ateşi, sıcak tezek ve memleketin sıcak havası birleşince üç haftada yumurtalardan civcivler çıkardı. Bir leğene atılan civcivler beslenir ve satılırdı.[843]

Polonyalı Simeon da Kahire'de tavuk etinin pek bol olduğunu ve bu çeşit elde ediliş nedeniyle de her yerde tezek koktuğunu yazar.[844] Ayrıca şehirde lezzetli ve tatlı olduğu söylenilen deve etiyle buraya has uzun kuyruklu ve uzun kulaklı koyunların eti de çok tüketilirdi.[845]

Çok kalabalık olan şehrin iaşesi asayiş ve güvenliğinin sağlanmasında olduğu gibi sokaklara göre düzenlenmiştir. Her caddede bir aşçı ve iki fırıncı bulundurulurdu.[846] Böylece şehirde 24.000 aşçı ve 48.000 fırıncı vardı. Bu gezici veya gezgin aşçılar ocaklarıyla kaynamış kümes hayvanları ve başlarında pişmiş yemekler taşırlardı. A.v. Harff ara sokaklarda seyyar aşçı ve fırıncılar olmadığını, bunun yerine yüz-yüzelli kadar aşçı dükkânıyla fırın olduğunu yazar.[847] Seyyar olsun olmasın bütün şehirdeki aşçılar yemekleri sokakta hazırlar ve pişirirlerdi. Polonyalı Simeon bu aşçıların çok pis olduklarını tencere ve kaplarının aynı şekilde kirli olduğunu çarşıda yalnız Türklerin kaldığı handa temiz yiyecek bulunduğunu yazar: "Şehirde, Türklere ait olup içinde yalnız Türkiyeli Müslüman ve Erme-

843 A.v. Harff, *The Pilgrimage of..*, s. 110; *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 102.

844 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 108.

845 A.v. Harff, *The Pilgrimage of...*, s. 111.

846 *A.g.e.*, s. 109.

847 *A.g.e.*, s. 109; A. Tietze, *Mustafa Âli's Description of Cairo, of 1599*, s. 41.

nilerin oturdukları Halil Hanı denilen büyük bir han vardır. Hanın sakinleri Araplardan tiksindikleri için ekmeklerini orada kendileri pişirirler ve hususi aşçıları, kasapları ve kahvecileri vardır. Biz de 'somun', 'pide', 'et', 'yağ', 'yemiş' ve diğer yiyeceklerimizi oradan satın alırdık."[848]

Kahire'de genellikle yakacak olarak deve gübresi, hurma ağacının çekirdeklerinden yararlanılırdı. Odun pek ender olup Kandia ve Kıbrıs'tan getirtilirdi.[849]

Şehrin doğusundaki kaleden Nil'e kadar Eski Kahire boyunca büyük ve geniş bir su kemeri uzanır. Henry Blount'a göre bu su kemeri İstanbul ve Roma'dakinden büyüktür.[850]

Nil taştığı zaman şehirdeki geniş düzlükler nehrin sularıyla kaplanır, böylelikle sunî havuzlar, göller ve kanal oluşur. Bu şekilde oluşan sunî göllerden biri Nil'den kuzeye doğru bir ovada yaklaşık 16 km. genişliğindeydi.[851] Bu havuz ve göllerden bahçelere sayısız dere aktığı gibi, akşamları yüzlerce kişi buralarda yıkanırdı. Bu sunî göllerdeki sular temiz olmakla beraber Araplar içme suyu olarak da kullanırlardı.[852]

Nil'in suları çekildikten sonra bu göllerin bulunduğu düzlükler bir süre yeşerir, sonra kuma dönerdi. Bu sular geçici olarak Araplar tarafından kullanılmakla beraber Kahire'nin suyu Nil Nehri'nden develerle taşınırdı. İçmek için ve temizlikte kullanılan Nil'in suyu şehirdeki Bulduk veya Bulak iskelelerinden develerle şehrin çeşitli bölgelerine sevk edilirdi.[853] Keçi derisinden yapılmış tulumlarla[854] şehre su taşıyan develerin sayısının 17. yüzyılda kırk bin olduğu biliniyor.[855] Ku-

848 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 108.

849 A.v. Harff, *The Pilgrimage of..*, s. 109.

850 Henry Blount, *A Voyage into the Levant*, s. 39.

851 *A.g.e.*, s. 43.

852 "gölün pis suyunu evlere taşıdıktan sonra boşaltıkları küplerin ağzını acıbadem ve kayısı çekirdeği içiyle yağlayınca çamurlu su derhal berraklaşır ve içerler." P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 108.

853 P. Simeon, *a.g.e.*, s. 106 ve 108.

854 A.v. Harff, *The Pilgrimage of...*, (1496-1499), s. 111.

855 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 106. 15. yüzyılda su taşıyan yirmibin deve olduğu söyleniyordu. A.v. Harff, *The Pilgrimage of..*, (1496-1499), s. 111.

rak ve sıcak olan ikliminden dolayı şehirde çok su harcanırdı. Sıcak ve toza karşı gerekli olduğundan caddeler her gün üç defa akıtılan sularla yıkanırdı. Ayrıca sokakta sıcaktan bunalmış olanların dökünüp ferahlamaları için küçük toprak kaplarda "bir bakır penny" (mangır) karşılığında su satıldığı gibi sokaklarda hayır için parasız olarak leğenlerde bulundurulan sulardan dini ve milliyeti ne olursa olsun herkes su dökünüp yararlanabilirdi.[856]

Halkın temizliği ve sağlığı için Kahire'de çok sayıda hamam vardı. Şehirde yakacak kıt olduğundan deve tezeği yakılarak dışardaki kazanlarda kaynatılır ve borularla hamamın içindeki mermer adacıklara gönderilen sıcak su kurnalara akıtılırdı. İmparatorluğun diğer şehirlerinde olduğu gibi bu hamamlarda da tellâklar hizmet ederdi.[857]

Yönetim, Asayiş ve Güvenlik

Mısır Eyaleti Beylerbeyliği makamı Kahire'ydi.[858] Osmanlı kaynaklarında Mısır Valiliği olarak da geçer.[859] Valinin divanında resmi görevliler, çavuşlar, müteferrikalar, yeniçeri subayı veya ağası, sancak beyleri ve defterdarlardı. Şehirde yirmidörtbin caddenin her birinde bir muhafız, asayişi sağlamakla görevli olduğu gibi şehrin dışında Arap aşiretlerinin ani saldırılarından şehri korumak için dört sancak nöbet beklerdi. Her bir sancak bin atlıdır. Böylece şehir yirmidört bin yaya ve dört bin süvari tarafından korunurdu. Şehir içindeki asayişin sağlanmasından buradaki muhtesip sorumluydu. Onun Kahire'deki görevi bir polis şefi gibiydi. Şehirdeki çarşıların ve dükkânların devamlı olarak kontrolü yapılırdı.[860]

---

856 *A.g.e.*, s. 111; J. Palerne, *d'Alexandrie a Istanbul*, s. 95.

857 A.v. Harff, *The Pilgrimage of...*, (1496-1499), s. 114; P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 107.

858 *A.g.e.*, s. 108.

859 Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, II, s. 783.

860 Henry Blunt, *A Voyage into the Levant* (1634), s. 38; A. Tietze, *Mustafa Âli's Description of Cairo of 1599*, s. 41.

Kahire'de Yerel ve Salgın Hastalıklar

Şehirde genellikle hasta ve sıhhatsiz olanların sayısı çoktu. Yaygın olan göz hastalıkları kurak iklimden dolayı tozdan ileri gelirdi. Polonyalı Simeon "her yaşta bütün kadın ve erkeklerin gözleri kızarmış ve çürümüş bir haldedir," der.[861]

Diğer hastalıkların çoğu şehirde âdet olduğu üzere bitki köklerinden yapılan müshille tedavi edilirdi. Burada Mâristan-ı Mısır (Mısır Hastanesi) denilen büyük bir hastane de vardı. Veba şehir'de sekiz veya dokuz yılda bir görünmekle beraber kimse birbirinden çekinmediği ve beraber yaşadığı için çok şiddetli olurdu. Arnold von Harff'a göre 15. yüzyılın sonlarında böyle bir veba salgını Kahire'de üç ay sürmüş sonunda şehirde hiç kimsenin ölmediği yalnız iki cadde kalmıştı.[862]

Şenlikler

Kahire'de su kesimi, Mekke'ye örtü götürülmesi ve muhtesip (yeni muhtesip atanması) değişimi dolayısıyla üç büyük şenlik yapılırdı. Mekke'ye örtü götürülmesinde şehirde ve yakın köylerde halk sokağa dökülür. Sipahilerden oluşan hac alayı davul, zurna ve borular çalınarak şehrin dışına doğru uğurlanırdı.[863]

Muhtesip değişiminde de ramazanda olduğu gibi o gece sabaha kadar şenlikler yapılırdı. Her sokağın başında "fend" ve "töhfe" her evde fener asılır, kahvehaneler donatılır, şehir halkı sabaha kadar dolaşarak sazendeleri taklitçileri ve çeşitli oyunları seyrederlerdi.[864]

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE GÖRÜLEN ÖZELLİKLER

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun batı ve güney eyaletlerindeki şehirler genellikle çok büyüktür. Busbecq,

---

861 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, (çev. H. Andreasyan), s. 110.

862 A.v. Harff, *The Pilgrimage of...*, (1496-1499), s. 116; O Şevki, *Türk Tebabet Tarihi*, s. 50.

863 P. Simeon, *Polonyalı Simeon'un Sayahatnamesi* (çev. H. Andreasyan), s. 115; A. Tietze, *Mustafa Âli's...*, s. 36.

864 *A.g.e.*, s. 116.

bu şehirlerin dış mahallelerinin veya sayfiyelerinin geniş bir alana yayıldığını ve bu yüzden şehirlerin daha büyük göründüğünü yazar.[865]

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bütün şehirlerde evler ve binaların bakımsızlığıyla beraber nüfusun da kalabalık oluşu dikkati çeker. 17. yüzyılda tanık bir seyyahın gözlemlerine göre Trabzon'un nüfus ve iskân durumu şöyledir: "Şehirdeki binalar bakımsızdır. Bununla beraber Türkler şehri eyaletin halkına bir ortam bırakmayacak kadar sayısız iskânla doldurmuşlardır. Türklerin şehirleri bu şekilde iskân etmeleri için söylenmiş bir söz vardır: "Osmanlı'nın ayağının bastığı yerde ot bitmez."[866]

Şehirlerdeki evler ve iskân edilmiş binaların bakımsızlığına karşılık, cami, han, kervansaray, imaret gibi sosyal yapıların mükemmel mimarisi, devamlı onarım ve bakımıyla aynı şekilde nüfusun kalabalıklığına karşılık şehirlerin sessizliği ve düzeni de Osmanlı şehirlerinin en karakteristik özelliğidir.

1498'de bir seyyah bu hususu şu cümlelerle belirtir: "...sokaklarda koşan ne küçük köpekler, ne de katırlar görülür, kimse atını sağa sola bırakmaz, Hıristiyanların alışkanlığı gibi gürültü etmez.."[867]

Grelot, şehirlerde asayişin nasıl mükemmel bir şekilde sağlandığını gözlemlerine göre anlatır:

> "Subaşı şehrin sakinlerini tanımak için sokaklarda gezinir. Onların arasında bir hakaret veya bir münakaşa işitirse onları yere yıkar, sopa cezası verdirir. Onlar 'toba sultanum' (tövbe Sultanım) diye yalvarır ve hatalarının affını isterler. Bu haka-

---

865 Busbecq, *The Turkish Letters*..., s. 13.

866 Seyyah bu Türk darbımeselini Latin harfleriyle şöyle yazmış ve sonra Fransızca anlamını vermiştir: "Ostnanlu ayagh battughi ierende ot bitmez". (*Missionaire*, s. 26). Selçuklular zamanında önemli bir ticaret merkezi olan Trabzon'un nüfusu 17. yüzyılda 24.000'di. (*A.g.e.*, s. 26).

867 "Le Tractatus de Moribus, Conditionibus nequitia Turchorum" adlı 22 bölümlük eserin yazarı olup ismi ve memleketi bilinmeyen bu seyyah hakkında bilgi Theodore Spandouyn Cantacasin'in *Petit Traicte del'Origine des Turcqz* eserini neşreden Charles Schefer tarafından aynı eserin giriş kısmında verilmiştir.

ret veya münakaşadan sonra onlar birbirlerini daima kucaklamak ve dost olmakla mükelleftirler."[868]

Osmanlı şehirlerinde mahallede gürültü yapanlar, alkollü içki içenler veya dedikodu yapanlar komşuları tarafından valinin (B. beyi) divanına şikâyet edilirlerse o mahalleden çıkartılırlar, aynı yerde ikamet edemezlerdi.

Şehirlerdeki asayiş ve düzeni Michel Baudier diğer bir görüşle açıklar: "Şehirlerde fakirler için lüzumlu her şey bulunur. Bizim dinimizdekiler gibi fakirler yalvararak, bağırarak bir şey istemezler. Zira Türklerin polisi şehirlerde asla gürültü istemez."[869] Osmanlı toplumunda dinen emredilen hayırseverlik, düşmanlarını affetme gibi ahlâkî temeller de sokaklarda dilenciler ve kavga, gürültü olasılığını önlemekte etkin olabiliyordu.

Şehirlerin Belediye hizmetlerinde kadı ve muhtesip şehrin hukuki, sosyal ve ekonomik hayatının yönetiminden sorumludurlar. Osman Nuri muhtesibi şöyle tanımlar: "Muhtesip kadı gibi umur-u belediyeyle meşgul bir memurdur."[870] Muhtesibe belli bir bölgenin ihtisab geliri "mukataa" olarak verilmiştir. Devletten maaş almaz. Kadı, kanunların uygulanması, adaletin yerine getirilmesi gibi esas görevi yanında esnafın kontrolü, fiyatların tespiti, şehrin iaşesi için elde edilen veya şehre getirtilen ürünlerin kapanlara veya mahzenlere dağıtımı, bu ürünler ve esnaftan alınan vergilerin kontrolü ve toplanmasından da sorumludur. Şehrin bu gibi ekonomik-sosyal işleri-

868 Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, s. 220; G. El-Nahal, s. 55.

869 M. Baudier, *Histoire Generale de Id Religion des Turcs*, s. 89; şehirlerin gürültüsüz olması Osmanlı yönetiminin buna verdiği önemle topluma yansımıştır. Gürültü etmemenin nezaket saygı ve ciddiyetten kaynaklanan uygar bir davranış olduğu kavram toplumca benimsenmişti. Bu merasimlerde de böyleydi. Padişah alayla camiye giderken (Cuma ve Bayram namazı) maiyeti ve askerleriyle ata binmiş olarak geçeceği bütün cadde önceden kumla döşenirdi, bu atların mal sesleri gürültü çıkarmasın diye yapılırdı.

Topkapı sarayında divan avlusunda binlerce yeniçeriye yemek verildiğinde askerin yemek yerken derin bir sessizlik içinde oluşu seyyahların hayranlığını çekmiştir.

870 Osman Nuri, *Mecelle*, s. 409.

nin yürütülmesinde muhtesip kadının yardımcısıdır. Kadı bu gibi işlerin mühim bir kısmının sorumluluğunu muhtesibe verir. Muhtesip kadının kararlarını icra eder.

Muhtesibin başlıca görevi yardımcıları olan kol oğlanları vasıtasıyla el sanatçıları, tüccarlar ve şehre gelen iaşe ürünlerinden alınan ihtisab rüsumu veya ihtisabiye denilen vergileri toplamaktır. Muhtesibe bağlı kol oğlanları subaşı ve ases başının bölüklerinden seçilir ve sayıları 15'tir.[871]

İstanbul'da şehre gelen iaşe ürünlerinden çardak denilen iskelelerde veya kapanlarda vergi alınırdı. Ayrıca Kol oğlanları ramazaniye, aydiye ve pasakaliyalık denilen bayram vergileri toplarlardı.[872]

İhtisab vergileri çeşitli isimlerde ve farklı vergiler olmakla beraber şehirlerde muhtesibin göreviyle doğrudan doğruya ilgili olanları Yevmiye-i dekakin ve Bac-ı Pazar vergileridir. Yevmiye-i dekakin, dükkânlardan alınan vergidir. Bac-ı Pazar Pazar, Çarşı veya Pazar vergisidir. Bu pek eski bir vergidir. Selçuklular zamanında da alınırdı. Osmanlılarda ilk pazar vergisi Osman Bey tarafından uygulanmışsa da Fatih Sultan Mehmed'in yaptığı kânunnâmede Bac-ı Pazar vergisi belirlenmiştir. Fatih devrine ait olup "Gelibolı Bâzârınun Yasağı Hükmi Sûreti" adını taşıyan yasaknamede Bac-ı Pazar vergisini vermeyenlerin cezalandırılacağı belirtilmiştir.[873]

Muhtesip, fiyatların tespiti veya narh konulmasıyla fiyatların, ölçü ve ağırlıklarının kontrolünde kadıyla işbirliği halindedir.

Kadı esnafı teftiş için çarşıları dolaşmaya çıktığı zaman muhtesip kadıya refakat eder,[874] ve kadının emirlerine göre narh koyar.[875] Ayrıca, İstanbul ve Şam gibi büyük ticaret

871 *A.g.e.*, s. 329.

872 Osman Nuri, *Mecelle*, s. 334.

873 "At-bâzârından gayrı yerde at alub satmayalar ve dahı mezkûr "âmillerden bâcı gizlemeyeler, her kim gayrı yerde at alub satacak olursa ve bâcı gizleyecek mezkûr kulum bula, bulub haklarından (gelc) ve dellâlların bâzârdan süre..." (*Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. İnalcık), s. 62).

874 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 120.

875 Osman Nuri, *Mecelle*, s. 408.

merkezi olan şehirlerde şehir ekonomisini kontrol eden Şah Bender vardır. Şah Bender, tacirlerin, el sanatçılarının, esnaf birliklerinin üstünde ve devlet adına onları denetleyen bir otoritedir.

İstanbul'un dışında, Osmanlı İmparatorluğu'nun eyaletlerindeki diğer şehirlerde vergilerin toplanması, asayişin sağlanması, kanunnâme ve yasaknâmelerin uygulanmasından sancak beyi, kadı ve subaşı aynı derecede sorumludurlar ve işbirliği halindedirler.[876] Şehirdeki askerin disiplini ve cezalarından sorumlu olan sancak beyi aynı zamanda o şehrin yönetiminde en yüksek makam sahibi veya başka bir deyişle o şehrin valisidir. İstanbul'daysa şehrin yönetiminde en yüksek makam sahibi Sadrazamdır. Burada Yeniçeri Ağası askerin disiplini ve cezalarından sorumlu olup ancak Sadrazamın yokluğunda yalnız İstanbul bölgesinin yönetimine vekâleten bakar.

Osmanlı şehirlerinde şehir içi kara ulaşımında araba yok denecek kadar azdı. Ulaşım genellikle binek hayvanlar vasıtasıyla yapılırdı. Çoğunlukda ata binilirdi veya yürünürdü.

Arabaya yalnız kadınlar binerdi, çok seyrek sokağa çıkarlar ve ancak uzak bir semte gidileceği zaman arabaya binerlerdi. Görgü tanıklarına göre bu arabalar bir çeşit uzun hantal vagonlardı, ve öküzler tarafından çekilirdi. Bunlar bir çeşit yaban sığırıydılar, bu öküzden büyük ve genişti. Boynuzları da uzundu.[877]

İstanbul ve diğer şehirlerdeki saraylarda harem kadınları için saray arabaları farklıydı. Bunlar kırmızı çuha ve atlasla döşenmişti, özel ve bakımlı atlar tarafından çekilirdi, ve maaşlı arabacılar vardı, belgelerde bunlar "sürücü, diye geçer (Başvekalet Arşivleri, T. 1088, No. 8143 ve 8137).[878]

Padişahların saltanat arabalarına pek seyrek bindikleri görülmüştür. Sandus 1610'da I. Ahmed'in saltanat arabasında camiye cuma namazına gittiğine tanık olmuştu.

---

876 *Kanunnâme-i Sultanî*, (haz. R. Anhegger-H. Inalcık), s. 5 ve 29.

877 Anonim, (1621) *Voiage de Levant*, s. 93.

878 Başvekâlet Arşivleri, T. 1088 (1677), No. 8143 ve 8137.

Osmanlı şehirlerinde her mahallede (birkaç sokaktan küçük dükkânlar, cami, okul kilise ve sinagog, hamam ve çeşme vardır.

Yani bir ev inşa edileceği veya bir eve ek inşaat yapılacağı zaman mahkemeden bir heyet veya "ödül" mahkeme yetkilisi ve bina emini yerine giderek durumu inceler ve inşaatın uygun olup olmadığına dair bir rapor hazırlayarak ev sahibine verirdi. Buna göre yapılacak bina, yüklü binek hayvanının geçmesine, komşuların güneş ışığına, havasına ve manzarasına engel değilse, inşaat izni verilirdi.[879]

Bu Kahire'de böyle olduğu gibi İstanbul'da da aynıdır. İstanbul'da Boğaz içindeki inşaatların denetiminden Bostancıbaşı sorumluydu.

Osmanlı şehirlerinde genellikle evlerin bahçeleri bakımlıdır. Görgü tanıklarına göre Türk evleri gereğince onarılmamakla beraber bu evlerin görünüşleri güzeldir.

Belgelere göre Osmanlı şehirlerinde çevre temizliğine gereken önem gösterilirdi. Sokakların ve dükkânların temiz tutulması için şehir sakinleri ve yetkili makamların denetimi oldukça etkiliydi. Sokakları kirletenler, dükkânını temiz tutmayan esnaf derhal kadıya şikâyet edilirdi. Şikâyet üzerine mahkeme heyeti topluca giderek olayı görür, tesbit eder ve gerekeni yapardı. Gürültülü iş yerlerine izin verilmezdi, şikâyetler üzerine mahkeme heyeti böyle dükkânları yerinde tesbit ederdi.[880]

Osmanlı şehirlerinde yiyecek eşya fiyatları oldukça düşüktü. Avrupalı seyyahlar bu şehirlerde yiyeceklerin bul ve çok ucuz olduğunu ayrıca kumaşlar, at, uşak, araba ve ev fiyatlarının da (kira alarak) Avrupa'ya göre çok ucuz olduğunu yazarlar.

---

879 El-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, s. 52.

880 H. Ongan, *Ankara'nın İlki Numaralı Şer'iye Sicili*, s. 27 ve 65; G. El-Nahal, s. 53.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Sonuç

On iki yıllık bir çalışmanın ürünü olan bu eseri 1980 yılında tamamladım ve bu konudaki son araştırmalarımı da katarak yeniden yazdım. Bu çalışma gerek kaynakların ele alınması ve gerek konu bakımından bu alandaki bilimsel incelemelerin ilkidir.

Eserin temel kaynaklarını oluşturan Batı seyahatnamelerinin zamanın görgü tanıkları tarafından bilimsel bir gözlemcilikle kaleme alındığı bu incelemeden anlaşılmaktadır. Çünkü, eserin diğer kaynakları arasında Osmanlı arşivi belgeleri, Osmanlı kanunları ve belgesel nitelikteki edebî eserler Batı seyahatnamelerinde yazılı olan bilgileri kanıtlar.

Eserde geniş kapsamlı ve birbirini doğrulayan orijinal ve seçkin kaynakların iyi bir değerlendirilmesi sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafî bölgelerine göre toplum yapısının sosyo-ekonomik ve kültürel görüntüsü bütünüyle burada ortaya konuldu.

Sonuçta, bu sosyal, ekonomik ve kültürel görüntülerden çıkarılan düşünce ve bulgular şimdiye kadar bilinmeyen gerçekleri ve bunların nedenlerini gösterirken bu alanda yeni araştırmalara da ışık tutacaktır.

Bu önemli bulguları açıklamakta yarar var sanırım:

Osmanlı Devletinin Sosyal ve İdari Politikası

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî gücünün dayanağı olan toplum, devletin bütünlüğünü korumak gayesi için gelişmiş teşkilâtlı bir idari düzenle şekillendirilmişti. Ancak, 16. yüzyılın sonlarından başlayarak 17. yüzyıl sonlarına kadar bu düzenin dengesinin derece, derece bozulmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî gücü çökmüştü. Bunda hukuki ve askeri kurumların bozulması toplumun refah ve güvenliğini sarsan en önemli etken olmuştur.

16. yüzyıl sonlarına kadar görülen toplumsal, hukuki ve askeri düzenin durumu toplumsal yapının ve dolayısıyla hukuki ve askeri düzenin gözlemlere ve kaynaklara göre incelenmesi sonucu açıklığa kavuşmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal düzende devletin bütünlüğü ve bölünmezliği esas alınmıştır. Bu düzenin kaynağı yönetimde görülür. Şehirlerin ve eyaletlerin yönetiminde devletin sosyal ve idari politikası toplumsal düzene şekil vermek amacıyla uygulanmıştır.

Devlet gücünün temel dayanağı olması nedeniyle toplumda barış, huzur ve refah, hukuk ve güvenlik vasıtasıyla sağlanmıştır. Bununla beraber, gerek devlet görevlilerinin gerekse reayanın büyük servet ve toprak sahibi olup böylelikle eyaletlerde güçlenmeleri devletin bütünlüğünün korunması amacıyla önlenmiştir.

Şehirlerde devleti temsil eden askeri, idari ve hukuki görevlilerin evlerinin ve yaşamlarının sadelik içinde oluşu yabancıların dikkatini çekmiştir. Bunun nedenlerinden biri bu devirde resmî görevliler atanmaların sıklığından dolayı bulundukları yerlerde yerleşememiş, mali ve sosyal bakımdan güçlenememişlerdir. Osmanlı idari politikasına göre eyaletlerin devlet merkezine bağlı kalması amacıyla buralardaki idari ve askeri görevliler daima emir almak üzere hazır bekletilirlerdi. Hukuk kurumunun görevlileri de benzer durumdaydılar. "Ulema" diye bilinen ilmiye sınıfından müderrisler ve kadılar her üç yılda bir bulundukları şehirdeki görevlerinden uzak bir eyalette yeni bir göreve atanırlardı. Görevli oldukları şehirlerde uzun za-

man bırakılmamışlardır. Böylelikle, şehirlerde nüfuz sahibi olmaları önlenmiş, ayrıca mesleklere göre üstün sınıfın oluşmasına olanak verilmemiştir. Bununla beraber, rütbeler, mevkiler ve görevlere göre toplumda bir derecelendirme vardır. Bir askerle bir kumandan, esnafla tüccar, kadıyla müftü arasında rütbe ve mevki dereceleri giyimlerinden derhal fark edilirdi.

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı toplumunda bu devir Avrupası'nda olduğu gibi bir asiller sınıfı yoktur. Doğuştan asil olarak bilinen tek aile Osmanlı hânedânıdır. "Reaya"dan en yüksek devlet görevlilerine kadar toplumun bütün üyeleri padişahın kuludur. Eyaletlerde toprak sahibi asiller bu devirde görülmez. Böyle bir asil sınıfın oluşmasını önlemek amacıyla devletin idari politikasına göre "tımar"ların askeri ve idari yöneticileri (sipahiler) bu toprakları mülk edinemezlerdi. Ancak, 18. ve 19. yüzyıllarda tımar yöneticilerinin yönettikleri bu topraklara sahip olmaları sonunda tımar asilleri ortaya çıkmıştır.

Osmanlı toplumunda bir meslekten diğer bir mesleğe geçme hakkı olduğundan meslekler arasında bir sınıf ayırımı yoktur. Bununla beraber sosyal sınıfları bir düzeyde tutmak, onlar arasında denge sağlamak ve vergi ödeyen çeşitli mesleklere ait sınıfları sayıca azaltmamak amacıyla sınırlandırmalar getirilmişti.

Buna göre, Osmanlı toplumunda mesleklere atamalarda sadece kabiliyet ve yetenek esas alınmıştı. Böylelikle bir meslekten diğer bir mesleğe geçme hakkı toplumda her kesimden herkese tanınmıştır. Müslüman köylü, dönme veya Müslüman olmuş köle yetenekliyse orduda ve devlet işlerinde en yüksek makamlarda görev alabilirdi. Müslüman köylülerden bir kısmı tımarlı sipahi ve ulema sınıfında göreve atanabilirlerdi. Bununla beraber, meslek ve sınıf değiştirme ancak görev alan kişilere tanınmış bir haktı. Bu hak onların ailelerine tanınmamıştır. Onların aileleri uğraşı ve ödediği vergi bakımından ait olduğu meslekî sınıfta kalırlardı. Böylelikle kişiye meslek ve sınıf değiştirme olanağı açılmış, diğer taraftan meslek ve sınıf değiştirmelerin gruplara ve ailelere geçmesi önlenmiş, dolayısıyla ailelerin imtiyaz kazanmasına olanak verilmemiştir.

Devletin idari politikasına göre Osmanlı hanedanı için de bazı kısıtlamalar vardı. Şehzadeler arasında tek erkek vâris hükümdar olma hakkına sahipti. Kanuna göre, vârisler arasında muhtemel bir taht kavgasını önlemek ve devletin bölünmezliğini sağlamak için diğer şehzadelerin öldürülmesi öngörülmüştür. Ayrıca tek ve hür bir kadınla evli olmayan padişah, karısı ve ailesinin Osmanlı topraklarında veraset iddiasını ortadan kaldırmış olmaktaydı. Böylelikle, bu devirde Avrupa hanedanlarında olduğu gibi hükümdar aileleri arasındaki evliliklerin neden olduğu "veraset savaşları" gibi bir olay Osmanlı tarihinde görülmez.

Osmanlı hükümdarları Doğu veya Batı hanedanlarından prenseslerle evlenmiş olsalardı o prenseslerin aileleri ve dolayısıyla bağlı oldukları devletler Osmanlı topraklarında akrabalık nedeniyle hak iddia edebilirlerdi. Her ne kadar Hürrem gibi has sahibi hasekiler varsa da bu sultanların cariyelikten gelmiş olmaları dolayısıyla bunların verasetini iddia edecek aileleri yoktu.

Padişahın kızkardeşleri ve kızlarının çocukları hiçbir imtiyaza sahip değillerdi. Devlet işlerinde önemli mevkilere getirilmezlerdi. II. Murad'ın kardeşine Anadolu Beylerbeyliğini, lalası Yörgüç'e de Amasya'nın yönetimini vermesi[1] gibi II. Mehmed devrine kadar Osmanlı hanedanından sultanlar ve lalaların idari görev aldıkları bilinmekle beraber II. Mehmed devrinden başlayarak "enderun"da devşirme devlet adamlarının yetiştirilmesiyle devlet adamlarının hükümdar ailesinden değil, "enderun"dan atandıkları görülür. Bununla beraber 16. yüzyıl ortalarına kadar "enderun"dan atananların yanı sıra hükümdar ailesinden gelenlerle tımarlı sipahiden paşazadelerin de eyalet valiliklerine atandıkları olmuştur (1528'de Bosna valisi Hüsrev Paşa II. Bayezıd'ın bir kızının torunuydu. Valiliği sırasında çok adaletli davranmıştır. Ayrıca Selânikî'de 16. yüzyıl sonlarına kadar paşazade eyalet valilerinin atanmalarına dair kayıtlar vardır).

1 Neşrî, s. 575

Şehzadelerin valilikleriyse 16. yüzyılın sonlarında yavaş yavaş ortadan kalkar ve 17. yüzyılda hemen hemen hiç görülmez. Enderunda yetişmiş devlet adamları merkez ve eyaletlerdeki görevlerinde aldıkları eğitimin ilkelerine bağlı olarak adaletli yönetimleriyle başarılı olmuşlardır. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak enderunda eğitilmemiş dönmelere de eyalet idaresi verilince bu gibi idarecilerin adaletsizlikleri sonucu eyaletler merkezin aksine bir tutumla yönetildiler. Bu da isyanlara ve halkın ağır vergilerle ezilmesine yol açmıştır. 17. yüzyılda bu yaygınlaşarak bütün eyaletlerin yönetimi idari yeteneği ve eğitimi olmayan dönmelerin eline geçmiştir. Bununla beraber sayıları az da olsa vezirler ve kumandanlar arasında görevlerinde başarılı olan yetenekli paşalar da vardı. Bu yüzyılda pek seyrek olarak padişahın akrabalarından yüksek makamlara getirilenler olmuştur. Örneğin, Kandiya savaşına katılan kumandanlardan Canbolatoğlu Hüseyin, padişahın kızkardeşlerinden birinin oğluydu.

Osmanlı toplumunda mesleklere göre sınıfların üstünlüklerini kaybetmeleri II. Mehmed zamanında "Enderun"un kurulmasıyla ortaya çıkar. Çünkü, II. Mehmed devriyle devlet, daha önceki yüzyıllarda benimsediği İslâm devletçiliği sistemine esasta bağlı kalmakla beraber merkeziyetçi devlet sistemine dönüşmüştür. Bu sistemde daha önceki yüzyıllarda var olan ve gazilerden oluşan askeri sınıf bir süre üstünlüğünü koruyabilmişse de ona güç veren dervişler ve ulema sınıfı üstünlüklerini kaybetmişlerdir. 16. yüzyıl sonlarından başlayarak yeniçerilerin ve diğer mesleklerden kişilerin tımarlara atanmalarıyla 17. yüzyılda tımarlı sipahinin de önemi kalmamıştır.

Fatih devrinden başlayarak devlet, İslâm devletçiliği ilkelerini merkeziyetçi devlet sistemiyle yerine getirmiştir. Buna göre İslâm hukuku devlete iki esas görev yükler birincisi adaleti sağlamak, ikincisi İslâm âleminin sınırlarını korumaktır. Bu iki esas görevi padişah hukuki ve askeri kurumlarıyla gerçekleştirir. 16. yüzyıl sonlarına kadar devletin bu görevini yerine getirdiği görülmektedir.

Merkeziyetçi devlet sisteminde daha önce de olduğu gibi

adalet devlet tarafından temsil edilir ve uygulanırdı. İslâm hukukunun adalet ilkesi ilk halifelerden sonra İslâm âleminde en mükemmel şekliyle Osmanlı devletinde uygulanmıştır. Bu devirde Osmanlı İmparatorluğu'nda adalet, din ayırımı yapılmaksızın bütün "reaya"ya, rütbe ve meslek ayırımı yapılmaksızın en yüksek devlet makamlarındaki görevlilere kadar eşit olarak uygulanmıştır. Adaletin düzgün ve dürüstçe yerine getirilmesi, hukuk kurumunun sağlamlığı tebaanın devlete güvenini sağlamıştır. Bu nedenle devletin koyduğu kurallara itaatle uyulurdu. Bu da asayiş ve güvenlik için iyi bir ortam oluşturmuştur. Adaletin ve cezaların rütbe ve meslek ayırımı yapılmaksızın uygulanması sonucu idari makamlarda en küçük rütbeden en yüksek rütbelere kadar bütün görevliler görevlerini büyük bir sorumluluk ve ciddiyetle yerine getirmişlerdir. Böylelikle hukuk kurumunun doğrulukla işlemesi devlet idaresine başarı kazandıran iki temel işlevi ortaya koymuştur: Toplumun devlete itaati ve devletin görevlerini doğru olarak yerine getirmesi.

Devlet görevlilerinin sorumluluklarını bilerek görevlerini doğrulukla yapmaları için teşvik ve ceza uygulanırdı. (Uzunçarşılı, s. 478: "Bostancıbaşılar, görevlerinden memnun kalınırsa terfiyle saraydan çıkarlar, beylerbeyi, vezirlik verilirdi. Usul üzerine çıkacak olurlarsa kapıcıbaşılık ve sancak beyliğiyle çıkarılırlardı. Bostancıbaşıların memuriyetlerinde kusur görülürse dayak yedikleri de olurdu.")

16. yüzyıl sonlarında eyaletlerde adalet kurumunun bozulmaya başlamasına rağmen merkezde 17. yüzyıl ortalarında da adaletin doğrulukla uygulanmasına devam edildiği görülmektedir. (Thévenot (1656), s. 124: "Divanda bütün davalara, (hukuki) meselelere azamî bir faaliyet içinde bakılır, zira her bir mesele dinlenir ve çok fakir bir adam vezirin (sadrazam) adaletini istemek özgürlüğüne sahiptir.

Bu devirde Osmanlı yönetiminde ordu ve adalet devletin gücünü sağlar, devlet görevlileri ve reaya padişaha ve devlete büyük saygı duyarlardı. Devletin adaleti yerine getirmesi toplumun devlete saygı ve güvenini sağladığından kişi en küçük

haksızlığı devletin en yüksek makamlarına, Divana çözüm için iletmekten çekinmemiştir. Eyaletlerde çeşitli milletlerden yerel halkın şikâyetleri bulunduğu bölge bakımından bağlı olduğu beylerbeyi Divanı'na iletilirdi. Bundan istenilen sonuç alınamadığında İstanbul'daki Divana başvurulurdu. Adaletsizlik yapan beylerbeyleri azledilir veya cezalandırılırdı. Böylelikle devletin resmî görevlilerini toplum denetlerdi. Divanın hukuki meseleler için herkese açık olması devlet tarafından topluma verilen önemi gösterir.

Osmanlı hükümdarları tarafından konulmuş kanunnâmeler ve yasaknamelerle merkezî devletin hukuki otoritesi güçlendirilmiştir. Osmanlı devletinde hukuk kurumu merkezî yönetimin bütün eyaletlerdeki şehir, kasaba ve köylerde uygulanmasında önemli bir mekanizmadır.[2] 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı devletinin hukuki, mali, idari ve sosyal alanda çıkardığı kanunnâmeler ve yasaknâmeler imparatorluğun çeşitli coğrafî bölgelerindeki eyaletlerin ve şehirlerin farklı doğal zenginlikleri ve sosyal yapısına göre hazırlanmıştır.[3] Diğer taraftan ordunun askeri görevi yanında orduya merkezî devletin gücünü koruması ve devletin getirdiği adaletin uygulanabilmesi için güvenlik görevi de verilmiştir. Ayrıca, eyaletlerde beylerbeyleri, sancak beyleri ve tımarlı sipahi gibi askeri kumandanlara bulundukları bölgelerde devleti temsil etmek üzere idari görev verilmiştir. Böylelikle eyaletlerde merkezî devletin otoritesi sağlanmıştır.

Toplumun üretici olabilmesi için devletin adalet ve güvenliği sağlaması şarttır. Ordu, şehirlerde ve sınır eyaletlerdeki güvenlik göreviyle bu amaca hizmet ederdi. Sınır eyaletlerdeki askeri garnizonlardan savaş zamanı asker alınmazdı. Buralardaki askeri garnizonlar komşu devletlere karşı sınırların güvenliğini korurdu. Şam ve Kahire gibi ticaret ve tarım merkezi büyük şehirlerdeki garnizonlar bölgede ticaretin güvenliği için hazır bulundurulurdu.

---

2 Ch. d'Arvieux, I, s. 454: "Türkler adaleti çok uzak yerlere kadar uygularlar"

3 G. Üçel-Aybet, "16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Imparatorluğu'nda Hukuk Müessesesinin Önemi", X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, Eylül, 1986, TTK.

Osmanlı devletinin merkeziyetçi sisteminde İslâm devletçiliğinin iki esas kurumu olan hukuk ve ordu teokratik bir temele dayanır. Bu sistemde devlet otoritesini dinden alırdı. Müftü veya "Şeyh-ül İslâm" İmparatorluk otoritesini temsil eder ve padişah tarafından atanırdı.

(Esasen bu sistem Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve İslâm devletçiliğinden önce de vardı. Tarihte, Mezopotamya'da MÖ 2350'de dünyada ilk imparatorluk olarak kurulan Akad devletinde bu sistemin ilk örneği görülür. Burada devlet, yeni fethedilen ülkeleri koruma ve yönetme gücünü askeri-idari kumandanları vasıtasıyla ordudan, otoritesini dinden almıştır. Akat krallarından Naram-Sin kendini Akad tanrısı olarak bildirmişti. Hükümdarın otoritesinin tanrısal bir güçten kaynaklandığına inanılıyordu).

Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin teokratik yapısına toplumun da uyduğu görülür. Avrupalı görgü tanıklarına göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanlar zamanlarının en dindar toplumunu oluştururlardı.

Osmanlı toplumunda dinî âdetler sosyal ve ekonomik dengeyi sağlardı. Sosyal yardımlaşma veya hayırseverlik bu konuda en etken geleneklerden biri olmuştur. Bunun sonucu, 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da olduğu anlamda dilenciler ve yoksullar Türkiye'de görülmez. Ayrıca devlet tarafından hayır için yaptırılan sosyal tesisler vasıtasıyla sosyal hizmetler eyaletlerde en uzak bölgelere kadar götürülmüştür.

Osmanlı toplumunda aile yapısı da İslâmî esaslara göre şekil almıştır. Buna göre birden fazla kadınla evlenebilme olanağı, ailede çocukların sayısının artması, böylelikle devamlı savaşlar ve salgın hastalıklarla azalan nüfusun bir dengede tutulması için öngörülmüş olmalıdır. Bununla beraber Osmanlı toplumunda birden fazla zevceyle evlenme bu zevcelerin gereksinmelerini karşılayacak varlıklı kişiler için geçerli olmuştur. Büyük şehirlerde tüccarlar, mevkî sahibi kimselerin geniş aileler kurmasına karşın geliri belirli olan müderris, kadılar ve sipahilerin günlük 25-30 akça maaşları vardı. Müslüman reaya, "ulema" sınıfından müderris ve kadılar, askeri sınıftan sipahi-

ler ve esnaf bir veya iki zevceyle evlenmekle daha küçük aileler oluşturmuşlardır.

Aile yapısı bakımından Osmanlı toplumunda kadın haklarının olup olmaması veya sınırlandırılmış bulunması devrin görgü tanıklarına ve belgelere göre bir açıklık kazanır:

Ailede kadınların mülk, miras, velâyet ve boşanma hakları hukuken güvence altına alınmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı devletinin çıkardığı kanunların ve İslâm hukukunun kadınlara tanıdığı olanaklardan dolayı bu devir Osmanlı toplumunda sosyal, ekonomik ve hukuki haklarından yararlanan Müslüman kadınların sayısı çoktu.

Bu gerçek şimdiye kadar sanıldığı gibi "Osmanlı toplumunda kadın hakları yoktur" görüşünün asılsız olduğunu ortaya koyar.

Ayrıca nikâh vergisinde devlet, kadının ödeyeceği vergiyi kadının gelirine göre (fakir, orta halli, zengin) ve durumuna göre (genç kız veya dul) belirlemişti.

Osmanlı toplumunda aile ve kadınlar üzerine yaptığım araştırmalar sonucu bu eserde ilk olarak incelenen yeni bulgulardan biri de "kayban" oldu. "Belli bir süre için evlenme" anlamına gelen ve "kayban" denilen bu evlenme, daha çok Osmanlı toplumundaki yabancıların Rum kızlarıyla evlenmelerinde görülür. Bu evlenmede süre önceden belirlenir ve kadı önünde sürenin bitiminde kadına verilecek mülk veya para kaydolunur ve doğan çocukların ve kadının ekonomik, sosyal ve hukuki hakları bu evlenmede de devlet tarafından hukuken korunurdu.

Bununla beraber yabancı gözüyle Osmanlı aile yapısında kadınların örtünmesi ve erkeklerle görüştürülmemesi kadının hürriyetini kısıtlayıcı haller olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı toplumunda Müslümanların günlük yaşamı da dinî gelenek ve kurallara bağlı olarak düzenlenmişti. Fransız görgü tanığı Michel Baudier'e göre içki, oburluk, öfke, hiddet, kin, cimrilik gibi şeyler dinen yasaklanmış ve sosyal yardım, düşmanların affı, söz ve davranışlarda ölçülü olma gibi şeyler de dinen emredilmiş kurallardı. Bu kurallara derin bir saygıyla

uyulurdu. Bunun toplum içinde barış ve beraberliğin sağlanmasında, toplum sağlığının korunmasında, suçların sayıca az olmasında önemli bir rolü olduğunu Avrupalı görgü tanıkları yazılarında vurgulamışlardır. Avrupalı seyyahların gözlemlerine göre Osmanlı toplumunda bu devir Avrupasında var olan ciddi hastalıklar görülmezdi. Bunun nedeni sağlıklı beslenme ve devamlı yapılan spor faaliyetleri ve yıkanmaktı. Özellikle çeşit ve miktar olarak az yemek alışkanlığı Osmanlı Türklerinin sağlıklı olmalarının en önemli nedeniydi.

Bununla beraber "kadercilik" düşüncesiyle salgın hastalıklara karşı önlem almamaları Osmanlı şehirlerinde büyük kayıplara yol açardı.

Osmanlı Toplumunda Taassubla İlgili Olmayan Geleneksel Alışkanlıklar (Saat ve Matbaanın Kullanımı)

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum tutuculuk ve devlet teokratik esaslara dayanmakla beraber taassub yoktu. Toplumda çeşitli etnik ve sosyal gruplar arasındaki sosyal ilişkilerde bu açıkça görülür. Osmanlı devletinin siyasi politikası da bunu gösterir. Osmanlı devleti içe değil dışa dönük, Avrupa'yla yakın ilişkisi olan bir devlettir. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde olan Avrupa devletlerinin daimî elçilikleri, konsoloslukları, ticaret ataşelikleri, manastırları, kiliseleri ve bunların faaliyetleri bu devirde herhangi bir Avrupa ülkesinde olduğundan çok daha geniş bir kapsama girer. Osmanlı idarecileri, paşalar, beylerbeyleri, kadılar Avrupalı yabancılarla çoğu zaman şahsî dostluk kurdukları gibi gerek ticarî, gerek askeri işlerde Avrupalı yabancılarla bir işbirliği ve yardımlaşma içindedirler. Onların tavsiyelerini almaktan çekinmemişlerdir. Esasen devlet adamlarının çoğu devşirme ve dönmedirler. Müslüman olmak şartıyla Avrupalılar sarayda, merkezde ve eyaletlerde en yüksek makamlara getirilirlerdi (Sarayda akağalar arasında İngiliz devşirmeler de vardı). Bu devirde Avrupa'da büyük ticaret şirketleri Osmanlı limanlarında devamlı işleyen ticaret gemileri ve Osmanlı liman şehirlerinde ikamet eden tüccarlarla Akdeniz ticaretini ellerinde bu-

lunduruyorlardı. Avrupalı seyyahların gözlemlerine göre Avrupalı tacirler bu ticaretten büyük kâr sağlamışlardır (Özellikle 17. yüzyılda İngilizler). Bununla beraber Osmanlı devleti gümrük vergilerini yüksek tutarak Osmanlı limanlarındaki Avrupalı tacirleri ve onların şirketlerini kontrolü altında ve bir dengede tutmuştur.[4]

Ayrıca Hıristiyan azınlığa eskiden beri devlet işlerinde resmî görevlerle önemli mevkiler verilirdi. Seyyahların gözlemlerinden anlaşıldığına göre ordu, donanma, toplum ve siyaset yabancılardan gizlenmemiştir (Henry Blunt'ın Kaptan Paşa gemisinde bir topçu kamarası kiralayarak seyahat etmesi, Polonya seferi sırasında Osmanlı ordugâhında bulunması; 1596 Avusturya seferinde padişahın Sir Edward Barton'ı barış görüşmelerinde faydalı olacağı düşüncesiyle refakatçi olarak sefere götürmesi ve bunun gibi daha pek çok örnek vardır).

Devlet işlerinde olduğu gibi 16. ve 17. yüzyıllarda eğitimde de taassup olmadığı görülür. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üniversitelerde (medrese) bilimin seviyesi Rönesans'ı geçirmiş olan Avrupa kültürüne hemen hemen eşdeğerdedir. Sayda kadısı Mahmud Efendi'nin Chevalier d'Arvieux'yle tıp, astroloji, coğrafya, felsefe ve teoloji konularında sohbetleri kadının kültürünün d'Arvieux'nünkine eşit olduğunu gösterir. Ayrıca Paul Lucas, Karamürsel civarında dört dervişle tanışmıştı. Bu dervişlerin hepsi önemli âlimlerdi. Bunlardan biri Özbek Türkü'ydü. Mükemmel bir Fransızca'yı Fransız aksanıyla konuşuyordu. Paul lucas onun Paris'te yetiştirilmiş ve orada eğitim görmüş olduğunu sanmış ve dervişten hiç Fransa'da bulunmadığı cevabını almıştı. Dervişin tıp üzerine de geniş bir bilgisi vardı ve bu konuda Paul Lucas'a yeni şeyler öğretmiştir. Ayrıca, kimya ve felsefe konularındaki bilgisi çok derindi.[5]

Osmanlı toplumunda dine saygıdan dolayı uyulmuş bazı âdetlerin gericilik ve taassupla ilgisi yoktur. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Türklerinin saat kullamamalarına ve meydan-

4 Gédayn (1624), d'Arvieux 1672.

5 P. Lucas, s. 99-102.

larda meydan saatlerinin bulunmamasına karşın İstanbul'da Fransa krallığı tarafından himaye edilen Cenevizlilerin hepsi saatçilik yapardı.

Avrupalı görgü tanıklarına göre Osmanlı toplumunda saat kullanılmamasının nedeni, müezzinler vasıtasıyla bildirilen namaz vakitlerine saygı duyulmasıdır. Toplumda namaz vakitleri zaman ölçüsü olarak yeterli sayılıyordu. Bunlarla ilgili Türk âdetleri üzerine gözlemlerini yazan Busbecq "Geleneklerinden dolayı saat kullamamak, kitap basmamakla beraber diğerlerinin faydalı buluşlarını alıp kullanma isteği Türkler kadar hiçbir millette yoktur. Onlar bizim sayısız keşiflerimizi değerlendirdiler, geliştirdiler" der.[6]

Bu devirde İstanbul'da, İzmir'de, Selânik'te Yahudi ve Hıristiyan azınlıkların matbaaları vardı ve kendi dillerindeki kitapları düzenli yayınlamaktaydılar. Bunlar arasında yayıncılığı meslek edinenler ve bundan iyi kazanç sağlayanlar olduğu gibi İzmir ve Livorno arasında baskı kitap ticareti yapanlar da vardı.

Osmanlı eyaletleri içinde özellikle Dalmaçya'da Türk egemenliğinde olan köylerde mahallî gazeteler yayımlanır ve satılırdı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet tarafından verilen izinle bu denli bir yayın faaliyetine karşın Osmanlı Türklerinin matbaa kullamaması ve bunun nedeni şimdiye kadar sanıldığı gibi gericilikten kaynaklanmaz. Bunun nedenleri Osmanlı toplumunda el yazma eserlere önem verilmesi, "hat" yazı sanatının Avrupalıların hayranlığını çekecek kadar kaliteli ve üstün olması, "hat" sanatçılarının ("hattat") sayıca çok olan bir meslek grubu oluşturmalarıdır. Bunun diğer bir nedeni de toplumca benimsenmiş geleneksel alışkanlıklardır. Görgü tanıkları ve belgelere (Ebussuud Efendi) göre Osmanlı Türkleri seyirlik oyunlardan daha çok "kıssahan"ların yüksek sesle okuduğu ünlü edebî eserleri, gençler, aileler halinde çarşı ve meydanlarda toplu olarak dinlemeyi tercih ederlerdi. Okuması yazması

6 Busbecq, s. 135.

olmayanların edebî eserleri dinleyerek izlemesi onların belli bir kültür seviyesinde olduklarını gösterir. Bundan bir sonuç çıkarılırsa Osmanlı toplumunda edebî eserleri topluca dinlemekten duyulan hoşnutluk toplumun müşterek bir davranış biçimi olarak geçmişte eski Türk kültüründe görülür. Eski Türk toplumlarındaki "sözlü edebiyat, sözlü destanlar" geleneğinin bir devamı olarak düşünülebilir.[7]

Yazmak ve okumaktan çok konuşmak ve dinlemeye eğilimli geleneksel davranışın yaygınlığı matbaanın Türk toplumunda gecikmesi nedenlerinden biri olabilir.

Osmanlı devletinin sosyal politikasında ve Osmanlı toplumunda taassuba yer verilmediğini gösteren diğer bir kanıt da şehirlerdeki yabancı nüfusun sosyal ve kültürel özgürlüklerinin kendi ülkelerindekindeki kadar geniş olmasıdır. Avrupalı görgü tanıklarına göre Osmanlı Imparatorluğu'nda diplomatik, ticarî ve dinî görevlerle veya bilimsel araştırma ve seyahat etme amacıyla kalan yabancıların sosyal ve kültürel yaşamları tam bir özgürlük içindeydi. Özellikle Fransızlar için Fransa'da olduğundan daha geniş bir serbesti tanınmıştı. Ayrıca Osmanlı devleti yabancıların inanç özgürlüğü için Osmanlı şehirlerinde yeni kilise ve manastırların açılmasına, bunların Fransa krallığından mali yardım görmesine izin vermiştir. Cizvit rakiplerinin İtayan, Fransız misyonerlerinin Katolik kilisesi için faaliyetlerine engel olunmamıştı. 1694'te bir Fransız misyonerinin hatıratına göre Fransız misyonerler İstanbul-İran arasında ve Anadolu'da devamlı seyahat ederlerdi. Yeniçerilerden birkaçı onlara rehber ve koruyucu olarak refakat eder ve yardımcı olurlardı (Yalnız misyonerlere değil, Avrupalı seyyahlara ve bilim adamlarına gereken saygı ve ilgi gösterilirdi. 1701 yılında Erzurum'dan İran'a seyahat eden Avrupalılar arasında İtalyan, Fransız misyonerler tacirler ve bilim adamları vardı. Erzurum'daki İngiliz konsolosu Türk makamlarından bunlar için geçişlerde izin alınmasında bunlara kefil olurdu. Tournofort,

7 G. Üçel-Aybet, "16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Kültürel Hayata Şekil Veren Bazı Etkenler", International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, İstanbul, Nisan, 1999, IRCICA, UNESCO, IUNP.

Erzurum beylerbeyinin kendisine ve arkadaşlarına candan bir dost olduğunu yazar. 1705'te Paul Lucas'ın Anadolu'da bitkisel ilâçlar üzerine araştırma yaparken, kendisine yardımcı olmaları için Anadolu Kazaskeri kadı Ebubekir Anadolu'nun bütün kadılarına ve naiblerine hitaben bir mektup yazmıştı. Bu tavsiye mektubuyla P. Lucas seyahat etmiş ve araştırma yapmıştı.) Bununla beraber Avrupalıların Doğu Akdeniz ve Ege Adalarında yerli ahaliyi Osmanlı idaresine karşı hazırlayıcı faaliyetleri üzerine Osmanlı devleti kiliseleri kapamak ve camiye çevirmek, Cizvit rahiplerini sınır dışı etmek ve suçüstü yakalananları da tutuklamak gibi kararnameler uygulayarak tanıdığı inanç özgürlüğünü gereğinde kısıtlamıştı.

Osmanlı Toplumunda Dönmeler ve Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Durumları

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Hıristiyan tebaa arasında Müslümanlığa dönenler çoktu ve Osmanlı toplumunun önemli kısmını oluşturuyordu. Bunlara Müslümanlığa dönmeleri için baskı yapılmamıştır. Avrupalı görgü tanıklarına göre kendi arzularıyla Müslüman olmuş dönmelerin sayısı haraç veya işlediği suçtan dolayı Müslümanlığa dönenlerden çok daha fazlaydı.

Osmanlı toplumunda dinî inançları ve ibadetlerinde bütün sosyal ve etnik gruplar özgürdüler. Müslümanlar ve Müslüman olmayan hür vatandaşlardan başka köleler de hangi din ve mezhepten olursa olsun ibadetlerini yerine getirmede tamamen serbesttiler. Osmanlı toplumunda kölelerin diğer hür vatandaşlar gibi meslek kazanmak ve mülk sahibi olmak gibi hakları vardı. Çalışarak aldığı ücretle kefaletini ödeyen köle hürriyetine kavuşur ve mesleğini icra edebilir veya yeni bir meslek ve mülk sahibi olabilirdi. Osmanlı toplumunda devşirmelerden başka iyi bir meslek sahibi zengin kişiler arasında kölelikten gelmiş olanlar pek çoktu. Bu yüzden kölelik Osmanlı toplumunda nesilden nesile devam eden kalıcı bir sınıf oluşturmamıştır (Tarihte Akad İmparatorluğu'nda, eski Yunanda Atina şehir devletinde ve Roma İmparatorluğu'nda ve

diğer devletlerde kalıcı bir köle sınıfı hep vardı).

Azınlıkların Ekonomi ve Maliyeye Katkıları

Osmanlı toplumunda Hıristiyan ve Musevi azınlıkların gelenekleri ve kültürlerinin korunduğu görülür. (Onların günlük yaşamları için buna önem verildiği gibi manastırlarının ve eski eserlerin korunmasında da gereken önlemler alınmıştı. Ege'de İstanbul'da ve Yunanistan'da binlerce nadide el-yazma kitapların bulunduğu Rum manastırlarının kütüphaneleri Osmanlı resmi makamlarınca ve yetkili memurlar tarafından özenle korunmuştu. Buralara Avrupalı seyyahların girmesine izin verilmezdi (M. Athos, Sakız'da Neomani gibi) İstanbul'da ve diğer şehirlerde Osmanlı Türkleri antik eserleri korumuşlardı. Bizanslılar devrinde olduğu gibi İstanbul'daki hipodrum Osmanlılar tarafından aynı amaçla kullanılmıştır. Burada şenlikler yapılır, cirit ve matrak oyunlar oynanırdı). Bunun böyle olması toplumda sosyal ve ekonomik dengeyi sağlamıştır. Böylelikle toplumu oluşturan sosyal gruplar arasında karşılıklı saygı ve iletişim oluşmuş, ekonomik bakımdansa kültür ve geleneklerine bağlı kalan etnik ve sosyal gruplar geleneksel uğraş ve mesleklerinde çalışarak üretici olabilmişlerdir.

Hıristiyan köylüler genellikle bağcılık, şarapçılık, tarım ve hayvancılık (sığır, koyun) yapardı. Hıristiyan Rumların özellikle gemicilikteki geleneksel uğraşılarıyla Ege Denizi'ndeki ulaşım ve ticarete büyük katkıları vardı. Ermeni tacirler Anadolu ve İran'daki ticaret merkezleri arasında Doğu ticaretini düzenler ve yönetirlerdi. Onların el sanatlarının ürünleri Akdeniz ticaretinde en çok satın alınan mallar arasındaydı.

Hıristiyan nüfus, imparatorluğun ekonomisine büyük bir katkıda bulunurlar ve buna ilâveten haraç veya cizye denilen belli bir vergi de öderlerdi. Haraç, ödeyenin mali durumuna göre tespit edilirdi (fakir, orta halli ve zengin gelirine göre bu vergiyi öderdi). Zamanımızda İngiltere'de "kişi başına" anlamında (poll-tax) bir süre uygulanan vergiye benzer bu vergi Osmanlı maliyesinin en önemli gelir kaynaklarından birini oluştururdu.

Eyaletlerde Osmanlı Devletinin Sosyal Politikası

Osmanlı devletinin sosyal politikası gereğince fethedilen eyaletlerde yeni şehirler, kasabalar kurularak yeni iskân yerleri açılmıştır. Eski şehirler de imar edilmiştir. Böylece "reaya"ya ticaret ve elsanatlarında üretim yapacağı ortam hazırlanmıştır. Bununla beraber, eyaletlerde yerli Hıristiyan nüfusun güç kazanması bazı uygulamalarla önlenmiştir. Buna göre kişilerin büyük toprak sahibi olmasına olanak verilmemiştir (Köyden büyük olmamak üzere toprak mülkiyeti hakkı tanınmıştır). Eyaletlerde yerli asillerin eski nüfuzlarını kazanmalarını önlemek amacıyla bunların sosyal ve ekonomik üstünlüklerine son verilmiştir.

Batıda ve doğudaki eyaletlerde beylerbeyleri ve sınır kalelerinde kumandanlar merkezle devamlı iletişim halindeydiler. Buralardan merkeze (İstanbul) ve merkezden buralara gönderilen görevliler vasıtasıyla eyaletler merkezin denetimindeydiler.

Osmanlı devleti, eyaletlerin yönetiminde eyaletlerin ekonomik ve sosyal yapısına göre farklı uygulamalar yapmıştır. Yönetimden iyi sonuç almak gayesiyle eyaletlerde eyalet halkının sosyo-ekonomik yapısı, eyaletin iklimi ve verimliliği göz önüne alınarak her eyalet için ayrı kanunlar çıkarılmış ve farklı sistemler uygulanmıştır.

Müslüman tebaanın yaşadığı Mısır ve Suriye gibi eyaletlerde ve Arabistan'da yerli halktan kişilere memuriyet anlamında idari görev verilmemiştir. Bu bölgede bazı aşiretlerin kendi reisleri tarafından yönetilmesine izin verilmişse de bölgedeki beylerbeyinin emrinde olmak ve yıllık vergi ödemek şart koşulmuştur. Bu emirliklerin bölgede devamlı kalıcılığı bir Fransız gözlemciye göre Osmanlı yönetiminin buraları denetim altında tutmasını kolaylaştırıyordu. Onun deyimiyle "buradaki aşiretler kendi şeyhlerinin idaresi altındayken Osmanlı idaresine karşı tepki göstermeyi akıllarından geçirmezlerdi." Çünkü arazisi genelikle dağlık ve çöl olan bu bölgede yerli ahali de üretici değildi bu yüzden bu bölgeleri kontrol altında tutmak güçtü.

Mısır'daysa tamamen farklı bir sistem uygulanmıştı. Tarım ve ticaret merkezi olan bu eyalette Osmanlı devleti Avrupalı tüccarlara tanıdığı ticaret haklarıyla Akdeniz ticaretini geliştirmiş, Suriye, Arabistan ve Mısır'da üretilen hammaddeler Avrupa limanlarında pazarlanmıştır. Bir tarım ülkesi olan Mısır'da toprak devlete ait çiftliklere ayrılmıştır (Bu zamanla oluşmuştur. İslâm hukukunda miras meselesine göre topraklar bölündüğünden gittikçe küçülen toprak mülk sahiplerinin elinden çıkmıştı).

Kahire, Halep ve Erzurum gibi ticarî önemi olan şehirlerin güvenliği bu şehirlerde daimî olarak hazır bulundurulan askeri bir kuvvetle sağlanırken İzmir Levant ticaretinin en önemli merkezlerinden biri olmasına rağmen çevresindeki sosyal ve ekonomik ortamın uygunluğundan dolayı diğer şehirlerdeki gibi bir güvenlik kuvvetine burada gerek görülmemiştir.

Şehirlerde ticarî vergiler ve dükkân kiralarının ödenmesinde Müslüman ve Hıristiyan tebaa arasında ayırım yapılmamıştır. Ödemede olduğu gibi ticaret yerleri bakımından da ayırım yapıldığı görülmez.[8] Bunun büyük şehirlerde azınlıklarla Türklerin arasında iyi sosyal ilişkilerin gelişmesinde etkili olduğu kesindir.

Osmanlı devletinin sosyal politikasının uygulamalarından birine göre, tebaadan bazı gruplar belediye veya askeriyeyle ilgili işlerde verdikleri hizmet karşılığında ödemekle yükümlü oldukları vergilerden muaf tutulmuşlardır. Bu konuda da azınlıklarla Türkler arasında ayırım yapılmamıştır. Hıristiyan veya Müslüman tebaa bulunduğu bölgede bir grup veya köy halkı olarak şehrin veya ordunun gereksinmesiyle ilgili işlerde görevlendirilirlerdi ve bu hizmet karşılığında ödemekte oldukları vergiler onlardan alınmazdı. Rumeli'de Voynuklar ordu sefere çıktığı zaman burada konaklamak üzere karargâh kurulduğunda ordunun binek hayvanlarını ellerindeki otlarla beslerler buna karşılık vergiden muaf olurlardı. İstanbul'da şehrin suyu bu devirde Belgrad ormanlarından gelen su yolları vasıtasıyla

8 Kanunnâme, s. 42, G. Careri, s. 56: Edirne'de azınlıklar ve Türkler aynı çarşıda ticaret yaparlar ve dükkân kirası olarak 5 piaster öderlerdi.

sağlanıyordu. Bu su yollarının bakımı ve temizliğiyle buradaki civar köyler görevlendirilmiştir. Bu hizmete karşılık vergiden muaf tutulmuşlardır. Böylelikle civar köylerin bu su yollarını kirletip bozması önlenmiş olurdu. Ayrıca bu su yollarının bakımı için maaşlı memur da gerekmezdi. Osmanlı devleti tarafından vergilerin muntazam ve doğrulukla toplandığı zamanlar vergiden muaf olma bir değer kazanmıştı. 1675 yılında bu gibi örneklerin varlığı bilindiğine göre merkezde devlet otoritesi ve gücünün devam ettiği anlaşılmaktadır.

Nüfus Dağılımı ve Güvenlik

Eski Osmanlı şehirlerinde Edirne, Bursa, Manisa ve Amasya'da nüfusun çoğunluğu Türklerden oluşurdu. Bu şehirlerde azınlık hemen hemen yoktur. Görgü tanıklarına göre bütün Osmanlı şehirlerinde Müslümanların veya Türklerin oturdukları evler ahşap ve bakımsızdı. Çoğu da haraptı. Bu şehirlerde sokaklar çamurluydu. Buna karşın Hıristiyan azınlıkların çoğunlukta oldukları şehirlerde ve Halep, Kahire gibi Müslüman nüfusun yaşadığı eski devirlerden beri büyük ticaret merkezleri olan şehirlerde şehrin sakinlerine ait evler taştan ve bakımlıydı. Türklerin evlerinin bakımsız ve gösterişsiz olmasının nedenleri üzerine devrin görgü tanıkları kendi görüşlerini yazmışlardır. Yabancı gözüyle dıştan sade görünüşlü olan bu evlerin iç mekânları kullanışlıdır ve Türklerin inancına göre büyük ve gösterişli binalarda yaşamanın faniliği unutturacağı düşüncesiyle evler gösterişli inşa edilmez; ayrıca evlerin miras olarak aileden çocuklara bırakılacağı düşünülmediğinden evler onarılmaz.

Bunun başka nedenleri de vardır. Güvenlikle ilgili sürekli olaylar bu konuda önemli bir etkendi. Örneğin, İstanbul'da devamlı çıkan yangınlar, Anadolu'da Celâlî isyanlarının şehir ve kasabalarda yangın ve yağmayla neden olduğu büyük zararlardan dolayı halk arasında evini onarmanın gerekliliğine özen kalmamıştı.

Şehirlerde devlet tarafından inşa ettirilen sosyal yapılar taştan ve anıtsal mimarî eserlerdir ve bakımlıdırlar. Devlete ait

binaların onarımı, yol ve köprülerin inşaasıyla mimarbaşı ve şehremini görevlendirilirdi ve devlet bütçesinden bu yapı giderleri için tahsisat ayrılırdı.

16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında şehirlerin nüfusunda büyük bir artış olmuştur. Bunun nedenlerinden biri Anadolu'da Celâli isyanlarından zarar gören köy ve kasabaların sakinleri meslek ve uğraşıları için güvenli buldukları şehirlere giderek buralarda yerleşmiş bulunmalarıdır. 16. yüzyılın başlarından beri doğuda İran'ın Şiî propagandasıyla Anadolu'da başlattığı eşkıyalık hareketleri, 16. yüzyıl sonlarında Celâli isyanları Anadolu'nun iskân bölgelerinde sosyal ve ekonomik büyük zararlara yol açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun batı eyaletlerinde de durum böyleydi. Balkanlar'da, Dalmaçya kıyılarında yerel ahaliden bir kısmının haydutluk veya soygunculukları bu bölgede yaygındı. Görgü tanıklarına göre haydutların saldırılarından ana yollara yakın köyler terk edilmişti.

Doğu Akdeniz'e kıyısı olan eyaletlerde özellikle Suriye ve Sayda kıyılarındaki köy ve kasabalar Malta korsanlarının devamlı saldırılarından zarar görürdü ve sakinlerinden bir kısmı esir alınır ve Livorna'da köle olarak satılmak üzere götürülürdü. Bütün bunlardan anlaşılacağı gibi Osmanlı devletinin ordu ve donanma gücünün eyaletlerde asayiş ve güvenliği sağlamak açısından ne derece büyük bir görev ve sorumluluk yüklenmiş olduğu gerçeği ortaya çıkar. Görgü tanıklarına göre Türklerin askeri ve idari yönetiminin çekildiği yerlerde korsanlar ve soyguncular egemen olmuşlardı.[9]

Batıdaki eyaletlerde "haiduc" haydutlar, doğudaki eyaletlerde Suriye ve Mısır'da göçebe Araplar devamlı soygun ve yağma yaparlardı. Bu Türklerin idaresinde olmayan sınır bölgelerde had safhadaydı. Özellikle Orta Avrupa'da Macaristan sınırında Macarlara ait bölgede hırsızlık yaygındı. Sınırda Türkle-

9 M.de Hayes, s. 8: "Verania Nadin Türkler tarafından terk edilmiş bir kaledir. Savaş sırasında Venedikliler de bu kaleden vazgeçmişlerdir. (1658) Şimdi bütün bu yerlerde Morlaques 'haiduc'ların korkusu hâkim olmuştur. Bunlar hırsız ve korsandırlar"

re ait kısımda 17. yüzyılda bu gibi olaylara tesadüf edilmez. Ancak, 16. yüzyılda Türklerin idari teşkilâtlarını bu bölgede yerleştirmeye başladıkları sırada bölgede Macar asıllı haydutların faaliyeti varsa da bunlar kısa zamanda önlenmiştir. Dalmaçya kıyılarında yerli ahalinin uğraşısı soygunculuk ve korsanlıktı. Bu bölgenin Türk idaresinde kalan kısımlarında imar edilmiş köy ve kasabalarda asayiş ve güvenliğin sağlanmış olduğu görülür. Bu bölgenin Türk idaresinde olmayan kısımlarında bölgenin yerli ahalisinden soyguncular ve korsanlar egemen olmuştu.

Osmanlı devletinin asayiş ve güvenlikten sorumlu görevlileri şehirlerde "subaşı", eyaletlerde "beylerbeyi"dir. Subaşının emrindeki askeri kuvvet bir garnizon kadardır. Beylerbeyleriyse yönettikleri eyaletlerdeki ordularına kumanda ederlerdi. Osmanlı idari sisteminde donanmanın bağlı olduğu "Deniz eyaleti" "Kaptan Paşa"nın (Donanma kumandanı) yönetimindeydi. Bu eyalet adalar ve kıyı kasabalarından oluşurdu. Donanmanın gemi ve asker gereksinmesi bu eyaletten sağlanırdı. Kaptan Paşa'nın kumandasındaki donanmanın bir görevi de Akdeniz'de asayiş ve güvenliği sağlamaktı. Akdeniz'de Osmanlı donanması her yıl teftiş gezisine çıkardı. Güvenlik amaçlı bu geziyle Akdeniz kıyılarındaki şehir ve kasabalarda ve adalarda güvenlik temin edilir, Rum ve Avrupalı korsanların faaliyetleri durdurulurdu. Böylelikle Levant ticaret yolu güvenlik altına alınırdı. Diğer taraftan Osmanlı devleti tarafından Tunus, Trablusgarb ve Cezayir gemilerinin faaliyetlerine ("privateers"lerin faaliyetleri korsanlık değildi. Onlar sadece devlet ve din düşmanlarının gemilerine zarar verirlerdi) izin verilmişse de bu Avrupalıların Akdeniz'de güçlenmesini önlemek için yapılmıştır.

16. yüzyılda Akdeniz'de Fransız ve Malta korsanları yalnız Müslüman gemilerine değil aynı zamanda Hıristiyan Avrupa devletlerine ait ticaret ve yolcu gemilerine de dehşet saçarken Osmanlı donanması Akdeniz'de asayiş ve güvenliği sağlayan tek ve üstün bir güçtü.

Akdeniz (Levant) de Osmanlı limanlarında ticaret yapan

Avrupa devletlerinin kendi ticaretlerini bu bölgede korsanlara karşı denizlerde korumak amacıyla kendi donanma ve askeri güçlerinden faydalanmaları için alacakları önlem ve atılımlarda önce Osmanlı devletinin iznini almaları gerekirdi (Gédoyn, (1624)). Böyle olmakla beraber, Avrupa devletleri genellikle kapitülâsyonlarla ilgili Osmanlı devletine yaptıkları diplomatik başvurularında aynı zamanda Akdeniz ticaret yollarının güvenliği için Osmanlı devletinin yardımını ve müdahalesini talep ederlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bu devirde doğu eyaletlerindeki isyanlar ve soygunlar İran'ın hazırladığı olaylarla başlatılır ve desteklenirdi. 16. yüzyıl başlarında Anadolu'da eşkıyalık faaliyetleri İran'dan gönderilmiş gruplar tarafından yapılırdı. 1554'te Ogier Ghiselin de Busbecq, şehirlerde "yeniçeri"lere atfedilen yangınların doğu eyaletlerinde İranlılar, batı eyaletlerinde denizci haydutlar tarafından çıkarıldığını yazar. Busbecq, Amasya'da bulunduğu sırada bu şehirde İstanbul'da olduğu gibi devamlı yangınlar çıkarıldığına tanık olmuştu.

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal alanlarda köy ve kasabalar haydutların saldırılarına maruz kalırken, şehirler de sabotaj olaylarıyla zarar görmüştür.

16. yüzyıl sonlarından başlayarak 17. yüzyılda doğu eyaletlerinde isyanların, eşkıyalık ve zorbalıkların büyümesinin nedenleri devletin askeri ve idari kurumlarının gittikçe bozulmasından kaynaklanıyordu. Bu bozulmalar devletin idari ve mali makamlarına yetenekli ve dürüst olmayan kişilerin atanmalarıyla başlamıştı. Örneğin, haraç veya cizye vergilerinin toplanmasıyla ilgili defterler bilgisiz ve yeteneksiz memurların sorumluluğuna verilmiş, "enderun"dan yetişmemişlerden, "yeniçeri"lerden bir kısmı "beylerbeyi" olarak atanmıştı. Tımar ve zeametlere yapılan atamalarda askeri ve idari işlerle ilgisi olmayanlara da görev veriliyordu (Saray kadınları istedikleri kimselere tımarları beratla verirlerdi. Bu saraylı kadınlar "has" sahibiydiler. Kanuna göre, "has" sahibi kimse, 2991 akçaya kadar geliri olan "tımar"ı verebilirdi). Bu gibi atanmalardan dolayı askeri ve idari makamlar yetersiz kişilerin eline geçmiş,

bunlar öncekiler gibi adaletli ve dürüst de olamadıklarından kendi istekleri doğrultusunda görevli bulundukları eyaletlerde halktan yüksek vergiler toplamışlardı. Örneğin, Sayda eyaleti 17. yüzyılda ticaret ve tarımda verimliliğini tamamen kaybetmiş olmasına rağmen, buradaki beylerbeyi bu eyaletten çok yüksek vergiler almaktan çekinmemiştir.

Bütün bunlar eyaletlerde isyanların ve zorbalıkların büyümesine yol açmış, sonuçta üretim de azalmıştır. Örneğin, 16. yüzyıl ortalarında Orta Anadolu'da tiftik yünü dokunur, pirinç, tarlalarında üretim yapılırken 17. yüzyılda aynı bölgede Türkmen eşkıyaları Ankara ve dolaylarında dehşet saçarlardı.

Üretimin azalmasında diğer bir etken de vergilerin usulsüz toplanması ve yüksek oluşudur. Bu da halkın fakir düşmesine neden olmuştur. Selânikî, haraç defterlerinin Doğu seferleri sırasında görevlerini adaletle yapan sipahilere verilemediğinden diğer kimselerin bu görevi kötüye kullandıklarını yazar.[10]

Bütün bu nedenlerle güvencesi kalmayan reayanın fakir düşmesiyle üretimde azalma olmuştur. Bu da ekonomiyi ve dolayısıyla maliyeyi etkilemiştir. Reayanın güvenliği ve refahı için var olan ordu ve hukuk kurumlarının ve gücünü reayanın üretiminden alan maliye kurumunun bozulması sonucu imparatorluğun gücü çökmeye başlamıştır.

Bu çöküş, 17. yüzyılın başlarında Avrupa devletlerine Osmanlı İmparatorluğu'na karşı girişecekleri faaliyetler için cesaret vermiş ve ortam hazırlamıştır. 1624 yılında Doğu Akdeniz'de ticarî menfaati olan Avrupalılar Osmanlı devletine karşı gizli bir ittifak yapmışlardı. Bu ittifaka M.de Nevers'in temsil ettiği Fransa krallığı başta olmak üzere Papalık Hükümeti, İspanya kralı, Alman İmparatoru ve Polonya Hükümeti katılmıştı. Bu ittifak üyeleri ayrıca, Osmanlı devletine isyan etmiş olan Suriye'de Dürzîlerin lideri Emir Fahreddin'le anlaşmışlardı. Diğer taraftan Avrupalıların Balkanlar'da ve doğu eyaletlerinde misyonerlik faaliyetleri 17. yüzyıl sonlarına kadar gittikçe yayılarak etkinleşmiştir. 1658'de Balkan şehirlerinde Cizvit

10 Selânikî, s. 333.

rahipler yerli Hıristiyan ahaliyi Osmanlı yönetimine karşı isyana teşvik ederek bu bölgelerde eyalet isyanlarını hazırlamakla görevliydiler. Bununla beraber, 17. yüzyılda Anadolu isyanları devam ederken batıda Avrupalıların misyonerlik faaliyetlerine rağmen Balkanlar'da isyan belirtisi görülmemiştir. Bunun nedeni, Osmanlı yönetiminden önce Balkanlar'da dinî ve ekonomik baskıların artmış olmasıdır, kilise mensupları ve asillerin yönetimindeyken yerli ahalinin mülk ve fikir özgürlükleri kısıtlıydı. Yaşadıkları toprakların büyük bir kısmı kiliseye ve asillere aitti. Halk onların tarlalarında çalışırdı, savaştaysa asker olarak görevlendirilirdi. Bundan dolayı 17. yüzyılda batı eyaletlerinde yerli halk, Avrupalı misyonerlerin Osmanlı devletine karşı yönelik faaliyetlerine ilgisiz kalmıştır.

Ancak, 1789'dan sonra Avrupa'da asalet ve kilise baskısı yerine insan hakları savunulur olunca, bu fikirle Avrupalıların Balkanlar'daki propagandaları yeni ümitler getirdiği için bu insanların ilgisini çekmiştir.

Osmanlı yönetimi 18. yüzyıl sonlarına kadar Rumeli ve Balkan eyaletlerinde başarılı olmuşsa da 17. yüzyıl sonlarında 1683 Viyana bozgunuyla Osmanlı ordusunun gücü batı sınırlarında kısa zamanda ve kesin olarak kırılmıştır. Bunun nedenlerini açıklamakta görgü tanıklarının gözlemleri önemlidir. Bu konuda Busbecq'in düşünceleri iki gerçeği ortaya koyar: a) 16. yüzyılda Avrupa sınırlarında akıncılar eskisi gibi faaliyetlerine devam ederler, fakat bu sınırdaki halkın Osmanlı devletine karşı düşmanlığını artırır. b) Osmanlı ordusu 16. ve 17. yüzyıllarda silâh teçhizatı bakımından kendini yenilememiştir.[11]

17. yüzyılda Osmanlı devletinin merkez idaresi de bozulmaya ve çökmeye başlamıştı. Devlet işlerinde vezirlik makamlarına yeteneksiz kişilerin atanması bunun başlıca nedenidir. Bu durumda merkez orduyu denetleyemez olmuş, sonuçta orduda disiplin bozulmuştur.

Sadrazamlık makamına kısa süreler için yapılan atamalarda

11 Busbecq, s. 222.

devlet işlerinde tecrübesiz kimselerin bu makama getirildiklerini gören Avrupalı seyyahlar merkezin ve ordunun bozulması bakımından bu gibi atamaları kendi ülkeleri için ders alınacak yanlış bir tutum olarak değerlendirmişlerdir.[12]

12 du Mont, s. 235.

Bibliyografya

Arşiv kaynakları

İstanbul Başvekâlet Arşivi:

Mühimme

No. 15, 39, 33, 43, 45, 46, 48, 51, 52, 55, 56, 58, 61, 71, 75, 164.

Ali Emirî Tasnifleri:

No. 7651, 7680, 7813, 7856, 8030, 8067, 8070, 8112, 8371, 8376, 8377, 1012, 1035, 1158, 1161, 1172, 1189, 1224, 1256, 1282, 1294.

Tapu Tahrir Defterleri:

No. 112, 115, 117, 122, 126, 128, 134, 267, 276, 289, 295, 332, 345, 351, 368, 372, 382, 442, 452, 455, 463,

467, 473, 920, 926, 927, 928.

Bosna-Hersek'le İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1992.

Kanunnâmeler

Osmanlı Kanunnâmeleri, Tevkiî Abdurrahman Paşa, Millî Tetebbüler Mecmuası, I, fasikül, 3, Temmuz-Ağustos, 1331(1915).

Kanunnâme-i Sultânî ber Muceb-i Örf-i Osmanî, Dr. R. Anhegger-Dr.H. Inalcık, Ankara, 1956.

Fatih Mehmed Kanunnâmesi, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, M. Arif, İstanbul, 1930.

Kanunlar, Ö. Lütfi Barkan, XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, C. I, İstanbul, 1943.

Osmanlı Kaynakları

Âli, Mustafa, *Mustafa Âli's Description of Cairo of 1599*, ed. Andreas Tietze, Viyana, 1975.

Atâyi, Nev'izade, *Sakînâme*, *"Nev'izade Atâyi, Heft-Han" Mesnevisi*, Dr. Turgut Karacan, Ankara, 1974.

Ayvansarayî, Hüseyin, *Hadikat'ül Cevamî*, Istanbul, 1281.

Bosnavî, Ömer, *Tarih-i Bosna der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa*, Hz. Kâmil Su, Ankara, 1979.

Burusevî, Ismail Beliğ, *Güldeste-i Riyaz-i Irfan*, Bursa, 1287.

Celâlzâde, Mustafa, *Selimnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Kütüphanesi, No. 5007.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Istanbul, 1314, 1-X, Istanbul, 1928.

Ibn Kemal, *Selimnâme*, Topkapı Sarayı Hazine Kütüphanesi, No. 1424.

_____, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, Hz. Dr. Şerafettin Turan, Ankara, 1951.

Inciciyan, P.G., *XVIII. Asırda Istanbul*, H. Andreasyan, Istanbul, 1956.

Kâtib Çelebi, *Keşf-el Zunun*, Prof. Şerafettin Yaltkaya-Rifat Bilge, Istanbul, 1971.

Kömürcüyan, Eremya Çelebi, *XVII. Asırda Istanbul*, H. Andreasyan, Istanbul, 1952.

Lâtifî, *Evsâf-ı Istanbul*, Nermin Suner, Istanbul, 1977.

Lütfi Paşa, *Tevarih-i Âl-i Osman*, Istanbul, 1332.

Mehmed Paşa, Sarı (Defterdar), *Nasâ'ih-ül vüzera ve'l-ümera*, (*Ottoman Statecraft*, çev. Walter Livingston Wright, Princeton University Press, New Jersey, 1935, 1971).

Muhiy Çelebi, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Ali Emirî Efendi Kütüphanesi, No. 15.

Nâbi, *Surnâme*, Agâh Sırrı Levend, Istanbul, 1944.

Naimâ, *Tarih*, Istanbul, 1280.

Neşrî, *Cihannüma*, (Fr. Taeschner, Leipzig, 1951; *Neşrî Tarihi*, II. Cilt, F.R. Unat - M.A. Köymen, Ankara, 1957).

Nuri Paşa, Mustafa, *Netâyicü'l Vukuat*, Istanbul, 1327.

Peçevî, Ibrahim, *Tarih*, Istanbul, 1283.

Raşid, Mehmed Efendi, *Tarih*, Istanbul, 1153; 1282.

Rüstem Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Istanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No. 2438.

Sadeddin Efendi (Hoca), *Tâcü't Tevârih*, Istanbul, 1296.

Selânikî, Mustafa, *Tarih*, (*Des Chronic des Selânikî*, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg, 1928).

Silâhdar, Fındıklılı Mehmed, *Tarih*, Istanbul, 1928.

Taşköpri-Zade, Kemal, *Mevzu'âtü'l-Ulûm*, Istanbul, 1313.

Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Mertol Tulum, Istanbul, 1977.

Batı Kaynakları

Alberi, Eugenio, *Relazione degli Ambasciatori Veneti al Seneto Societa Editrice*, Fiorentina, Firenze, 1846, cilt III, serie, II, III.

Abbott, G.F., *Under the Turk in Constantinople: A Record of Sir John Finch's Embassy 1674-1681*, Londra, 1920.

Barbaro, Marc Antonio, *Relazione Del Clarissimo Sig. Marc Antonio, Barbaro Ritornat. Bailo da Constantinopoli da Sultan Selim Imperatore De Turchi*, L'anno 1573.

Baudier, Michel, *Histoire Générale du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur*, Paris, 1623.

_____, *Inventaire de l'Histoire Général des Turcs*, Paris, 1617.

Botero, Giovanni, (1606), *The Greatness of Cities*, (çev. R. Peterson), Routledge & Kegan Paul, Londra, 1956.

Cantımır, Demetrius, *Histoire de l'Empire Ottoman, ou se voyent les Causes de son Aggrandissement et de sa Decadence*, çev. M. Joncquieres, tome II, Paris, 1743; *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire* (1300-1683), çev. N. Tindal, Londra. 1734.

Cantacasin, Theodore Spandouyn, *Petit Traicte de l'Origine des Turcqz*, Charles Schefer, Paris, 1896; Spandugino, Theodoro, *Le Genealogie du Grant Turc*, Paris, 1519.

Contarini, Alvise, *Relazione di Constantinopoli del bailo Alvise Contarini dall' anno 1636 all anno 1641*. N. Barazzi - G. Berchet, Venezia, 1871.

Coursin, Gulielmus, *Obsidionis Rhodione Urbis Descripto*, Kopenhag, 1481.

Giovio, Paulo, *Turcicarum Rerum Commentarius*, (çev. Peter Ashton "A Short Treatise upon the Turkes Chronicles", Londra, 1546, 1678).

Geuffroy, F. Antoine, *Brief Description de la Court du Grand Turk*, Paris, 1540; [*The Order of the Great Turkes Courte*, (çev. R. Grafton), Londra, 1542].

Knolles, Richard, *General History of the Turkes from the First Beginning of that Nation to the Rising of the Ottoman Familie*, Londra, 1603.

Langusto, Giacomo, *Die Eroberung Constantinoples in Jahre 1453 aus einer Venetianischen Chronik*, Munich, 1868.

Leunclavius, Hans, *Historiae Musulmanea Turcarum de Monumentis ipsorum ex priptae*, Frankfurt, 1591; Lewenklaw von Amelbeurn Hansen, Neuwe Chronica Turkischer Nation von Türchen selbs beschrieben, Franckfurt, 1595.

Lezze, Donado da, *Historia Turchesca 1300-1514*, I. Ursu, Bucuresti, 1910.

Menavino, Antonio, *Della Legge Religione et vita de Turchi*, Vinegia, 1548.

Minadoi, Tomaso, *Historia Della Guerra Fra Turchi et Persiani*, Turino, 1588.

Munday, Anthony, *Captivitie of the Turkes*, Londra, 1599.

Noble, Le, *Abra-Mulé or a true History of the Dethronement of Mohamet IV.* çev. J.P., Londra, 1696.

d'Ohsson, Mouradgea, *Tableau General de l'Empire Ottoman*, Paris, 1670, Amsterdam, 1672.

Roe, Thomas, *The Negotiations of Thomas Roe in His Embasy to the Ottoman Porte from the Year of 1621 to 1628* Inclusive, Londra, 1740.

Sansavino, de Francesco, *Dell' Historia Universale dell 'Origine et imperio de Turrc-*

hi, Parte I, Venetia, 1560; parte III, Venetia, 1561; 1573, 1582, 1600, 1654.

Sanuto, Marino, I Diarii, Venezia, 1886; 1903.

Seyahatnameler

Anonim (1621), *Voiage de Levant*, Paris, 1632.

D'Aramon, Mosieur (1547), *Le Voyage de Mosieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant*, Jean Chesneau, ed. Ch. Schefer, Paris, 1887.

d'Arvieux, Chevalier (1653-1672), *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, Paris, 1735; (*The Travels and Mission of the Chevalier d'Arvieux*, çev. W.H. Lewis, Londra, 1962).

Battista, Donado Gio (1680-1684), *Viaggi a Constantinopoli di Gio Battista Donado, Senetor Veneto*, Spedito Bailo alla Porte Ottomana, l'anno 1680, Dedicati al Serenissimo Principe Gio Gastone di Toscana, Venezia, 1688, per Andrea Poletti.

Belon, Pierre (1547-1549), *Portraits d'Oyseaux, animaux, Serpens, Herbes, Arbres, Hommes et Femmes d'Arabie et Egypte Observez par P. Belon du Mans*, Paris, 1557.

Blunt, Henry (1634), *A Voyage into the Levant, a brief relation of a Journey lately performed by Master Henry Blunt*, Anrew Crooks, Londra, 1638.

Broquiere, Bertrandon de la (1432-1433), *Le Voyage d'Outremer*, ed. Ch. Schefer, Paris, 1892.

Bruyn, de Cornelius (1678-1683), *Voyage au levant dans les Principaux Endroits de l'Asie Mineure*, Corneille le Brun, Paris, 1714.

Busbecq, Ogier Ghiselin de (1554-1562), *Itinera Constantinopolitanum ... ad Solimanum*, Antwerpen, 1581; (çev. Edward Seymour Forster, Ogier Ghiselin de Busbecq, *Imperial Ambassador at constantinople 1554-1562, The Turkish Letters*, Londra, 1927, 1968).

Careri, Gemelli (1693), *A Voyage Round the World A Collection of Voyages and Travels*, ed., J. Churchill, Londra, 1732.

Covel, John, Dr (1670-1679), *Early Voyages and Travels in the Levant*, ed. J. Théodore Bent, Londra, 1843.

Dernschwam, Hans (1554-1555), *Tagebucheiner Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, F. Babinger, Munchen, Leipzig, 1923.

Dreux, Robert de (1665-1667), *Voyage en Turquie et en Grece 1665-1667*, ed. Hubert Pernot, Paris, 1925.

Fresne-Canaye, Philippe du (1573), *Le Voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye, 1573*, ed. M.H. Hauser, Ernest Leroux, ed. Paris, 1897.

Galland, Antoine (1672-1673), *Journal d'Antoine Galland pendant son sejour a Constantinople* Ch. Schefer, Paris, 1881; (*Antoine* Galland, *Istanbul'a ait Günlük Hatıralar* Cilt, I, II, çev. Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1949, 1973).

Gedoyn, Louis (1624), *Journal et Correspondence de Gédoyn, "Le Turc"*, A. Boppe, Paris, 1909.

Georgieviz, Bartholomaeo (1570), *De Turcarum Moribus Bartholomaeo Gcoergieviz Peregrino auctore*, Geneve, 1629.

Geuffroy, F. Antoine (1542), *Brief description de la Court du Grant Turc*, (çev. Richard Grafton, *The Order of the great Turkes Courte*, Londra, 1542).

Grelot, Guillaume Joseph (1672), *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, Paris, 1680.

Guillatiere, la (1669), *An Account of late Voyage to Athens, containing the estate both ancient and modern of that famous city and the present Empire of the Turks* Monsieur de la Guillatiere, çev. ve ed. I. M., Londra, 1676.

Gyllius, Petrus (1547-1550), *The Antiquities of Constantinople, with a description of its situation, the conveniencies of its Port, its Public buildings, the Statuary, sculpture, architecture and other curiosities of the City*, (Petrus Gyllius, A Byzantine Historian, çev. John Ball, Londra, 1729; Pierre Gilles, "De Topographia Constantinopoleos" Lyon, 1561; çev., F. Carım, *Kanunî Devrinde Istanbul*, Istanbul, 1964).

Harff, Arnold von (1496-1499), *The Pilgrimage of Arnold von Harff Knight* (çev. ve ed. Malcolm Letts), Londra (Hakluyt Society), 1946.

Cormenin, Louis de (1621), *Voiage de Levant* Paris, 1632.

Hayes, M.des (1658), *Le Voyages de Constantinople*, ed. M.Quiclet, Paris, 1664.

Hill, Aaron (1702), *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire*, Londra, 1710.

Hiltebrandt, Conrad Jacob (1656-1658), *Dreifache Schwedische Gesandschaftreise nach Siebenbürgen der Ukraine und Constantinopel, 1656-1658*, F. Babinger, Leiden, E.J. Brill, 1937.

Kuripecic, Benedict (Curipeschitz), (1530), *Itinerarium Wegraysz Pot schaftgen Constantinopel zu den türchischen Keiser Soleyman, Anno 1531*, Inssbruck, 1910; (çev. Ö. Nutku, "Yolculuk Günlüğü", Ankara).

Linschoten, John Huyghen van (1583-1588), *The Voyages of John Huyghen van Linschoten to the East Indies* ed. Arthur Coke Burnell (cilt I), ed. P.A. Tiele (cilt II), Londra (Hakluyt Society), 1885.

Lithgow, William (1611), *The Total Discourse of the rare Adventures and painful Peregrinations of Long years, Travailes from Scotland to the most famous Kingdoms in Europe, Asia and Africa*, Londra, 1640.

Lubeneau, Reinhold (1587), *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubeneau*, Konisberg, 1912.

Lucas, Paul (1705), *Voyage du Sieur Paul Lucas*, Paris, 1712.

Maurand, Jerome (1544), *Itineraire Jérome Maurand, d'Antibes a Constantinople*, L. Dorez-E. Leroux ed., Paris, 1901.

Maundrell, Henry (1697), *A Journey from Aleppo to Jerusalem in 1697*, ed. Dean Aldrich of Christchurch, Oxford.

Missionaire (1694) (Anonim), *Voyage d'un Missionaire*, Nancy, 1729.

Mont, Jean du (1690-1691), *A New Voyage to the Levant*, Londra, 1696.

Moryson, Fynes (1596), *An Itinerary*, Londra, 1617.

Motraye, François Aubry de la (1699), *Voyages de M. de la Motraye en Europe, Asie et Afrique* La Haye, 1727.

Nicolas, de Nicolay (1551), *Les Navigations et Pérégrinations Orientales*, Lyon, 1568, Anvers 1576; *Delle Navigationi et Peregrinationi Orientali*, Venetia, 1580.

Nointel, de Marquis (1670-1680), *Les Voyages du Marquis de Nointel, 1670-1680*, ed. A. L. Vandal, Paris, 1900.

Palerne, Jean (1581-1583), *Pérégrinations du Sieur Jean Palerne Forésien*, Lyon, 1606; *d'Alexandrie a Istanbul, Pérégrinations dans l'Empire Ottoman, 1581-1583*, ed. Y. Bernard, Paris, 1991.

Sanderson, John (1584-1602), *The Travels of John Sanderson in the Levant, (1584-1602)*, ed. Sir William Foster, Londra, 1931.

Sandys, George (1610), *Sandys' Travailes*, Londra, 1652.

Sherley, Sir Anthony (1602-1605), *The Three Brothers* or *The Travels and Adventures of Sir Anthony, Sir Robert, Sir Thomas Sherley in Persia, Russia, Turkey, Spain*, Londra, 1825.

Simeon (Polonyalı) (1608-1618), *des Armeniers Simeon aus Polen Reiseneschreiburg*, Viyana, 1936; (*Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, çev. H. Andreasyan, Istanbul, 1964).

Stochove, Vincent, *Voyage du Levant*, Brüksel, 1643.

Tavernier, Jean-Baptiste (1650), *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Chevalier Baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes*, Paris, 1682.

Thévenot, Monsieur de (1656), *Relation d'un Voyage fait au Levant*, Paris, 1665.

Tournefort, J. Pitton de (1700), *Relation d'un Voyage du Levant*, Paris, 1717; 1982.

Varthema, Ludovico di, *The Travels of Ludovico di Varthéma*, ed. J.W. Jones-G.P. Badger, Hakluyt Society, I. Series No. XXXII., New York, 1863.

Valle, Pietro della (1615), *Viaggi*, Rome, 1662; (*Pietro's Pilgrimage*, Willfrid Blunt, Londra, 1953).

Vllamont, J. de, *Les Voyages du Seigneur de Villamont*, Paris, 1595.

Webbe, Edward, *The Rare and Most Wonderful Thing which Edward Webbe an Englishman borne hath seene and passed*. ed., Edward Webbe, Chief Master Gunner, 1590" E. Arber, Londra, 1869.

Wheler, George and SPON Jacob (1675-1676), *A Journey into Greece*, Londra, 1682.

Withers, Robert, *Description of the Grand Signor's Seraglio*, Londra, 1650.

Wratislaw, Wenceslaw (1591), *Baron W. Wratislaw'ın Anıları*, çev. M.S. Dilmen, Istanbul, 1981, 1996.

Araştırmalar ve Makaleler

Akdağ, Mustafa, *Celâli İsyanları 1550-1603*, Ankara, 1968.

_____., *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Ankara, c. I, 1959; c. 1971.

Aktepe, Münir, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi," *Tarih Dergisi*, s. 25, Mart 1971, s. 105-154.

_____., "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair," *Türkiyat Mecmuası*, cilt, X, 1953.

Ambrose, Gwylim, "English Traders at Aleppo (1658-1756)," *Economic History*

Review, 3, 1931-32, s. 246-267.

And, Metin, "XVI. Yüzyılda Şehzadelerin Sünnet Düğünü," *Tarih Mecmuası*, Şubat, 1969, s. 42-46.

Arseven, Celâl Esad, *Eski Galata Binaları*, Istanbul Kütüphanesi Yayınları, Istanbul, 1989.

Atalar, Münir, *Osmanlı devletinde Surr-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara, 1991.

Aymard, Maurice, "XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik," *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1962-1963, s. 219-238.

Bakhit, Adnan, "Sidon in Mamluk and Early Ottoman Times," *Journal of Ottoman Studies*, 3, 1982, s. 53-68.

_____., *The Ottoman Province of Damascus in the 16th Century*, Beyrut, 1982.

Barkan, Ömer Lütfü, "Quelques Observations sur l'Organisation Economic et Sociale des Villes Ottomanes des XVI. et XVII. Siécles," Recueils de la Société Institutions Economic et Sociales, Jean Bodin, VII., Bruxelles, 1955, s. 289-311.

_____., "Les Deportation et de Colonisation dans l'empire Ottoman," *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, Istanbul, 1953, s. 67-131.

_____., *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı* (1550-1557), Ankara, 1972.

_____., *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Istanbul, 1980.

Balducci, Hermes, *Rodos'ta Türk Mimarisi*, çev. Celâlettin Rodoslu, Ankara, 1945.

Baulant, Micheline, *Lettres de Négociants Marseillais: Les Frères Hermité (1570-1612)*, Paris, 1953.

Bayerle, Gustav, *Ottoman Diplomacy in Hungary, 1590-1593* (Letters of Paşa's of Buda), Indiana University Press, U.S.A., 1972.

Beldiceanu, Nicoara, *Le Timar dans l'Etat Ottoman (Debut XIVe - debut XVIe siécle)*, Wiesbaden, 1980.

Bergman, N.H., "Ragusan Spying for the Ottoman Empire, Some 16th Century Documents from the State Archive at Dubrovnik," *Belleten*, XXVII/106, 1963.

Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, Istanbul, cilt, I, 1970, cilt II, 1972.

Biegman, Nicolaas H., "The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III. (1575-1595)" the State Archive of Dubrovnik, Paris, 1967.

Braud, Benjamin, "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire 1500-1650," *Review*, I, 1979, s. 437-454.

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World, in the Age of Philip II*, çev. S. Reynolds, I, II, New York, 1972.

Brouver, C. G., "Ottoman Letters Addressed to the Dutch in Yemen."

Burian, Orhan, "Türkiye Hakkında Dört Ingiliz Seyahatnamesi," *Belleten*, cilt, XV., sayı. 58, Nisan, Ankara, 1951.

Charriére, E., *Négociation de la France dans le Levant*, Paris, 1948.

Cohen, Amnon-Lewis, Bernard, *Population and Revenue in the Towns of Palestin in the Sixteenth Century*, Princeton, 1978.

Cook, Michael A., *Population Pressure in Rural Anatolia: 1450-1600*, Oxford University Press, 1972.

Cunningham, Allan, "Dragomania: The Dragomans of the British Embassy in Turkey," *Middle Eastern Affairs*, No. 2. ed. Albert Hourani, St. Anthony's Papers, II, 1961, s. 81-100.

Chandler, Richard, *Travels in Asia Minor, 1764-1765*, Londra, 1971.

Chetkova, Bistra, "Vié Economic des Villes et Ports Balkanique aux XVe et XVe Siécle," *Revue des Etudes Islamiques* 38, s. 267-355.

Danişmend, İsmail Hâmi, *Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı*, İstanbul, 1961.

Dereli, Hâmid, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, İstanbul, 1951.

Düzdağ, Ertuğrul, *Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983.

Ebersolt, J., *Constantinople Byzantie et Les Voyageurs Français dans l'Orient*, Paris, 1928.

Eden, F.A.S., *A General History and Collection of Voyages and Travels*, Edinburgh, 1812.

Eldem, Halil Edhem, *Yedikule*, İstanbul, 1927.

Eldem, H. Sedad, *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul, 1968.

El Nahal, H. Galal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Chicago, Bibliotheca Islamica, 1979.

Elton, G.R., *The Practice of History*, Sydney, 1967.

Epstein, Mark Allan, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg, 1980.

Epstein, Mortimer, *The English Levant Company: Its Foundation and Its History to 1640*, Londra, 1908.

Erder, Leila, "Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century," *Middle Eastern Studies*, II, 1975, s. 294-299.

Erdoğru, Akif, "Some Observations on the Urban Population of Karaman Province in the Reign of Murad III. With regard to the Mufassal Defteri, Histoire Economique et sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960)," *Collection Turcica*, Peeters, Paris, 1995, s. 341-348.

Ergin, Osman Nuri, "Bedesten," *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, 1943, s. 440-442.

Eyice, Semavi, "Bayezid II. Devrinde Davet Edilen Batılılar," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı. 19.

_____., "İstanbul (Tarihi Eserler)," *İslâm Ansiklopedisi*, Sayı. 1214/137.

_____., "Üsküp'te Türk Devri Eserleri," *Türk Kültürü*, II, 1963.

Fekete, L., "XVI. Asırda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi," çev. Saadettin Karatay, *Belleten*, XXIX-116, 1965.

_____., "Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1699," *Belleten*, XIII, /52, 1949.

Fleischer, Cornell, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, the Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, N.J. 1986.

Gabriel, Albert, *Monuments Turks d'Anatolie*, Paris, 1934.

Gallante, Abraham, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, cilt I, II, İstanbul, 1941-1942.

_____., *Histoire des Juifs d'Anatolie*, İstanbul, I., 1937, II, 1939.

Gerber, Haim, "Sharia Kanun, and Custom in the Ottoman Law: The Court Records of Seventeenth Century Bursa," *International Journal of Turkish Studies* 2, 1981, s. 131-147.

_____., "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700," *International Journal of Middle East Studies*, 12, 1980.

Gerçek, Selim Nuzhet, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul, 1939.

Gibb, H.A.R. and Bowen, H., *Islamic Society and the West*, Oxford, 1950, 1957.

Gluck, Heinrich, "16.-18. Yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlıların Avrupa Sanatları Bakımından Önemi," çev. C. Köprülü, *Belleten*, XXXII-127, 1968.

Gökbilgin, Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Mülkler, Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 508, İstanbul, 1952.

_____., "Kanunî Devri Başlarında Rumeli Eyaleti Livaları ve Kasabaları," *Belleten*, XX/76, Nisan, 1956.

Gökçe, İbrahim ve Uluçay, Çağatay, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1939.

Gökçe, İbrahim, "Manisa Ulu Camii'ndeki Büyük Çalar Saat," *Belleten*, XIII, 49, 1949.

Göyünç, Nejat, "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı," *Tarih Dergisi*, 23, 1969, s. 23-34.

_____., *Some Documents Concerning the Ka'aba in the 16th Century, Studies in the History of Arabia*, cilt II., Riyad, 1979, s. 177-181.

Groot, A.H. de, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630*, Leiden, 1978.

_____., "The Dutch Nation in Istanbul, 1600-1985: A Contribution to the Social History of Beyoğlu," *Anatolica*, 14, 1987, s. 131-150.

Güçer, Lütfi, *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964.

Hadrovics, Ladislas, *Le People Serbe et Son Eglise Sous La Domination Turque*, Paris, 1947.

Hakluyt, Richard, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, cilt 12, Glasgow, 1904.

Hammer, J. von, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. M. Ata, İstanbul, 1330, der. A. Karahan, İstanbul, 1966.

Hanna, Nelly, "An Urban History of Bulaq in the Mamluk and Ottoman Periods," *Supplement aux Annales Islamologiques*, Kahire, 1983.

Hasluck, F.W., *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford, 1929.

Heyd, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford, 1960.

Heyd, Wilhelm von, *Histoire du Commerce du Levant au moyen-age*, cilt II, Amsterdam, 1959, (çev. E.Z. Karal, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Ankara, 1975).

Heywood, Colin, "The Red Sea Trade and Ottoman Wakf Support for the Population of Mecca and Medina in Later Seventeenth Century", *La vie sociale dans les provinve arabes a l'époque ottomane*, ed. A. Temimi, Zaghouan, 1988, s. 165-184.

Hitti, Ph.K., *Lebanon in History*, New York, 1967.

Hitzel, Fréderic, *Prisonier des Infideles*, Sindbad Press, 1998.

Hogarth, David George, *The Penetration of Arabia, A Record of the Development of Western Knowledge Concerning the Arabian Peninsula*, New York, 1904.

Holt, P.M., "The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXIV, 2, 1961, s. 214-248.

_____., Al-Jabarti's "Introduction to the History of Ottoman Egypt", *Studies in the History of Near East*, Londra, 1973.

_____., *Egypt and the Fertile Crescent*, Londra, 1966.

Hüsameddin, Hüseyin, *Amasya Tarihi*, İstanbul, 1927.

Husayn, Abdul-Rahim Abu, *Provincial Leadership in Syria, 1575-1650*, Beyrut, 1985.

_____., "The Junblats and the Janbulads: A Case of Mistaken Identity," Acta Viennensia Ottomanica, Viyana, 1999.

İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten*, c. 23, sayı. 92, 1959, s. 575-610.

_____., *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600.* (çev. N. İtzkowitz ve C. İmber), Londra, 1973.

_____., "The Ottoman Decline and Its Effects upon the Reaya, Aspects of Balkans, Continuity and Change." Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, 22-28 October 1969, s. 338-354.

_____., "Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest," *Organization and Economy*, Londra, 1978.

İlgürel, Mücteba, "Sakız'da Türk Vakıfları," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1, 1972, s. 7-12.

İtzkowitz, Norman, *Islamic Tradition and the Ottoman Empire*, New York, 1972.

Jennings, Ronald C., "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 16, 1973, s. 168-216.

_____., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum," *International Journal of Middle East Studies* 7. 1976, s. 21-57.

_____., "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records," *Journal of the Economic and Social History of Orient*, 18, 1975, s. 81-95.

Kâmil, Ekrem, "Gazzi Mekki Seyahatnamesi," *Tarih Semineri Dergisi*, 1-2, İstanbul, 1937.

Kampman, A.A., "XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hollandalılar," *Belleten*, c. XXIII, sayı 91, 1959. s. 513-523.

Köprülü, Fuat, "Türk Halk Hikâyeciliğine ait Maddeler, Meddahlar," *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, s. 361-412.

Kunt, Metin, "Ethnic-Regional (cins) Solidarity in the Seventeenth Century Ottoman Establishment," *International Journal of Middle East Studies*, 5/3, June, 1974, s. 233-239.

_____., *Sancaktan Eyalete 1550-1650 arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978.

Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, 1580-1838*, Ankara, 1974.

Lampe, J.R. and Jackson M.R., *Balkan Economic History 1550-1950* (The Economic Legacy of Ottoman Domination), Indiana University Press, Bloomington, 1982.

Lefort, C.F.J., *Documents Grecs dans les Archives de Topkapı Sarayı: Contribution a l'Histoire de Cem Sultan*, Ankara, 1981

Leval, A., Voyages en pendant les XVI., XVII., et XVIII. Siécles, Essai de Bibliographie, Budapeşte, 1897.

Lewis, Bernard, *Istanbul and the Civilisation of Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press, 1963.

Lybyer, Albert Howe, "The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade," *The English Historical Review*, October, 1915.

Mandaville, J.S., "The Ottoman Province of al-Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Journal of the American Oriental Society*, 90, 3, 1970, s. 486-513.

Mantran, Robert, *Istanbul dans la seconde mitié du XVIIe siécle*, Paris, 1962.

_____., *La vie quotidienne a Constantinople l'époque de Soliman le Magnifique et de ses successeurs XVIe-XVIIe siécles*, Paris, 1965.

Masson Paul, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIe siécle*, Paris, 1897, 1911.

Masters, Bruce, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York, 1988.

McGovan, Bruce, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)," *Archivum Ottomanicum* 1, 1969, s. 139-196.

_____., *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, New York, 1981.

Meriç, R. Melûl, *Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler*, Ankara, 1965.

Süreyya. Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, Istanbul, 1302.

Miller, Barnette, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, New York, 1973.

Molnar, Joseph, *Macaristan'daki Türk Anıtları*, Ankara, 1973.

Mordtmann, J.H., "Devşirme," *Encyclopaedia d'Islam*, çev. H. Inalcık, *Belleten* XXVII, Ankara 1943.

Nathan, Adler Elkan, *Jewish Travellers*, New York, 1931.

Nagy, Gyula Kaldy, *Kanunî Devri Budin Tahrir Defteri (1546-1562)*, Ankara, 1971.

Nayır, Zeynep, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, Istanbul, 1975.

Nehama, Joseph, *Histoire des Israélites de Salonique*, cilt v., Selanik, 1935, 1959.

Nutku, Özdemir, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği (1675)*, Ankara, 1972.

Okiç, Tayyib, "XVI. Asırda Tuzla ve Havalisi Hakkında Mühim bir Eser," *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VI., 3-4, 1976, s. 238-245.

Ongan, Halid, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara, 1974.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, Istanbul, 1963.

_____., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974.

Pallis, A.A., *In the Days of the Janissaries*, Londra, 1951.

Panzac, Daniel, *La peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850*, Louvain, 1985.

Pertusier, Charles, *La Bosnie*, Paris 1822.

Pitcher, Donald Edgar, *A Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*, Leiden, 1972.

Rafeq, Abdul-Karim, *Province of Damascus*, Beyrut, 1966.

Ralli, Avgustus, *Christians at Mecca*, Londra, 1909.

Raymond, André, La conqueste ottomane et le développement des grandes villes arabes: Le cas du Caire de Damas et de Alep, *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerrannée*, 1, 1979, s. 115-134.

Refik, Ahmed Altınay, *16. Asırda İstanbul Hayatı 1553-1591*, İstanbul, 1935.

Rosedale, H.G., *Queen Elizabeth and the Levant Company*, Londra, 1904.

Rothenberg, G.E., "Christian Insurrection in Turkish Dalmatia," *East European Review*, c. 40 University of London, Athlone Press, 1961-62.

Sahillioğlu, Halil, "Yabancı Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 3, 15, 1968-1969.

Sauvaget, Jean, *Alep*, Paris, 1941.

Scholem, Gershom G., *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah 1626-1676*, çev. J.Z. Werblowsky, Princeton, 1973.

Sharon, Moshe, The Political Role of the Bedouins in Palestine during the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Studies on Palestine during the Ottoman period, Jerusalem, 1975, s. 11-30.

Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1976.

_____., "Land Holding and Land-tax Revenues in Ottoman Egypt", *Political and Social Change in Modern Egypt*, ed. PM. Holt, Oxford University Press, Londra, 1968.

Skiliter, Susan A., *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, Londra, 1977.

Sözen, M, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971.

Steensgaard, Niels, "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650," *Scandinavian Economic History Review*, XV, 1-2, s. 13-55.

Stripling, George W.R., *The Ottoman Turks and the Arabs 1511-1574*, Urbana, 1942.

Şevki, Osman, *Türk Tababeti Tarihi*, Ankara, 1991.

Taeshner, F., *Alt-Stambuler Hafsund Volkseben*, Hanover, 1925.

Takats, S., *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, çev. S. Karatay, İstanbul, 1992.

Tekindağ, Şehabettin, "İstanbul," *İslâm Ansiklopedisi*, 53/A, İstanbul, 1959.

_____., "Dürzîler," *İslâm Ansiklopedisi*, 28, 29, İstanbul, 1946.

Tietze, Andreas, *Mustafa Âli's Description of Cairo of 1599*, Viyana, 1975.

Todorov, Nicolai, *The Balkan City 1400-1900*, Seattle, 1983.

Todorov, "The Socio-Economic life of Sofia in the 17th and 18th Centuries," (makale).

Togas, Gerard, *Les relations de la France avec l'empire Ottoman durant la premiére moitié du XVII e siécle et l'ambassade a Constantinople de Philippe de Harlay, Comte de Césy (1614-1640)*, Toulouse, 1942.

Turan, Şerafettin, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi," *Belleten*, XXXII/126, Ankara, 1968.

Uluçay, M. Çağatay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul, 1942.

_____., *XVII: Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kapıkulu Ocakları*, Ankara, 1943, 1984.

_____., *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1965.

Üçel-Aybet, Gülgün, "An Analytical Study of the Administrative and Social Policy of the Ottoman State," CIEPO, VI. Symposium, Cambridge, 1-4 July 1984, Varia Turcica, Paris, 1987.

_____., "16. ve 17. Yüzyıllar Batı Seyyahlarına Göre Osmanlı İmparatorluğu: Toplumsal Yapı ve Şehirler," Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1980.

_____., "Urban Administration, Housing and Transport in Istanbul in the 17th Century," BRISMES Proceedings of the 1986 International Conference on Middle East Studies, SOAS, University of London, 1986.

_____., "O Şehr-i Istanbul ki.," *Istanbul Dergisi*, sayı, 7, 1993, s. 127-134.

_____., "Social and Economic Life in 16th Century Bosnia Under the Ottoman Rule", Histoire économic and sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960), VI. Congress, Aix-en-Provence, 1-4 Juillet, 1992, *Collection Turcica*, Paris, 1995, s. 529-538.

_____., "Avrupalı Seyyahların Gözlemlerinden İstanbul'da Bayramlar (16. ve 17. yüzyıllar)," *Istanbul Dergisi*, sayı. 16, 1996, s. 29-33.

_____., "The Legal and Social Positions of Women in the Ottoman Society in 16th and 17th Centuries," *Acta Viennensia Ottomanica*, Viyana, 1999.

_____., "Osmanlı Devletçiliği ve Divan'ın Çalışması," *Yeni Türkiye Dergisi*, sayı 34, Ankara, Temmuz-Ağustos, 2000.

_____., "16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk Müessesesinin Önemi," Onuncu Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Ankara

_____., "Şehzade Ahmed (II. Bayezıd'ın veliaht şehzadesi)," Tez, İstanbul Üniversitesi, 1966.

Ülken, Hilmi Ziya, "Vakıf sistemi ve Türk Şehirciliği," *Vakıflar Dergisi*, sayı. IX, Ankara, 1971, s. 13-38.

Ünver, Süheyl, "Edirne'de II. Murad'ın Kurduğu Üç Kütüphane," *Güney Doğu Araştırmaları Dergisi*, 1, 1972, s. 255-256.

Waughan, Dorothy M., *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350-1700*, Li-

verpool, 1954.

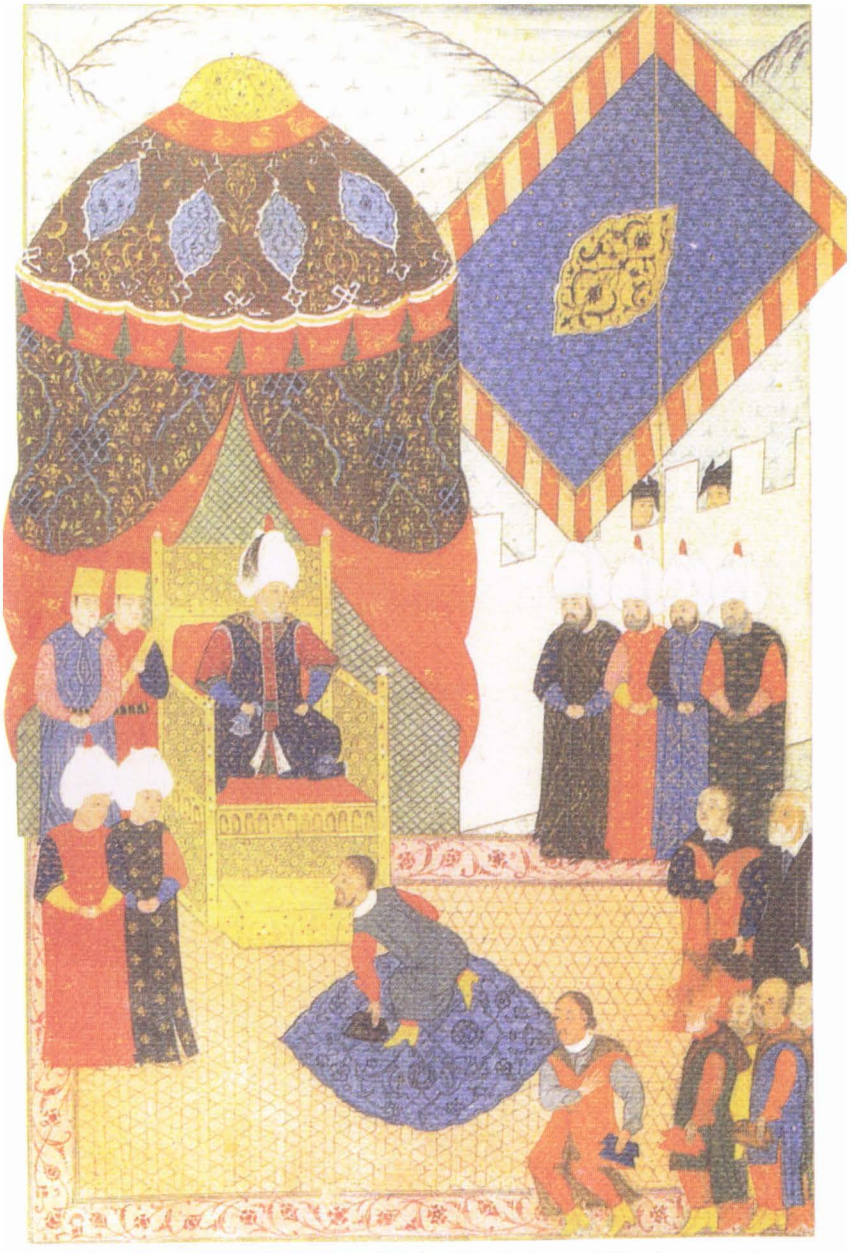
Weber, Shirley Howard, *Voyages and Travels in Greece, the Near East and adjacent Regions Made Previous to the year 1801*, Princeton, 1953.

Wittek, Paul, "Ankara Bozgunundan Istanbul'un Zaptına," *Belleten*, cilt 1, s. 696-715, USA, 1965; çev. H. Inalcık, *Belleten*, 27, Ankara, 1943.

Yurdaydın, Hüseyin G., *Matrakçı Nasuh*, Ankara, 1963.

Walsh, J.R., "Müverrih Âli'nin bir Istidanamesi," *Türkiyat Mecmuası*, c. XIII eki, Istanbul, 1958.

Wolf, John R., *The Barbary Coast: Algeria Under the Turks 1500-1830*, Toronto, 1979.

1568-69, Ahmet Feridun Paşa, Nuzhet al-Ahbar der Serer-i zigetvar.
Kanuni Sultan Süleyman, Macar kralının oğlu Zigmond Yanos'u kabul ederken.

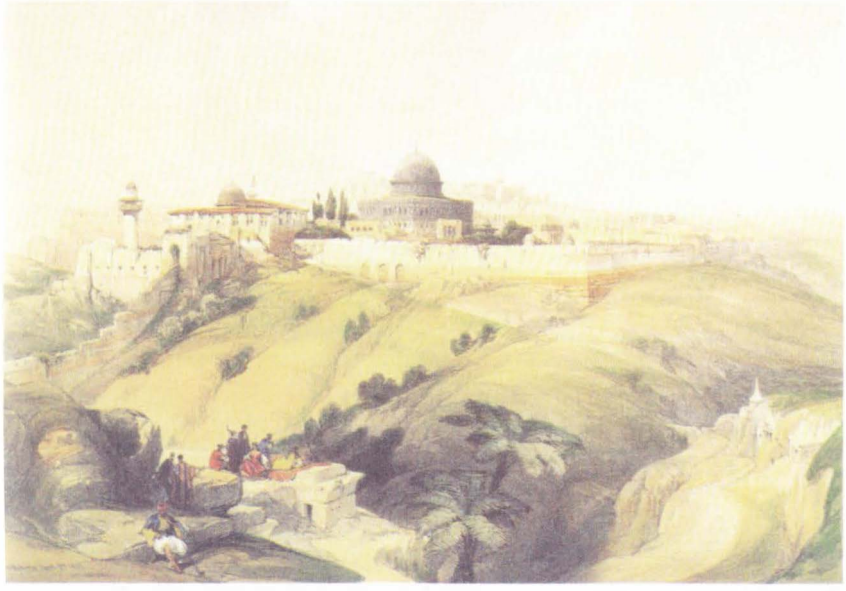
Padişahın alayla camiye gidişi.

Mesirede araba ile gezinti (18. yüzyıl).

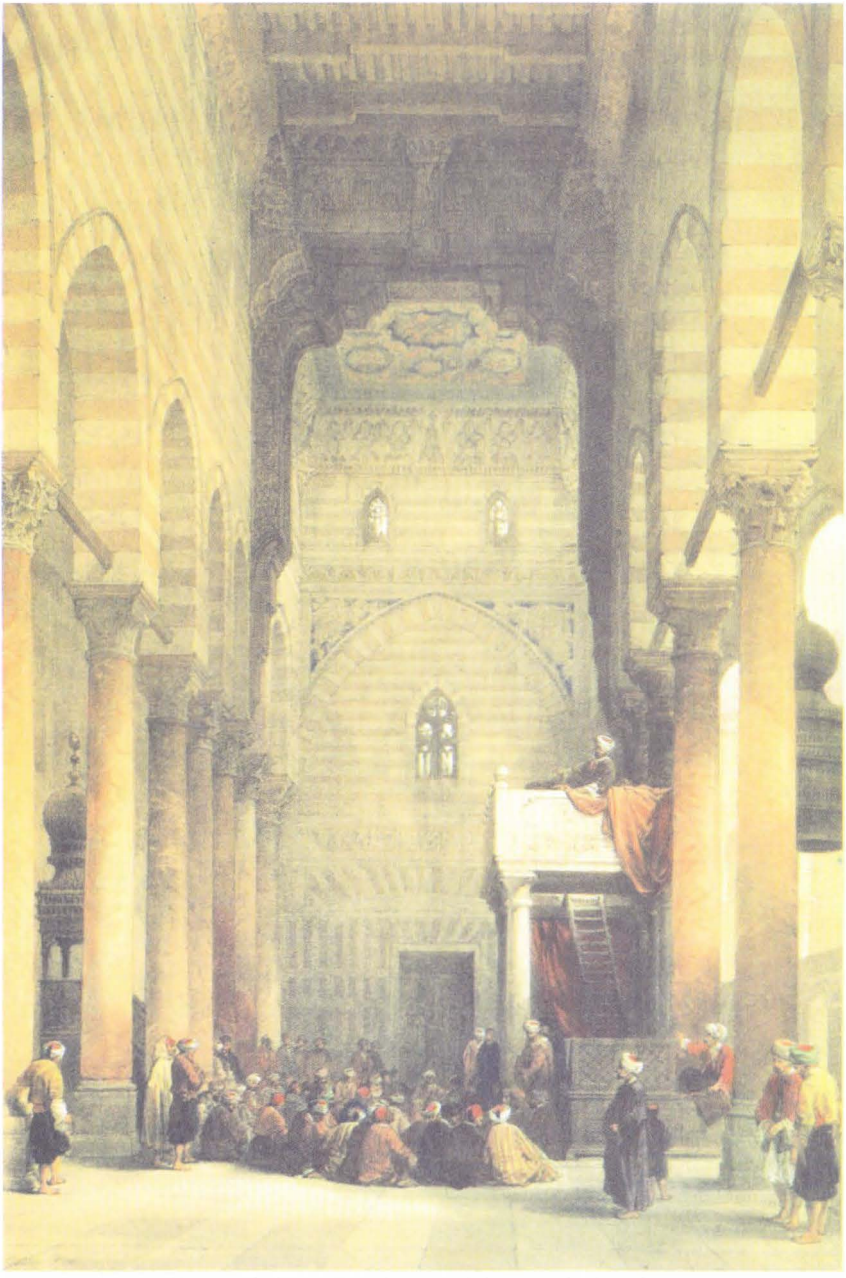
Bir Osmanlı efendisinin evinde.

Kudüs (David Robert, 1839).

Harem (18. yüzyıl).

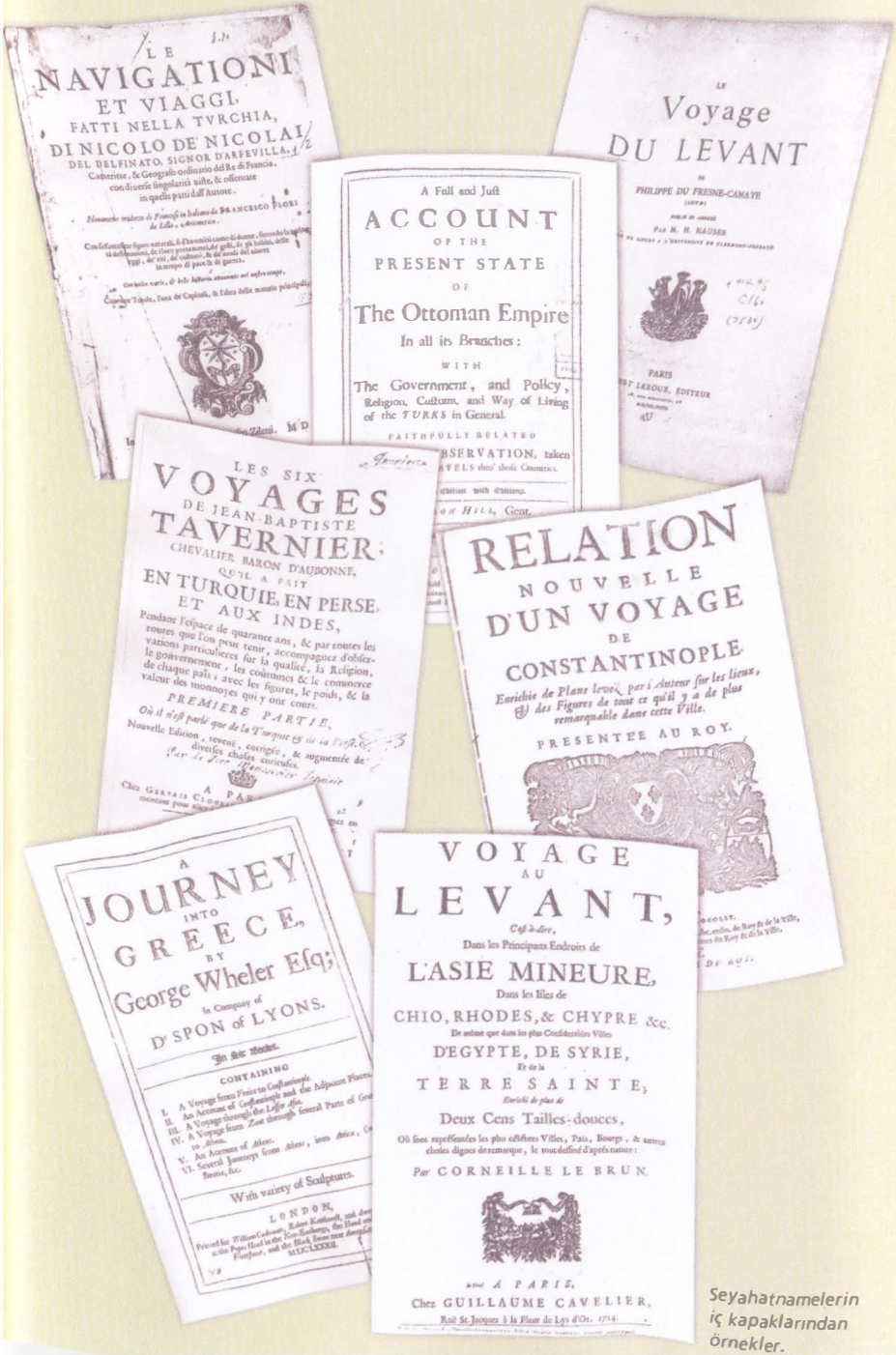
15. yüzyılda inşa edilen El-Muayyed Camii'nin içi (David Roberts, Kahire 1839).

Dervişler.

Mevlevi dervişlerinin seması (Lingée).

LE NAVIGATIONI ET VIAGGI, FATTI NELLA TVRCHIA, DI NICOLO DE NICOLAI DEL DELFINATO, SIGNOR D'ARFEVILLA,

A Full and Just ACCOUNT OF THE PRESENT STATE OF The Ottoman Empire In all its Branches: WITH The Government, and Policy, Religion, Customs, and Way of Living of the TURKS in General.

LE Voyage DU LEVANT

LES SIX VOYAGES DE JEAN-BAPTISTE TAVERNIER, CHEVALIER, BARON D'AUBONNE, QU'IL A FAIT EN TURQUIE, EN PERSE, ET AUX INDES,

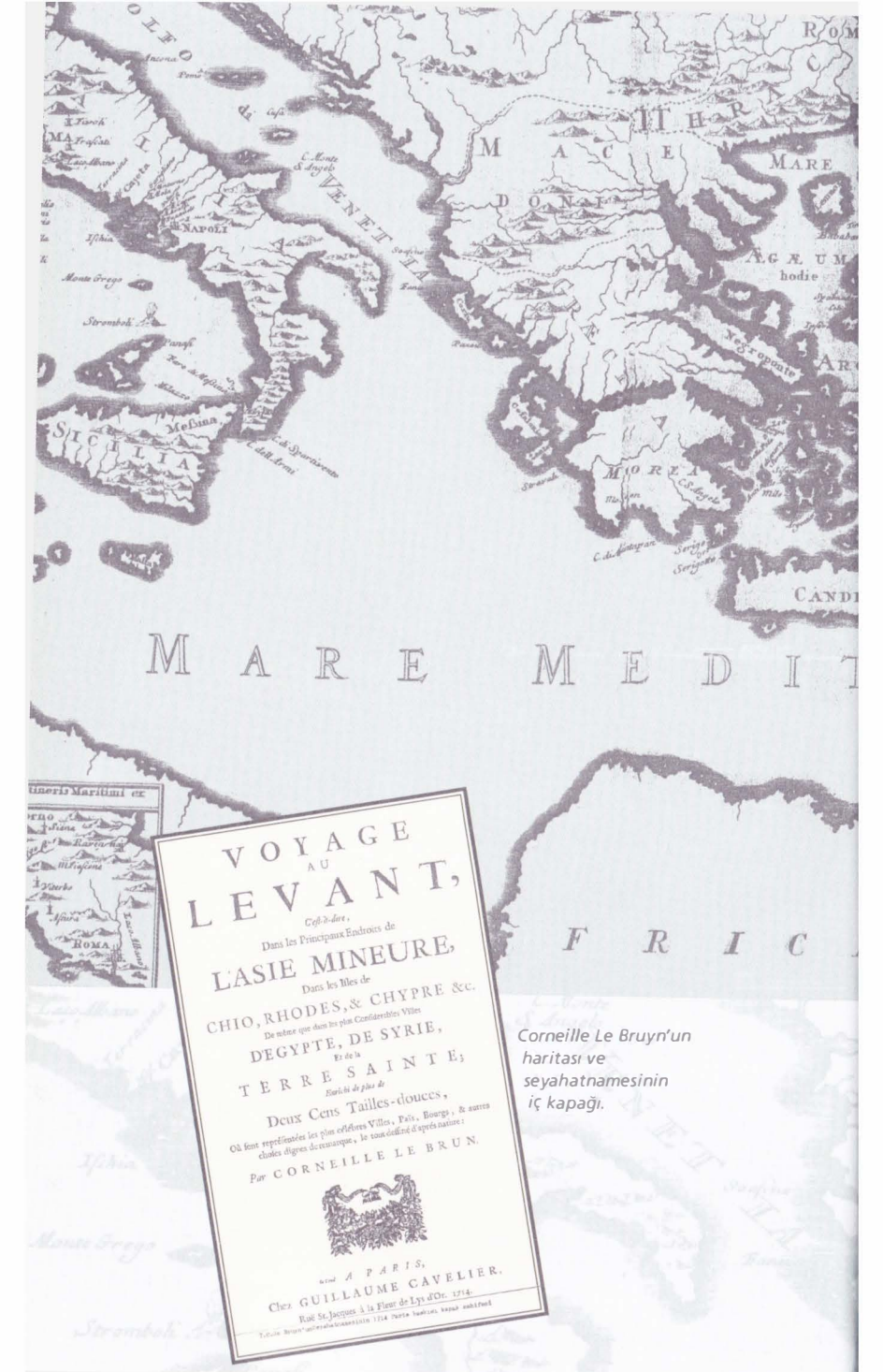
RELATION NOUVELLE D'UN VOYAGE DE CONSTANTINOPLE

A JOURNEY INTO GREECE, BY George Wheler Esq; In Company of D' SPON of LYONS.

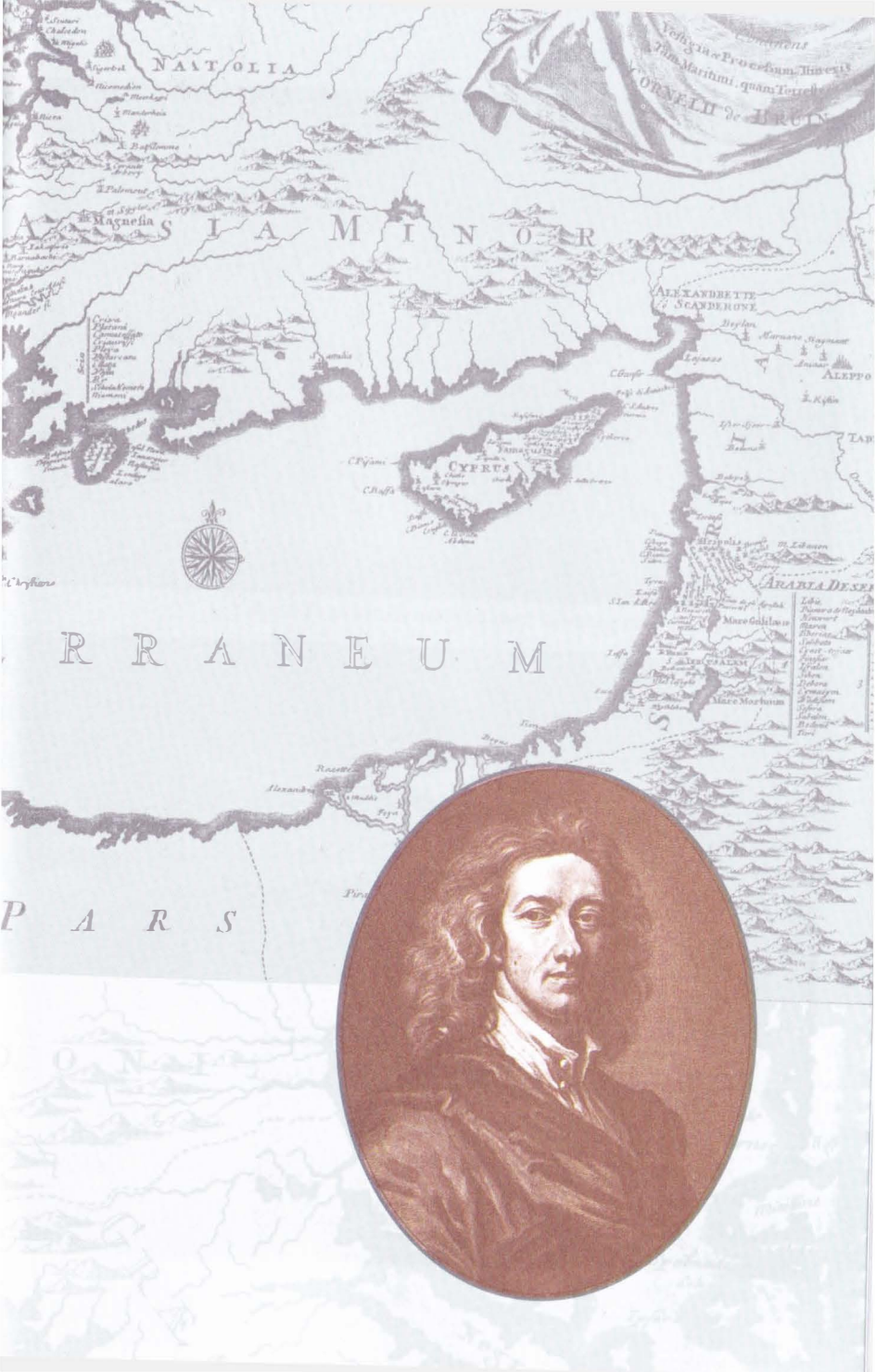
VOYAGE AU LEVANT,

Dans les Principaux Endroits de L'ASIE MINEURE,

Seyahatnamelerin iç kapaklarından örnekler.

Corneille Le Bruyn'un haritası ve seyahatnamesinin iç kapağı.

NATOLIA
Magnesia
S I A M I N O R
ALEXANDRETTE
SCANDERONE
ALEPPO
CYPRUS
ARABIA DESE
Mare Mortuum
R R A N E U M
P A R S

İstanbul'un Beyoğlu'ndan görünüşü (karşı taraf Sarayburnu ve Üsküdar).

Bebek Koyu'ndan Rumeli Hisarı'na bakış.

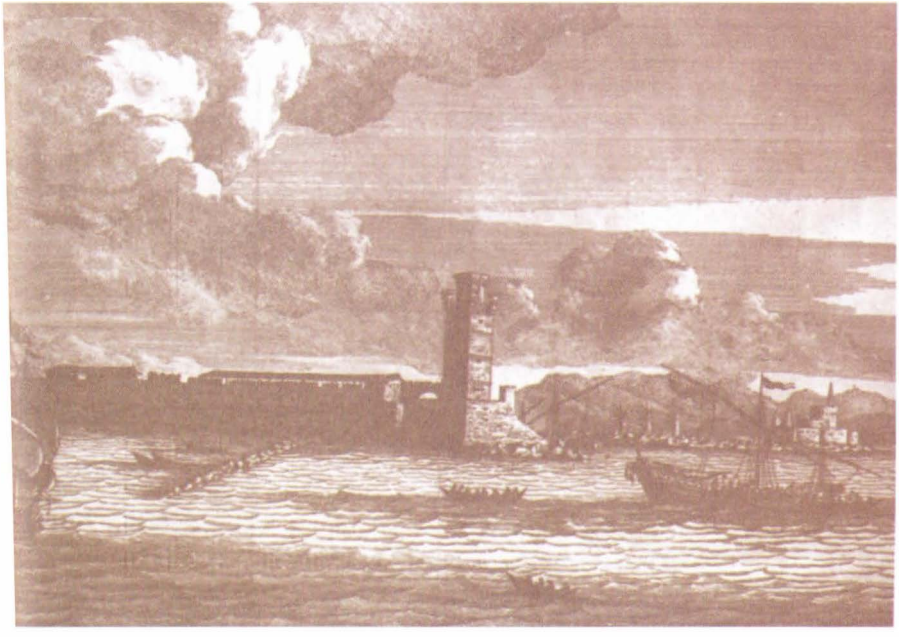

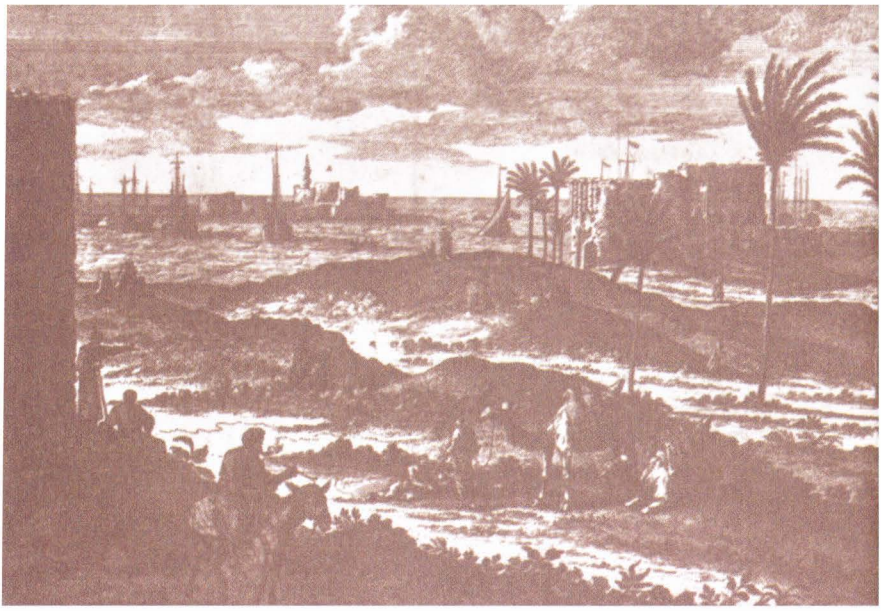
Sakız Adası'nın panoraması.

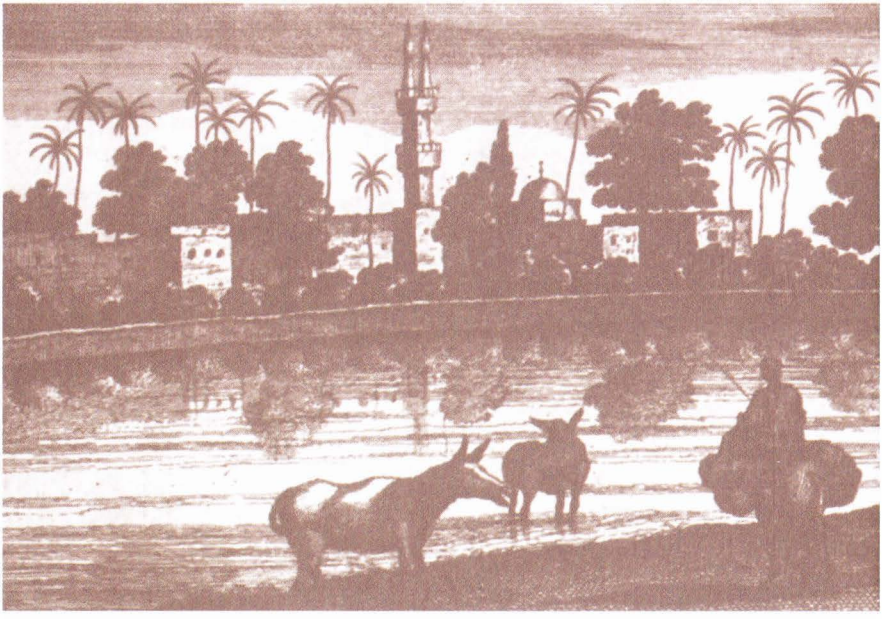
Rodos Limanı panoraması.

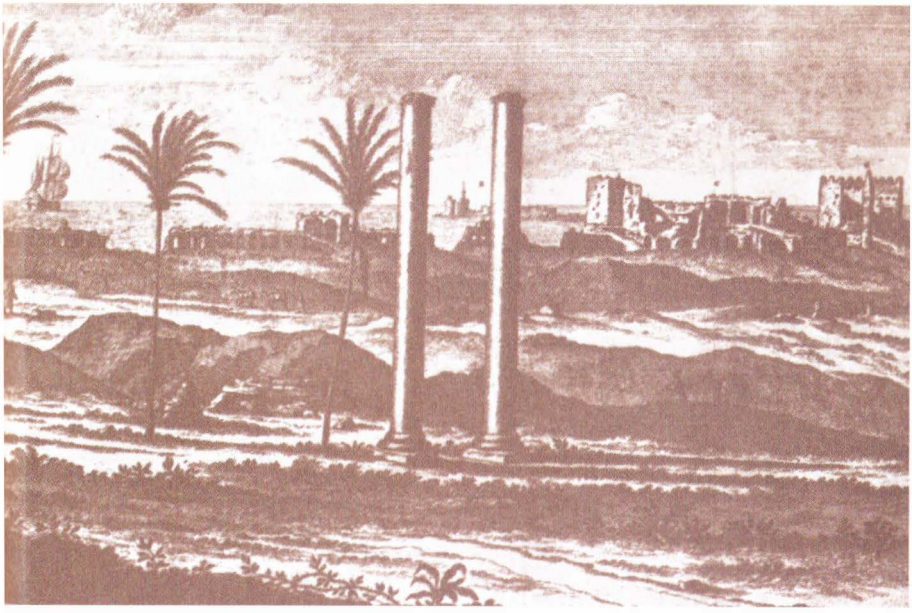

İskenderiye Limanı ve antik harabeler.

Kahire'den bir görünüş.

Ramallah'ın yas tutan kadınları.

Kudüs'teki Kabri Aziz Kilisesi içinden bir görünüş.

Seyahatnameler, tarih araştırmalarında önemli kaynaklar arasında yer alırlar. Arşiv belgeleri, günlükler, yazışmalar ve mektuplar gibi seyahatnameler de tarihçinin algılama gücünü artıran, ikincil kaynaklardaki bilgileri karşılaştırma imkânı sunan eserlerdir. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili araştırmalarda geniş bir coğrafya üzerine yayılmış siyasi, kültürel ve iktisadi yapıların ele alınması, bunlarla ilgili bilgilerdeki pusun dağıtılması için kimi önyargılı ya da oryantalist bakış açılarının varlığının da farkında olarak seyahatnamelere müracaat etmek kuşkusuz önemlidir. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları* bugüne kadar çok az müracaat edilmiş seyahatname literatürünü, seyyahların gözlemlerini de karşılaştırarak ele alıyor. Gülgün Üçel-Aybet'in 1980'de tamamladığı doktora tezini esas aldığı; arşiv belgeleri, ikincil kaynaklar ve yeni araştırmalarla desteklediği, adeta yeni bir araştırma titizliği ve uzun süren bir çalışma ile hazırladığı kitap; seyyahların biyografilerinden Osmanlı toplumsal yapısına, azınlıklardan eyalet yönetimine, sosyal alışkanlıklar ve gündelik yaşam kültüründen Osmanlı şehirlerine geniş bir ufku tarayarak Osmanlı dünyası ve insanları hakkında yeni araştırmalara yol gösterecek önemli bir katkı sunuyor.

37.00 TL

İLETİŞİM 919

TARİH DİZİSİ 24

9 789750 501470